

Uredili: Zdenko Čepič
Dušan Nećak
Miroslav Stiplovšek

Mikužev zbornik

1948

1834

1765

MDXXII

is cogitata est nostra sententia. Non enim (vt in
rum vegetur animus errore: & incertis rebus dem
mus vnq̄ quod sequamur. Quid enim est, per dec
gnitione optabilius? quid præstantius? quid Medi
dignius? quã qui expetunt & adsequuntur, tunden
cendi sunt nec quicq̄ est aliud, quod Medicum au
Cuius studio qui

HISTORIA 4

ZNANSTVENA ZBIRKA

ODDELKA ZA ZGODOVINO FILOZOFSKE FAKULTETE UNIVERZE V LJUBLJANI

MIKUŽEV ZBORNIK

Uredili: Zdenko Čepič
Dušan Nećak
Miroslav Stiplovšek

Ljubljana 1999

MIKUŽEV ZBORNIK

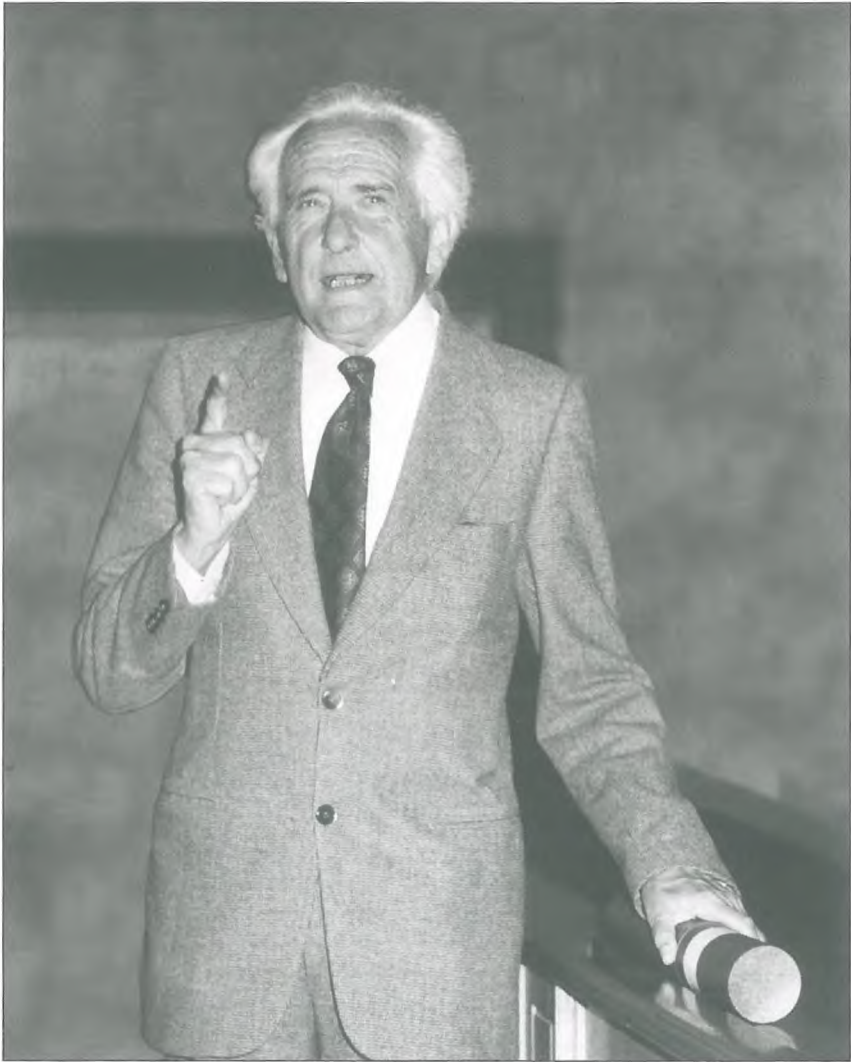
<i>Izdal in založil:</i>	Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete
<i>Uredniški odbor:</i>	dr. Zdenko Čepič, Stane Kljun, mag. Brane Kozina, dr. Dušan Nečak, dr. Miroslav Stiplovšek
<i>Oblikovanje naslovnice:</i>	Metka Žirovnik
<i>Računalniški prelom:</i>	Franc Čuden, Medit d.o.o.
<i>Tisk:</i>	Grafika-M s.p.
<i>Naklada:</i>	600 izvodov
<i>Finančno so tisk podprli:</i>	Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Oddlek za zgodovino Filozofske fakultete Občina Ribnica Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4)~19"(082)
930.1(497.4):929 Mikuž M.

MIKUŽEV zbornik / uredili Zdenko Čepič, Dušan Nečak, Miroslav Stiplovšek. - Ljubljana : Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1999. - (Historia : znanstvena zbirka Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani ; 4)

ISBN 961-227-046-5
1. Čepič, Zdenko 2. Mikuž, Metod
105053184

M. Mikuž

Dr. Metod Mikuž (1909-1982)

Profesor obče zgodovine in zgodovine narodov Jugoslavije po prvi svetovni vojni,
Dekan Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani (1958-1960)
Zaslužni profesor Univerze v Ljubljani

Znanost je ena sama. Ena sama znanost in ta znanost mora služiti samo resnici in ničemu drugemu. Pustimo linijo pri miru. Delajmo tako kot nam veleva pamet.

Prof. dr. Metod Mikuž, v svojem zadnjem javnem nastopu, 18. novembra 1981,
na znanstvenem posvetovanju *Narodna in socialna politika v slovenski zgodovini*
od konca 19. stoletja do danes

VSEBINA

BESEDA UREDNIŠTVA	11
Božo REPE GOVOR OB ODKRITJU SPOMINSKE PLOŠČE NA HIŠI DR. METODA MIKUŽA NA ŽUKOVEM, 26. 9. 1999	13
***	
Vasilij MELIK SLOVENSKI POSLANCI NA DUNAJU IN V BEOGRADU	17
Milica KACIN WOHINZ BADOGLIO SONNINU. ITALIJANSKI NAČRT ZA PROTIJUGOSLOVANSKO AKCIJO DECEMBRA 1918	21
France KRESAL VLOGA IN POMEN TEKSTILNE INDUSTRIJE V INDUSTRIALIZACIJI SLOVENIJE	27
Matjaž KLEMENČIČ LEADVILLE (KOLORADO) IN TAMKAJŠNJI SLOVENCI V ČASU PRVE IN DRUGE SVETOVNE VOJNE	39
Miroslav STIPLOVŠEK PRIZADEVANJA SLOVENSKE LJUDSKE STRANKE ZA AVTONOMIJO SLOVENIJE OB SPREJEMANJU PRVE JUGOSLOVANSKE USTAVE IN ZAKONODAJE O OBLASTNIH SAMOUPRAVAH 1921-1922	51
Janko PLETERSKI POJAVA DNEVNIKA JUGOSLOVAN 1930-1931	65
Janko PRUNK PRISPEVEK FRANZA BORKENAU A K PROUČEVANJU TOTALITARIZMA 1932-1940	75
Dušan NEČAK SLOVENSKI IZOBRAŽENCI V KORESPONDENCI DR. FRITZA VALJAVCA 1935-1944	83
Vida DEŽELAK-BARIČ OSVOBODILNA FRONTA SLOVENSKEGA NARODA IN NJEN ODNOS DO VERE	97

Bogdan KOLAR NEKATERE RAZSEŽNOSTI ODNOSA MED DR. METODOM MIKUŽEM IN LJUBLJANSKIM ŠKOFOM DR. GREGORIJEM ROŽMANOM	113
Ferdo GESTRIN DOMOBRANCI NA IŽANSKEM	131
Dušan BIBER UTRINKI IZ ARHIVA SOE	145
Milan ŽEVART OKUPACIJA IN ODPOR PROTI OKUPATORJU NA ŠTAJERSKEM (O PROBLEMATIKI IN STANJU OBRAVNAV)	155
Tone FERENC MESEČNA POROČILA ERWINA RÖSENERJA V MOSKOVSKEM ARHIVU	163
Damijan GUŠTIN "KOMANDA SLOVENIJE" - SLOVENSKI NAČRT VOJAŠKE UPRAVE SLOVENSKEGA OZEMLJA LETA 1945	169
Nevenka TROHA ODNOSI MED SLOVENSKIMI (JUGOSLOVANSKIMI) IN ITALIJANSKIMI KOMUNISTI MED VOJNO (1941-1945) - PREGLED OBJAV IN VPRAŠANJE ARHIVSKIH VIROV	187
Zdenko ČEPIČ ORIS NASTAJANJA SLOVENSKO-HRVAŠKE MEJE PO DRUGI SVETOVNI VOJNI	201
Jože PRINČIČ GOSPODARSKA REFORMA IZ JULIJA 1965 - NAJRESNEJŠI IN NAJBOLJE PRIPRAVLJEN POSKUS KORENITE PREOBRAZBE JUGOSLOVANSKEGA GOSPODARSTVA	217
Božo REPE SLOVENCİ IN FEDERACIJA V ČASU OD TITOVE SMRTI DO PLEBISCITA O NEODVISNOSTI SLOVENIJE	229
***	
Bojan BALKOVEC O VOLITVAH V OKRAJU KOČEVJE V KRALJEVINI SHS	249

Jurij PEROVŠEK NARODNA RADIKALNA STRANKA NA KOČEVSKEM V LETIH 1921-1923	261
Anka VIDOVIČ-MIKLAVČIČ KOČEVSKI OKRAJ V DESETLETJU PRED APRILSKIM ZLOMOM	273
Olga JANŠA-ZORN AGRARNA REFORMA NA VELEPOSESTVU ANTONA RUDEŽA IZ RIBNICE V LETIH 1919-1934	287
Dean CEGLAR SODSTVO V RIBNICI	301
Brane KOZINA ŠOLSTVO V RIBNICI V OBDOBJU 1941-1945	319
Polonca RIGLER ORIS TELESNE KULTURE V RIBNICI OD ZAČETKOV DO LETA 1980	335
Renata LESAR DRUŽINA V RIBNICI 1848-1878	347
Viktorija CENTA ZAČETKI RIBNIŠEGA MUZEJA	363
***	
ORIS ŽIVLJENSKE POTI IN DELA PROF. DR. METODA MIKUŽA	371
Janez DEBELJAK MARŠIČI IN ŽUKOVO - MIKUŽEV DRUGI DOM	379
Stane GRANDA PREČNA, MIKUŽEV ROJSTNI KRAJ	393
Ignacij VOJE UTRINKI IZ SPOMINOV NA PROFESORJA METODA MIKUŽA	401
Nataša STERGAR BIBLIOGRAFIJA PROF. DR. METODA MIKUŽA	409
AVTORJI	429

BESEDA UREDNIŠTVA

Med slovenskimi zgodovinarji se je uveljavil lep običaj, da osebnostim, ki so posebej zaznamovale naše zgodovino in prispevale k njegovemu razvoju, izrazijo spoštovanje in zahvalo tudi z izdajo zbornikov, ki nosijo njihovo ime. Med univerzitetnimi pedagogi in znanstveniki, ki zaslužijo takšno počastitev, je prav gotovo prof. dr. Metod Mikuž. Kot prvi univerzitetni učitelj "za občo zgodovino in zgodovino narodov Jugoslavije po prvi svetovni vojni" na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani od leta 1947 do upokojitve leta 1980, je s svojimi tehtnimi, kritičnimi in aktualiziranimi predavanji vzbudil med študenti veliko zanimanje za novejšo in najnovejšo zgodovino, s seminarji ter magistrskim in doktorskim mentorstvom pa je pomagal pri prvih raziskovalnih korakih skoraj vsem, ki so v različnih raziskovalnih, muzejskih in arhivskih ustanovah začeli preučevati problematiko obdobja med svetovnima vojnama, druge svetovne vojne in po njej. S svojim izjemno bogatim znanstvenim opusom, ki je predvsem rezultat preučevanja virov - temeljne preglede je napisal za vsa tri obdobja novejše narodne in obče zgodovine - je postavil dragoceno oporo in oblikoval izhodišče za raziskovanje sodobne zgodovine, ki so ga nadaljevali njegovi diplomanti, magistri in doktorji ter mlajše generacije zgodovinarjev. Za njega v polni meri velja ugotovitev, da je uspešno opravil eno temeljnih nalog univerzitetnega učitelja - vzgojo novih znanstvenih kadrov.

Oddelek za zgodovino, ki je organiziral spominsko svečanost ob osemdesetletnici Mikuževega rojstva, je njegov letošnji devetdesetletni življenjski jubilej sklenil obeležiti z izdajo posebnega zbornika v okviru svoje znanstvene zbirke Historia ter k sodelovanju povabiti zlasti njegove nekdanje študente in kolege. Vzporedno je tudi občina Ribnica sklenila počastiti spomin na prof. dr. Metoda Mikuža, dolenjskega rojaka, ki je na Žukovem nad Ortnekom ustvarjal zadnja leta svojega življenja. Svojo povezanost z Dolenjsko pa je izrazil tudi v poslednji želji, da počiva na pokopališču na Velikih Poljanah. Oddelek za zgodovino in občina Ribnica sta se dogovorila za sodelovanje pri izdaji Mikuževega zbornika, kar je vplivalo na njegovo vsebinsko zasnovu. V uredniškem odboru sta ju zastopala po dva predstavnika, redna profesorja *dr. Dušan Nečak* in *dr. Miroslav Stiplovšek* ter *mag. Brane Kozina* in *Stane Kljun*. V Inštitutu za novejšo zgodovino, kjer je svojo znanstveno pot začelo največ mladih raziskovalcev iz Mikuževega seminarja, je zato zato je v uredniškem odboru prizadevno sodeloval tudi predstavnik te ustanove, višji znanstveni sodelavec *dr. Zdenko Čepič*.

Zbornik vsebuje 32 prispevkov, njegov najobsežnejši del pa so razprave 19 avtorjev, ki osvetljujejo različne probleme iz vseh obdobja sodobne zgodovine. Druga skupina člankov so prispevki k osvetlitvi zgodovinske podobe Ribniške doline in tudi kočevskega območja v novejši dobi. Uvodni nagovor in sklepni članki s celotno bibliografijo, ki vključuje tudi zapise o profesorju Mikužu, dopolnjujejo številne prikaze Mikuževega znanstveno-pedagoškega dela in njegove življenjske poti.

Prispevki v zborniku so avtorski. Teme so izbrali avtorji sami, uredništvo pa jih je razvrstilo v ustrezne tematske sklope. Odziv tako velikega števila avtorjev pomeni priznanje delu prof. dr. Metoda Mikuža, prispevki pa kažejo tudi raznolikost in širino raziskav sodobne zgodovine, ki jo je on utemeljil. Uredništvo se jim za sodelovanje zahvaljuje, prav tako tudi institucijam, ki so gmotno omogočile izid zbornika, posebej občini Ribnica in Znanstvenemu inštitutu Filozofske fakultete.

GOVOR OB ODKRITJU SPOMINSKE PLOŠČE NA HIŠI DR. METODA MIKUŽA NA ŽUKOVEM 26. 9. 1999

Cenjene kolegice in kolegi, dame in gospodje, spoštovani gospod župan!

Ovrednotiti delo in osebnost dr. Metoda Mikuža, rednega profesorja za slovensko zgodovino, zgodovino narodov Jugoslavije in občo zgodovino po letu 1918 ob priložnosti, ko mu tako njegovi sorojaki kot stanovski kolegi izražamo dolžno in zasluženno spoštovanje, je hkrati čast in velika obveza. Profesorja Metoda Mikuža sta na njegovi stolici postopoma nasledila dva redna in en zunanji sodelavec, sedaj pa smo kar trije redno zaposleni profesorji, kar priča ne samo o njegovi izjemni delovni energiji, pač pa tudi o vizionarstvu. Njegovo vztrajanje pri povezovanju nacionalne, regionalne (torej jugoslovanske oziroma južnoslovanske) in obče zgodovine je postalo osnovno vodilo študija zgodovine dvajsetega stoletja za časa njegovega poučevanja ter temeljna študijska usmeritev katedre za sodobno zgodovino tudi v času njegovih naslednikov do danes.

Z dr. Metodom Mikužem žal nisem imel osebnega stika, poznal pa sem ga seveda po delih in po ustnem pripovedovanju, ki je na oddelku za zgodovino že dolgo tega prešlo v splet anekdot in opisov raznih dogodkov, ki izražajo veliko spoštovanje do njegovega dela in značajske pokončnosti. Čeprav nisem imel osebnega stika z njim, sem spoštovanje do njega kot človeka in do njegovega znanstvenega in pedagoškega dela še kot študent skušal izraziti z udeležbo na njegovem pogrebu.

Znanstveno delo dr. Metoda Mikuža je znano in v zgodovinpisju ovrednoteno tako kar zadeva starejša obdobja slovenske zgodovine, s katerimi se je najprej ukvarjal pri dveh doktorskih disertacijah, kot novejšo zgodovino. Njegov *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji*, pet knjig *Pregleda zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji*, dva pregleda obče zgodovine od konca prve do konca druge svetovne vojne in dve knjigi *Svet po drugi svetovni vojni* - če navedem le najpomembnejša dela - so bili temelj in izhodišče za nadaljnja preučevanja novih generacij zgodovinarjev. Ta dela so pomembno vplivala na raziskovanje vseh obdobjev novejše zgodovine. Mikuževa dela so do danes ohranila svojo težo tudi zato, ker je pisal po temeljitem preučevanju vseh tedaj dostopnih virov, posebej še svežega in politično močno občutljivega arhivskega gradiva, ki je bilo povrh še v razsutem stanju, pogosto shranjeno kar po raznih kletih. Tudi zaradi tega ima Mikuž posebno mesto med slovenskimi zgodovinarji. Posebno mesto pa ima tudi zaradi obsega svojega izjemnega znanstvenega opusa, katerega velik del je od leta 1968 dalje ustvarjal prav tu na Žukovem.

Mikužovo stališče, da za znanstveno preučevanje ni potrebna časovna distanca, pač pa sta pogoj predvsem dostopnost virov in profesionalen odnos raziskovalca, je porušilo dotedanje stereotipe v slovenskem zgodovinpisju, ki so izhajali iz prepričanja, da se da o preteklosti objektivno pisati šele z razdalje nekaj desetletij. S

tako miselnostjo - za katero so stale tudi tedanje največje avtoritete slovenskega zgodovinopisja - se je še v osemdesetih letih moral soočiti kolega dr. Dušan Nečak, ko je vzgajal prvo generacijo raziskovalcev zgodovine povojnega obdobja, pri čemer mu je bilo v veliko pomoč prav sklicevanje na Mikuževa stališča.

Če se zaradi koga, se zaradi dr. Metoda Mikuža - prepričan pa sem, da to velja tudi za večino drugih preučevalcev sodobne zgodovine - čutim prizadetega, ko berem dnevne nepoznavalske, enostranske in ideološko obremenjene zapise o nujnosti revizije sodobne slovenske zgodovine, zlasti pa zgodovine druge svetovne vojne. Res je, da vsaka generacija piše zgodovino na novo, vendar prav za Mikuža še posebej velja, da je svoje poglede nadgrajeval in tudi spreminjal v skladu z znanstvenimi spoznanji, ne pa po trenutni politični volji in diktatu. Ni se bal ostro kritizirati slabosti tedanjih oblasti, zato je imel težave z notranjo upravo in partijskimi organi, toda tudi zato je imel vedno polne predavalnice.

Metod Mikuž je bil človek visokih moralnih načel, psihološko proniciljiv, dober retorik, a tudi oster kritik, v sebi je združeval sposobnosti univerzitetnega profesorja in znanstvenika z velikim poslušom za študente in soljudi sploh. Kljub težnji po socialnih spremembah in pravično urejeni družbi ter svobodoljubnosti in liberalnosti pa je imel zelo izostren občutek tudi za tradicionalne slovenske vrednote. To se morda v današnjih politično zaostrenih časih zdi protislovje, Mikužu pa se ni zdelo ne tedaj, ko se je odločil za svojo pot v partizane, ne po vojni, ko je v tem duhu vzgajal generacije študentov. Kot republiškem poslancu mu je uspelo ohraniti praznik vseh svetih oziroma kot se je uradno imenoval, dan mrtvih (ta praznik je od vseh republik ohranila samo Slovenija), vedno pa je obžaloval, da ni bilo tako tudi z božičem.

Dr. Metod Mikuž je bil prvi v vsej Jugoslaviji, ki je ustanovil stolico za zgodovino NOB oziroma zgodovino druge svetovne vojne in na njej začel predavati leta 1947, torej komaj dve leti po koncu vojne. Morda je bil naš oddelek oziroma Filozofska fakulteta v tem sploh edinstvena v celi Evropi. Profesor Mikuž je svoje pedagoško in znanstveno delo združil v neprecenljiv in neponovljiv skupek delovne energije, svojih osebnih izkušenj in raziskovalnih rezultatov. Bil je človek, ki je imel za sestavni del študija terensko delo, njegove pešpoti s študenti ter ekskurzije po Sloveniji in Jugoslaviji so postale del tradicije oddelka, prav tako kot njegovo vsestransko prikazovanje ne samo zgodovinskega in hkrati aktualnega političnega dogajanja, pač pa tudi gospodarskega in kulturnega razvoja, ter zgodovine vsakdanjega življenja. Bil je zagočornik pristopa, v katerem študent spozna najprej svojo zgodovino, vedenje razširi na regionalno in nato na občo, pri čemer mora uspešno povezovati vse tri, ločiti vzroke od posledic ter si ustvariti lastno kritično mišljenje. Tak pristop je zagovarjal tudi kot dekan filozofske fakultete in kot predstojnik oddelka za zgodovino, ki ju je v času velikih študijskih reform konec šestdesetih let poskušal zaščititi pred posegi politike in ohraniti njuno avtonomnost. Ne glede na vsa notranja razhajanja in spore je vselej vztrajal pri tem, da je treba zaščititi tako integriteto oddelka kot celote, kot posameznikov, seveda ob upoštevanju pedagoških in znanstvenih norm in moralnih vrednot. Žal tako stališče danes, v času skrajnega in že kontraproduktivnega individualizma ter ideoloških razhajanj, njegovi nasledniki vse prevečkrat pogrešamo.

Dr. Metod Mikuž je bil velik pedagog in raziskovalec, zato je dobil najvišjo slovensko in jugoslovansko nagrado za znanstveno delo ter naziv zaslužnega

profesorja univerze v Ljubljani, brez dvoma pa bi zaslužil tudi mesto v Slovenski akademiji znanosti in umetnosti.

O njegovi sposobnosti analiziranja ne nazadnje priča posneta napoved, izrečena na simpoziju o slovenskih socialnih in nacionalnih programih leta 1981, da bo Jugoslavija razpadla, če se ne bo uspela reformirati. Nas zgodovinarje je opomnil, naj bomo pokončni v odnosu do oblasti, naj se ne obračamo po vetru in naj ne prilagajamo stališč političnim zahtevam po vrednotenju preteklosti. Izrekel pa je tudi misel, in z njo naj končam, da so slovenski politiki vseh barv v kraljevini Jugoslaviji, kljub vsem političnim razprtijam - simbolično rečeno - "govorili slovensko", se pravi v prvi vrsti upoštevali slovenski in šele nato strankarski interes. Morda je bil v tej oceni malce preveč prizanesljiv, vsekakor pa lahko njeno bistvo vzamemo kot aktualno sporočilo za današnji čas in za izzive, s katerimi se bomo morali soočiti Slovenci v novi evropski ureditvi.

dr. Božo Repe

Vasilij MELIK

SLOVENSKI POSLANCI NA DUNAJU IN V BEOGRADU

Junija 1848 so bile prve volitve v dunajski ustavodajni državni zbor. Težko je reči, koliko je bilo med izvoljenimi poslanci Slovencev, najbrž pa drži, da je bilo med njimi devet izrazitih ali narodno zavednih Slovencev, kakor sta zapisala Fran Zwitter in Stane Granda. Ti so bili dr. Franc Miklošič, bibliotekar v dunajski dvorni knjižnici, najznamenitejši slavist 19. stoletja, jurist dr. Jože Krajnc, oskrbnik Andrej Dominkuš, advokat dr. Matija Kavčič, okrajni komisar Mihael Ambrož, fiskalni pristav dr. Karel Ulepič, veleposestnik Anton Černe, okrajni komisar Anton Gorjup in sodni uradnik Josip Doljak. Prvi trije so bili izvoljeni na Štajerskem, drugi trije na Kranjskem, zadnji trije pa na Goriškem.¹

Ko je bilo konec novega absolutizma in je bilo obnovljeno ustavno življenje, so bili slovenski uspehi sprva zelo skromni. Sistem kurij in pošiljanje poslancev na Dunaj iz deželnih zborov sta bila vzrok, da so bili leta 1861 v državnem zboru samo trije Slovenci: Anton Černe in Anton Gorjup, oba poslanca že v revolucionarnem letu 1848, ter dr. Lovro Toman. Izboljšanje so prinesle neposredne volitve (1873). Po uvedbi splošne kurije (1896) so imeli Slovenci 15 ali 16 poslancev. Višek uspehov v času habsburške monarhije je prinesla Slovincem velika reforma leta 1907, ki je odpravila kurije in uvedla splošno in enako moško volilno pravico. Slovenci so dobili 24 poslancev, kar je bilo v skladu z deležem slovenskega občevalnega jezika v državi, in 24 volilnih okrajev. Največji med njimi z 68.000 prebivalci je bil na Štajerskem (Slovenske Gorice), najmanjši z 32.000 prebivalci pa v Trstu (9 predmestij in okolica). Nastala je svojevrstna podoba Zedinjene Slovenije, ki jo je kazala karta teh okrajev. Ozemlje ni bilo manjše od sedanje Republike Slovenije, saj je obsegalo tudi del Trsta in Koroške (sodne okraje Borovlje, Dobrla vas, Železna Kapla in Pliberk). Kranjska zdaj ni imela več večine vseh slovenskih poslancev, kakor je bilo skoraj vselej dotlej. Enajst poslancev je bilo iz Kranjske, 7 iz Štajerske, 3 iz Goriške, po eden iz Trsta, Istre in Koroške. Po takratnem volilnem postopku je bil v vsakem okraju izvoljen tisti, ki je dosegel več kot polovico veljavnih oddanih glasov. V prvem tako izvoljenem državnem zboru (1907-1911) je imela Slovenska ljudska stranka (SLS) 17 poslancev, liberalci pa sedem.² V drugem državnem zboru (1911-1918) je imela SLS 20 zastopnikov, liberalci pa štiri. S 56% glasov je torej dobila katoliška stranka 83% mandatov.

¹ Fran Zwitter: Slovenski politični preporod XIX. stoletja v okviru evropske nacionalne problematike. Zgodovinski časopis 18, 1964, str. 128. Stane Granda: Die soziale und nationale Struktur der slovenischen Abgeordneten im österreichischen Reichstag 1848-1849, Kromerizský snem 1848-1849 a tradice parlamentarismu ve střední Evropě, Kromeriz 1998, str. 380. Granda navaja Ulepiča, Zwitter pa Štercina.

² Tu ne upoštevamo pripadnosti ob volitvah ampak opredelitev po volitvah. Ploj je bil izvoljen kot kandidat Slovenske kmečke zveze, po volitvah pa je šel svojo pot.

Med 24 slovenskimi poslanci, ki so prišli leta 1907 v dunajski parlament, jih je bilo devet že prej v poslanski zbornici. Najdlje je bil tu Fran Šuklje, ki je bil prvič izvoljen 22 let prej (2. junija 1885), vendar je imelo njegovo poslanstvo več presledkov. Od leta 1891 sta bila državna poslancata Fran Povše in dr. Anton Gregorčič, od leta 1896 dr. Ivan Šušteršič (s prekinitvijo), od leta 1897 Josip Pogačnik, dr. Ignacij Žitnik in dr. Janez Evangelist Krek (tudi ta s prekinitvijo), od leta 1901 dr. Miroslav Ploj. Leto dni pred reformnim parlamentom (maja 1906) je bil izvoljen za državnega poslanca še dr. Anton Korošec. Novih je bilo leta 1907 v državnem zboru 15: na Kranjskem Ivan Hribar, Josip Gostinčar, dr. Janko Hočevar, Franc Jaklič in Franc Demšar, na Štajerskem Franc Roblek, Vinko Ježovnik, Ivan Roškar, Franc Pišek in dr. Ivan Benkovič, na Koroškem Franc Grafenauer, na Goriškem Alojzij Štrekelj in Josip Fon, v Trstu dr. Otokar Rybář, v Istri Matko Mandić. Pred prvo svetovno vojno je prišlo v državni zbor še osem novih slovenskih poslancev, ker so dotedanji umrli ali pa niso bili ponovno izvoljeni. Ti novi so bili dr. Vladimir Ravnihar, Janez Hladnik, Evgen Jarc, dr. Lovro Pogačnik, dr. Karel Verstovšek, dr. Franc Jankovič, Mihael Brenčič in dr. Gustav Gregorin.

Zadnjima dvema dunajskima parlamentoma sta sledila prva dva beograjska. Po številu slovenskih poslancev in po njihovi strankarski pripadnosti sta bila ta dva beograjska parlamenta močno drugačna od dunajskih, parlamenti so se razlikovali tudi po trajanju. Dunajski parlament iz leta 1907 je trajal nekaj manj kot štiri leta, njegov naslednik pa zaradi vojne nad sedem let. Jugoslovanski parlamenti so bili kratkotrajni. Februarja 1919 je bila dogovorjena podoba Začasnega narodnega predstavništva novega Kraljestva Srbov, Hrvatov in Slovencev, ki je začelo zasedati 1. marca 1919, končalo pa 22. oktobra 1920. Ustavodajna skupščina je bila izvoljena 28. novembra 1920, se sestala 12. decembra 1920, nadaljevala delo tudi po sprejetju ustave in bila razpuščena 21. decembra 1922.³

Začasno narodno predstavništvo je bilo sestavljeno v glavnem po dogovoru med strankami. Slovencev je pripadlo 32 poslancev. Polovico med temi je dobila SLS (16), 11 liberalci, ki so od junija 1918 nosili ime Jugoslovanska demokratska stranka, 5 pa socialni demokrati, ki so na ta način prvič prišli v parlament. Država še ni imela svojih mej. Prekmurje še ni bilo zasedeno, mirovnih pogodb z Avstrijo in Italijo še ni bilo. Slovenske stranke so pri razdeljevanju mandatov upoštevale tako Koroško kot Goriško in Trst. Tako je SLS kot zastopnika Goriške poslala v Začasno narodno predstavništvo nekdanjega državnega poslanca Josipa Fona ter še ne tridesetletnega pesnika in profesorja dr. Jožo Lovrenčiča, JDS pa Dinka Puca, ki je bil član slovenskega narodnega sveta v Gorici. Nekdanji državni poslanec Otokar Rybář in Ivan Marija Čok sta predstavljala Trst, SLS pa je zastopstvo tržaških interesov poverilo dr. Ivanu Schweglu. "Slovenski poslanci v prvi jugoslovanski parlament" so se odpravili iz Ljubljane v Beograd 26. februarja 1919 v dveh vagonih na vlaku ob 8.25.⁴ Med 32 slovenskimi zastopniki je bilo 8 nekdanjih državnih poslancev (Korošec, Pišek, Jankovič, Grafenauer, Gostinčar, Lovro

³ Metod Mikuž: Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji. Ljubljana 1965, str. 97. Djurdje Jelenić: Nova Srbija i Jugoslavija. Beograd 1923, str. 420. Danilo Pavlović: Izborni sistem po Vidovdanskom ustavu. Beograd 1939, str. 31, 104.

⁴ Slovenec 27. 2. 1919.

Pogačnik, Fon, Rybář). No novo pa so prišli v parlament Janez Brodar, dr. Josip Hohnjec, Anton Sušnik, Janez Strciņ, Ivan Vesenjāk, Franc Smodej, dr. Joža Lovrenčič, dr. Ivan Schwegel, dr. Fran Šaubah (vsi ti iz vrst SLS), Karel Triller, Adolf Ribnikar, Franc Novak, dr. Albert Kramar, dr. Vekoslav Kukovec, dr. Pavel Pestotnik, dr. Dinko Puc, Ivan Marija Čok, Ivan Kejžar, Fran Voglar (iz vrst JDS), Melhior Čobal, Josip Kopač, Anton Kristan, dr. Dragotin Lončar in Josip Petejan (iz vrst JDS).

Zakon o volitvah v ustavodajno skupščino je bil sprejet še pred sklenitvijo rapalske mirovne pogodbe in pred izgubo koroškega plebiscita ter je zato računal še na poslance s Koroškega in Goriškega. Zardi tega je bilo slovenskemu ozemlju dodeljeno kar 40 poslanskih mest. Seveda pa volitev ni bilo niti na ozemlju pod italijansko okupacijo niti na ozemlju, ki je bilo izgubljeno s plebiscitom.⁵ Volilni izidi so bili v primerjavi s predvojnimi volitvami in s poznejšimi v dvajsetih letih presenetljivi. SLS je bila sicer še vedno najmočnejša stranka, toda prvič v 20. stoletju ni imela več za seboj večine volilcev. Dobila je samo 37% glasov in 14 poslancev (35%). Leto dni pozneje, 29. decembra 1921 so ji priznali še petnajstega poslanca, ker je verifikacijski odbor ugotovil, da je glavni volilni odbor v Mariboru napačno preštel glasove in narobe razdelil poslanska mesta. Od nekdanjih dunajskih državnih poslancev so bili zdaj samo še trije: Korošec, Gostinčar in Pišek iz vrst SLS ter ljubljanski župan Tavčar, ki pa je kmalu odstopil.

Po volilnem zakonu z dne 27. junija 1922 je prišlo še do treh volitev v narodno skupščino, leta 1923, 1925 in 1927. Začasno narodno predstavništvo in ustavodajna skupščina sta dajala čisto svojsko podobo, skupščine iz let 1923, 1925 in 1927 pa znova lahko po številu poslancev in strankarski pripadnosti primerjamo z državnim zborom 1907 in 1911. Pred vojno je bilo v državnem zboru 24 Slovencev, zdaj jih je bilo v narodni skupščini 26. Slovenska ljudska stranka je v obeh obdobjih kazala popolno premoč. Pred vojno je imela 17 in 20 poslancev, v letih 1923-27 pa 20 in 21. Največji uspeh je dosegla leta 1923, ko je nabrala 60,5% glasov in dobila 21 od 26 poslancev, torej 80,8%. Ta volilni uspeh je bil rezultat proporcionalnega volilnega sistema, medtem ko je bil podoben uspeh iz leta 1911 rezultat bojov po sistemu absolutne večine. Med državnim zborom 1907 in 1911 ter narodno skupščino 1923-27 pa je, kar se tiče Slovencev, tudi velika razlika. Ena seveda glede ozemlja, saj po vojni kot novo nastopa Prekmurje, ni pa več Primorja in Koroške, čeprav med kandidati nastopajo tudi ljudje, ki so se od tam preselili. Druga razlika je v osebah poslancev. Po volitvah leta 1925 je od nekdanjih državnih poslancev z Dunaja ostal edinole dr. Anton Korošec, ostali so umrli ali so se nehali ukvarjati s tekočo proilitiko. Tudi med poslanci dvajsetih let je bilo le troje takih, ki so bili v vseh parlamentih Jugoslavije od začasnega narodnega predstavništva do narodne skupščine iz leta 1927: mariborski profesor bogoslovja dr. Josip Hohnjec, ljubljanski profesor Anton Sušnik in posestnik Janez Brodar iz Hrastja pri Kranju. Štirje pa so bili taki, ki so bili v ustavodajni skupščini in v vseh treh naslednjih parlamentih: Ivan Pucelj, voditelj Samostojne kmetijske stranke,

⁵ Vasilij Melik: Izidi volitev v konstituanto leta 1920. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1962, št. 1, str. 5, 46.

Jožef Klekl, voditelj katoliških prekmurskih Slovencev, višji revizor Zadružne zveze Vladimir Pušenjak in župnik Karl Škulj.⁶

S šestojanuarsko diktaturo je bilo konec parlamentarizma. Oktroirana ustava ga je obnovila, toda v tako žalostni obliki, da lahko s 6. 1. 1929 končamo čas svobodnih volitev.

⁶ Bojan Balkovec: Parlamentarne volitve v Jugoslaviji v letih 1920-1938, disertacija. Ljubljana 1997, seznam kandidatov str. 123-151.

Milica KACIN WOHINZ

BADOGLIO SONNINU ITALIJANSKI NAČRT ZA PROTIJUGOSLOVANSKO AKCIJO DECEMBRA 1918

Nastajanje novih držav na ozemlju razpadle avstroogrške monarhije konec oktobra 1918. leta je resno ogrozilo italijanske težnje na vzhodu. Nova Država Slovencev, Hrvatov in Srbov z Narodnim svetom v Zagrebu je vključevala tudi slovenski del goriško-gradiščanske dežele, dokler je niso 6. novembra zasedle italijanske vojaške sile, Istro in Dalmacijo. Šlo je za del ozemlja, ki so ga Italiji obljubili zavezniki Anglija, Francija in Rusija s tajnim paktom, sklenjenim v Londonu 26. aprila 1915, kot nagrado za vstop v vojno. Londonski pakt je Italiji dodelil poleg trentinskega ozemlja z Južno Tirolsko še Goriško-gradiščansko, Trst, Istro, del Notranjske, osrednji del Dalmacije in otoke. Za italijansko vlado je bila torej ustanovitev Države Slovencev, Hrvatov in Srbov 29. oktobra 1918 pravo zlo, saj si je ta država lastila pravico do vsega s Slovenci in Hrvati naseljenega ozemlja na zahodu, ki ga je po določenih premirja 3. novembra 1918 zasedala italijanska vojska do črte londonskega pakta.

Dokler je bilo narodno in protiaavstrijsko gibanje v korist antantnim silam, saj je znotraj razbijalo monarhijo, ga je tudi Italija podpirala, zlasti potem ko je doživela vojaški poraz pri Kobaridu in je morala vojsko umakniti na reko Piave. V ta namen je bil v Italiji ustanovljen Odbor za sporazum med podjarmljenimi narodi Avstroogrške, ki je navezal stike z Jugoslovanskim odborom v Londonu. Od 8. do 10. aprila 1918 je bil v Rimu kongres zatiranih narodov Avstroogrške, ki je sprejel sporazum, v katerem je med drugim rečeno, da je "združitev in neodvisnost jugoslovanskega naroda življenjski interes Italije, tako kakor je izpolnitev italijanske narodne združitve življenjski interes jugoslovanskega naroda," pri čemer je bil "jugoslovanski narod" pojem za pripadnike južnoslovanskih narodov v Avstroogrski. Glede morebitnih teritorialnih sporov sta obe strani obljubili, da jih bosta reševali sporazumno "na osnovi narodnostnega načela in narodne samoodločbe tako, da ne bodo oškodovani življenjski interesi obeh narodov".¹ Toda sklepi rimskega sporazuma niso nikogar obvezovali. Italijanska vlada jih je sicer pozdravila, a se ni odrekla londonskemu paktu.

Akcijo Narodnega vijeća in slovenskih primorskih politikov, da bi ozemlje Julijske krajine, poleg italijanske vojske, zasedle tudi druge zavezniške sile, je smatrala Italija za sovražno in jo je tudi uspešno odbila. Ob tem vprašanju so se zaostriili njeni odnosi s Francijo, očitala ji je, da podpira protitalijansko propagando na zasedenem ozemlju in jugoslovanske teritorialne težnje.

---

¹ Carlo Shiffner: La crisi del socialismo triestino nella prima guerra mondiale. Il Movimento nazionale a Trieste nelle prima guerra mondiale. Del Bianco, Udine 1968, str. 179.

Posebno vprašanje, ki naj bi ogrožalo italijanske interese na Jadranu, je bilo vprašanje mednarodnega priznanja Države Slovencev, Hrvatov in Srbov, pozneje pa Kraljevine SHS. Ko je delegacija Države SHS z Antonom Korošcem in Antejem Trumbićem sredi novembra 1918 zaprosila italijanskega veleposlanika v Parizu, naj pomaga k priznanju Države SHS in jim omogoči vrnitev v domovino prek italijanskega ozemlja, sta tvorec londonskega pakta zunanji minister Giorgio Sidney Sonnino in predsednik ministrskega sveta Vittorio Emanuele Orlando odgovarjala, da delegati ne morejo zahtevati, naj italijanska vlada prijateljsko ravna z vlado, ki ji ni prijateljska, o čemer pričajo incidenti na zasedenem ozemlju in uradne izjave o teritorialnih zahtevah. Orlando je opozoril Sonnina: za zdaj nam ne kaže priznati Jugoslavije, ne da bi prej natančno določili kakšni so naši nameni za bodočnost.²

Medtem se je 1. decembra 1918 Država SHS združila s Srbijo in Črno goro v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev. Naglo odločitev Narodnega vijeća za združitev v močno državo je povzročil prav italijanski pohlep po slovenski in hrvaški zemlji, saj je prodiranje italijanske vojske prek demarkacijske črte moral ustaviti pri Vrhniki poveljnik zavezniških srbskih enot v Ljubljani, podpolkovnik Stevan Švabić. Italijanske imperialistične težnje na Balkanu in za hegemonijo na Jadranu je že med sklepanjem londonskega pakta leta 1915 skrajno kritično ocenil britanski premier, sir Herbert H. Asquith v pismu prijateljici: "Kabinet /.../ se je moral posvetiti razpravi, kako kupiti po najnižji ceni takojšnjo intervencijo tiste požrešne, jeguljaste in zvite sile, ki se imenuje Italija. Na veliko zeva z usti, mi pa ji ne smemo dovoliti, da bi Srbom blokirala izhod na morje."³

Velika Kraljevina SHS, ki je obvladovala skoraj celo vzhodno obalo Jadrana, je bila torej za Italijo vse prej kot dobrodošla nova sosedka. Italijanska politika na vzhodu se je zato takoj usmerila k razbijanju te nove državne tvorbe z vsemi sredstvi, od gospodarske blokade na Jadranu in propagande proti njenemu mednarodnemu priznanju, do konkretnih načrtov za akcijo. To zadnjo nalogo je vlada poverila načelniku vrhovnega poveljstva kraljeve vojske, generalu Pietru Badogliu, strastnemu zagovorniku uveljavitve londonskega pakta.

Prvi pomembnejši Badogliev dokument glede tega vprašanja je bila zaupna okrožnica, poslana 29. novembra 1918 guvernerjem in državnikom, z navodili za upravljanje zasedenih avstroogrskih pokrajin, posebej Julijske krajine. V tretjem členu je zapisal: Vsakršno priznanje jugoslovanske države in njenih dozdevnih organov je izključeno. Če pa bi le-ti sprejemali stališča, nasprotna italijanskim interesom, naj se z njimi ravna tako kakor s sovražniki. V četrtem členu pa: Manifestacije, ki so v nasprotju z interesi zasedbenih sil in pravicami italijanske države, bodo preprečene in zatrite. Če za to ne bodo zadostovala splošna sredstva, bodo z zasedenega ozemlja odstranjene tiste osebe, ki s svojo dejavnostjo motijo javni red ali povzročajo škodo interesom okupacijske vojske. Sodišča bodo izdajala sodbe "v imenu oblasti, ki jo je podelilo vrhovno poveljstvo italijanske armade". Člen 7 določa: Manifestacije, namenjene podpori italijanskih interesov bodo do-

2 Milica Kacin-Wohinz: Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo: 1918-1921. Maribor, Trst 1972, str. 93-99. Dokumenti in korespondenca so v Archivio centrale dello Stato (ACS) v Rimu, arhiv Presidenza del Consiglio dei Ministri, serie Prima guerra mondiale, sezione 1919-1922.

3 Herbert H. Asquith: Letters to Venetia Stanley. Selected and edited by Michael and Elenor Brock. Oxford University Press, Oxford 1985, str. 501.

voljene, preprečiti pa je treba nasprotne manifestacije, ki izničujejo izraze naklonjenosti.⁴

Naslednji projekt je Badoglio predložil Sonninu 3. decembra 1918. Vseboval je skrajno zaupen načrt za razbijanje pravkar ustanovljene Kraljevine SHS znotraj njenih meja. Slonel je na oceni, da je jugoslovanska ideja le stvar izobraženstva in meščanstva, medtem ko naj bi bili kmetje in boljševeško usmerjeni delavci protijugoslovanski. Po njegovem je bilo treba le poglobiti notranja nasprotja, spodbuditi medsebojne spopade in razširiti italijansko akcijo z zasedene Julijske krajine na jugoslovansko ozemlje. V ta namen je predvidel močno skupino agentov, da bi spodbujali nacionalno in versko nestrpnost ter separatistične tendence, zlasti med Črnogorci in Slovenci. Slovenska duhovščina se je načrtovalcem zdela posebej primerna za širjenje separatistične propagande. Za primorske in istrske slovanske duhovnike pa je Badoglio predvidel, da se lahko pridobijo neposredno, medtem ko je treba najbolj inteligentne in najbolj sposobne odstraniti, "ker imajo v svojih rokah verno prebivalstvo". Za izvedbo projekta je navedel potrebna finančna sredstva.⁵ Projekt je vlada sprejela, Badogliu je naročila, naj ga začne uresničevati.

Tretji, tu objavljen projekt, ki je načrtoval spodbijanje jugoslovanske propagande v inozemstvu, je Badoglio oddal Sonninu 15. decembra 1918.

***

K. ITALIJANSKA VOJSKA⁶
VRHOVNO POVELJSTVO

15 december 1918

Informacijski urad

št. 14002/A protokola Zaupno osebno

Predmet: Akcija proti jugoslovanski propagandi v inozemstvu.

N. E. Baronu SONNINU
Ministrstvo za zunanje zadeve

Po projektu, ki ga je V. E. že odobrila z dopisom 3855, za italijansko propagandno akcijo med Jugoslovani na ozemlju, ki ga zaseda naša vojska in na sosednjem ozemlju,⁷ se mi zdi primerno poslati predlog za obsežnejšo in kompleksnejšo akcijo od prve, usmerjeno k napadu in nevtralizaciji jugoslovanske propagande na vsem mednarodnem polju, kjer se, v vidu bodoče mirovne konference, le-ta razvija v našo škodo.

⁴ M. Kacin-Wohinz, n.d. str. 103-106. Dokument je v osrednjem državnem arhivu v Rimu - ACS, Comando supremo, Segreteria Generale per gli Affari Civili, fasc. 766.

⁵ Ivo J. Lederer: La Jugoslavia dalla conferenza della pace al Trattato di Rapallo: 1919-1920: Milano 1966, str. 87-90. Ko sem leta 1968 v rimskem arhivu iskala ta dokument v fondu navedenem pri Ledererju, ga tam ni bilo. Italijanski kolegi so odgovarjali, da ga najbrž nikoli ni bilo. Da si ga Lederer ni izmislil, pa priča tu objavljeni projekt, ki sem ga našla v istem arhivskem fondu.

⁶ Dokument je v ACS, Presidenza del Consiglio dei Ministri, serie Prima guerra mondiale, sezione 1919-1922, fasc. 19. 28. 1 in še ni bil objavljen.

⁷ Mišljeno je ozemlje vzhodno od demarkacijske črte, torej v Jugoslaviji.

Ta akcija, ki naj bi jo, če jo bo odobrila vlada, zaupali Informacijskemu uradu našega Vrhovnega poveljstva, je že bila v podrobnostih preučena, zlasti glede vsega, kar zadeva Francijo in Švico, ki sta glavni ognjišči jugoslovanskega gibanja. Na kratko in eksplicitno je povzeta v poročilu, ki ga prilagam, zlasti kar zadeva potrebna sredstva.

Prosim V. E., da poročilu posvetite pozornost in da me obvestite o odločitvah, ki bodo glede tega sprejete.

PODPOVELJNIK GLAVNEGA STANA VOJSKE

(BADOGLIO) l.r.

***

VRHOVNO POVELJSTVO KRALJEVE VOJSKE
INFORMACIJSKI URAD

PROJEKT ZA AKCIJO PROTI JUGOSLOVANSKI PROPAGANDI V
INOZEMSTVU

Dejavnost, ki jo lahko razvije Urad za informacije pri Vrhovnem poveljstvu s ciljem, da med pripravljanjem in potekom mirovnega kongresa nevtralizira jugoslovansko propagando v inozemstvu, mora biti podrejena naslednjim navodilom in preskrbljena z naslednjimi izvedbenimi sredstvi.

Glede na trenutek začetka akcije in če zaradi pomanjkanja časa ne bi mogla zavzeti obsežne oblike prepričevanja in usmerjanja javnega mnenja političnih struj v inozemstvu, bo v splošnem morala utišati nasprotnikovo propagando in ustvariti ovire za uresničitev njegovih načrtov tako, da bo zmanjšala njegove življenjske dejavnike in ga postavila v nesimpatično luč pred zavezniki.

Značaj akcije se bo spreminjal glede na to, v katerih političnih krogih mora potekati. Njena glavna polja bodo, razumljivo, Francija (zlasti Pariz) in Švica. V Franciji, ki je trenutno kovačnica politične misli in informacije za bližnji mirovni kongres, in kjer zlasti Jugoslavija zaključuje svoje težavno a aktivno konsolidacijsko delo, se mora akcija izvajati, na eni strani z namenom vplivati na tisk in politične osebnosti in hkrati pridobivati zanesljive in stalne vire informacij; na drugi strani z gojenjem klic nesporazumov, ki že obstajajo med raznimi vejami jugoslovanskega nacionalnega kompleksa: Srbi, Slovenci in Hrvati.

V Švici bo zaradi njenega lokalnega položaja značaj te dejavnosti zavzel pomembnejše mesto kot oni glede tiska, le-ta bo po potrebi ostal v ozadju.

Docela sekundarne akcije bodo lahko opravljene tudi v Angliji in na Nizozemskem ter v kakšni drugi nevtralni državi. Za Anglijo so v teku študije za neki organski projekt dejavnosti; na Nizozemskem ne bo mogoče drugače kot s fragmentarno in slučajnostno dejavnostjo.

Že sama predstavitev programa kaže na razloge, zaradi katerih je možno predvideti vnaprej le približna sredstva, upoštevaje minimalne potrebe. Sicer pa je jasno, da so tudi ta minimalna sredstva predvidena za omejen čas aktivnosti, za okrog dva meseca. Kajti po tem terminu v obdobju priprav na mirovni kongres in v času njegovega poteka gotovo ne bo zadostovala že opravljena dejavnost, treba jo bo v celoti vzdrževati in jo stalno prilagajati dejanskim spremembam položaja.

Glede na povedano in upoštevaje, da so predvidevanja osnovana na podatkih zaupnega značaja in približnih primerjav s stroški, ki so jih za podobne namene imeli zavezniki, je možno program v posameznostih in tem odgovarjajočih stroških takole precizirati:

V Franciji. Podpreti pomembno agencijo Havas, ki napaja ves tisk v prestolnici in v provincah.

	Stroški, okrog	800.000 lir
Utišati časopise: Temps, ki nam je nadvse sovražen; ljudska glasila: Pays - Verite' - Populaire- Jurnal du Peuple -		
	Skupni stroški	1.000.000 lir
Časopisi, ki jih je treba subvencionirati, da bodo podprli naše interese: Petit Parisien- Petit Jurnal- Intransigent; štirje veliki pokrajinski dnevnik in drugi		
	Skupni stroški	1.000.000 lir
Primerna bo izdaja propagandnih brošur.		
	Stroški	100.000 lir
Bližnja predvolilna kampanja, ki se je uradno že začela, je ugodna za našo akcijo, kajti vprašanje mednarodnih odnosov bo v prvem planu volilnih programov; priložnost torej pomagati kandidatom in sedanjim poslancem, ki ponovno kandidirajo.		
	Predvideni stroški	1.100.000 lir
Informacijski del akcije bo zahteval stike z nekaterimi političnimi osebnostmi - deloma že določene -, ki se zelo spoznajo na mednarodna vprašanja. Gre za to, da jih pridobimo predvsem s posrednimi, previdno zakrinkanimi podporami in z odlikovanji.		
	Stroški	600.000 lir
Akcija gojenja jugoslovanskih notranjih razprtij bo usmerjena k pridobitvi nekaterih osebnosti, ki prihajajo te dni v Pariz, in ki predstavljajo intelektualno vez med raznimi vejami slovanske nacionalnosti, za našo stvar. Sondažno delo se je že začelo. Širjenje brošur tudi v teh krogih. Predvsem pa		

časopisna dejavnost s poročili, tendencioznimi novicami in članki. Jugoslovanski tisk je videti uporaben in dostopen. Za navedene dejavnosti in nepredvidene stroške računamo, da je potrebnih	1.500.000 lir
Sicer pa je treba upoštevati, da je mogoče prihraniti precej stroškov s podelitvijo primernih odlikovanj, zlasti v provincijskih novinarskih krogih	
Skupaj stroški za Francijo	6.000.000 lir

V Švici, Srbi, Hrvati in Slovenci so globoko razcepljeni z notranjimi nesoglasji. Obstaja torej ugoden teren za našo dejavnost. Primerno bo izkoristiti srbofobsko protipašičevsko okolje, ki ga tvorijo večinoma Hrvati in Dalmatinci, predvsem študenti. Voditelji so nasplošno poštene; treba bo torej zaostri nesoglasja s tendencioznimi obvestili iz njihovih lastnih krajev, s čimer bomo sprovcirali vsakovrstne manifestacije in povečali težo časopisnih poročil. Toda možno je delovati tudi neposredno z izkoriščanjem revščine mnogih študentov, ki bi jih lahko skrajno zaupno podprli in organizirali pod njihovim vodstvom nekakšno "Hrvaško ljudsko društvo", ki bi z antimonarhistično in protitalijansko usmeritvijo združevalo protisrbsko razpoloženje. "Pobudniki", preverjeno zaupni ljudje, so že določeni. Društvo bi posredovalo tudi denar in kar zadeva ozko politično plat, bi stopilo v stik z nevtralnim in zavezniškim tiskom.

Predvideni stroški potrebni za akcijo v Švici	1.000.000 lir
V Angliji" in drugih deželah	1.000.000 lir

Glede Francije smo že mislili na pokritje stroškov tako, da bi odprli račun pri vojaškem atašeju našega informacijskega urada v Lyonu, ki opravlja denarne posle za vse vojaške ustanove v Franciji.

V zvezi s Francijo je treba poudariti, da bo z začetkom operacije treba predhodno določiti funkcijo poveljnika Zbirnega centra, generala Brancaccia, ki mu bo delo naloženo zaradi njegove posebne pripadnosti tej veji dejavnosti: določiti bo torej treba, komu bo poročal in od koga bo dobival navodila med razvijanjem dejavnosti. Ta potreba je povezana tudi z dejstvom, da je italijanska sekcija pri Medzavezniškem vojnem svetu v Versaillesu v aktivni in neposredni obliki že pokazala zanimanje za protijugoslovansko propagando. Zato je brez dvoma treba preprečiti vsakršno dvojnost akcije, ki bi škodovala prepotrebni enotnosti vodilnih kriterijev.

Kakor je razvidno iz sintetično očitane linije, program ne presega omejitev razumnega obsega sredstev in primerne preprostosti mehanizma. Po mnenju tega Urada ta razmerja v bistvu ustrezajo preizkušeni praksi, ki dokazuje, da je resnost in učinkovitost rezultatov zagotovljena predvsem z umerjenostjo namenov.

Prevedla Milica Kacin Wohinz

France KRESAL

VLOGA IN POMEN TEKSTILNE INDUSTRIJE V INDUSTRIALIZACIJI SLOVENIJE

Tekstilna industrija v Sloveniji se je začela razvijati sredi 19. stoletja, največji razvoj in pomen je dosegla med dvema vojnoma, ko je postala najpomembnejša industrijska panoga tako po vrednosti proizvodnje, vloženem kapitalu in po številu zaposlenih delavcev. Pokrivala je skoraj vse potrebe domačega tržišča in velik del proizvodnje tudi izvažala. Kako pomembno je bilo to, kažejo podatki, da je prvo leto stare Jugoslavije uvoz tekstila in tekstilnega blaga pomenil 80% vsega jugoslovanskega uvoza, potem 40% in od leta 1930 je pomenil ta uvoz samo še popostritev izbire na tržišču. Po drugi svetovni vojni se je tekstilna industrija sicer povečala, zgrajenih je bilo tudi veliko novih tovarn in razvile so se nove tehnologije, nove panoge tekstilne industrije, predvsem se je razvila industrija tekstilne konfekcije in pletilstva, ni pa imela več osrednje vloge v industrijskem razvoju Slovenije.

Začetki tekstilne industrije so bili suknarstvo in platnarstvo na Gorenjskem in Koroškem ter svilarstvo na Primorskem, predvsem pa prve bombažne predilnice in tkalnice v Ajdovščini, Trstu in Gorici, v Ljubljani, Preboldu, Tržiču in Litiji. Bombažna tekstilna industrija se je začela najpozneje razvijati, je pa dosegla največji razvoj. Tekstilna industrija v pravem pomenu besede je bila pri nas samo bombažna industrija. To so bile tovarne na vodni in parni pogon, pozneje tudi na električnega, ki po velikosti in strojni opreми niso nič zaostajale za sodobnimi tovarnami na Češkem, v Šleziji in okrog Dunaja, kjer je bila nakopičena tekstilna industrija. Zaposlovale so po več sto delavcev. Razlika je bila samo v tem, da je bilo v omenjenih središčih veliko takih tovarn, na slovenskem ozemlju pa samo posamezne. Tekstilne tovarne so pri nas gradili tržaški trgovci z bombažem in večje podjetniške družbe iz Trsta in z Dunaja, povezane tudi z bančnim kapitalom, ki so imele že veliko svojih tovarn na Češkem in v Spodnji Avstriji.

Tkalstvo in predilstvo je bilo kot domača obrt zelo razvito na Gorenjskem in Koroškem (suknarstvo, platnarstvo), na Primorskem (svilarstvo) in v Beli krajini (platnarstvo), kjer so iz domačih surovin tkali blago za lastne potrebe in za prodajo. V mestih in trgih se je razvila tkalska obrt. V konkurenci industrijsko izdelanega blaga je sredi 19. stoletja propadla večina te obrti. Le nekaj obratov je razvilo tovarniški način proizvodnje. Platnarstvo se ni razvilo v industrijsko proizvodnjo in deloma se je ohranilo tkanje lanenega platna na obrtniški ravni ali kot domača obrt do konca stoletja. Po prvi svetovni vojni se je razvilo samo nekaj manjših tovarn platnenih izdelkov: Motvoz in platno v Grosupljem, Industrija platnenih izdelkov v Jaršah, Industrija platnenega in bombažnega blaga Ernest Siegel in Lana v Ljubljani. Te tovarne so zaposlovale po 50 do 150 delavcev in stkale po 200.000 do 350.000 metrov platna letno, razen največje tovarne Induplati v Jaršah, kjer je 600 delavcev stkalo po 2,8 milijonov metrov platna letno.

Tkanje sukna se je v nekaj primerih razvilo v industrijo. Suknarstvo, ki je bilo razširjeno tudi kot domača obrt, je v konkurenci industrijsko izdelanega blaga iz čeških dežel sredi 19. stoletja večinoma propadlo, tudi tisti obrati, ki so razvili tovarniški način proizvodnje. Največja sukarna je bila na Selu pri Ljubljani, ki so jo leta 1726 zgradili kranjski deželni stanovi. Bila je ena najstarejših in sodobnih tkalnic sukna v tedanji Avstriji, opremljena je bila z modernimi tkalskimi stroji. Proizvodnja je znašala od 11.527 m sukna leta 1729 do 60.264 m leta 1792 in naraščalo je tudi število delavcev od 106 do 1.600. V začetku 19. stoletja je propadla. Prav tako so druge nekoliko manjše tkalnice sukna, ki so nastale bodisi še v 18. stoletju bodisi v prvi polovici 19. stoletja, skoraj vse propadle v drugi polovici 19. stoletja. Tkalnici kocev Karla Florijana in Valentina Pleiweissa, ki sta bili v Kranju ustanovljeni v letih 1825 in 1834 in zaposlovali po 100 delavcev, sta prenehali delati leta 1865. in 1877. Tudi sukarna Janeza Rösmana v Zgoši, ki je bila ustanovljena 1795 in zaposlovala 80 delavcev, se proti koncu 19. stoletja ne omenja več. Tkalnica volnenega blaga Alojza Krennerja v Škofji Loki, ki je bila ustanovljena leta 1838 je prenehala delati konec stoletja. V Ljubljani sta leta 1867 ustanovila tkalnico sukna in kocev ljubljanska trgovca in podjetnika Fidelis Terpinc in Valentin Zeschko, a je podjetje že 1890 propadlo. Na Koroškem je bila tkalnica sukna v Vetrinju, ki je v začetku 19. stoletja zgradila tak obrat še v Celovcu. Izdelovala je blago za častniške uniforme in leta 1838 zaposlovala po 300 delavcev. Po prvi svetovni vojni so sukno, volneno blago in odeje izdelovali v Tekstilani v Kočevju, v Tekstilni industriji Laško, v Vunatekstu v Majšperku, v Industriji volnenih izdelkov Škofja vas pri Celju in v Tovarni sukna v Zapužah. Te tovarne so zaposlovale po 50 do 150 delavcev in stkale po 60.000 do 240.000 metrov sukna in volnenega blaga letno. Po drugi svetovni vojni se je povečala industrija volnenih izdelkov po izgradnji novih tekstilnih tovarn Novoteks v Novem mestu in Bače v Podbrdu; povečali so tudi tkalnico v Zapužah.

Svilarstvo je bilo na Goriškem še ob koncu 18. stoletja zelo razvito, nato je zaradi italijanske konkurence in boleznih sviloprejk nazadovalo. V drugi polovici 19. stoletja se je na Primorskem razvilo nekaj obratov industrijskega tkanja svile, ki so do konca stoletja vsi prenehali; bili so to manjši obrati s po 50 do 100 zaposlenimi delavci. Med vojnima se je razvila tkalska industrija svile in umetne svile v povezavi s tkalnicami bombažnega blaga. Največ takih tovarn je bilo v mariborskem tekstilnem centru. Največja je bila Mariborska industrija svile iz okvira avstrijskega in češkega koncerna za svilo Bujatti in Thoma; tudi Jugosvila in Mariborska tekstilna tvornica sta bili povezani s češkim koncernom, čeprav sta bila lastnika tovarn mariborska trgovca Bedrich Schonsky in Marko Rosner. Svileni blago sta izdelovali tudi manjši mariborski tovarni Tekstilna družba Atama in Mariborska tovarna svile. Te tovarne so zaposlovale po 100 do 500 delavcev in stkale po 100.000 m do 2 milijona metrov blaga letno iz naravne in umetne svile.

Tkalstvo kot industrijska proizvodnja bombažnega blaga se je razvilo v drugi polovici 19. stoletja. V okviru habsburške monarhije se je tkalska industrija v Sloveniji slabo razvijala v senci predilske proizvodnje in pod močnim pritiskom konkurence tkalske industrije na Češkem. Po prvi svetovni vojni v okviru Jugoslavije ni bilo več teh ovir, potrebe po tekstilnem blagu pa velike in v Sloveniji so se razvile številne tkalnice predvsem bombažnega blaga. Tkalstvo je postalo najpomembnejša industrijska panoga. Ob koncu prve svetovne vojne sta bili v Sloveniji

samo 2 tkalnici bombažnega blaga, leta 1938 jih je bilo 35 s 13.000 zaposlenimi delavci in stkanega je bilo okrog 100 milijonov metrov blaga. Bombažne tkanine so predstavljale 96% tkalske proizvodnje; blago iz volne, svile in iz umetne svile je bilo predvsem uvoženo od drugod. Vrednost v Sloveniji stkanega blaga je znašala nekaj čez eno milijardo dinarjev. Tkalstvo je bilo najbolj razvito v Mariboru in Kranju. Velikost tkalske proizvodnje kaže tudi število delujočih statev, ki jih je bilo v Sloveniji leta 1918 samo 850, leta 1928 že 5.918 in leta 1938 jih je bilo 9.222, v vsej državi pa 16.648. Med vojno in takoj po njej se je v Beli krajini zopet oživilo tkalstvo kot domača obrt. Tkalska industrija se je po drugi svetovni vojni še naprej razvijala tako po količini kot po kakovosti. Tkalstvo je razvilo nove tehnologije in vrhunske kvalitete tkanja vseh vrst tkanin in surovinskih sestavov; vedno večji obseg pa je dobivalo tudi netkano blago. Leta 1978 je tkalska industrija v Sloveniji zaposlovala okrog 20.000 delavcev in vrednost proizvodnje je znašala okrog 8 milijard dinarjev, kar je pomenilo 3,5% vrednosti družbenega proizvoda slovenskega gospodarstva. Tkalstvo je bilo in je še vedno zelo pomembna gospodarska dejavnost Slovenije.

Prva bombažna tekstilna tovarna je bila zgrajena v Ajdovščini leta 1828. Delati je začela z 12.480 vreteni, do leta 1912 so jo povečali na 36.000 vreten in zaposlovala je okrog 450 delavcev. V Ljubljani je bila leta 1837 ustanovljena mehanična predilnica in tkalnica. Predilnica je začela delati 1838 z 9.852 vreteni, tkalnica pa 1898 s 150 mehaničnimi statvami, zaposlovala je okrog 350 delavcev. Tekstilna tovarna je stala pred ljubljansko železniško postajo do prve svetovne vojne, ko so jo podrli. V Preboldu so leta 1838 ustanovili bombažno predilnico, ki je začela delati 1842 z 8.106 vreteni; leta 1870 so jo po požaru obnovili in povečali na 17.000 vreten, med prvo svetovno vojno pa preuredili v tkalnico s 490 tkalskimi stroji in obdržali le 5600 vreten; zaposlenih je bilo okrog 400 delavcev. V osemdesetih letih je bilo zgrajenih 5 novih tekstilnih tovarn v Trziču pri Trstu, Ronkah, Gorici, Trziču na Gorenjskem in v Litiji. Do 1884 so začele delati bombažne predilnice v Trziču (Monfalcone), Ronkah in v Gorici; največja je bila prva z 29.000 vreteni in 400 zaposlenimi delavci, ostali dve sta imeli po 350 delavcev. V Litiji je bila 1886 ustanovljena predilnica in tkalnica s 3250 vreteni in 96 tkalskimi stroji. Predilnico so do leta 1912 povečali na 34.000 vreten, tkalnico pa preselili v Gorico; zaposlenih je bilo okrog 450 delavcev. V Trziču na Gorenjskem je bila 1885 zgrajena bombažna predilnica in tkalnica s 14.852 vreteni in 240 statvami; zaposlovala je 450 delavcev. Do prve svetovne vojne so tovarno povečali na 20.000 vreten in 330 statev, število delavcev se je povečalo na 550.

Vse tekstilne tovarne na slovenskem ozemlju, razen tovarne v Trziču na Gorenjskem, je leta 1912 združil tekstilni koncern Mautner v sodelovanju z dunajsko banko Creditanstalt. Bombažna predilnica in tkalnica v Trziču je bila sestavni del manjšega družinskega koncerna s sedežem v Bludenzu.

Pred prvo svetovno vojno je bilo na Slovenskem 8 pomembnejših tekstilnih tovarn s 3.300 delavci. V osnovne glavnice teh podjetij je bilo vloženih 8,270 milijonov K kapitala. Vse so bile delniške družbe. Tekstilni delavci so predstavljali 12% vsega industrijskega delavstva na Slovenskem. Vrednost na Slovenskem izdelanega blaga je bila 15 milijonov K, za 42,6 milijonov K tekstilnega blaga je bilo uvoženega iz Avstrije in Češke. V državnem okviru je bila njena vloga zanemarljiva, obsegala je 3,7% vseh predilskih kapacitet in samo 0,66% tkalskih. Število

tekstilnih delavcev na Slovenskem je predstavljalo 2,18% avstrijskih. Primerljiva je bila njena vloga samo z ogrsko polovico države, ki je bila tudi nerazvita. V tem primeru je imela naša triinpolkrat večje predilniške kapacitete, pa samo za tretjino manjše tkalske.

Tekstilna industrija je zaposlovala predvsem žensko delovno silo; delavk je bilo 60%. Njihova kvalifikacijska struktura je bila slaba; skoraj vse so bile nekvalificirane ali priučene delavke in plačane so bile na akord. Veliko je bilo zaposlenih tudi mladoletnih delavcev in otrok; leta 1846 je v prvih treh predilnicah na Slovenskem delalo 257 otrok do 14. leta starosti ali 28% vseh zaposlenih, čeprav je bilo z dvornim dekretom že leta 1842 tako zaposlovanje prepovedano. Leta 1892 je bilo v tekstilnih tovarnah v Ljubljani, Trziču in Litiji zaposlenih 118 mladoletnih delavcev starih do 16 let (26% vseh zaposlenih). Mojstri in predelavci ter profesionisti in tehnični strokovnjaki so bili večinoma tujci. Vodilni delavci, uradniki, strokovnjaki in mojstri so prejeli mesečne plače, imeli tovarniško stanovanje in druge ugodnosti. Delavci so prejeli tedenske mezde, ki so se merile na akord in po času; prevladovalo je delo na akord.

Med prvo svetovno vojno so tekstilne tovarne prenehale obratovati konec leta 1915, ko jim je zmanjkalo surovin, na Primorskem pa z začetkom vojnih operacij. Opuščeni delavci, ki so ostali brezposelni, so dobivali podpore od podjetij.

Ob nastanku stare Jugoslavije je bilo na njenem ozemlju 18 tekstilnih tovarn s 109.300 vreteni, 7.170 statvami in 5.250 zaposlenimi delavci. Izdelovale so predvsem bombažno blago, v Srbiji tudi grobo volneno blago. Zahodna državna meja je od Slovenije odrezala dve tretjini tekstilne industrije; ostale so samo tovarne v Trziču, Litiji in Preboldu. Na jugoslovanskem tržišču je bilo v prvih letih po vojni izredno pomanjkanje vsega tekstilnega blaga. Do razpada habsburške monarhije so bile njene južnoslovanske dežele tržišče močno razvite češke in avstrijske tekstilne industrije, srbsko tržišče pa je bilo izredno slabo preskrbljeno. Nove državne meje so ustvarile tudi nov gospodarski prostor. Prej normalni trgovinski odnosi na prejšnjem enotnem tržišču so postali zunanjetrgovinski odnosi z deviznim ali klirinškim poslovanjem, ki so ga ovirale še carinske tarife in zapleteni meddržavni odnosi. Uvoz tekstilnega blaga je bil velik problem nove države in hiter razvoj tekstilne industrije je bil zelo pomemben v industrijskem razvoju Jugoslavije med dvema vojnama. Država ga je pospeševala z visoko carinsko zaščito, s krediti, z zunanjetrgovinsko in devizno politiko ter z raznimi olajšavami, ki jih je dajala tujim in domačim podjetnikom. Omogočala je ustanavljanje podjetij z udeležbo tujega ali pretežno tujega kapitala. Industrialce je oproščala carin na uvoz tekstilnih strojev, tujim podjetnikom pa omogočala prenos celotnih tovarniških naprav. Tako gospodarsko politiko je omogočala tudi predimenzioniranost tekstilne industrije na Češkem in v Avstriji, ki je z razbitjem prejšnje monarhije izgubila širše tržišče za svoje tekstilne izdelke. Jugoslavija je postala za to industrijo izredno pomembno tržišče. Zaradi visoke carinske zaščite ga ni osvajala samo s svojimi izdelki, ampak je vlagala tudi svoj kapital, stroje ter nameščala tekstilne in finančne strokovnjake. Mnoga podjetja so preselila svoje tovarne v Jugoslavijo, investirala kapital, nekateri veliki tuji koncerni so ustanavljali svoje podružnice. Slovenija se je v novih gospodarskih in političnih razmerah zelo dobro znašla.

Takoj po vojni je bil v vseh tujih podjetjih uveden poseben državni nadzor in sekvester do izvedbe nacionalizacije tujega kapitala; izvedli so jo tako, da je prišel

večinski kapital v domače denarne zavode. Nadaljnji razvoj tekstilne industrije je največ finansiral tuj kapital. Domačega je bilo malo, komaj ena tretjina, in bil je razdrobljen v več manjših tekstilnih podjetjih. V starih podjetjih je ostal prevladujoč kapital avstrijski še tudi po "nacionalizaciji". Za izgradnjo nove tekstilne industrije je bil od tujega kapitala najpomembnejši češkoslovaški; opazen je bil v njem kapital sudetskih Nemcev. Ta kapital je v Sloveniji sam ustanovil tri največja tekstilna podjetja (Doctor in drug v Mariboru ter Jugočeško in Jugobruna v Kranju), v sodelovanju z jugoslovanskim in deloma avstrijskim pa še 18 večjih podjetij in nekaj manjših. Avstrijski kapital je bil po velikosti in pomenu takoj za češkim. Mariborska tovarna svile je bila do leta 1930 podružnica avstrijskega koncerna Bujatti, tudi nekaj manjših podjetnikov je preselilo svoje tovarne iz Avstrije, predvsem pa je avstrijski kapital nastopal v sodelovanju s češkim in jugoslovanskim; najpomembneše so bile mariborske tekstilne tovarne Avgust Ehrlich, Karl Thoma, Hugo Stern, Mariborska tekstilna tovarna, Zelenka, Hutter in drug. Predvsem se je avstrijski kapital angažiral v raznih oblikah z bančnim kapitalom dunajskega Creditanstalta. Poljski kapital je bil majhen, investiran je bil samo v Intexu v Kranju. Švicarski kapital je bil prvotno investiran samo v Trziču, leta 1938 pa je prišel v švicarske roke kapital podjetij Doctor in drug ter Zelenka iz Maribora. Angleški kapital je bil do leta 1938 samo v Trziču, tega leta pa je prevzel večinski paket delnic Jugočeške v Kranju. Sprememba lastništva kapitala leta 1938 je bila samo posledica političnih razmer. Od večjih tovarn so bile samo z domačim kapitalom zgrajene le Motvoz in platno v Grosupljem, Stora in Ljubljani in tekstilna tovarna Franja Sirca v Kranju. Pri razvoju tekstilne industrije so se zelo močno angažirali trgovci; zlasti velja to za Maribor. Najpomembnejši so bili: Hutter, Schonsky, Zelenka, Rosner, Urbanc, Sirc, Medic, Miklavc in drugi. Od domačih bank, ki so sodelovale v kapitalu so bile najpomembnejše: Ljubljanska kreditna banka, Slavenska banka, Trgovska banka, Zadržna gospodarska banka, Kreditni zavod za trgovino in industrijo, Jugoslovanska banka, Jugoslovanska združena banka in Jadransko-podunavska banka.

Slovenija, ki se je prej razvijala v senci močno razvitega gospodarstva v avstrijskih in čeških deželah, se je osvobodila konkurence močno razvite tekstilne industrije zunaj svojega ozemlja. V dvajsetletnem razvoju med dvema vojnoma sta postala Maribor in Kranj najpomembnejša tekstilna centra ne samo v Sloveniji, ampak tudi v Jugoslaviji. V Mariboru se je tekstilna industrija razvila najprej in je bila tudi pozneje najbolj razvita. V Kranju se je tekstilna industrija razvila nekaj let pozneje, dala pa mu je popolnoma svoj značaj. Druga mesta so pritegnila tekstilne podjetnike šele pozneje. Nobena lokacija starih treh tovarn (Trzič, Litija, Prebold) pa ni pritegnila podjetnikov, da bi v njeni bližini postavljali nove tekstilne tovarne. Do leta 1941 je bilo v Mariboru zgrajenih 11 večjih tekstilnih tovarn, v Kranju pa 8. Drugod tekstilna industrija ni bila tako osredotočena, tudi tovarne so bile nekoliko manjše. V Ljubljani z okolico so bile 4 tovarne, v Celju 3, v Škofji Loki, Kočevju in Laškem po 2, v Trziču, Grosupljem, Litiji, Preboldu in Majšperku je bila po ena večja tekstilna tovarna. Manjša tekstilna podjetja in pletilstvo so se razvijala v Ljubljani z okolico (10), okrog Domžal in Kamnika (5), Radovljice (4), Kočevja (3), okrog Maribora (12), Celja (6) in v Novem mestu (5); v Žireh in na Bledu se je razvilo industrijsko izdelovanje čipk in vezenin. V Celju, Mariboru, Murski Soboti in v Novem mestu je bilo 5 tovarn perila. V Škofji Loki, Radovljici in Domžalah so

bile tovarne klobukov. V Ljubljani, Mariboru, Kranju in v Polzeli je bilo 7 večjih tovarn pletenin in nogavic.

Za Slovenijo je bila značilna predvsem bombažna tekstilna industrija. Le nekaj tovarn je predelovalo tudi celulozno vlakno, sintetično svilo, volno in lan. Domačih surovin ni bilo. Najprej se je razvila samo tkalska industrija; v tridesetih letih se je močneje razvila predilna industrija, vendar nikoli toliko, da bi lahko pokrivala vse potrebe domačih tkalnic. Zato so poleg surovega bombaža uvažali še velike količine bombažne preje. Tekstilne tovarne v Sloveniji so predelale 75% vsega surovega bombaža in 56% vse bombažne preje v državi. Več kot polovico vse jugoslovanske tekstilne industrije bombaža je bilo v Sloveniji. Vrednost tekstilne proizvodnje je bila največja v Sloveniji in je znašala 37% vse tekstilne industrije v državi, na Hrvaško je prišlo 30% in na vse ostalo ozemlje 33%. Na enega zaposlenega delavca je prišlo v Sloveniji 67.000 din vrednosti tekstilne proizvodnje, na Hrvaškem 54.000, v ostalih predelih pa 28.000 din.

Tekstilna industrija je bila najpomembnejša industrijska veja v slovenskem gospodarstvu med vojnama. Na prvem mestu je bila po vložnem kapitalu, po vrednosti proizvodnje in po številu zaposlenih delavcev. Nanjo je odpadlo 23% vsega osnovnega kapitala, ki je bil investiran v industrijo na Slovenskem do leta 1939, imela je 37% vseh delovnih mest v industriji in dajala je 25,5% vrednosti vse industrijske proizvodnje.

Med drugo svetovno vojno je skoraj vsa tekstilna industrija prišla pod nemško okupacijsko območje in bila vključena v nemški gospodarski sistem. Proizvodnja je bila takoj obnovljena in ponekod celo povečana. Nekatere tekstilne obrate so reorganizirali in preuredili. V zadnjih letih vojne je začela proizvodnja upadati zaradi pomankanja surovin in zaradi poškodovanj ali uničenja številnih tovarniških obratov. Večino podjetij so Nemci zaplenili, predvsem vsa podjetja tujega kapitala (razen avstrijskega in nemškega), podjetja v lasti jugoslovanskih bank in Slovencev, ki so bili izseljeni, pregnani ali obtoženi sodelovanja z narodnoosvobodilnim bojem. Med vojno so bile uničene ali zelo poškodovane številne tovarne (Doctor in drug, Karl Thoma, Zelenka, Texta. Vlach in Pintar v Mariboru, Tekstilana in Slavoteks v Kočevju, Motvoz in platno v Grosupljem, Stora v Gameljnah), nekatera podjetja so ukiniteli (Jugočeška, F. Sirc v Kranju) in tekstilne stroje prenesli drugam, nekatere pa prenovili in povečali (Litija, Prebold).

Po vojni je tekstilna industrija razmeroma hitro obnovila proizvodnjo. V okviru ministrstva za industrijo prve slovenske vlade je bila ustanovljena tudi Uprava tekstilne industrije. Ta uprava je prevzela funkcijo centraliziranega vodenja vseh tekstilnih podjetij, ki je obsegalo organizacijo proizvodnje, nabavo surovin, distribucijo izdelkov, plan, statistiko, finance in kadrovsko politiko. Konec leta 1946 se je uprava preimenovala v Direkcijo tekstilne industrije, ki je prevzela vsa poddržavljena podjetja republiškega pomena; ustanovljena je bila še Zvezna direkcija, ki je prevzela samo največja podjetja (MIT Maribor, Tekstilindus-nekdanja Jugobruna in Inteks v Kranju). Leta 1951 so bile direkcije ukinjene in tudi vsa centralna skladišča. Podjetja so začela samostojno poslovati, iz poslovnih interesov pa so osnovala Združenje tekstilne industrije. Tekstilna industrija se je začela hitro razvijati v večja podjetja, se specializirati in razvijati nove proizvodne programe, predvsem tovarne konfekcije in trikotajnih izdelkov. Močno se je povečala tudi industrija volnenih izdelkov po izgradnji novih tekstilnih tovarn Novoteks v No-

vem mestu in Bače v Podbrdu; povečali so tkalnico v Zapužah in zgradili novo predilnico.

Vsa tekstilna industrija je leta 1950 zaposlovala 32.000 delavcev (od tega je bilo 2.400 uslužbencev in 1.500 normircev v tehničnih službah); zaposlovanje je bilo zelo ekstenzivno. Proizvodnjo so povečevali samo z novimi zaposlitvami. Večina je bila zaposlena v bazični tekstilni industriji, ki ni bila bistveno večja kot pred vojno; povečali so se le obrati volne, sintetičnih vlaken in svile. Številna manjša tekstilna podjetja so po poddržavljenju prenehala obratovati, njihove stroje so preselili v večje tovarne. Število tekstilcev v Mariboru in Kranju se je zmanjšalo skoraj za polovico in tovarne so se združile v večja podjetja, podobno je bilo tudi v Celju in Ljubljani. Tekstilna industrija se je začela razvijati na novih lokacijah, širila se je na Dolenjsko, v Belo krajino, v Prekmurje in na Primorsko; v manjših mestih na podeželju in gospodarsko nerazvitih območjih je gradila nove tovarne, ali pa tam odpirala posamezne tekstilne obrate. Namesto prejšnjih tekstilnih centrov se je razvijala policentrično in razprostranjena je bila po vsej Sloveniji. Največja in najpomembnejša tekstilna podjetja so bila naslednja.

Tekstilne tovarne v Sloveniji leta 1977

Podjetje	Število zaposlenih	Prihodek v milij. din	Proizvodni program
MTT Maribor Obrati: Melje, Merinka, Tabor, Sukančarna, Teksta	5.134	1.579,360	bombažna, stan., sint. in volnena preja, tkanine, sukanec, trakovi, tiskanje, barvanje
Tekstilindus, Kranj Obrati: Predilnica, Tkalnica, Plemenitilnica	2.330	543,196	bombažna, stanična in sintetična preja, tkanine
Bombažna predilnica in tkalnica, Tržič Obrati: Predilnica, Tkalnica, Plemenitilnica, Konfekcija	1.277	329,033	bombažne tkanine, posteljnina
Tekstilna tovarna Prebold	979	384,719	tkanine, drobna konfekcija
Metka Celje Obrati: tkanine Celje, konfekcija Kozje	902	247,527	modne tkanine, posteljnina
Tekstina Ajdovščina Obrati: predilnica, tkalnica, konfekcija	753	275,863	bombažna, stan. in sint. preja in tkanine, drobna konfekcija
Gorenjska predilnica Škofja Loka Obrati: predilnica, kodranka, kemija	860	470,000	bombažna, volnena in sintetična preja, nylon, poliester, jersey
Predilnica Litija	551	194,769	bombažna, stanična in sintetična preja

Podjetje	Število zaposlenih	Prihodek v milij. din	Proizvodni program
IBI Kranj, industrija bombažnih izdelkov	515	228,474	tkanine iz bombažne in sintetične preje
Novoteks Novo mesto Obrati: Novo mesto, Metlika, Vinica	2.278	855,096	preja iz naravnih, sintetičnih in umetnih vlaken, tkanine, konfekcija
Sukno Zapuže	423	136,781	volneno blago in odeje
Tekstilna tovarna Majšperk	466	171,403	tkanine za plašče in obleke, volna za ročno pletenje
TVI Bača Podbrdo	333	101,487	volnene tkanine
Svila Maribor	755	289,745	tkanine iz naravne in umetne svile
Tekstilana Kočevje	1.194	442,132	odeje in pregrinjala
Induplati Jarše industrija platnenih izdelkov	1.153	392,701	impregnirane in tehnične tkanine, konfekcijski izdelki: šotori, cerade, prti, zavesa ipd.
Tekstil Ljubljana, proizvodno in trgovsko podjetje Obrati: Predilnica Medvode, Tekstilna Medvode, Tkalnica Vižmarje, Filc Megeš, Motvoz in platno Grosuplje, Angora Ljubljana, Tonosa Savlje, Mođa Gornja Radgona, ČIB Bovec, Kuk Kobarid, Galant Ljubljana, Tekstil Commerce, Maloprodaja	2668	1.636,000	proizvodnja preje, tkanin, vrvi in vrvarskih izdelkov, tehničnih tkanin, pletenin, konfekcije in drobne galanterije; trgovina na debelo in na drobno

Do konca petdesetih let je tekstilna industrija pokrila večino domačih potreb in odpravila pomanjkanje tekstilnega blaga za široko potrošnjo. V šestdesetih letih domače tržišče še ni bilo zasičeno, v izvoz se je tekstilna industrija začela usmerjati predvsem zaradi zagotavljanja deviznih potreb pri uvozu surovin, pri uvozu reprodukcijskega materiala pa za potrebe oblačilne konfekcije, za potrebe številnih tovarn perila, posteljnega perila, odej in druge konfekcije, vezenin, zaves, dekorativnih in tehničnih tkanin, zaščitnih oblačil in sanitetnega materiala ter za potrebe tovarn pletenin, ki so se v tem času že močno razvile. Tovrstni tekstilni obrati so predstavljali 60% takratne tekstilne proizvodnje. Razen tega so tudi tekstilne tovarne same začele izdelovati izdelke za široko potrošnjo. Tekstilna Kočevje se je v sedemdesetih letih popolnoma preusmerila na odeje in pregrinjala, Zapuže so povečale ta del proizvodnje, Novoteks, Ajdovščina in Prebold so izdelovali oblačilno konfekcijo, v Trziču in celjski Metki so iz svojega blaga izdelovali posteljnino, v Induplatih so šotori, prti in drugi končni izdelki presegli nekdanjo proizvodnjo platna, v Tosami pa cigaretni filtri sanitetni material.

Industrija oblačilne konfekcije v Sloveniji leta 1977

Podjetje	Število zaposlenih	Prihodek v milij.din	Proizvodni program
Mura Murska Sobota tovarna oblačil in perila	3.814	1.098,854	moške in ženske obleke, perilo, konfekcija
Labod Novo mesto tovarna oblačil	1.950	541,914	moška, ženska, otroška konfekcija
Toper Celje tovarna modne konfekcije Obrati: Celje, Šentjur, Mislinja, Šmarje pri Jelšah, Šoštanj, Slovenj Gradec	2.036	609,618	damsko in moško perilo, športna konfekcija, jeans konfekcija, zaščitna delovna konfekcija
Lisca Sevnica konfekcija Sevnica Obrati: Krmelj, Zagorje, Senovo	1.754	477,966	ženski nedrčki, stezniki in kopalke
Jutranjka Sevnica industrija otroške konfekc.	1.259	305,000	otroška konfekcija
PIK Maribor Obrati: Perilo, Vezenina, Lenart	1.634	278,859	moško in žensko perilo, ženska konfekcija, nogavice, posteljina, vezenine, otroška konfekcija
Univerzale Domžale industrija oblačil	568	155,332	moška, ženska in otroška oblačila, pokrivala
Kors Rogaška Slatina konfekcija oblačil	502	105,999	hlače in plašči za odrasle in otroke
Komet Metlika konfekcija	418	75,031	konfekcija
Elkroj Mozirje modna konfekcija	387	164,939	moške, ženske in otroške hlače, krila
Trikon Kočevje tovarna pletenin in konfekc	316	61,719	moške, ženske in otroške hlače, baby garniture
Gorenjska oblačila Kranj	353	109,958	ženska konfekcija
Konfekcija Triglav Kranj	239	82,949	ženska, otroška in zaščitna oblačila, posteljina
Kokra Kranj	190	30,000	ženska lahka konfekcija
Kroj Škofja Loka	400	130,000	ženski, moški plašči, ženski kostumi, moški površniki
Novost Ljubljana konfekcija	212	52,006	ženska modna konfekcija, večerne obleke
Šešir Škofja Loka tovarna klobukov	295	63,649	klobuki, pokrivala, tulci

Industrija pletenin v Sloveniji leta 1977

Podjetje	Število zaposlenih	Prihodek v milj.din	Proizvodni program
Rašica Ljubljana tovarna pletenin Obrati: Gameljne, Beltinci, Horjul, Moravče, Ambrus	1.360	273,258	pletenine, trikotaža
Pletenina Ljubljana tovarna trikotažnega perila	960	233,000	bombažno perilo, pižame, kopalke, trikotaža, športni program ADIDAS
Polzela tovarna nogavic	1.105	400,000	ženske in moške nogavice
Almira Radovljica Obrati: Radovljica, Bohinj, Nova Gorica	792	202,870	vrhnje pletenine
BETI Metlika Obrati: Metlika, Črnomelj, Mirna peč, Dobova	1.552	420,000	trikotažna konfekcija, metrsko blago, pletiva, preje in volne za ročno pletenje

Industrija različne konfekcije in drugih končnih izdelkov v Sloveniji leta 1977

Podjetje	Število delavcev	Prihodek v milij.din	Proizvodni program
Dekorativna Ljubljana tovarna dekorativnih tkanin	1.460	616,929	dekorativne tkanine, prti, blazine, pregrinjala
Vezenine Bled Obrati: Bled, Vipava, Kočevje, Ilirska Bistrica	752	170,477	strojno izdelovanje čipk, vezenin, zaves in pletenin, dekorativni izdelki, ženska in otroška konfekcija
Velana Ljubljana tovarna zaves	387	221,394	pletene in tkane zaves
Tosama Domžale tovarna sanitetnega materiala	970	497,429	sanitetni material, izdelki za žensko in otroško higieno, cigaretni filtri
Odeja Škofja Loka tovarna prešitih odev	147	97,974	prešite odeje, posteljni vzglavniki, spalne vreče
TVO Škofja vas tovarna volnenih odev	115	28,133	volnene odeje
Svilanit Kamnik	774	270,746	brisače, kopalni plašči, svila, kravate, šali
Juteks Žalec tekstilna tovarna	457	197,799	jutina preja, tkanine, vreče, filc in PVC talne obloge
Deloza Zagorje ob Savi	372	80,162	delovne in zaščitne obleke, zaščitne rokavice, čevlji

Podjetje	Število delavcev	Prihodek v milij.din	Proizvodni program
Tekstilna industrija Otiški vrh	788	76,213	konfencioniranje in barvanje hlačnih nogavic, konfekcija oblačil
Trak Megeš tovarna pozamenterije	201	49,374	pozamenterija, konfekcija, drobna konfekcija
Totra Ljubljana	120	55,000	vrvice, elastike, vezalke
Indip Lendava industrija dežnikov	467	84,001	dežniki, sončniki, gugalniki, taborniška oprema

V sedemdesetih letih se je zelo povečal uvoz končnih tekstilnih izdelkov, ki je popestril izbiro pa tudi zapolnil tržišče. Tekstilna industrija se je med tem časom že povečala na prek 40.000 zaposlenih in je še naraščala; začele so se kopičiti tudi zaloge neprodanega blaga. Nujna je bila preusmeritev na izvoz, ki pa ni bil dovolj učinkovit.

Uvoz tekstila v Slovenijo v letih 1955-1980

Leto	1955	1960	1965	1970	1975	1980
uvoz	100	104	318	884	1377	1736
izvoz	100	209	416	466	720	1007

Uvoz tekstila je bil večji od izvoza. Po strukturi je bilo 67% vsega uvoza surovin, 33% končnih izdelkov. Izvoz je obsegal predivo in sukanec, tkanine, konfekcijo in trikotažo; skoraj polovico vrednosti izvoza so od konca sedemdesetih let dalje predstavljali dodelavni posli.

Do leta 1978 se je v Sloveniji razvilo 68 večjih tekstilnih podjetij s 155 industrijskimi obrati in zaposlovala so 49.600 delavcev. To število je predstavljalo 15,2% vseh industrijskih delavcev v Sloveniji. Vrednost proizvodnje je znašala 17,5 milijarde dinarjev, kar je predstavljalo 10% vrednosti vse industrijske proizvodnje v Sloveniji. Slovenska tekstilna industrija je pomenila 21,6 % vrednosti vse jugoslovske tekstilne proizvodnje. Zmogljivost in obseg te proizvodnje sta presegala potrebe domačega trga. Izvažala je velik del proizvodnje in z izvozom je krila 70% stroškov svojega uvoza surovin in reprodukcijskega materiala. Vloga in pomen tekstilne industrije je opredeljevala stopnja splošnega gospodarskega razvoja Slovenije. V industrijsko nerazvitem obdobju pred drugo svetovno vojno je bila tekstilna industrija s 25,5% vrednosti vse industrijske proizvodnje na prvem mestu tako po številu zaposlenih kot po splošnem pomenu za nacionalno gospodarstvo. V razvitejšem obdobju je zdrknul njen pomen navzdol. Leta 1975 je imela še 13,4% vrednosti vse industrijske proizvodnje in 7% vrednosti družbenega proizvoda slovenskega gospodarstva, leta 1978 samo še 10%. Drugo mesto slovenske tekstilne industrije leta 1978 je bil realen odraz njene gospodarske moči. Do konca sedemdesetih let je tekstilna industrija v Sloveniji dosegla svoj največji razvoj, ki ga je še omogočalo domače tržišče. V osemdesetih letih tak razvoj ni bil več mogoč, zaradi ekonomske neučinkovitosti pa izvozna usmeritev ni bila dovolj uspešna.

Razvoj tekstilne industrije se je prevesil v stagnacijo, številna podjetja niso bila sposobna vključevanja v tržno gospodarstvo in so začela konec osemdesetih let propadati.

Matjaž KLEMENČIČ

LEADVILLE (KOLORADO) IN TAMKAJŠNJI SLOVENCİ V ČASU PRVE IN DRUGE SVETOVNE VOJNE

Uvod

Zgodovina mesta Leadville predstavlja eno najslikovitejših poglavij zgodovine ameriške zvezne države Kolorado. S svojimi 3.109 metri nadmorske višine je tudi najvišje ležeče mesto v Združenih državah. Leži tik ob kontinentalni razvodnici v Skalnem gorovju pod najvišjimi vrhovi Skalnega gorovja; Mt. Massive (4.396 m) in Mt. Elbert (4.398 m).¹

V to gorsko območje so se že v osemdesetih letih 19. stoletja začeli priseljevati številni Slovenci, ki so mestu Leadville in njegovemu življenjskemu utripu pustili neizbrisen pečat. Kljub svojemu sorazmerno velikemu deležu v skupnem številu prebivalstva pa predstavlja slovenska skupnost v Leadvilleu relativno majhno slovensko naselbino, ki pa je kljub temu od osemdesetih let 19. stoletja dalje odigrala v zgodovini slovenskega izseljenstva v ZDA pomembno vlogo.

Leta obeh svetovnih vojn Leadvillea niso neposredno prizadela, kot se je to zgodilo z mnogimi mesti, ki jih je zajela vojna vihra. Za Leadville so bila to po mnogih letih stagnacije celo leta ponovnega gospodarskega razcveta, na kar je vplivalo zlasti povečano povpraševanje po kovinah s strani vojaške industrije in v povezavi s tem tudi višja cena kovin na svetovnem trgu.

Kljub temu da se je mesto izognilo vojnim grozotam, kakršne so prizadele evropska ali nekatera azijska ter severnoafriška mesta, pa je bilo med meščani vseeno moč čutiti precej nelagodja. Mnogi so bili vpoklicani v ameriško vojsko (med njimi tudi nekateri Slovenci) in marsikdo se ni vrnil iz prostranih svetovnih bojišč.

Nastanek in razvoj mesta Leadville do prve svetovne vojne

Leadville predstavlja tipično rudarsko naselbino, ki se je začela razvijati z odkritjem bogatih nahajališč srebra v letih 1878 in 1879, čeprav velja poudariti, da so že od konca petdesetih let 19. stoletja dalje v okolici Leadvillea pridelali kar zavidanja vredne količine zlata (v obdobju 1859-1878 za več kot 6,3 milijona dolarjev).²

¹ Frank Zaitz, "Obiski v Coloradu". *Ameriški družinski koledar 20 (1934)*. (Chicago, Illinois: Jugoslovanska socialistična zveza, 1933), str. 145-160.

² Charles W. Henderson, "Mining in Colorado: A History of Discovery, Development and Production". *Department of the Interior and U. S. Geological Survey Professional Paper 138*. (Washington D.C.: Government Printing Office, 1926), str. 134.

Ob svojih bogatih rudnikih je Leadville tako po številu prebivalstva kakor tudi po bogastvu z izjemo Denverja kmalu prehitel vsa ostala mesta v Koloradu. Edina ovira še hitrejšemu razvoju so bile slabe prometne povezave z ostalim svetom, vendar pa se je z izgradnjo železniških prog leta 1880 tudi to uredilo.³

Predvsem pa je Leadville v tem obdobju ponujal neomejene možnosti v vročini tekmi za hitro bogatenje. Poleg rudarjenja so bile to predvsem špekulacije z nepremičninami, mnogi pa so se ukvarjali tudi z uslužnostnimi dejavnostmi, kjer je bil na razpolago stalnejši, čeprav ne tako sijajen zaslužek, predvsem za tiste ki so imeli srečo. Med prvimi se je sreča že v sedemdesetih letih 19. stoletja nasmehnila Horaceu Taborju, prvemu županu in "legendi" tega mesta.⁴ Zgodaj je uspel tudi Samuel Newhouse, znameniti "kralj bakra", obogatela pa sta tudi tedanji guverner Kolorada John L. Routt, ki je kupil del rudnika "Morning Star" in ga je kasneje prodal za milijon dolarjev,⁵ ter Alva Adams, (guverner Kolorada v letih 1887-1889).⁶ Bogati in znani pa so postali tudi nekateri lastniki topilnic. Med njimi je gotovo najbolj znan "kralj topilnic" ("Smelter King") Meyer Guggenheim, ena najvplivnejših oseb ne samo v Koloradu, temveč tudi v vseh Združenih državah.⁷

Leadville je dosegel svoj višek v osemdesetih letih 19. stoletja, potem pa začel zaradi padca vrednosti kovin na svetovnem trgu počasi stagnirati. Vzporedno z zapiranjem nekaterih rudnikov je začelo nazadovati tudi število prebivalcev. Kljub temu da se je veliko ljudi že odselilo, pa so bogata rudna nahajališča še vedno privabljala nove priseljence. Večina se jih je v mestu, ki je počasi "umiralo", zadržala le malo časa, marsikdo pa se je naselil tudi za stalno.⁸

Novice o možnosti bogatenja v Leadvilleu so se v sedemdesetih in osemdesetih letih 19. stoletja kot blisk razširile po svetu in v mesto so začeli prihajati mnogi priseljenci, še zlasti Angleži, Francozi, Irci, Nemci, Italijani ter pripadniki skandinavskih narodov. Številni so bili tudi priseljenci iz Habsburške monarhije, med katerimi so prevladovali Slovenci.⁹

3 Carl Ubbelohde, Maxine Benson, Duane A. Smith: *A Colorado History (Seventh Edition)*. (Boulder, Colorado: Pruett Publishing Company, 1995), str. 155.

4 Duane A. Smith: *Horace Tabor - His Life and the Legend*. (Boulder, Colorado: Associated University Press, 1973), 395 strani.

5 Edward Blair: *Leadville-Colorado's Magic City*. (Boulder, Colorado: Pruett Publishing Company, 1980), str. 29.

6 Ubbelohde et.al., *A Colorado History...*, 160.

7 John H. Davis: *The Guggenheims - An American Epic*. (New York: William Morrow and Company Inc., 1978), str. 61.

8 Ubbelohde et.al., *A Colorado History...*, 162, 163.

9 *13th Census 1910 - Colorado. Vol. 24: La Plata, Lake*. (Photographed in Micro-Film Lab. Bureau of Census. March. #101).

Prebivalstvo mesta Leadville po materinem jeziku (leta 1910)

Prebivalstvo po materinem jeziku	pripadniki prve generacije	pripadniki druge generacije	skupaj	
			Število	%
ANGLEŽI	826	1.054	2.340	31,16
FRANCOZI	40	52	92	1,23
IRCI	70	164	234	3,12
ITALIJANI	63	40	103	1,37
NEMCI	194	396	590	7,86
SLOVENCİ	407	301	708	9,43
ŠVEDI	357	323	680	9,06
AMERIČANI			2.316	30,85
SKUPAJ	2.202	2.990	7.508	100,0

VIR: Preračunano na podlagi 13th Census 1910 - Colorado

Prvi Slovenci so se v Leadvilleu naselili že pred letom 1880 in kmalu je njihovo število naraslo na nekaj sto, kar lahko sklepamo na podlagi cerkvenih knjig tamkajšnje slovenske župnije sv. Jožefa.¹⁰ Do leta 1910 so s svojimi 9,5% v skupnem številu prebivalstva predstavljali tretjo najmočnejšo etnično skupnost (za angleško ter "ameriško").¹¹ V glavnem je šlo za prebivalstvo iz agrarno prenaseljenega slovenskega podeželja,¹² kjer majhne kmetije niso mogle preživljati velikih družin, ter za prebivalstvo iz nekdanjih manjših fužinarskih ter železarskih krajev, ki so v zadnjih dveh desetletjih XIX. stoletja v glavnem vsi propadli.¹³ Slovence je v izseljevanje silil tudi visok naravni prirastek, do katerega je prišlo zaradi dviga življenjskih razmer, vse skupaj pa so tedaj podžigali še članki o dobro plačanem delu v Leadvilleu v časopisih, ki so izhajali na Slovenskem.¹⁴ Tako so se mnogi odpravili "s trebuhom za kruhom" tudi v Ameriko in marsikdo je pristal tudi v Leadvilleu ali njegovi okolici.

Slovenci so se v Leadvilleu naselili na jugozahodnem delu mesta, precej pa jih je živelo tudi v okoliških naseljih (Stringtown, Jintown, Down Gulch, South Chicago, Brooklyn Heights, California Gulch, Empire Gulch, Oro ter Iowa Gulch). Tako imenovana "Slovenska naselbina" v Leadvilleu je obsegala sklenjeno posejano območje manjših, večinoma enostanovanjskih hiš, število slovenskega prebivalstva v njej pa se je spreminjalo glede na gospodarski položaj mesta.

¹⁰ *Record of Internments*. Arhiv "Leadville St. Joseph's Catholic Church and Parish" (v nadaljevanju: Arhiv SJCCP); *Registrum Baptizatorum St. Joseph Ecclesiae, Leadville Colorado*. Arhiv SJCCP; *Registrum Matrimoniorum Ecclesiae*. Arhiv SJCCP.

¹¹ *13th Census 1910 - Colorado. Vol. 24: La Plata, Lake*.

¹² Jurij Trunk: *Amerika in Amerikanci*. (Celovec: samozaložba, 1913), 606 strani.

¹³ O tem prim.: Ferdo Gestrin, "Oris gospodarstva na Slovenskem v prvem obdobju kapitalizma (do leta 1918)". *Kronika, leto 17, št. 1*. (Ljubljana: Zgodovinsko društvo za Slovenijo - sekcija za krajevno zgodovino, 1969) str. 1-8.

¹⁴ "Glas iz Amerike". *Slovenski narod, leto 33, št. 135*. (Ljubljana, 15. Junija 1900) str. 1.

Podobno kot Slovenci v ostalih ameriških mestih so se tudi tisti iz Leadvillea sprva zaposlovali v glavnem le na slabše plačanih delovnih mestih v rudnikih in topilnicah. Šele v prvem desetletju XX. stoletja se je nekaterim uspelo zaposliti na boljše plačanih delovnih mestih, bodisi v metalurgiji bodisi v drugih gospodarskih panogah, nekateri pa so uspeli tudi kot podjetniki (največ v obdobju med obema vojnama). Seveda pa so se Slovenci zaradi svojega sorazmerno visokega števila v skupnem številu prebivalstva uveljavili tudi na ostalih področjih življenja v mestu. Tako so bili dejavni v političnem življenju mesta ter okraja Lake, katerega sedež je bil Leadville, ne moremo pa niti mimo njihovega kulturnega življenja. Poleg tega velja omeniti še njihove bratske podporne organizacije, bogato versko življenje v slovenski etnični župniji sv. Jožefa ter številne aktivnosti, ki so potekale v okviru tamkajšnjega Slovenskega narodnega doma. Bolj ali manj mimo življenje slovenskih izseljencev v Leadvilleu, katerega je pretresalo le upadanje gospodarske moči mesta, je tako potekalo vse do prve svetovne vojne.

Leadville in prva svetovna vojna

Čeprav Združene države do leta 1917 niso bile neposredno vpletene v dogajanja prve svetovne vojne, pa so v ameriškem življenju dogodki na evropskih bojiščih kljub vsemu močno odmevali. Zaradi vojne je tudi Leadville s svojimi bogatimi rudnimi nahajališči že kmalu občutil pozitivne posledice večjega povpraševanja po kovinah na svetovnem trgu. Tako so že leta 1914 začeli osuševati nekatere rudnike, ki so svoja vrata zaprli že ob začetku 20. stoletja in jih je kmalu nato tudi zalila voda. Omenjene rudnike, ki so bili v glavnem na področju mesta in na Fryer Hillu, so ponovno odprli leta 1916.¹⁵

Ker je bil Leadville ob svojem nastanku znan po bogatih nahajališčih zlata, so si skozi vse vojno obdobje prizadevali odkriti nova nahajališča te najzlahtnejše kovine. Kasneje so nanj res naleteli v ogromnih količinah blata na področju južno od Twin Lakes, vendar pa proizvodnja ni niti približno dosegla vrednosti iz petdesetih in šestdesetih let 19. stoletja. Prav tako so v mestu in okolici kopali tudi cinkovo rudo in to kljub temu, da vse do aprila 1915 v Leadvillu ni bilo topilnice cinka. Šele tedaj jo je v Leadvilleu zgradila "Western Zinc Oxide Company".¹⁶

Najpomembnejši dogodek za Leadville v obdobju prve svetovne vojne pa je bio izkoriščanje ogromnih količin molibdena na Barlett Mountain v Climaxu, ki ga je januarja 1918 začela "Climax Molybdenium Company". V dveh letih, od ustanovitve družbe leta 1916 pa do odprtja rudnika, so lastniki investirali prek 300.000 dolarjev. Ker je bil rudnik od Leadvillea oddaljen okrog 16 km, so bili primorani do Climaxa zgraditi še železniško progo, da so poskrbeli za prevoz kovine ter prevoz delavcev. Omeniti še velja, da so se ob vstopu Združenih držav v vojna dogajanja aprila 1917, pojavili okrog rudnika Climax precejšnji zapleti, saj je bil le-ta deloma tudi v lasti družbe "American Metal Company", ki je bila hčerinska družba nemške "Metalgesellschaft". Vendar pa je možnost velikih zaslužkov premagala tudi te "politične probleme". Zahteve po molibdenu (še zlasti v Angliji in Rusiji) so bile

¹⁵ Blair, *Leadville-Colorado's Magic City ...*, 221-222.

¹⁶ Prav tam.

zaradi prve svetovne vojne neomejene in tako je proizvodnja v Climaxu naraščala iz meseca v mesec. Kako velika je bila, nam govori tudi podatek, da je po koncu vojne "Climax Molybdenium Company" proizvajala več molibdena kot so znašale vse potrebe svetovnega trga, zato ni čudno, da so zaradi nizke cene te kovine na svetovnem trgu morali rudnik marca 1919 začasno zapreti. Ponovno so ga odprli leta 1924, ko je razvoj avtomobilske industrije potreboval vse več molibdena.¹⁷

Povečanje proizvodnje leadvillskih rudnikov ob začetku prve svetovne vojne in s tem v zvezi potrebe po novih delavcih v rudnikih in topilnicah so privedle tudi do naselitve večjega števila mehiškega prebivalstva, ki se je v mestu naselilo med letoma 1915 in 1917. Sprva so to bili mehiški Američani iz severnih območij Nove Mehike in doline San Louis v Koloradu, kasneje pa tudi mehiški državljani, ki so bežali pred posledicami nemirov, značilnih za Mehiko v času prve svetovne vojne.

Kot je bilo že omenjeno, je prva svetovna vojna sprva prinesla prebivalcem Leadvillea precej koristi zaradi povišanja cene kovin na svetovnem trgu, vendar pa je kmalu pokazala tudi svojo temnejšo plat. Tako so poročila o vojnih dogodkih v Evropi (še zlasti v Belgiji) vse bolj rahljala medčloveške še zlasti pa mednacionalne odnose v mestu, ki je že od sedemdesetih let 19. stoletja dalje slovelo po pestri nacionalni strukturi svojega prebivalstva. Predvsem se je iz dneva v dan stopnjevala napetost do priseljencev, ki so izhajali iz držav tako imenovanih "centralnih sil".

Da tako v Leadvilleu kakor v vseh ostalih mestih Kolorada ne bi prihajalo do izgredov, so oblasti te zvezne države ob volitvah 3. novembra 1915 celo izglasovale amandma k ustavi Kolorada, ki je uvedel prepoved proizvodnje in prodaje alkoholnih pijač, čeprav je prebivalstvo okraja Lake, katerega sedež je Leadville, glasovalo proti. Po sprejetju omenjenega amandmaja so morali v okraju Lake zapreti kar 66 "saloonov" (od tega 50 v samem Leadvilleu) ter pivovarno "Columbine", zaradi česar je Leadville izgubil okrog 27.000 dolarjev dobička na leto, 210 ljudi je ostalo brez zaposlitve. Zoper ilegalne izdelovalce in prodajalce alkoholnih pijač je policija ostro nastopila, še zlasti poleti 1916, ko so se vrstile številne aretacije in policijske akcije. Ob dejstvu, da je bilo alkohol mogoče dobiti le na podlagi zdravniškega potrdila, je prebivalstvo okraja Lake postalo "najbolj bolno" prebivalstvo v Koloradu.¹⁸

Ko so 6. aprila 1917 ZDA napovedale vojno Nemčiji ter njenim zaveznikom in se je precejšnje število mladih "Američanov" odzvalo vpoklicu za služenje v ameriški vojski, so se mednacionalni odnosi v mestu še bolj poslabšali. "Draft Slacker"¹⁹ je postala slaba beseda in mnogim mladim priseljencem oziroma potomcem priseljencev, ki so bili po poreklu iz držav "centralnih sil", se je grozilo s pretepom, če se ne pridružijo ameriški vojski. Mnogi so bili tako soočeni z dejstvom, da se bodo borili proti svoji deželi oziroma svojim rojakom.²⁰ Treba je bilo

¹⁷ Robert W. Fenwick, Edith E. Kohl, "King of Moly". *Denver Post* (26. julija in 2. avgusta 1953), str. 5; Blair, *Leadville-Colorado's Magic City ...*, 221-222.

¹⁸ Blair, *Leadville-Colorado's Magic City ...*, 221-222.

¹⁹ "Draft Slacker" - oseba, ki se izmika vojaški službi v času vojne ali pa splošni izraz za lenuha oziroma zabušanta.

²⁰ Lyle W. Dorsett, "The Ordeal of Colorado's Germans During World War I". *Colorado Magazine*, leto 51, št. 4. (Denver, Colorado: The State Historical Society of Colorado, jesen 1974) str. 277-293.

veliko pojasnjevanja in potrpljenja, da so ljudje razumeli, da na primer slovenskim priseljencem ni bilo veliko do "črno-žolte" zastave in dvoglavega orla oziroma do Habsburške monarhije. Ta občutek je tudi postajal vse bolj krut in zelo pogosto so se predvsem s strani lokalnih oblasti pojavljale tudi neuresničljive zahteve. Še zlasti zahteve, naj se mladi priseljenci, ki pogosto niti niso znali prebrati pozivov na nabor, vendarle prijavijo za vojno. Tudi mesto je junija 1918 zahtevalo od ljudi, "naj delajo, ali naj se borijo". Ker tega ukaza vsi niso spoštovali, je bilo osem ljudi tudi zaprtih,²¹ nejevolja in slabi medčloveški odnosi pa so se v mestu nadaljevali še v letih po koncu prve svetovne vojne.

Leadville med obema vojnama

Prvi povojni tedni in meseci za Leadville niso bili ravno vzpodbudni. Ukinjena je bila železniška proga družbe "Midland Rail Road", ki se je znašla v stečaju²², močno pa so upadle tudi cene kovin, zaradi česar so številni rudniki zaprli svoja vrata. Med njimi marca 1919 tudi Climax, ki je obratoval komaj kakšno leto²³. Prebivalstvo Leadvillea sta ob izgubi številnih delovnih mest prizadela še precejšnja podražitev hrane in močno znižanje cene dela zaradi upadanja vrednosti kovin na svetovnem tržišču. Zato so rudarji 20. aprila 1919 začeli stavkati, vendar so nehali že čez nekaj dni, ko so jim delodajalci obljubili za malenkost višje plače. Mnogi rudniki po vseh omenjenih dogodkih niso nadaljevali z obratovanjem, saj so cene kovin na svetovnem trgu še kar naprej padale,²⁴ in tudi vrednost proizvodnje leadvillskih rudnikov je iz okrog 16 milijonov dolarjev leta 1916 upadla na manj kot 5 milijonov dolarjev leta 1919.²⁵ Vse to je vplivalo tudi na veliko znižanje števila prebivalstva, ki je v slabih dvajsetih letih upadlo od več kot 12.000 (leta 1900)²⁶ na okrog 4.500 (leta 1920).²⁷

Le nekaj let po koncu prve svetovne vojne se je v Leadville iz Fulde blizu Berwicka v Severni Dakoti priselil koroški župnik Jurij Trunk, ki se je v tej gorski pokrajini očitno dobro počutil, saj je preživel v teh krajih kar 22 let. Čeprav je domovino le stežka zapustil, pa je ta katoliški duhovnik, pisec poljudnoznanstvenih razprav in nabožnih del ter politik pustil mestu Leadville in življenju tamkajšnjih slovenskih izseljencev neizbrisen pečat.²⁸

S Trunkovim prihodom se je v Leadvilleu začelo novo obdobje v življenju slovenske skupnosti, ki pa ji prva povojna leta podobno kot mestu samemu niso pri-

21 Blair, *Leadville-Colorado's Magic City ...*, 224.

22 Morris Cafky: *Colorado Midland*. (Denver, Colorado: Rocky Mountain Railroad, 1965), str. 183; Blair, *Leadville-Colorado's Magic City ...*, 224.

23 Blair, *Leadville-Colorado's Magic City ...*, 224.

24 "Leadville's grand total \$ 485,450,993.00" - Leadville's metal production for 1919". *Carbonate Chronicle*. (Leadville, Colorado, 5. januarja 1920) str. 1.

25 Henderson, *Mining in Colorado ...*, 176.

26 *Leadville City Directory 1900*. (Leadville, Colorado: Ballenger & Richards, 1910) str. 351.

27 *Colorado State Business Directory 1920 - 46th Annual Volume*. (Denver, Colorado: The Gazetteer Publishing & Printing Co., 1920) str. 691.

28 St. Joseph's Church and Parish, 1899-1974. *75th Anniversary Celebration*. (Leadville, Colorado: Leadville Publishing and Printing Co., 29. septembra 1974).

nesla nič dobrega.²⁹ Leadville je bil praktično "na psu", z izbruhom svetovne gospodarske krize po zlomu newyorške borze leta 1929 (tako imenovani "črni petek"), pa je vrednost kovin tako upadla, da se je splašalo pridobivati le zlato, kateremu je bila cena zagotovljena in zato neodvisna od svetovnega trga.³⁰ Zaradi tega se je število obratujočih rudnikov v Leadvilleu in okolici zmanjšalo od nekaj več kot 100 leta 1900 na 26 leta 1931.³¹ Cene kovin na trgu pa so še naprej upadale in leta 1933 dosegle najnižjo vrednost, ko so srebro prodajali le še po 23,5 centov za unčo, kar je bila najnižja kadarkoli zabeležena cena.³²

Sredi marca 1933 so v Združenih državah izvolili za novega predsednika Franklina Delana Roosevelta, ki je ameriškemu prebivalstvu in gospodarstvu obljubil nov program za oživitev gospodarstva ter zmanjšanje nezaposlenosti, oziroma tako imenovani "New Deal". Del tega programa je bil tudi nakup zlata za potrebe Ministrstva za finance ZDA, zaradi česar je cena zlata hitro narasla od 20 na 35 dolarjev za unčo. Ameriški proizvajalci zlata so se na novonastale razmere takoj odzvali, med njimi tudi leadvillski. Tako je "Ibex" takoj vložil okrog 30.000 dolarjev, kar je relativno majhna vsota, v modernizacijo topilnice "Arkansas Valley Smelter" in je postal do leta 1937 tudi njen največji uporabnik.³³

Na začetku tridesetih let so po mnogih letih ponovno zaživel tudi nekateri rudniki v California Gulchu ter rudnik Climax. Proizvodnja je začela naraščati, še posebej v Climaxu, ki je sredi tridesetih let zgradil za potrebe svojih uslužbencev pravo mesto z rekreacijskimi površinami, šolo ter sodobno opremljeno bolnišnico. Kljub temu pa se je veliko rudarjev iz Leadvillea še vedno raje vozilo na delo v okrog 16 km (10 milj) oddaljeni Climax.³⁴

Težak gospodarski položaj Leadvillea po koncu prve svetovne vojne so že v letih pred zlomom newyorške borze poskušali premostiti z razvojem ostalih dejavnosti. Tako je družba "David M. Hartford Productions" že leta 1920 začela seliti produkcije nemih filmov iz Hollywooda in graditi poslopja na zahodnem robu mesta. Novembra 1920 je z gradnjo začasnih študijev v "Magic Cityu" začela tudi družba "Art-o-Graff". O tem, da namerava "... 'Art-o-Graff' zagotovo pričeti s produkcijo gibljivih slik v Lake County ...", je decembra 1920 pisal tudi *Herald Democrat*. Vendar pa je projekt propadel in Leadville ni postal "Hollywood v gorah".³⁵

Da bi prebivalci Leadvillea ter okolice nekako le prebrodili hude denarne težave, v katerih so se znašli zaradi slabega položaja tamkajšnjega gospodarstva, so se ukvarjali tudi s prepovedano proizvodnjo ter prodajo alkoholnih pijač. Kako

²⁹ Prav tam.

³⁰ Charles W. Henderson, "Gold, Silver, Copper, Lead, and Zinc in Colorado in 1931". *Mineral Resources of the United States, 1931*. (Washington, D. C.: Bureau of Mines, 1933) str. 527-528.

³¹ Don in Jean Griswold, "Leadville: A City of Contrast" (Article XXIX, Conclusion to City of Contrast Series). *Herald Democrat*, leto 93, št. 138. (Leadville, Colorado, 16. julija 1971) str. 2.

³² Henry C. Meeves in Richard P. Darnell, "Silver Potential and Economic Aspects of the Leadville District, Lake County, Colo." *Bureau of Mines publications, circular 8464*. (Washington D. C.: Bureau of Mines, 1970).

³³ Blair, *Leadville-Colorado's Magic City ...*, 229.

³⁴ Prav tam, 229.

³⁵ Don in Jean Griswold, "Leadville: A City of Contrast". *Herald Democrat*, vol. 93, št. 138. (Leadville, Colorado, 16. julija 1971) str. 2; Don in Jean Griswold, "Leadville: A City of Contrast". *Herald Democrat*, vol. 93, št. 143. (Leadville, Colorado, 23. julija 1971) str. 2.

razširjena je bila ta "gospodarska panoga" v času prohibicije, pove podatek, da sta v dvajsetih letih dosegla višjo vrednost proizvodnje le rudarstvo in topilništvo. Koliko ljudi se je ukvarjalo s to prepovedano dejavnostjo, ni bilo nikoli ugotovljeno. Znano je le, da ti "proizvajalci" s svojimi izdelki niso zalagali le Leadvillea in okolice, temveč tudi velik del Kolorada/=Colorado.³⁶

Težaven gospodarski položaj mesta Leadville oziroma njegovih prebivalcev se je nekoliko izboljšal šele na začetku tridesetih let XX. stoletja, ko so nekatere znane trgovske hiše, kot na primer "J. C. Penney's", "Safeway" ter "Gambles", odprle svoje trgovine tudi v Leadvilleu. To je omogočilo delo marsikateremu nezaposlenemu prebivalcu Leadvillea, mnogi pa so našli zaposlitev tudi v okviru številnih SWA, kasneje FERA in WPA ("Work Progres Administration") projektov, medtem ko so se mladi ljudje zaposlovali v okviru tako imenovanih "CCC Camps" ("Civilian Conservation Corps" Camps). O izboljšanju gospodarskega položaja v Leadvilleu, oziroma da je "prejšnje leto prineslo napredek v lokalnem rudarstvu ...", je leta 1935 pisal tudi *Herald Democrat*.³⁷

V času, ko je prihodnost Leadvillea izgledala svetlejša, je mesto izgubilo pomembno vez s svojo preteklostjo - Elizabeth Boundel McCourt Tabor, drugo ženo Horacea A. W. Tabora, ki so jo 7. marca 1935 našli mrtvo v njeni kolibi na "Matchless Mine". Baby Doe, kot so jo tudi imenovali, je bila že legenda tega kraja, saj so v tridesetih letih tudi posneli film o njenem življenju in napisali dve biografiji, seveda pa je ostala tudi Taborova operna hiša.³⁸

Življenje Baby Doe in Horacea Tabora, še zlasti njuna ljubezenska zgodba ter poroka, njuno bogastvo, Horaceva smrt in 30 let življenja Baby Doe ob "Matchless Mine", je bil del že tako romantizirane zgodbe, da so mnogi enostavno pozabili na dejstva. Z obema "legendama" je bil seznanjen tudi slovenski župnik v Leadvilleu Jurij Trunk, ki se je z Baby Doe celo srečal. O tem srečanju je zapisal:

"... Nekaj te več ko romantične tragedije sem doživel in videl tudi jaz ... Denar je denar, Amerika pa Amerika ... Denar je nevaren, to je skusil tudi Tabor. Prišla je ena, o kateri se je moglo reči: "Dečva, ti, ti ... tvoje črne oči". V te oči se je Tabor zagledal, prava žena se je morala umakniti, druga je zakraljevala ...

... Prva leta je bilo, ko je tudi mene zaneslo v Leadville. O Taboru nisem vedel ničesar, drugih opravkov je dosti. Nekoč pride na vrata ženska. Na prvi pogled mislim, da prosi podpore, pa je začela govoriti kakor bi šlo iz žakla. Takoj zapazim, da mora biti nekaj za to beraško zunanostjo. Polagoma mi je začelo svitati, bila je to tista "dečva, ti, ti ... Tvoje črne oči". Pozneje sem se pobrigal in zvedel vso storijo Tabora in te ženske. Večkrat je še prišla, zanimiva osebnost. Živela je v leseni bajti na tisti slavni Matchless-Mine, ki je postala prazna jama v zemlji, a ženska je še upala na milijone. Sredi februarja leta 1935 so jo našli zmrznjeno v tisti bajti,

³⁶ Don in Jean Griswold, "Leadville: A City of Contrast". *Herald Democrat*, leto 93, št. 90. (Leadville, Colorado, 7. maja 1971) str. 2; Don in Jean Griswold, "Leadville: A City of Contrast". *Herald Democrat*, leto 93, št. 95. (Leadville, Colorado, 14. maja 1971) str. 2; Don in Jean Griswold, "Leadville: A City of Contrast". *Herald Democrat*, leto 93, št. 100. (Leadville, Colorado, 21. maja 1971) str. 2.

³⁷ "Past Year Showed Marked Progress In Local Mining". *Herald Democrat*, leto 57, št. 1. (Leadville, Colorado, 1. januarja 1935) str. 1.

³⁸ Blair, *Leadville-Colorado's Magic City* ..., 232.

romantika, tragedija in tudi komedija je bila zaključena. Kaj takega se more pripetiti le v Ameriki in tu na Divjem zapadu ..."³⁹

Po smrti Baby Doe je rudnik Matchless postal pravi romarski kraj, ki so ga obiskovali številni ljudje širom ZDA, da bi se поблиže seznanili z "legendo" Baby Doe. Tako so morali najemniki vhod v rudnik celo ograditi, da ne bi prišlo do morebitne nesreče. Zaradi povečanega zanimanja za zgodovino Leadvillea so ustanovili tudi zgodovinsko društvo za Leadville, ki je uspešno ohranjalo tradicije Leadvillea iz šestdesetih in sedemdesetih let XIX. stoletja. Baby Doe kot simbol Leadvillea v njegovih najboljših časih je bila sicer mrtva, vendar pa je mesto nekako le preživelo najtežje trenutke.⁴⁰

Slabe gospodarske razmere so se najbolj zrcalile v spreminjanju števila prebivalstva.⁴¹ Tako se je v obdobju najhujše gospodarske krize to število do leta 1932 znižalo le na okrog 3.400,⁴² že ob majhnem izboljšanju gospodarskih razmer pa se do konca tridesetih let zopet povečalo. Tako je po podatkih *Colorado State Business Directorya* iz leta 1939 živelo v Leadvilleu 3.711 prebivalcev, kar pa je bilo komaj desetina tistega števila, ki je živelo v mestu, ko je bilo na višku svojega gospodarskega razvoja.⁴³

Leadville je bil v tridesetih letih mirno mesto, ki si je podobno kot vse Združene države opomoglo od "družbenih norosti" dvajsetih let. Tako je bilo ponovno varno hoditi po mestnih ulicah tudi v večernih urah. Ker se je življenje umirilo, so leta 1933 v ZDA ukinili prohibicijo, kar je v Leadvilleu seveda takoj oživilo delovanje saloonov.⁴⁴ Življenje v Leadvilleu, ki so ga v tem obdobju zaznamovali tudi kino, operna hiša in radio,⁴⁵ je nato umirjeno teklo do začetka druge svetovne vojne.

Leadville med drugo svetovno vojno

Začetek druge svetovne vojne je ob "dobri novici" o zvišanju vrednosti vseh vrst kovin na svetovnih trgih, prinesel meščanom Leadvillea tudi mnoge skrbi. Ti so sprva, podobno kot ostali Američani, upali, da bo vojne konec, še preden bo ta resneje posegla v njihovo vsakodnevno življenje. Vendar pa je to upanje splahnelo že 7. decembra 1941 ob japonskem napadu na Pearl Harbor, ko so v vojna dogajanja posegle tudi Združene države. Tudi prebivalcem Leadvillea je postalo jasno, da se vojnim dogodkom ne bodo mogli izogniti.

Vojna je kmalu posegla v mestno življenje - sprva le v obliki slovesa tistih, ki jih je vpoklical "stric Sam".⁴⁶ Tako je *Herald Democrat* maja ter junija 1942 poročal o vpoklicih v vojsko, med katerimi je bilo, sodeč po priimkih, tudi nekaj pripadnikov

³⁹ Trunk, *Leadville/Colorado ...*, 253.

⁴⁰ Blair, *Leadville-Colorado's Magic City ...*, 232.

⁴¹ Frank Zaitz, *Obiski v Coloradu ...*, 158.

⁴² Blair, *Leadville-Colorado's Magic City ...*, 229.

⁴³ *Colorado State Business Directory. 64th Annual Volume.* (Denver, Colorado: The Gazetteer Publishing & Printing Co., 1939) str. 788.

⁴⁴ Don in Jean Griswold, "Leadville: A City of Contrast". *Herald Democrat*, leto 93, št. 138. (Leadville, Colorado, 16. julija 1971) str. 2.

⁴⁵ Blair, *Leadville-Colorado's Magic City ...*, 232.

⁴⁶ Stric Sam/=Uncle Sam - ljubkovalno ime za ameriško vojsko, oziroma izpeljanka iz kratice U. S.

slovenske skupnosti iz Leadvillea ter okolice (John J. Ponikvar, Frank E. Dornick, Frank A. Jakopic, Martin Ambrose, John Gradishar, Frank Hocevar).⁴⁷ Že pred tem je 31. marca 1942 v Leadville prišla novica, da namerava ameriška vojska v kraju Pando (približno 11 km oziroma 7 milj severno od Tennessee Passa) zgraditi več milijonov dolarjev vredno vadišče za okrog 15.000 vojakov in ostalega osebja.⁴⁸ Gradnja vadišča, ki so jo začeli že naslednji mesec, je pripeljala v Leadville številne delavce, kar je pozitivno vplivalo zlasti na gospodarstvo. Po mnogih letih je bilo na Harrison Avenue vsak dan spet veliko avtomobilov, vse bolj pa je cvetela tudi trgovina in mesto je ponovno oživel.⁴⁹

Vežbališče so gradili za potrebe novoustanovljene 10. gorske divizije, zlasti za urjenje vojakov za bojevanje v zimskih razmerah v goratem svetu. 14. junija 1942 so še nedokončano vojaško postojanko poimenovali "Camp Hale" - po generalu Irwingu Haleu iz Denverja, ki je diplomiral na vojaški akademiji West Point. Delo so končali novembra 1942, prvi vojaki pa so se naselili že ob božiču istega leta.⁵⁰

Omeniti velja, da lokacija tega vadišča ni bila izbrana naključno. Okoliška gorska pokrajina je nudila velike možnosti za urjenje vojakov v zimskih razmerah, pa tudi mesto Leadville je kot največji kraj na tem območju nudil številne možnosti za družabno življenje vojakov v prostem času. Vendar pa je bil Leadville vse do februarja 1943 za vojake zaprto mesto. Vojaške oblasti so namreč ugotovile, da običajne zabave rudarjev niso primerne za mlade vojake, še zlasti pa so jih motile ženske dvomljivega slovesa na State Street ter močno razširjeno igralništvo. Zato so igralništvo prepovedali, od kurtizan iz State Street pa zahtevali, naj mesto zapustijo. Ker pa se distrikt rdečih luči ni dal odgnati, so oblasti le nekoliko popustile. Odločili so, da bodo dekleta ostala, vendar pa se bodo morala vsake tri tedne pregledati pri okrožnem zdravniku. Šele ko je Leadville ugodil večini zahtev vojaških oblasti, so le-te februarja 1943 razglasile, da je "... Leadville pripravljen za obisk ..." in 27. februarja 1943 so vojaki prvič obiskali mesto.⁵¹ Mnogi so ob obiskih Leadvillea sklenili s tamkajšnjim prebivalstvom trajna prijateljstva in si med vojno dopisovali, marsikdo pa se je vračal v ta kraj tudi po koncu vojne. Seveda pa je ob teh obiskih vojakov prihajalo do različnih dogodkov, ki so izzvali takšne ali drugačne komentarje. Tako se je na primer po Leadvilleu razširilo mnenje, da je v diviziji mnogo vohunov, in to samo zaradi dejstva, da je v diviziji služilo tudi precej vojakov nemškega porekla, ki so, potem ko so se v leadvillskih gostilnah napili, pričeli prepevati nemške pijanske pesmi.⁵²

V času urjenja v bližini Leadvillea je 10. gorska divizija izgubila malo mož. Mnogi so menili, da je ta kraj naravnost idealen za priprave na to, kar je čete

47 "Twenty-Seven Youths Inducted Into Army". *Herald Democrat*, leto 64. (Leadville, Colorado, 25. maja 1942) str. 5; "More Lake County Boys Go to Army". *Herald Democrat*, leto 64. (Leadville, Colorado, 22. junija 1942) str. 5.

48 Rene Coquoz: *The Invisible Men on Skies - The Story of the Construction of Camp Hale and The Occupation by the 10th Mountain Division 1942-1945*. (Boulder, Colorado: Johnson Publishing Company, 1970) str. 10.

49 Coquoz: *The Invisible Men on Skies ...*, str. 12; "Army Calls E. A. Bond On "Anniversary". *Herald Democrat*, leto 64. (Leadville, Colorado, 27. aprila 1942) str. 5.

50 Blair, *Leadville-Colorado's Magic City ...*, 235.

51 Blair, *Leadville-Colorado's Magic City ...*, 234-237.

52 Prav tam, 236.

čakalo v Evropi. V resnici pa je bil Camp Hale precej čuden kraj. Ležal je v dolini Eagle River na nekaj več kot 2.800 metrih (9.300 čevljev) nadmorske višine in bil z vseh strani obdan z visokimi gorami. Ker ga sonce pozimi s svojimi žarki ni skoraj nikoli obsijalo, se je mrzel in onesnažen zrak ves čas nabiral na dnu doline, in mnogi vojaki so trpeli zaradi hudi prehladov.⁵³

Potem ko je 10. gorska divizija preživela teh krajih tri zime, je bila julija 1944 najprej premeščena v Camp Swift v Texas, na začetku leta 1945 pa v Italijo, kjer je sodelovala v zaključnih bojih druge svetovne vojne.⁵⁴

Za obdobje druge svetovne vojne je še značilno, da se je pri Slovencih v Leadvilleu (vsaj pri nekaterih) prebudilo tudi zanimanje za dogajanja v stari domovini. Predvsem župnik Trunk, ki je s težkim srcem zapustil rodno domovino, je pozorno spremljal vsa dogajanja. Pri tem ga niso zanimali le dogodki v domovini, ampak tudi dogajanja med slovenskimi izseljenci v Združenih državah, zlasti potem, ko so ti decembra 1942 na slovenskem ameriškem narodnem kongresu v Clevelandu ustanovili Slovenski ameriški narodni svet (v nadaljevanju SANS), ki naj bi združil vse politične struje ameriških Slovencev v težnji po politični in materialni pomoči stari domovini.⁵⁵ Sprva je SANS deloval na enotni podlagi, nato pa se je ta enotnost zrušila zaradi predsodkov desno usmerjenih članov, ki so nastali ker je vodilno vlogo v narodnoosvobodilnem boju slovenskega naroda v domovini prevzela komunistična partija. To je kmalu privedlo do idejne diferenciacije v SANS, ki se je izvedla na približno enaki osnovi kot v domovini. Po teh dogodkih je SANS sprejel zamisel o podpori partizanskemu gibanju v Sloveniji in Jugoslaviji.⁵⁶ Tak razvoj dogodkov je kljub temu da je izhajal iz katoliških krogov, pozdravil tudi Jurij Trunk, kar je razvidno tudi iz pisma, ki ga je poslal Louisu Adamiču:

*"... Lahko se motite, (Errare humanum est), lahko nimate prav, toda vaši napori gredo v pravo smer, to je - novo življenje je bilo porojeno v revoluciji oziroma boljše evoluciji, na ljudeh je zdaj, da ponesejo to novo življenje, ne Hitlerjev novi red v svet. Vaš pogled na vlogo Rusije, Anglije, Amerike in še posebno Jugoslavije, južnoslovanskih ljudstev, izgleda meni resničen, pravilen, korekten in mnenja sem, da igrate ravno vi z vašim briljantnim darom za pisanje, opazovanje, izražanje, karakteriziranje in dajanje stvari pred širše občestvo - zelo pomembno vlogo ... Sram me je spričo napadov, ki jih na vas izvajajo krogi, ki so mi blizu. Čista razredna slepota in politična neumnost. Upamo si vam reči, pojdite naprej. Če vam uspe, vas bog blagoslovi, kajti bojujete se za boljši svet in za milijone ljudi ..."*⁵⁷

Kot smo že omenili je dala druga svetovna vojna mestu Leadville prvi pomembnejši ekonomski dražljaj po hudi gospodarski krizi v dvajsetih letih. Tako so rudniki v Leadvilleu med drugo svetovno vojno proizvajali letno za več kot 40

53 Blair, *Leadville-Colorado's Magic City ...*, 235; "Handpicked Soldiers Will Be Trained At Camp Hale, Named for State Hero". *Herald Democrat*, leto 64. (Leadville, Colorado, 28. junija 1942) str. 2.

54 Leroy Wingenbach: *Tenth Mountain Division - A Remembrance 1943-1965*. (Leadville, Colorado: samozaložba, 1965).

55 Matjaž Klemenčič: *Ameriški Slovenci in NOB v Jugoslaviji. Naseljevanje, zemljepisna razprostranjenost in odnos ameriških Slovencev do stare domovine od sredine 19. stoletja do konca druge svetovne vojne*. Maribor: Založba Obzorja, 1987, str. 214-215.

56 Prav tam, 232-267.

57 Pismo Jurija Trunka Louisu Adamiču z dne 11. novembra 1943. NUK Ljubljana, rokopisni oddelek, fond: Adamič, Klemenčič: *Ameriški Slovenci in NOB v Jugoslaviji ...*, 261.

milijonov dolarjev kovin. Pri tem je daleč najvišji delež odpadel na rudnik Climax, katerega vrednost proizvodnje je samo v letih 1940-1944 znašala preko 120 milijonov dolarjev.⁵⁸ Za mnoge so bila vojna leta, leta sprememb, možnosti ter obilja in Leadville je takrat končno pridobil tudi vladno podporo za nekatere svoje projekte, ki so se nanašali predvsem na modernizacijo rudarstva v povojnih letih.⁵⁹

Prva povojna leta v Leadvilleu so bila ponovno leta gospodarskega nazadovanja, vendar pa so se stvari kmalu obrnile na boljše in Leadville je bil že sredi petdesetih let XX. stoletja ekonomsko dobro stoječa skupnost.

⁵⁸ Blair, *Leadville-Colorado's Magic City ...*, 237.

⁵⁹ "Renewed Effort on Drainage Tunnel For Leadville Urged by Senator". *Herald Democrat*, leto 64. (Leadville, Colorado, 4. maja 1942) str. 1; "The Leadville Mines May Boom Again. Bureau of Mines survey shows 3-million tons of ores left in famed mining camp. Water which shut mines down to be drained off." *Business Week*, št. 1059. (Albany, New York: McGraw Hill Publication, 17. decembra 1949) str. 22-23; "Leadville Mines Revived by New Tunnel". *Business Week*, št. 1177. (Albany, New York: McGraw Hill Publication, 22. marca 1952) str. 106-107; Rene L. Coquoz: *The Leadville Story - Brief Story 1860-1960 (Second Edition)*. (Boulder, Colorado: Johnson Publishing Company, 1971) str. 23-24.

Miroslav STIPLOVŠEK

PRIZADEVANJA SLOVENSKE LJUDSKE STRANKE ZA AVTONOMIJO SLOVENIJE OB SPREJEMANJU PRVE JUGOSLOVANSKE USTAVE IN ZAKONODAJE O OBLASTNIH SAMOUPRAVAH 1921-1922

Politične stranke oziroma njihovi poslanci, združeni v parlamentarne klube, so morali jasno opredeliti stališča do ureditve Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev po začetku delovanja Ustavodajne skupščine sredi decembra 1920 z izdelavo ustavnih načrtov in v razpravah o njih, ko se je v vsej ostrini pokazala polarizacija na unitaristično-centralistični in nacionalno-federalistični tabor.¹ Federalizacijo države v najbolj radikalni obliki je zahtevala Hrvaška republikanska seljačka stranka (HRSS), toda zunaj Ustavodajne skupščine, kajti poslanci najmočnejše hrvaške politične stranke so njeno delo bojkotirali, kar je hudo oslabilo avtonomistično-federalistično opozicijo v njej. Vlada, sestavljena iz srbske Narodne radikalne stranke (NRS) in vsedržavne Demokratske stranke (DS), v katero so se vključili tudi slovenski liberalci s svojo Jugoslovansko demokratsko stranko (JDS), je izdelala svoj ustavni načrt, ki je temeljil na monarhiji, unitarizmu in centralizmu. Zanj je od slovenskih političnih strank za ceno nekaterih ugodnosti uspela pridobiti le še liberalno usmerjeno Samostojno kmetijsko stranko (SKS). Od slovenskih političnih strank sta se za nacionalni unitarizem in državni centralizem opredelili tudi socialnodemokratska in komunistična stranka, ki pa sta oblikovali v skladu s svojimi programi zelo radikalne rešitve družbenopolitičnih in socialnoekonomskih vprašanj ob načelni republikanski usmeritvi. Neko obliko avtonomije je zagovarjala tudi Narodno socialistična stranka (NSS) iz liberalnega tabora.

Slovenska ljudska stranka (SLS) je v državnopravnem delu ustavnega predloga edina med slovenskimi političnimi strankami kot temelja avtonomije Slovenije postavila zakonodajno parlamentarno predstavništvo in pokrajinsko vladno s širokim področjem pristojnosti. Po predlogu SLS oz. Jugoslovanskega poslanskega kluba² bi bila jugoslovanska država razdeljena na šest pokrajin (posebna bi bila Slovenija

---

¹ Opredelitve političnih strank v Ustavodajni skupščini so osvetlili številni avtorji, ki jih bomo navedli v nadaljnjih opombah. Najprej naj navedemo, da je značilnosti ustavnih razprav prikazal prof. dr. Metod Mikuš v delu *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917-1941*, Ljubljana 1965, str. 204-208, ki je še danes eden temeljnih pregledov slovenske politične zgodovine med vojnama ter je bilo kot pionirsko izhodišče in spodbuda za poglobljanje raziskovanja zgodovine Slovencev v prvi Jugoslaviji, hkrati pa učbenik za univerzitetni študij.

² Jedro Jugoslovanskega kluba so tvorili poslanci SLS, poleg njih pa so bili v njem še poslanci Hrvaške pučke stranke in Bunjevačko-šokačke stranke. Štel je 27 poslancev, od konca leta 1921 pa 28.

s Prekmurjem),³ te pa na okrožja oziroma okraje in občine, ki bi preko skupščin oz. odborov izvajale samoupravne pristojnosti. V vsaki pokrajini bi bili najvišji telesi zakonodajna pokrajinska skupščina z voljenim predsedstvom in pokrajinska vlada kot "najvišji izvršni organ pokrajinske samouprave" za 12 samoupravnih področij.⁴ Poglavitne naloge pokrajinskih skupščin bi bile naslednje: sprejemanje zakonov glede vseh zadev, ki niso izrecno pridržane državnim zakonodajam, skrb za javne naprave pokrajinskega značaja, odločanje o pokrajinskih financah oz. o pokrajinskem premoženju in pokrajinskih davkih ter nadzor nad okrožnimi oziroma okrajnimi in občinskimi samoupravami. V pokrajinski skupščini sprejete zakone mora predsednik pokrajinske vlade preko ministrskega sveta predložiti pred objavo v odobritev vladarju. Če v dveh mesecih odgovora iz Beograda ne bi bilo, bi po ponovni obravnavi in pooblastilu pokrajinske skupščine pokrajinska vlada lahko sama razglasila zakon. Skupščina bi tudi določila tri kandidate za predsednika pokrajinske vlade, izmed katerih potem vladar imenuje predsednika na predlog ministrskega sveta. Ta bi vodil "celotno civilno državno upravo v pokrajini". V tem pogledu bi bili člani pokrajinske vlade odgovorni resornim ministrom, predsednik pa ministrskemu svetu. Pokrajinska skupščina bi se morala sestati vsaj dvakrat letno, in sicer na prvo zasedanje za sprejetje pokrajinskega proračuna, na drugo pa za potrditev zaključnega računa. Pokrajinska skupščina bi se morala sestati tudi na predlog pokrajinske vlade ali na zahtevo polovice njenih članov. Njej bi bili predsednik pokrajinske vlade in njeni člani "odgovorni v vseh avtonomnih zadevah..." Glede avtonomnih zadev proti njihovim odločitvam ne bi bila dopustna nobena druga pritožba razen na Pokrajinsko upravno sodišče. Pokrajinska vlada bi izdajala izvršne naredbe za vse pokrajinske in državne zakone, o sporih med njo in osrednjo vlado pa bi razsojalo posebno državno sodišče. Pokrajinska vlada naj bi postavljala in odpuščala vse uradnike iz svojih resorjev, pri čemer bi moral za višje takšno odločitev potrditi še resorni minister.⁵

Po temeljnih zahtevah je bil takšen ustavni načrt "poskus kompromisa med decentralizacijo in federalizmom z delnim upoštevanjem centralističnega načela", iskanje neke srednje poti, v njem pa "je bila zasidrana tudi ideja slovenskega združenja, slovenske samostojnosti in ohranitve nacionalne neokrnjenosti."⁶ Ta prvi podrobno izdelani slovenski avtonomistični državnopravni program v jugoslovanski državi je dobil široko podporo, ki jo je posebej pokazala avtonomistična izjava 43 pomembnih slovenskih kulturnih in znanstvenih delavcev iz vseh teh idejno-političnih taborov. Ti so glede na posebnosti dotedanjega in možnosti bodočega

- ³ Poleg Slovenije naj bi bile posebne pokrajine še Srbija, Hrvaška s Slavonijo in Medjimurjem, Bosna in Hercegovina z Dalmacijo, Črna gora in Vojvodina.
- ⁴ Področja samouprave pokrajinske vlade bi bila naslednja: za notranje zadeve, trgovino in obrt, gradnje, gozdove in rude, kmetijstvo, agrarno reformo, prehrano, prosveto in verstvo, zdravstvo, socialno politiko, pravosodje in finance.
- ⁵ Avtonomistični državnopravni program Slovenske ljudske stranke iz leta 1921 je dosegljiv v: Jurij Perovšek, Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918-1929), Ljubljana 1998, dok. št. 18, 77-80; Janko Prunk, Slovenski narodni programi. Narodni programi v slovenski politični misli od 1848 do 1945, Ljubljana 1986, 192-195; dr. Josip Hohnjec, O ustavi naše države, Slovenci v desetletju 1918-1928, Ljubljana 1928, 335-337.
- ⁶ Momčilo Zečević, Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje. Od majniške deklaracije do vidovdanske ustave, Maribor 1977, 390.

razvoja posameznih gospodarsko-kulturnih enot v državi zahtevali "avtonomijo slovenskega, že itak dovolj razkosanega ozemlja in sicer v takem obsegu, ki bi ne slabil moč države, ampak jo krepil, dajajoč razmah individualnim silam edinic".⁷ Po ostrih napadih JDS in SKS na Izjavo, ki da pomeni podporo SLS oziroma njenim interesom, pogojenimi z avtonomijo Slovenije, so njeni podpisniki ponovno poudarili, da se zavzemajo zanjo in zahtevajo "naj deli država eksekutivno in legislativno oblast s posameznimi edinicami". Takšno stališče zagovarjajo ne glede na strankarske simpatije ali antipatije, ker "stranke prihajajo in odhajajo, a narod in država ostajata." To so podkrepili z dejstvom, da se je po vojni število strank, ki predstavljajo slovenstvo - ene s centralističnim in druge z avtonomističnim programom -, podvojilo. Ob tem, ko se "brez pridržka" zavzemajo za avtonomijo, se ne sprašujejo, "kateri stranki v trenutku morebiti to koristi ali škoduje. Naše politično prepričanje je, da ustreza narodu in državi".⁸ S tem so jasno pokazali svoj politično prepričanje, da mora osrednje vprašanje ustavnopravnega položaja Slovenije v jugoslovanski državi preseči strankarske interese. Avtonomistična izjava je torej opredelila jedro slovenskega narodnega vprašanja ter povzročila ločitev duhov, ki ni temeljila na svetovnonazorskih temveč na narodnopolitičnih načelih. Povzročila je začetek kontinuiranega "slovenskega avtonomističnega gibanja, ki ni bilo samo politično, ampak tudi kulturno...", spopad med katolicizmom in liberalizmom pa se je "prenesel z izrazito ideološke na bolj pragmatično politično raven".⁹

V načelnih in podrobnih razpravah na plenarnih sejah Ustavodajne skupščine in v njenem ustavnem odboru so se navedena nasprotja glede državne ureditve še poglobljala. Tako je načelnik SLS in Jugoslovanskega kluba dr. Anton Korošec ostro zavrnil vladni načrt o razdelitvi države na nove največje upravne enote - oblasti po številu prebivalcev, pri čemer naj bi bili naravni, gospodarski in kulturni kriteriji le drugotnega pomena. Poudaril je, da je večina Slovencev in Hrvatov za večje oblasti, ki bodo imele "zgodovinske meje", ker bodo le v takšnih "lahko uspešnejše branili in nadaljevali svoje kulturno, gospodarsko in politično življenje". Poleg te pogloblitve razlike glede ozemeljske razdelitve države pa je drugo bistveno razhajanje pri razdelitvi državne oblasti po pokrajinah: "Mi zahtevamo, dosledni svojemu demokratskemu principu in cilju, da čim več ljudstva sodeluje pri zakonodavstvu in samoupravi, zato mi zahtevamo delegacijo zakonodavstva in samouprave tistim pokrajinam, ki jih v svojem načrtu predlagamo".¹⁰ Na drugi strani so slovenski poslanci JDS in SKS odločno podpirali vladni ustavni načrt, napadali avtonomistični program SLS, mu očitali "plemenski" separatizem, ga razglašali za

⁷ Naši zapiski, februar 1921, št.2, 25-26.

⁸ Prav tam, št.3, 15. 3. 1921, 71-72.

⁹ Ervin Dolenc, Avtonomistična izjava kulturnih delavcev, Slovenska kronika XX. stoletja 1900-1941, Ljubljana 1995, 258. Analize te izjave so v delih: Janko Prunk, Slovenski narodni vzpon. Narodna politika (1768-1992), Ljubljana 1992, 226-229; Ervin Dolenc, Kulturni boj. Slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918-1929, Ljubljana 1996 in Jurij Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva. Nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929, Ljubljana 1996, 184, obširno pa je njen pomen opisal Fran Erjavec, poleg Albina Prepeluha in Dragotina Lončarja njen avtor, v članku Avtonomistična izjava slov. kulturnih delavcev leta 1921 (Iz spominov), Zgodovinski zbornik, Buenos Aires 1958, 1-30.

¹⁰ Hohnjec, n. d., 337.

federalističnega ter se zavzemali za upravno razbitje narodno-zgodovinskih enot, posebej tudi Slovenije, ter za administrativno decentralizacijo oziroma takšno oblastno samoupravo, ki bi imela le okrnjene pristojnosti in bi se izvajala pod nadzorom osrednjih oblasti. V ilustracijo naj navedemo stališča dr. Gregorja Žerjava (JDS), ki se je zavzel za tako upravno decentralizacijo, v kateri bodo ministrstva dajala pokrajinskim oblastem direktive in izvajala nadzor. Pokrajine naj bi se oblikovale po gospodarskih kriterijih, ne bi pa izvirale "iz preteklosti historizma in plemen". Bodoče oblasti ne bi smele biti niti premajhne zaradi potrebnega upravnostrokovnega aparata niti prevelike, da bo lahko imel pokrajinski funkcionar pregled nad celim območjem. Glede potrebnosti zgornje meje obsega pokrajine se je skliceval na svoje izkušnje pri kratkotrajnem vodenju Deželne vlade na prelomu 1919/20, ko je spoznal, da celo v majhni Sloveniji ni mogoče uspešno izvajati upravnih nalog in imeti vpogleda v posebne razmere posameznih okrajev. Tako se je dr. Žerjav "jasno odrekel upravno enotni Sloveniji."¹¹ Program SLS se je zdel preradikalen tudi poslancem NSS, ki so sicer zagovarjali večjo samoupravo kot demokrati in kmetijci, delovanje pokrajinskih, okrajnih in občinskih oblasti "pod kontrolo in po direktivah avtonomnih zborov" ter nedeljivo Slovenijo. Poslanci JSDS so glede državnopravne ureditve odklanjali "historične in plemenske meje" za bodoče samoupravne enote ter se zavzemali za njihovo oblikovanje po geografskih in gospodarskih pa tudi kulturnih kriterijih. Komunistični poslanci so ob zagovarjanju sovjetske ureditve podpirali unitarizem in centralizem.¹²

Ker je skupščinska večina odklonila vse avtonomistične predloge SLS, so njeni poslanci pred končnim glasovanjem o ustavi zapustili Ustavodajno skupščino. Sama ustava je bila končno sprejeta na Vidov dan 28. junija 1921, in sicer s skromno navadno večino, ki jo je vladajoči režim dosegel tudi s podkupovanjem poslancev nekaterih političnih strank. Proti njej se je opredelila velika večina slovenskih in hrvaških poslancev. Zanj so glasovali iz Slovenije le poslanci JDS in SKS, ki so predstavljali manj kot 30% slovenskih volilcev.¹³

V Vidovdanski ustavi, ki je imela glede državljskih pravic in svoboščin ter socialno-ekonomskih zadev "nekaj liberalnih potez" in zgledovanja po zahodno-

- ¹¹ V JDS je tedaj edino dr. Dinko Puc ocenil "da bi se upravno enotna Slovenija lažje borila za svoj gospodarski obstanek", ker bi ji ne bilo treba iskati sporazuma med dvema oblastema, le takšna Slovenija pa bi lahko tudi uspešno opravljala svojo vlogo do zamejskih Slovencev. Ta funkcionar je torej opozarjal na slabe strani delitve Slovencev v jugoslovanski državi (Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, 190-193).
- ¹² Stališča predstavnikov političnih strank do jugoslovanske ustave je prikazal Hohnjec v n. d., 300-338, poglede katoliškega tabora je še posebej analiziral Zečević v delu SLS in jug. zedinjenje, 352-393, strank liberalnega tabora Perovšek v delu Liberalizem in vprašanje slovenstva, 175-201, za komunistično stranko pa jih je osvetlil Janko Pleterski v delu Narodi, Jugoslavija, revolucija, Ljubljana 1986, 177-178.
- ¹³ Bojan Balkovec je v razpravi Volilci in glasovanje o Vidovdanski ustavi (Zgodovinski časopis 43, 1989, št. 2, 241-247) ob dejstvu, da je za ustavo od 40 slovenskih poslancev glasovalo le 12 poslancev, ugotovil, da so tako poslanci, ki so glasovali proti ustavi ali bili ob glasovanju odsotni zastopali 70% slovenskih volilcev. To je veljalo tudi za Hrvaško in celo v Črni gori so nad polovico volilcev zastopali poslanci, ki so glasovali proti ustavi. Za ustavo je od 419 poslancev glasovalo 223 poslancev, proti pa 35, drugi so z odsotnostjo izrazili svoj protest proti njej.

evropskih vzorih,¹⁴ so bila prav določila o unitaristično-centralističnih temeljih državne ureditve nasprotna demokratičnim načelom. Logična posledica jugoslovanskega narodnega unitarizma je bila dosledna ustavna izvedba državnega centralizma glede upravno-političnih struktur in njihovih pristojnosti. Z odpravo še zadnjih avtonomističnih organov ter dotedanjih narodnih in zgodovinskih enot se je sklenil centralistični državnopravni proces, ki je bil začet s prvdecembrskim aktom leta 1918. Na določilih o nacionalni in državni enotnosti utemeljen centralizem je onemogočal posameznim narodom, da bi smeli odločati o temeljnih vidikih svojega razvoja. Organizacija državne uprave se primerja s piramido, v kateri so bili vsi oblastni organi, od osrednjih do najnižjih, med seboj povezani po hirarhičnem načelu nadrejenosti in podrejenosti od zgoraj navzdol. Centralni organi (vrhovno oblast v državi na zakonodajnem, upravnem in sodnem področju je ustava določila v izvajanje monarhu, Narodni skupščini, ministrskemu svetu - vladi in sodiščem) so imeli popolne zakonodajne in nadzorne pravice do nižjih organov državne oblasti ter so lahko ukinjali in razveljavljali vse njihove pravne akte in druge sklepe.¹⁵

Te temeljne ugotovitve naj ilustriramo z določili o izvajanju občne uprave in samouprave v največjih novih upravnih enotah - oblasteh,¹⁶ ki so smele imeti največ 800.000 prebivalcev, njihovo oblikovanje pa naj bi se izvedlo "po prirodnih, socialnih in ekonomskih razmerah". Načelovali so jim kot predstavniki vlade - veliki župani, ki jih je postavljala kralj. Omilitev centralizma naj bi pomenilo določilo, da se za zadeve oblastnega, okrajnega in občinskega značaja ustanavljajo oblastne, okrajne in občinske samouprave po volilnem načelu. Ustava je določila temeljne pristojnosti le za delovanje oblastnih samouprav, ki naj bi imele naslednje naloge: urejanje oblastnih financ in upravljanja oblastne imovine, skrb za javna dela, za prometne naprave in izvajanje gradbenih predpisov, za pospeševanje različnih agrarnih panog, za zdravstvo in socialno skrbstvo ter sodelovanje pri pospeševanju prosvete in pri strokovnem izobraževanju, uvajanje in vzdrževanje hranilniško-kreditnih in zavarovalnih ustanov. Na zahtevo vlade naj bi oblastne samouprave dajale tudi mnenja o zakonskih predlogih, ki zadevajo oblasti, in o drugih zadevah. Z zakonom, s katerim bo delovanje oblastnih in sreskih samouprav podrobno določeno, se jim lahko zaupajo še druge pristojnosti. Temeljna organa oblastne samouprave sta oblastna skupščina kot njeno najvišje telo, ki si voli svojega predsednika, in od nje izvoljeni oblastni odbor z izvršilnimi pristojnostmi.

Ustava je določala tudi velike omejitvene in nadzorne pravice državnih organov nad delovanjem oblastnih samouprav. Oblastna skupščina je imela pravico sprejemati uredbe iz svoje pristojnosti, toda razglasil jih je lahko le veliki župan, potem

¹⁴ Jože Pirjevec, *Jugoslavija. Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije*, Koper 1995, 24.

¹⁵ Podrobneje glej razpravo Jurija Perovška *Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave*, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 33, 1993, 17-26, v kateri je pa navedena tudi vsa relevantna literatura o problematiki prve jugoslovanske ustave.

¹⁶ V srbskem jeziku pomeni izraz oblast pokrajino, ozemlje oziroma območje, zaradi izenačenja terminologije pa se je uporabljal ta termin ne glede na drugačen pomen besede oblast v slovenščini tudi v Sloveniji. Bilo je nekaj poskusov, da bi se namesto "oblasti" uveljavil izraz "okrožje" (Fran Erjavec, *K volitvam v okrožne zbornice*, *Socialna misel*, št. 1, 1. 1. 1927).

ko je presodil, da niso v nasprotju z ustavo in zakoni. V primeru pravnih zadržkov je moral sporno uredbo poslati v presojo vrhovnemu upravnemu sodišču - Državnemu svetu v Beograd, ki je imel pravico dokončne sodbe. Veliki župan pa je imel tudi pravico zadržati izvajanje vseh sklepov oblastnih samoupravnih organov, za katere je menil, da niso utemeljeni v ustavi in zakonih. V teh primerih je prav tako obveljala rzsodba Državnega sveta. Državne upravne oblasti pa niso nadzirale delovanja samoupravnih organov le prek velikega župana, temveč tudi s posebnimi strokovnimi organi. To je veljalo za področje oblastnih financ oziroma gospodarstva, kjer sta imela nadzorne pristojnosti in pravico potrjevanja minister za finance in Glavna kontrola v Beogradu kot vrhovno računsko sodišče.¹⁷ Ob takšnih nadzornih pristojnostih v uredbodajnem, izvršilnem in finančnem pogledu "je vidovdanska ustava ohranjala centralizem tudi na ravni samoupravnega izvajanja oblasti." Na vrsti določil o podrejenosti oblastnih samouprav odločitvam velikih županov, Državnega sveta in osrednjih finančnih forumov temelji ocena, da njihova upeljava "v ničemer ni izpodbijala centralističnega državnega ustroja" ter da pomeni le tehnično razdelitev opravljanja državnih zadev.¹⁸

Kriteriji za oblikovanje oblasti, ki so glede na število prebivalcev pomenili tudi razbitje Slovenije kot ene upravne enote, in način izvajanja samoupravnih pristojnosti oziroma uzakonitev nacionalnega unitarizma ter državnega centralizma so pred slovenski narod in druge jugoslovanske narode postavili nalogo, da poskušajo izbojevati revizijo ustavnih določil, ki so ogrožala njihov obstoj oziroma pomenila njihovo zanikanje ter onemogočala njihov razvoj. Slovensko katoliško časopisje oziroma SLS je zato pozivalo "k reviziji reakcionarne in centralistične ustave" z bojem avtonomističnih strank "zakonitim potom". Ob priznanju zakonitosti ustave je napovedalo odločen boj za spremembo vseh njenih členov, ki nasprotujejo demokratičnim, narodnim, gospodarskim in versko-nravnim načelom SLS.¹⁹ Na drugi strani pa je vodilna idejno-politična sila liberalnega tabora JDS z izglasovanjem Vidovdanske ustave dosegla vse, "kar si je slovenska unitarno-centralistična liberalna politika želela po zlomu habsburške monarhije." Uveljavitev ustave je pomenila "enega izmed zgodovinskih vrhov slovenskega liberalizema". S centralistično državno ureditvijo je liberalni kapital dobil možnosti za še večjo gospodarsko uspešnost, ustavno določeni narodni unitarizem pa je potrjeval, "da integralistično jugoslovanstvo ni le namišljena, ampak tudi formalno veljavna narodnopolitična pot." Ta ustavna izhodišča sta JDS in SKS lahko uporabili za učinkovito politično obračunavanje s svojo zgodovinsko nasprotnico - avtonomistično SLS.²⁰ Toda liberalni ustavni uspeh je bil dvorezen, kajti po njem so se poglobljala nasprotja z večinsko slovensko avtonomistično usmeritvijo in sledil mu je upad vloge liberalnega političnega tabora v slovenskem političnem življenju.

Tesen izid in način izglasovanja Vidovdanske ustave je napovedal hude boje med političnimi silami, ki si bodo prizadevale čim prej udejaniti njena določila, in močno opozicijo, ki bo hotela doseči revizijo centralističnih in drugih ustavnih

¹⁷ Členi 95 do 103 Ustave kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, Uradni list deželne vlade za Slovenijo (UI DV), št. 87, 27. 7. 1921.

¹⁸ J. Perovšek, Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave, cit. izd., 24-25.

¹⁹ Mikuž, Oris zgodovine Slovencev, 210-211; Zečević, SLS in jug. zedinjenje, 392-393.

²⁰ Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, 197.

določil. Z njenim sprejetjem je bilo sklenjeno prvo obdobje v državnopravnem razvoju prve Jugoslavije. Ob sklepu naj poudarimo, da je SLS s svojim avtonomističnim državnopravnim programom - ne glede tudi na strankarske interese - v Ustavodajni skupščini v največji meri izražala temeljne cilje večine slovenskega naroda. To pa so bila hotenja po čim večji avtonomiji nerazdeljene Slovenije z zakonodajnim parlamentarnim predstavništvom in širokimi izvršilnimi pristojnostmi vlade, ki so bila uresničljiva le z revizijo centralističnih določil Vidovdanske ustave.

Prehodna določila Vidovdanske ustave so natančno določala roke in naloge Narodne skupščine²¹ ter njenega Zakonodajnega odbora glede izenačenja zakonodaje in uprave v državi; prav tako so opredelile postopke za podaljšanje veljavnosti zakonov in naredb, sprejetih po 1. decembru 1918. V skladu z njimi se je 9. julija 1921 še zadnjič sestala Deželna vlada za Slovenijo, ki je bila sestavljena iz članov JDS in SKS, tedanjih članic vladne koalicije v Beogradu.²² Ta zadnji ostanek slovenskega avtonomizma je 2. avgusta 1921 nadomestila Pokrajinska uprava za Slovenijo na čelu z Ivanom Hribarjem kot pokrajinskim namestnikom, starim liberalnim prvakom in po vojni privrženecem voditelja NRS Nikole Pašića (ta je bil od začetka leta 1921 predsednik vlade). Hribar je izvajal svoje naloge pod neposrednim nadzorstvom ministrstva za notranje zadeve ter kot organ resornih ministrstev po načelu osebne odgovornosti. To je pomenilo uvedbo uradniškega sistema v Pokrajinsko upravo, ki je imela le prehodni značaj, kajti vse njene pristojnosti naj bi postopoma prenesli na ministrstva, na velike župane in oblastne samouprave. Z njeno uvedbo so bili ukinjeni vsi posebni avtonomni uradi in s tem tudi upravna dvotimost na pokrajinski ravni.²³ Ob tem naj poudarimo, da je Hribar prevzel svojo funkcijo predvsem z namenom, da prepreči dejansko razdelitev Slovenije na dve oblasti; v tem pogledu se je zavzemal tudi za revizijo ustave. Menil je, da je razdelitev Slovenije "naš narodom neodpušljivi greh", ker pomeni razdvojenost na Kranjce in Štajerce. V posebni spomenici ministrstvu za notranje zadeve je tudi poudaril, da je "močna, kulturno in gospodarsko ekspanzivna Slovenija" potrebna za uspešno izvajanje njenih matičnih nalog do zamejskih Slovencev.²⁴

Prav glede upravne razdelitve države ter sprejetja izvršilne zakonodaje o ureditvi ter pristojnosti občne uprave in samouprave v oblasteh so predlagatelji ustave pričakovali težave in so v prehodnih določilih za primer, če Narodna skupščina ne bi

²¹ Po sprejetju ustave se je Ustavodajna skupščina spremenila v navadno zakonodajno Narodno skupščino, ki naj bi delovala do izteka štiriletnega mandatnega obdobja.

²² Zapisnik 204. seje Deželne vlade za Slovenijo 9. 7. 1921 v ARS; Bojan Balkovec, Prva slovenska vlada 1918-1921, Ljubljana 1992, 49-50; Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in deželnih vlad za Slovenijo 1918-1921. I. del: Od 1. nov. 1918 do 26. feb. 1919. Za objavo pripravil Peter Ribnikar, Ljubljana 1998, 47.

²³ Razglas o ustroju Pokrajinske uprave za Slovenijo je bil objavljen v njenem UL, št. 94, 10. 8. 1921; Lovro Bogataj, Uprava dravske banovine, Krajevni leksikon dravske banovine, Ljubljana 1937, 3; Dragotin Trstenjak, Uprava v Sloveniji, Spominski zbornik Slovenije. Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije, Ljubljana 1939, 111.

²⁴ Podrobneje glej razpravo Blaža Vurnika, Minister Ivan Hribar - pokrajinski namestnik, Homo sum..., Ivan Hribar in njegova Ljubljana, Ljubljana 1997, 35-42; Hribar je bil za pokrajinskega namestnika imenovan s kraljevim ukazom 11. 7. 1921.

izglasovala teh zakonov v določenih rokih, dopustili tudi možnost ureditve teh pomembnih državno-pravnih temeljev s kraljevim ukazom oziroma vladno uredbo. Sicer pa je vlada dobila nalogo, da zakone o občni upravi in samoupravi oblasti ter njihovi razdelitvi pripravi za obravnavo v Narodni skupščini že v štirih mesecih po sprejetju ustave.²⁵ Toda vlada jih je oblikovala šele konec leta 1921 in po pričakovanju se je procedura njihovega sprejemanja v Narodni skupščini zapletla in zavlekla.²⁶

Najprej je januarja 1922 propadel poskus, da bi poseben poslanski odbor za upravno razdelitev države v določenem roku posredoval skupščinskemu plenumu v obravnavo predlog tega zakona. Na njegovih sejah je poslanec Jugoslovanskega kluba dr. Josip Hohnjec zahteval, da Slovenija in Hrvaška ostaneta ena upravna enota, ostro pa je zavrnil tudi razpravljalce, ki so hvalili ustavna določila o oblastnih samoupravah. Predstavniku SKS, ki je zagovarjal vladni centralistični predlog in ocenil, da je oblastna samouprava boljša od avstrijskih deželnih avtonomij, je odgovoril, da je nekdanja, sicer centralistično urejena monarhija, dajala "vsaj nekaj politične samouprave" tudi deželam, pri čemer je posebej poudaril pozitivne učinke njihovih pristojnosti na področju šolstva pri zaposlovanju narodno zavednega učiteljstva. V vladnem predlogu o teh pristojnostih "ni niti sledu". Razdelitev Slovenije bi oslabil njeno vlogo "barikade... jugoslovanstva proti nemštvu", prav tako pa bo lahko predstavljala "atrakcijsko silo" za pritegnitev zamejskih rojakov le v primeru, če bo ostala nedeljena.²⁷

Razprave o parcelaciji države ter o samoupravi in občni upravi v oblasteh so nato prenesli v Zakonodajni odbor, ki jih je poskušal pospešiti z oblikovanjem posebnega pododbora, v katerem so se polemike med "ustavobranitelji" in avtonomističnimi nasprotniki nadaljevale. Predstavniki Jugoslovanskega kluba so poudarjali, da je njegov ustavni načrt o razdelitvi države na šest pokrajin in o njihovih širokih avtonomnih pristojnostih najustreznejša osnova za vso obravnavano zakonodajo. Vladni sestavljalci zakonskih predlogov so se zgledovali "po slabem vzorcu" centralistično urejene Francije. Poslanec Anton Sušnik je podrobno analiziral francosko upravo, ki funkcionarjem v departmajih,²⁸ daje "nekoliko samostojnosti v okviru direktiv centralne oblasti", kar pomeni le "neko dekoncentracijo" oziroma razbremenitev osrednjih oblasti, toda "to ni nobena prava decentralizacija, ker lokalni upravni organi ne morejo delovati kot samostojni upravni centri." Temu vzoru ustrezajo pristojnosti imenovanih velikih županov in sreskih poglavarjev v upravni ureditvi jugoslovanske države, pri čemer je pripomnil, da tudi v Franciji vedno več političnih sil zahteva, "da se uprava popolnoma decentralizira", kar seveda terjaja SLS v obliki zakonodajne avtonomije.²⁹ Poslanec dr. Hohnjec pa je razčlenil svetle zglede angleške samouprave (selfgovernment) ter samouprave v ZDA in Švici, ki bi morale biti izhodišče za teritorialno in kompetenčno oblikovanje oblasti. Ob tem je kot posebej primerno navedel široko samoupravo v veli-

²⁵ Člen 135 prehodnih ustavnih določil, UL DV, št. 87, 27. 7. 1921.

²⁶ Branislav Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919-1929)*, Beograd 1979, 117 in 362-363.

²⁷ Slovenec, št. 17, 21. 1. 1922, Za avtonomijo Slovenije.

²⁸ Departmaji so bili model za oblikovanje oblasti v jugoslovanski državi (Pirjevec, n. d., 23).

²⁹ Slovenec, št. 69, 24. 3. 1922.

kih pokrajinah v Angliji, kar ustreza tudi državnopravnemu programu SLS. Ta "daje državi, kar je državnega, pa tudi narodu, kar je narodovega." Predlagane oblastne samouprave so "naravnost negacija samoupravnega principa", saj zakonski načrt o njih "daje državni centralizaciji preveč, veliko preveč, narodu in njegovi odločitvi pa premalo, skoro nič." Pristojnosti oblastnih samouprav je primerjal z občinskimi v modernih državah.³⁰ Dr. Hohnjec je tudi poudaril, da "je pojem demokracije praktično istoveten z idejo samouprave in avtonomije". Takšno ureditev zahtevajo posebnosti in razlike med tremi "plemeni jugoslovanskega naroda", ki jih noben zakon "z dekretirano nasilno centralizacijo ne more odpraviti". Za Slovence in Hrvate pa bo njena uvedba pomenila, da bodo čutili "nad seboj premoč srbskega plemena".³¹ Poudaril je tudi, da imajo slovenske in hrvaške avtonomistične zahteve korenine v letu 1918. Slovenci so ob vstopu v jugoslovansko državo pričakovali, da bo v njem Slovenija nerazdeljena in avtonomistično urejena. V Sloveniji so tudi s prizadevanji za pokrajinski zbor³² hoteli udejanjiti avtonomistične želje Narodnega vijeća in takšna zagotovila vladarja ob prvodecembrskem zedinjenju.³³

Poslanci Jugoslovanskega kluba so v podrobnih pripombah vladnemu predlogu zakona o oblastnih in sreskih samoupravah očitali preozke pristojnosti le-teh, posebej pa so poudarili neurejenost gmotnih pogojev za njihovo delovanje, ki bi morali biti zagotovljeni tudi z odstopom državnih davčnih virov. Prav tako so kritizirali velike pristojnosti velikih županov nad samoupravami.³⁴ Ob načelnem odklonilnem stališču do predloga zakona o splošni upravi so poslanci tega kluba opozarjali zlasti na nerazmejenost pristojnosti med ministristvi, velikimi župani in sreskimi poglavarji ter na potrebo, da bi se na oblastne uprave morale prenesti tudi nekatere finančne in vojaške pristojnosti. Zahtevali so, da veliki župani ne bi bili le "ekspONENTI vlade", temveč da bi odgovarjali za svoje delo tudi oblastnim skupščinam in bi morali upoštevati njihova stališča. Hkrati z načelno in podrobno kritiko vladnih predlogov so poslanci SLS obsojali ravnanje svojih kolegov iz vrst JDS in SKS zaradi njihovega podpiranja za Slovenijo škodljivih upravnih in samoupravnih rešitev. Prav tako so obsodili ravnanje socialističnega Etbina Kristana, ki je soglašal z razdelitvijo Slovenije ter se tako opredelil "za uničenje slovenske samostojnosti in avtonomije".³⁵ Poslanci Socialistične stranke Jugoslavije (SSJ)³⁶ pa so nasprotovali zakonomu o občni upravi in samoupravi iz načelnih demokratičnih

³⁰ Slovenec, št. 62, 16. 3. in št. 63, 17. 3. 1922, Moderna in fiktivna samouprava.

³¹ Slovenec, št. 36, 14. 2. 1922, Za avtonomijo v okvirju velikih pokrajin.

³² SLS in JSDS sta se v začetku leta 1919 zavzemali za oblikovanje pokrajinskega oziroma deželnega zbora za Slovenijo, ki naj bi bil ob slovenski Deželni vladi pomemben organ za ohranitev avtonomije Slovenije po krepitvi centralističnega procesa po prvodecembrskem zedinjenju. Osrednja vlada je sklic slovenskega pokrajinskega zbora prepovedala ter tako prizadejala hud udarec slovenskim avtonomističnim prizadevanjem (Zapisnik 74. seje Deželne vlade za Slovenijo 17. 3. 1919 v ARS; Albin Prepeluh, Pripombe k naši prevratni dobi, Ljubljana 1938, 191-202; Momčilo Zečević, Na zgodovinski prelomnici. Slovenci v politiki jugoslovanske države 1918-1929, I. knjiga, Maribor 1986, 188.

³³ Slovenec, št. 62, 16. 3. 1922.

³⁴ Slovenec, št. 34, 11. 2. 1922, Samoupravne oblasti brez sredstev in št. 37, 15. 2. 1922.

³⁵ Slovenec, št. 59, 12. 3. 1922, V Sloveniji avtonomist - v Beogradu centralist.

³⁶ JSDS se je 18. decembra 1921 združila s še dvema strankama socialnoreformistične usmeritve v državi v Socialistično stranko Jugoslavije (dr. Toma Milenković, Socialistička partija Jugoslavije, Beograd 1974, 73-86).

razlogov. Kristan je npr. menil, da bi bil lahko veliki župan tudi voljen ter poudaril, da socialistom "ne gre za vprašanje centralizacije ali decentralizacije, koncentracije ali dekoncentracije, marveč samo za pravo demokracijo."³⁷ Na drugi strani pa je Slovenec z zadovoljstvom pozdravil odločitev narodnih socialistov, ki so s podporo slovenskemu kulturnemu programu oziroma vsemu, "v čemur je izkristalizirana slovenska individualnost", pokazali svojo avtonomistično usmeritev v času, ko se beograjski parlament pripravlja na razdelitev Slovenije ter na onemogočanje njenega nadaljnega kulturnega in gospodarskega napredka. Izrazil je željo, da bi slovenske avtonomistične sile ne gleda na idejna razhajanja nastopale enotno "v interesu slovenske stvari".³⁸ NSS se je tudi na strankinem zboru v tem času postavila na stališče, da mora biti v revidirani ustavi zagotovljena nedeljiva Slovenija, ki je nujna iz narodnopolitičnih, gospodarskih in kulturnih razlogov.³⁹

Na kritike katoliškega časopisja je ob dokončnem sprejemanju Zakona o oblastni in sreski samoupravi odgovorilo Jutro in poskušalo prikazati, da se bo z njim začela udejanjati "avtonomija oblasti in srezov." Tako bo postavljeno na laž pisanje, da se hoče "vladati samo centralistično. Novi zakon ureja namreč avtonomijo za oblasti, ki je v gotovem pogledu mnogo večja in mnogo boljša kot nekdanja avtonomija deželnih zborov in deželnih odborov. Oblastna samouprava bo pri nas zlasti za mariborsko pokrajino velik napredek napram prejšnjemu stanju, ko v deželnem zboru in deželnem odboru v Gradcu naši ljudje sploh niso prišli do besede, ona pa bo tudi napredek napram nekdanji avtonomiji kronovine Kranjske". Za ljubljansko oblast bo "nekaj čisto novega" uveljavitev samouprav za sreze - okraje, medtem ko na Štajerskem že delujejo okrajni zastopi. Ljudstvo bo lahko prišlo do besede v občinskih zastopih, sreskih in oblastnih skupščinah ter Narodni skupščini: "Avtonomij in korporacij torej dovolj, da pride volja in sposobnost naroda do polne veljave".⁴⁰ Iz tega pisanja se vidi, kako je JDS glede na prevlado avtonomistične usmeritve v Sloveniji želela pokazati, da se tudi z navedenim zakonom o samoupravah uvaja neka "avtonomija". Svojo odločno opredelitev za oblikovanje dveh oblasti v Sloveniji je omilila z napovedjo, "da bosta mariborska in ljubljanska oblast stvorili zajednico za nekatere večje in važnejše posle skupnega interesa."⁴¹ Poudarila je, da je bil po zaslugi Demokratske stranke sprejet predlog, da se za izvajanje ne le večjih ekonomskih, temveč tudi kulturnih nalog lahko z odobritvijo vlade dve ali več oblasti združi.⁴² Poslanec JDS dr. Vekoslav Kukovec je ob tem poudaril, da je v Sloveniji večina za ustanovitev ljubljanske in mariborske oblasti.⁴³

Glede na pogoste primerjave med oblastnimi samoupravami in deželnimi avtonomijami, s strani SLS s poudarjanjem večjih pristojnosti deželnih zborov in de-

³⁷ Jutro, št. 57, 8. 3. 1922.

³⁸ Slovenec, št. 44, 23. 2. 1922, Slovenski blok v odgovoru na članek s takšnim naslovom v Jugoslaviji, št. 42, 21. 2. 1922.

³⁹ Nova pravda, št. 14, 8. 4. 1922.

⁴⁰ Jutro, št. 72, 25. 3. 1922.

⁴¹ Jutro, št. 37, 12. 2. 1922.

⁴² Jutro, št. 41, 17. 2. 1922.

⁴³ To ugotovitev je utemeljeval s podporo 18 slovenskih poslancev (3 JDS, 8 SKS in 7 SS) v Zakonodajnem odboru razdelitvi Slovenije, kar je ob dejstvu, da so bili razveljavljeni tudi mandati slovenskih komunističnih poslancev, dejansko pomenilo večino slovenskega parlamentarnega zastopstva v Narodni skupščini (Jutro, št. 58, 9. 3. 1922).

želnih odborov, medtem ko je JDS poskušala prikazati večjo vlogo oblastnih samouprav, tudi kot pomembne oblike omilitve centralizma, naj navedemo ugotovitev pomembnega slovenskega pravnega zgodovinarja dr. Sergija Vilfana, da je z uvedbo oblasti in njihovih samouprav z Vidovdansko ustavo "nastala podobna oblika ozemeljske uprave, kot je nekdanja deželna vlada, (oblastna) skupščina pa je spominjala po svojih pristojnostih na deželni zbor."⁴⁴ Primerjava ustavnopravnih temeljev za delovanje deželnih avtonomnih teles⁴⁵ in oblastnih samoupravnih organov v Sloveniji kaže tako podobnosti kot tudi razlike v pristojnostih, načinu delovanja in relacijah z državnimi oblastmi. Podobne so bile njihove pristojnosti na področju financ, kmetijstva, javnih gradenj, zdravstva in socialnega skrbstva, večje so bile pristojnosti dežel na področju šolstva in kulture, ki so imele tudi določeno vlogo na vojaškem področju. Zelo pomembna je bila razlika, da so imeli deželni zbori za izvajanje svojih pristojnosti pravico sprejemati deželne zakone, medtem ko je bila na tem področju temeljna pristojnost oblastnih skupščin le sprejemanje izvršilnih uredb k državnim zakonom. Deželni avtonomni organi tudi niso bili podvrženi tako vsestranskim oblikam državnega nadzora nad delovanjem kot oblastni samoupravni organi. Temeljne so bile tudi razlike v sestavi teles, ki so imela nalogo izvajati deželno avtonomijo oziroma oblastno samoupravo. Za izvedbo volitev v deželne zборе so oblikovali volilne razrede, volilna pravica pa je bila neenaka in je pomenila privilegiranje bogatejših slojev, za oblastne skupščine pa je veljala splošna in enaka volilna pravica vseh moških nad 21. letom starosti. Favoriziranje gospodarsko močnejših Nemcev in Italijanov je imela v deželnih zborih na slovenskem ozemlju za posledico, da so se Slovenci lahko uveljavili kot absolutna večina le na Kranjskem, le skromna pa je bila njihova vloga v štajerskem deželnem zboru.⁴⁶ Glede na to je lahko na tradicijah deželne avtonomije Kranjske temeljilo le bodoče delovanje ljubljanske oblastne samouprave, medtem ko je z zakonom načrtovana samouprava mariborske oblasti pomenila v primerjavi s predvojnimi položajem Štajerske, napredek in v tem pogledu so ugotovitve demokratov oziroma liberalcev v navedenih razpravah ustrezale dejanskemu stanju.

Poslanci vladne koalicije, iz Slovenije demokrati in samostojni kmetijci, so si vztrajno prizadevali za čim prejšnje sprejetje omenjenih zakonov. Dosegli so, da je bil 21. marca s skromno podporo tretjine poslancev najprej sprejet Zakon o občni upravi, teden dni kasneje pa še Zakon o oblastni in sreski samoupravi,⁴⁷ pri čemer

⁴⁴ Sergij Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev od naselitve do zloma stare Jugoslavije*, Ljubljana 1961, 1996, 471.

⁴⁵ Deželne avtonomije so bile uvedene s cesarskim februarjskim patentom leta 1861 kot "kompromis med srednjeveško tradicijo in modernim parlamentarizmom, med centralistično in federativno ureditvijo" (Vasilij Melik, *Deželna avtonomija*, Enciklopedija Slovenije 2, Ljubljana 1988, 249; glede pristojnosti in načina volitev deželnih oblastnih organov na Kranjskem glej določila v: *Deželna ustava in postava za volitve v deželni zbor vojvodine Kranjske*. Prestava iz državnega zakona za kranjsko vojvodino. Leto 1861, Ljubljana 1861, 48-66).

⁴⁶ V deželnem zboru s sedežem v Gradcu je bilo v letih pred prvo svetovno vojno le okoli 15% slovenskih poslancev (Vasilij Melik, *Volitve na Slovenskem 1861-1918*, Ljubljana 1965, 303).

⁴⁷ Od 419 poslancev Narodne skupščine jih je Zakon o občni upravi glasovalo 143, proti pa 51, pri glasovanju o Zakonu o oblastni in sreski samoupravi pa naj bi bilo razmerje 142 proti 40 (Jutro, št. 69, 22. 3. in št. 74, 28. 3. 1922; Slovenec, št. 71, 28. 3. 1922). Ti podatki kažejo, da so poslanci

naj poudarimo, da so jedro opozicije pri teh glasovanjih tvorili poslanci Jugoslovanskega kluba, ki so v Narodni skupščini tudi nosili poglavitno breme boja proti udejanjenju centralističnih ustavnih določil v navedenih zakonih. Prav ob glasovanju o njih pa se jim je pridružila tudi skupina avtonomistično usmerjenih poslancev Jugoslovanske muslimanske organizacije (JMO), ki je bila tedaj članica vladne koalicije. Zakon o oblastnih in sreskih samoupravah je Narodna skupščina sprejela prav na zadnji dan, ki ji je bil določen v prehodnih določilih ustave. Skupščinsko predsedstvo je zato, da bi bil sprejet v roku, razpravo o njem na plenarni seji 27. marca omejilo le na izjave predstavnikov poslanskih klubov. Že prvi opozicijski poslanec, predstavnik Jugoslovanskega kluba Janez Brodar, je proti ukrepu, da Narodna skupščina "ne sme niti pri najvažnejši zadevi, pri notranji ureditvi države, voditi razpravo", ostro protestiral in poudaril, da je tako njen pomen "doveden na najnižjo stopnjo", parlamentarno delo pa je "v najvažnejših stvareh postalo brezpomembno". Nato je poudaril, da Slovenci in Hrvatje "z vso odločnostjo" odklanjajo predlagani zakon iz številnih razlogov, zlasti zato, ker temelji na usodni parcelaciji Slovenije in Hrvaške in ker "ne nudi dovolj široke samouprave." Kot posebno nevarnost je navedel centralistično urejanje šolstva, nesprejemljive pa so tudi prevelike pravice vmešavanja državnih oblasti v delovanje samouprav in dejstvo, da zanje niso določena gmotna sredstva. Svoj govor je sklenil: "Vse to z malim obsegom oblasti vred obsoja samoupravo na sigurno smrt, a centralizem, ki se bode odlikoval po nesposobnosti, nedelavnosti in počasnosti, na burno življenje." Od slovenskih poslancev je govoril na plenarni seji le še Filip Kisovar kot predstavnik Socialističnega kluba. V njegovem imenu je izrazil popolno podporo uvedbi samouprave, s katero "je pa nerazdružljivo spojeno načelo demokracije". Ob načelnem stališču, da naj se samoupravam prepusti vse, kar je mogoče "brez škode za skupnost", je poudaril, da vprašanje obsega pristojnosti "ni vedno odločilne važnosti", temveč je v prvi vrsti pomembno to, kako ljudstvo lahko vpliva na njihovo izvajanje. Z vidika demokratičnih principov je kritiziral zlasti volilni sistem v oblastne skupščine. Kot drugo veliko napako zakona je poudaril "množino nadzorstva" državnih organov nad samoupravnimi organi, kar lahko vodi do medsebojnih konfliktov in oviranja njihovega delovanja. Zaradi teh razlogov in ker so "vse funkcije samouprave... negotove" tudi zaradi neustreznih določil o financah, bodo socialistični poslanci glasovali proti predlaganemu zakonu. Kot zanimivost naj omenimo, da je minister za pripravo Ustavodajne skupščine in izenačenje zakonov Marko Trifković ob sklepu razprave obširno odgovoril le Brodarju. Kritiko omejitve pristojnosti Narodne skupščine je poskušal omiliti z navedbo obširne razprave o obravnavanem zakonu v Zakonodajnem odboru in s potrebo, da se čimprej izenači zakonodaja v državi. Na protest proti parcelaciji Slovenije je odgovoril, da je bila v okviru Avstro-Ogrske razdeljena na šest dežel, od katerih je le ena imela slovensko večino. Po novi ureditvi pa je razdeljena le na dve "provinci" in v obeh je "slovenski element... v večini". Nato je naštel več pozitivnih sprememb v Sloveniji v novem državnem okviru, zlasti prehod splošne uprave in sodstva iz nemških v slovenske roke, slovenizacijo šolstva, ustanovitev univerze in

vladne koalicije komaj zadostovali za doseganje ustavno določenega tretjinskega kvoruma (140 poslancev), ki je bil potreben za sklepčnost Narodne skupščine (Gligorijević, n. d., 117; na str. 363 navaja, da je bilo razmerje glasov za Zakon o oblastnih in sreskih samoupravah 140 proti 42).

slovenskih kulturnih ustanov.⁴⁸ S temi dejstvi je zavračal upravičenost nasprotovanja poslancev SLS predlaganemu zakonu in jim odrekel pravico, da govorijo v imenu vseh Slovencev, češ "da je večina popolnoma zadovoljna tako s sedanjim stanjem kot s tem zakonom." Glasovanje večine slovenskih poslancev proti njemu je to njegovo stališče takoj ovrglo.⁴⁹

Glede parcelacije države pa so bila v Narodni skupščini razhajanja prevelika⁵⁰ in te naloge parlament ni izpolnil. Z 28. marcem je "kompetenca za administrativno razdelitev... prešla v smislu ustave na vlado."⁵¹ Tako je glede na izjemno ustavno pooblastilo to izredno občutljivo narodnopolitično vprašanje 26. aprila rešila vlada z Uredbo o razdelitvi države na oblasti. Uvedla jih je 33.⁵² V sklop zakonodaje, ki je bila nujna za izvajanje ustavnih določil o upravi in samoupravi v oblasteh, sta bila še zakona o Državnem svetu in upravnih sodiščih, ki ga je Narodna skupščina s skromno večino sprejela 25. aprila,⁵³ ter o Glavni kontroli, sprejet 17. maja 1922. Poslanci Jugoslovanskega kluba so glasovali proti obema.⁵⁴

Ne parlamentarno rešitev razdelitve države je hudo napadel Slovenec in jo označil kot "oktroa". S svojo uredbo, za katero si je vlada že vnaprej zagotovila ustavno možnost in jo končno tudi izrabila, je "parlament in ustavni duh enostavno izigrala". V obliki uredbe je s kraljevim ukazom uveljavila zakonski načrt, ki so ga poslanci zavrnili, in tako v praksi pokazala, kakšna je dejanska podoba parlamentarizma in ustavnosti v državi.⁵⁵ Jutro pa je izdajo uredbe označilo kot vladno izvedbo ustavne dolžnosti. Z njo se "konglomerat dežel in pokrajin...

⁴⁸ Dejansko je slovenski narod v okviru jugoslovanske države v začetnem obdobju dosegel prav na prosvetno-kulturnem področju največ pridobitev (podrobneje glej monografijo Ervina Dolenca, *Kulturni boj*).

⁴⁹ Stenografske beležke Narodne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenca, Beograd 1922, št. 36, 89-93; Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslovanski federalizam. Ideje i stvarnost. Tematska zbirka dokumenata. Prvi tom 1914-1943*, Beograd 1987, 181-189 (cit. *Jugoslovanski federalizam*).

⁵⁰ Različni pogledi na oblikovanje posameznih oblasti so bili tudi v strankah vladne koalicije. Tako so bila glede razmejitev med ljubljansko in mariborsko oblastjo razhajanja tudi med kranjskimi in štajerskimi poslanci SKS (*Jutro*, št. 37, 12. 2. 1922), poslanec te stranke Janko Rajar je na seji Zakonodajnega odbora celo izrazil željo, da bi ostala Slovenija nerazdeljena (*Jutro*, št. 71, 25. 3. 1922).

⁵¹ *Jutro*, št. 75, 29. 3. 1922, *Administrativna razdelitev v rokah vlade*.

⁵² UL pokrajinske uprave za Slovenijo, št. 49, 15. 5. 1922. V njem sta bila objavljena tudi oba zakona glede obče uprave ter oblastne in sreske samouprave. Vlada je svoj predlog, ki ga je konec leta 1921 predložila skupščini, le malenkostno spremenila s povečanjem števila oblasti od 26 na 33.

⁵³ Za Zakon o državnem svetu in upravnih sodiščih je glasovalo le 135 poslancev (Gligorijević, n. d., 363); predstavnik Jugoslovanskega kluba je nasprotovanje temu zakonu utemeljil z izjavo, da "ne vsebuje nobenih garancij, da bo ustroj državnega sveta in upravnih sodišč odgovarjal potrebam ljudstva." Ta pripomba se je nanašala na sestavo teh sodišč. Polovico članov Državnega sveta je imenoval kralj na predlog vlade, drugo polovico pa je izvolila Narodna skupščina izmed kandidatov, ki jih je predlagal kralj (103 člen ustave). Slovenec (št. 109, 13. 5. 1922) je upravičenost svojih pomislekov o neodvisnosti upravnih sodišč glede sestave iz vrst višjih uradnikov in javnih delavcev s fakultetno izobrazbo utemeljeval z dejstvom, da so se demokrati in radikalci že sporazumeli, da bodo v Narodni skupščini od predlaganih kandidatov za državne svetnike večino izvolili iz vrst svojih privrženecv. To je hotenje, da se upravno sodstvo vpreže "v pristranski partizanski voz".

⁵⁴ Slovenec (št. 113, 18. 5. 1922) je odločitev Jugoslovanskega kluba za odklonitev zakona o Glavni kontroli utemeljil z dejstvom, da ne nudi zagotovila o prenehanju pogubnega strankarskega režima glede nadziranja državnih financ.

⁵⁵ Slovenec, št. 97, 28. 4. 1922.

nadomešča z ureditvijo, ki po enotnih nacijskih, prometnih, gospodarskih in upravnih vidikih ustvarja novo teritorialno konfiguracijo naše države". Ob njej so se spopadali "zagovorniki narodnega in državnega jedinstva ter pristaši plemenskega separatizma in pa pokrajinske tradicije." Nova ustavna razdelitev je "konsekventna izpeljava v ustavi zajamčene unitaristične državne ideje" in "je obramba proti preteklosti naše zgodovine". Ob tem je zanimiva njegova ocena, da imajo uredba o razdelitvi države skupaj z zakoni o upravi in samoupravi na območju oblasti ter o Državnem svetu "po svojem predmetu in svoji vsebini" značaj ustavnih zakonov, čeprav formalnopravno to niso. Z njimi sta udeleženi dve načeli - preko samouprav "avtonomistično", preko velikih županov pa "drugo decentralistično, odnosno dekoncentracijsko".⁵⁶ S takšnimi ocenami si je liberalno glasilo prizadevalo ovreči nasprotne analize te zakonodaje v vladni opoziciji, ki je poudarjala njene centralistične razsežnosti.

Na seji vodstva SLS 21. maja 1922 so dali priznanje svoji parlamentarni delegaciji, ki je "moško in dosledno" zastopala "radikalni državnopravni... program SLS". V primerjavi s škodljivo zunajparlamentarno "pasivno taktiko hrvatskega bloka" so kot pravilno ocenili opozicijsko delovanje poslancev SLS v Narodni skupščini. Vodstvo stranke je sprejelo tudi stališče, da se bo SLS kljub svoji odločni in načelni odklonitvi vsiljene razdelitve Slovenije na ljubljansko in mariborsko oblast, ki jo je ocenila kot hud centralistični udarec, udeležila volitev v oblastne skupščine, "ker hoče tudi tukaj z aktivno politiko uveljaviti svoj avtonomistični program".⁵⁷ To politično opredelitev pa je SLS lahko začela izvajati šele skoraj pet let kasneje, ko so bile volitve v oblastne skupščine končno le razpisane. Politična nasprotja, ki so se pokazala ob sprejemanju navedene zakonodaje, so nato vplivala, da se ni niti takoj niti celovito začela uveljavljati, prav določila o oblastnih samoupravah pa so prišla na vrsto zadnja. Odločen boj za zakonodajno avtonomijo združene Slovenije v ustavnih razpravah in pri sprejemanju temeljne zakonodaje za izvajanje Vidovdanske ustave, se je SLS obrestovala pri marčnih parlamentarnih volitvah leta 1923, za katere je oblikovala še bolj radikalen državnopravni program, utemeljen s pravico slovenskega naroda do samoodločbe,⁵⁸ kot v svojem ustavnem načrtu. Na njih ji je absolutna večina slovenskih volilcev izrekla in podporo za njeno avtonomistično-federalistično politiko, od 26 poslanskih mandatov jih je dobila kar 21, medtem ko sta JDS in SKS, ki sta glasovali za unitaristično-centralistično Vidovdansko ustavo, dobili le po eno poslansko mesto.⁵⁹ V analizi teh volitev je bilo poudarjeno, da je bila na njih v ospredju problematika državne ureditve oziroma revizije Vidovdanske ustave in da je na njih "ogromna večina slovenskega naroda na nedvoumen način obsodila ves sedanji politični sistem naše države ter manifestirala za avtonomno in nedeljeno Slovenijo."⁶⁰

⁵⁶ Jutro, št. 98, 26. 4. 1922.

⁵⁷ Slovenec, št. 117, 23. 5. 1922, Na pravi poti.

⁵⁸ Sodite po delih! (Vsem, ki so dobre volje!) Kažipot slovenskim volilcem v boju za slovensko samostojnost, Ljubljana 1923.

⁵⁹ Mikuš, Oris zgodovine Slovencev, 251.

⁶⁰ Fran Erjavec, Politična bilanca volitev 18. marca 1923 v Sloveniji, Socialna misel 2, 1923, 81-84.

Janko PLETERSKI

POJAVA DNEVNIKA JUGOSLOVAN 1930-1931

V usodepolnih, a nam še vedno premalo znanih tridesetih letih, je na Slovenskem poleg dobro znanih štirih dnevnikov (Slovenec, Jutro, Slovenski narod in Večernik - slepa pega ostaja nemški Marburger oziroma Mariborer Zeitung), krajši čas izhajal tudi še peti, skoraj pozabljen dnevnik, Jugoslovan (3. junij 1930 - 29. november 1931).¹ Očitno je to tisti dnevnik, ki se ga je spominjal Josip Vidmar, vendar nenatančno, z imenom Jugoslavija. V knjigi spominov pripoveduje o njem, da je izhajal "v času banovanja ing. Serneca, ki je med spogledovanjem Slovenske ljudske stranke z jugoslovenstvom trajalo pičlo leto". In pripominja: "Okrog jugoslovanskega dnevnika Jugoslavija je v tem letu skušal /Sernec/ zbrati čim več slovenskih kulturnih delavcev, med katerimi je bil urednik lista Saša Železnikar dovolj dobro znan. Toda poizkus se ni obnesel. In katoliško jugoslovenstvo je odšlo v pozabo." Nato pa še zapiše: "To je bil čas Aleksandrove diktature in barantanja ter tekmovanja obeh naših dovoljenih političnih strank, katera si bo za ceno slovenstva pridobila oblast v Dravski banovini."²

Vidmarjevo spominjanje je v bistvu ustrezno, v nekaterih podatkih pa ne prav natančno: nobena slovenska stranka v času diktature do oktroirane ustave ni bila dovoljena, četudi so vodilne strukture obstajale neformalno naprej, Jugoslovan je izhajal tudi še potem, ko je 4. decembra 1930 liberalni dr. Drago Marušič nasledil Serneca na položaju bana Dravske banovine, in pod istim uredništvom je izhajal še dva meseca potem, ko je 2. septembra 1931 končno še Sernec izstopil iz vlade in se je s tem končalo sodelovanje osebnosti iz nekdanje SLS v vladi diktature.

Medtem ko je ing. Dušan Sernec kaj znana politična osebnost iz slovenske zgodovine - končno je bil v letu 1945, do razglasitve republike 29. novembra, v trojici namestnikov kralja Petra II. Karadjordjevića - je Aleksander (Saša) Železnikar, ki ga Vidmar pravilno omenja kot urednika Jugoslovana (četudi v impresumu ni zapisan), nekoliko manj znan, čeprav ima tudi on svoj članek v Slovenskem biografskem leksikonu.³ Tu razberemo, da je bil Saša Železnikar sin enega prvih slovenskih poklicnih časnikarjev, Ivana Železnikarja, urednika Slovenskega naroda. Ta je imel tudi svojevrstno politično vlogo v letu 1884 kot glavna obremenilna priča na celovškem političnem procesu proti slovenskim "krvavcem" - domnevnim anarhistom, česar pa članek o njem v Slovenskem biografskem leksikonu ne omenja.⁴

¹ Janko Šlebinger: Razstava slovenskega novinarstva v Ljubljani 1937, str. 139, enota 866.

² Josip Vidmar: Obrazi. Ljubljana 1985, str. 336 in 360.

³ Lojze Ude, Sernec Dušan, Slovenski biografski leksikon (dalje SBL), 10. zv., Ljubljana 1967, str. 292-293; Fran Vatovec, Železnikar Aleksander, SBL, 15. zv., Ljubljana 1991, str. 946.

⁴ Fran Vatovec, Železnikar Ivan, SBL, 15. zv., Ljubljana 1991, str. 943. - Prim. Jasna Fischer: Čas vesolniga punta se bliža. Ljubljana 1984, str. 147.

Saša Železnikar je pred prvo svetovno vojno pripadal narodno-revolucionarno usmerjenemu preporodovskemu gibanju in se je tudi v času vojne temu primerno uvrstil med jugoslovanske "dobrovoljce" v Rusiji. Med obema vojnama je bil večidel na časnikarskih opravilih; neposredno pred svojim imenovanjem za urednika Jugoslovana je v letih 1928-1929 delal v uredništvu Slovenca. Imenovanje za urednika Jugoslovana je zato lahko veljalo kot izbira človeka blizu nekdanji SLS. Kot že omenjeno, je ostajal v impresumu lista neimenovan, pa tudi sicer se pod svoje prispevke v njem ni podpisoval. Pisal pa je veliko, saj Vatovec navaja, da so bili nepodpisani uvodniki izpod njegovega peresa. Takih pa je bilo zelo veliko, skoraj od številke do številke. Iz njih in tudi iz njegovega nadaljnjega življenjepisa ne bi mogli sklepati, da bi bil kak profiliran predstavnik idej slovenskega političnega katolicizma in da naj bi v letih izhajanja Jugoslovana kot takšen izražal in manifestiral jugoslovansko nacionalno usmeritev tega slovenskega političnega tabora.

Potem ko je 3. oktobra 1929 kralj Aleksander kot samodržec objavil zakon o nazivu Kraljevine Jugoslavije in o njeni razdelitvi na upravna območja - banovine, je bil za bana Dravske banovine postavljen, kot že omenjeno, univerzitetni profesor ing. Dušan Sernec, za njegovega pomočnika pa dr. Otmar Pirkmajer. Glede na to, da je bil Sernec leta 1925 izvoljen v skupščino Kraljevine SHS na listi Slovenske ljudske stranke in da je bil kot član SLS od februarja do aprila 1927 minister za zgradbe v beograjski vladi, je upravičeno veljal kot aktivist tabora slovenskega političnega katolicizma, četudi je njegova stranka bila, kot vse druge, 22. januarja 1929 formalno razpuščena. Osebo politično pripadnost posameznikov je kralj seveda pozorno upošteval pri sestavljanju vlade diktature pod vodstvom generala Petra Živkovića. Tako je bilo tudi pri izbiri osebnosti, ki jih je postavljajal za bane posameznih banovin in gotovo tudi pri imenovanju Dušana Serneca za bana Dravske banovine. Imenovanje je bilo zato razumljeno kot obojestranska pripravljenost na politično sodelovanje slovenskega političnega katolicizma s kraljem oziroma kralja z njim. Koliko je bil torej Jugoslovan izraz te obojestranske pripravljenosti, ki je seveda bila mogoča le na temelju priznanja načela o jugoslovanski nacionalni enotnosti?

Okoliščine izida novega dnevnika so nedvoumno kazale, da je list "banovo dete", organ Dušana Serneca. Celo formalno: Službeni list Dravske banovine je namreč že dan pred izidom Jugoslovana naznanil, da bo banska uprava v njem objavljala uradne razglase, kolikor ne bodo objavljeni že v Službenem listu in da bo Jugoslovan zato imel tudi svoj "službeni del". Tako je res bilo ves čas njegovega izhajanja in je pomenilo kar neprijetno konkurenco drugim dnevnikom, saj je vsak urad in javni delavec moral Jugoslovana imeti v rokah, če mu je bil povšeči ali ne.

Kakor pripoveduje Ivan Ahčin, je slovenske "katoliške kulturne in politične kroge", dejansko pač neformalno vodstvo SLS, konec leta 1929 posebno vznemirila prepoved katoliške mladinske telovadne organizacije Orel in pridržanje vzgojnega monopola vsedrjavni organizaciji Sokol kraljevine Jugoslavije. Neformalno vodstvo SLS se je skrivoma sestajalo v advokatski pisarni dr. Marka Natlačena. Sklenilo je poslati urednika Slovenca Ivana Ahčina v Beograd k Antonu Korošču, ki je bil minister za gozdove in rudnike v vladi diktature, da bi ga opozoril na to vznemirjenje. Korošec je Ahčinu ob tej priložnosti razložil svoj položaj in stališče kot zasebnika in kot strankarskega človeka: "... nisem šel v šestojanuarsko vladu kot

ekspONENT stranke ali po njenem nalogu in tudi ne njenem pristanku, ampak čisto osebno kot dr. Anton Korošec. Le kot takšnega so me tudi vabili, ker novi režim ni več poznal političnih strank. Za svoje ravnanje odgovarjam torej osebno, ne kot stranka. Stranka si zaradi mene lahko roke umije." Koroščeva razlaga je bila seveda formalistična in tudi Ahčina ni zadovoljila: "Zato sem mu odgovoril, da sam najbolje ve, da stvar ni tako enostavna. Kajti dr. Anton Korošec ni nek zasebnik, temveč priznani politični voditelj katoliških Slovencev brez ozira na to, ali je stranka od režima priznana ali ne."⁵

Podobno bi bilo mogoče reči tudi za dnevnik Jugoslovan, saj je bil otrok banovanja strankarsko jasno opredeljene osebnosti Dušana Serneca in vrh tega tudi izdelek strankarsko pogojenega urednika Aleksandra Železnikarja, četudi ta svoje pripadnosti katoliškemu krogu ni v listu naznačil takorekoč z nobeno besedo.

Jugoslovan je ves čas svojega izhajanja, tudi potem, ko je banski položaj dobil za Sernecem v roke Drago Marušič, izražal stališča, kakršna je opredelil njegov prvi (nepodpisani, torej Železnikarjev) uvodnik "Nova doba".⁶ Tu je bilo zapisano: "Heroični dobi prve svetovne vojne, ki se je za nas končala z oživotvorjenjem velike Jugoslavije, je sledila žalostna in sramotna doba desetletne partizanske ere." - Tu moramo takoj ugotoviti, da v tistem času izraz "partizan", "partizanski" in vse druge njegove izpeljanke, nimajo nobene zveze s slovenskim partizanstvom, t.j. s proučnim vojaškim bojem Osvobodilne fronte slovenskega naroda v času druge svetovne vojne, ki je izraz partizan, partizanski prevzela po rabi v Sovjetski zvezi. Jugoslovanu so izrazi partizan, partizanski in izpeljanke pomenili slabšalno oznako strankarstva, kot političnega sistema, ki prezira obči interes naroda ali države in se izživlja izključno v strankarskem boju za oblast in za obvladovanje "duš".⁷ -V tej partizanski eri se je, po besedah uvodničarja, zdelo, "da se pošteni ljudje zmanj trudijo ustvariti močno edinstveno državo, ki bi kazala zunanjemu svetu jasno in krepko voljo jugoslovanskega nacionalizma". Razglasitev kraljeve diktature je bila edina logična posledica tega stanja in 6. januar je bil "delo velikega človeka in velikega patriota", kralja Aleksandra. Po mnenju uvodničarja je to bil sijajen izhod iz desetletnega kaosa in zato bo ta dan "poleg dneva rojstva naše države zapisan v zgodovini naše zemlje z zlatimi črkami". Izrazil je namreč enotno krepko voljo do ustvarjanja velike države, "v kateri bodo vsi trije narodi enakopravni in zadovoljni". Nova doba ne pomeni negacije parlamentarizma, ne pomeni negacije demokratičnih fundamentov države. Nova doba pomeni prehodno dobo. Toda pred novim uveljavljanjem parlamentarizma je treba izpolniti pogoj, namreč, "iz prejšnjega kaosa ustvariti veliko grupacijo najpoštenejših in najboljših sil naroda, gru-

⁵ Bojan Godeša, Ervin Dolenc: Izgubljen spomin na Antona Korošca. Ljubljana 1999 (dalje Ahčin), str. 70-71.

⁶ Jugoslovan, 1. 6. 1930, št. 1.

⁷ Drastična je manipulacija z besedami Mihe Kreka, ki jih je izrekel v Londonu na slovesnosti ob obletnici smrti dr. Antona Korošca, 17. decembra 1941: "Varujte se vsake needinosti in zatrite zlasti vsako partizanstvo!" Čeprav je iz konteksta očitno, da je Krek uporabil besedo partizanstvo v prvotnem smislu strankarstva, so kolaborantski politiki doma z iztrganim navajanjem vzbujali vtis, kot da gre za nekakšno pooblastilo za zatrtje partizanov. Na tem nič ne spremeni dejstvo, da je potem tudi propaganda Osvobodilne fronte to besedo razumela enako in z njo mahala v svoji propagandi.

pacijo, ki bo enotne volje, ki bo prežeta nacionalnega duha in ki bo imela pred očmi samo en cilj - srečo, izvirajočo iz zadovoljstva naroda in veličine države".

Uvodnik je izraz tiste k protofašističnemu totalitarizmu nagibajoče se verzije tradicionalne avtoritarne diktature, kakršna se je razvijala v tridesetih letih, prilagojena družbenim razmeram evropskega vzhoda in jugovzhoda, v pasu dežel med Sovjetsko zvezo na vzhodu in med blokom dežel srednje in zahodne Evrope. V osrednji in zahodni Evropi sta namreč večja razvitost družbenih razmer in tradicija odpirali možnosti predvsem trem drugačnim aktualnim variantam modernih sistemov: liberalno demokratičnemu (četudi je šlo z izjemo Švice za države, ki so obenem bile metropole kolonialnih imperijev), socialno demokratičnemu (s težiščem v Skandinaviji) in nacionalno fašističnemu, vključno s cerkveno integralistično podvarianto avstrijskega kova.⁸ Če sprejmemo tezo, da bi tedaj v Sloveniji - vzeti sami zase - družbena razvitost in politična tradicija pravzaprav navajali k nastanku samostojno razvitega cerkveno integralističnega sistema in da so to preprečevala daleč pretežna dejstva enovitega vsejugoslovanskega, tradicionalno avtoritarnega sistema,⁹ potem lahko vidimo že v prvem uvodniku Jugoslovana značilno dejanje v okviru taktičnega koncepta slovenskega političnega katolicizma, ki je izražal njegov sklep, da se pač prilagodi vsejugoslovanskim razmeram, ko drugače ne gre.¹⁰ Torej usmeritev, da se hoče na terenu Slovenije kot dejanska oblast uveljaviti pač s sodelovanjem v sistemu jugoslovanstva, brez formalnega uveljavljanja narodne avtonomije in tudi ne s spreminjanjem vladajočega sistema v smislu svoje specifične ideologije. Tudi prehod v opozicijo leta 1932 je bil usmerjen le k pripravi za vrnitev v vlado zgolj z izboljšavo političnih pozicij stranke, brez spreminjanja jugoslovanskega sistema.

Zato je razumljivo, da v Jugoslovanu ni najti tipičnih postulatov političnega katolicizma, ampak le argumente jugoslovanstva, morda nekoliko slovensko ublažene. Uvodnik "Slovenstvo in jugoslovanstvo" meni, da je jugoslovanstvo slovenstvo celo izpopolnilo, ker vodi v višji cilj, v ustvaritev jugoslovanskega državnega naroda. Slovenstvo je temelj in pomeni s hrvatsvom in srbstvom "oni sok, ki daje življenje in moč jugoslovanskemu državnemu narodu. Brez slovenstva ni jugoslovanstva, brez jugoslovanstva pa ni poleta navzgor, niti varnosti za obstoj slovenstva. Slovenstvo, razširjeno v jugoslovanski horizont, je širina in velikost na vse strani, slovenstvo, omejeno le na sebe, je ozkost in tesnost v začetku in nato propadanje. Pestrost, lepota in barvitost izvira iz slovenstva, srbstva, hrvatstva, iz jugoslovanstva pa ustvarjajoča harmonija." Slovenci so bistven del jugoslovanskega državnega naroda.¹¹

⁸ Tako meni Gregory M. Luebbert v svoji knjigi *Liberalism, Fascism or Social Democracy. Social Classes and the political origins of regimes in interwar Europe*. Oxford University Press, New York - Oxford 1991.

⁹ Prim. moj poskus *Politika naroda v krizi družbe, države in idej*. V: Slovenska trideseta leta. Simpozij 1995, Slovenska matica, Ljubljana 1997, str. 43-57.

¹⁰ Prim. besede Antona Korošca Ivanu Ahčinu, ko je ta pri njem interveniral v imenu ljubljanskega vodstva zaradi prepovedi Orla: "V opozicijo hočete? Ali veste, kaj v današnjih razmerah to pomeni? Izgubili ne bomo samo Orla, ampak tudi druge organizacije. Pregarjali vas bodo in zapisali, politično pa boste brezpravni! V demokraciji se lahko še kam pritožiš - a mi živimo pod diktaturo! In sicer pod diktaturo, ki prehaja vedno bolj v roke masonov in naših nasprotnikov." - Ahčin, 71.

¹¹ Jugoslovan, 8. 6. 1930, št. 7.

Celo v tako izpostavljenem postulatu političnega katolicizma, kot je versko utemeljevani antikomunizem, je to zaznavno. Jugoslovan je nedvoumno nasproten komunizmu, označuje ga celo kot največjega sovražnika jugoslovanstva, ne da bi omenil njegovo nevarnost za vero.¹² Te razsežnosti v Jugoslovanovem antikomunizmu ni, zadoščajo mu preudarki, lastni jugoslovanskemu nacionalizmu. Značilno je, kako spremlja 16. kongres sovjetske komunistične stranke. V uvodniku "Stalin stopnjuje razvoj radikalizma" izraža prepričanje, da bo ta radikalizem izzval odpor kmeta, "ki bo v boju za svojo zemljo rešil tudi Rusijo od komunističnega nasilja".¹³ In iz francoskega tiska je ta čas povzel pričevanje ruskega eksulanta Besedovskega "Stalin od blizu", ki je trdil, da je Stalin osebno silno pošten!¹⁴

Strankarski dnevni tisk (dejansko še vedno takšen, kljub prepovedi strank) Jugoslovana ni sprejel brez godrnjanja. Vendar je to prihajalo menda le "iz Knaflijeve ulice", od liberalnega Jutra. Njegovo uredništvo je menilo, da je Jugoslovan čisto nepotreben, ker že drugi listi v zadostni meri skrbijo za razvoj in napredek jugoslovanske misli. Jutra se je torej čutilo nekako opeharjeno za svoje glavno politično orožje, za "jugoslovenstvo". To orožje zdaj vihti nov dnevnik, ki mu okoliščine izhajanja vtiskujejo znamenje konkurenčne SLS. Temu ugovoru je Jugoslovan postavil nasproti dejstvo, ki je bilo sicer kritično do liberalcev, a ne "klerikalno" strankarsko: "Kontra bi lahko navedli celo vrsto člankov Jutra, ki so povzročili, da je prišel slovenski narod ob celo vrsto nacionaliziranih podjetij." To je bil patriotičen očitok zaradi škode, storjene narodu v letih po prvi svetovni vojni s tem, da je bila zapravljena možnost za nacionalizacijo nemških podjetij v Sloveniji.¹⁵ Nato je sledila glavna misel: "Javnost je že sita one komande, ki ni nikomur pustila svobodnega mnenja. Da zlomimo to strahovanje javnega mnenja, pa je ravno eden glavnih namenov našega lista." Ta nastopa proti strahovladni strank, zaradi katere se je "najboljši del naše inteligence umaknil v ozadje". Tudi po šestem januarju je ostala "ona nesrečna delitev Slovencev na dva tabora ... Treba je, da je tu nekdo, ki dela čisto v duhu šestega januarja in ki zbira narodne sile, da se v resnici prične s složnim gradilnim delom."¹⁶

Zanimiv odziv na Jugoslovanovo izhajanje najdemo v dopisu Ivana Štempiharja: "Pred Jugoslovanom' jedna slovenska inteligenca ni imela glasila, ki bi se ga smela posluževati, ne da zapade lastnemu strankarstvu. Zato je pač Jugoslovan' primeren forum za objektivno jugoslovansko izpoved" ... V drugih dnevnikih "še danes sikajo plamenčki prikritega boja ... Jugoslovan' je v zavidni poziciji garantirano čiste interpretacije jugoslovanstva".¹⁷

Jugoslovan je vsekakor izražal razpoloženja slovenske katoliške politike, gotovo vsaj tistega njenega vrha, ki se je navezal na kralja in je z lojalnim sodelovanjem v

¹² Jugoslovan, 6. 7. 1930, št. 28.

¹³ Jugoslovan, 3. 7. 1930, št. 25.

¹⁴ Jugoslovan, 9. 7. 1930, št. 30.

¹⁵ V zvezi s tem očitkom je zanimivo omeniti, da je s katoliške sredinske strani Andrej Gosar še v letu 1942 opozarjal, da se je znova ponudila priložnost za takšno nacionalizacijo in sicer z izpeljavo narodne revolucije v borbi za svobodo za lastnimi močmi. Glej Božo Repe: Mimo odprtih vrat. Ljubljana 1988, str. 46-48, letak Združenih Slovencev.

¹⁶ Jugoslovan, 3. 6. 1930, št. 2.

¹⁷ Jugoslovan, 26. 10. 1930, št. 126.

njegovem režimu iskal možnost, da tudi v novih, neparlamentarnih razmerah uveljavi svojo oblastno pozicijo. Treba pa je ob tem vendarle opaziti, da je obstajala v pojavu Jugoslovana ves čas, tudi pred in po odstopu slovenskih klerikalnih politikov iz vlade in kmalu nato prehoda celotnega tabora v neformalno opozicijo, v njegovi uredniški politiki neko njegovo lastno, enovito smer. Ves čas je bilo - poleg direktne podpore režimu - v listu prostora tudi za izjave tistega dela jugoslovanskih (slovenskih) liberalcev, ali ljudi, ki so jim bili blizu, ki vsaj za svojo osebo potrjujejo ustreznost razlage Vasilija Melika o idealnem jugoslovanskem čustvu nekaterih slovenskih liberalcev, izvirajočem "iz poštene težnje, da se izbrišejo vse napake in zablode preteklosti, da se vrže med staro šaro ves balast zgodovine, da se podre vse, kar bi nas moglo razdvajati, da se začne takorekoč iz nič novo, drugačno in boljše skupno življenje".¹⁸ Seveda je kot razlago njihovega unitarizma in centralizma treba k takšnim željam prišteti - vsaj v času kraljeve diktature - tudi premajhno razvitost ali trdnost zavesti o temeljnem pomenu parlamentarne demokracije, ki se sicer v Evropi veže na takratni pojem liberalizma.

Zdi se, da je kritičnost do strankarskega razdora v času veljavnosti vidovdanske ustave, ki je bil v bistvu seveda predvsem narodnostnega, kulturnega in socialnega izvora, skušala pri nekaterih posameznikih, kakršen je bil Štepihar, najti izhod v tisti "objektivni jugoslovanski izpovedi", v tisti "čisti interpretaciji jugoslovanstva", brez zapadanja strankarstvu, o kateri je sam govoril. Tudi več drugih avtorjev je v listu nastopalo v podobnem duhu in mednje najbrž lahko - vsaj po osnovnem nagibu - uvrstimo celo urednika Aleksandra Železnikarja. Dejstvo, da mnoge, in tudi njega samega, pozneje srečamo kot udeležence slovenskega odpora, ki ga je organizirala Osvobodilna fronta, upravičuje to domnevo.

Navedeno Štepiharjevo izvajanje kaže, da on Jugoslovana nikakor ni presojal za glasilo neformalne SLS. Novi ban Drago Marušič pa je nakazal, da je njegov predhodnik list ustanovil kot enega v vrsti podobnih režimskih listov, ustanovljenih tudi v drugih banovinah.¹⁹

Jutrov napad je dal uredništvu povod, da v naslednjih uvodnikih zagovarja politiko "sinteze, organiziranega udejstvovanja vseh narodnih sil, da se na temelju napredka Slovencev, Srbov in Hrvatov razvija vsa Jugoslavija in da dobimo tako močno državo". In da ponovno obžaluje zapravljeno priložnost za nacionalizacijo. Kajti delnice Trboveljske premogokopne družbe so že bile v naših rokah, je klical v spomin, postali smo že posestniki tudi večine drugih velikih podjetij na naši zemlji, imeli smo največjo banko v državi, "na čelu katere so bili možje, ki niso samo mogli, ampak tudi hoteli izvesti nacionalizacijo do konca. Pa vse to je bilo zaigrano zaradi par upravnih mest in zaradi partizanskih ozirov ... In tako nimamo danes nobenih velikih podjetij ... nobenega barona Zoisa".²⁰

Poleg praske z liberalnim listom je prišel Jugoslovan tudi v nekatere s "svojim" Slovincem. Trikrat se je tako zgodilo celo še pred izstopom Korošca iz vlade. Prvič, ko se je Slovenec 21. junija 1930 spotaknil ob Jugoslovanaov podlistek Janeza

¹⁸ Vasilij Melik: Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1982, št. 1-2, str. 22.

¹⁹ Jugoslovan, 1. 1. 1931, št. 1.

²⁰ Jugoslovan, 4. in 5. 6. 1930, št. 3 in 4.

Samotarja "Delo za narodni blagor". Uredništvo se je polemiki s Slovencem ognilo, toda na nič kaj pohleven način: napovedalo je "namesto vsake polemike" tožbo Slovincu!²¹ Drugič je Jugoslovan grajal pisanje Slovenca z dne 12. julija 1930 o Celjskem domu v Bakarcu.²² Načelno najpomembnejši se zdi tretji pripetljaj, ko je Jugoslovan ugovarjal Slovenčevemu strankarstvu. V uvodniku "Zgrešeno in napačno stališče" je zavrnil Slovenčev komentar ob zmagi ekstremističnih sil v Nemčiji, ki da je napačno zidal na podobnosti SLS z nemškimi Centrumom. Slednji se ozira na interese Nemčije kot celote, Slovenec pa zastopa parcialen, ozek interes, v nasprotju z načelom, da se mora vsakdo smatrati za del državnega naroda, čutiti odgovornost do cele države, tako kot Centrum, je menil Jugoslovan. Ob tem je spomnil na razkol v SLS ob Šušteršičevem stališču in klical v spomin J. E. Kreka in njegovo "jugoslovansko oporoko".²³ Slovenec je reagiral s člankom "Centrum docet", Jugoslovan pa ga je opomnil, da se je njegovemu vprašanju ognil in ga vnovič vprašal, ali mu je Krek še vzor, ali podpisuje njegovo oporoko. Nobenih mogleh teorij namreč ni mogoče sprejeti!²⁴

Cetudi je imel pomisleke tudi do drugih stališč Slovenca (v zvezi z rudarskim zakonom mu je n.pr. očital, da stoji na strani podjetnikov), je Jugoslovan seveda populariziral nastope ljudi iz kroga neformalne SLS, če se je priložnost ponudila. Tako je objavil Koroščekov govor na II. kongresu slovenske katoliške akademske mladine²⁵, slavil narodnoobrambno delo Franja Žebota v Št. Ilju²⁶, ugodno poročal o predavanjih Stanka Gogale "Človek in religioznost"²⁷ in Janeza Fabijana "Katoliško vrednotenje kulture"²⁸. Brez opombe je objavil vrsto člankov Rada Kušēja "Cerkvena politika Jugoslavije",²⁹ obeležil Jegličevo slovo iz ljubljanske škofofije, pri čemer je opozarjal na njegov nastop za Majniško deklaracijo,³⁰ slavil obletnico njegovih "škofovih zavodov" v Št. Vidu.³¹ Verske tematike kot takšne se je dotaknil samo v okviru vladne politike (komentar h geslu "Z vero v Boga za kralja in očetnjavo" na novih vojaških praporih).³²

Jugoslovan je izražal pristajanje vodstva uradno zastrte SLS na režim kraljeve diktature z besedami, ki so bile prevzete kar iz ideologije tega režima samega. Ni razvijal ideologiji političnega katolicizma prilagojenega načelnega koncepta o značaju države in političnega sistema. Ves čas je preprosto vztrajal na strani vlade diktature in njene politike. Predstavljal jo je kot koncentracijsko in jo upravičeval kot nasprotje trajne vladne krize iz 20. let. V njej so predstavniki vseh krajev, vseh plemen, vseh ver, vseh nekdanjih strank, vendar ne kot strankarji, marveč kot

²¹ Jugoslovan, 22.6. 1930, št. 17.

²² Jugoslovan, 30. 7. 1930, št. 48.

²³ Jugoslovan, 24. 9. 1930, št. 97.

²⁴ Jugoslovan, 26. 9. 1930, št. 99.

²⁵ Jugoslovan, 25. 7. 1930, št. 44.

²⁶ Jugoslovan, 7. 9. 1930, št. 83.

²⁷ Jugoslovan, 11. 2. 1931, št. 34.

²⁸ Jugoslovan, 6. 3. 1931, št. 54.

²⁹ Jugoslovan, 1. 8. 1930, št. 50 in še nekaj nadaljevanj.

³⁰ Jugoslovan, 2. 8. 1930, št. 51.

³¹ Jugoslovan, 21. 9. 1930, št. 95.

³² Jugoslovan, 20. 9. 1930, št. 94.

izkušeni javni delavci. Takšna vlada pomeni koncentracijo vseh narodnih sil.³³ Uvodnik "Čez krov s partizanskimi odpadki" je izrazil tezo, ki se vztrajno ponavlja: "Stranke so likvidirane, doba pomirjenja se je pričela, še vedno pa strašijo ostanki partizanstva, ki hočejo pretrgati proces pomirjenja," kakor ga je uvedel vladar s svojim posegom v ustavno ureditev.³⁴ Politična publicistika Jugoslovana ni bila zahtevna. Dosledno je objavljala govore šefa vlade generala Živkovića in populariziral njegove teze: en narod, eno narodno čustvovanje, stranke so izgubile pravico do obstoja in se ne vrnejo več, razdelitev države na devet banovin je definitivna, Sokol je integralen del državne politike.³⁵ Bil je seveda tudi na voljo izvajanjem bana Serneca. Posebnost le-tega je bila uveljavljanje načrta za elektrifikacijo Dravske banovine, pri čemer je dajal priznanje tudi nekdanjim zamislil in dejanjem dr. Evgena Lampeta.

Odstopno pismo ministra za šume in rudnike Antona Korošca kralju je Jugoslovan objavil v celoti. Pospremil ga je s komentarjem, da je to pismo izraz njegove trajne opredelitve za jugoslovansko akcijo in da ni čudno, da je s tem pismom prav on opozoril na dolžnosti do jugoslovanske misli: "Kajti od nekdej je bil dr. Korošec eden najzvestejših njenih pristašev, kateremu se ima zahvaliti Jugoslavija, za več ko eno zaslugu. Ko so bili še močni avstrijski bajoneti, je dr. Korošec z majniško deklaracijo že oznanil prihod jugoslovanske zarje. In ko je prišel jugoslovanski dan, je bil dr. Korošec med prvimi, ki so polagali nove temelje. A tudi v vsej razburkani strankarski dobi je bil dr. Korošec zlasti v enem oziru vzgled, kako treba delati, da mora namreč biti tudi politika čista stvar in da mora tudi politik paziti, da ostane vedno čist in neomadeževan. S tem, da je dr. Korošec vnesel v našo politiko ta moralen princip, je storil zlasti veliko uslugo Jugoslaviji /sic!/. Ni pa tudi še pozabljeno, kako je s svojim odločnim stališčem skoraj rešil Jugoslavijo, ko so padli oni usodni streli v skupščini. - Kot eden prvih Jugoslovancev se je vedno izkazal dr. Korošec in tako tudi v svojem sporočilu. Želimo le eno, da bi se vsi ravnali po tem sporočilu in sreča Jugoslavije bo ustvarjena."³⁶

Ivan Ahčin piše, da mu je Korošec pripovedal o kraljevi nameri, da formira novo vlado tudi brez Živkovića in kako se je odvrnil od Korošca, ko mu ta baje ni jamčil svoje brezpogojne zvestobe in da je to povzročilo Koroščev odstop. Po odstopu ga je kralj čez nekaj dni sprejel v Niški banji, piše Ahčin, kjer sta imela dolg razgovor. "Korošec je /morda/ nekoliko upal, da bo Aleksander izbiral med Živkovičem in njim in se morda odločil za Korošca - to je za drug političen kurz. Vendar se to ni zgodilo. Kralj se je odločil za Živkovića, Korošca pa je odpustil, čeprav milostno in z visokim odlikovanjem."³⁷ Jugoslovancev komentar k poudarkom v Koroščevem pismu nakazuje, da tudi Korošec sam s kraljem ni pretrgal in da je dopuščal, da ga kralj pokliče k vodstvu vlade kdaj pozneje.

Korošca je na ministrskem položaju v vladi nadomestil Dušan Sernec in s tem pokazal, da SLS načeloma vztraja v svojem odnosu do diktature. Zato pač Jugo-

³³ Jugoslovan, 11. 6. 1930, št. 8.

³⁴ Jugoslovan, 2. 7. 1930, št. 24.

³⁵ Jugoslovan, 5. 7. 1930, št. 27.

³⁶ Jugoslovan, 29. in 30. 9. 1931, št. 102 in 103.

³⁷ Ahčin, str. 74.

slovan ni imel težav z nastopom novega bana Draga Marušiča v Ljubljani in je izhajal naprej brez vidnih sprememb v stališčih. Tako je ostalo do razglasitve oktroirane ustave, ko se je z odstopom tudi Dušana Semeca končalo sodelovanje SLS v kraljevi vladi. V tem položaju se je Jugoslovan ves posvetil vladnim pripravam na skupščinske volitve 8. novembra 1931 v okviru predpisov kraljeve ustave, ki jo je populariziral na vse kriplje.

Osnovni ton Jugoslovanove volilne agitacije pa je zdaj določil uvodnik šefa liberalcev, Alberta Kramerja, "Slovenci in volitve". Dotaknil se je največje vladne skrbi pri volitvah v Dravski banovini, pričakovane abstinence SLS: "V zadnjih dneh so mnogi duhovniki, pripadniki nekdanje SLS odkrito izjavili, da smatrajo za zločin odvrčati Slovence od pozitivnega in aktivnega sodelovanja v državni politiki. Ostati 8. novembra doma, bi pomenilo dezinteresirati se na državi. A kje je oni Slovenec, pa naj bo še tako zagrizen, ki bi si upal reči, da noče močne in urejene Jugoslavije?"³⁸ Na to vprašanje ne bo nobenemu poštenemu državljanu težko odgovoriti, četudi z uzakonjenim javnim glasovanjem, je pristavil Jugoslovan.³⁹ In v varčnem uredniškem slogu je bralcem naznanil dejstvo, da je "skupna fronta opozicije" propadla zaradi osebnih nesoglasij in neenotnosti programa in da bo na volitvah nastopila ena sama državna kandidatna lista. Kar je z drugimi besedami seveda za Slovence in Jugoslovanove bralce iz časa Koroščeve in Semeečeve navzočnosti v režimu pomenilo, da se SLS volitev ne udeležuje niti kot opozicija in da so se časi spremenili.⁴⁰

Korošec se je tedaj v Beogradu udeležil sestanka skupin, ki bi utegnile sestaviti opozicijsko listo, tj. združbe dela radikalov, samostojnih demokratov in zemljoradnikov z SLS. Toda sestanek je le potrdil njihovo skupno stališče, da se volitev ne udeleže.⁴¹ Po Ahčinovem spominjanju, naj bi Korošec svojim ljudem v Ljubljani tožil, da je srbska opozicija senilna in nesložna.⁴² Zelo verjetno Koroščeve tožbe niso bile iskrene. Saj mu ni moglo biti zares neljubo, da SLS, ki bi na volitve prišla naravnost iz vlade diktature, takorekoč še gorka od objemov kralja, ni bila primorana javno potipati, koliko vpliva na Slovenskem ji je še ostalo.⁴³

Z volitvami se je izhajanje Jugoslavana končalo. Ban Marušič je namreč ugovarjal: Z volitvami je "ustvarjena ona grupacija, ki more uveljaviti parlamentarizem v vseh panogah državnega življenja, s čimer se tudi zaključuje ona prehodna doba, ki se je začela s 6. januarjem in zaključila z 8. novembrom. S tem pa je tudi dan razlog, da preneha 'Jugoslovan', ker njegov mandat je bil dosežen."⁴⁴

Pripomnimo naj na koncu le še to, da je poleg političnih peripetij Jugoslavana res vredno pogledati tudi njegov prispevek k slovenskemu kulturnemu življenju, kakor je omenil Josip Vidmar. Tu se bo pač našlo drugo pero. Prav v najnovejšem

³⁸ Jugoslovan, 13. 10. 1931, št. 237.

³⁹ Jugoslovan, 16. 10. 1931, št. 237.

⁴⁰ Jugoslovan, 17. 10. 1931, št. 241.

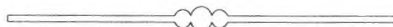
⁴¹ Todor Stojkov: Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929-1935. Beograd 1969, str. 118-121.

⁴² Ahčin, str. 80.

⁴³ Prim. referat podpisanega, omenjen v op. 9

⁴⁴ Jugoslovan, 29. 11. 1931, št. 281.

času je na ta pomen Jugoslovana opozoril Dušan Moravec z vidika svojega posebnega zanimanja.⁴⁵

⁴⁵ Ludvik Mrzel: Gledališke kritike 1933-1939, uredil Dušan Moravec. Ljubljana 1998, str. 5-6.

Janko PRUNK

PRISPEVEK FRANZA BORKENAU K PROUČEVANJU TOTALITARIZMA 1932-1940

Franz Borkenau avstrijsko-nemški zgodovinar in sociolog je bil eden od pionirjev zgodovinskega in sociološkega proučevanja totalitarističnih političnih sistemov, boljševizma, fašizma in nacionalsocializma komparativno.

Za takšno delo je bil brez dvoma prvovrstno usposobljen. Rojen na Dunaju leta 1900 v pol judovski družini, strogo katoliško vzgojen. Že zelo mlad je pripadal radikalno levemu mladinskemu krogu iz katerega so po prvi svetovni vojni izšli vodilni nemški komunistični intelektualci.¹ Študiral je zgodovino, ekonomijo in filozofijo na univerzah na Dunaju in Leipzigu, kjer je leta 1924 promoviral. Že leta 1921 je vstopil v Komunistično partijo Nemčije in postal voditelj njene študentske organizacije. Po promociji se je zaposlil kot funkcionar Kominterne v njenem študijskem oddelku v Berlinu, pod vodstvom znanega madžarskega emigranta, ekonomista Eugena Varge. Ta študijski oddelek je bil pooblaščen za študij mednarodne politike, gospodarstva in delavskega gibanja, o čemer je pošiljal v Moskvo zaupna poročila. Po mnenju njegovega prijatelja, politologa Richarda Lowenthala je bil ta študijski oddelek edina institucija Kominterne, ki ji je bilo dovoljeno izražati svoje neodvisne ocene o razvoju področij, ki jih je proučevala, ne da bi poprej vodstvo Kominterne sprejelo svojo uradno oceno.² Takšno delo je prav ustrezalo izrazito živahni in neodvisni osebnosti Franza Borkenaua. V oddelku je bil pooblaščen za spremljanje politike socialdemokratskih strank po Evropi. Da si je lahko ustvarjal mnenje na osnovi originalnega tiska, je bral časopise v 10 jezikih. Po podatkih Richarda Lowenthala se je Borkenau leta 1928 upiral novemu sektaškemu kurzu Kominterne in Nemške Komunistične partije, ki je napovedoval približevanje akutne revolucionarne krize in proglasil socialne demokrate, za glavnega sovražnika revolucionarnega proletariata. Iz strahu za svojo intelektualno neodvisnost se Borkenau ni odločil za odhod v Moskvo, kamor so preselili Vargov raziskovalni oddelek. Zato je bil leta 1929 izključen iz KP Nemčije.³

Po tem se je Borkenau odločil za izključno znanstveno delo. Uspelo mu je dobiti štipendijo Frankfurtskega inštituta za socialne raziskave, kjer se je lotil ambicioznega projekta proučitve nastanka modernih kategorij meščanskega mišljenja na začetku novega veka. Poskusil je pokazati strukturne paralele nad svojimi

---

¹ Franz Borkenau: Ende und Anfang herausg und eingeleitet von Richard Lowenthal. Klett Cotta, Stuttgart 1984. Knjiga je zbirka Borkenauovih poznih razprav o generacijah visokih kultur in o nastanku zahoda, ki jih je Borkenau pisal v zadnjem desetletju svojega življenja. 1947-57. Lowenthal je knjigi napisal odlično obsežno spremno študijo, v kateri je na kratko podal Borkenauov življenjepis. Str. 13.

² Prav tam, str. 14.

³ Prav tam, str. 15.

idejami nad novimi idejami nacionalistične in mehanicistične filozofije, matematične fizike, novih pravnih in državnih teorij in določenimi aspekti teologije reformacije z novo nastalimi strukturami družbe in države.

Lowenthal pripominja, da se je Borkenau v tej svoji študiji oddaljil od ortodoksnega marksizma, ni se posebno trudil kategorije novega mišljenja izpeljati iz produkcijskih odnosov.⁴ Njegova študija je naletela na ostro kritiko marksističnih sodelavcev v jedru inštituta, tako da je bil Borkenau, če je hotel knjigo izdati, prisiljen nekaj teh marksističnih pogledov naknadno vključiti v svojo knjigo.⁵

Že v tem svojem frankfurtskem obdobju je Borkenau leta 1932 napisal obsežno razpravo o socialnem bistvu italjanskega fašizma, ki je vsebovala zanimive originalne teze. Podčrtal je avtonomijo fašizma nasproti kapitalizmu. Izhajajoč iz te predpostavke je postavil drzno tezo, da je italjanski fašizem zlomil odpor italjanskega proletariata, ki se je v nerazvitih gospodarskih razmerah upiral nujnosti gospodarskega napredka.⁶ Takšne teze so takrat zavračali skoraj vsi analitiki fašizma. Ravno tako drzen kot v svojih socioloških analizah je bil Borkenau tudi v svojih političnih prognozah, pri katerih pa je imel mnogo bolj nesrečno roko. Tako je bil mnenja, da zmaga fašizma v Nemčiji ni možna, zaradi razvitosti delavstva.⁷

Toda že prej kot v letu dni je prišlo v Nemčiji do te zmage. Borkenau je moral zapustiti Nemčijo. Za malo časa se je umaknil na Dunaj in nato s svojo novo ženo, izrazito izobraženo in nadarjeno avstrijsko zgodovinarico Lucy Varga, v Pariz.⁸ Po razpadu te zveze je leta 1934 je odšel v London in postal žurnalist. V šolskem letu 1935/36 je prevzel mesto profesorja zgodovine na državni univerzi v Panami, kar je izkoristil, da je napisal študijo o političnem teoretiku Vilfredu Paretthu. Študija je izšla leta 1936 v Londonu kot samostojna knjiga.⁹

Poleti 1936 je šel Borkenau kot korespondent angleških časopisov v republikansko Španijo, kjer je do februarja 1937 opazoval in analiziral politični in socialni razvoj iz neposredne bližine. Pisal je dnevnik in doživel razburljive osebne neprijetnosti, med drugim tudi aretacijo s strani komunističnega oddelka republikanske policije. Spomladi 1937 je v Londonu izdal svoj dnevnik z obsežno uvodno zgodovinsko študijo o socialnih in političnih problemih španske družbe pod naslovom *The Spanish conflict, The political and social conflicts of the Spanish Civil War*. V knjigi lahko preberemo njegovo prodorno analizo konkretnega socialnega in političnega dogajanja v republikanski Španiji. Prikazuje požrtvovalen nastop delavskih milic in boju proti pučistom, ki je v prvih tednih rešil republiko. Zelo prepričljivo predstavlja idealizem delavskih komitejev v tovarnah in raznih podjetjih, komiteje in odbore podeželskega kmečkega prebivalstva in njihove načrte in tudi konkretne ukrepe za izvedbo agrarne reforme, kot sta razdelitev

4 Der Übergang von fevdalem zum burgerlichen Weltbild. Paris 1934, nova izdaja Wiss. Buchgemeinschaft. Darmstadt 1971, str. 15-16.

5 Franz Borkenau: Zur Sociologie des Faschismus. Archiv fur Sozialwissenschaften und Sozialetik. Bd 68/1933, str. 513-547.

6 Prav tam, str. 16.

7 Prav tam.

8 P. Schottler (Hrsg) Lucy Varga, Zeitenwende: Mentalitet historische studien 1936-1939. Frankfurt am M. 1991, str. 21.

9 Žal je nisem mogel dobiti na vpogled.

zemlje kmetom ali pa ustanavljanje komun (anarhisti) s kolektivno zemljiško posestjo in kolektivnim obdelovanjem. Kljub simpatijam za ta razvoj je Borkenau v svojih ocenah zelo kritičen. Zelo točno ugotavlja posebnost španskih razmer, posebno španske socialne in politične strukture, ki je mnogo bolj nerazvita kot evropska, v čemer temelji specifična španska mentaliteta in politično obnašanje. Ocenjuje pomen vlade Larga Caballera, ustanovitev republikanske armade za obrambo Madrida in republike sploh, kot tudi velik pomen udeležbe internacionalnih brigad in Sovjetske zveze. Opazi rastočo moč KP Španije, hitro graditev njenega represivnega aparata z anarhističnimi organizacijami.

Njegovo opisovanje je popolnoma konkretno, toda podaja tudi odlične sociološke in antropološke posplošitve, kot npr. "Vedno znova sem bil presenečen, kako v navdušenju ni bilo nobenega patološkega razburjenja, tudi ko je šlo za požig cerkva in svetih podob ali za diskusijo o terorizmu".

Neki aspekt, ki v španski revoluciji zelo pade v oči, je bilo ohranjanje morale v seksualnem življenju. Naravno je, da je tudi tu prišlo do posameznih ekscesov, toda to se nikakor ne more primerjati s totalno opustitvijo vseh norm glede seksualne morale med rusko revolucijo. Samo tu in tam so se v španski državljanski vojni pokazali znaki psihološke krize le v neznatni meri.¹⁰ Mnoge analize in ocene dogajanja, ki jih je zapisal v zaključni besedi, kažejo Borkenauja kot nadarjenega zgodovinarja in sodobnega političnega analitika.

Dobro je ocenil, zakaj so se tako kmalu nehali uspehi republikancev. Po njegovem je bila odločilna učinkovita podpora pučistom s strani Nemčije in Italije, ki sta poslali moderno orožje in po drugi strani nesposobnost in nepripravljenost strankarskih milic, ki so se v prvih tednih požrtvovalno borile v mestih, da bi se prilagodile modernemu vojskovanju na fronti.¹¹

Borkenau prikazuje, kako je po puču prišlo v republikanskem delu Španije do spontane socialne revolucije, do prevzema oblasti delavskih komitejev, ali vsaj delavske kontrole v podjetjih in v mestih in do razlastitve veleposesti na podeželju. "Caballero in njegovi ljudje niso prej nikdar razmišljali o političnih in tehničnih problemih revolucije. Po dolgi, vseskozi reformistični preteklosti so v zrelih letih iz razočaranja postali revolucionarji. Komunisti so po ukazu Moskve zatrli vsako misel ne le na proletarsko revolucijo, ampak celo na socialno revolucijo na vasi po vzoru francoske revolucije".¹² Borkenau meni, da so poseg internacionalnih brigad in sovjetsko orožje ter instruktorji v novembru 1936 v bojih za Madrid začasno vzpostavili ravnotežje, toda istočasno se je spremenila usmeritev socialnega in političnega razvoja v republikanskem taboru.

"Ker je s fašistično intervencijo grozil propad španske levice, je prišlo do tega, kar je moralo priti. Republikanska Španija je bila izročena na milost tisti sili, ki ji je ponudila pomoč. Komunisti so lahko ukazovali, kajti republikancem je prišla na pomoč sila, ki je imela za seboj revolucionarno preteklost, toda nobene revolucionarne sedanosti. Komunisti so končali socialno-revolucionarne aktivnosti in

¹⁰ Pri tej študiji sem uporabljal nemško izdajo z naslovom: Kampfplatz Spanien. Politische und soziale Konflikte im Spanischen Bürgerkrieg. Stuttgart 1986, str. 168.

¹¹ Prav tam, str. 344.

¹² Prav tam, str. 345-346.

uveljavili svoje nazore, po katerih se v Španiji ne sme razviti socialna revolucija, ampak je potrebno samo braniti legalno vlado. Ne sme se pozabiti, da so komunistično politiko v Španiji določali bolj interesi Sovjetske zveze kot pa potrebe španske družbe."¹³

Po Borkenau je bila takšna politika proti interesu in zahtevam množic: "Kmetje niso dobili nobene obljube o dodelitvi zemlje, bili pa so prisiljeni v obvezno oddajo. Delavci niso dosegli socializacije niti višjih mezd, morali pa so se sprijazniti z višjimi cenami. Gospodinje niso dobile več denarja, nekontroliran trg pa je gnal cene v višino. Kaj so pri tem občutili delavski sloji. Brez dvoma so sovražili pučiste tako zelo, da so bili še naprej vdani republikanski vladi, toda postali so pasivni. Upiranja splošni vojaški dolžnosti¹⁴ sicer ni bilo, toda prostovoljci se tudi niso več javljali."

Iz te situacije Borkenau potem razlaga, kaj se je v Španiji zgodilo: "Kar je vlada izgubila s pasivizacijo množic, je morala nadomestiti, tako da si je ustvarila zveste pristaše medtem ko sta se revni kmet in industrijski delavec oddaljila od vlade, so začeli drugi sloji, kot so staro uradništvo, stara policija, določeni elementi armade, skupine zemljiških posestnikov, trgovci, premožnejši kmetje in intelektualci kazati za vlado večji interes kot poprej. Oporo so našli v državni upravi, ki je kazala totalitaristične tendence".¹⁵

Tako kritično stališče do politike komunistične partije Španije in Sovjetske zveze je bila tedaj precejšnja izjema med levimi avtorji. Prevladovala je predvsem antifašistična razlaga, ki je komunistom v španski državljanski vojni pripisovala pozitivno vlogo. Borkenau se je tako uvrstil v majhen krog kritičnih dalekovidnih intelektualcev kot H. E. Kaminski, Anton Sieberer, Katia Landau, George Orwell, Robert Luzon, Jose Semprun, J. Casado, A. Koestler, Aquistan. Komunisti so uspeli Borkenauovo knjigo obsoditi in jo za dve desetletji izriniti iz javnosti.

Borkenau tudi ni imel nobenih svojih akademskih učencev, ki bi popularizirali njegovo delo. Šele na začetku šestdesetih let z razvojem kritičnega zgodovinopisja o španski državljanski vojni, temelječega na virih, je Borkenauova knjiga dobila pomen.

Tako so ga navajali kot prvorazredno referenco vsi vodilni historiki španske državljanske vojne; Anglež Hugh Thomas se je skliceval nanj v svojem znamenitem delu *Španija proti Španiji* glede vprašanj agrarnih odnosov v Aragoniji v prvih dneh revolucije in pri prikazu, kako so gledali na vprašanja lastništva tovarn in zemlje.¹⁶

Francoska avtorja Pierre Broue in Emile Temine označujeta Borkenaua za specialista za študij komunizma in ocenjujeta njegovo delo kot najboljše in najbolj resno o revoluciji in državljanski vojni v prvem letu.¹⁷ Tudi za ameriškega zgodovinarja Gabriela Jacksona je bil Franz Borkenau zanesljiv vir informacij o

¹³ Prav tam, str. 350-351.

¹⁴ Prav tam, str. 354-355.

¹⁵ Prav tam, str. 355.

¹⁶ Hugh Thomas: *The Spanish Civil War*. London 1960.

¹⁷ Pierre Broue - Emile Temine: *La revolution et la guerre d'Espagne*. Paris 1961.

revoluciji v Kataloniji, Levantu in Kastilji.¹⁸

Nemški zgodovinar Wolfgang Schieder navaja poldrugo desetletje za temi avtorji¹⁹ Borkenau poleg nekaj drugih avtorjev kot referenco komunistični politiki: "Kar so napisali Franz Borkenau, Katia Landau, George Orwell, Robert Luzon in drugi o temachni vlogi političnih komisarjev iz Sovjetske zveze pri preganjanju in uničenju POUM in tudi še drugih skupin, je že zelo zgodaj vrglo senco na Sovjetsko pomoč Španiji."²⁰

Borkenauova naslednja knjiga 1938 je bila zgodovina Komunistične internacionale,²¹ organizacije, ki je poskušala s politiko ljudske fronte skriti svoje nedemokratsko bistvo in se kazati kot izključno demokratična in antifašistična. Borkenau že popolnoma distanciran od komunizma, celo odločno ga zavračujoč, je napisal kot prvi zgodovino svetovnega komunizma - boljševizma. Do tedaj je obstajalo nekaj predstavitev oktobrske revolucije in razvoja komunizma v posameznih deželah. Najboljše, kar je bilo objavljeno pred Borkenauom, je bila Arthurja Rosenberga Zgodovina boljševizma, ki pa je bila napisana z veliko razumevanja za to gibanje.

Borkenau je poskusil v svoji zgodovini pokazati temelje komunizma. Predstavil je Leninovo politično filozofijo v njenem čisto novem antidemokratskem bistvu. Borkenau je npr. zapisal: "Lenin je že leta 1902 predpostavljal, da široke delavske množice nimajo nobenega razumevanja za naloge revolucije in zato nimajo pravice soodločati pri njenem vodenju. Pojasnjeval je, da je delavski razum nespremenljivo usmerjen le na majhna vprašanja, kot so plače, delovni čas, delovni pogoji in zato ni v stanju razviti več kot le sindikalno razredno zavest. Revolucijo lahko razumejo in vodijo le elite, ki so posvojile revolucionarno doktrino. Seveda pa je imel Lenin delavske množice za nepogrešljive za izvedbo revolucije, seveda le za poslušne sopotnike. Neorganizirane množice, ki jih vodi maloštevilna elita, to je bila Leninova vodilna ideja in je bil in je ideal komunističnih voditeljev."²²

Borkenau je kritiziral Leninove predstave o Komunistični internacionali: "Ta je bila možna le kot popolna podreditev pod njegovo kontrolo. Pri tem je poskrbel, da so ostali zunaj Kominterne vsi, ki so odklanjali predstave o stranki avtoritarne elite. Trajna kontrola naj bi novo organizacijo ščitila pred vdorom krivovercev."²³ To je bila po Borkenauu v nekaj besedah temeljna ideja Komunistične internacionale.

Borkenau je v svoji knjigi pokazal ustanovitev Komunistične internacionale, revolucionarni eksperiment v Madžarski in Bavarski republiki sovetov nadalje vztrajanje Kominterne v utopični veri v izbruh velike proletarske revolucije v srednji Evropi 1920, čeprav so bile realne razmere že bolj nerevolucionarne. Iz te napačne

¹⁸ Gabriel Jackson: *The Spanish Republic and the Civil war 1931-1939*. Princeton univ. Pres, New Jersey 1965.

¹⁹ Wolfgang Schieder: *Der Spanische Buergerkrieg in der internationalen politik 1936-39*. Muenchen 1976.

²⁰ Prav tam, str. 22.

²¹ Franz Borkenau: *The Communist International*. London 1938.

²² Prav tam, str. 18.

²³ Prav tam, str. 24.

presoje položaja in temeljne ideološke sovražnosti do socialdemokracije je izviralo tudi 21 pogojev za članstvo, ki jih je Lenin vsilil 2. kongresu Kominterne. Skrajno revolucionarno utopičen program, ki je povzročil mnogo škode delavskemu gibanju in socializmu. Borkenau sledi razvoju KI skozi fazo enotne fronte, skozi približevanje gospodarske krize 1928/29, od katere je KI pričakovala katastrofo kapitalističnega sistema. Prikazuje ta sektaški levičarski kurz, ki je skoval za socialdemokrate oznako, da so dvojček fašizma. Borkenau usmerja pozornost na nov preobrat v politiki KI, preobrat k ljudski fronti, opisuje razvoj ljudske fronte z vsemi njenimi problemi v Franciji in Španiji in ocenjuje politiko KI kot neiskreno, avtoritarno, tujo demokratičnemu bistvu evropske levice.

Knjiga je delila usodo njegove knjige o španski državljanski vojni. Komunisti so jo obtežili z odklonilnim molkom. Knjiga je bila dolgo znana le v Angliji in v ZDA ter nekaj malega v Franciji.

Prva nemška recenzija te knjige je bila napisana šele leta 1946, ko se je Borkenau potegoval za mesto profesorja zgodovine na univerzi v Marburgu/Lahn. Dekan te fakultete je iskal poročevalce o Borkenauovem delu. Docent dr. Heisiga je recenziral Borkenauovo knjigo *The Communist International* zelo pozitivno. Navedel je zelo natančno vsebino knjige s pripombami o poglavjih, ki so prva zgodovinska predstavitev posameznih problemov in v zaključku strnil točno oceno knjige: "Knjiga temelji na kritičnem vrednotenju vsega dosegljivega dokumentarnega gradiva, tako komunističnega tiska večine dežel, ki prihajajo v poštev, kot tudi na obsežni literaturi, objavljeni v brošurah. Avtor se ni omejeval le na natančne predstavitve empiričnih podatkov, ki naj pokažejo in razložijo dejanski potek komunističnega gibanja, ampak je usmeril kritičen pogled tudi na celotne napetosti znotraj komunističnih partij. Posebno učinkovito je obdelal nepremostljivo nasprotje med diktatorskimi tendencami ruskega komunizma in kljub vsem stranpotem liberalno demokratični tradiciji privrženega zahodnoevropskega delavskega gibanja. Če gledamo na komunizem v tej luči, se nam ne zdi več ena izmed smeri znotraj delavskega gibanja, ampak nastopajoča totalitaristična smer z ambicijo, da je edini predstavnik delavskega gibanja, ki poskuša v kali zadušiti vsako samostojno socialno gibanje, ki ne sprejema boljševiškega monopola. Nesporna zasluga avtorja je, da je pokazal s prepričevalno močjo gonilne sile tega konflikta".²⁴ Danes se lahko samo strinjamo s tako oceno knjige.

V zvezi s tem: Tudi tako pozitivna ocena tega dela, kot tudi vsesplošno priznanje njegovi prvi knjigi *Prehod s fevdalne na meščansko sliko sveta* in k temu še izredno pozitivno mnenje Carla Mannheima iz Londona, niso mogli prepričati marburških profesorjev. Rektor marburške univerze je poskusil "kultusministru" dežele Hessen pojasniti, zakaj univerza Borkenaua ni poklicala za rednega profesorja. "Omenjena dela, ki jih je Borkenau sam predložil, niso prišla v poštev, kajti ne obravnavajo področja srednjeveške in novoveške zgodovine, ampak imajo sociološki ali publicistični značaj. Poizvedovanja, ki smo jih opravili v Nemčiji o delu Franza Borkenaua govore, da je poznan in cenjen kot sociolog. Tudi angleški sociologi so poslali fakulteti zelo odobravajoče mnenje o kandidatu kot sociologu.

²⁴ Hessisches Staatsarchiv (Marburg a.), Universitätsarchiv, Personalmappe Franz Borkenau - Pollak.

Zaradi tega razloga fakulteta ni mogla njegovega imena upoštevati med kandidati za zasedbo profesorskega mesta za novejšo zgodovino.²⁵

Univerza mu je ponudila le mesto izrednega profesorja, kar je Borkenau zelo užalilo in mu pokvarilo veselje in željo po učiteljski službi. Knjiga *The Communist International* je postala pomembna šele desetletja po tem dogodku. Univerza iz Michigana se je leta 1962 odločila za novo izdajo te knjige. Naprosila je uglednega francoskega politologa Reymonda Arona za predgovor, ki ga je ta napisal pohvalno.²⁶

Borkenau pa je svojo knjigo tudi že sam predelal, ji dodal nekaj novih poglavij o razvoju po letu 1938 in jo izdal pod naslovom *Der europaische Kommunismus* leta 1952 v Bernu.

Tretje pomembno Borkenauovo delo o totalitarizmu je bila njegova knjiga z naslovom *The Totalitarian Enemy*, izdelana v Londonu 1940, kmalu po paktu Hitler-Stalin. To dejstvo je v knjigi podčrtano: "Nemško ruski pakt je prinesel popolnoma nov način gledanja. Osvetlil je bistveno podrobnost obeh sistemov. Prepričal je tiste, ki so do tedaj verjeli, da predstavljata sistema v Nemčiji in Rusiji dva različna nasprotna tipa. Od tega dogodka dalje prepričanje, da je nacizem rjavi boljševizem in stalinizem rdeči fašizem, ni več herezija".²⁷ V tej knjigi je Borkenau poskušal narediti sociološko in politološko-zgodovinsko primerjavo obeh totalitarnih sistemov boljševizma in nacionalsocializma. V knjigi je predstavil razvoj novih totalitarnih sistemov kot ideološko vojno. Analiziral je socialne in ideološke temelje boljševizma, pri čemer je povzel svoje poglede iz svojih že navedenih knjig. Navedel je tudi zunanje politične cilje boljševizma in nacionalsocializma. To je storil na svoj poseben način, ki se ni zdel vsem posrečen: "Prvi poglavitni cilj boljševizma je razširitev revolucije po vsem svetu. Nacionalsocializem in komunizem se želita zoperstaviti zahodni kapitalistični civilizaciji. Ta revolucija ogroža vse vrednote, ki so se bile razvile od Aten preko Jeruzalema od časov rimskega imperija, prek reformacije in razsvetljenstva do danes. Ne sme se spregledati, da te revolucije, ki ogrožajo vrednote individualizma in svobode in se morajo zdeti vsakemu človeku prav grozljive, izvirajo in iščejo opravičilo ravno v tisti družbi, proti kateri so uperjene."²⁸ Borkenau je bil tako stvaren zgodovinar in inteligenten sociolog, da je znal dobro razlikovati ideološke in sociološke podlage obeh totalitarističnih političnih sistemov, kar je predstavil na naslednji način: "Posledica revolucije v Rusiji je bilo popolno uničenje ruskega vladajočega razreda. To dejanje pomeni veliko razliko med družbeno revolucijo v Rusiji in v Nemčiji. Bistvena razlika med obema je tudi v tem, da Rusijo vodi popolnoma nov vladajoči razred, za razliko od Nemčije, kjer je pretežno stari družbeni razred prevzel novo vlogo v sistemu. Revolucija v Rusiji je bila posledica šibkosti buržoazije, prepočasnega napredka in velike kmečke množice. Nemčija je bila kot država mnogo bolj kompleksna in mnogo bolj strukturirana, zaradi tega se je razredni boj razvijal mnogo bolj izrazito. Kljub temu je Nemčija prišla na mrtvo točko."

²⁵ Prav tam.

²⁶ History of the Communist International, Ann Arbor. University of Michigan Press 1962.

²⁷ The Totalitaren Enemy. London 1940, str. 13.

²⁸ Prav tam, str. 17.

Ta socialna revolucija v Rusiji je bila neposreden rezultat zaostalosti in nesposobnosti uvesti moderne oblike življenja na miren način.²⁹ Zaradi teh svojih socioloških in politoloških analiz je knjiga obdržala trajno vrednost. Ob izidu pa so jo tako kot druge Borkenauove knjige komunisti zaradi ideoloških razlogov zavrnili. Ravno tako pa tudi ni bila všeč političnim in znanstvenim krogom v Angliji, ker jih je opominjala zaradi njihovega napačnega odnosa do nacionalsocializma, kar je le-temu precej olajšalo vzpon.

---

²⁹ Prav tam, str. 235.

Dušan NEČAK

SLOVENSKI IZOBRAŽENCI V KORESPONDENCI DR. FRITZA VALJAVCA 1935-1944¹

Znano je, da je (bila) nemška zunanja politika stoletja intenzivno usmerjena na JV Evrope, kjer je videla eno od možnosti razširitve svojega gospodarskega, političnega pa tudi etničnega prostora. To velja za obe najpomembnejši nemški državi v zgodovini - za Nemčijo in za Avstrijo. Nekajkrat so tako politiko uveljavljali s silo in zelo krvavo. Manj pa je raziskano, na Slovenskem pa skoraj nič, kako je tako politiko spremljala in podpirala nemška znanost. Slovenija sicer ni bila v središču pozornosti te politike, vendar tudi ne povsem na obrobju. Enako je bilo z zanimanjem nemške znanosti za naše etnično ozemlje.

Posebej skrbno in natančno so se preučevanja JV Evrope, Balkana in z njima tudi slovenskega ozemlja lotevali nacisti. V nacističnem času je nastalo oz. se je močno razvilo kar nekaj znanstvenih institucij, katerih temeljna naloga je bila vsestransko preučevanje JV Evrope. Med temi ima zagotovo najdaljšo znanstveno tradicijo "Süd-Ost Institut" iz Münchna.² Kadar govorimo o nemškem raziskovanju jugovzhoda Evrope ne moremo mimo tega inštituta, pa tudi ne mimo imena dr. Fritza Valjavca,³ saj sta oba dolgo dajala ton temu raziskovanju. Še danes pomenijo delo Fritza Valjavca in stvaritve ter fondi "Süd-Ost Instituta" enega najpomembnejših virov za spoznavanje te problematike. Manj znano pa je, da sta se oba ukvarjala tudi s slovensko problematiko. Dr. Valjavec je navezal stike z vrsto slovenskih izobražencev oz. z izobraženci, ki so delovali v Sloveniji. Med zadnjimi so bili najpogostejši tisti, ki so bili nemškega porekla oz. so jih prištevali med t.i. "Volksdeutscherje". Z objavo njihovih znanstvenih prispevkov s področja zgodovine, jezikoslovja in etnologije je želel Slovence in slovenski prostor, na katerem je živela tudi več kot 20.000-glava nemška narodna manjšina, približati in predstaviti Nemčiji in Evropi. Obenem je na ta način zbiral informacije, koristne tudi za nemške politične namene ter za boljše poznavanja okolja, v katerem so živeli "Volksdeutscherji", saj je bila njihovem položaju posvečena posebna skrb pri preučevanju jugovzhodne Evrope. Razvil je precej obsežno korespondenco z zgodovinarji, profesorji ljubljanske Univerze: prof. dr. Ljudmilom Hauptmannom, prof. dr. Balduinom Sario, prof. dr. Nikolo Radojčičem in prof. dr. Milkom Kosom; z jezikoslovci in slavisti: dr. Jožo Glonarjem, prof. dr. Franom Ramovšem in prof. dr.

¹ Besedilo je del širše razprave o korespondenci dr. Fritza Valjavca s slovenskimi izobraženci v navedenih letih, ki jo je avtor pripravil za tisk.

² Več o tem inštitutu glej: Dušan Nečak, Fritz Valjavec in Süd-Ost Institut v Münchnu. Prispevki za novejšo zgodovino, 1998, Ferenčev zbornik, str. 79-89.

³ Podrobnejši življenjepis dr. Fritza Valjavca glej v članku pomenjenem v opombi 2 ter v: Karl August Fischer, Fritz Valjavec (1909-1960), Süd-Ost - Forschungen, München 1960 (19), str. 1-5.

Jakobom Kelemino in z etnologoma: prof. Franjem Bašem ter dr. Nikom Zupaničem. Z nekaterimi je korespondenca trajala dolgo in je bila zelo obsežna, npr. z dr. Ljudmilom Hauptmannom, dr. Balduinom Sario, prof. Franjem Bašem ali dr. Jožo Glonarjem, z drugimi pa le občasna in redka, npr.: z dr. Nikom Zupaničem, dr. Franom Ramovšem ali dr. Josipom Kelemino. Korespondenca je prenehala ob koncu druge svetovne vojne.

Za to priložnost, predvsem zaradi omejenega prostora, ki mi je na voljo, sem izbral le korespondenco s takratnim rektorjem ljubljanske univerze prof. dr. Franom Ramovšem in tremi, slovenski strokovni javnosti poznanimi zgodovinarji, prof. dr. Ljudmilom Hauptmannom, prof. dr. Milkom Kosom in prof. dr. Nikolo Radojčićem. V ta kontekst bi sodila tudi korespondenca s prof. dr. Balduinom Sario, vendar je zaradi preobsežnosti nisem mogel uvrstiti v prispevek.

Življenjska pot dr. Fritza Valjavca

Življenjska pot dr. Fritza Valjavca je bila zelo razgibana, pa tudi malo skrivnostna. Ni namreč povsem jasno odkod njegov slovensko zveneči priimek. Ustni viri, ki jih ni mogoče preveriti vedo povedati, da je priimek res slovenski in da izvira iz Trsta. Jasno pa je, da se je rodil 26. maja 1909 na Dunaju, očetu avstrijskemu državnemu uradniku in materi, ki je bila po rodu iz banatskega Vršca/Werschetz. Tu je hodil v osnovno in deloma v srednjo šolo, študije pa nadaljeval v Budimpešti. Tekoče je zato govoril madžarsko, čeprav se je v Budimpešti popolnoma vključil v nemško kolonijo. Prav voditelja madžarskega nemštva Jakob Bleyer in Edmund Steinacker sta zaznamovala njegovo nadaljnjo pot. Po nasvetu Bleyerja je odšel študirat zgodovino v München, kjer je doktoriral na temo iz življenja nemškega meščanstva JV Evrope v času prosvetljenstva. Študij je končal leta 1934, 1. oktobra 1935 pa je bil nameščen v "Süd-Ost Institutu" v Münchnu, ki je takrat obstajal že dobrih pet let. Vodstvo inštituta mu je dalo nalogo, da ustanovi inštitutsko revijo, ki je dobila ime "Südostdeutsche Forschungen".

Naloženo mu nalogo je Valjavec uresničil že v prvem letu svojega delovanja na inštitutu. Leta 1936 je izšla prva številka revije, v kateri je Valjavec objavil programski članek "Wege und Wandlungen deutscher Südostforschungen". Raziskovali naj bi zgodovino habsburških nasledstvenih držav in zgodovino nemštva v teh državah. Na ta način so se naši kraji znašli med pomembnimi objekti raziskovanja. Da bi omilil agresivnost nemške "kulturtregerke" ideologije in da bi še bolj odprl pot dialogu z znanstveniki JV Evrope, je leta 1940 spremenil ime reviji, ki je ostala "Südost-Forschungen" do danes.

Valjavec je do začetka vojne in v njej hitro napredoval na svojem delovnem mestu. Leta 1937 je postal poslovodja inštituta, naslednje leto se je habilitiral na Münchenski univerzi s temo "Der deutsche Kultureinfluss im nahen Südosten", leta 1940 je sprejel še dodatno zaposlitev profesorja za jugovzhodno evropsko zgodovino in domoznanstvo na Friedrich-Wilhelmovi univerzi v Berlinu, leta 1943 pa je postal namestnik direktorja inštituta. Ker je leta 1944 inštitutske prostore zadela zavezniška bomba, ni mogoče po inštitutskih originalnih virih rekonstruirati njegove zgodovine v letih 1940-1944 in odgovoriti na vprašanje, koliko je nacizem

v vojnem času in svojem vrhuncu vplival na delo inštituta in njegovo vodstvo. Nekateri raziskovalci trdijo, da ni bilo velikega vpliva.⁴ Vendar je ne glede na to mogoče reči, da je bil nacionalsocialistični čas inštitutu in njegovemu vodstvu, z Valjavcem vred, naklonjen. Njegovo delo je bilo za naciste koristno in potrebno, zato ga niso na noben način preprečevali, omejevali ali ovirali, zlasti v času vojne ne. Valjavec je že takrat, še bolj pa po vojni, veljal za eksperta za vprašanja JV Evrope, posebej za Jugoslavijo. O tem pričajo ohranjene, zelo raznovrstne ekspertize z jugoslovansko/slovensko tematiko, namenjene političnim oblastem, predvsem nemškemu zunanjemu ministrstvu.⁵

Po vojni je "Südost Institut" ponovno oživil prav dr. Fritz Valjavec. Na njegovo vztrajanje so zavezniške oblasti leta 1951 ponovno dovolile delovanje inštituta pod imenom "Studiengruppe Südost" kar v prostorih njegovega stanovanja. Valjavec je sicer ostal namestnik vodje inštituta, vendar je že leta 1955 postal njegov direktor, kar je ostal vse do nenadne smrti leta 1960.

Korespondenca⁶

Prvi stiki Fritza Valjavca s slovenskimi izobraženci segajo že v čas pred njegovo namestitvijo na "Südost Institutu" in še ko ni bil zadolžen za oblikovanje inštitutske znanstvene revije. Kažejo pa, da se je že pred uradno zadolžitvijo, dovolj intenzivno ukvarjal tudi s slovensko problematiko.

⁴ Karl Nehring, *Geschichte des Südost.Instituts v. Südost.Institut München 1930-1990*, Mathias zum siebzigsten Geburtstag, Oldenburg, München 1990.

⁵ Zadevna dejavnost Fritz Valjavca je bila zelo obsežna. V letih od 1953 do 1955 je v Političnem arhivu nemškega zunanjega ministrstva (PAAA) v Bonnu najti celo vrsto obsežnih in natančnih ekspertiz z jugoslovansko tematiko - od strokovnih do "obveščevalnih" poročil. "Obveščevalna" je skoraj izključno pripravljala Valjavčeva "Studiengruppe Südost".

Izdelal je npr. ekspertize z naslovoma: "Das Problem Bosnien-Herzegowina" (23 gosto tipkanih strani, 1953); "Was ist Titoismus?" (15 strani, 1953); oceno knjige Harryja Hodginsona: "West nad East of Tito", London 1952 (1953); "Die Albaner im jugoslawischen Staatsgebiet (Kosovo und Metohija - Stand November 1953); leta 1954 je med drugim podpisal "obveščevalno" ekspertizo z naslovom - "Jugoslawische Agentenbewerbung unter Slowenen Österreichs", pa tudi ekspertizo - "Die Moslems Bosniens und der Herzegowina - gestern und heute" (21 strani, poslano tudi nemški ambasadi v Beograd). V istem arhivu pa so ohranjena tudi obširna in natančna (preko 10 tipkanih strani) besedila z njegovim podpisom, o dejavnosti jugoslovanske, posebej srbske in hrvaške emigracije v ZRN. Slovenska emigracija pa je omenjena v poročilu: "Serbische und slovenische Emigration gegen kroatisch-albanische Zusammenarbeit" (14. 1. 1955), v katerem povzema nek članek iz emigrantskega lista "Klic Triglava" (4. 10. 1954). Leta 1955 najdemo izpod njegovega peresa tudi nekaj deset strani obsežno študijo o srbski pravoslavni cerkvi: "Die serbische orthodoxe Kirche in heutiger Zeit" (64 strani) in kratek zapis "Vereinigung der Kämpfer der Ehemaligen Kgl. jugoslawischen Armee" zum Minderheitenproblem in einem befreiten Jugoslawien" (4 strani).

Valjavec je bil v tem času vodja "Studiengruppe Südost", s sedežem v Münchenu. Najprej na Kaiser - Ludwigplatz, 1/II, kjer je Valjavec stanoval, kasneje pa na Ludwigsstrasse 14, Rückgebäude I.

⁶ Korespondenco dr. Fritza Valjavca hrani dokumentacija "Südost Instituta" v Münchnu, brez posebne signature. Kopije citiranih pism hrani avtor. Pri citiranju bom zato uporabljal termin "Korespondenca Fritza Valjavca/KFV, pismo...", hrani avtor.

Prof. dr. Fran RAMOVŠ

Že kmalu po končanem študiju, konec leta 1934 ali v prvih dneh leta 1935 je takratnemu rektorju Univerze kralja Aleksandra I. v Ljubljani prof. dr. Franu Ramovšu poslal rokopisno razpravo o korespondenci Jerneja Kopitarja z željo, da bi mu jo v Ljubljani⁷ tiskali. Ramovš mu je odgovoril z zelo vljudnim, na roko pisanem, pismom, v izbrani nemščini, 8. januarja 1935.⁸ Zaradi finančnih razlogov je natis njegove razprave odklonil oz. njen natis preložil za nedoločen čas, obenem pa mu je predlagal, naj si išče drugega založnika (Deutsche Akademie - ustanova ljubljanskega nemštva), pri katerem ga bodo podprli.

Ne glede na zavrnitev, se je Valjavec kaj kmalu spet oglasil uglednemu univerzitetnemu profesorju. Konec februarja 1936 mu je poslal knjigo raziskovalke slovenskega, posebej štajerskega nemštva Doris Kraft: "Untersteirische Drauland", ki jo je izdal njegov inštitut. Ob tej priložnosti je predlagal tudi izmenjavo publikacij in se še posebej zanimal, ali bi lahko na ta način dobil delo Franceta Kidriča iz leta 1935 o Primicevi korespondenci.⁹ Ramovš je na pismo odgovoril v znani maniri, takoj, že 4. marca. Navdušeno je pisal o knjigi, ki da je "dragoceno darilo, s katerim ste mi napravili veliko veselje... Že včeraj sem z velikim zanimanjem prebral skoraj celo knjigo in sem zelo vesel nad opravljanim delom avtorja".¹⁰ Avtorja(ice), ki ga(jo) sicer ni poznal, je zelo pohvalil in ga pozval naj nadaljuje delo. Obenem pa je tudi pristal na izmenjavo publikacij.

Ohranjena korespondenca med Ramovšem in Valjavcem se konča z Valjavčevima odgovoroma na Ramovševo pismo, ki nosita datum 10. marec 1936 in 17. april 1936.¹¹ V prvem, nekaj vrstičnem tipkopisnem pismu Valjavec izraža veselje, da je knjiga Doris Kraft Ramovšu všeč in mu obenem sporoča, da v Münchnu izdajajo letopis "Südostdeutsche Forschungen", ki se znanstveno ukvarja s slovenstvom. Zagotavljal mu je, da bodo izredno veseli, če bo tudi on prispeval v revijo kakšno razpravo iz svojega delovnega področja npr. "o nemških vplivih na slovenski dialekt ali kaj podobnega".¹² Iz bibliografije "Südost Instituta" je razvidno, da prof. Ramovš ni napisal nobene razprave za Valjavčevo revijo. Z drugim pismom pa je Valjavec samo potrdil dospelost pisnega pristanka na izmenjavo publikacij in ponovno povabil Ramovša k sodelovanju.

Prof. dr. Ljudmil HAUPTMANN

Med najzgodnejšimi in najbolj obsežnimi korespondencami je korespondenca Fritza Valjavca s prof. dr. Ljudmilom Hauptmannom od oktobra leta 1935 do septembra 1944. Hauptmann v tem času sicer ni bil več profesor ljubljanske

⁷ Ramovš je pismu zapisal, da "unsere Gesellschaft /naše društvo" žal ne more tiskati dela. Morda je imel v mislih "Znanstveno društvo za humanistične vede". Bil je namreč med njegovimi ustanovitelji in njegov prvi tajnik. ES, Zv. 10, Ljubljana 1996, str. 78.

⁸ Korespondenca Fritza Valjavca, Pismo F. Ramovša, 8. 1. 1935, hrani avtor.

⁹ Ibid., pismo Fritza Valjavca, 26. 2. 1936, hrani avtor.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid., pismi Fritza Valjavca, 10. 3. 1936 in 17. 4. 1936.

¹² Ibid.

Univerze,¹³ se je pa korespondenca nemalokrat dotikala vprašanj slovenske zgodovine ter nastajala tudi v času njegovega bivanja v Bohinju.

Zadnjega dne oktobra 1935 se je dr. Valjavec z vljudnim pismom obrnil tudi na prof. Hauptmanna s prošnjo, naj sodeluje pri novoustanovljeni reviji "Süd-ostdeutsche Forschungen". Pismo je bilo najbrž nekakšna okrožnica vsem potencialnim sodelavcem. V njej Valjavec, očitno zaradi negativne konotacije, ki jo je imel nacistični režim pri večini izobražencev v JV Evropi, posebej poudarja, da: "... ni treba imeti pomislekov za sodelovanje, ker delujemo na osnovi sodelovanja med narodi in je, na primer, med našimi sodelavci cela vrsta srbskih, romunskih in madžarskih raziskovalcev."¹⁴ Hauptmann je na povabilo razmeroma hitro odgovoril. Že 11. novembra 1935 v kratkem pismu, kjer se ni takoj odločil za sodelovanje, temveč se je želel pred dokončno odločitvijo poučiti, kakšni članki bi naj prišli v poštev, iz katerega področja in v kakšni obliki: "znanstveni ali ohlapni eseji".¹⁵ Odgovor Fritza Valjavca je nekakšen povzetek uredniškega programa in namena, ki so ga z revijo imeli na Süd-Ost Institutu v Münchnu. Za sodelovanje prof. Hauptmanna se je dr. Valjavec očitno zelo zanimal. Odgovoril mu je izčrpno in takoj. Že 14. novembra mu je sporočil, da pridejo v poštev le strogo znanstveni članki z znanstvenim aparatom, ki se po temah dotikajo zgodovine in njej bližnjih ved, literarne zgodovine, jezikoslovja, zemljepisa, antropološke geografije, etnologije in sociologije. Posebej je poudaril, da ni nujno, da se članki neposredno dotikajo odnosov med južnoslovanskimi narodi in nemštvom - je pa seveda zaželeno, da je to posredno prisotno. Kot primer pravega članka je navedel Hauptmannove razprave o zemljiško-lastniških razmerjih v srednjeveški zgodovini Slovenije. Zagotovil mu je, da bodo upoštevali vse njegove želje. Zavedajoč se kar nekoliko preširoko odprtih vrat za sodelovanje v reviji je Valjavec pismo zaključil s pripombo, da imajo v Münchnu seveda dovolj težav z urejanjem revije, "saj je tu načrtno in metodološko poglobljeno raziskovanje jugovzhoda šele v nastajanju. Preteči bodo morala leta, da bomo našli pravo obliko in odgovarjajočo vsebino revije. Prav zato smo vsake možnosti za sodelovanje med narodi toliko bolj veseli," je zaključil dr. Valjavec.¹⁶

Zanimivo je, da prof. Hauptmann na Valjavčevo pismo to pot ni odgovoril, čeprav je bila ponudba za sodelovanje v njem zelo širokogrudno zapisana. Valjavec se je zato po skoraj trimesečnem čakanju na odgovor odločil, da mu še enkrat piše, kot povod za pismo pa je izbral izid knjige Doris Kraft "Untersteirische Drauland". Poslal mu je knjigo, ga v pismu vljudno opomnil, da na pismo z dne 11. 11. 1935 še ni dobil odgovora in ga ponovno prosil za sodelovanje.¹⁷ To pot je bil odgovor takojšen (5. 2. 1936), vendar tudi sedaj ne pritrdilen. Zahvalil se je za pojasnila v zadnjem pismu, vendar obenem zaprosil za izvod Valjavčeve revije, češ

¹³ Prof. Ljudmil Hauptmann je bil v letih 1920-1926 redni profesor obče srednjeveške zgodovine in starejše slovenske zgodovine, od leta 1926 do upokojitve 1948 pa obče zgodovine srednjega veka v Zagrebu. ES, zv.4, Ljubljana 1990, str. 9.

¹⁴ KfV, pismo F. Valjavca, 31. 10. 1935, hrani avtor.

¹⁵ Ibid., pismo L. Hauptmanna, 11. 11. 1935, hrani avtor.

¹⁶ Ibid., pismo F. Valjavca, 14. 11. 1935, hrani avtor.

¹⁷ Ibid., pismo F. Valjavca, 1. 2. 1936, hrani avtor.

da "bo na ta način najhitreje poučen o vaših znanstvenih potrebah."¹⁸ Bil pa je tudi edini od znanstvenikov naprošen za sodelovanje, ki je v zaključku kratkega pisanja zelo pragmatično vprašal: "Prav tako bi Vam bil hvaležen za sporočilo o številu separatorov in višini honorarja."¹⁹

Valjavec je rabil teden dni za nekaj vrstic odgovora, v katerem mu je v nekaj tednih obljubil poslati prvi zvezek "Südostdeutsche Forschungen" in mu sporočil, da honorar znaša 4 RM na tiskano stran, separatorov pa običajno avtor dobi 20, na željo tudi več.²⁰

Po začetnih opotekajočih se korakih je odslej korespondenca tekla bolj redno. Dne 17. februarja 1936 je Hauptmann odgovoril Valjavcu in že v prvih stavkih previdno pristal na sodelovanje. Zapisal je: "Dovolil si bom, da Vam bom ob priložnosti dal kakšen članek na razpolago."²¹ Naj pa že na tem mestu opozorim, da Hauptmann do leta 1956 ni v Valjavčevi reviji objavil nobenega članka. Mnogo previdneje in bolj zadržano kot Fran Ramovš, pa se je le z nekaj besedami in med vrsticami tudi kritično dotaknil poslane mu knjige Doris Kraft. Zapisal je le, da ga je knjiga zelo zanimala, še posebej zaradi njenih izvajanj o narodnem vprašanju. Rajši je to priložnost izkoristil, da je opozoril na svoj članek o Slovencih in slovenskih pokrajinah, ki ga je objavil v Stanojevičevi Narodni enciklopediji (IV/210-232, 185-187) in v katerem govori ravno nacionalnem problemu v slovenski zgodovini. Obžaloval je, da je njegov članek ostal neopažen (očitno tudi v delu D. Kraft) in Valjavcu ponudil "errata", za napake, ki so se vrinile v izdajo v latinici.²²

Valjavec je takoj pokazal zanimanje za omenjeni članek o slovenski zgodovini, ki ga je bil Hauptmann objavil v Stanojevičevi Narodni enciklopediji. Tako rekoč z obratno pošto, 20. 2. 1936, je najprej z veseljem sprejel pripravljenost Ljudmila Hauptmanna za sodelovanje in mu s spoštljivimi besedami hitel zagotavljati, da bodo objavili tudi njegove obširnejše članke, nato pa izrazil pripravljenost objaviti nemško verzijo tega članka v "Südostdeutsche Forschungen". Zaznal je kritično ost v Hauptmannovem zadnjem pismu in mu zagotavljal, da bi na ta način zagotovo mogli začeti zaželeno razpravo o nacionalnem problemu v slovenski zgodovini.²³

Izid prvega zvezka "Südostdeutsche Forschungen" se je zavlekel v junij 1936. Zato je mogel Valjavec šele v pismu z dne 30. maja 1936 sporočiti Hauptmannu v Zagreb, da bo v nekaj dneh prejel prvi zvezek, obenem pa ga je prosil, naj bi za drugi zvezek pripravil kakšen članek. Za rok oddaje rokopisa je predlagal september 1936. Do sodelovanja s Hauptmannom mu je bilo očitno zelo veliko, saj ga je v istem pismu prosil še za recenzijo kritične izdaje "Conversio Bagoarriorum et Carantanorum", ki jo je Milko Kos izdal leta 1936.²⁴ Hauptmann mu je odgovoril konec julija iz Bohinja. Zahvalil se je za poslane publikacije, zavnil objavo recenzije dela Milka Kosa, ker jo je objavil že v Istoriskem časopisu, v objavo pa ponudil članek o "Nemško-slovenskem sožitju v zgodnjem srednjem veku." Zago-

18 Ibid., pismo L. Hauptmanna, 5. 2. 1936, hrani avtor.

19 Ibid.

20 Ibid., pismo F. Valjavca, 12. 2. 1936, hrani avtor.

21 Ibid., pismo L. Hauptmanna, 17. 2. 1936, hrani avtor.

22 Ibid.

23 Ibid., pismo, F. Valjavca, 20. 2. 1936, hrani avtor.

24 Ibid., pismo, F. Valjavca, 30. 5. 1936, hrani avtor.

tovil je, da bi članek lahko napisal do božiča.²⁵ Na odgovor je čakal le tri dni. Valjavec mu je v pismu z dne 27. julija odgovoril: "... Članek o 'Nemško-slovenskem sožitju v zgodnjem srednjem veku' bi bil seveda zelo dobrodošel. Tudi ob Božiču bi prišel brez nadaljnega še pravočasno."²⁶

Toda v začetku januarja 1937 Valjavec še ni imel Hauptmannovega članka. Takoj po novem letu mu je zato pisal in ga spraševal, ali lahko računa na njegov članek za drugi zvezek "Südostdeutsche- Forschungen". Pripravljen je bil počakati tudi do 1. februarja. Vljudno je omenil tudi poslani prvi zvezek in ga prosil za komentar o njem.²⁷ Hauptmann mu je odgovoril še isti mesec. Kot razlog, zakaj ni poslal članka, je navedel objavo članka "Balkan in Donava". Članek je, po njegovem mnenju, zelo srednjeevropsko orientiran, vendar kljub temu poudarja nekatere težave, ki obremenjujejo odnos med Nemci in Podonavci. Zdelo se mu je nekorektno, da bi istočasno objavil dva članka, ki bi se ju moglo ocenjevati tudi tako, kot da hoče avtor sedeti na dveh stolih. Pismu je priložil dva krajša geneološka članka.²⁸ V odgovoru Valjavec teh dveh člankov sploh ni omenil. Obžaloval je le, da se Hauptmann ni odločil objaviti članka v njegovi reviji, saj naj bi ta imela le znanstvene in nikakršnih propagandističnih namenov. Še enkrat ga je povabil, naj sodeluje v drugem zvezku revije s člankom kakršne koli vsebine, le da ima čisto znanstveni značaj.²⁹ Druga številka revije naj bi izšla spomladi in Hauptmann bi imel dovolj časa za pripravo članka. Toda korespondenca med obema je bila prekinjena za več kot leto dni. Valjavec se je Hauptmannu oglasil spet v začetku julija 1938, v mnogo bolj zaostrenih političnih razmerah. Spomnil ga je, da sta se spomladi 1937 dogovarjala za članek za "Südostdeutsche Forschungen" in zapisal, da bi iskreno obžaloval, če se sodelovanje ne bi uresničilo. Očitno pa se je dobro zavedal, da za Hauptmannovo zadržanostjo stojijo tudi ideološko-politični razlogi. Zato se mu je zdelo potrebno posebej poudariti: "... Meni gre izključno za sodelovanje na znanstvenem področju, ki bi ga morali, vsem težavam navkljub, ohranjati."³⁰ Prof. Hauptmann je Valjavca tudi to pot zavrnil. Vljudno a odločno, mu je z obrabljeno frazo, da ima preveč drugih obveznosti, na dopisnici z Bohinjskega jezera 20. julija zapisal, da ne more ustreči njegovim željam.³¹

Ohranjena korespondenca priča, da je izmenjava pisem prenehala za skoraj pet let. Šele v začetku aprila 1943 se je Valjavec spet oglasil Hauptmannu. Nič več ga ni prosil za članek, čeprav si je dobro zapomnil hladno zavrnitev iz julija 1938. Ta čas je namreč pripravljal izdajo priročnika o jugovzhodni Evropi, ki naj bi bil obsežen kot enciklopedija. Iskal je avtorja za članek o srednjeveški hrvaški zgodovini. "... Ker vem, da Vi tega članka zaradi prezasedenosti zagotovo ne morete prevzeti, si Vam to ne upam predlagati. Bil pa bi Vam zelo hvaležen če bi mi lahko predlagali sposobnega sodelavca..."³²

²⁵ Ibid., pismo, L. Hauptmanna, 24. 7. 1936, hrani avtor.

²⁶ Ibid., pismo, F. Valjavca, 27. 7. 1936, hrani avtor.

²⁷ Ibid., pismo F. Valjavca, 2. 1. 1937, hrani avtor.

²⁸ Ibid., pismo, L. Hauptmanna, 13. 1. 1937.

²⁹ Ibid., pismo, F. Valjavca, 22. 1. 1937, hrani avtor.

³⁰ Ibid., pismo F. Valjavca, 8. 7. 1938, hrani avtor.

³¹ Ibid., pismo, L. Hauptmann, 20. 7. 1938, hrani avtor.

³² Ibid., pismo, F. Valjavca, 5. 4. 1943, hrani avtor.

Ta ponudba je bila za prof. Hauptmanna bolj privlačna. Odgovora na Valjavčevo pismo sicer ni med ohranjeno korespondenco, je pa ohranjen odgovor nanj, ki nosi datum 3. maj 1943.³³ V njem izraža Valjavec izredno veselje, da se je prof. Hauptmann po nekajkratni zavrnitvi sodelovanja vendarle odločil sodelovati s člankom za "Südosteuropa- Handbuch" o srednjeveški zgodovini Hrvaške.³⁴ Določil mu je obseg 10-15 tipkanih strani, ponudil honorar v višini 20 RM na tiskano stran in predvidel rok oddaje za 1. september 1943.³⁵

Priprava tega članka je pomenila začetek živahnejše izmenjave mnenj o različnih strokovnih vprašanjih, izmenjave literature, tesnejše sodelovanje npr. pri nabavi literatur, pritegnitev k sodelovanju tudi nekaterih drugih sodelavcev na Hrvaškem (npr. dr. Jaroslava Šidaka in dr. Ferda Hauptmanna) in celo osebno srečanje med obema korespondentoma.

Že v pismu z dne 22. maja 1943 je Hauptmann prosil Valjavca za nabavo strokovne literature, ki je iz Zagreba nikakor ni mogel dobiti, potrdil rok 1. september, vendar ga opozoril, da se ga zaradi zdravstvenih razlogov (predvidena operacija v Gradcu, kjer je bil zdravnik njegov sin Erik) morda ne bo mogel povsem natančno držati. Navrgel pa je še nekaj vprašanj v zvezi s člankom, ali naj obdela tudi novoveško zgodovino Hrvaške, geografske danosti dežele itd.³⁶

Valjavec se je v odgovoru na to pismo, ki ga je poslal že iz Berlina, zelo razpisal. Na skoraj dveh tipkanih straneh je Hauptmannu pojasnjeval uredniški koncept, ga obvestil, da bo novoveško zgodovino obdelal dr. Antoljak, srbsko pa dr. Reiszvitz. Prosil ga je, naj pa se vendarle dotakne zgodovine Bosne in Hercegovine. Na koncu pa kot običajno zapisal: "Ali boste imeli ob priložnosti tudi kaj za našo revijo?"³⁷

Hauptmann z izborom avtorja za hrvaško novoveško zgodovino ni bil zadovoljen. Na dopisnici poslani iz Zagreba je Valjavca opozoril, da bi bil dosti boljši avtor dr. Jaroslav Šidak, obenem pa na neki način prevzel iniciativo glede sodelovanja. Valjavca je namreč vprašal, ali bi bil pripravljen tiskati njegovo delo o koroških kosezih, ki naj bi bilo nekakšen odgovor podobnemu delu E. Klebela.³⁸ Valjavec je takoj pristal na tisk dela in sicer v njihovi seriji monografij,³⁹ še posebej zato, ker je bil tudi sam mnenja, da delo Klebela ni najboljše. Prav tako je pristal na kritiko Hauptmanna glede izbora avtorja za novoveško zgodovino Hrvaške in mu v pismu zaupno obljubil, da bo pri ponatisu priročnika izbral Šidaka. Sodelovanje je želel še razširiti in spraševal Hauptmanna ali pozna sodelavca, ki bi sodeloval pri izdajanju letnih bibliografij znanstvenih tekstov s področja "kulturoloških znanosti" za Hrvaško. Take bibliografije je namreč že imel za Slovaško, Romunijo, Madžarsko in Srbijo. Ponudil mu je, da bi bil on sam nosilec projekta in bi imel nad njim vrhovno nadzorstvo (Oberaufsicht) ter pismo zaključil z informacijo, da bo v naslednjih mesecih prišel na Hrvaško, kjer bi se lahko srečala in se osebno

33 Ibid., pismo F. Valjavca, 3. 5. 1943, hrani avtor.

34 Ibid.

35 Ibid.

36 Ibid., pismo L. Hauptmanna, 22. 5. 1943, hrani avtor.

37 Ibid., pismo F. Valjavca, 8. 6. 1943, hrani avtor.

38 Gre za delo: E. Klebel, Von den Edlingen in Kärnten, Klagenfurt 1942.

39 Gre za serijo: Südosteropäische Arbeiten

pogovorila o vseh teh vprašanjih.⁴⁰ V začetku avgusta mu je poslal še dve kratki pisemci. V prvem ga je spraševal, ali je pripravljen za Südost-Forschungen v letu 1944 napisati članek o razvoju hrvaškega zgodovinopisja, v drugem pa mu je sporočil, da bo sredi septembra za nekaj dni prišel v Zagreb.⁴¹

Hauptmannov odgovor se je križal z zadnjima dvema pismoma, torej ga je napisal več kot mesec dni po prejemu junijskega. Zahvalil se je za pripravljenost tiskati njegovo delo o kosezih, sporočil, da bo članek o hrvaškem zgodovinopisju napisal Jaroslav Šidak (pripisal je njegov naslov) ter da bo on skrbel tudi za izmenjavo znanstvenih del, obenem pa se vljudno razveselil osebnega srečanja.⁴² Tega je Valjavec še enkrat napovedal za prvo polovico septembra, Hauptmannu zagotovil, da se je z isto pošto obrnil na dr. Šidaka in ga spet vprašal, ali bo napisal kaj za njegovo revijo.⁴³ Nekaj dni kasneje pa ga je še zaprosil, ali bi lahko za Südost-Forschungen dvakrat na leto sporočal znanstvene informacije: o habilitacijah, novih profesorjih, smrtnih primerih na univerzi ...⁴⁴

Hauptmann na ta izziv sploh ni odgovoril. Vsaj ohranjenega pisma o tem ni v korespondenci. Pač pa se je oglasil konec oktobra s pismom in člankom za priročnik o jugovzhodni Evropi.⁴⁵ Obseg je nekoliko prekorračil, vendar je Valjavec to brez težav sprejel in mu obenem sporočil, da ga veseli, da dela na besedilu o kosezih ter ga spraševal kdaj lahko nanj računa.⁴⁶

Konec leta 1943 in do konca maja 1944 so ohranjena le štiri Hauptmannova pisma, ki govorijo pretežno o tehničnih vprašanjih izdaje priročnika - o opombah, korekturah in podobnem.⁴⁷

Iz pisma Fritza Valjavca z dne 24. maja 1944 je mogoče razbrati, da sta se v tem času, torej konec leta 1943 ali v prvi polovici leta 1944, korespondenta tudi osebno srečala, saj v njem pozdravlja Hauptmannovo soprogo, najbrž pa tudi zblížala, da se to pismo in vsa naslednja ne končujejo več z vljudnostnimi frazami, temveč le še z "Vaš".⁴⁸ Očitno pa sta si bila toliko blizu, da je Hauptmann Valjavcu izrazil tudi sožalje ob bombardiranju stavbe Südost Instituta v Münchnu aprila 1944, ta pa mu je vestno pošiljal vse novo izšle knjige.⁴⁹ Pisma so postajala nekoliko bolj osebna z omembami doma, soproge, osebnih vojnih izkušenj ter problemov z nakazilom honorarja. V juliju 1944 pa je Valjavec sprejel v tisk neko delo sina Ferda Hauptmanna. Zadnje nekaj rokopisnih vrstic dolgo pismo je Hauptmannovo, zadeva korekture rokopisa in je datirano 25. septembra 1944.⁵⁰

⁴⁰ Ibid., pismo F. Valjavca, 30. 6. 1943, hrani avtor.

⁴¹ Ibid., pismi F. Valjavca, 4. in 6. 8. 1943, hrani avtor.

⁴² Ibid., pismo, L. Hauptmanna, 3. 8. 1943, hrani avtor.

⁴³ Ibid., pismo F. Valjavca, 17. 8. 1943, hrani avtor.

⁴⁴ Ibid., pismo F. Valjavca, 25. 8. 1943, hrani avtor.

⁴⁵ Ibid., pismo L. Hauptmanna, 27. 10. 1943, hrani avtor.

⁴⁶ Ibid., pismo F. Valjavca, 18. 11. 1943, hrani avtor.

⁴⁷ Ibid., pisma L. Hauptmanna, 28. 11. 1943, 20. 4.; 16. 5. in 20. 5. 1944, hrani avtor.

⁴⁸ Ibid., pismo F. Valjavca, 24. 5. 1944, hrani avtor.

⁴⁹ Ibid., pismo F. Valjavca, 3. 6. 1944, hrani avtor, zadnja je v korespondenci omenjena knjiga nekega Franza. Skoraj zagotovo gre za knjigo Gerga Franza: *Erzherzog Franz Ferdinand und die Pläne zur Reform der Habsburger Monarchie*, ki je izšla v inštitutski seriji *Südeuropäische Arbeiten*, leta 1943.

⁵⁰ Ibid., pismi L. Hauptmanna, 10. 7. in 25. 9. 1944, F. Hauptmanna, 25. 8. 1944 in F. Valjavca, 19. 7.

Sodelovanje prof. Ljudmila Hauptmanna je bilo torej od previdno odmerjenega do zmerno naklonjenega. Do objavljanja v *Südostdeutsche* ali *Südost - Forschungen* je bil na začetku precej nezaupljiv, v novih vojnih, okupacijskih državnih okoliščinah pa je svoje stališče nekoliko omilil. Iz dosegljive bibliografije publikacij *Südost Instituta* v Münchnu⁵¹ ni razvidno, da bi Ljudmil Hauptmann v tem čas kar koli objavil v inštitutskih publikacijah. Enako velja za Ferda Hauptmanna in Jaroslava Šidaka.

Prof. dr. Milko KOS⁵²

Prof. Milko Kos tudi sodi med tiste slovenske izobražence, s katerimi je Fritz Valjavec želel navezati stike še razmeroma zgodaj. Izbral je izid 1. letnika "*Südost-Forschungen*" in mu ga s spremnim dopisom 14. januarja 1937 poslal v Ljubljano skupaj z vprašanjem, ali bi bil pripravljen sodelovati v reviji, saj bi bilo njegovo sodelovanje neprecenljivo.⁵³ Kosov odgovor je bil ljubeznivo vljuden. Potrdil je sprejem letnika, se zahvalil za povabilo k sodelovanju in zatrdil, da mu bo, če bo mogel sodelovati, tako sodelovanje v veliko čast. Valjavca je še opozoril, da njegov inštitut zagotovo ima njegove zadnje večje delo o "*Conversii*", nekatere druge separate pa je priložil pismu.⁵⁴ Odgovor je prejel v začetku februarja, skupaj z dvema starejšima publikacijama *Südost Instituta*, za katere pa je presodil, da bi naslovnika še vedno lahko zanimala. Obenem ga je Valjavec zaprosil, naj mu pošlje še separat razprave o istrski meji, ki da se dotika tudi vprašanj, ki jih sam preučuje. Kot skoraj vsako podobno pismo je tudi to zaključil s pozivom, da bo z veseljem objavil vsaj znanstven članek, ki ga bo prof. Kos namenil objaviti v njegovi reviji.⁵⁵ Njuno ohranjeno korespondenco je Kos zaključil z dopisnico, v kateri je Valjavcu z obžalovanjem sporočil, da nima na voljo več nobenega separata o istrski meji. Zahvalil se mu je za poslani publikaciji in od 15. februarja 1937 ni bilo več dopisovanja.⁵⁶

Prof. dr. Nikola RADOJČIĆ⁵⁷

Prvo pismo v korespondenci ni samo zgodnje, iz maja leta 1935, ampak ga je napisal prof. Radojčić in ne, kot običajno dr. Valjavec. Z dopisnico se je Radojčić

1944. V bibliografijah *Südost Instituta* v Münchnu, nismo mogli odkriti, za katero delo F. Hauptmanna gre, saj je prva dela objavil tu šele leta 1956. Morda nikoli ni izšlo.

51 *Südost-Forschungen*, Register zu Band 1-50, ur. Edgar Hösch in Karl Nehring, R. Oldenburg Verlag, München 1993; *Südost-Institut München 1930-1990*, Mathias Bernath zum siebzigsten Geburtstag, R. Oldenburg Verlag, München, 1990.

52 Milko Kos je bi v času dopisovanja redni prof. obče zgodovine srednjega veka in pomožnih zgodovinskih ved (1934-1965), ES, zv. 5, str. 311, Ljubljana 1991.

53 *Ibid.*, pismo F. Valjavec, 14. 1. 1937, hrani avtor.

54 *Ibid.*, pismo M. Kosa, 29. 1. 1937, hrani avtor.

55 *Ibid.*, pismo F. Valjavca, 10. 2. 1937, hrani avtor.

56 *Ibid.*, pismo M. Kosa, 15. 2. 1937, hrani avtor.

57 Nikola Radojčić si je v Ljubljani, kot eden prvih profesorjev zgodovine pridobil katedro za nacionalno zgodovino. Leta 1920 je postal izredni, leta 1922 pa redni profesor. V Beograd je odšel leta 1941. - ES zv. 10, str. 61, Ljubljana 1996.

zahvalil Valjavcu kot sodelavcu "Der Deutschen Akademie" za poslano revijo "Mitteilungen der deutschen Akademie I", v kateri je objavil članek "Ranke und der Südosten". Opozoril ga je, da je o Rankeju pisal tudi sam in mu citiral Letopis Matice Srbske.⁵⁸ Vendar je to pismo ostalo osamljeno in brez odgovora. Šele julija 1936 se začne korespondenca, vezana na sodelovanje v inštitutskih publikacijah.

Sredi julija je Valjavec, tako kot še mnogim drugim izobražencem na jugovzhodni Evropi, Radojčiću poslal prvi zvezek "Südostdeutschen Forschungen" in ga prosil za sodelovanje.⁵⁹ Pismo je Radojčić dobil, zvezka revije pa ne. To je Valjavcu sporočil z dopisnico 25. julija, obenem pa ga je še opozoril, da je del korespondence med Romyjem in Kopitarjem izdal že A. Ivič.⁶⁰ Glede na tako rekoč takojšen odgovor je bilo dr. Valjavcu veliko do sodelovanja prof. Radojčića. Iz odgovora 27. julija izhaja, da predvsem zato, ker Valjavec ni vedel za Ivičevo izdajo omenjene korespondence, knjigo, v kateri pa je nameraval izdati celotno konferenco, pa je že zaključil in jo je v nekaj tednih želel oddati v tisk. Prosil je Radojčića, naj mu sporoči, v kateri publikaciji je Ivič izdal ta del korespondence ter mu obenem zagotovil, da mu bo poslal nov izvod revije.⁶¹

Tudi Radojčić je takoj odgovoril. Že 29. julija mu je poslal želeni citat, ki se glasi: Arhivska gradnja o jugoslovenskim književnim in kulturnim radnicima, IV, 1723-1887: Srpska kraljevska akademija: Zbornik za istoriju jezika i književnost srpskog naroda, II. Od., knj. IX, 1935/75 sgg Cp.Vorr./XI-XII. Dodal je še, da bo publikacijo zagotovo mogel najti v Münchenski kraljevski knjižnici ali na Bavarski akademiji, Ivič pa, da je v članku obdelal tako korespondenco Kopitar Romy, kot tudi korespondenco Romy Šafařík. Takoj se je lotil tudi kritike Ivičevega dela, saj je Valjavcu sporočil, da pismo metropolita Stratimirovića Romyju z dne 18. 11. 1822 zagotovo ni takšno, kot ga je dal natisniti Ivič. To naj bi ugotovil tudi v svoji študiji o zgodovinskih študijah Stratimirovića.⁶²

Izmenjava pisem na temo korespondenca Kopitar Romy in Romy Stratimirović je trajala do srede oktobra 1936. Valjavec se je s to tematiko zelo intenzivno ukvarjal in se je temu primerno zanimal za vsako novost. V pismu 15. avgusta je Radojčića prosil za izvod njegovega natisnjenega predavanja o Stratimiroviću in ga spet prosil za prispevek za SODF. Do prof. Radojčića je bil celo bolj spoštljiv kot do drugih korespondentov, ki jih je prosil za sodelovanje. Pismo je namreč končal z besedami: "Če vam je moja prošnja neprijetna, Vas prosim, da jo pozabite in mi

⁵⁸ Ibid., pismo N. Radojčić, 4. 5. 1935, hrani avtor. Gre za članek, ki ga je Valjavec objavil v Mitteilungen der Akademie zur wissenschaftlichen Erforschungen und Pflege des Deutschen/Deutsche Akademie 1935, str. 1-24.

⁵⁹ Ibid., pismo F. Valjavca, 16. 7. 1936, hrani avtor.

⁶⁰ Ibid., pismo N. Radojčić, 25. 7. 1936, hrani avtor. Gre za eno Valjavčevih najzgodnejših del, ki ga je v knjižni obliki objavil šele leta 1942 v 30. številki Südosteuropäische Arbeiten z naslovom: "Bartholomäus Kopitars Briefwechsel. I. Teil, Kopitars Briefwechsel mit Karl Georg Romy", München, Max Schick 1942.

⁶¹ Ibid., pismo F. Valjavca, 27. 7. 1936, hrani avtor.

⁶² Ibid., pismo N. Radojčić, 29. 7. 1936, hrani avtor - O Stratimiroviću je Radojčić v tem času pisal dvakrat V pismu omenjana študija ima naslov: Istorijske studije metropolita St. Stratimirovića, Glasnik istorijskog društva u Novom Sadu, II, 1929, str. 317-64. Njegovo predavanje o istem pa je bilo objavljeno v Letopisu Matice Srpske, 345, 1936, str. 40-60.

oprostito, da sem jo že drugič izrazil.”⁶³

Radojčić je bil ta čas na počitnicah v Cavtatu in se je Valjavcu z razglednico oglasil kar od tam. Sporočil mu je, da bo želeno razpravo poslal v München takoj, ko se bo vrnil domov, na že drugo prošnjo za sodelovanje pa je nekako opravičujoče odgovoril: "Res nimam ničesar, kar bi sodilo v okvire "Forschungen".⁶⁴ Očitno pa razprave o metropolitu Stratimiroviću Radojčić ni poslal tako hitro kot je zagotavljal. Šele 16. oktobra 1936 je namreč Valjavec poslal v Ljubljano nekajvrstično pisanje, v katerem se zahvaljuje za prejeto razpravo in Radojčiću zagotavlja, da jo je pazljivo prebral ter da jo bo v kratkem vrnil.⁶⁵

S tem je bila korespondenca med Valjavcem in Radojčićem prekinjena za skoraj štiri leta. Ponovno je bila vzpostavljena šele leta 1940, v letu, v katerem je Valjavec svojo revijo preimenoval v "Südost Forschungen" in jo temu primerno tudi vsebinsko razširil. V začetku tega leta je Valjavec Radojčiću poslal zvezek IV, 1, 1939 SDF, ki pa je bila že na novo orientirana in ga že tretjič poprosil za sodelovanje, to pot s prispevkom iz zgodovine južno slovanskih narodov.⁶⁶

Radojčić si je pustil čas za odgovor. Šele čez skoraj tri tedne se je na dopisnici iz Ljubljane kratko zahvalil za poslano, pohvalil članek Eugena Bonoma "Serbokroaten im Ofener Bergland", ki da ga bo recenziral, sodelovanju pa se izognil z izgovorom, da je preveč zaposlen s pripravo knjige o srbskih državnih zborih v srednjem veku.⁶⁷ Četrtrič Valjavec ni več prosil Radojčića. Le zahvalil se mu je za odgovor in se vljudno veselil Radojčićeve nove knjige.⁶⁸ Ni pa opustil upanja, da bo Radojčića vendarle pridobil za sodelovanje in nikakor ni želel opustiti dopisovanja z njim. Ko je spomladi 1940 prevzel katedro za JV Evropo na berlinski univerzi, je bilo dopisovanje z vsemi korespondenti manj intenzivno in je z nekaterimi celo za nekaj mesecev prenehalo. Tudi z Radojčićem. Toda ko si je uredil položaj v Berlinu, se je Radojčiću spet oglasil. To pot je bila njegova prošnja konkretna.

Želel je namreč, da bi Radojčić napisal 2 do 3 strani nekrologa za umrlim prof. Ferdom Šišičem. Pripravljen je bil sprejeti Radojčićev tekst v srbohrvaščini in ga dati v Nemčiji prevesti, posebej pa je poudaril, da se objava nekrologa za tako pomembnim znanstvenikom v znanstveni reviji, kakršna je Südost Forschungen, spodobi.⁶⁹ Toda tudi v tem primeru Radojčić ni ugodil želji Valjavca. Na dopisnici je odgovoril, da je pri njih navada, da nekrolog za umrlim piše njegov naslednik. To pa je bil prof. dr. Barada in napotil ga je nanj. Obenem je mimogrede Valjavcu še sporočil, da je v Letopisu Matice Srbske, 353, 1940, str. 444-6, objavil recenzijo prej omenjenega članka Eugena Bonoma.⁷⁰

⁶³ Ibid., pismo F. Valjavec, 15. 8. 1936, hrani avtor.

⁶⁴ Ibid., pismo N. Radojčić, 26. 8. 1936, hrani avtor.

⁶⁵ Ibid., pismo F. Valjavec, 16. 10. 1936, hrani avtor.

⁶⁶ Ibid., pismo F. Valjavec, 26. 2. 1940, hrani avtor. V reviji je bilo veliko člankov s področja etnologije, domoznanstva in zgodovine južno slovanskih narodov. Nič več ni bila v središču pozornosti tematika povezana z nemštvom JV Evrope.

⁶⁷ Ibid., pismo N. Radojčića, 13. 3. 1940, hrani avtor.

⁶⁸ Ibid., pismo, F. Valjavec, 21. 3. 1940, hrani avtor.

⁶⁹ Ibid., pismo, F. Valjavec, 22. 5. 1940, hrani avtor.

⁷⁰ Ibid., pismo N. Radojčić, 27. 5. 1940, hrani avtor. Nekrolog za umrlim F. Šišičem ni bil v SOF nikoli objavljen.

Toda Valjavec ni odnehal. Zelo veliko mu je bilo do tega, da bi za sodelovanje, četudi samo posredno, pridobil tako pomembnega znanstvenika kot je bil Nikola Radojčić, oziroma da bi vsaj ohranil korespondenco z njim. Sredi junija se je Radojčiću spet oglasil, sprejel njegovo sugestijo za nekrolog, mu čestital za recenzijo Bonomijevega članka, ga prosil, ali bi lahko pregledal tiskovne pole njegovega članka o korespondenci Rummy-Kopitar in razmeroma dolgo pismo zaključil z: "Ali nimate slučajno kaj za našo revijo. Kot ste lahko spoznali iz zadnjih števil, se na noben način ne ukvarjamo izključno z vprašanji jugovzhoda." Področje sodelovanje je torej še dodatno razširil, samo da bi ga pridobil.⁷¹

Radojčićevega neposrednega odgovora na to pismo ne poznamo. Iz naslednjega pisma Fritza Valjavca pa je mogoče razbrati, da je Valjavcu posredoval pripombe na besedilo o korespondenci Kopitar-Rummy in da mu je bil le-ta zanje zelo hvaležen. V zahvalo mu je poslal izvod I. dela njegove publikacije "Der deutsche Kultureinfluss im nahen Südosten" skupaj z enim izvodom tipkopisa istega dela. Prosil ga je namreč, da bi tudi na to delo dobil od njega kakšne pripombe, saj je pripravljal drugo izdajo.⁷² Tega sodelovanja Radojčić ni zavrnil, kakor tudi ni zavračal strokovnega sodelovanja, izmenjave razprav in znanstvenih podatkov. Z odgovorom, v katerem je "recenzijo" sprejel, je Valjavcu poslal še svojo razpravo o cesarju Justinjanu ter mu sporočil, da je našel zelo zanimive dokumente o Rummyju, ki jih bo obdelal.⁷³ Toda do oktobra 1940 Radojčić ni opravil obljubljenega in ga je zato Valjavec v pismu ponovno prosil za pripombe, ki jih je pričakoval najkasneje do konca zime, saj naj bi že v letu 1941 izšla druga izdaja.⁷⁴

Ali je Radojčić napisal opombe k Valjavčevemu besedilu, najbrž ne bomo nikoli izvedeli. V korespondenci je od oktobra 1940 do junija 1942 namreč zazijala luknja. Najbrž moremo to luknjo pripisati razširitvi vojne in napadu na Jugoslavijo. Šele ko se je prof. Radojčić preselil v Beograd, kjer je na tamkajšnji fakulteti dobil katedro za zgodovino, je korespondenca spet ohranjena, glede na vsebino pa tudi obnovljena. Fritz Valjavec je namreč sredi junija 1942 čestital prof. Radojčiću za novo službo in se veselil, da je Radojčić "dobro prestal nemirne čase". Izrazil je upanje, da se bo sodelovanje med njima tudi iz Beograda tako uspešno razvijalo kot se je iz Ljubljane. Posebej se je zanimal za izmenjavo publikacij in revij, še zlasti Srpske akademije znanosti, ki jih ni prejemal že od leta 1939.⁷⁵ Korespondenca je od tu dalje močno luknjičava. Ohranjeni sta le dve dopisnici, ki jih je Radojčić poslal Valjavcu leta 1943 in v katerih mu poroča o novih publikacijah, prosi za nove in se zahvaljuje za poslane.⁷⁶ Na zadnjo, marčevsko, mu je Valjavec odgovoril 10. aprila 1943. Formalno napisano pismo, v katerem mu sporoča, da se bo potrudil izpolniti njegove želje, zaključuje vsebinsko tako kot je leta 1936 zaključil prvo pismo t.j. s prošnjo za pispevek: "Ob tej priložnosti mi dovolite

⁷¹ Ibid., pismo F. Valjavca, 11. 6. 1940, hrani avtor.

⁷² Ibid., pismo F. Valjavca, 6. 7. 1940, hrani avtor.

⁷³ Ibid., pismo N. Radojčića, 16. 7. 1940, hrani avtor.

⁷⁴ Ibid., pismo F. Valjavca, 3. 10. 1940, hrani avtor.

⁷⁵ Novico o preselitvi prof. Radojčića v Beograd je Valjavcu sporočil Franz Babinger, zgodovinar, specialist za turška vprašanja. Ibid., pismo F. Valjavca 7. 6. 1942, hrani avtor.

⁷⁶ Ibid., pismi N. Radojčića, 2. 2. in 30. 3. 1943, hrani avtor. Prosil je naprimer za delo Otta Treitingerja o vzhodnorimskih cesarjih iz leta 1938 in disertacijo nekega dr. Köhlerja o vprašanih jugovzhodnega nemštva.

vprašanje, če bi lahko za nas ob priložnosti napisali kakšen članek. Zelo bi ga bil vesel."⁷⁷ Korespondenca se tu konča. Valjavec ni dočakal Radojčićevega članka. Šele nekaj let pred smrtjo - umrl je leta 1964 - in v letu Valjavčeve smrti, leta 1960, je v SOF objavil svoj prvi članek z naslovom "Die wichtigsten Darstellungen der Geschichte Bosniens", 19, str. 146-163; tik pred smrtjo, leta 1963, pa še drugega z naslovom "Justiniana Prima und Graf Georg Branković", 22, str. 312-325.

Že iz izbora korespondence dr. Valjavca z nekaterimi slovenskimi izobraženci se kaže izrazit namen urednika SODF, da bi pridobil čim več avtorjev iz JV Evrope in bi na ta način pomagal prebiti oklep nezaupanja do nacistične Nemčije in njene znanosti. Na drugi strani korespondenca kaže na širino zanimanja nemške/nacistične znanosti za historične, jezikovne, nacionalne, družbene, religiozne in druge probleme v takratni Jugoslaviji, s slovenskimi vred. Ta širina in natančnost sodita tudi sicer med značilnosti nemške znanosti še posebej v nacističnem času. Zanimanje za ta del Evrope je bilo seveda tudi politično pogojeno in oblast je želela čim več vedeti o krajih, ozemljih in državah, do katerih je imela take ali drugačne aspiracije oz. so v njih živeli pripadniki nemškega naroda. Obenem pa že tudi ta košček ohranjene korespondence kaže, da se velika večina nagovorjenih slovenskih znanstvenikov ni odločila za neposredno sodelovanje. Previdnost v komuniciranju je očitna. To velja le delno ali pa sploh ne za korespondenco dr. Ljudmila Hauptmanna, še posebej pa za tisto, ki tu ni objavljena, za korespondenco s prof. dr. Balduinom Sario. Ta je bil namreč precej naklonjen nacistični ideologiji. Slovenski izobraženci so zato le izjemoma, v času od 1935-1944, karkoli objavili v Valjavčevi reviji, kljub zagotavljanju njenega izključno znanstvenega interesa. Večji interes in obseg sodelovanja v reviji SOF se je pokazal šele po drugi svetovni vojni, še posebej po smrti Fritza Valjavca leta 1960. Vsekakor pa slovensko zgodovino-pisje še čaka velika naloga: temeljito analizirati pisanje in zanimanje družboslovne in humanistične znanosti nemškega prostora o/za JV Evropo, Jugoslavijo in Slovenijo od leta 1918 dalje. Že zdaj pa si dovoljujemo podmeno, da je bilo to v neposredni povezavi z nemško JV politiko.

⁷⁷ Ibid., pismo F. Valjavec, 10. 4. 1943, hrani avtor.

Vida DEŽELAK-BARIČ

OSVOBODILNA FRONTA SLOVENSKEGA NARODA IN NJEN ODNOS DO VERE

V tradicionalno katoliški slovenski družbi, kakršno je zatekla druga svetovna vojna in v kakršni se je odvijal protiokupatorski odpor, katerega udeleženci so hkrati hoteli uveljaviti manjše ali večje družbene spremembe, s tem pa neizogibno ogrozili družbeni položaj dotedanjih vodstvenih družbenih struktur in avtoritet, je obstajalo ves čas močno ali vsaj opazno poudarjeno razmerje Osvobodilne fronte slovenskega naroda (OF) in v njenem okviru Komunistične partije Slovenije (KPS) do svetovnonazorskih vprašanj. To je v konkretni družbeni danosti pomenilo predvsem opredeljevanje do krščanstva ter do Cerkve kot institucije.

Formalno gledano je OF kot organizacija in kot gibanje, ki je zajelo velik del slovenskega naroda, bila že zaradi množičnosti organizacija večinsko verujočih ljudi. Izrazita zasidranost slovenske družbe v katolištvu je bila tako močno prisotno dejstvo, da ga je zaradi različnih vzrokov vodstvo OF moralo upoštevati in se do posameznih vprašanj povezanih z njim javno opredeljevati.

Zato je razumljivo, da je npr. Vrhovni plenum OF v pozivu slovenskemu narodu na vsestranski, predvsem pa na odločnejši oborožen upor proti okupatorju iz začetka avgusta 1941 izrecno poudaril, da OF združuje vse na odpor pripravljene skupine "ne glede na politične in svetovnonazorske vidike".¹ Navedeno izhodišče, kar zadeva svetovnonazorskost, je ostalo veljavno načelo ves čas okupacije in kot tako mnogokrat poudarjano. S tem je vodstvo OF želelo odvrniti morebitne pomisleke verske narave med verujočimi pri njihovem pridruževanju osvobodilnemu gibanju, na drugi strani pa je legitimiralo komuniste in njihov ateizem kot bistveno značilnost komunistične doktrine. Predvsem sodelovanje oziroma vloga komunistov v revolucijskem narodnoosvobodilnem boju je bilo glavni razlog, zaradi katerega je vprašanje vere in Cerkve v času okupacije pridobivalo pomenu.

Čeprav je bila OF raznolika svetovnonazorska in idejna tvorba, je uspela v razmerju do omenjenega vprašanja najti najnujnejši skupni imenovalec. Ta je nedvoumno dopuščal svetovnonazorsko svobodo, si precej prizadeval za naklonjen odnos Cerkve, kateri pa je obenem želel omejiti dotedanji družbeni vpliv. Takšna naravnost je npr. razvidna v "Izjavi celotne Osvobodilne fronte", ki jo je objavil Slovenski poročevalec 14. 2. 1942, in se glasi: "Osvobodilna fronta slovenskega naroda se pravno in moralno obvezuje, da bo vedno in povsod spoštovala verska čustva katoličanov in dosledno dopuščala svobodno izpovedovanje krščanskega prepričanja ter praktično izvrševanje verskih in cerkvenih dolžnosti. Zato pa želimo, da se v skladu s potrebami novega življenja naroda katoliška cerkev na Slovenskem nasloni na svoje lastne sile ter svobodno in popolnoma zaživi iz njih. Kristjani in nekristjani OF so prepričani, da bo na ta način najbolje zavarovana svoboda

¹ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 1. Ljubljana 1962, dok. 18.

verskega in cerkvenega življenja kakor svoboda izpovedovanja svetovnih nazorov sploh."² Izjava je pomembna iz dveh vidikov; na eni strani zagotavlja svobodno izražanje krščanskega prepričanja in njegovo izživljanje v institucionalizirani obliki, na drugi strani priporoča osvoboditev Cerkev od zunanjih političnih vplivov, s čimer je seveda mišljena predvsem osvoboditev od klerikalizma.

V razmerah revolucijskega narodnoosvobodilnega boja je bilo nasplošno pa tudi znotraj same OF najpomembnejše (ne pa absolutno odločilno!), kakšno razmerje bo do verskega vprašanja vzpostavila KPS. Brez njene jasne in javne opredelitve bi bilo prej predstavljeno skupno stališče OF gotovo precej manj prepričljivo. Zato je centralni komite KPS 1. maja 1942 izdal še ločeno "Izjavo CK Komunistične Partije Slovenije o svobodi svetovnega nazora in verskega udejstvovanja". Glede na to da je bila objavljena v partijskem glasilu "Delo", organu CK KPS, namenjenem partijskemu članstvu, lahko upravičeno sklepamo, da je bilo omenjeno vprašanje aktualno ne samo na zunanji ravni, temveč tudi znotraj same partije.

V tej prvomajski partijski izjavi je rečeno: "Kakor vse temeljne skupine v OF tako je tudi Komunistična Partija Slovenije v sporazumu Osvobodilne fronte slovenskega naroda zajamčila Slovencem v splošnem, slovenskim katoličanom pa še posebej *svobodo svetovnega nazora in verskega udejstvovanja za sedanjost in bodočnost*. Čeprav je tako stališče že v programu Komunistične Partije Jugoslavije in vseh kompartij,³ kar klevetniki najbrže dobro vedo, ponavlja CK KPS to svoje jamstvo, izraženo v sporazumu Osvobodilne fronte slovenskega naroda, tem potom še kot posebno Izjavo Partije o svobodi svetovnega nazora in verskega udejstvovanja."⁴

Med frontnimi skupinami je bila skupina krščanskih socialistov najbolj goreča za razčiščevanje versko-cerkvenih vprašanj, obenem pa je bila tudi najbolj primerena, da se je v imenu OF obračala na javnost, ji tolmačila splošna frontna in lastna specifična tozadevna stališča in vzdrževala stike s pomembnimi osebnostmi katoliško-cerkvenega življenja. Kot skupina "katoličanov v OF" je izdala več spomenic.

Ena izmed njih, iz konca leta 1942, ima naslov "Slovenski kristjan, v boj zoper belo gardo!"⁵ in predstavlja poziv na odločen nastop proti domačim nasprotnikom OF. Njeno temeljno sporočilo je naslednje: OF je vsenarodna politična in oblastna organizacija, ki združuje vse sloje naroda in pripadnike vseh svetovnih nazorov; v osvobodilnem boju se slovenski narod ni uprl samo okupatorjem ter njihovim sodelavcem, temveč tudi "vsemu zlu, ki ga je tlačilo vso zgodovino", zato je njegovo prizadevanje usmerjeno tudi v t.i. "očiščevanje slovenskega naroda"; notranji nasprotnik je v mnogočem nevarnejši od zunanjega. V tej zvezi je rečeno: "Slovenski kristjani se z vso odločnostjo pridružujemo svojim tovarišem v OF, v borbi

² Makso Šnuderl: Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji. Ljubljana 1949, (dalje Šnuderl, Dokumenti) dok. 23.

³ Program KPJ, ki je bil sprejet na kongresu v Vukovaru junija 1920, je zahteval ločitev cerkve od države in ukinitve vseh javnih cerkvenih funkcij. Glej: Drugi (vukovarski) kongres KPJ. Izvori za istoriju SKJ, Beograd 1983, str. 85, 116. Sovjetska vlada je zakon o ločitvi cerkve od države sprejela januarja 1918.

⁴ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 2. Ljubljana 1964, dok. 22.

⁵ Arhiv Republike Slovenije (ARS), d.e. 2, tisk NOB, št. 960; Slovenski kristjan, v boj zoper belo gardo.

slovenskega ljudstva proti narodnim izdajalcem in netilcem državljske vojne. V tej borbi nas od ostalih tovarišev v OF ne loči niti pičica razlike." Slovenski kristjani naj bi bili še posebej kot kristjani dolžni nastopiti proti t.i. beli gardi, ker so odločni nasprotniki klerikalizma kot "največje nesreče za slovenski katolicizem", kajti "nihče mu ni toliko škodoval kakor izrabljanje vere v politične in družabne namene". Dalje pravi, da je klerikalizem usmeril večino slovenskih katoličanov "v oblast, moč, zunanje uniformiranje in v golo seštevanje pristašev, mesto da bi jim vzbudil čut za osebno rast, notranjo moč, evangelijsko ljubezen in moralno življenje. /.../ Takšno krščansko pojmovanje pa je izdajstvo nad krščanstvom in nič ni čudnega, če se *izdajstvu nad krščanstvom* pridružuje še *izdajstvo nad narodom*. Nič ni čudnega, če najhujši klerikalci danes nastopajo kot organizatorji Bele garde. Nič ni čudnega, če so politični kaplani danes postavili sebe in svoje in svoje politično krščanstvo na kocko v boju proti OF. Nič ni čudnega, če so nekatera slovenska župnišča postala strupena legla propagandistične propagande in organizacije. Nič ni čudnega, če se posamezni duhovniki oprijemajo danes puške proti svojemu lastnemu ljudstvu. Nič ni čudnega končno, če se celo cerkvena oblast odloča po klerikalnih nagibih, ne pa po nagibih evangelijskih resnic."

☉ Z retoričnim vprašanjem: "*Ali je še kje večje nasprotje od tega, da se krščanski pripadniki slovenskega ljudstva v imenu krščanstva borijo proti slovenskemu krščanskemu ljudstvu?*" (podčrtala V.D.B.), je spomenica opozorila na usoden proces razkola med katoličani. In nadaljevala: "Če slovenska duhovščina danes noče, ne upa ali ne zna braniti pravih krščanskih pozicij, moramo to storiti mi, preprosti kristjani v OF. Naša velika naloga je, da to storimo tudi proti volji nekaterih duhovnikov, kajti če duhovnik pogublja vero, jo mora rešiti ljudstvo samo. Če obsojamo klerikalizem in se borimo proti Beli gardi, nikakor ne nastopamo proti krščanstvu, nasprotno, ravno s tem pomagamo krščanstvu, da se otrese starih družabnih in političnih sil, ter se dvigne v vsej svoji svobodni moči."

Pri nas kristjanah gre torej za več, kakor za politično odločitev v smislu osvobodilne borbe. Pri nas gre še za to, da se odločimo tudi kot stoodstotni kristjani. Mi hočemo ostati Slovenci in kristjani. Zato nam borba za narodno svobodo pomeni borbo za versko obnovo. Če smo resnični kristjani, potem nam mora osvobodilna borba služiti kot najlepša prilika za vrnitev v *resnično* krščansko življenje. Osvoboditev naroda mora biti tudi osvoboditev vere. Krščanstvo mora stopiti na svoje lastne noge, zaživeti mora iz svojih lastnih sil, ne sme se več povezovati niti z družabnimi niti s političnimi sistemi in režimi, pokazati mora, kakšna je njegova izvirna preoblikovalna moč." Dalje še pravi, da je treba krščanstvo osvoboditi družbenih spon kapitalizma in imperializma. Govorjenje, da je vera v nevarnosti, ker da bodo komunisti porušili cerkve, da bodo partizani pomorili duhovnike, da bo OF prepovedala vsako versko življenje, je demagoško govorenje. In zaključuje: "Ne verujte nikomur, ki prihaja z orožjem branit vero, verujte le tistemu, ki jo brani s svojim vzornim verskim življenjem. Versko in cerkveno življenje na Slovenskem nista in ne bosta ogroženi. Nasprotno, OF in Komunistična Partija sta dali slovesno izjavo, da bosta spoštovali in varovali javno in zasebno versko in cerkveno življenje na Slovenskem, in se to na povsem svobodnem ozemlju tudi izvaja. Nasprotno pa so Italijani, s katerimi sodeluje Bela garda, demolirali in oplenili že nekaj cerkva, da sploh ne govorimo o njihovih nemških zaveznikih."

Zagotavljanje verske svobode s strani OF in svarjenje s strani protirevolucionarnega tabora, da komunizem oziroma "komunistična Osvobodilna fronta" vero in z njo povezane vrednote v temeljih ogroža, je s trajanjem vojne postalo pomembno torišče pridobivanja ali odvrčanja ljudi od OF ali pa od meščansko-komunističnih sil, ki so imele oziroma naj bi imele močno oporo v Cerkvi.

Zavračanje in celo strah pred komunizmom in s tem pred OF in njeno oboževano silo, t.j. partizansko vojsko, je bilo sprva predvsem ideološko-politično pogojeno, čemur se je sčasoma začela pridruževati še izkustvena raven. Čeprav je bil antikomunizem dostikrat propagandno instrumentaliziran, je nedvomno temeljil tudi na realnem poznavanju dogajanja v Sovjetski zvezi. O tem so pred vojno obširno pisali tako liberalno kot katoliško usmerjeni časopisi. Pogosta vsebinska točka svarjenja ljudi pred komunizmom je bila prav "brezbožnost" komunizma in njegova sla po radikalnem rušenju obstoječih družbenih struktur in norm, ki neizogibno terja prelivanje krvi.⁶ Tudi zgodovinar Fran Erjavec je sredi tridesetih let čutil potrebo, da napiše obsežno knjigo o komunizmu in Sovjetski zvezi, saj je menil, da je Slovincem dolgoročno komunizem nevarnejši od fašizma, ker v Jugoslaviji z velikimi socialnimi problemi lahko najde njegova odrešenjska ideja kljub neznatnemu številu komunistov plodna tla tako med delavci kot kmeti.⁷ O družbeno razkrojevalni naravi komunizma, ker da le-ta uničuje skupaj z vero tudi osnovno družbeno celico, t.j. družino, je npr. pisal teolog in dolgoletni glavni urednik časnika Slovenec dr. Ivan Ahčin.⁸

Tako zaradi pristnega hotenja verujočih kakor zaradi znanega bojnega odnosa boljševiške partije do vere, ki je avtomatično postavljala v negativno luč tudi slovenske oziroma jugoslovanske komuniste kot člane internacionalistične komunistične organizacije, OF vključno s KPS ni le načelno pristajala na kar se da korekten odnos do vere in Cerkve, temveč si je prizadevala takšen odnos tudi dejansko uvajati. Tudi za komuniste velja, da so vsaj na zunaj vernost in katoliško tradicijo spoštovali ali je vsaj niso omalovaževali, ker v izrazito katoliški družbi niso tvegali zagotovega revolta na tej osnovi.

OF se je hotela promovirati celo kot braniteljica pristne vere in takšne Cerkve, ki bi polno izpolnjevala tisto poslanstvo, zaradi katerega sploh eksistira, se pravi kot združevalko vernega občestva z izključnim ciljem služenja Bogu. Zato je v propagandi pogosto izpostavljala tiste, ki so ta načela kršili. Italijanskemu okupatorju, ki ga je OF ironizirala kot "nosilca dvatisočletne italijanske kulture" z najokrutnejšimi prvinami barbarizma, je večkrat dodajala, da je ta okupator ob enem tudi "katoliški barbar".⁹ Nemški okupator pa je bil zaradi množičnega izгона duhovnikov in protikatoliških vsebin nacizma sploh trden dokaz, kako okupator ne ogroža samo slovenskega naroda ampak tudi njegovo vero.¹⁰

⁶ O tem, kaj so pisali slovenski časopisi v tridesetih letih o dogajanju v Sovjetski zvezi glej med drugim zbornik *Pogledi na Sovjetsko zvezo*, Ljubljana 1986.

⁷ Fran Erjavec: *Komunizem in komunistična Rusija*. Ljubljana 1937.

⁸ Ivan Ahčin: *Boljševiška mladina*. Domžale-Groblje 1936; isti, *Komunizem največja nevarnost naše dobe*. Ljubljana 1939.

⁹ Glej npr. "Poziv vsem Slovincem", objavljen v *Slovenskem poročevalcu* 19. 5. 1942.

¹⁰ Tone Ferenc: *Cerkev na Slovenskem pod nemško in italijansko okupacijo*. Chiesa e società nel Goriziano fra guerra e movimenti di liberazione. Cerkev in družba na Goriškem ter njih odnos do vojne in osvobodilnih gibanj. Gorizia 1997.

S pojavom kolaboracije je tudi njej poskušala dokazati, da zasleduje le politične cilje, za vero pa da ji je dejansko malo mar. Kot dokaz, kako okupator in kolaboracija ne ščitita vere, je partizanska stran v propagandni vojni rada navajala primere, ko so cerkve in župnišča dajala zavetja nasprotnikovi vojski ali ko je domnevno prihajalo do skrunjenja sakralnih objektov.¹¹

OF je poskušala čimbolj dosledno voditi pragmatično versko politiko, k čemur je še zlasti komuniste vodila močna propaganda protipartizanskega tabora o komunističnem in s tem tudi protiverskem značaju OF. Da bi ovrгла te obtožbe, je OF vztrajno proglašala svobodo vesti in bogoslužja za neizpodbitni, zagotovljeni pravici, ki da ju bo kot deklarirana zagovornica demokracije branila. S tem v zvezi je uveljavljala strpen odnos nove "ljudske" oblasti do verskih čustev ljudi in njihove verske organizacije. Pomemben moment, ki ga je OF vnašala v urejanje odnosov do kompleksnega področja vernosti, pa je bilo načelo razločevanja vere kot osebnega prepričanja od Cerkve kot institucije. Medtem ko je bila vernost osebna in vsaj načelno nedotakljiva zadeva, je bil udar usmerjen na institucijo, ker se je zlasti vodstvo ljubljanske škofije in velik del njene duhovščine prej ali kasneje distanciral, odvrnil ali odkrito zoperstavil osvobodilnemu gibanju pod vodstvom "komunistične" OF.

V razmerah okupacije je bila OF v določenem pogledu v prednostnem položaju napram Cerkvi, saj je skupaj s protiokupatorskim odporom proglašala svobodo vere in bogoslužja, torej svetovnonazorsko strpnost, medtem ko se je Cerkev kot pomemben posreden ali neposreden dejavnik protikomunističnega odpora že zaradi svojega osnovnega poslanstva ter v preteklosti nesporno izpričane vloge odločilnega vzpodbujevalca nacionalne zavesti znašla v neprimerno bolj zapletenem in kontroverznem položaju. Na dileme časa (ali sodelovati v OF, v kateri so tudi komunisti; potisniti ideološki vidik v ozadje in slediti spoznanju, da v danem trenutku ogroža slovenski narod v prvi vrsti okupator; sodelovati z OF, ki nesporno želi predruѓačiti/zmanjšati družbeno vlogo Cerkve?) se je morala bolj kot povprečen vernik odzivati tudi s stališča obrambe institucije, da bi tudi v bodoče lahko opravljala svoje poslanstvo, seveda pa tudi obvarovala lasten družbeni položaj.

Glede odnosa komunistov do vere moremo razbrati naslednjo taktiko: z ničimer ne izkazovati nestrpnega ali celo sovražnega odnosa do vere ter verujočih in tako z osebnim vzgledom dokazovati, da je komunistom vsakršno bojovito brezbožništvo tuje. Računali so na nekakšno naravno razkristjanjanje oziroma samodejno odmiranje vere (kakor npr. države!), zato se jim niti ni zdelo smiselno trošiti energije za uničenje nečesa, kar naj bi samo po sebi izumrlo. Takšno pričakovanje je

¹¹ O tem je npr. Partizanski dnevnik 21. 9. 1944 objavil naslednji dopis o dogodku, ki bi se naj domnevno pripetil v Renčah: "Ko se Švabi v vasi Renče niso mogli znesti nad ljudmi, ker so vsi zbežali, so požgali 27 hiš in hlevov polnih živine. Da uteše svoja "pobožna nagnjenja" so se nato domobranci skupaj z italijanskimi fašisti in Nemci podali v cerkev, in iz nje odnesli srebrn, pozlačen kelih, katerega je župnik prejel v dar ob petindvajsetletnici službovanja. V župnikovem stanovanju so sredi kuhinje zakurili stole in vrgli v ogenj podobo Matere Božje. Župniku se je po njihovem odhodu posrečilo ogenj pogasiti, ostal pa je zopet en dokaz, kako domobranci "ščitijo vero". V mirenem kraju pa bi se naj zgodilo sledeče: "Na Grad je pridvela tatinska okupatorska drhal, prignala v cerkev ukradenega prešiča in ga v zakristiji odrla. Razbili so tabernakelj, prižnico in kip Brezmadežne, ki so mu odsekali roko in odnesli krono." (Krajevne vesti, Partizanski dnevnik, 3. 10. 1944, št. 263)

med drugim razvidno npr. iz navodil, ki so jih leta 1944 izdali na Štajerskem v brošuri "Za masovno partijo na Štajerskem". Brošura je posebno mesto namenila vprašanju odnosa partije do vere in dilemi, ali verujoči lahko postanejo člani partije. Rečeno je, da se partija bori za svobodo, da si svobode brez svobode vesti, prepričanja in vere ni mogoče predstavljati in, da sprejem v partijo ni pogojen s pristajanjem na en sam svetovni nazor (ateizem), oziroma da vernost ni prepreka za vstop v partijo. V utemeljitvi, zakaj verujočim ni onemogočen vstop v partijo, je navedeno, da je odločujoč kriterij pri sprejemih v komunistično partijo prispevek posameznika v osvobodilnem prizadevanju slovenskega naroda ne pa svetovno-nazorska pripadnost. Obenem pa je mogoče razbrati tudi prepričanje ali vsaj pričakovanje, da bodo verni člani (in nasploh človeštvo) v novih in bolj prosvetljenih družbenih razmerah na osnovi "znanstvene utemeljenosti" sami, brez prisile, svetovni nazor spremenili, se pravi sprejeli materialistični pogled na svet in se odrekli veri kot nečemu nazadnjaškemu ali celo mračnjaškemu. Takole je rečeno: "Zahtevati od ljudi, ki so vse do zadnje dobe živeli v mraku, ki ga je namenoma ustvarjala protiljudska gospoda, da bi imeli znanstven svetoven nazor, je nesmisel /.../. Velja torej pravilo, da poštenega in borbenege delavca, kmeta, obrtnika, delovnega izobraženca, ki se je izkazal pri delu za narodno osvoboditev, brez pomišljanja sprejmemo v Partijo, tudi če je veren. Ne stavljamo mu seveda nikakih pogojev, da se v kakršnikoli meri svojim verskim nazorom odreče."¹²

Iz takšnega ohlapnega, v bistvu pa taktičnega partijskega stališča, se je rodil pojav, ki so ga že med vojno nekateri vidni in kritični pripadniki OF, npr. dr. Makso Šnuderl in dr. Lojze Ude, označili kot pojav duhovne zmede. Očitek je letel predvsem na vidnejše krščanske socialiste, ki so po sprejemu dolomitske izjave začeli vstopati v KPS, s čimer se tudi del krščanskih socialistov na čelu z Edvardom Kocbekom ni strinjal.¹³

Potreba po naglem vključevanju novih članov v vrste KPS, še zlasti v letih 1943 in 1944, in predvsem sprejemanje v specifičnih razmerah, je partijskemu vodstvu predvsem v t.i. perifernih pokrajinah narekovala prožnejšo politiko glede svetovno-nazorske opredelitve celo v vrstah lastnih članov. Zato lahko upravičeno sklepamo, da niso bili tako redki primeri, ko so komunisti bili verni. Toda že v letu 1944 je opazna povečana skrb za t.i. idejno čistost partijskih članov v smislu utrjevanja svetovnonazorske jasnosti v ateistični smeri. Jeseni 1944 so na seji CK KPS razpravljali o Štajerski, kjer naj bi oblastni komite KPS s sekretarjem dr. Alešem Beblerjem vodil preširoko politiko v vprašanju vere kakor tudi nasploh. Na seji so obravnavali tudi primer vidnejšega belokranjskega komuniste, ki se je poročil cerkveno.¹⁴ V tem času, t.j. v luči bližajočega se konca vojne, je partijsko vodstvo jasneje definiralo tudi svoj odnos do duhovščine. O tem je na seji CK KPS 20. septembra 1944, ki je bila posvečena t.i. politiki zapiranja vrat v OF in nasploh uvajanju ostrejšega kurza, ustvarjanju seznamov "nesigurnih" itd., Edvard Kardelj

¹² ARS, d.e. 1, fond tisk, Aleš Bebler-Primož in Albin Vipotnik-Strgar: Za masovno partijo na Štajerskem (izvlečki iz referatov in nastopov na konferenci aktivistov novega celjskega okrožja), avgust 1944, a.e. 18 c.

¹³ Makso Šnuderl: Dnevnik 1941-1945, II. Maribor 1994, str. 216; Dnevnik dr. Lojzeta Udeta (rokopis hrani dr. Lojze Ude ml.); Edvard Kocbek: Listina. Ljubljana 1982, str. 112, 113, 192-194.

¹⁴ ARS, d.e. 1, Zapisnika sej CK KPS 15. 9. 1944 in 10. 10. 1944.

naročil naslednjo taktiko: "Z duhovniki malo zavlčevati! Ob poletu - hitro!" Na isti seji je Ivan Maček dejal, da je treba o vseh duhovnikih zbrati informacije.¹⁵

O katolištvu kot pomembnem konstitutivnem elementu slovenske družbe in iz tega izhajajočega nujnega upoštevanja vernikov ni mogla molčati niti dolomitska izjava, ki je sicer uzakonila partijski monopol. Ta je med drugim poudarila, da ostane krščanska socialistična skupina v OF "izraz prehajanja slovenskih katoliških množic na napredne nacionalne in družbene pozicije ter njihovega sodelovanja na takih pozicijah", vodstvo krščanske socialistične skupine pa "idejno vodstvo" tega prehajanja.¹⁶ S tem pa je partija obenem potrdila, da je rabila krščanske socialiste predvsem kot *krščanske* socialiste, čemur se ni odrekla do konca vojne.

Odnosi med OF in Cerkvijo na Slovenskem so neizogibno dobivali tudi značaj političnega vprašanja. OF si je prizadevala pridobiti čim večje število duhovnikov ali vsaj doseči njihovo nevtralnost v razmerah razraščajočega se državljanskega spora. Pri tem je bila predvsem v Ljubljanski pokrajini precej neuspešna, kjer tudi ni uspela pridobiti škofa dr. Gregorija Rožmana. Podobno kot v razmerju do krščanskih socialistov je tudi v razmerju do Cerkve pri KPS bil prisoten interes koristnosti, saj je Cerkev kot institucija z močnim družbenim vplivom imela pomembno vlogo pri političnem opredeljevanju ljudi.¹⁷

Med ukrepe, ki naj bi potrdili spoštljiv odnos do verujočih, sodi uvedba funkcije verskega referenta, t.j. vojaškega kurata. Uvedel jo je odlok IOOF z dne 12. januarja 1943, da se omogoči "zadoščenje verskim potrebam v slovenski narodno-osvobodilni vojski". Verske referente je nastavljalo Glavno poveljstvo.¹⁸ Istočasno je glavno poveljstvo za verskega referenta pri Glavnem poveljstvu imenovalo "doktorja teologije in rimsko-katoliškega duhovnika ljubljanske škofije" dr. Metoda Mikuža, prvega duhovnika, ki se je pridružil partizanom.¹⁹ Mikuž je opravljal verske obrede tako po brigadah in odredih kot med civilnim prebivalstvom. O možnostih, da se partizani udeležujejo verskih obredov, je IOOF maja 1943 poročal vrhovnemu plenumu, da je to omogočeno slehernemu partizanu, ki to želi.²⁰ Kasneje so imenovali verske referente tudi v posameznih večjih partizanskih enotah, kar pa še zdaleč ni pomenilo uvedbe rednega verskega življenja v partizanske enote. Tako so jeseni 1943 pri Goriški diviziji za verskega referenta imenovali Avgusta Černetiča, kasnejšega verskega referenta pri štabu IX. korpusa.²¹ Pri 14. diviziji je to funkcijo opravljal Jože Lampret.²²

Po suspenzu Mikuža, ki ga je odredil škof Rožman, se je vodstvo OF obrnilo na javnost z vrsto člankov: Josip Vidmar, Slovenskim duhovnikom; Josip Rus, Zatičajmo sovražstvo; Boris Kidrič, Komunisti in slovenska duhovščina; Edvard Kocbek, Slovenski kristjan svojemu duhovniku; Marijan Breclj, Odločite se!. Oglasil se je

¹⁵ ARS, d.e. 1, Zapisnik seje CK KPS 20. 9. 1944.

¹⁶ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 6, dok. št. 3.

¹⁷ Tamara Griesser-Pečar, France M. Dolinar: Rožmanov proces. Ljubljana 1996, str. 90; Bojan Gođeša: Kdor ni z nami je proti nam. Ljubljana 1995, str. 175-196.

¹⁸ Šnuderl, Dokumenti, dok. 57.

¹⁹ Šnuderl, Dokumenti, dok. 58.

²⁰ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 7. Ljubljana 1981, dok. št. 25.

²¹ Zdravko Klanjšček: Deveti korpus slovenske narodnoosvobodilne vojske 1943-1945. Ljubljana 1999, str. 47.

²² Jože Lampret: Napredni slovenski duhovnik in revolucionar. Velenje 1981.

tudi Metod Mikuž s člankom *Moja pot v partizane*. Izšli so v brošuri z naslovom *Slovenskim duhovnikom*.²³

Ob tej priliki se omejimo samo na Mikuževo pojasnilo, zakaj se je odločil za odhod med partizane. O tem pravi: "Popolnoma razumljivo je, da sem se moral kot Slovenec spričo tako jasno zahtevane opredelitve (boriti se "za svobodo ali za nadaljno suženjstvo in nesrečo", op. p.) odločiti. Ker nisem nikdar v življenju ob vseh mogočih vprašanih iskal globljih odgovorov, če so bili na dlani jasni in preprosti, je bil moj odgovor v tej stvari preprost: vsakdo ima pravico do življenja in le Bog mu ga lahko vzame. To, kar počne okupator in kar naj bi po njegovem fašističnem pojmovanju še prišlo na narod, daje vsakemu Slovencu popolno pravico do samoobrambe, ki je po božji volji vsakemu prirojena." Dalje pravi, da se je znašel pred naslednjo alternativo: "Ali stopiti na stran za svobodo se borečih poštenih ljudi, ali pa ob strani, iz mirnega kotička resignirano opazovati in čakati, češ kar bo bo. Tega drugega nisem mogel, ker mi je to branila tako moja človečanska kot duhovniška zavest. Od prve ure namreč, odkar mi je škof položil roke na glavo, sem se globoko zavedal resnice, ki jo je za vse večne čase in kraje zapisal veliki sv. Pavel, *da je duhovnik vzet iz ljudi za ljudi* in ni mi bilo treba veliko premišljevat, ko sem izvedel, koliko borcev - Slovencev si iskreno želi duhovnika, ki bi jim stal ob strani v njihovi najtežji uri, pri ločitvi s tega sveta. In še nekaj mi ni dalo miru, to namreč, ali je res mogoče, da se bo ta sveta borba za narodno svobodo in lepšo bodočnost izbojevala brez mojega, na Slovenskem dovolj močnega in - tak bi vsaj moral biti - najidealnejšega stanu? Odločil sem se in šel."²⁴

Enega od načinov urejanja odnosov med ljudsko oblastjo in duhovniki na partizanskem ozemlju je predstavljala februarja 1944 ustanovljena Verska komisija pri predsedstvu SNOS. Njene naloge so bile: zagotavljati nemoteno izvrševanje bogočastja; analizirati dotadanje razmerje med cerkvijo in organi ljudske oblasti na vseh področjih javnega in zasebnega življenja; sodelovati pri urejanju tega razmerja - še zlasti pri nastalih nesporazumih, s pripravo predlogov in mnenj; skrbeti za dokončno ureditev razmerja med cerkvijo in slovensko ljudsko oblastjo na ta način, da daje pobude, predloge in zbira potrebno gradivo.²⁵ Z delom je začela šele septembra 1944, kar kaže na ne pretirano zavzetost ljudske oblasti za ureditev verskih in cerkvenih vprašanj. Tudi po uradnem začetku poslovanja je zadevala na določene ovire, (prilagajanje beograjskemu centralizmu, preprečitev izdajanja verskega lista itd.), kar je zmanjševalo njeno učinkovitost. Sestavljena je bila iz duhovnikov (dr. Stanko Cajncar, Avgust Černetič, Jože Lampret, dr. Metod Mikuž) in laikov (dr. Cene Logar, prof. Viktor Smolej), njen predsednik pa je bil dr. Lojze Ude.²⁶ Imenovanje na mesto predsednika je Kidrič Udetu utemeljil takole: "Komunist ne bi bil primeren, "klerikalec" prav tako ne, liberalci bi začeli s kulturnim bojem, ti pa kot "slovenski demokratični nacionalist" boš znal izravnovati nasprotja in držati pravo smer."²⁷

Ves čas vojne je OF pogosto omenjala versko svobodo, ki bi naj vladala v

²³ ARS, d.e. 2, fond tisk NOB, št. 959; Slovenskim duhovnikom.

²⁴ Metod Mikuž: *Moja pot v partizane*.

²⁵ Šnuderl, Dokumenti, dok. 113.

²⁶ Lojze Ude: *Moje mnenje o položaju: članki in pisma 1941-1945*. Ljubljana 1994, str. 151, 166, 167.

²⁷ Dnevnik Lojzeta Udet, 2. 8. 1944.

Sovjetski zvezi. S tem je hotela odgovarjati pisanju nasprotnika o boljševističnem zatiranju vere, posredno pa izpovedovala, da bo ureditev verskega vprašanja v SZ nekakšen vzorec za ureditev tega vprašanja tudi pri nas. Januarja 1945 pa je Verska komisija celo izdala prevod brošure *Religija in cerkev v Sovjetski Zvezi*, ki je leta 1944 izšla v Moskvi. Avtor F. Fedorov je z njo želel sporočiti širši svetovni javnosti, da cerkev v Sovjetski zvezi ni preganjana, da pa se je neposredno po izvedbi revolucije leta 1917 sovjetska vlada res zatekla k ostrim ukrepom, "da je napravila konec delovanju teh sovražnikov ljudstva (ruske pravoslavne cerkve, op. p.) in da je kaznovala vse, ki so se posluževali vere, da bi vodili politično protirevolucionarno borbo". Nezaupljiv odnos države do cerkve pa naj bi se bistveno izboljšal v času domovinske vojne, ko je pravoslavna cerkev odločno podprla obrambo domovine. Izboljšani odnosi so dobili potrditev v ustanovitvi Sveta za zadeve ruske pravoslavne cerkve pri Svetu ljudskih komisarjev, s čimer naj bi v razmerju med cerkvijo in državo nastopilo novo obdobje, "ki ni več tako ostro razmerje ločitve države od cerkve, kakor je bilo do tega časa". Kot pomemben dokaz svobodnega delovanja ruske cerkve se je navajal člen 125 Kazenskega zakonika Ruske federativne socialistične republike, ki je določal: "Vsako oviranje izvrševanja verskih obredov, ki ne motijo javnega reda in ne pomenijo protipravnega prisvajanja nekih pravic, se kaznuje s prisilnim delom do 6 mesecev." Tudi člen 124 sovjetske ustave je deklarativno zagotavljal svobodo vesti, svobodno opravljanje verskih obredov, izrecno pa je uzakonil tudi svobodo protiverske propagande. In nasploh naj bi vlada preprečevala vsakršno žaljivo protiversko propagando.²⁸

K omenjeni brošuri je Verska komisija objavila tudi predgovor. V njem je poudarila, da je namen brošure predvsem seznaniti slovensko javnost s položajem cerkve v SZ kakor ga je predstavil Fedorov, pripomnila, da sicer ni razlogov, da Fedorovu ne bi verjeli, a obenem navedla besede predsednika komisije Lojzeta Umeta s sestanka belokranjske duhovščine in aktivistov OF 13. septembra 1944 v Črnomlju, ko je izjavil, da mu je razmerje med cerkvijo in državo v SZ le slabo poznano. Vtis je, da se je s predgovorom komisija vendarle hotela ograditi pred možnimi neprijetnimi naknadnimi spoznanji o dejanskem stanju v SZ, da je predpostavljala določeno propagandistično sporočilnost omenjene brošure, zato je zapisala, da posreduje le "dostopno resnico", saj je med drugim zapisala: "Ni pametnega razloga dvomiti o resničnosti teh poročil. Nočemo pa trditi, da imamo po teh poročilih do kraja jasno sliko o položaju vere in cerkve v Sovjetski Zvezi. Za to bi bil potreben študij na kraju samem. Za človeka z dobro voljo pa je tudi že po teh poročilih jasno, kako lažnjiva, nečista in mračnjaška v celi vrsti bistvenih trditev je propaganda slovenskih klerikalcev in domobrancev. Vsa ta poročila postavljajo na laž tudi besede ljubljanskega škofa dr. Gregorija Rožmana, ko tolmači člen 124. sovjetske ustave, ki jamči svobodo vesti, priznava svobodo opravljanja verskih obredov in svobodo protiverske propagande."

Razumevajoč odnos partizanske strani do vere se je najbolj neposredno odražal predvsem na ozemljih pod partizanskim nadzorom in upravo ljudske oblasti, kjer se ni bilo mogoče izogniti vprašanjem javnih funkcij Cerkve, cerkvenih obredov, odnosa do duhovščine, mesta verouka v partizanskih šolah itd.

²⁸ ARS, d.e. 1, fond tisk, F. Fedorov: *Religija in cerkev v Sovjetski Zvezi*.

Na prvem partizanskem ozemlju spomladi 1942 na Dolenjskem in Notranjskem je IOOF npr. izdal odlok o poslovanju župnijskih uradov, po katerem so le-ti kot javnopravni uradi postali odgovorni ljudski oblasti in bili dolžni prekiniti izpolnjevanje okupatorjevih ukazov. Duhovniki pa so bili dolžni na nedeljo 31. maja 1942 v cerkvah prebrati odlok o vzpostavitvi slovenske narodne oblasti z dne 17. maja 1942.²⁹

Ko je prišel verski referent štirinajste divizije Jože Lampret poleti 1944 na osvobojeno ozemlje v Zgornji Savinjski dolini, je najprej krstil otroke, ki so bili rojeni v zadnjih treh letih in tega zakramenta niso prejeli, ker je nemški okupator izgnal skoraj celotno duhovščino. Pri pripravi čimbolj slovesne maše pa je Lampretu pomagal organizirati pevski zbor sam sekretar Oblastnega komiteja KPS za Štajersko dr. Aleš Bebler.³⁰

Na drugi strani je opazen vdor liberalnejših norm v človekovo zasebno življenje, ki ga je do tedaj vidno oziroma izključno uravnavala Cerkev. Izrazit primer so t.i. partizanske poroke, ki so jih izvrševali politični komisarji partizanskih enot. Normativno jih je uredil odsek za sodstvo glavnega štaba NOV in POS s posebnimi navodili z dne 25. aprila 1944.³¹ Tudi možnost razveze ter razveljavitve zakonske zveze je postala vsaj načeloma širše dostopna, saj Odlok o začasni ureditvi narodnih sodišč in o narodnih sodnikih (3. 9. 1944), ki je dodelil reševanje teh zadev okrožnim narodnim sodiščem (člen 9), ni predpisoval nobenih omejitev.³²

V skladu s partijsko taktiko odlašanja z radikalnimi ukrepi se je v partizanskih šolah kljub njihovi politizaciji še naprej poučeval verouk. Ta se ni opravljal le v osnovnih (ljudskih) šolah, temveč tudi v srednjih oziroma v partizanskih gimnazijah. Predmetniki za srednje šole, ki so jih pripravljali po kapitulaciji Italije, so predpisovali enako za vse razrede dve uri verouka tedensko.³³

O vzgoji, izobraževanju in položaju verouka v bodočnosti je na črnomaljskem zasedanju govoril referent za narodno vzgojo in prosveto France Lubej. Menil je, da na nobenem področju ne bo treba izvršiti temeljitejšega obračuna s preteklostjo kakor ravno na področju vzgoje in prosvete. O najpomembnejših "pridobitvah", ki bodo odločilno obeleževale novo slovensko prosvetno stavbo, pa je dejal: "Prva pridobitev je nesporno spoznanje, da mora o bodoči vzgoji odločati en sam faktor, to je narod, ne pa kakor doslej dva ali več faktorjev in to proti interesom ljudstva. V ta namen je treba že takoj sedaj osvojiti načelo ločitve cerkve od države in v posledicah urediti šolstvo tako, da bo verouk neobvezen učni predmet, ki se bo vršil za otroke, katerih starši to želijo."³⁴ Bodoča vloga cerkve na Slovenskem bo omejena

²⁹ Šnuderl, Dokumenti, dok. 35.

³⁰ Aleš Bebler: Čez dm in strn: spomini. Koper 1981, str. 144, 145.

³¹ Šnuderl, Dokumenti, dok. 140.

³² Šnuderl, Dokumenti, dok. 152.

³³ Slavica Pavlič, Viktor Smolej: Partizansko šolstvo na Slovenskem. Ljubljana 1981, str. 183-185.

³⁴ Načelo ločitve cerkve od države in šole je mogoče med drugim zaznati tudi v uradnem poimenovanju nosilcev vzgojnoizobraževalne dejavnosti. Nekdanje ministrstvo za uk in bogočastje so v junija 1942 ustanovljenem Narodnoosvobodilnem svetu zamenjali s "poverjeništvom za prosveto". v septembra 1943 ustanovljeni Upravni komisiji za osvobojeno slovensko ozemlje v "odsek za narodno vzgojo in prosveto", pri predsedstvu SNOS v "odsek za prosveto" in v maja 1945 ustanovljeni Narodni vladi Slovenije v "ministrstvo za prosveto".

na nalogo, da s svojega svetovno nazorskega stališča prispeva pri razvoju naroda.³⁵

Vprašanje verouka v šolah je tudi eno izmed tistih področij, na katerih je zelo jasno prihajala do izraza taktika partijskega vodstva. To vprašanje je dobilo pomembne razsežnosti jeseni 1944 ne samo v slovenskem, temveč tudi v jugoslovanskem okviru, ko je ZAVNOH na tretjem zasedanju poleg sklepa o ustanovitvi Verske komisije pri predsedstvu ZAVNOH spejel tudi sklep, da je v osnovnih šolah verouk obvezen predmet. Omenjeni sklep je v slovenskem prostoru ugodno odmeval še zlasti na Primorskem in ga je objavil tudi Partizanski dnevnik³⁶ V zvezi s tem je Kardelj s Hrvatske poslal CK KPS naslednje navodilo: "Imejte pred očmi, da je ta sklep popolnoma napačen in da odbijete vse poskuse, ako bi se kdo v Sloveniji skliceval nanj. Treba je zavzeti odločno linijo na ločitev cerkve od države. Ni treba seveda o tem danes govoriti, prinašati odloke itd. To je linija. Vse stvari na tej liniji pa rešujte brez formalnih odlokov, z administrativnimi predpisi. V enem vašem časopisu (menda v primorskem "Partizanskem dnevniku") sem bral, da "se je šolsko leto pričelo na Primorskem z običajno sveto mašo".³⁷ Če je že taka neumnost bila napravljena na terenu, vsaj ne dajajte v naše časopise. Opozorite takoj Primorce na to dejstvo in ne dopustite, da bi zašli na pot brezprincipnega politikantstva. Treba se je držati našega starega sklepa, da je verski pouk samo za tiste, za katere to žele starši in ne v šolskih urah, marveč posebej. Nikarte tega ne podcenjujte, ker se nam kasneje lahko krepko maščuje."³⁸ Naj ob tem še pripomnimo, da pa je Kardelj uspel na licu mesta prepričati, da bi predsedstvo ZAVNOH sprejelo odlok o veljavnosti le cerkveno sklenjenih zakonskih zvez (za kar se je med drugim zavzemal tudi sekretar CK KPH Andrija Hebrang), ter uveljaviti stališče, da se o sklepanju zakonskih zvez in o razvezah ne sprejme nobeno stališče, in da primere, ki zahtevajo nujno rešitev, začasno rešujejo narodnoosvobodilni odbori.³⁹

Prav udeležba duhovnikov v osvobodilnem gibanju naj bi na zunaj manifestirala vso širino osvobodilnega boja, t.j. izrazito prevladujočega protiokupatorskega odpora, ki ga svetovnonazorske razlike nikakor ne smejo omejiti. Zlasti na Primorskem so bili v času po kapitulaciji Italije pogosti primeri, ko so duhovniki v novonastalih bataljonih imeli maše in delili ranjenim partizanom poslednjo tolažbo. Duhovnike najdemo med odposlanci kočevskega zbora, na katerem sta bila dr. Metod Mikuž in Franc Škerlj izvoljena tudi v delegacijo v AVNOJ. Duhovniki so bili pritegnjeni v različne organizacije in ustanove. Prodekan Andrej Ilc iz Podzemlja je bil izvoljen v glavni odbor Rdečega križa Slovenije. Med člani štajerskega pokrajinskega odbora OF najdemo leta 1944 kar dva duhovnika; to sta bila Jože Lampret in Franc Šmon, ki pa sta že tedaj oba bila člana Partije! V

³⁵ Referat Franja Lubeja "Osvobodilna fronta in njene naloge na področju narodne prosvete" objavljen v navedenem delu "Partizansko šolstvo na Slovenskem" (op. 33) na str. 267-280.

³⁶ Partizanski dnevnik, 21. 9. 1944, št. 251; Urejevanje šolstva v Hrvaški.

³⁷ Mišljena je Objava PO OF za Slovensko Primorje z dne 8. 9. 1944, s katero je PO OF razglasil osemletno šolsko obveznost in pričetek šolskega leta s 1. oktobrom 1944 ter določil, da se vpisovanje novincev v prve razrede opravi "po običajni šolski sveti maši". Objavo je priobčil Partizanski dnevnik 10. 9. 1944.

³⁸ Izvori za istoriju SKJ. Dokumenti centralnih organa KPJ. NOR i revolucija 1941-1945, knjiga 20. Beograd 1987, dok. 55.

³⁹ Prav tam, dok. 12.

okrožnih politično-oblastnih organih sta npr. delovala Vilko Videčnik na Kozjanskem in Anton Ferjančič-Taras v Goriških Brdih.

Na Primorskem, kjer so zaradi specifičnih razmer posebno skrb posvečali organiziranju partizanskega šolstva, pri širjenju njegove mreže pa je pomembno vlogo odigrala iniciativa od spodaj, so bili duhovniki deležni javnega priznanja kot pomembnega vzpodbujevalca pri organiziranju partizanskega šolstva.⁴⁰

Časopisi so poročali o dejavnosti osvobodilnemu gibanju privrženih duhovnikov in s tem dokazovali spoštovanje vere in duhovnikov. O zboru odposlancev za izvolitev pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora za Primorsko 15. septembra 1944 je Partizanski dnevnik poročal: "Ob zboru primorskih odposlancev ugotavljamo, da je najbolj jasno izrazila primorska duhovščina svojo voljo do sodelovanja v osvobodilnem boju s tem, da je poslala na zbor tri svoje zastopnike. Primorsko ljudstvo in naše narodno vodstvo pa je s svoje strani potrdilo svojo voljo do sodelovanja z duhovščino s tem, da je izvolilo v Pokrajinski Narodno osvobodilni Odbor (PNOO) tudi enega duhovnika."⁴¹ To je pač najlepši dokaz in odgovor klevetnikom, da *narodu zveste duhovnike mi spoštujemo in jim dajemo tudi pravico do političnega soodločanja*.⁴² Ni naključje, da je članek napisal krščanski socialist, takrat pa že tudi član KPS Janez Stanovnik. Ta je v omenjenem članku zapisal tudi pogosto ponavljano oceno o primorski duhovščini, ki naj bi bila med slovensko duhovščino narodno najbolj zavedna. Zapisal je: "Zdi se mi, da nisem daleč od resnice, če trdim, da je primorska duhovščina narodno najbolj zavedna. Primorskemu duhovniku je bilo nemogoče še od prvega trenutka tuje okupacije, da bi delal kakršnekoli obiske, čeprav samo vljudnostne tujim fašističnim oblastnikom (aluzija na takšne obiske v Ljubljani, op. p.). Ta duhovščina je ostala resnično tesno z ljudstvom in ob ljudstvu. /.../ Ko se je z zločinskim napadom Italije na nekdanjo Jugoslavijo začel osvobodilni boj južnih Slovanov in ko se je v tem boju dalje pojavila bela garda, ona dolgo ni dobila nobenega odmeva med primorsko duhovščino. Bela garda je demagoško kričala, da se bori za obrambo vere, toda vsakemu zdravemu Slovencu je bilo jasno, da je bil v tistem trenutku v nevarnosti narod in /ne/ vera. Duhovščina je tudi po svoji večini to preizkušnjo častno prestala." Toda jeseni 1944, ko je omenjeni članek nastal, je moral ugotoviti, da se je žal "prvotna vnema pozneje pri mnogih ohladila", da so postali "mlačni in se potegnili na stran", krivdo pa je enostransko pripisal sovražni propagandi.

V vsakdanjem življenju so številna dejstva potrjevala katoliški pečat dežele. Nekatera izhajajo neposredno iz področja vernosti, druga se navezujejo na katoliško tradicijo. Narodove močne zasidranosti v krščanstvu seveda ni bilo mogoče obiti in jo je bilo treba upoštevati, če že ne spoštovati. Tak odnos se je na zunaj odražal v mnogoterih oblikah. Povsem običajno je bilo, da so padle borce, če so okoliščine to dovoljevale, pokopali s cerkvenim obredom, ni pa bilo nujno. Cerkev niso

⁴⁰ Partizanski dnevnik, 28. 9. 1941, št. 258; Na pragu novega šolskega leta.

⁴¹ Duhovnika v PNOO dejansko niso vključili. Najprej so vanj nameravali vključiti župnika iz Kojškega Antona Ferjančiča, ki pa je na zahtevo goriškega nadškofa dr. Carla Margottija opustil politično delo. Tudi poskus, da bi pridobili goriškega duhovnika dr. Iva Juvančiča, ni uspel. Glej: Tone Ferenc: Ljudska oblast na Slovenskem 1941-1945, knjiga 3. Ljubljana 1991, str. 325.

⁴² Partizanski dnevnik, 18. 9. 1944, št. 248; Janez Stanovnik: Duhovniki na zboru primorskih odposlancev.

pokopavali samo navadnih borcev, ampak tudi visok poveljniški kader. Tako so cerkveno pokopali julija 1944 padlega komandanta 30. divizije Ivana Turšiča-Iztoka, čeprav je bil že od leta 1942 član KPS.⁴³ Ko je na množičnem zborovanju mladina Branice 6. septembra 1944 izročila bojno zastavo Bazoviški brigadi, je zastavo blagoslovil braniški župnik.⁴⁴ V časopisju so se večkrat pojavljali članki, v katerih so bile vpletene verske vsebine, npr. o cerkvenem pokopu padlega partizana,⁴⁵ o potrkanju cerkvenih zvonov kot vabilu ljudi k maši in obenem na partizanski miting ali manifestacijsko zborovanje.⁴⁶ Nasploh se motiv cerkvenega pozvanjanja v časopisih kar pogosto pojavlja. Tudi kulturna ustvarjalnost je pogosto dobivala navdih v nabožni tematiki.⁴⁷

Ko so na Koroškem zvedeli za nesrečno smrt komandanta slovenske partizanske vojske Franca Rozmana-Staneta (španski borec in predvojni komunist) novembra 1944, so se v znak žalovanja v nekaterih koroških cerkvah oglasili zvonovi, o čemer so poročali tudi osrednjemu vodstvu. Celó v osebni korespondenci med vidnejšimi komunisti naletimo na primere, ko si le-ti voščijo ob pomembnih cerkvenih praznikih, npr. ob božiču. Tradicija je bila torej prisotna in dopuščana tudi v samih partijskih vrstah in kot taka vendarle izkazuje strpno ozračje. Tudi Boris in Zdenka Kidrič, ki sta pozimi 1941/42 živela pri Lojzetu Udetu, sta npr. za miklavževo obdarovala Udetove otroke.⁴⁸

Še zlasti leta 1943 in 1944 so za veliko noč in božič potekale t.i. paketne akcije, ko so svojci partizanov in terenske organizacije pripravljali pakete, da so z njimi obdarovali borce in bolnike oz. ranjence v bolnicah ob imenovanih praznikih. Akcije so imele sicer večplasten pomen in namen, tudi povsem praktičen (paketi so vsebovali predvsem priboljške v hrani, obleko in cigarete), vendar že samo dejstvo, da so bile vezane na dva osrednja cerkvena praznika, potrjuje vsaj toleranten odnos do vere, če že ne kaj več. Zbiranje velikonočnih in božičnih paketov je bilo množično zlasti na Gorenjskem in Primorskem.

O razmerju OF do vere je uredništvo osrednjega glasila OF Slovenski poročevalec leta 1944 izdalo brošuro O Osvobodilni fronti in veri.⁴⁹ V njej so objavljeni pogovori Marije Vilfan z nekaterimi belokranjskimi duhovniki in političnimi osebnostmi, njen cilj pa je bil dokazati, kako ljudska oblast neovirano dopušča versko življenje, da le-tega celo spoštuje in da se v tem pogledu v primerjavi s predvojnimi obdobjem ni nič spremenilo. Partizanska Bela krajina, kjer se je ljudska oblast zaradi stalnosti partizanskega ozemlja najbolj razvila in utrdila, naj bi služila kot vzorec korektnega in dobrohotnega urejevanja verskega življenja. Če-

⁴³ Zdravko Klanjšček: Deveti korpus slovenske narodnoosvobodilne vojske 1943-1945, Ljubljana 1999, str. 147.

⁴⁴ Franjo Bavec-Branko: Bazoviška brigada. Ljubljana 1970, str. 335-337.

⁴⁵ Glej npr.: Partizanski dnevnik, 16. 9. 1944, št. 246; "Zvonili smo mrliču, danes pa ...".

⁴⁶ Partizanski dnevnik, 16. 9. 1944, št. 246; "Miting sredi Benečije"; Partizanski dnevnik, 20. 9. 1944, št. 250; Hočemo Titovo Jugoslavijo. Manifestacijsko zborovanje v Grgarsko-Čepovanskem okraju; Partizanski dnevnik, 30. 9. 1944, št. 260; Župnik je priredil miting.

⁴⁷ Glej med drugim: Marija Stanonik: Iz kaosa kozmos. Kontekstualnost in žanrski sistem slovenskega odporniškega pesništva 1941-1945". Borec 1995, št. 538-539; Slovensko pesništvo upora 1941-1945, zbral in uredil Boris Paternu, 4 knjige, Ljubljana, Novo mesto 1987-1997.

⁴⁸ Dnevnik Lojzeta Udetu 6. 12. 1941.

⁴⁹ ARS, d.e. 2, tisk NOB št. 1213; O Osvobodilni fronti in veri.

prav brošura tega ni eksplicitno zagotavljala, je bilo na osnovi njene vsebine logično sklepati, da je takšen odnos OF oziroma ljudske oblasti do vere in cerkve načelne narave, da bo torej v veljavi tudi po končani vojni. Andrej Ilc je poudaril, da obstoječi odnosi temeljijo na "poštenosti in odkritosrčnosti in /da/ Cerkev stoji pred važno nalogo, da se temu razvoju prilagodi". Izrazil je še osebno prepričanje, da bo v novi, svobodni Sloveniji "dana svoboda tudi v duhovnem oziru, svoboda udejstvovanja Cerkve, da bo mogla vršiti svoje poslanstvo za rast duš" ter da oblast "sodeluje z nami v najboljši volji in da se to sodelovanje ne bo izprevrгло v kakršnokoli preganjanje".⁵⁰

Tudi metliški kaplan Modest Golia je potrdil nemotenost verskega življenja, sproščeno in svobodno ozračje pa ponazoril z veličastno velikonočno procesijo v Metliki s 4.000 udeleženci (ob strani je stalo le kakih 100 gledalcev), med katerimi so bili tudi partizanski borci in partizanski pevski zbor.

Župni upravitelj v Črnomlju Lojze Žabkar je prav tako potrdil, da teče versko življenje nemoteno kakor pred vojno. Med drugim je navedel, da si duhovniki svobodno izbirajo snov za pridige in oznanila, da vernike svobodno poučujejo o verskih resnicah in božjih zapovedih, delijo zakramente, previdevajo bolnike na domovih in v partizanski bolnici v Kanižarici, opravljajo cerkvene pogrebe (tudi vojakov NOV, če je le mogoče). Celotno potrkanje zvonov, ki je zadnja leta obmolnilo, ponovno oživlja in povečuje praznično razpoloženje. Verouka v ljudskih in meščanskih šolah nihče ne moti ali omalovažuje; še največjo prepreko pri poučevanju verouka je videl v razpršenosti in razdrobljenosti vaških šol, zaradi česar bi potrebovali večje število duhovnikov (sam je npr. poleg ostalega dušno-pastirskega dela moral tedensko opraviti še štirideset ur verouka v šolah). Partizanski borci, ki so se kljub vojni vihri odločili skleniti zakonsko zvezo, so se po njegovem zatrjevanju v veliki meri poročali cerkveno. Na vprašanje, kako razlaga dejstvo, da so se mnogi duhovniki "v tej usodni borbi za obstoj slovenskega naroda postavili ob stran okupatorju proti svojemu ljudstvu", je odgovoril: "Kot pošten slovenski duhovnik vem samo en odgovor na to vprašanje: Slovenec sem bil in Slovenec ostanem. Iz naroda sem bil izbran in za narod poslan. Duhovnik sem po božji volji, in kot takšen sem in bom ostal svojemu milemu slovenskemu narodu vedno in povsod zvest in vdan. Politika naj se črta iz življenja duhovnika. Duhovnik naj bo samo duhovnik, potem bo res slovenski duhovnik. Le tako bomo znali biti res veliki. Cerkev je vedno trpela, kadar se je mešala v politiko./.../ Tisti pa, ki so šli z okupatorjem, so se sami izobčili iz slovenskega naroda."⁵¹

V vsakdanjem življenju pa so se pojavljali primeri, ki so odstopali od načela toleriranja in spoštovanja vere, čeprav je vodstvo NOG nastopalo proti takim pojavom. Šlo je predvsem za primere zasmehovanja vere in vernikov, pa tudi skrunjenja sakralnih objektov oziroma predmetov. Vendar ti pojavi niso zavzeli večjih razsežnosti. Ko je npr. CK KPS zvedel, da so nekateri udeleženci skojevskega tečaja pri CK KPS v mesecu marcu 1944 na poti na kurz v neki cerkvi naredili ogenj in kurili z lesenimi svetniki, je vsem, ki so bili udeleženi pri tem dogodku, izrekel partijske kazni. Med njimi je bila npr. sekretarka oblastnega komiteja SKOJ

⁵⁰ Isto, str. 8, 9.

⁵¹ Isto, str. 14, 15.

za Koroško, ki je zaradi omenjenega prestopka dobila partijski ukor. CK KPS je kazen takole obrazložil: "To postopanje dokazuje, kako prevladuje pri tovarišici sektaško gledanje na naš odnos do cerkve. Kot funkcionarka SKOJ-a bi morala imeti jasne pojme o odnosu Partije do cerkve in tolmačiti to ostalim tovarišem, ne pa, da še sama zapada takim napakam."⁵²

Da pa so stvari večkrat uhajale iz okvira, ni zanimalo niti vodstvo NOG. Sam Kidrič je pisal o pojavih sektaštva, ko so posamezniki zaradi "pretirane čuječnosti" vzpostavili odklonilen odnos do celotne duhovščine, vendar je krivdo za takšne pojave enostavno pripisal izključno tistemu delu duhovščine, ki se je "spečal z okupatorjem", in s tem sprožil sicer neobjektivne a po njegovem razumljive reakcije.⁵³

Nasprotna propaganda je mnogo pisala o nemorali oziroma razvratu v partizanskih vrstah.

Ti pojavi so bili vsekakor prisotni, vendar jih ni mogoče razlagati le z rahljanjem in razkrojem do tedaj veljavnih in na katolištvu utemeljenih moralnih norm, temveč tudi s specifikom partizanske vojske. Le-ta je v nasprotju z vaškimi stražarji in domobranci vključevala tudi ženske in ni živela v postojankah (pogostokrat v domačem kraju ali blizu njega). Te okoliščine so ob vsekakor liberalnejšem odnosu do navedenega vprašanja omogočale in na neki način tudi terjale kršenje tradicionalnih norm. Vendar moramo ugotoviti, da je NOG te pojave omejevalo, k čemur so ga silili tako praktični razlogi kakor tudi tradicija, še zlasti pa ni želelo pritrjevati nasprotnikovi propagandi. Vsekakor k "svobodni ljubezni" (še posebno v smislu, kakršnega so nekaj časa uveljavljali ruski boljševiki) ni vzpodbujalo, prej nasprotno.

Tudi za komuniste bi lahko trdili, da niso proti tem pojavom nastopali izključno iz nekih zunanjih in praktičnih razlogov, čeprav je bilo pri njih najbrž najmanj osebnih zadržkov. V potrditev navedimo Kardeljevo presojanje težkih prestopkov (mnogoženstvo, poskusi posilstva itd.) komandanta 7. korpusa Pere Popivode, o čemer je Kardelj takole pisal Titu: "Kod njega se pokazuje takav moralni razpad da se to više ne može trpeti i prosto je neverovatan skandal da je CK KPS to trpeo i da ga nije kažnjavao, iako je znao za sve te stvari. /.../ O njegovem nemoralnom, raskalošnom životu se priča na široko, a da nisu ni Glavni štab ni CK ništa preduzeli. Mi smo ga isključili iz Partije, no ja smatram da takav propalica ne može biti komandant korpusa. Zaslužio bi da ga se postavi pred sud i degradira..."⁵⁴ V tej Kardeljevi oceni je vsekakor prisotna ostra moralna obsodba, ki pa bi imela polnejšo veljavo, če bi skladno z njo samodejno ukrepal že sam slovenski vojaško-politični vrh, ne pa da je to storil šele na namig z vrha.

***

Iz opisanega dogajanja lahko zaključimo, da v vprašanju razmerja med nastajajočo ljudsko oblastjo in Cerkvijo ni šlo toliko za vprašanje ločitve cerkve od države v smislu napraviti cerkev čimbolj nevidno in neslišno, ampak v veliki meri

⁵² ARS, d.e. I, Dopis CK KPS 21. 8. 1944 oblastnemu komiteju KPS za Koroško, a.e. 2081.

⁵³ Boris Kidrič: Zbrano delo, knjiga 2. Ljubljana 1978; "Narodna oblast in duhovščina", str. 102.

⁵⁴ Dokumenti centralnih organa KPJ, knjiga 20, dok. št. 12; Pismo Edvarda Kardelja 30. 9. 1944 Titu.

za prizadevanje, da dobi ljudska oblast v cerkvi podpornika. Zahteva po depolitizaciji cerkve je bila v resnici precej namišljena zahteva. Vodstvo pritiokupatorskega odpora je nastopalo proti politizaciji Cerkve dosledno le v primerih, ko je le-ta nastopala proti OF in podpirala njene nasprotnike, ni pa se branilo, oziroma celo zahtevalo pa je podporo za sebe. To podporo je utemeljevalo na nacionalni dolžnosti, po kateri bi se morala duhovščina enako kot verujoči nasploh pridružiti OF. Jasno pa je, da Cerkvi ni bila pripravljena priznati vloge pomembnega političnega dejavnika. Osvobodilna fronta vključno s komunisti je ravnala izrazito pragmatično, zato med vojno ni spreminjala pravnega položaja Cerkve (verouk v šoli ostane, ostane ji tudi vodenje določenih civilnih aktov oz. opravljanje javnih državnih funkcij).

Odnos do vere in Cerkve, kakršnega so posamezniki javno izpovedovali, je bil v posameznih primerih, predvsem kadar je šlo za komuniste, gotovo nepristen, prilagojen taktiki, ki se je izogibala odpiranju "nepotrebnih" front in gradila najširšo možno/dopustno osnovo protiokupatorskega odpora. Kadar so se komunisti postavili v obrambo vere ali se navduševali nad njo, je gotovo šlo za izrabljanje vere v politične namene tudi z njihove strani. Med take očitne primere lahko uvrstimo izjavo Marije Vilfan (članica KPJ od leta 1934) v že omenjeni brošuri "O osvobodilni fronti in veri", ki navaja, da se je za novo leto 1944 udeležila maše v cerkvi v Suhorju v Beli krajini, ko je maši prisostvovala tudi častna četa 14. divizije pred odhodom na Štajersko. Dodaja, da ji "ni nobena maša v življenju ostala v lepšem spominu kot ta", ali pa, da je opazovala velikonočno procesijo v Črnomlju, katere so se udeležili tudi predstavniki vojske in ljudske oblasti.⁵⁵ Na ta način se je ustvarjala varljiva slika sožitja med novo ljudsko oblastjo in osvobodilnemu gibanju bolj ali manj naklonjeno duhovščinoe, ki je napeljevala k napačnemu sklepanju, da bo vernost v prihodnje ne samo osebna ampak vsaj v neki meri tudi javna zadeva, da torej ne bo potisnjena v brezimnost.

Vsekakor je to bilo kontroverzno obdobje tudi na obravnavanem področju. Marsikdaj je bilo resnico težko prepoznati zaradi silovite propagandne vojne, ki sta jo ustvarjala oba tabora, zaradi delnega prikrievanja namenov predvsem na komunistični strani, kar je bilo pogojeno z njeno strategijo in taktiko, pa tudi z njenim obeležjem nekakšnega prehodnega stanja. Tega najbolj zgovorno odslikuje dejstvo, da se je tudi del članov KPS še vedno prišteval k cerkvenemu občestvu. Ni pa bilo frontalnega napada, ki bi poskušal na hitro opraviti z vernostjo, čeprav so znanilci dekristjanizacije prepoznavni. Tudi najbolj revolucionarni del osvobodilnega gibanja je upošteval, da sodijo človekova duhovna obzorja in miselnost med najtežje spremenljive kategorije človekove biti, česar pa mu v bistveno spremenjenih okoliščinah po vojni ni bilo treba več tako dosledno upoštevati.

⁵⁵ O osvobodilni fronti in veri, str. 6, 7.

Bogdan KOLAR

NEKATERE RAZSEŽNOSTI ODNOSA MED DR. METODOM MIKUŽEM IN LJUBLJANSKIM ŠKOFOM DR. GREGORIJEM ROŽMANOM

V doslej objavljenih zgodovinskih spisih, ki so obravnavali čas druge svetovne vojne in neposredno po njej je bilo o odnosu dr. Metoda Mikuža do ljubljanskega škofa, to je njegovega cerkvenega predstojnika, dokler je opravljal duhovniško službo, slišati in prebrati že veliko predstavitev in interpretacij. Znano je, da je dr. Mikuž o svojem nekdanjem predstojniku napisal več sodb, med katerimi je članek v *Slovenskem biografskem leksikonu* pomenil le sumaren pogled na delo vojaškega sodišča ter sodbe, ki jo je vojaško sodišče izreklo civilni osebi.¹ Geslo je bilo sestavljeno pred letom 1960, po vsej verjetnosti kaj kmalu po Rožmanovi smrti, saj je datum njegove smrti že objavljen, izid devetega zvezka *Slovenskega biografskega leksikona* pa nosi letnico 1960 (iz kolofona izvemo, da je bil rokopis oddan v tisk 19. junija 1959, zvezek pa je bil dotiskan julija 1960). Članek je v primeri s tistimi, ki obravnavajo posameznike iz istega obdobja in s tolikšnimi pristojnostmi, kot jih je imel ljubljanski škof, po svojem obsegu skromen.² Ni pa znano, ali si je tudi škof dr. Gregorij dovolil sodbo o svojem nekdanjem podrejenem, čeprav na splošno velja, da po odhodu iz Slovenije ni poskušal vplivati na dogajanje v njegovi ljubljanski škofiji in da ni izrekal sodb o ljudeh in dogodkih doma. Morda bomo tudi v prihodnosti še nanjo kje naleteli, čeprav bi si bilo kar težko predstavljati, da bi škofova beseda imela takšen ton in tendence, kot jih imajo sodbe dr. Metoda Mikuža. Vsekakor je geslo sad zgodovinskega trenutka, v katerem je bilo napisano, ter političnih ocen, ki so o nekdanjem ljubljanskem škofu ob koncu petdesetih let prevladovali na Slovenskem. Podobno vrednotenje vsebujejo tudi dela, ki so bila objavljena kot samostojne publikacije ali prispevki pri širše zastavljenih naslovih. Odmev tega je najti v publikaciji Ljerke Bizilj *Cerkev v policijskih arhivih*,³ kjer je iz enega dostopnih dokumentov povzela poznejše stališče dr. Metoda Mikuža do škofa dr. Gregorija Rožmana: *"Dr. Metod Mikuž sodi, da so k škofovi medvojni drži veliko prispevali njegova okolica, vrhovi slovenskih meščanskih, političnih strank in škofijska kurija. In prav ta zadnja - in za njo skrivajoči se fanatični klerikalni podmladek - naj bi celo brez škofove vednosti in uradnega imprimaturja izdajala in širila 'najbolj gnusne in hujskaške brošure z versko-moralno vsebino, ki so nujno morale begati nekatere ljudi. Seveda odgovarja škof v polni meri tudi za to, čeprav jih ni imel moči prepovedati. Pri tem mislim na knjige in brošure kot na primer: 200? ali Kaj mora vedeti vsak Slovenec o OF, Izoblikujmo nov tip sloven-*

1 Prim. Slovenski biografski leksikon, 4. knj., str. 152. Škof dr. Gregorij Rožman je umrl 16. novembra 1959 v Clevelandu.

2 Prim. geslo v Enciklopediji Slovenije, 10. zv., str. 301-302.

3 Prim. Ljerka Bizilj: *Cerkev v policijskih arhivih*. Ljubljana 1991, 165 str.

skega vojaka, Bodi tudi v vojski kristjan,‘ zatrjuje Mikuž in med škofovo okolico in škofijsko kurijo prištevava brbljavega monsignorja Škerbca, Škulja, dr. Jagodica.⁴

Obilni literaturi,⁵ ki je bila o škofu dr. Gregoriju Rožmanu, njegovem času in mestu v slovenski zgodovini objavljena v zadnjih letih, pri čemer so se avtorji neredko sklicevali prav na vrednotenje, ki ga je o njem izrekal dr. Metod Mikuž, naj bo ta prispevek le dodatna osvetlitev ter res prispevek za boljše poznavanje odnosa, ki se je med njima izoblikoval že v času med obema vojnama ter deloma tudi v času druge svetovne vojne, pretežno do konca italijanske okupacije. K temu bi bilo nujno dodati širši politični in družbeni ter tudi vojaški vidik, saj je vlogo posameznika in njegovo ravnanje brez tega skorajda nemogoče ovrednotiti, vendar bi to presegalo namen pričujočega prispevka kot tudi zbornika samega. Delo z arhivskim gradivom, ki je bilo ustvarjeno v obravnavanem času, ter srečevanja z ljudmi, ki so ta čas še doživljali in poznali tako škofa dr. Gregorija Rožmana kot dr. Metoda Mikuža, pa vendar daje nekaj možnosti in podlago za predstavitev v naslovu nakazane teme. Okvir tega prispevka bodo kronološki mejniki, ki so bili odločilnega pomena za izoblikovanje njunega odnosa, pri čemer ne gre prezreti, da je dr. Metod Mikuž imel v slovenskem prostoru velike možnosti oblikovanja javnega mnenja o delovanju škofa dr. Gregorija Rožmana, le-ta pa ni imel možnosti, da bi na ustvarjanje podobe o sebi reagiral ali predstavil svoje gledanje ter razloge za takšno ravnanje.⁶

Zapis dr. Stanislava Leniča

Med škofovanjem dr. Gregorija Rožmana škofijski tajnik in pozneje ljubljanski pomožni škof dr. Stanislav Lenič⁷ je v času svojega službovanja v ljubljanskem

⁴ Bizilj, n.d., str. 72-73. Misli so povzete iz članka M. Mikuža Ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman in njegova okolica med NOB, v: Ljubljana v ilegali, knjiga 4, Ljubljana 1970, str. 321. Mons. M. Škerbec je umrl 17. 10. 1963 v Clevelandu; K. Škulj je umrl 22. 7. 1958 v San Martinu, Argentina; dr. J. Jagodic je umrl 16. 9. 1974 v Lienzu, Vzhodna Tirolska. Prim. Šematizem ljubljanske nadškofije za leto 1993, str. 496, 493, 514.

⁵ Prim. Jakob Kolarič: Škof Rožman, 3 knjige. Celovec 1967-1977; Bojan Godeša: Kdor ni z nami, je proti nam. Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnem taboru. Ljubljana 1994; Tamara Griesser-Pečar, France Dolinar: Rožmanov proces. Ljubljana 1996; Tamara Griesser-Pečar: Pomen 'osvoboditve' za slovensko katoliško Cerkev, v: Slovenija v letu 1945, Ljubljana 1996, str. 111-137; Ivan Jan: Škof Rožman in kontinuiteta. Ljubljana 1998.

⁶ Omeniti velja vsaj nekatere naslove izpod njegovega peresa: Obsodba ljubljanskega škofa Rožmana, v: Koledar OF 1947, str. 172-173; O nepravih duhovnikih, v: Koledar OF 1946, str. 198-199; Slovenska duhovščina in Osvobodilna fronta. Doneski k zgodovini narodnoosvobodilne borbe, v: Novi svet 1946, str. 400-419; Zakaj narod sodi svojega škofa, v: Slovenski poročevalec 28. 8., 30. 8. 1946; Ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman in njegova okolica med NOB, v: Ljubljana v ilegali 4, Ljubljana 1970, str. 320-360.

⁷ Stanislav Lenič je bil škofijski tajnik med leti 1940 in 1947. 9. julija 1947 je na ljubljanski teološki fakulteti zagovarjal disertacijo, 29. avgusta istega leta pa je bil aretiran. 23. decembra 1947 je bil obsojen na 6 let prisilnega dela, zaplembo premoženja in izgubo političnih pravic za 2 leti. 5. februarja naslednjega leta je vrhovno sodišče kazen zvišalo na 12 let zapore s prisilnim delom. Po pogojnem izpustu 1955 je postal župnijski upravitelj v Sodražici, na začetku junija 1964 je bil imenovan za generalnega vikarja ljubljanske nadškofije, 29. novembra 1967 za vazinarskega naslovnega škofa ter ljubljanskega pomožnega škofa. Umrl je v Ljubljani 4. januarja 1991. Prim. Tamara Griesser-Pečar: Stanislav Lenič. Življenjepis iz zapore. Celovec-Ljubljana-Dunaj, Mohorjeva založba 1997.

škofijskem ordinariatu večkrat spregovoril o odnosu med škofom dr. Gregorijem Rožmanom in dr. Metodom Mikužem. Občasno je tudi kaj zapisal. Zlasti v zadnjih letih življenja je v več intervjujih predstavil svoje doživljanje časa druge svetovne vojne in dogodkov, ki so ji sledili.

Med skromno zapuščino dr. Stanislava Leniča⁸ so tudi trije listi z zapisom osebnega doživljanja obeh protagonistov in njunega medsebojnega odnosa. Zapis, ki je nastal 24. novembra 1986 kot odgovor na intervju naslovnega škofa dr. Vekoslava Grmiča v celjskem *Novem tedniku*, v celoti navajamo v nadaljevanju.⁹ Ni pa bilo razvidno, ali je uredništvo objavilo njegovo pismo oziroma ali je bilo njegovo stališče sploh odposlano.

Škof dr. Vekoslav Grmič je v Novem tedniku z dne 20. novembra 1986 na strani 13 odgovarjal med drugim tudi na vprašanje, če soglaša s trditvijo dr. Metoda Mikuža, da o Rožmanu še ni bila izrečena dokončna sodba zgodovine in bo to nalogo treba še opraviti. Sam sem od Mikuževih slušateljev večkrat slišal, da je Mikuž ponovno nekaj podobnega izjavil. V imenovanem članku pa dr. Grmič popolnoma samovoljno in brez navedbe enega samega dokaza zatrjuje, da je mislil Mikuž vsekakor negativno sodbo o Rožmanu, ki naj bi bila veliko bolj utemeljena kakor je bila doslej.¹⁰ Da je Mikuž mislil povsem obratno od Grmičeve razlage, podpisani, ki sem oba predobro poznal - tako Mikuža in Rožmana - in vedel za njune medsebojne odnose, čutim dolžnost, da to samovoljno trditev omajam z naslednjimi podatki:

Metod Mikuž kakor tudi njegov brat Stane Mikuž, umetnostni zgodovinar, sta zadnja leta gimnazije študirala v zavodu sv. Stanislava v Šentvidu. Rožman se je za vsakega gojenca osebno zanimal, tako se je še posebej ob obiskih zanimal za oba Mikuža, ker je dobro poznal njunega vernega očeta učitelja, s katerim se je srečeval na birmah.

Metod Mikuž je bil vedno nekako ponosen na to, da ga Rožman поблиže pozna. Tudi kot bogoslovec je imel z Rožmanom pogoste stike. Ravnatelj semenišča, generalni vikar Ignacij Nadrah,¹¹ je zaradi Mikuževega značaja in nekaterih vidnih negativnih pojavov na njem, nasprotoval njegovi ordinaciji. Rožman ga je vzel v zaščito in posvetil, ker je računal, da bo kot nadarjen duhovnik, ki je hotel

⁸ Zapuščina se nahaja v Nadškofijskem arhivu v Ljubljani.

⁹ Intervju, ki ga je pripravil novinar V. Einspiler nosi naslov Sonce je od daleč videti majhno in podnaslov Mariborskega škofa Vekoslava Grmiča označujejo v cerkvenih krogih kot odpadnika. Vprašanje, na katero je odgovoril škof dr. V. Grmič, se je glasilo: "Soglašate s trditvijo dr. Metoda Mikuža, da o Rožmanu še ni izrečena dokončna sodba zgodovine in bo to nalogo treba še opraviti?" Prim. Novi tednik, št. 46, 20. november 1986, str. 12-13.

¹⁰ Ta del odgovora škofa dr. V. Grmiča se je glasil: "Dr. Metoda Mikuža so nekateri popolnoma napačno razumeli, kajti s temi besedami še zdaleč ni mislil, da bo sodba popravljena v smeri pozitivne sodbe. V vsakem primeru gre za negativno sodbo, ki pa naj bi bila veliko bolj utemeljena, kakor je bila doslej. Rehabilitacija ne pride v poštev, zato ker zločin ne more čez noč postati vrednota ali krepost."

¹¹ Dr. Ignacij Nadrah (24. 12. 1868, Ivančna Gorica - 17. 11. 1951, Ljubljana) je bil ljubljanski stolni kanonik, prošt, rektor bogoslovnega semenišča in generalni vikar. Prim. Šematizem ljubljanske naškofije 1993, Ljubljana 1993, str. 489. Službo generalnega vikarja je v skladu z določbami, ki jih je pred odhodom na Koroško dal škof dr. Gregorij Rožman, opravljal do 13. junija 1945, ko je bil aretiran. Vodstvo škofije je po vnaprej pripravljenem vrstnem redu kandidatov prevzel kanonik Anton Vovk.

nadaljevati teološki študij, lahko koristen duhovnik.¹² Mikuž je bil kaplan v Mengšu, Trebnjem in nazadnje v Kočevju. Ker je bil, žal, nagnjen k pijači, je bilo proti njemu povsod veliko pritožb. Rožman ga je, da bi ga nekako zavaroval, leta 1940 potegnil v Ljubljano. Stanoval je pri svojih starših na Viču, I. 1941 prepričal šmarnice na Viču, dokončal svoj teološki študij z zgodovinsko disertacijo o vrsti stiških opatov. Rožmana je prosil, če bi lahko v prostem času delal v škofijskem arhivu kot volonter. Rožman mu je rad dovolil in mu zato dajal skromno mesečno nagrado. Z arhivarjem dr. Maksom Miklavčičem sta bila v najskladnejšem sodelovanju. Že takrat je imel zveze z OF in je v tej zadevi gotovo veliko govoril z Rožmanom in mu dajal informacije. Pozimi leta 1942 je Mikuž odšel na dom svoje matere v Prapreče pri Svetem Gregorju. Maševat je hodil na Velike Poljane, kjer je imel v starem župniku Ivanu Noču dobrosrčnega prijatelja. Vendar nas je župnik Noč opozoril, da ima Mikuž pri maševanju določene težave, da silno težko izgovori konsekracijske besede in se mu na obrazu vidi, da trpi. Pa to tukaj ni pomembno.

Iz Praproč je Mikuž po dogovoru s partizani neke noči odšel z njimi in postal partizanski kurat in verski referent. Na škofa Rožmana so začeli pritiskati takratni politični ljudje, da ga na vsak način mora suspendirati. Spominjam se prav dobro, da je škof tudi meni o tem govoril in je rekel: Jaz sem po svoje vesel, da je Mikuž pri partizanih. Saj je tam veliko vernih fantov in mož, ki so vsak dan v smrtni nevarnosti in jim bo lahko delil zakramente. Ko je bil pritisk vedno hujši, se je končno vdal in v Škofijskem listu objavil kratko notico: 'Sacerdos Methodius Mikuž a divinis suspensus est, donec redeat et Ordinario se sistat.'¹³ (Duhovnik Metod Mikuž je suspendiran od upravljanja duhovniške službe, dokler se ne vrne in se predstavi ordinariju-škofu.)

Med tem časom, ko je bil Metod pri partizanih, je njegov brat Stane ponovno prišel k škofu. Spominjam se, da sem nekoč prišel po opravih k škofu in sem tam naletel na Staneta, s katerim sva bila v zavodu v isti učilnici. Stane je čakal v čakalnici, škof pa je prišel pravkar iz kapele in prinesel več liturgičnih predmetov, ki jih je sam zavlil in dal Stanetu, da jih bo po kurirjih poslal Metodu. Škof mi je še naročil, naj o tem nikomur ne govorim. V tistem času je namreč škof Rožman Metoda že odvezal cerkvene kazni, kar pa seveda iz znanih razlogov ni objavil. O tem sem zvedel šele prve dni po osvoboditvi.

Ko so prišli partizani v Ljubljano, so kmalu telefonirali na škofijo, da bo na določen dan ob deveti uri v stolnici maša za rajne partizane. Mašo bo daroval dr. Metod Mikuž. Takrat je škofijo vodil generalni vikar Ignacij Nadrah, ki ni vedel, da je Rožman preklical suspenzijo nad Mikužem. Zato se je hotel z Mikužem, ki je takrat stanoval v Unionu, sestati, da bi ga odvezal suspenzije in si tako razlagal: Jaz sem sedaj njegov ordinarij, prišel je v Ljubljano in s tem izpolnil pogoje, ki mu jih je postavil škof. Prosil me je, da sem ga spremljal v Union. Mikuž, ki je bil telefonično

¹² Metod Mikuž je bil ordiniran v ljubljanski stolnici 7. julija 1935. Na Teološki fakulteti je diplomiral naslednje leto. Na isti fakulteti je 1941 doktoriral s tezo Vrsta stiških opatov. Prim. Enciklopedija Slovenije, zv. 7, str. 139–140.

¹³ Odlok je bil objavljen med drugimi dogodki škofijske kronike v Ljubljanskem škofijskem listu 80(1943), št. 5, ki je izšla 10. junija 1943, str. 32. Zanimivo je, da je bil podoben odlok v oktobru 1943 objavljen tudi za duhovnika senjske škofije Jožefa Lampreta, nad katerim pa je bila izrečena 'suspensio a jurisdictione et divinis'. Prim. Ljubljanski škofijski list 80 (1943), št. 9–10, str. 86.

obvešččen o najinem obisku, naju je prijazno pričakal pri vhodu in pospremil v svojo sobo. Tam je najprej povedal Nadrahu, da ga zelo spoštuje kot svojega vzgojitelja. Nadrah pa mu je rekel nekako takole: 'Gospod doktor, sedaj ste izpolnili pogoje, ki jih je škof postavil za odvezo od suspenzije, zato vas jaz sedaj odvežem od suspenzije, da boste lahko opravili mašo v stolnici.' Mikuz pa mu je rekel: 'Gospod generalni vikar, lepo se vam zahvalim, toda povedati vam moram, da ne potrebujem odveze, ker me je škof Rožman že zdavnaj od tega odvezal. Če ne verjamete, vprašajte stiškega opata dr. Kostelega,¹⁴ ki je bil posrednik.' Mikuz je nato ob nabito polni stolnici opravil slovesni rekviem za vse padle partizane. Na koru je pel partizanski pevski zbor. Asistirala sta mu duhovnik France Šoukal¹⁵ in podpisani.

Iz povedanega se, mislim, dovolj jasno vidi, kakšno je bilo razmerje med Metododom Mikuzem in škofom Rožmanom. Zato se nismo čudili, če smo kdaj pa kdaj slišali, kako je znal Mikuz pri predavanjih omenjati, da bo zgodovina Rožmana morala še poglobljeno preučiti, da bo o njem dala pravilno sodbo. Rožman je moral pogosto poslušati očitke, da je bil skozi Mikuzev protektor.

Zanimivo je, da je Mikuz v tistem času, ko smo bili navajeni samo črno-belega prikazovanja okupacijskih dogodkov o Rožmanu, v Slovenskem biografskem leksikonu (zvezek X., stran 152) zapisal, da je "potemtakem Rožmanova krivda (subjektivna ali objektivna, kar je za razvoj dogodkov med NOB postranskega pomena) v tem, da se je ob veliki revolucionarni prelomnici v zgodovini slov. naroda obrnil k reakciji in kontrarevoluciji in ne na stran velikanske večine Slovencev..." Torej je za Mikuzja bil Rožman kontrarevolucionar, nikoli si ga ni upal imenovati izdajalca. Ko je Mikuz govoril, da bo treba zgodovinsko resnico o Rožmanu poglobiti in raziskati, je nedvomno mislil na tiste vzroke in tiste silnice, zaradi katerih se je Rožman odločil tako in ne drugače.

To sem moral zaradi resnice napisati kot dopolnilo samovoljne razlage dr. Grmiča, kaj je Mikuz mislil pod tem raziskovanjem zgodovinske resnice. Prepričan sem, da povsem drugače, kakor mu podtika dr. Grmič.

Ljubljana, 24. novembra 1986

Stanislav Lenič

Škof dr. Stanislav Lenič je svoje poznanstvo z dr. Metododom Mikuzem in s škofom Gregorijem Rožmanom ter njun medsebojni odnos obsežneje predstavil tudi v intervjuju, ki ga je imel za *Novo revijo*.¹⁶ Skoraj dobesedno je srečanje med generalnim vikarjem Nadrahom in Mikuzem opisal tudi v spominih, ki so bili objavljeni po njegovi smrti. Večji poudarek je dal le dogajanju po koncu druge

¹⁴ 54. stiški opat dr. Avguštin Kostelec (5. 8. 1879, Drašiči - 23. 2. 1963, Stična) je v cistercijski opatiji opravljal vrsto služb. Kot opat je bil na čelu skupnosti in raznovrstnih dejavnosti v letih 1924-1963. Doživel je razcvet samostana med obema vojnama in njegovo razdejanje po drugi svetovni vojni. Prim. J. Gregorič: Cistercijani v Stični. Ob 1500-letnici rojstva sv. Benedikta. Ljubljana 1980, str. 105-107. Po vsej verjetnosti pa je kot posrednik mišljen pleterski prior dr. J. E. Leopold-Lavov, kakor je razvidno iz nadaljnjega besedila.

¹⁵ France Šoukal (13. 12. 1909, Ljubljana - 12. 12. 1981, Zalag-Cerklje na Gorenjskem) je bil ordiniran 5. 7. 1936. Prim. Šematizem ljubljanske nadškofije 1993, Ljubljana 1993, str. 508.

¹⁶ Prim. Nova revija št. 67-68 (1987), str. 1929-1944. Prim. tudi S. Lenič: Moji spomini, Ljubljana 1997, str. 30-31. Za razliko od drugih mest je tu poudaril, da je škof Rožman preklical suspenz "kmalu po tisti objavi".

svetovne vojne in kontinuiteti Mikuževe duhovniške službe v partizanskih vrstah.

Odnos med škofom dr. Gregorijem Rožmanom in dr. Metodom Mikužem je dr. Stanislav Lenič osvetljeval tudi v svojem jetniškem življenjepisu.¹⁷ Iz tega dokumenta je razvidno, da je Stane Mikuž v januarju in februarju 1943 po naročilu svojega brata Metoda večkrat obiskal ljubljanski škofijski dvorec ter s pomočjo škofijskega arhivarja Maksa Miklavčiča prihajal do škofa Rožmana. V tem času je bil Metod Mikuž verski referent pri glavnem poveljstvu partizanskih enot.¹⁸ Po bratu je škofa prosil za liturgične pripomočke in za pooblastila, da je lahko opravljal duhovniška opravila v izrednih razmerah. V srečanju Staneta Mikuža s škofom Rožmanom v začetku februarja 1943 je bilo obravnavano vabilo poveljstva partizanske vojske in komunistične skupine v Osvobodilni fronti, ki so škofa vabili na srečanje na 'osvobojenem ozemlju' nekje nad Dobrovo. Sredi istega meseca je škof Rožman dal negativni odgovor glede predlaganega srečanja, poskrbel pa je za stvari, za katere je prosil Metod Mikuž.¹⁹

Mikužev odhod v partizane in prevzem službe verskega referenta

Po doslej odkritih dejstvih je dr. Metod Mikuž odšel iz Ljubljane in k sorodnikom pred novim letom 1943, da bi se, kot je sam izjavljal, pri njih pošteno najedel. Na voljo je imel dva tedna časa. Od tam je na povabilo partizanov odšel v njihove vrste. 5. januarja 1943 je Edvard Kardelj že poročal o njegovem bivanju v brigadi ter o namenih, da ga imenujejo za verskega referenta pri Glavnem štabu.²⁰ Čeprav so nekateri trdili, da je to storil s škofovo vednostjo in soglasjem, je vendar splošno sprejeto, da za njegov odhod k partizanom škof Rožman ni vedel in mu tudi ni mogel dati soglasja.²¹ To je v zaporu potrdil tudi Stanislav Lenič, ki je poudarjal Rožmanovo naklonjenost Mikužu z dejstvom, da ga je škof branil, ko so Mikuža napadali v tisku. Ni pa Mikuž uspel prepričati svojega predstojnika, da bi spremenil stališče do Osvobodilne fronte in partizanskega gibanja, čeprav je v

¹⁷ Prim. Tamara Griesser-Pečar: Stanislav Lenič. Življenjepis iz zapora. Celovec-Ljubljana-Dunaj, Mohorjeva založba 1997, 338 str.

¹⁸ Odlok o uvedbi funkcije verskih referentov v Slovensko narodnoosvobodilno vojsko je Izvršni odbor Osvobodilne fronte izdal 12. januarja 1943, objavil ga je Slovenski poročevalec šte. 3, ki je izšel 25. januarja 1943. Utemeljitev za ustanovitev službe je bila: "Da se omogoči zadoščanju verskim potrebam v Slovenski narodno-osvobodilni vojski, se uvede v vojsko funkcija verskih referentov - duhovnikov ustrežajočih veroizpovedi." V istem odloku je bilo določeno, da verske referente nastavlja glavno Poveljstvo Slovenske narodno-osvobodilne vojske. Prim. Slovenski poročevalec 4 (1943), št. 3, 25. januarja 1943, str. 3. Na isti strani je bila objavljena še dodatna odredba glavnega poveljstva, s katero je bil za verskega referenta nastavljen Metod Mikuž, "doktor teologije in rimsko-katoliški duhovnik ljubljanske škofije". Prim. Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knj. 5. Ljubljana 1978, str. 145.

¹⁹ Prim. T. Griesser-Pečar, n.d., str. 99.

²⁰ Prim. Kardeljevo pismo v dne 5. januarja 1943 v: Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knj. 5, str. 45-46.

²¹ Nasprotno je trdil Franc Glavač, urednik Slovenca in ena osrednjih osebnosti trdega protikomunističnega jedra znotraj Slovenske ljudske stranke. Prim. T. Griesser-Pečar, n.d., str. 157. Franček Saje je v svoji knjigi Belogardizem navedel Glavačeve besede iz pisma Babniku. "Ko smo pisali proti Mikužu, je hotel škof mene kaznovati. Vem, da je šel Mikuž s škofovim privoljenjem. Kam bomo prišli, Bog se nas usmili!..." Franček Saje: Belogardizem, 2. izd. Ljubljana 1952, str. 515.

oblikovanju stališč okleval in ni kategorično nastopal od vsega začetka.

O odhodu med partizane so se širile različne govornice tudi med ljudmi na podeželju, zlasti v okolju, kjer je bil Metod Mikuž znan že pred tem. Tako je že 12. januarja 1943 okrožni odbor OF Ribnica-Velike Lašče poročal Izvršnemu odboru OF: "*V Slemenih so ljudje po 'ugrabitvi' duhovnika Metoda Mikuža govorili, da so ga partizani ugrabili in ustrelili. Sedaj pa že govorijo, da je bil to eden najslabših duhovnikov in, da je šel prostovoljno k partizanom. To je očitno plod propagande od zgoraj.*"²²

Kako je njegov odhod sprejel škof Rožman in kako je reagiral, je v določeni meri mogoče razbrati iz korespondence med bratoma Stanetom, ki je ostal v Ljubljani, in Metodom Mikužem²³ ter iz poročil, ki jih je Stane Mikuž pošiljal Zdenki Kidrič,²⁴ ki se je bila do maja 1943 v Ljubljani in je bila na čelu osrednje komisije VOS.²⁵ Ohranjenih je tudi nekaj pisem, ki jih je Metod Mikuž poslal ljubljanskemu škofu.

O značaju partizanskega gibanja je Metod Mikuž škofu Rožmanu poslal daljše pismo dne 11. januarja 1943. Iz pisma je razvidno, da sta bila v stikih že pred tem in da je bilo poročilo pripravljeno kot odgovor na obljubo, ki jo je dal.²⁶ Jasno je videti tudi poudarek, da je Mikuž prišel k partizanom povsem prostovoljno in da je bilo pismo napisano "*popolnoma svobodno, prosto vsake zunanje in notranje sile*". Škofu piše predvsem o stvareh, o katerih sta se že pogovarjala, ker pa je imel v vojaških vrstah priljubljenost, da se je o vsem prepričal z lastnimi očmi, mu je pomisleke o vrsti razsežnosti partizanskega gibanja zavrnil še v obliki pisma. Potem ko je zavrnil govornice o nemoralnosti v partizanskih vrstah, ko je predstavil odnos partizanov do vere in razložil razloge za likvidacije 'vernega in poštenega slovenskega ljudstva, duhovnikov itd.' je utemeljil nujnost večjega števila dušnih pastirjev v partizanskih vrstah. Ker so po njegovih informacijah na Hrvaškem že postavili večje število verskih referentov katoliške in pravoslavne veroizpovedi, je škofu Rožmanu predlagal, da bi enako lahko storil tudi on 'kot slovenski škof' ter uvedel redno dušno pastirstvo med partizane. Ker bi škofu takšen korak prinesel hudo nasprotovanje v njegovem najozjem krogu, mu je Metod Mikuž v primeru imenovanja novih vojaških kuratov, zagotovil 'absolutno tajnost', saj mu ni šlo za propagando, temveč "*samo za to, da je naše dušno-pastirsko delo v armadi nekaj legalnega in v okviru splošnega cerkvenega prava*".²⁷ Škofa je zato prosil, da bi dobil pooblastila, ki so jih v Kraljevini Jugoslaviji imeli jugoslovanski vojni kurati. Hkrati ga je prosil, da bi mu poslal "*portatile, sv. olje, obrednik, mašne posode in obleko*".²⁸ Predlagal je, da bi vse stvari izročil prinašalcu pisma, to je Stanetu

²² Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knj. 5, str. 159; prim. tudi F. Saje, n.d., str. 513.

²³ Korespondenca je ohranjena v Arhivu Republike Slovenije, Oddelek za dislocirano arhivsko gradivo I, CK VOS-II 1/25. To je korespondenca med Ahacem (dr. Stane Mikuž) in Matijem (dr. Metod Mikuž).

²⁴ Gradivo se nahaja v istem fondu, CK VOS-II 1/18. Korespondenca je potekala med Ahacem in Nušo (Zdenka Kidrič).

²⁵ Prim. Enciklopedija Slovenije, zv. 5, str. 64.

²⁶ Prim. besedilo pisma v: Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knj. 5, str. 117-121.

²⁷ Prav tam, str. 120.

²⁸ Prim. prav tam, str. 121. Namesto izraza 'portatile' je tu uporabljen 'postatile'. Očitno je šlo za pomoto pri prepisovanju. V oklepaju je dodal, da se je v škofijem arhivu že nahajal kovček z

Mikužu. Glede morebitnih kandidatov za duhovnike v partizanskih vrstah je predlagal pisni dogovor, pri čemer mu je bil najprimernejši postopek, da bi partizani sami predlagali, kdo bi bil primeren. Po pričevanju M. Mikuža je bil v tem času v pisnih stikih z Maksom Miklavčičem, škofijskim arhivarjem.²⁹

Dne 21. januarja 1943 je Stane Mikuž poročal o reakcijah na Metodove javne nastope ter o poročilih, ki so o teh nastopih prihajala na škofijski ordinariat v Ljubljano. Za nekatere duhovnike nastop "ni vseboval nič protiverskega", po mnenju drugih "je bila v M. nagovoru edina krščanska beseda 'Amen', češ vse drugo je bilo komunistično". Stane Mikuž je dodal tudi pogled na reakcijo škofa Rožmana: "Okolica 'gospoda' zahteva M. suspendiranje a divinis, 'gospod' pa odločno ugovarja z motivacijo: 'Dokler ga ustmeno ne zaslišimo'."³⁰

Istega dne je bil Stane Mikuž po posredovanju škofijskega arhivarja Maksa Miklavčiča sprejet pri škofu Rožmanu; izročil mu je pismo, ki ga je škofu poslal Metod Mikuž. Dne 22. januarja 1943 je o srečanju poslal poročilo; "21. I. 1943 ob 11.5 bil sprejet pri 'g' in oddal M-jevo. Predno je 'g' pismo prebral sva se pogovarjala o M-jevih zadevah, 'g' je izrazil različne pomisleke, vendar v bistvu M-jevo odločitev odobrava. Pomisleki temelje n.pr., da bi se M-ju lahko kaj zgodilo, ker bodo zahtevali od njega stvari, ki so v oporeki z njegovo vestjo. Odgovoril sem: 'To je po mojem prepričanju nemogoče.' Potem ko sta v pogovoru obravnavala vrsto drugih tem, je škof Rožman prekinil pogovor in prebral Metodovo pismo. "G' prebere M-jevo pismo. Očividno ga zelo pretrese. Izjavi: 'To bi moral sam videti.' 'Ali je varno pošiljati pismo /odgovor/ preko kurirja.' Odgovorjam: 'Kar more priti na svoje mesto, pride.' 'Ne gre samo za odgovor, gre tudi za neke predmete, za katere me 'M' prosi.' Odgovorjam mu z istimi besedami. Vprašam ga, če mu je pismo všeč. Odgovarja, da je tako pač M-jevo gledanje." Da bi pripravil odgovor na pismo in v njem zastavljena vprašanja, si je škof Rožman vzel nekaj dni časa, kajti zanj "je ta stvar preveč nenadna". Obljubil je odgovor 26. januarja 1943.

Dne 26. januarja 1943 je bil Stane Mikuž ponovno pri škofu Rožmanu. Čeprav njegovo poročilo o obisku ni datirano, je mogoče sklepati, da je bilo napisano naslednjega dne. "Dne 26. I. 1943 ob 10.30 uri sprejet pri 'šefu'. /Tako mi je rekel sam, naj ga nazivam v poročilu M-ju./ Bil je izredno prijazen. Povedal mi je tole: "Sklenil sem, da pismenega odgovora ne dam. Sporočite M-ju sledeče ustmene misli. Zelo, zelo me skrbi M-jeva usoda in veliko molim zanj. Glede njegovega dela sporočam, da razumem M-jevo delo, kajti oni tam imajo vsi duše in mi je absolutno do tega, da more zanje kaj napraviti. V politiko se ne spuščam. Kar se tiče Italijanov in gotovega dela ljudi bom vse storil, da jih ohranim v prepričanju, da ni šel sam prostovoljno v gozd. Posodici za sveta olja nimam, toda sem jih dal delati, portatila pa nimam nobenega kompletnega. /Šef najbrže ne ve za onega v arhivu./ Toda naj si M. v Lužarjih, kjer je cerkev pogorela in kjer da je partiz. straža preskrbi vse potrebno. Plašč, da je dober kakršnekoli barve, ostalo že sam ve, kaj je potrebno. Najbolj pa bi bil vesel, če bi mi mogel M. sam osebno poročati. To je vse. Recite, da mu želim božji blagoslov. Tudi vam enako.' Vprašal sem ga, če mu

vsemi naštetimi predmeti, a ni bil popoln.

²⁹ Prim. prav tam, str. 121.

³⁰ Za škofa Rožmana je v korespondenci Staneta Mikuža uporabljen izraz 'gospod' ali samo 'g', še najpogosteje pa 'šef'.

*smem prinesiti še kako M-jevo poročilo. Odgovor: 'Prosim, če bo le mogel kaj sporočiti.'*³¹

Iz poročila je razvidno, da je Rožmanovo ravnanje na Staneta Mikuža napravilo dober vtis in da v odnosu do Metoda Mikuža in do njegovega dela ni bilo nobene negativnega stališča. To je razvidno tudi izkomentarja, ki ga je o srečanju napisal v nadaljevanju svojega poročila: *"Vtis imam in tudi dejstvo iz zgoraj napisanega kaže, da je šef stvari s srcem naklonjen, da pa z razumom te stvari še ni 'prebavil', kakor je rekel zadnjič. Vtis imam, da je vesel M-jevega poročila in tudi posrednik pri šefu mi je zaupal, da se je šef te dni zelo zanimal za vso stvar in da ti je naklonjen. To je vsekakor važno, če pomislimo, da je v bistvu M-jevim prošnjam ustregel! Ne samo, da bi ščitil M-ja pred Italijani in BG, s tem, da je dal n.pr. delati posodice, je direktno ugodil (podprl) zadevo. Vse skupaj se bo dalo še bolj potencirati, če mu bo M. še nadalje poročal. Morda počasi tudi vedno bolj s politične strani. Na vsak način pa je akcija uspela, kajti pomisliti moramo, da je šef skoraj hermetično zaprt vsaki 'drugačni' resnici, ki bi ne prišla iz vrst BG. Dejansko so mi bila omenjena sledeča imena: Jagodič,³² Nadrah.³³ Pisarna ima dovoljenje oziroma možnost izročati sumljive obiskovalce direktno v BG. Jaz sem bil obakrat sprejet mimo pisarne z vso potrebno konspirativnostjo. Prosim, sporočite M-ju moje iskrene pozdrave. Naj vztraja v tej plemeniti borbi do zadnjih možnosti! Sporočite mu, da sem imel ob šefovih besedah želim mu božjega blagoslova. Tudi vam enako' - vtis, dasi priznam subjektiven, da ni mislil samo mojo osebo, marveč da je videl v meni odposlanca OF in da je voščil ter mislil s temi besedami srečo tudi pokretu."*

O istem srečanju je Stane Mikuž 27. januarja 1943 poročal tudi bratu Metodu. Pismo je še bolj osebno, hkrati dodaja nove elemente za razumevanje odnosa med škofom Rožmanom in M. Mikužem. *"Tvoj pohod je bil razglašen v Slov. domu za 'ugrabitev'. Vendar danes malokdo v to verjame in so tvoji sobratje strašno užaljeni. Neki gospod je izjavil, da si bil vedno 'malo zmešane glave in pa alkoholik', etc., važno pa je, da se tvoj šef sijajno drži in moreš od njegove strani pričakovati vso podporo. Moje stališče je 'malce' omajano, kar je razumljivo. Vendar se mi zdi, da do kakšnih ukrepov ne bo prišlo, ker se mi zdi, da bodo tudi tvoje dejanje vzeli po stari preizkušeni politični metodi: 'Za vsak slučaj pa le...' Najbolj so, izgleda, razkačeni tam, kjer si zadnje čase živel. Neki 'kaplan s puško' Lovšin³⁴ v Vel. Laščah, da je najbolj divji in te hoče dobiti 'v roke' za vsako ceno. Zanimivo je, da*

³¹ Prim. Proces proti vojnim zločincem in izdajalcem Rupniku, Roesenerju, Rožmanu, Kreku, Vizjaku in Hacinu. Ljubljana 1946, str. 146-147; F. Saje, n.d., str. 513-514.

³² Tu je skoraj gotovo mišljen Jožef Jagodic (1899-1974) v tem času ravnatelj škofijske pisarne in osrednja osebnost škofijskih uradov. Prim. Šematizem ljubljanske nadškofije 1993, Ljubljana 1993, str. 514.

³³ Dr. Ignacij Nadrah (1868-1951) je v tem času opravljal službo ljubljanskega stolnega prošta in generalnega vikarja. Prim. Šematizem ljubljanske nadškofije 1993, str. 489.

³⁴ V tem času ni bil v Velikih Laščah noben kaplan s priimkom Lovšin. Mogoče je, da se zapis nanaša na kaplana Ivana Dolšina (1909-1987), ki je bil domačin, a pred Nemci iz Senčurja, kjer je bil pred tem, aprila 1941 pribežal v Ljubljano, od tam pa pomagal na ozemlju župnije Velike Lašče. Njega ima najbrž tudi v mislih S. Mikuž v svojem pismu dne 17. februarja 1943, ko poroča o svojem pogovoru s škofom Rožmanom 16. februarja, čeprav tu priimek zapiše Doušina. Prim. Sporočila slovenskih škofij 7(1988), str. 15-16.

je Kristanc³⁵ poročal 'šefu' še najbolj pošteno in objektivno. Govorijo, da sem jaz tudi izginil in temu podobno."

V začetku februarja 1943 je Metod Mikuž pisal pismo škofu Rožmanu in mu ga poslal po bratu Stanetu (iz njegovih poznejših poročil je razvidno, da je ob isti priložnosti škofu Rožmanu oddal tudi pismo Glavnega štaba partizanske vojske ter Centralnega komiteja Komunistične partije). Dne 6. februarja 1943 je o nalogi poročal: "Ob 10.15 oddal pismo M.,³⁶ da ga odda 'šefu'. M. mi da nekaj informacij, ki jih sporočite referentu. Gre za njegov položaj. Po objavi odloka v SP³⁷ so se nekateri kakor hijene vrgli na 'šefa' z zahtevo, da ga kaznuje. 'Šef' se je energično uprl tako, da je dr. A. izjavil kasneje M.ju, 'da mu je všeč, da se je 'šef' za referenta tako postavil'. Vendar vsa stvar še ni dokončno urejena, toda upam, da ni misliti, da bi se iztekla za referenta negativno." V pismu, ki ga je Stane Mikuž pisal svojemu bratu Metodu 12. februarja 1943, je povzel gledanje večjega dela duhovščine glede duhovnikov v partizanskih enotah in duhovniškega dela med njimi. Ker je bilo odklonilno, je Metoda spomnil na mnenje, ki si ga je ustvaril o duhovnikih-beguncih, ki so zatočišče našli v stiški opatiji: "Spomni se, kako sodbo si izrekel o pribeglih duhovnikih, ki si jih ogledoval v Stični! In taki so tvoji sobratje vsi po vrsti, tu ni razlike med mladimi in starimi. To je roba, to so smeti, ki samo še čakajo pometaja, da jih odpelje na smetišče." Dodal je mnenje o ravnanju škofa Rožmana: "S 'šefom' bo, upam, šlo nekako. Zanimivo je, kako ta človek 'plava'. Ko sem bil pri njemu na razgovoru, je pravkar prišel iz sredine, ki je leglo vseh laži in lopovščin. Sicer pa je tako kakor vsi ostali: Veselijo se ruskih uspehov, toda Rusov k nam ne sme biti; čakajo Angleže, pa se jih bojijo in strmiijo v zarjo, o kateri so že prepričani, da pride - toda kaj ukreniti, delati se jim ne zdi. Kakor da so jim zvezane roke, kakor uročene žabe, ali kakor tisti menihi iz Boschove slike 'Ladja norosti'. Potapljajo se, pa vseeno pijejo naprej! Kot človek pa je 'šef' tak, kakor si ti vedno trdil - dober, le popolnoma zaprt vsem resnicam."

Da bi dobil odgovor na pismo Glavnega štaba partizanske vojske in verskega referenta Metoda Mikuža, ki jih je izročil na začetku meseca, se je Stane Mikuž oglasil pri škofu Rožmanu 16. februarja 1943 ter naslednji dan poslal poročilo tako svojim predpostavljenim kot bratu Metodu. Škof ni odklonil povabila, da bi zapustil Ljubljano, dejal pa je, da mu je nemogoče, to storiti, ne da bi Italijani opazili. Stane Mikuž je sklepal, da mu Italijani niso več zaupali in sicer prav zaradi njegovega odnosa do Metoda Mikuža in njegovega mesta v partizanih. O slednjem je Stane Mikuž v poročilu zapisal: "Nato (sc. 'šef') preide na ver. referenta. Italijani strahovito pritiskajo, da ga kaznuje! Že drugič je bil pri njem italij. karab. Major, ki je zahteval v imenu italj. oblasti, da ga ne samo suspendira, marveč celo

³⁵ Leon Kristanc (1901-1989) je bil do leta 1941 župnik na Prežganju. Ob nemški okupaciji je bil aretiran, zaprt in pregnan. Nato se je vrnil v Ljubljano in med vojno večinoma pomagal župniku Krumpstarju pri Sv. Gregorju. Prim. Šematizem ljubljanske nadškofije 1993, str. 515; Sporočila slovenskih škofij 8(1989), str. 129.

³⁶ M' je bila označba za Maksa Miklavčiča. Miklavčič (1900-1971), v tem času škofijski arhivar, je bil posrednik S. Mikuža v odnosih do škofa Rožmana. Prim. G. Griesser Pečar, Stanislav Lenič. Življenjepis iz zapora, str. 21, 23, 99.

³⁷ Slovenski poročevalec je v tem času objavil odlok o imenovanju M. Mikuža za verskega referenta pri Glavnem štabu partizanske vojske. Naslov je imel do konca vojne. Prim. Enciklopedija Slovenije, zv. 7, str. 139-140.

ekskomunicira, da ga javno pokliče v Ljubljano itd. 'Šef' je majorju odgovoril, da ni referent šel prostovoljno, marveč, da je bil ugrabljen ('dejal sem, da sem ukazal zadevo preiskati in da sem dobil tak odgovor!') in da zato on ne more ničesar ukreniti. Major je dejal, da je vzel njegovo izjavo na znanje. (Po piščevem mnenju vsekakor pozitivna zadeva!)" Zgovoren je tudi vtis, ki ga je Stane Mikuž dodal na koncu poročila: "Šef mi nadalje narekuje najstrožjo konspirativnost, da bi imel kake 'zveze' z OF (imam vtis, kakor da se 'šef' počuti nekakega člana naše organizacije), to mu seveda zagotovem. Vprašam ga, če smem v tej zadevi priti še k njemu; odgovarja, da seveda rad vidi, če sliši drugo mnenje itd." Ponovil je svoj vtis, da so Italijani škofu Rožmanu zaupali vedno manj, tudi zaradi stališča, ki ga je imel do Metoda Mikuža in njegove službe v partizanskih vrstah, saj je bilo v tem času že splošno znano, da je bil imenovan za verskega referenta.³⁸

V pismu bratu Metodu, ki ga je naslovil 'drugi referent', je 17. februarja 1943 o srečanju s škofom Rožmanom poročal: "Uspeh pri 'šefu' je bil tak, kakršnega sem, od kar ga osebno poznam, tudi pričakoval. Če bi rabil plastično primeri: Pleskanje z rdečo barvo še ni zaleglo, ker vedno udari stara bela barva na dan. Če bi to slikanje nadaljeval bi imel popoln uspeh - toda kdaj? Ti 'šefa' dobro poznaš, zato tudi veš, kako je omahljiv in pod vplivi. /.../ Sam veš, kako je nemogoče z njim v razgovoru ostati pri predmetu za katerega gre. Sicer pa je njegova 'ukaželnost' temu kriva! Vse zadeve, za katere danes pravzaprav gre, so mu španska vas. Sam priznava, da nima časa (za študij), ker mora vedno sprejemati stranke. Seveda - vključno temu ostane vprašanje odgovornosti in krivde odprto. V tem svojem razgovoru dobro vem, nisem načel vprašanja: 'šef' in njegovi govori ob justifikacijah OF in njihov politični odmev /.../ To je bila tema, o kateri sem mislil, da boste razpravljali na osvobojenem ozemlju. Če se ti po vsem tem zdi, da obdržimo zvezo z njim, morda opravi to temo sam, pismo ali pa politični forum. Ker kakor vidiš in boš morda razbral iz poročil - kjer sem skušal fiksirati razgovore čim bolj eksaktno - je vsa zadeva mešanica nevednosti, vraščanja z reakcijo, poštenosti, neumnosti, dobrote itd. itd. - tudi naklonjenosti do naše organizacije, da je končna beseda izredno težavna. Prosim te, izreci mojo zahvalo GPS NOV in PO, ki mi je izkazalo zaupanje za izvršitev tega dela." Očitno je bilo, da Stane Mikuž ni v polnosti izvršil naloge v smislu, kot mu jo je zaupalo vodstvo Komunistične partije. Čeprav ni pri škofu Rožmanu dosegel, kar so njegovi predpostavljeni želeli, ni prekinil svojih stikov s škofijo.

Metod Mikuž je bil o rezultatih srečanj med Stanetom Mikužem in škofom Rožmanom obveščen; tudi sam je bil z izidom nezadovoljen, a je sprejel status quo in ni nameraval vztrajati. To veje iz njegovega pisma Stanetu z dne 28. februarja 1943: "Glede 'šefa' je pa tako. Obstoji z njim še zveza, tudi je prav, da mu greš kdaj poročati o novicah, ki jih razbereš iz naše literature. Jaz mu zaenkrat ne mislim nič pisati, ker se mi zdi za to skoro škoda. Mi imamo svojo vest čisto, ponudili smo mu pač svojo pošteno roko, če noče zagrabiti - njegova stvar." Že naslednji dan, 1. marca 1943, mu je Stane poročal o svojem obisku na škofiji.

³⁸ O srečanjih s škofom Rožmanom je S. Mikuž pričal tudi na sodišču, vendar je za drugo srečanje dejal, da ga je škof sprejel neprijazno in dan principiелно negativen odgovor na vabilo. Prim. Proces proti vojnim zločincem in izdajalcem Rupniku, Roesenerju, Rožmanu, Kreku, Vizjaku in Hacinu, Ljubljana 1946, str. 147-148; F. Saje, n.d., str. 514.

"Zadnjič sem bil pri M., da bi vjel morebitne odmeve mojega sestanka. Nič! Vendar je v zadnjem času divji na okupatorja, ker mu je Milavec³⁹ prinesel vesti o streljanju 22-torice iz njegove fare, potem ko so mu okupatorji svečano obljubili, 'da jih bodo vzeli v zaščito'. Stvar se je zgodila za časa lanske 'ofenzive'. Izjava: 'Sedaj pa vidim, da se s temi ljudmi res ne da delati', - je pač izjava, ki si jih ti včasih prinesel od istega naslova na kupe. Vedno bolj prihajam do (zaključka) prepričanja, da so ti ljudje po usodni danosti zacoprani in se z njimi ne da kaj prida opraviti. Tudi M. sam, ki je gotovo najboljši od vseh, mi je pričel kvasiti o 'dobrem zadržanju aktivnih oficirjev', ki, da jih je več v Ljubljani in da nočejo imeti ničesar skupnega z okupatorjem itd. Jaz sem se mu smejal, ker dobro vem, od katere strani prihaja tolikanj 'izvotljena' pamet."

Čeprav je bilo vodstvo partizanskega gibanja s takimi rezultati stikov s škofom Rožmanom nezadovoljno, jih vendar ni želelo prekiniti. To je razumeti tudi iz navodila, ki ga je Zdenka Kidrič dala Stanetu Mikužu 12. marca 1943: *"Če imaš prost dostop k 'šefu', bi morda ne bilo najslabše, če ga obiščeš. Ver. ref. in ostali pa kot si videl iz njegovega pisma, nimajo posebnega interesa na tem. Če bo kaj novega, sporoči, prosim."* Nezainteresiranost za nadaljevanje pogovorov s škofom je razbrati tudi iz zadržanja Metoda Mikuža, čeprav ni bil za to, da bi se stiki povsem prekinili. Le-ta je 16. marca 1943 v pismu bratu Stanetu zapisal: *"Tvoje pismo prejel in navodilo Nuši, da je zadeva s 'šefom' urejena. Prav je torej, da greš k njemu, zaenkrat pa mu nimam kaj poročati."*

Čeprav naslednje pismo Staneta Mikuža bratu Metodu ne nosi datuma, bi ga vendarle bilo mogoče uvrstiti v sredo marca 1943, kakor so ga tudi uvrstili urejevalci tega fonda v zgodovinskem arhivu Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije. V pismu z dne 28. februarja 1943 je namreč Metod bratu Stanetu poslal spomenico na papeža, ki jo je pripravilo partizansko vodstvo, in ga prosil, da bi poskrbel za njen prevod v italijanščino. V tem pismu pa sporoča, da je spomenica že prevedena in da jo je prevedel Dušan Koh, urednik Ljudskega obzornika. Na začetku istega pisma je Stane Mikuž dodal: *"Bil sem v soboto⁴⁰ pri 'šefu', kjer pa nisem imel posebnega uspeha. Težko je, če človek ne ve, kaj je njegova dolžnost. Sicer pa njemu ne zamerim toliko, kolikor njegovi okolici. Tebi je izredno naklonjen in te ima po izjavi M., ki je z njim govoril o tem, 'ravno tako rad', kakor te je imel preje. Tudi bi ti, kar se tiče napadov nate 'rad pomagal, pa ti ne more!' Skoraj iste besede je zapisal tudi v poročilu Zdenki Kidrič, ko ji je poročal o svojem obisku pri škofu Rožmanu 20. marca 1943. Dodal je: 'M. mi je dejal, da je pred dnevi govoril s 'šefom' o Matiji. Ima vtis, da ga ima še 'ravno tako rad', kakor ga je imel včasih. Spričo napadov v časopisju je dejal 'šef', 'da bi Matiji rad pomagal, pa mu ne more.'"*

Iz istega pisma brez datuma je tudi razvidno, kako so na vlogo Metoda Mikuža v partizanih in na razloge za njegov odhod gledali določeni krogi v Ljubljani. Brat Stane mu je poročal: *"Sicer pa v glavnem postajaš že legendaren. Ljudje te vidijo,*

³⁹ Ciril Milavec (20. 6. 1893 Planina pri Rakeku, umrl 24. 7. 1982 Lanus, Argentina) je bil v tem času župnik v Želimljem, kjer je v času italijanske ofenzive bilo ubitih 23 članov župnije. Prim. Šematizem ljubljanske nadškofije 1993, str. 508.

⁴⁰ Iz drugih ohranjenih pisem je mogoče sklepati, da je bila ta sobota 20. marec 1943. Prim. pismo Staneta Mikuža Zdenki Kidrič z dne 22. marca 1943.

kako se potikaš okoli Dobrova kot partizanski škof. Nosiš bel pas kot papeži, za pasom pa bodalo in bombo. Še čez sv. Štefana da si ropotal in mu pulil iz rok mučeniško palmo! Zakaj ravno čez sv. Štefana mi je uganka. Morda je v ozadju stari revizionizem krone istega svetnika, le spomni se! Prof. Šolar,⁴¹ ta dihur brez fige in z njo je izjavil, da je tvoj korak v zvezi z razočaranji nad premajhnimi šaržami, ki da si jih pri prvih sancte matris dosegel."

Da je škof Rožman še vedno ohranjal zelo naklonjen odnos do Metoda Mikuža in se s tem izpostavljal tako pred okolico kot pred italijanskimi oblastmi, je razvidno tudi iz pisma, ki ga je 1. aprila 1943 Stane Mikuž poslal Zdenki Kidrič ter ji na široko predstavil delovanje Katoliške akcije, njeno organizacijo in vlogo škofa pri njenem poslovanju. Poročal je: *"Ob zadnjem napadu na Matijo v Slovincu je izjavil 'šef', da je to strašno grdo, da piše člankar v takem smislu, kakor da bi dobil M. kake cerkvene kazni, kar pa nikakor ni res. Tudi sicer, da je člankar pisal na tak način, kakor da bi dobil podatke pri njemu, kar tudi ni res. On da bo pisal na uredništvo, da je neresnica, kar so pisali in da se bo v bodoče taka stvar preprečila."*

Z napadom v Slovincu je mišljen članek *Primer Metoda Mikuža*, ki ga je isti dnevnik objavil 25. marca 1943.⁴² Besedilo ima vse značilnosti svojevrstnega pamfleta. *"Znano je, da se je kaplan Metod Mikuž prostovoljno pridružil partizanskim oboroženim oddelkom ter stopil v službo komunistične Osvobodilne fronte. /.../ Komunistična propaganda je že od začetka zatrjevala, da ima v svojih vrstah tudi nekaj duhovnikov. Toda to so bile le besede. Treba je bilo dejansko koga privabiti med lastne vrste, kajti s tem bi partizanstvo dobilo močan propagandni činilec in se vsaj kolikor toliko oteslo protikrščanskega očitka."* Iz nadaljnega besedila in iz informacij, ki jih je uporabil člankar, je bilo mogoče sklepati, da je besedilo nastalo v ožjem škofovem okolju ali da so vsaj od tam prišle informacije. *"Ko po eni strani škof kot zakoniti čuvár verskega in moralnega zaklada obsoja Osvobodilno fronto in njeno partizanstvo kot gibanje, ki je katolicizmu sovražno, se najde njegov duhovnik, ki gre prostovoljno med komuniste in tam vrši poverjeno mu službo. S tem korakom je Metod Mikuž očitvidno hotel razbiti enotnost katoliške duhovščine v njenem nasprotujočem stališču do Osvobodilne fronte in obenem rešiti partizanstvo protikatoliškega značaja v očeh javnega mnenja. Toda vsak, kdor pozna podrobneje tragično življenje Metoda Mikuža, bo popolnoma pravilno razumel njegov korak."* Potem ko je nanizal Mikuževe življenjske postaje in dodal očitke, ki so nastali na teh postajah, kar znova kaže na dober vir informacij, je avtor dodal: *"Zaradi svojega pohujšljivega obnašanja je bil Metod Mikuž že pred vojno kaznovan s hujšimi cerkvenimi kaznimi. Ker je vernikom dajal na deželi preveliko pohujšanje, je bil odpoklican v Ljubljano, kjer pa se je popolnoma predal komunistični družini. Odtod je meseca decembra lanskega leta (sc. 1942) odšel zopet na*

⁴¹ Prof. Jakob Šolar (1896-1968) je bil pred vojno profesor v Škofovih zavodih v Šentvidu, torej tudi obeh bratov Mikuž. Med vojno je pedagoško delo na isti ustanovi po preselitvi nadaljeval v Ljubljani. Konec leta 1952 je bil v Ljubljani obsojen na 10 letno zaporno kazen. Obtožen je bil, da je med vojno sodeloval s sovražniki, po vojni pa da ga je vzdrževal stike s tujimi obveščevalnimi službami. Prim. T. Griesser Pečar, Stanislav Lenič. *Življenjepis iz zapora*, str. 47-48; Slovenski biografski leksikon, 4. knj., str. 662-665.

⁴² Prim. *Primer Metoda Mikuža*, v: *Slovenec* 72(1943), št. 68a, 25. marec 1943, str. 3.

deželo, najbrž že s sklepom, da pobegne k partizanom." Vsaj v dnevih, ki so neposredno sledili objavi, ni bil objavljen noben popravek.

Suspensio a divinis

Suspensija a divinis, objavljena v *Ljubljanskem škofijskem listu* 10. junija 1943, je gotovo bila sad pritiska okolja na škofa Rožmana. Vsa doslej predstavljena korespondenca in drugi dokumenti kažejo, da je bil škof M. Mikužu zelo naklonjen in da je zastavljal zanj svoj ugled, ko ga je zagovarjal in branil. Mogoče bi bilo celo reči, da je v določeni meri odobral njegovo duhovniško in pastoralno delo. O odmevih na razglas v *Ljubljanskem škofijskem listu* govori tudi pismo Staneta Mikuža 20. julija 1943: "*Takoj, ko je bila izrečena znana kazen glede tov. Matije, je nekdo iz najbližje okolice vprašal 'šefa', zakaj se je to zgodilo. 'Šef' je odvrnil: 'Od popolnoma verodostojnih ljudi imam poročilo, da ima tovariš Matija dekle, da z njo skupaj stanuje in da se kaže z njo med ljudmi.*"⁴³ Zaradi tega je bil moj ukrep nujen, osebe, ki so mi to stvar sporočile, pa so tako verodostojne, da sem jim moral verjeti.' Še isti dan je nekdo drug vprašal *važnejšo osebnost iz 'šefove' bližine. Sedaj pa je bil odgovor: 'Tov. Matija je šel 'ven' in to je dovolj velik razlog za tak ukrep.' Torej v enem dnevu dva čisto različna razloga. Vzrok tega je tole: za vsem tem tičijo intrige znanega Glavača*⁴⁴ in SP ima v toliko prav, da je ta človek podvalil vso zadevo škofiji, v kolikor je on falsificiral zgoraj navedeno poročilo z verodostojnimi pričami vred; tako vsaj meni moj poročevalec, ki pa je zelo verodostojen."⁴⁵

Izrečena cerkvena kazen očitno Metoda Mikuža ni preveč prizadela in je ni jemal tragično. V začetku avgusta 1943, pismo nosi datum 3. avgust, je bratu Stanetu pisal: "*Če vidiš kaj 'šefa', ga lepo pozdravi v mojem imenu. Kaj pa češ, čeprav je taka budala, je le dober človek. Povej mu pa, da absolutno še vztrajam, da se naj sestane z menoj in z našimi. Ni še prepozno, mi vse odpuščamo, ker tu ne gre za osebne interese, temveč za narod. Naj nikar ne misli, da kuham kakšno maščevanje ali jezo, vse tega partizan ne pozna. Bolj obsojam tiste razne Krizologe,*⁴⁶ *ko se šeme niso upale priti ven in bi s tem veliko koristili katoliški cerkvi. Prava reč če te počti kakšna kazen po glavi, jaz se na vse to smejem, še bolj pa vsem govoricam in pisanju, ki se suče okoli nekega Matije. Važna osebnost je vsekakor postal in veliko reklamo so mu te reve naredile. Kar nerodno bo priti v*

⁴³ Besede je v svojem dopisu podčrtal Ahac (S. Mikuž) sam.

⁴⁴ V svojem Življenjepisju iz zapore je S. Lenič zapisal, kako je Franc Glavač trdil, "da je šel Mikuž k partizanom s škofovo vednostjo. Ko so od vseh strani na škofa pritiskali, naj Mikuža suspendira, se je 6 mesecev obotavljal, nato je objavil suspensijo, a jo ustno potom priorja iz Pleterij prekal kot mi je po osvoboditvi Mikuž pravil". T. Griesser Pečar, Stanislav Lenič. Življenjepis iz zapore, str. 157.

⁴⁵ Slovenski poročevalec 4 (1943), št. 16, 20. junij 1943, str. 6: "Izjava škofa dr. Rožmana proti dr. M. Mikužu, ki je bila objavljena v 'Slovincu' je bila škofu podtaknjena od bele garde (Glavač!)."

⁴⁶ Franciškan Krizolog Zajec (1909-1961) je bil kaplan in katehet v župniji Ljubljana-Vič, kjer je živel Mikuževa družina. Po vojni je bil zaprt in nato na začetku leta 1949 obsojen na sedem let in pol zapore. Prim. Šematizem ljubljanske nadškofije 1993, str. 530; T. Griesser Pečar, Stanislav Lenič. Življenjepis iz zapore, str. 111, 163; Okrožnica škofijskega ordinariata Ljubljana 3/1961, str. 5-6.

Ljubljano in bomo rajši počakali kje pri Ogrinu⁴⁷ na Lavrici."

Iz časa tik pred italijansko kapitulacijo je znano pismo, ki ga je Metodu Mikužu pisal brat Stane 16. avgusta 1943, to je v času, ko se je že slutila pojenjajoča moč italijanskih okupatorjev in je prišlo do večjega razmaha partizanskega gibanja. Tudi v tem pismu je Stane Mikuž spregovoril o položaju škofa Rožmana: "S 'šefom' nimam nobene zveze več; je tehnično nemogoče. Tvoj prijatelj M.⁴⁸ je bil vsega skupaj enkrat pri meni, povedal mi je par informacij, pa nič posebnega. Je na listi kot Ofar in zato ne more kdo ve kaj delati. Je pa videti zelo bolan, tako, da ni treba biti na njega nič hud, da se ni takrat javil. Bi nikakor ne vzdržal in vem pa, da je še od vseh teh ljudi najboljši fant. Tudi sicer je 'šef' najbrže danes popolnoma že nedostopen. Obljubljam pa ti, da bom poizkušal ponovno dobiti z njim stike, seveda če bo mogoče."

Pričevalen je tudi komentar *Slovenskega poročevalca* s konca avgusta 1943 na objavo suspenzije ter tam vsebovane pogoje, da bi se uredil pravni položaj dr. Metoda Mikuža: "Mislim, da je manjkal le nasvet, kako naj bi se dr. M. Mikuž javil svoji nadrejeni oblasti osebno, ne da bi ga Italijani ali belogardisti zaprli ali po možnosti celo pobili. Kar je pa še bolj čudno je to, da sme služiti v fašistični vojski toliko vojaških duhovnikov, ki s svojo prisotnostjo dajejo napadalcem moralno versko opravičbo za njihova grozodejstva. Zakaj je dovoljeno Italijanom ubijati, voditi roparske vojne pohode, na katerih jih spremlja vojaški kurat, slovenski partizan, ki brani svojo slovensko zemljo, pa mora umirati brez verskih tolažil? Kako je to s to stvarjo, ali sta tudi k nam na Slovensko prišla Mussolini in Hitler reševat krščansko vero?"⁴⁹

Nadaljnja korespondenca in drugi dokumenti, ki bi govorili o stikih med ljubljanskim škofom Gregorijem Rožmanom in Metodom Mikužem v letu 1944 ali 1945, niso ohranjeni ali zaenkrat še niso na voljo. Seveda ni mogoče izključiti možnosti, da bi s pomočjo novih dejstev o odnosu med njima v prihodnje ne mogli dodati novih razsežnosti. Zelo spremenjene politične in vojaške razmere, ki so na Slovenskem in vključno v Ljubljani nastopile po nemški okupaciji ter po bolj množičnem organiziranju protirevolucionarnih enot, so bistveno spremenile tudi položaj ljubljanskega škofa kot tudi verskega referenta pri vrhovnem partizanskem vodstvu Metoda Mikuža. Gotovo je svoj delež pri tem imelo pastirsko pismo, ki ga je poleti 1943 objavil škof Rožman ter v njem ponovno spregovoril o nevarnosti

⁴⁷ Ogrin je bila znana gostilna na Lavrici.

⁴⁸ M. (Maks Miklavčič) je 8. februarja 1943 odgovoril na povabilo, da bi se priključil partizanom. Po vsej verjetnosti je S. Mikuž istočasno kot škofu Rožmanu prinesel Metodovo povabilo tudi Miklavčiču. Med drugim je zapisal: "Ne boj se, da bi se oziral na strah pred ljudmi! Odločuje vedno samo trezen razsodek in krščanska vest - dovolj poguma imam, da se odtrgam iz okolice, ki me je že tako obsodila. Na tvoje vabilo nisem bil pripravljen. Zdi se mi, da imam dovolj važno obrambno nalogo na sedanjem mestu, kjer nekdo mora biti in nihče drugi biti ne more. Ko sem razmišljal o tvojih razlogih, me je ustavila bolezen, ki me že nekaj dni čedalje resneje svari pred nevarnostjo za zdravje. Želodec se mi upira in bojim se, da je vse z zvezi z mojo staro boleznijo, ki me je že dvakrat ali celo trikrat (prvikrat pred mnogimi leti) spravila v bolnico. Tako nisem za nobeno rabo, celo ne za delo, ki mi ugaja in vem, da bi moralo biti opravljeno. Dokler se to ne poboljša ne upam zdoma, res nočem biti v nadlego. Ti potrebuješ pomoč, ne pa coklo." ARS, Oddelek za dislocirano arhivsko gradivo I, CK VOS-II 1/25, št. 000302.

⁴⁹ Slovenski poročevalec 4 (1943), št. 22, konec avgusta 1943, str. 6.

brezbožnega komunizma in izenačil delovanje Osvobodilne fronte s komunističnim gibanjem ter kot cilj vsega gibanja predstavil revolucijo.⁵⁰ Večjih sprememb v njegovih stališčih ni prineslo niti posredovanje pleterskega priorja dr. Josipa Edgarja Leopolda Lavova konec julija 1943.⁵¹

Posredovanje pa je bilo zanimivo in uspešno v toliko, da je škof Rožman omilil kanonično kazen iz začetka junija, saj je suspenzija, ki se ji je Mikuž Mikuž podvrigel, prinesla vrsto preprek za opravljanje duhovniške službe. Prior je škofu predlagal, da bi suspenzijo preklical. *"Odgovoril mi je, da tega ne more storiti, ker je suspenzijo šele nedavno odredil; naročil mi je, naj to sporočim dr. Mikužu s pripombo, naj opravlja vse funkcije, če je le količkaj mogoče, toda le tam, kjer ni drugega duhovnika, torej čim tajneje."*⁵² Šlo je torej za preklic kazni 'pro foro interno'. Poročilo o opravljenem poslanstvu je pleterski prior poslal partizanskemu vodstvu in od tam dobil pismo, ki ga navaja v svojih spominih *Kartuzija Pleterje in partizani*. Med drugim je bilo v pismu, ki ga sta ga podpisala Josip Vidmar in dr. Marijan Breclj, zapisano: *"Naš tovariš dr. Mikuž je vzel na znanje, da je škof preklical suspenzijo 'pro foro interno', ter se Vam ob tej priložnosti zahvaljuje za Vaš trud. Težko mu je samo to, da so postavljene take klavzule, ki ga bodo ponovno ovirale pri izvrševanju verskih obredov. Mi in dr. Mikuž še posebej želimo, da bi se sešli z g. škofom. Če ni, kakor pravite, načelno odklonil neposrednega razgovora, Vas prosimo, da poskušate doseči sestanek v Vašem domu ali v njegovi bližini, kamor bi prišli Vi in mi."*⁵³

Za zaključek

Pri obravnavanju medsebojnih odnosov obeh protagonistov ima zanimivo pričevalno vrednost članek *Slovenska duhovščina in osvobodilna fronta*, ki ga je v reviji *Novi svet* na začetku leta 1946 objavil Metod Mikuž. Glede na zaključno pripombo je bil prispevek dokončan na veliko noč 1945 na Doblički gori.⁵⁴ Vsebinska je ostra obsodba ravnanja katoliške duhovščine v času vojne ter njenega zavračanja partizanskega gibanja. Predstavi razloge za likvidacije duhovnikov in članov katoliških organizacij v času vojne kot tudi za sodne procese, ki so že bili izvedeni. Občasno omenja duhovščino iz Ljubljanske pokrajine, večinoma pa je

⁵⁰ Da škof Rožman v svojem prepričanju o namenih komunistične partije le ni bil tako osamljen, govori več pričevanj, tudi iz partizanskih vrst. Velja navesti vsaj prepričanje dr. Dušana Pirjevca, pomembnega ideologa partizanskega gibanja, ki je ves čas vojne opravljal pomembne vojaško-politične funkcije. V svojem dnevniku je za 25. julij 1975 zapisal: "Čisto jasno je, da smo komunisti glede na svoje želje, glede na bistvene nemožnosti samoutemeljevanja potrebovali državljansko vojno in da smo v tem smislu bili 'veseli' bele garde, in sicer natanko tako, kakor to popisuje Kocbek, le da Kocbek ni povedal vsega. Samo državljanska vojna je lahko povsem in celoti potrdila projekcijo in samozasnutek KP. In samo državljanska vojna je odpirala zanesljivo perspektivo zmage KP in prevzema oblasti, kajti treba je vendarle že enkrat razumeti, da je bistveni cilj KP: oblast in samo oblast." D. Pirjavec, *Dnevnik in spominjanja*, v: *Nova revija* 5 (1986), št. 45, str. 53.

⁵¹ Prim. F. Saje, n.d., str. 517-518; J. E. Leopold-Lavov: *Kartuzija Pleterje in partizani 1941-1945*. Ljubljana 1953, str. 89-93.

⁵² J. E. Leopold-Lavov, n.d., str. 91.

⁵³ J. E. Leopold-Lavov, n.d., str. 94.

⁵⁴ Prim. M. Mikuž, *Slovenska duhovščina in osvobodilna fronta*. Doneski k zgodovini slovenske narodno osvobodilne borbe, v: *Novi svet* 1 (1946), str. 400-419.

obravnaval njihovo postopanje ne glede na krajevno pripadnost. Analizo je zaključil z besedami: "Na koncu moramo poudariti samo eno, a to jasno in odločno: skoraj izključno vsa slovenska duhovščina v dobi narodno osvobodilne borbe ni storila ne svoje duhovniške ne narodne dolžnosti."⁵⁵ Ob tem pa v celotnem spisu ni niti enkrat omenil škofa Gregorija Rožmana. Razlogov, da bi mu pripisal odgovornost ali da bi nanizal očitke, ki so se začeli pojavljati v poznejših letih, bi vsekakor imel že tedaj, a tega ni storil. Očitno so bili odnosi med njima ob koncu vojne vsaj v določeni meri takšni kot v času vojne. Le indirektno je na nekaj mestih omenil avtoriteto škofa, na katero so se sklicevali duhovniki, ko so zavračali delo Osvobodilne fronte ali ko so iskali možnosti za sodelovanje z italijanskimi oblastmi, pa so se pri tem sklicevali na škofov zgled. V tem primeru jim je škof bil bolj izgovor za uresničevanje njihovih hotenj. Omenja 'škofijo' kot urad in ekipo ljudi, ki je pošiljala na podeželje svoja navodila in s tem pomagala pri uveljavljanju negativne ocene Osvobodilne fronte. Enkrat je uporabil izraz 'šef', ki so ga uporabljali za škofa Rožmana, vendar je v tem primeru uporabljen v množini, kar ponovno kaže na kroge, ki so imeli v rokah disciplinska in druga vprašanja duhovščine.⁵⁶

Ostrejše so postale njegove besede po Rožmanovi smrti. V prvi knjigi *Pregleda zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji*⁵⁷ je v okviru analize kontrarevolucionarne vloge slovenskega klera dobršen del pozornosti namenil prav škofu Rožmanu in njegovemu krogu. Med drugim je zapisal: "Kolikor pri ljubljanskem škofu Rožmanu spričo njegovega kontrarevolucionarnega delovanja lahko govorimo hkrati tudi o subjektivni ali objektivni krivdi oziroma, kolikor bi se dalo ločiti eno od drugega, je za posledice, ki jih je imelo njegovo pogubonosno delovanje med narodnoosvobodilno vojno, povsem postranskega pomena. Prav tako je za pravilno zgodovinsko oceno njegovega kontrarevolucionarnega delovanja in izdajalskega dela popolnoma nepotrebno upoštevati na primer dejstvo, da katoliški škof v nobenem primeru in v smislu papeških okrožnic *Quadragesimo anno* ali *Divini Redemptoris* ne more sodelovati v fronti, v kateri ima vodstveno vlogo KP..."⁵⁸ Sklicevanje na sodbo vojaškega sodišča je bilo v službi potrditve tako označenih izhodišč, pri čemer je vsaj v določeni meri poudarjen že večkrat omenjeni kontrarevolucionarni vidik škofovega delovanja: "Pri reševanju in obravnavanju 'Rožmanovega primera' bo zgodovinar vsekakor upošteval obsodbo vojaškega sodišča, s katero je bil Rožman obsojen predvsem kot narodni izdajalec in kot kontrarevolucionar."⁵⁹

Kar nekaj razlogov in tudi zgoraj navedeni dokumenti kažejo na to, da so bili odnosi med ljubljanskim škofom dr. Gregorijem Rožmanom in dr. Metodom Mikuzem ves čas vojne, če ob tem ne poudarjamo junijskega ukrepa, ki je gotovo nastal pod vplivom škofove okolice in ni bil toliko njegov osebni izraz do vprašanja, v določeni meri enaki kot prej in da je škof do svojega duhovnika ohranjal

⁵⁵ M. Mikuz, n.d., str. 419.

⁵⁶ Prim. M. Mikuz, n.d., str. 418.

⁵⁷ Prim. M. Mikuz, *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji*, 1. knj. Ljubljana 1960, str. 328-338.

⁵⁸ Prav tam, str. 328.

⁵⁹ Prav tam.

po mnenju nekaterih nekritično naklonjenost, ki je bila poznana že iz predvojnega časa. To je razvidno ne le iz pričevanja dr. Stanislava Leniča, temveč takšno ugotovitev potrjujejo tudi drugi, ki so poznali oba. Vsi so si tudi soglasni v prepričanju, da so bili odnosi sad prijateljstva, ki se je spletlo med ljubljanskim teološkim profesorjem dr. Rožmanom in Mikuževo učiteljsko družino že v dvajsetih letih.

Dr. Metod Mikuž je iz zgodovine vedel, da so bili izjemno redki primeri, ko so se nosilci tako visokih cerkvenih služb povsem enoumno opredelili za glasnike radikalnih družbenih sprememb, zato od škofa Rožmana tudi ni brezpogojno zahteval tako radikalnega preobrata.⁶⁰ Njegova sodba iz tega razloga ni bila nespremenljivo apodiktična in je puščal možnost za bolj odprt pristop k vrednotenju.

Ostrejša je torej sodba postala na začetku šestdesetih let, to je z oddaljevanjem od zgodovinskega dogajanja, in zlasti po Rožmanovi smrti. Vsekakor pri tem ne gre zanikati vpliva življenjske poti, ki jo je do takrat imel za seboj dr. Metod Mikuž in njegove na novo oblikovane družbeno-politične vloge. Nujno je upoštevati tudi širši družbeni okvir, to je odnose med državo in Katoliško cerkvijo na Slovenskem.

Kot nekakšen povzetek svojega gledanja na škofa Rožmana in kot odgovor na pisanje o njem v slovenskem izseljenskem tisku je dr. Metod Mikuž pripravil obsežen članek *Ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman in njegova okolica med NOB*,⁶¹ ki je bil objavljen leta 1970. Izhodiščna trditev je, da "je bil škof Rožman veliko večji kolaboracionist kot general Rupnik in seveda tudi večji izdajalec".⁶² V nadaljevanju je v potrditev uvodne trditve analiziral politično delovanje škofa Rožmana, njegovo navzočnost pri domobranski prisegi 20. maja 1944 in za zaključek škofovo kolaboracijo in narodno izdajo. Ob pregledu številnih dokumentov, ki so bili v času nastajanja prispevka že na voljo, ter po kritičnih ocenah zapisov, ki so jih v izseljenskem tisku objavljali udeleženci druge svetovne vojne, je Mikuž v zaključku omenjenega članka povzel Rožmanovo vlogo v času vojne in revolucije z besedami: "Rekli smo, da je bil škof Rožman v mnogočem žrtev svoje okolice, to se pravi svoje lastne kurije in vsega, kar se je v njej skrivalo in kotilo, ter vseh takratnih voditeljev političnih strank"⁶³ V kontekstu obravnave razmer in dokumentov je bil kritične ocene deležen tudi Rožmanov odgovor na obtožnico vojaškega sodišča. Odgovor Rožmanovega kroga na tako zapisane besede v obilni meri vsebuje tretja knjiga Kolaričevega dela *Škof Rožman. Duhovna podoba velike osebnosti na prelomnici časa*.⁶⁴

⁶⁰ Težko je sprejeti idejo, da bi drugačno ravnanje škofa Rožmana res prineslo tako radikalen preobrat v dogodkih. Mikuž si je škofovo drugačno vlogo predstavljal nekoliko poenostavljeno. D. Pirjevec, ki je gotovo imel boljši pregled nad dogajanjem in idejnimi smernicami, ki so vodile partizansko gibanje, je lahko zapisal: "Kajti priznati državljansko vojno, pomeni likvidirati idejo nacionalne enotnosti, likvidirati pojem ljudstva – in preiti na sovjetske pojme, to bi pomenilo okrniti legitimiteto, zožiti njen okvir, omejiti njeno področje. Za nas, komuniste, bi bilo zelo slabo, če bi se nam pridružil npr. sam škof Rožman." D. Pirjevec, n.d., str. 53.

⁶¹ Prim. Metod Mikuž: *Ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman in njegova okolica med NOB*, v: *Ljubljana v ilegali*, knjiga 4. Ljubljana 1970, str. 320–360.

⁶² Prav tam, str. 323.

⁶³ Prav tam, str. 360.

⁶⁴ Prim. J. Kolarič, *Škof Rožman. Duhovna podoba velike osebnosti na prelomnici časa*, III. del. Celovec 1977.

Ferdo GESTRIN

DOMOBRANCI NA IŽANSKEM

Zvečer 8. septembra 1943 je bila objavljena brezpogojna kapitulacija italijanske vojske. Enote NOV in POS so do 12. septembra razorožile skoraj vse pripadnike italijanskih čet v Ljubljanski pokrajini, Slovenskem primorju in Istri. Prav tako pa so odločno nastopile proti vaškim stražam in plavogardistom. Šerčerjeva brigada je do 10. septembra zlomila postojanko plave garde v Grčaricah in z njo strla njeno jedro na Slovenskem. Del vaških stražarjev se je zatekel v grad Turjak, ki je 19. septembra padel v roke Prešernove brigade. Del se jih je izmaknil partizanskim enotam ter se v Ljubljani in drugje predal Nemcem, ki so jih razorožili in zaprli. Mnogi pa so se porazgubili, se skrivali ali se zatekli na domove.¹

Medtem so Nemci že 10. septembra na ozemlju Ljubljanske pokrajine, Slovenskega primorja, Reke in Istre ter delu Furlanije, na katerem so obvladovali le pglavitne prometne žile, ustvarili posebno operativno enoto "Jadransko Primorje" (Operationszone Adriatisches Küstenland) in se začeli pripravljati na ofenzivo in podreditev celotne cone. Civilno oblast nad njo je prevzel koroški gaulajter dr. Friedrich Rainer, ki je v Ljubljanski pokrajini po nasvetu škofa dr. Rožmana za šefa uprave imenoval in 22. septembra ustoličil generala Leona Rupnika. S tem je breme odkritega sodelovanja z okupatorjem padlo nanj. Stara politična vodstva slovenskih strank, zlasti SLS, pa so nadaljevala s prejšnjo politiko. Vodstvo SLS je poleg obstoječe Slovenske legije in Slovenske zaveze, ki sta delovali tajno naprej, ustanovilo še Protikomunistični odbor s pglavitno nalogo: usmerjati boj proti komunistični nevarnosti. Ta se je po imenovanju generala Rupnika za prezidenta Ljubljanske pokrajine povezal z njim in Rupnik se je postavil za poveljnika slovenskega domobranstva; 24. septembra so namreč z razglasom objavili ustanovitev Slovenske domobranske legije, v katero so se vključili v Ljubljano pribegli vaški stažarji. Gaulajter Rainer se z Rupnikovim postopkom ni strinjal in je domobranstvo podredil nemškemu operativnemu štabu za uničenje tolp pod poveljstvom SS generala Erwina Rösenerja. Šele v začetku decembra je z veljavnostjo s 1. oktobrom 1943 izdal odločbo o ustanovitvi domobranskih oddelkov za pomoč pri vzdrževanju reda in varnosti v operacijski coni. Poveljnik domobrancev je postal podpolkovnik Franc Krener. Domobranci so torej bili od okupatorja oskrbovana vojaška formacija v okviru nemške policije in SS oddelkov. V tem smislu so 20. aprila 1944 tudi prisegli na ljubljanskem stadionu.²

¹ Metod Mikuž: Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, knjiga III. Ljubljana 1973, str. 7, 25; Tone Ferenc: Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943. Maribor 1967, str. 139; Janez Klemenčič: Revolucija pod Krimom. Buenos Aires 1973, str. 108; Ferdo Gestrin: Svet pod Krimom. Ljubljana 1993, str. 102.

² Tone Ferenc: Ustanovitev operacijske cone "Jadransko Primorje" jeseni 1943. leta. Zgodovinski časopis, 1965-1966, str. 401-419; Metod Mikuž, n.d., str. 43; Boris Mlakar: General Rupnik in slovensko domobranstvo, Zgodovinski časopis, 35, 1981, str. 287.

Na Turjaku zajete vaške stražarje so po sklepu Vrhovnega plenuma OF (21. september 1943) različno obravnavali. Večino so po prisegi vključili v NOV ali poslali na prisilno delo, bolj obremenjene so po razsodbi na novo ustanovljenega področnega sodišča v Ribnici ustrelili. Med ujetimi vaškimi stražarji je bila tudi večja skupina kaplanov in bogoslovcev. Ti so že 23. septembra napisali in podpisali naslednjo izjavo:

"Danes spoznavamo, po kaki izdajalski poti smo sami hodili in kako smo s svojim slabim vzgledom zavajali na pot narodnega izdajstva nepoučeno kmetstvo ljudstvo in katoliško mladino. Bila je to pot narodnega izdajstva in odkrite podpore tujim okupatorjem slovenske zemlje.

Danes, ko vodstvi bele in plave garde v nadaljevanju svoje dosedanje izdajalske politike v Ljubljani oborožujeta z nemško vednostjo in pomočjo zadnje ostanke razbitih belogardističnih in plavogardističnih tolp, da z nemškim orožjem v roki tvegata poslednji poizkus iztrgati slovenskemu ljudstvu njegovo novo narodno oblast, spoznavamo dvoje:

da je bila lažna naša trditev, da bela in plava garda na Slovenskem ščitita vero in slovenske domove, ker se danes vodstvi bele in plave garde družita z nemškim nacionalsocializmom, ki že nad deset let preganja vero in katoliške duhovnike v Nemčiji, ki je pred dvema letoma izgnal s slovenske Štajerske in Gorenjske vse slovenske duhovnike in razselil na desettisoče slovenskih kmečkih domov širom Nemčije in Balkana;

da slovenska Osvobodilna fronta ni protiverska in brezbožna organizacija, kar sta v svoji lažni propagandi trdili in širili bela in plava garda, ker nam kljub naši izdajalski preteklosti daje OF danes priliko, da kot duhovniki še vedno dalje vršimo svoja verska opravila in službo na Slovenskem,

se zavezujejo:

da ne bomo z ničemer več v svojem ravnanju ne z besedo ne z dejanji škodovali osvobodilni stvari slovenskega naroda in njegovi edini pravi narodni oblasti na Slovenskem, Osvobodilni fronti;

da ne bomo nikdar več svojih verskih opravil (prižnic in spovednice) in duhovniškega poklica sploh izrabljali v politične protinarodne svrhe in da se bomo v izvrševanju svojega poklica omejili zgolj na vestno vršenje verskih dolžnosti, ki nam jih nalaga;

da se bomo s takim svojim zadržanjem v bodoče izkazali vredne velikodušnosti, ki nam jo s sedanjim postopkom nasproti nam izkazuje slovenska narodna oblast Osvobodilne fronte.

Tako nam Bog pomagaj!

V svobodni Sloveniji, dne 23. IX. 1943.

Malovrh Franc, kaplan, Ljubljana, Lavrih Ivan, kaplan, Dobropolje, Jančar Franc, bogoslovec, Cesta, Starc Franc, bogoslovec, Velike Lašče, Polda Tone, kaplan, Dobropolje, Bukovec Janez, kaplan, Podpeč - Dobropolje, Jakob Franc, bogoslovec, Zdenska vas, Goršek Zvonimir, bogoslovec, Muljava, Pogačar Andrej, bogoslovec, Čušperk, Mrvar Janez, bogoslovec, Žužemberk, Malovrh Franc, kaplan, Škocjan pri Turjaku, Potočnik Leopold, bogoslovec, Zdenska vas, Medved Janez, bogoslovec, Cesta, Mavec Jakob, kaplan, Ig, Mavsar Karel, bogoslovec, Zdenska vas, Žagar Alojz, bogoslovec, Cesta, Pekolj Ivan, bogoslovec, Hrtmanja vas, Ropas Rudolf, bogoslovec, Videm-Dobropolje, Jože Vesenjāk, bogoslovec, Vidic Franc, bogo-

slovec, Zdenska vas, Jeza Ludvik, bogoslovec, Velika Račna, Zagoršek Franc, bogoslovec, Zdenska vas, Pečo/ali e/vnik Karel, Videm-Dobrepolje, Volk Ivan, bogoslovec, Ribnica, Pezdiček /ali Lepdiček/ Franc, bogoslovec, Dolenja vas, Jambrov/ali čič Avgust, bogoslovec, Cesta.³

Večinoma so bili poslani v stiški samostan (v nekako klavzuro do konca vojne), zelo verjetno po intervenciji dr. Metoda Mikuža, ki je bil od januarja 1943 do konca vojne verski referent Glavnega štaba NOV in POS. Vsekakor se je tako zgodilo v zvezi s sojenjem ižanskega župnika Janeza Klemenčiča. Nekateri, med njimi Jakob Mavec in Ivan Lavrih, pa so bili po 10. oktobru obsojeni na delo v kazenskem taborišču. Omenjena dva kaplana sta že v začetku novembra pobegnila iz taborišča v okolici Glažute.⁴

Ižanskega župnika so pod obtožbo, da je v času italijanske okupacije izrabljaj prižnico za boj proti OF, 9. oktobra 1943 na Igu aretirali skupaj z županom Mirkom Mrzelom. Pod stražo so ju pripeljali v Ribnico in predali področnemu vojaškemu sodišču. Na sodišču je župnik Klemenčič 19. oktobra izjavil: *"Poudarjam, da moj odnos do OF nikakor ni negativen, nasprotno, jaz v polnem obsegu odobravam osvobodilne napore Slovencev. Kot župnik sem pa obenem vezan na svojo nadrejeno oblast, t. j. na škofijski ordinariat v Ljubljani in sem se tozadevno držal navodil, prejetih od škofa odnosno tiskanih v škofijskem listu.*

V moji fari je od Italijanov požganih 188 hiš, 850 ljudi je popolnoma brez vsega in za vse te ljudi bi rad še nadalje skrbel tako v gmotnem kot v moralnem pogledu." Župnika Klemenčiča je sodišče obsodilo na internacijo v stiškem samostanu po intervenciji dr. Mikuža, čeprav mu je škof dr. Rožman že 10. junija izrekel kazen suspenzije ("... a divinis suspensus est.")

Mrzel pa je bil 23. oktobra obsojen na smrt. Toda po končani nemški ofenzivi sta se oba, Klemenčič in Mavec, že 10. novembra pojavila na Igu in se tam ustalila, ko je v vasi nastala domobranska postojanka, ter pozabila na svoje izjave.⁵

Med nemško ofenzivo, v kateri so sodelovale tudi že domobranske enote, in neposredno po njej so dozoreli tudi pogoji za utrditev domobranstva nasploh in posebej na Barju ter na Ižanskem. Število domobrancev je hitro raslo, vanje so se vključevali vaški stražarji, pripadniki plave garde, novi mobiliziranci in tudi kar številni prejšnji partizani, ki so se med nemško ofenzivo predajali ali so dezertirali. Do začetka decembra 1943 so imeli domobranci že šest bataljonov in posebno enoto v Borovnici z odgovarjajočimi postojankami. Med njimi je bila tudi komaj teden dni po končani nemški ofenzivi ustanovljena postojanka v Črni vasi na Barju, ki je bila dovolj blizu Ljubljane in zategadelj varna pred partizani. Z njo so si domobranci ustvarili ugodno izhodiščno točko, iz katere so kmalu nadzorovali vzhodni del Ljubljanskega barja in posegali na za partizansko gibanje ter za zveze proti Ljubljani važno ozemlje podkrimskih vasi. Domobransko poveljstvo je tja verjetno zavestno poslalo 21. četo, ki so jo sestavljali predvsem nekdanji vaški stra-

³ Arhiv Republike Slovenije (ARS), d. e. 2, SD F 111 A/II - Slovenski poročevalec 13. 10. 1943; Franček Saje: Belogardizem. Ljubljana 1951, str. 784; Gestrin, n.d. str. 136, op. 45. Podobno izjavo naj bi napisali in podpisali še nekateri drugi duhovniki.

⁴ Prim. Milan Guček: Šercerjeva brigada. Ljubljana 1973, str. 397.

⁵ Klemenčič, n.d. str. 120 sl.; Ljubljanski škofijski list, št. 5, str. 32; Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji 1941-1945, knjiga 7, dok. 196, op. 43; Gestrin, n.d. str. 108, 136 op. 67.

žarji iz ižanskih vasi. Še posebej je poudariti nekdanje vaške stražarje iz postojanke v Tomišlju pod poveljstvom Franca Fraklja - Petra Skalarja, ki je bil ob prihodu čete njen poveljnik.

Moštvo je bilo iz vseh največjih podkrimskih vasi. Z Iga so bili npr. Ludvik Juha, Franc, Martin in Rudolf Kus, Franc Luskovnik, Anton Martinčič, Ivan Mence, Stane Mencej, Rado Poznar, Anton Skarza, Franc Stojc, Anton Špelak, Martin Štrukelj in drugi. Janez Glašič-Grškov, Janez in Jože Modic, Stane Pavlič, Anton Škulj, Anton Šteblaj, Franc Šteblaj-Belov, Ivan Švigelj, Alojz in Franc Vamplin in še drugi so bili iz Iške vasi. Iz Iške Loke so bili v enoti Anton in Janez Čuden, Janez Kraljič, Janez in Jože Pirc, Franc Regina, Alojz Smole, Alojz Tegelj-Medenov, Janez Zgonc, Alojz Župec, Anton Župec, Jože Župec-Matjažev in dr. Iz Matene so prišli Franc in Martin Jankovič, Janez Juha, Anton in Martin Modic-Močov, Ivan in Matija Stražišar, Anton in Jakob Škrjanc, a iz Bresta Alojz, Franc in Janez Kraljič, Franc in Jože Lenarčič, Ivan Ložar, Jože Perme, Jože in Srečko Škraba, Jože Švigelj, Stane Švigelj in drugi. Nič manj niso bili številni tudi domobranci iz vasi tomišelske fare. S Tomišlja npr. Janez Grum, Skalarjev telesni stražar, Anton Kumše, Stanko Kumše, Ivan Lenaršič, Stanko Likovič, Ivan Seškar-Tonetov in dr. Z Vrbljena so bili v četi Jože Dolenc, Martin in Jože Kumše, Anton Matjaž, Jože Meše, Alojz Modic, Janez Modic-Kovačev, Ciril Pavlič, Janez Strle, Tone Štrumbelj, Janez Trnek in dr., a iz Strahomera še Ivan Brancelj, Anton, Jože in Peter Kraljič, Franc in Ivan Oblak, Ivan Predalič, Ivan in Jože Šivc in dr.⁶

Frakelj je takoj pa prihodu čete v Črno vas začel s svojim uničevalnim delom. Od vsega začetka je namreč deloval v okviru splošnih domobranskih strateških in taktičnih smernic boja proti narodnoosvobodilnemu gibanju. Z vsakdanjimi patruljami in večjimi ofenzivnimi sunki počasi potiskati svoje območje v notranjost svobodnega partizanskega ozemlja in varovati na novo obvladani teritorij pred novodošlimi partizanskimi enotami. Z načrtnim preganjanjem in uničevanjem terencev in aktivistov OF ter članov partizanskih družin poskušati čimprej zatreti njihovo delovanje. Kruto, nečloveško pobijanje, pošiljanje v nemška taborišča smrti ali na prisilno delo je bilo njegovo, bi rekli, vsakodnevno delo. Že 25. novembra so v Kozlarjevi gošči padle prve njegove žrtve. V času, ko je Frakelj deloval v barjanski postojanki, so njegovi izbranci pobili, predvsem v Kozlarjevi gošči in na gradu Lisičje blizu 70 domačinov na Barju in v podkrimskih vaseh ter poslali v nemška taborišča smrti ali na prisilno delo okoli 80 terencev, političnih delavcev in simpatizerjev OF.⁷

Za svoje najozje sodelavce-pomagачe je izbral 12 najbolj vnetih domobrancev, večinoma iz nekdanje tomišelske postojanke vaške straže. Med njimi so bili bivši bogoslovec Martin Oblak, četni računski narednik, in Jakob Modic-Anzelc, vodja minometalcev v četi, dalje Jože Grum, četni narednik, Franc in Jože Švigelj iz Bresta, Ludvik Stojc, desetar, in Anton Martinčič z Iga, Ivan Juha in Anton Modic iz Matene, Franc Požar, desetar, iz Strahomera, ter Anton Platnar-Sedejev, bivši bogoslovec, četni skladiščnik, iz Iške vasi. Za zadnjega nimam dovolj trdnih podatkov in ga ne omenjam. Poimenoval jih je za svoje "apostole", v virih pa se

⁶ Klemenčič, n.d. str. 126 in 190; Gestrin, n.d. str. 110, 186.

⁷ Klemenčič, n.d. str. 131 sl.; Gestrin, n.d. str. 113.

označujejo tudi kot "angeli". Toda likvidatorji so se menjali in tudi njihovo število se je do konca vojne v podkrimskih vaseh bistveno povečalo.⁸ V svoji vniemi je poročnik Frakelj prišel v nasprotje z novim četnim poveljnikom nadporočnikom J. V. Nadraham, ki se muje zdel premalo vnet. Zdi se, da je Nadrah zamenjal Fraklja zavoljo afere s slabo pokopanimi prvimi žrtvami v Kozlarjevi gošči. Proti vojaškim pravilom se je mimo nadrejenih stopenj pritožil in zahteval, da Nadraha odstavijo in grozil, da ga bo sam zaprl, če zahtevi ne ugodijo. Poveljnik organizacijskega štaba slovenskega domobranstva podpolkovnik Krener je 29. decembra 1943 Fraklja kaznoval s petnajstdnevnim zaporom, ki ga je moral takoj nastopiti. Vendar je bil Frakelj v prvih mesecih leta 1944 zopet v četi. Že v marcu pa je bil poveljnik čete nadporočnik Franjo Sekolec. Pred majem 1944 Frakelj ni bil več na plačilnem spisku 21. domobranske čete, tedaj že na Iga.⁹ Vodstvo čete na Igu, z izjemo menjav poveljnika, je bilo, se zdi, v vsem podkrimskem obdobju isto.

Po vojaških in očiščevalnih akcijah proti aktivistom in terencem OF so postali domobranci 21. čete na Barju že tako močni, da so 8. aprila 1944 vzpostavili na Igu, v jedru podkrimskih vasi, novo postojanko. Že obstoječe postojanke v širšem območju (2. četa v Noranjih Goricah, 4. četa v Borovnici, 11. četa na Lavrici, 23. četa v Pijavi Gorici, 24. četa v Velikih Laščah, 25. četa v Ribnici, 26. četa v Višnji Gori, 27. četa v Grosupljem in 28. četa v Stični) so ta korak olajšale. Nanj so se že dolgo časa pripravljali, protipartizansko usmerjeni vaščani pa so to nestrpno pričakovali.

Četa, ki jo je vodil nadporočnik Sekolec, je štela do okoli 160 mož, katerih število se je občasno menjalo. Večji del moštva, ki je prišel iz barjanske postojanke, so bili domačini. Največ jih je bilo z Iga, Tomišlja, Vrbljen, Matene in Strahomerja, manj iz drugih vasi, vendar tudi iz Iške vasi deset. (Domobranci iz podkrizanskih vasi so seveda bili tudi v drugih okolnih četah: Podpeč, Noranje Gorice in ljubljanskih enotah.) Z Iga so bili Anton Bolha, Jože in Martin Černič, Jože Glavan, Ivan Juha, Ludvik Juha, Martin in Stanko Kus, Anton Martinčič, Stanko Mencej, Jože Merkun, Stane Možek, Filip Poznar, Janez in Jože Pirc, Ludvik Stojc, Anton Tancek, Franc Virant, Janez Zgonc, Alojz, Anton, Jože in Stanko Župec in Janez Borštinar, kije padel 8. junija 1944. S Tomišlja so bili Jože Fister, Jože Grum, Anton in Stanko Kumše, Ivan in Ludvik Lenarčič, Stanko Likovič, Stanko Mavec, Franc in Ivan Modic, Jakob Modic, Ivan Šeškar in Franc Štrumbelj. Z Vrbljen so bili Janez Glavan, Martin Kumše-Brajdarjev, Anton Ljubi, Jože Meše, Jože Meze, Alojz Modic-Dolinar, Janez Modic-Kovačev, Ivan in Martin Oblak, Ivan Strle in Franc Štrumbelj. Iz Strahomera so bili Ivan Brancelj, Ivan Glavan, Franc in Jože Kraljič, Ivan Oblak, Franc Pikovnik in Jože Tancek; iz Matene pa Anton Ciber, Ludvik Gabrovšek, Anton in Ivan Grmek, Ivan Juha, Anton Modic, Anton Strle in Anton Škrjanc. Iz Iške vasi so bili Janez Modic, Jože Modic, Franc Orhini, Stanko Pavlič, Anton Škulj, Franc Šteblaj-Betov, Franc Šteblaj-Šerjakov, Boris in Ivan Švigelj in Jože Traven. Iz drugih vasi pa so bili še: Albin Kocjan, Alojz Leskošek in Franc Strle iz Staj, Franc Kraljič, Ivan Ložar in Jože Švigelj iz Bresta, Anton Černič iz Iške Loke,

⁸ Gestrin, n.d. str. 115 in 137 op. 118; prim. Emil Weis: Ne hodi naprej. Ljubljana 1997, str. 126.

⁹ Gestrin, n.d. str. 113; prim. ARS, INZ, F 52/I/1 - 6. marec 1944; prav tam, F 55/IV - 1. in 17. maj 1944; ARS, AS 1931: Republiški sekretariat za notranje zadeve SRS, Rupnik in soobtoženi 1946, 14. december 1943.

Ivan Lipovec s Kremenice, Matija Klančar s Podgozda, Ciril Virant iz Dobravice in še drugi. Četa je imela tudi svojega obveščevalca, kar je bil od junija dalje domačin in eden izmed Frakljevih apostolov Tone Martinčič z Iga. Oborožitev čete je bila primerna pomenu in vlogi ižanske postojanke. Imela je veliko avtomatskega orožja: 6 težkih bred, 10 puškomitraljezov, 8 brzostrelk, tri lahke minomete in baje tudi 1 težki minomet.¹⁰

Po času, ko se je 21. četa ustalila na Igu in je partizanske brigade niso mogle uničiti ali njeno aktivnost preprečiti, so se razmere za narodnoosvobodilno gibanje še poslabšale, čeprav so po odhodu Fraklja neposredno nasilje nad ljudmi nekoliko omilili. Še ne mesec dni po nastanku ižanske postojanke so bile razmere že takšne, da je barjanski rajon poročal na okrožje, kako skoraj ne more več delovati. Namreč, če ni brigad na ozemlju, kar je vse bolj pogosto, tedaj domobranci patrolirajo daleč v hribovske vasi, če pa brigade pridejo, tedaj v teh vaseh divjajo boji in je dostop v nižinske vasi onemogočen. Zaostrila so se še posebej idejna nasprotja. S postojanko se je na faro vrnil župnik Janez Klemenčič, kot vojni kurat je prišel tudi kaplan Jakob Mavec, ižanski domačin. Oba sta pozabila na dane obljube in izjave ter vsaj župnik Klemenčič na dr. Mikuževo posredovanje. V pomoč jima je bil tudi tomišeljski župnik Jože Murn, ki je zaradi varnosti prebival na Igu.¹¹

Sredi poletja, tri mesece po nastanku ižanske postojanke (11. julija 1944), je zaradi taktičnih in drugih vzrokov (moštvo je postajalo nedisciplinirano, marsikdo se je vpletel v črno borzo, izgubljalo je zaupanje vaščanov, ker so vedeli za Frakljeve poboje in delo njegovih "apostolov") prišlo na Iga do zamenjave čete. 24. domobranska četa iz Velikih Lašč, v kateri so bili domobranci - prostovoljci, doma iz Dobropolja, Strug in Suhe krajine, je tedaj zamenjala 21. četo.¹² Le redki so bili domobranci 21. čete, ki so ostali v sestavu došle enote. Eden izmed njih je bil Tone Martinčič, ki je bil tudi v prejšnji četi obveščevalec in likvidator. Pozneje sta se mu z motivacijo, da poznata lokalne razmere, priključila, še Ludvik Juha z Iga in Jože Meše z Vrbljen. Ob prihodu nove čete je bil njen poveljnik nadporočnik Karlo Slabe. Toda na domobransko poveljstvo je že kmalu po prihodu prišla anonimna pritožba proti Slabetu in že pred 10. avgustom 1944 je postal njen poveljnik nadporočnik Stanko Buda, do tedaj komandir 1. voda v četi. Izkazal se je kot vojaški poveljnik, pa tudi kot dejanski predstavnik domobranske oblasti v podkrimskih vaseh in ostal na svojem položaju vse do konca vojne in zloma domobranstva. V četi je bilo povprečno 160 mož, ob poveljniku je bil še en oficir, 15 podoficirjev in 9 desetarjev. Četa je bila, tako je trdil poveljnik Buda, na Igu povsem samostojna. Ni spadala v okvir nobenega bataljona, bila torej neposredno podrejena domobranskemu poveljstvu.¹³

Četno moštvo in poveljujoči kader so dobivali na vsakih deset dni v mesecu redno plačo. Kdo so sestavljali moštvo po prevzemu poveljstva nadporočnika Bude in kolikšni so bili njihovi prejemki, prikazuje plačilni seznam za prvih deset dni meseca avgusta 1944:

¹⁰ ARS, F 301-22/ZA/IX, str. 740 - 5. jul. 1944; Klemenčič, n. d. str. 138; Gestrin, n. d. str. 138, op. 183.

¹¹ Gestrin, n. d., str. 120 in 125.

¹² M. Mikuž, n. d., V, Ljubljana 1973, str. 51; Klemenčič, str. 155.

¹³ ARS, d. e. 2, F 52; Stanko Petelin-Vojko: Krajevna skupnost Podpeč-Preserje v NOB. Ljubljana 1983, str. 392; Stanko Buda: Prihod na Ig. Tabor 12, Buenos Aires 1967, str. 165.

J206-SD for 28016 -

Klausi, seznam
za avg. 1941

29. cela

eževci

II 0220 239

Laur. Nr.	Dienstgrad	Wehrsold- gruppe	Vor- und Zuname	Für die Zeit von		Unterschrift-Podpi
				Zu	od	
Tek. St.	Č I N	Plačilna skupina	Ime in priimek	Lire	1 - 10	
1.	Oberleutnant Nadporočnik	9	Buda Stane	337	50	Buda Stane
2.	"	9	Borštnar Janez	337	50	Borštnar Janez
3.	Oberwachtm. Narednik	13	Zalukovec Franc	187	50	Zalukovec Franc
4.	Wachmeister Podnarednik	14	Černe Anton	175		Černe Anton
5.	"	14	Činkole Ivan			Činkole Ivan
6.	"	14	Bec Vinko	175		Bec Vinko
7.	"	14	Dolničar Peter	175		Dolničar Peter
8.	"	14	Jeršič Anton	175		Jeršič Anton
9.	"	14	Levstek Ivan	175		Levstek Ivan
10.	"	14	Novak Franc	175		Novak Franc
11.	"	14	Meglen Janez	175		Meglen Janez
12.	"	14	Rolih Franc	175		Rolih Franc
13.	"	14	Rejc Anton	175		Rejc Anton
14.	"	14	Svete Staner	175		Svete Staner
15.	"	14	Stibilj Boris	175		Stibilj Boris
16.	"	14	Srakar Alojz	175		Srakar Alojz
17.	"	14	Žnidaršič Franc	175		Žnidaršič Franc
18.	Kaplar	15	Boštjančič Vinko	150		Boštjančič Vinko
19.	"	15	Grm Jože	150		Grm Jože
20.	"	15	Kaplan Jožef	150		Kaplan Jožef
21.	"	15	Krašovec Hinko	150		Krašovec Hinko
22.	"	15	Novak Leopold	150		Novak Leopold
23.	"	15	Predsljč Rudolf	150		Predsljč Rudolf
24.	"	15	Boštinar Jakob	150		Boštinar Jakob
25.	"	15	Škentalj Albin	150		Škentalj Albin
26.	Landeswehr. Domobranec	16	Adamlje Alojz	125		Adamlje Alojz
27.	"	16	Ahačevič Ivan	125		Ahačevič Ivan
28.	"	16	Boštjančič Franc	125		Boštjančič Franc
29.	"	16	Božič Anton	125		Božič Anton

0228 241

Lauf Nr.	Dienstgrad	Jehrsold- gruppe	Vor- und Zuname		Für die zeit von 1 - 10		Unerschrift-Podpis
			Platz na skupine	Friiwek in ime	Za čas od	g.	
Tek. st.	Č I N		Friiwek	in ime	Lire	g.	
				Übertra- g Prenos	4.837	50	
30.	Landeswehr Domobranec	16		Blatnik Anton	125		Blatnik Anton
31.	"	16		Božič Jožef	125		Božič Jožef
32.	"	16		Babič Jožef	125		Babič Jožef
33.	"	16		Brezovar Miha	126		Brezovar Miha
34.	"	16		Bravič Stanko	125		Bravič Stanko
35.	"	16		Borc Jožef	125		Borc Jožef
36.	"	16		Čož Andrej	125		Čož Andrej
37.	"	16		Dernule Franc	125		Dernule Franc
38.	"	16		Dežman Franc	125		Dežman Franc
39.	"	16		Darovec Ivan	125		Darovec Ivan
40.	"	16		Dolinšek Anton	125		Dolinšek Anton
41.	"	16		Erčulj Ivan	125		Erčulj Ivan
42.	"	16		Erjavec Ciril	125		Erjavec Ciril
43.	"	16		Erčulj Franc	125		Erčulj Franc
44.	"	16		Ferkulj Edvard	125		Ferkulj Edvard
45.	"	16		Grm Anton	125		Grm Anton
46.	"	16		Gorše Alojziji	125		Gorše Alojziji
47.	"	16		Glač Franc	125		Glač Franc
48.	"	16		Glač Alojz	125		Glač Alojz
49.	"	16		Golob Ignac	125		Golob Ignac
50.	"	16		Hren Jožef	125		Hren Jožef
51.	"	16		Hribar Janez	125		Hribar Janez
52.	"	16		Hočeyar Anton	125		Hočeyar Anton
53.	"	16		Hegler Stanko	-		Hegler Stanko
54.	"	16		Humar Alojz	125		Humar Alojz
55.	"	16		Habič Ivan	125		Habič Ivan
56.	"	16		Intihar Jožef	125		Intihar Jožef
57.	"	16		Ivanc Anton	125		Ivanc Anton
				Übertra- g Prenos	8.212	50	

1919

II 0228243

Lauf Nr.	Dienstgrad	Wehrsold gruppe	Vor- und Zuname	Für die zeit von 1 - 100		
Tek. St.	C I N	Plačilna skupina	Prijimek in ime	Lire	c:	Unterschrift - Podpis
			Übertrag Prenos	8.212	50	
58.	Landeswehr. Domobranec	16	Jakša Jožef	125		Jakša Jožef
59.	"	16	Jereš Alojz	125		Jereš Alojz
60.	"	16	Jakopin Jožef	125		Jakopin Jožef
61.	"	16	Jamnik Jožef	125		Jamnik Jožef
62.	"	16	Jeraj Anton	125		Jeraj Anton
63.	"	16	Korošec Stane	125		Korošec Stane
64.	"	16	Kocjan Vinko	125		Kocjan Vinko
65.	"	16n	Kastelic Alojz	125		Kastelic Alojz
66.	"	16	Klinc Franc	125		Klinc Franc
67.	"	16	Kocjančič Janez	125		Kocjančič Janez
68.	"	16	Krašovec Franc	125		Krašovec Franc
69.	"	16	Kukman Vinko	125		Kukman Vinko
70.	"	16	Kogovšek Jožef	125		Kogovšek Jožef
71.	"	16	Mambič Franc	125		Mambič Franc
72.	"	16	Košmrlj Anton	125		Košmrlj Anton
73.	"	16	Lukšič Avgust	125		Lukšič Avgust
74.	"	16	Lukšič Miha	125		Lukšič Miha
75.	"	16	Levstik Jožef	125		Levstik Jožef
76.	"	16	Lesar Janez	125		Lesar Janez
77.	"	16	Lenarčič Alojz	125		Lenarčič Alojz
78.	"	16	Harolt Ivan	125		Harolt Ivan
79.	"	16	Miklić Jožef	125		Miklić Jožef
80.	"	16	Miklić Jože I.	125		Miklić Jože I.
81.	"	16	Miklić Ignac	125		Miklić Ignac
82.	"	16	Miklić Alojz	125		Miklić Alojz
83.	"	16	Mustar Feliks	125		Mustar Feliks
84.	"	16	Mubič Mirko	125		Mubič Mirko
85.	"	16	Mirtič Anton	125		Mirtič Anton
			Übertrag Prenos	11.212	50	

1919

II 022824

Lauf Nr.	Dienstgrad	Wehrsold- gruppe	Vor- und Zuname		Für die Zeit von Za čas od 1 - 10		
			Blažilna skupina	Primek in ime	Lire	c.	Unterschrift-Podpis
				Übertrag Prenos	15.212	50	
114.	Landeswehr Domobranec	16	Rogelj	Franc	125		Rogelj Franc
115.	"	16	Rus	Anton	125		Rus Anton
116.	"	16	Rus	Janez	125		Rus Janez
117.	"	16	Strnad	Franc	125		Strnad Franc
118.	"	16	Strmole	Rudolf	-		
119.	"	16	Strnad	Jože	125		Strnad Jože
120.	"	16	Strnad	Ivan	125		Strnad Ivan
121.	"	16	Strnad	Anton	125		Strnad Anton
122.	"	16	Strnad	Ignac	125		Strnad Ignac
123.	"	16	Samec	Ivan	125		Samec Ivan
124.	"	16	Saje	Alojz	125		Saje Alojz
125.	"	16	Špringer	Franc	125		Špringer Franc
126.	"	16	Škoda	Franc	125		Škoda Franc
127.	"	16	Skebe	Anton	-		
128.	"	16	Šilo	Alojz	125		Šilo Alojz
129.	"	16	Škulj	Karol	125		Škulj Karol
130.	"	16	Šporar	Franc	125		Šporar Franc
131.	"	16	Škulj	Franc	125		Škulj Franc
132.	"	16	Šašek	Jožef	125		Šašek Jožef
133.	"	16	Štrubelj	Jožef	125		Štrubelj Jožef
134.	"	16	Tisu	Anton	125		Tisu Anton
135.	"	16	Tisu	Jožef	125		Tisu Jožef
136.	"	16	Tomšič	Franc	125		Tomšič Franc
137.	"	16	Vergo	Zero	125		Vergo Zero
138.	"	16	Vovko	Alojz	125		Vovko Alojz
139.	"	16	Vidic	Janez	125		Vidic Janez
140.	"	16	Vergo	Jože	125		Vergo Jože
141.	"	16	Zupančič	Jože	125		Zupančič Jože

AC100 II 0228-24

Lauf Nr.	Dienstgrad	Wehrgold- gruppe	Vor- und Zuname	Für die zeit von 1 - 10 Za čas od		
Tek šš.	Č I N	Plačilna skupina	Prilicek in ime Übertrag Prenos	Lire	c.	Unterschrift-Podpis
142	Landeswehr Domobranec	16	Zupančič Jožef I.	125		<i>Zupančič Jožef</i>
143	"	16	Zoran Martin	125		<i>Zoran Martin</i>
144	"	16	Zajc Ignac	125		<i>Zajc Ignac</i>
145	"	16	Zelar Stane	125		<i>Zelar Stane</i>
146	"	16	Zidar Anton	125		<i>Zidar Anton</i>
147	"	16	Vodopivec Cvetko	125		<i>Vodopivec Cvetko</i>
148	"	16	Žnidaršič Alojz	125		<i>Žnidaršič Alojz</i>
149	"	16	Grm Ignac	125		<i>Grm Ignac</i>
150	"	16	Jamnik Guido	125		<i>Jamnik Guido</i>
151	"	16	Kocjančič Anton	125		<i>Kocjančič Anton</i>
152	"	16	Juha Ludvik	125		<i>Juha Ludvik</i>
153	"	16	Golob Janez	-		
154	"	16	Kveder Alojz	-		
155	kaplar Landeswehr	15	Lakoter Silvester	-		
156	Domobranec	16	Maglič Anton	-		
157	"	16	Jeršič Matija	-		
158	"	16	Brajer Miroslav	-		
159	"	16	Vrečar Anton	-		
Zusammen - Skupaj				19.837	50	

125	Anton Anton	125	hidar tuta
125	Podopivec Cesta	125	Podopivec
125	Konikovič Alojz	125	Znidarica O
125	Čun Čun	125	Čun Čun
125	Jamnik Janko	125	Jamnik Janko
125	Čučina Anu	-	
125	Čučina Rudolf	125	Čučina Rudolf
125	Čučina Janko	125	Čučina Janko
125	Čučina Alojz	-	
150	Čučina Janko	150	Čučina Janko
125	Mačič Alojz	125	Mačič Alojz
-		125	Čučina Janko
-		125	Čučina Alojz
-		125	Čučina Janko
20:112	50	19.587	50

1. Monatsdrittel ..... L. 19.587,50
 2. Monatsdrittel ..... L. 20.112,50
 3. Monatsdrittel ..... L. 19.587,50
 Zusammen.... L. 59.587,50

Nachgerechnet

J. Obelak

Gradjanec

Oberleutnant:

Okol. 1944 po listu plač 161 nov. št. 28050-54
 Okt. 44 - - - 162 - - - št. 28061 -
 Dec. 44 - - - 165 - - - št. 28077-82/-
 Jan. 45 - - - 162 - - - št. 28090 - 28098
 Mar. 45 - - - 163 - - - št. 28114 -
 28140-44

Z zamenjavo čete se je domobranska prisila na Ižanskem nadaljevala, vendar se je spremenil sistem 'čiščenja'. Nič več niso zgolj pobijali terencev in aktivistov ter zajetih partizanov po Skalarjevem - Frakljevem vzorcu. Ustrelili so jih, v poročilu o akciji pa so zapisali, da je bil ustreljen pri poskusu bega.

Mnoge so na predlog poveljnika izročili domobranski politični policiji v Ljubljani ali so jih neposredno izročili Nemcem, ki so poskrbeli za njihovo usodo. Večinoma so bili nato poslani v taborišča smrti ali na prisilno delo v Nemčijo. Kot primer naj navedem primer člana barjanskega rajona Jožeta Glavana. Ko so ga v začetku avgusta 1944 na pohodu v Škrilje zajeli, ga je poveljnik Buda s spremnim poročilom predal politični policiji in zahteval: "V interesu vsega domobranstva je, da se odstrani, da se ne vrne več domov, saj je nevarnejši od vsakega partizana."¹⁴

Domobranci s postojanke Ig so z neprestanimi patroljami in združenji z drugimi postojankami v sklenjenih vojaških akcijah potiskali partizanske enote s terena. Hkrati pa izničevali prej zelo razvežano organizacijsko mrežo OF. Še posebej nadržno so preganjali člane barjanskega rajona na terenu, ki so že od konca avgusta tožili o nemoči in težavah pri delu zavoljo domobranskega pritiska. Ko so partizanske brigade v pozni jeseni zaradi tega zapustile barjansko-ižansko območje, so se morali konec novembra umakniti tudi člani rajona in vodstva drugih organizacij OF s svojega ozemlja. Domobranci so poslej nemoteno obvladovali krimsko-mokrški teritorij do konca Želimejske doline in do Krvave peči. Po prevladi v podkrmskih vaseh so se domobranci, ki so uveljavili svojo upravo, na razne načine znašali nad pristaši OF, o katerih so imeli zelo podrobne podatke oziroma sezname. Izvajali so idejnopolitično nasilje nad njimi s pomočjo svojih aktivistov in ovaduhov. Uvedli so obvezno delo (kuluk) pri utrjevanju postojanke in pripravi drv zanj in Ljubljano, omejevali so gibanje, zaprli in nadzorovali so dohode in izhode z Iga, da bi preprečili vsako povezavo s partizani. Preverjali so pripadnost in zahtevali obvezno udeležbo na domobranskih zborovanjih, proslavah in mitingih. Delo za NOB v podkrmskih vaseh je bilo v letu 1945 skoraj povsem onemogočeno. Po stanju, kakršno je v podkrmskih vaseh zavladovalo z domobransko prevlado, so pristaši OF, ki so se iz strahu za življenje navidez potuhnil, nestrpnost čakali konec vojne.

Bližnji konec vojne je nekako zaslutil tudi nadporočnik Buda, vendar je zavračal vse proglase za amnestijo v prepričanju, da bi partizani po predaji najprej likvidirali domobranske oficirje. Prav tako pa je po nekem sestanku poveljnikov vseh okolnih čet v Ljubljani zadnje dni v aprilu 1945 prišel do spoznanja, da so se razšli brez jasnega pogleda na položaj, da niso bili pripravljeni na razpad nemške armade in partizanski vdor ter ostali brez navodil in povelj, če se zgodi oboje.¹⁵

V noči na 8. maj so Nemci podpisali kapitulacijo in 9. maja se je formalno končala druga svetovna vojna v Evropi (na slovenskih tleh dejansko šele 15. maja 1945). Domobranci, tudi ižanski, so se kot formacija z ostanki nemške armade umikali na Koroško. S porazom nemške nacistične armade so nujno doživeli poraz tudi domobranci in sile, ki so stale za njimi.

¹⁴ ARS, d. e. 2, SD F52/1/7 - 2. avgust 1944.

¹⁵ Prim. Stanko Buda: Pred razpadom domobrancev. Tabor 4-5, 1977, str. 104.

Dušan BIBER

UTRINKI IZ ARHIVA SOE

"Ob četrti uri zjutraj 27. marca mi je dežurni oficir telefoniral, naj pridem v urad dešifrirat kar najnujnejši telegram Georgea iz Beograda o uspešnem prozavezniškem državnem udaru, ki ga je s podporo agrarne stranke organiziral general Simović, prvi takšen preobrat, ki ga je Hitler dotlej doživel", je v svojih spominih zapisal Bickham Sweet-Escott, član štaba SOE (Special Operations Executive) v Londonu.¹

Tega telegrama ni najti v ostanku arhiva SOE, ki ga je britanska vlada dala na voljo javnosti leta 1997 v Public Record Office v Londonu. Precej dokumentov je še vedno ostalo pod ključem, posamezne strani deklasificiranih dokumentov pa so "očiščene" imen sodelavcev britanske tajne obveščevalne službe Secret Intelligence Service in preveč občutljivih stavkov ali odstavkov. Ocenjuje se, da je ostalo ohranjenih približno 15 odstotkov arhivskega fonda te britanske subverzivne organizacije - Uprave za posebne operacije.

Michael R.D. Foot je 1966. leta objavil knjigo *SOE in France*, drugo dopolnjeno izdajo pa dve leti kasneje. Toda odmev te knjige je bil zaradi sodnih sporov tolikšen in tak, da je uradna zgodovina SOE - napisal jo je W.J.M. Mackenzie pod izvirnim naslovom *History of S.O.E.* - ostala kar pod ključem vse do današnjih dni. Vodilni dejavniki v SOE, vpleteni v dogajanja v Jugoslaviji in Grčiji, so se julija 1973 na pobudo zgodovinskega oddelka londonske univerze School of Slavonic and East European Studies zbrali v Cumberland Lodge. Phyllis Auty in Richard Clogg sta referate in razprave uredila in objavila v knjigi *British Policy towards Wartime Resistance in Yugoslavia & Greece*, London 1975. Hrvatski prevod je kot drugi del knjige pod skupnim naslovom *Britanska politika prema Jugoistočnoj Evropi u drugom svjetskom ratu* objavil Globus leta 1978 v Zagrebu.

Posamezni dokumenti SOE so že doslej bili na voljo v arhivskih fondih Foreign Office, predsednika vlade in zlasti War Office, to je vojnega ministrstva. Morda so bili prav britanski dokumenti v zvezi z Jugoslavijo najbolj iskani, največkrat uporabljani, tudi za dnevne politične namene in polemike, zlasti o dogajanju v okupirani Jugoslaviji med drugo svetovno vojno. Britanska vlada se je zato odločila, da pripravi uradno zgodovino SOE v Jugoslaviji. Dr. Mark Wheeler, predavatelj na zgodovinskem oddelku že omenjene londonske šole za slovanske in vzhodnoevropske studije je dobil to zahtevno nalogo, vendar jo je po razpadu SFRJ opustil z obrazložitvijo, da bodo dokumenti SOE itak v kratkem na voljo znanstveni javnosti. Sami temi pa se dr. Wheeler ni odpovedal in svoje raziskave nadaljuje kot zasebnik na univerzi Darby.

¹ Bickham Sweet - Escott: *Baker Street Irregular*. London 1965, str. 22-3.

Dokumenti o delovanju SOE v Jugoslaviji so sedaj uvrščeni v fond z oznako HS5, shranjeni v fasciklih od številke 868 do 969. Velika večina teh dokumentov, kar je razumljivo za prva leta okupacije, obravnava odnose SOE s četniškim gibanjem in njihovim poveljnikom Dražo Mihailovićem. Le fascikel 885 je že v naslovu vsebinsko opredeljen na geografsko področje Slovenije: "1943-1944, CRAYON mission (formerly LIVINGSTONE); Italian Slovenia". Bežen pregled tega obsežnega fonda mi je ljubeznivo omogočila Zveza borcev in udeležencev NOV Slovenije, za kar se svojim vojnim tovarišem pristrčno zahvaljujem.

Pričujoče poročilo se omejuje zgolj na zanimivosti o delovanju SOE v Sloveniji in priprave ter izvedbo državnega udara 27. marca 1941, ko je novi predsednik kraljevske vlade, armijski general Dušan Simović ustoličil še mladoletnega kralja Petra II.

Minister za ekonomsko vojskovanje laburist Hugh Dalton je v beležki dne 7. marca 1941 predsedniku vlade Winstonu Churchillu med drugim poročal, da je "naša slovenska organizacija opravila odličen posel na ležiščih osi cistern in drugih vagonov". V dveh in pol mesecih je izvršila sabotaže na 13.920 vagonih, od tega na 1.700 cisternah z nafto. Med 27. decembrom 1940 in 18. januarjem 1941 je podtaknila razstrelivo v 154 vagonov, naloženih s premogom. Drugod po Jugoslaviji so opravili diverzije v rudniku antimona pri Loznici v Srbiji, pri Splitu pa 20. februarja 1941 potopili italijansko ladjo Senio, naloženo z moko.²

Polkovnik George Taylor je 11. marca 1941 iz Aten pod šifro AD poročal CD oz. Charlesu Hambru, šefu SOE in predsedniku sveta o dejavnosti SOE na Balkanu. V poglavju o Sloveniji in Hrvaški je med drugim zapisal: "Zelo tesno sodelujemo s slovensko demokrasko skupino, ki jo vodita doktor Čok in profesor Rudolf, psevdonom Rukovina. Ti ljudje, za razliko od slovenske klerikalne stranke, so odločno protinemški, zagrizeno protiitalijanski in proangleški (ali bolj natančno prozahodni) liberalci. Po svojih idejah ne predstavljajo širokega dela slovenskega ljudstva, so pa izredno organizirani pri podtalnem delovanju in izkušeni pri zarniški dejavnosti, ker so se obdržali kot ilegalna organizacija (ne da bi jih beograjska vlada resno skušala zatreti) celo vrsto let." Organizacija TIGR ni bila označena s tem imenom. Taylor je visoko cenil njeno sabotažno dejavnost in protinemško propagando v Avstriji, v manjšem obsegu tudi sabotaže v Istri in širjenje probritanske propagande po Italiji.³

"Ti so sedaj dokončno privolili v izvajanje manjših sabotaž, obsežnih rušenj in celo v gverilsko vojskovanje, če bi bila na Jugoslavijo izvršena invazija ali pa bi bila okupirana", je poudaril polkovnik Taylor. Omenil je tudi "Brankovo organizacijo" slovenskih iredentistov, ki je vključevala tudi češke begunce in nekaj Hrvatov, zelo izkušeno pri izvajanju manjših sabotažnih akcij. Tudi ta organizacija je napovedovala gverilsko vojskovanje v primeru sovražne okupacije. Navezali so stike še s hrvatskimi protiitalijanskimi skupinami v Dalmaciji, z Wilderjevo hrvatsko demokratično organizacijo in z nekaterimi častniki jugoslovanske vojske.

Ne da bi se spuščali v dejavnost SOE drugod po Jugoslaviji, velja poudariti, da so bile britanske radijske povezave v Jugoslaviji v tistem času med vsemi balkan-

² Public Record Office (dalje PRO), HS5/166.

³ PRO, HS5/166. Prim. Tone Ferenc: *Akcije organizacije TIGR v Avstriji in Italiji spomladi 1940*. Ljubljana 1977.

skimi državami najbolj razvejane. Tajna radijska oddajnika in sprejemnika sta že delovala pri Čokovi in Brankovi organizaciji, saj bi bilo v primeru vojne mogoče vzdrževati le radijske zveze s Slovenijo in Hrvaško. Razstrelivo in ustrezne naprave so od konca 1939 pošiljali iz Anglije, kasneje pa iz oporišča v Egiptu na področje severozahodne Jugoslavije, prav tako tudi razno orožje. Tajna skladišča so bila v Ljubljani, Zagrebu, Dubrovniku, Nišu in Skopju. Ob izbruhu vojne naj bi agenti SOE delovali proti nemški peti koloni, sekali železniške tračnice, požigali izbrane cilje, z vsemi sredstvi, tudi s podkupninami, spodbujali jugoslovanske častnike, zadolžene za rušenje. Železniški most v Mariboru bi lahko tudi sami razrušili.

"Kot že omenjeno naši dve slovenski organizaciji zatrujeta, da sta sposobni začeti gverilsko vojskovanje. Imata navodila, naj to storita, če moreta, vendar kot že prej rečeno, glede rezultatov nisem optimističen", je poudaril polkovnik Taylor. George Taylor je izrecno omenil generala Mihailovića, prijatelja Daddya (t.j. Ilije Trifunovića) kot poveljnika šestih paravojaških bataljonov, prej četniki imenovanih, ki so imeli nalogo razrušiti mostove, železniške proge in rudnike. Vendar pa je Draža Mihailović v tistem času bil le polkovnik in gre tu morda za drugo osebo. Če bi Jugoslavija ostala nevtralna, bi se člani Trifunovićeve organizacije umaknili v hribe južne Srbije in Bosne, v Podgorici pa bi v primeru vojne ali splošne vstaje svoj štab vzpostavil polkovnik Dušan Radović.⁴

Se bolj obširno poročilo sta polkovnik George Taylor in Tom S. Masterson napisala po kapitulaciji kraljevine Jugoslavije, tudi o neuspelem poskusu blokiranja reke Donave na njenem najožjem delu s potopitvijo 12 vlačilcev. Ocenila sta, da je bilo srbsko javno mnenje edini res zanesljivi probritanski element v državi v povezavi s srbsko agrarno stranko, ki je že od julija 1940 dobivala britansko finančno pomoč. Redni so bili tudi stiki s tremi srbskimi opozicijskimi strankami, nacionalnimi organizacijami, npr. s četniki, Narodno odbrano in z raznimi drugimi veteranskimi organizacijami. Glavno vlogo pri razvnananju srbskega javnega mnenja je imel Miloš Tupanjanin. Za izvedbo puča so poskrbeli general Bora Mirković, namestnik načelnika štaba letalstva in prof. Radoje Knežević skupaj z bratom majorjem Živanom Kneževićem.⁵

Po naročilu polkovnika Taylorja je 27. septembra 1941 britanski vicekonzul v Zagrebu Trevor James Glanville, podpisan s šifro Nero D/H 4, predložil 52 strani dolgo poročilo z namenom, da popravi slab vtis, nastal po vzpostavitvi ti. Neodvisne države Hrvaške in divjanju ustašev. Britanci naj bi sami nosili del krivde za tak razvoj, ker so Francozom dopustili srbsko hegemonijo, ki je posnemala najslabše aspekte francoskega političnega življenja. V poročilu se trdi, da je general Simović, ogorčen zaradi konkordata z Vatikanom, nameraval izvršiti državni udar že zgodaj spomladi 1938, naperjen predvsem proti dr. Antonu Korošcu, notranjemu ministru. Simović je šele po posvetu s knezom Pavlom to zamisel opustil.

Trije srbski generali so maja 1940 izdelali natančen načrt za atentat na kneza Pavla. Umorili naj bi ga 16. junija 1940 v gradu Brdo pri Kranju. O tem so se prostodušno pogovarjali tudi z grofom Bombellesom. Ta je takoj obvestil britanskega generalnega konzula Thomasa Rappa v Zagrebu. Taylor je nato posvaril

⁴ PRO, HS5/166.

⁵ PRO, HS5/928.

Juliusa Hanaua, ta pa ministra notranjih zadev Mihaldžića. Sledile so aretacije vpletenih v zaroto.

Prvak Slovenske ljudske stranke in podpredsednik Simovićeve vlade, dr. Fran Kulovec je v tem poročilu ocenjen kot "odličen človek", žal ubit med bombardiranjem Beograda 6. aprila 1941. Še pred nemškimi napadom na kraljevino Jugoslavijo so v SO2, predhodnici SOE, načrtovali razdelitev radijskih sprejemnikov in oddajnikov slovenskim patriotom, slovenskim četnikom, Brezigarjevi organizaciji (dr. Milko Brezigar, urednik Jutra) in zagrebški organizaciji. Oddajnik je dobil Brezigar, vendar je bil telegrafist povsem nesposoben. Britanski vicekonzul Glanville se je povezal z majorjem Tomićem in s policijskim komisarjem v Mariboru Antejem Anićem. Z majorjem Tomićem sta 27. marca 1941 razpravljala o generalnem načrtu za rušenje sistema mostov v Mariboru, Zidanem mostu, borovniškega železniškega viadukta, predora skozi Karavanke pri Jesenicah, mostov v Celju in sten nad železniško progo pri Zidanem mostu.

Policijski komisar v Mariboru Ante Anić je dobil pol milijona dinarjev za plačilo izvrševalcem teh akcij oz. njihovim vdovam v primeru nesreč ali spopadov s smrtnim izidom. Petdeset slovenskih emigrantov iz Italije, ki niso bili jugoslovanski vojaški obvezniki, je bilo mobiliziranih za zaščito pri teh načrtovanih operacijah. V Mariboru je bila skrita že tona britanskega plastičnega razstreliva, 1.600 kg pa v bližnjih hribih. Okrog Kamnika in Šmartnega naj bi bilo zbranih okrog 500 slovenskih četnikov; vodila naj bi jih Hojnik in Aufert. Narodna odbrana, v Sloveniji in na Hrvaškem diskreditirana organizacija, pa ni bila vključena.

"Stik s komunisti je bil vselej do neke mere težaven, ker ni nihče nikoli poznal imen njihovih voditeljev. Navadni člani pa so za nas opravili dober posel, tako pri propagandi kot pri sabotajah", je zapisal Nero D/H 4 in navedel tovrstne zveze v Zagrebu, Beogradu, Sisku itd. Predlagal je, da se po vojni v razširjeno Slovenijo vključijo Istra, Koroška in Štajerska, v federativni Jugoslaviji pa naj bi bila tudi Bolgarija. Politika nevmešavanja v notranje zadeve evropskih držav je bila po njegovem mnenju nevarna doktrina. Glanville ni računal s slovenskimi klerikalci in s srbskimi radikali. Upal pa je, da bo nekaj mesecev italijanske okupacije klerikalce le ozdravilo vseh njihovih nagibanj k osi.⁶

Sloviti britanski profesor Hugh Seton-Watson je kot mladenič delal za SOE na britanskem poslanstvu v Beogradu pred razpadom kraljevine Jugoslavije. Svoje predloge za formuliranje britanske politike napram Jugoslaviji je po okupaciji te države razložil v dolgem pismu Tomu Mastersonu. Opozoril je, da ni mogoče potegniti jasne meje med Srbi in Hrvati v Slavoniji, Liki in Bosni, da so tako jugoslovanske kot tuje statistike glede števila Albancev nezanesljive, saj naj bi jih bilo v bivši kraljevini Jugoslaviji med 400.000 do 800.000. Nemške narodne manjšine so bile povsod na Balkanu od 1933 dalje vir nenehnih nemirov.

"Nobenega dvoma ni, da so močno osovražene in da bodo mnogi med njimi pobiti, ko bo Nemčija propadla. Jugoslovani bodo verjetno zahtevali njihov izgon", je menil prof. Seton-Watson in napovedal izgon Italijanov iz Dalmacije in Albanije, priključitev Istre in Slovenskega Primorja, priporočal pa previdnost pri ekstremističnih zahtevah glede Trsta, italijanskega mesta po značaju. Svoja priporočila je

⁶ PRO, HS5/965.

strnil v devetih točkah. Zavzel se je med drugim za izgon vseh Nemcev in razdelitev njihove zemlje med srbske in hrvatske kmete, za priključitev južne Koroške, Istre in otokov z izjemo Trsta, za balkansko federacijo in za novi sistem socialne pravičnosti in zakonite vladavine.⁷

"Ko je bila Jugoslavija neodvisna država, so bili cilji SOE dvojni: boriti se proti nemški propagandi in vzpodbujati sleherno obliko opozicije osi ter uporabiti Jugoslavijo kot oporišče za sabotaze nemške imovine, interesov in virov preskrbe", je bila kratka definicija dejavnosti SOE v enem od vladnih dokumentov.⁸

Vrnimo se k začetku tega poglavja, k poročilom o uspešnem državnem udaru. Polkovnik George Taylor je ob 13.45 uri dne 27. marca 1941 brzojavil v London, da sta za uspeh zaslužna generala (Dušan) Simović in (Bora) Mirković, pomagala pa jima je Daddy (Ilija Trifunović). Največjo pohvalo zaslužita D.H.Y. (Tom Master-son) in D.H.20 (John Bennett), ki je odkril Daddya, zahvalo pa tudi Caesar (Julius Hanau), ki je odkril zmagovalca (Miloša) Tupanjanina. Nič čudnega torej, če je minister Hugh Dalton še istega dne v tem smislu poslal navdušeno poročilo predsedniku Churchill in hvalil zasluge SOE (takrat še SO2) za uspešen državni udar.⁹

General Ismay se je naslednjega dne po naročilu Churchilla zahvalil in čestital Daltonu in vsem vpletenim tako v Londonu kot "na kraju samem".¹⁰ Dodajmo še zanimivost, da so v brzojavki SO2 iz Beograda 10. marca 1941¹¹ za britansko evakuacijo bile predlagane vidne osebnosti, med njimi tudi ban Dravske banovine dr. Marko Natlačan, urednik Jutra dr. Branko Verčon, ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman, zagrebški nadškof Alojzije Stepinac, general Petar Živković in drugi.

Ne da bi se spuščali v obširne politične polemike okrog vpletenosti in odgovornosti Britancev za državni udar in vojaški puč 27. marca 1941 ali v razne ocene in razhajanja med zgodovinarji s tem v zvezi, naj se omejimo le na dve brzojavki polkovnika Georgea Taylora šefu SOE Charlesu Hambru.

Polkovnik Taylor je 23.marca 1941 poudaril, da je britanski poslanik v Beogradu Ronald Ian Campbell ves čas krize v kar največjem obsegu uporabljal SO2. zlasti D.H.Y. (Mastersona). *"S.O.2- je brez dvoma pomembno prispevala k borbi, da se prepreči podpis tako kot vir informacij in kontaktov, predvsem pa je delovala preko Tupanjanina, ki je bil srce in duša odpora."* Po podpisu protokola o pristopu Jugoslavije k Trojnemu paktu je polkovnik Taylor 26. marca ob 15.10 uri poslal brzojavko o sklepih konference, ki ji je predsedoval britanski poslanik Campbell: *"S.O.2 bo še naprej izvajala pritisk, da se pripravi državni udar za strmoglavljenje sedanje vlade, kar je z odobritvijo YP /poslanik Campbell/ začela pred približno*

⁷ PRO, HS5/146, To D/H Y from D/H 72, 20. oktobra 1941. Novinar pri Figaro Magazine Jean-Cristophe Buisson (Héros trahi par les Alliées. Le general Mihailović 1893-1946. Perrin, Paris 1999, str. 164) označuje prof. H. Seton-Watsona skupaj z brigadirjem Keblom, načelnikom SOE Kairo in majorjem Klugmannom kot člana komunistične zarote proti Draži Mihailoviću.

⁸ PRO, HS5/966, An account of S.O.E Operations in Yugoslavia.

⁹ PRO, HS5/166.

¹⁰ PRO, HS5/928. Prim. Jovan Marjanović: Draža Mihailović izmedju Britanaca i Nemaca. Zagreb, Beograd 1977, passim o dejavnosti britanskih tajnih služb pred in po državnem udaru 27. marca 1941 ter Okrugli stol, 27 mart 1941 z referatoma Elisabeth Barker in Dušana Bibra ter razpravo v: Časopis za suvremenu povijest 1981, str. 7-55, Zagreb. Prim. Mark C. Wheeler: Britain and the War for Yugoslavia, 1940-1943. New York 1980, str. 53 in za problematiko puča str. 16-61.

¹¹ PRO, HS5/928.

tednom dni in je delovala predvsem preko Strica /Uncle - Miloš Tupanjanin/ in srbske agrarne stranke, prizadevala pa si bo tudi koordinirati akcijo z Daddyjem /Ilija Trifunović/, Bratrancem /Cousin - polkovnik Dušan Radović/, slovensko organizacijo in z drugimi manjšimi skupinami."

Ker pa bi politične priprave trajale dlje časa, si je letalski ataše prizadeval stopiti v neposreden stik z vojaškimi krogi, da bi, če je le mogoče, hitreje organizirali vojaški puč, ki bi ga potem politični prijatelji Anglije podprli.¹² Po kapitulaciji kraljevine Jugoslavije, vendar še pred nemško zasedbo Grčije, je SOE ocenila, da je *"bolj kot kadarkoli prej potrebno nadaljevati subverzivne dejavnosti."* Rušenja in sabotaže bi bile kratkoročnega značaja, saj bi le ovirale nemško napredovanje. Potrebno bo znova vzpostaviti zveze z nasprotniki osi, vtihotapiti ali s padali spustiti agente, ohraniti moralo in duh odpora na okupiranih ozemljih. Ko bodo pogoste in zanesljive zveze vzpostavljene, se bo potrebno odločiti ali za sabotiranje sovražnikovih komunikacij in industrije pod sovražnikovim nadzorom ali pa za *"priprave za revolucijo proti okupacijskim silam, ko napoči pravi trenutek."* Vsekakor pa bi bilo treba to storiti z znanjem jugoslovanske in grške vlade, ki bosta morda s svojimi lastnimi organizacijami hoteli izvajati takšno dejavnost.¹³

Britanci so sprva razpolagali z zelo skopimi informacijami iz lastnih virov o dejanskem dogajanju v okupirani Jugoslaviji. Za Britance so bili zato še zlasti zanimivi primorski Slovenci, ki so jih zavezniki ujeli kot italijanske vojake v Afriki. Te so jugoslovanski častniki novačili za kraljevsko vojsko, zanje pa so se zanimale tudi britanske tajne službe v taboriščih za vojne ujetnike.

Profesor Ivan Rudolf je bil glavni predstavnik Čokove organizacije na Bližnjem vzhodu. Alec Lawreson, britanski vicekonzul v Ljubljani je za SOE opravil pionirsko delo, sprva še brez diplomatskega kritja. Skrbel je za razširjanje britanske propagande v Italiji in usmerjal sabotažno delovanje podtalnih slovenskih organizacij. *"Nihče v naši organizaciji ne pozna tako od blizu slovenske probleme in bi za nas v Kairu bil neprecenljivega pomena za vzpostavljanje stikov in organiziranje slovensko-italijanskih ujetnikov"*, je zapisal Pearson 10. aprila 1942. Priporočil je, da naj poskusijo kakorkoli že Lawresona rešiti iz nemškega ujetništva.¹⁴

Že na pomlad 1942 so si v Kairu belili glavo s vprašanjem, kako bi v Slovenijo vtihotapili svoje obveščevalce. Profesor Rudolf je izbral dva primorska Slovenca; prvi bi bil vodja skupine, drugi pa radiotelegrafist. Sprva so ju nameravali poslati v Anglijo in od tam v Slovenijo, ker v ta namen ni bilo mogoče uporabiti Malte.¹⁵ SOE je uspel pridobiti Foreign Office za izvedbo načrtovane operacije. Edine zveze s Slovenijo iz Londona so bile prek ministra dr. Mihe Kreka in "C", to je tajne britanske obveščevalne službe. Zato je še vedno bilo bolj zaželeno to operacijo izvesti iz oporišča v Kairu.¹⁶

V ta namen so v Kairu izbrali dva "istrska Slovenca", ki naj bi se na Primorsko vtihotapila po zraku ali po morju. To sta bila narednik vodnik Stanislav Simičič in

¹² PRO, HS5/166. Prim. Dušan Biber, n.č. kot v op. 10, str. 31.

¹³ PRO, HS5/148, A/D.1. za C.D, 26. 4. 41.

¹⁴ PRO, HS5/949; Prim. T. Ferenc, n.d., str. 89-90 za Lawresonovo poročilo po vrnitvi iz nemškega ujetništva kot ga je povzela Elisabeth Barker.

¹⁵ PRO, HS5/919. 20. 5. 1942 1.b. za London.

¹⁶ PRO, HS5/919, London za Kairo, 10. 8. 1942.

radiotelegrafist Alojz Černigoj, ki ne bi bila zadolžena za posebne sabotažne operacije marveč le za vzpostavljanje zveze.¹⁷

V začetku decembra 1942 je štab SOE v Kairu, sklicujoč se na poprejšnje pogovore in beležke D/H 134 to je takrat kapetana Williama Deakina, spraševal, če se "C" še vedno strinja, da SOE uporabi kanale britanske tajne službe in varne naslove zlasti v Ljubljani in v Istri, da bi dobila vse možne informacije o razporeditvi okupatorskih sil in partizanski dejavnosti v Sloveniji. Tako bi lahko januarja naslednje leto pripravili "odbor za sprejem".¹⁸ Jugoslovanska sekcija SOE v Kairu je razpolagala le z informacijami, ki jih je prof. Rudolf dobil pri zaslišanjih italijanskih vojnih ujetnikov slovenske narodnosti. V Slovenskem Primorju naj bi bile štiri glavne gverilske skupine četnikov, združenih v Osvoboditelnom frontu!!! Najpomembnejši skupini naj bi bili na Nanosu, na Vipavskem in okrog Postojne ter na gorskem področju okrog Snežnika vse do Sušaka. Železniški progi med Ljubljano in Reko oz. Trstom sta bili večkrat uspešno napadeni. Britanci so želeli vzpostaviti zvezo s temi skupinami, *"delovati proti defetistični propagandi, ki jo širijo kolaboracionisti v Ljubljani in v manjšem obsegu v Mariboru"* ter vzpostaviti oporišča za delo na Hrvaškem, v Italiji, Avstriji in Madžarski.

Slovenija je bila za zaveznike življenjskega pomena kot prehodno območje med Srednjo Evropo in Italijo ter Nemčijo in Balkanom. Narednik vodnik Stanislav Simčič, vojak Ivo Božič, narednik vodnik Cvetko Šuligoj in desetenik Alojz Černigoj naj bi čimprej krenili na pot, razdeljeni v dve skupini. Prva skupina pod vodstvom Simčiča naj bi po možnosti prišla na Nanos, druga pod vodstvom Šuligoja pa na Snežnik. Izbrani primorski Slovenci so bili predvideni zgolj za navezavo stikov in izbor primernih spuščališč, nakar bi prispeli britanski častniki.¹⁹

Prva skupina naj bi se izkrcala iz podmornice v tržaškem zalivu med Trstom in Tržičem, druga pa na istrski obali med Savudrijo in Puljem. Najbolj primeren termin za letalski transport bi bil marec, ko so noči še dovolj dolge, primerne za dolge polete, zima pa že popušča. Poročnik Stanislav Rapotec ne bi prišel v poštev za infiltracijo, niti ni bil voljan znova na pot, ker so ga jugoslovanske oblasti sumničile kot britanskega agenta. Jugoslovanski častniki, ki niso bili slovenskega rodu, prav tako ne bi bili pravi izbor za take naloge. Prav tako so tuhtali, kako bi našli primerne britanskega častnika z znanjem nemščine in italijanščine, sposobnega za samostojno presojanje dokaj zapletenih političnih problemov.²⁰

Kot vemo, je načrt za prevoz po morju propadel, ker poveljnik Malte ni mogel pogrešati podmornice, ki je skupaj z drugimi v tistem času napadala sovražne mornariške konvoje na poti v Afriko.²¹ Zato je prva skupina primorskih padalcev prispela v Slovensko primorje po zraku in doskočila 18. marca 1943; druga sku-

¹⁷ PRO, H55/919, D.P.A. (b) za D.S.O., 13. 8. 1942.

¹⁸ PRO, HS5/919, folio 1083, za London B.1. 3574, 3. 12. 1942. Prim. Dušan Biber: Zavezniške misije v Slovenskem primorju. Borec, 1983, št. 8/9, str. 501-511. Prof. Deakin trdi, da ta pobuda ni bila realizirana.

¹⁹ PRO, HS5/919, B.1., za DSO(B) 9. 12. 1942, B1/2/1/18/153.

²⁰ 19 - PRO, HS5/919, b1/2/1/18/153, B.1. za DSO(b) 10. 12. 1942.

²¹ Ustna informacija W. Deakina.

pina iz istega letala pa se je spustila v četniški štab majorja Karla Novaka.²² Dokumentov o zaključnih pripravah in sami izvedbi te akcije ni bilo mogoče najti v dostopnih ostankih arhiva SOE, saj je to bila operacija "C", britanske tajne obveščevalne službe.

Britanski strateški načrtovalci so skrbno preučevali najbolj primerne tarče na komunikacijah in lokacijah v Sloveniji. Menili so, da bi bilo treba presekat železniške in cestne povezave med Zidanim mostom in Radečami. Glavni cilji bi bili: železniški predor skozi Karavanke med Jesenicami in Področico, železniški mostovi v Celju in Zidanem mostu, železniški viadukt pri Borovnici, železniški most čez Ljubljano pri Ljubljani, električna centrala Fala na Dravi, industrijsko področje Maribora, zlasti tovarna letalskih motorjev in podobna tovarna v Kranju.²³

Načelniki štabov so sklenili, da je treba podpreti vse skupine v Jugoslaviji, ki se bore proti silam osi, ne glede na njihove politične usmeritve. Zato je SOE poslala nekaj pomoči partizanom v Sloveniji. Na sestanku odgovornih funkcionarjev SOE in Foreign Office 19. julija 1943 so o glavnih političnih skupinah v Sloveniji zapisali:

"1. Klerikalna stranka, ki sledi Kreku. Ti ljudje niso bojevitni in niso nikoli dajali aktivnega odpora Italijanom, pač pa nagibajo k sodelovanju z njimi. Sporazumeli so se z Italijani, da so jim dali na voljo straže za ranljive točke v vaseh itd, ker smatrajo partizane ne samo za sovražnike osi, marveč tudi za sovražnike krajevnih prebivalcev.

2. Srbski četniki pod Novakom, ki zatrjujejo, da so privrženci Mihailovića, predstavljajo pa neznatno število prebivalstva in prav tako kolaborirajo z Italijani.

3. Slovenski partizani, ki predstavljajo vse dele skupnosti in so zdaleč največja organizacija. Ti se aktivno upirajo osi in jim poveljuje Tito."

Sklenili so o tem obvestiti dr. Kreka. Če bo njegova organizacija pripravljena za odpor osi, bo prav tako lahko dobila podporo.²⁴

Zanimiva letaka sta v začetku 1945 krožila v Milanu. Prvi z okroglim pečatom z rdečo zvezdo s srpom in kladivom ter napisom: *"Communisticka Partija Slovenija Centralni odbor,"* drugi pa s podpisom CLN za severno Italijo. Ta naj bi sklenil sporazum z Osvobodilno fronto. Slovenski komunisti v OF naj bi se odpovedali *"zgodovinskim zahtevam po mestih Benetke in Videm,"* CLN pa sporočal: *"Mučeniška mesta Trst, Gorica, Pulj in Reka bodo slednjič vrnjena naši novi sestrski državi." Celo brigadir Fitzroy Maclean je nasedel tej očitni provokaciji, češ da je to "dokaz, da je levičarsko italijansko gibanje res pripravljeno privoliti v ozemeljske spremembe v korist Jugoslavije in je res začelo propagirati to tezo."²⁵*

Major Charles H. Villiers, partizanom znan pod imenom Buxton, član britanske misije Clowder je po vrnitvi iz Slovenije napisal 27 strani dolgo poročilo o svoji misiji na Koroško od maja do septembra 1944. Priporočil je, naj britanska politika podpre avstrijsko osvobodilno fronto, *"čeprav sedaj mrtvo ali spečo"* in čim prej

²² Pavle Dobrila: Prvi stik slovenskih partizanov z vojsko Velike Britanije. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1973, št. 1-2, str. 185-211. Prim. Dušan Biber: Zavezniške in sovjetske misije ter obveščevalne službe v NOB. Borec, 1991, str. 92-93 in n.č., Zavezniške misije kot v op. 18.

²³ PRO, HS5/919 in 921.

²⁴ PRO, HS5 932, CD/5707, 20. 7. 1943.

²⁵ HS5/962, U 1518/51/70, Brigadir Maclean siru O. Sargentu, 4. februarja 1945.

mogoče prodira v Avstrijo neodvisno od partizanskega gibanja. *"Titova zahteva glede Koroške, če sloni na navdušenju prebivalcev Koroške za partizansko gibanje, je neutemeljena (...) Hesketh-Prichard je v začetku oktobra prečkal Dravo, vendar takrat sem se že vrnil v Italijo s tifusno mrzlico. Če bo uspel oblikovati jedro avstrijskega odpora in kakšno podporo bo dobil pri slovenski manjšini v Avstriji, bomo kmalu zvedeli"*, je menil major Villiers.²⁶

Major Alfgar Hesketh-Prichard, partizanom znan kot major Cahusac, se je res v tistem času nameraval ločiti od partizanov in novačiti neodvisne Avstrijce. *"Mi smo čvrstejša mnenja, da je bolje držati se O.F.F., katere temeljni program anti-fašistične fronte je brez pridržkov, kot pa spodbujati novo stranko in tvegati razdor v odporištvu, ki morda obstaja, in konflikt z Rusi. Nadaljnja britanska podpora O.F.F. jo bo morda napravila sprejemljivo za odporiške elemente, ki so se zaradi sovražstva do Rusov doslej držali ob strani"*, so menili v zalednem štabu misije Clowder v Italiji in prosili London za navodila.²⁷

Misija Clowder je iz Gornjega Grada posredovala prevod ukaza komisarja četrte cone partizanom na Svinji planini, naj dajo vso pomoč Knudsenu in njegovi skupini, ki bo nadomestil Cahusaca, ko in če bo ta odsoten.²⁸ Hesketh-Prichard se je zadnjikrat javil svoji bazi dne 3. decembra 1944; poslej je za njim izginila vsaka sled in njegova usoda še danes ni povsem razjasnjena.²⁹ Prav na ta dan je misija sporočila, da bo partizanska skupina na avstrijskem Koroškem lahko vzdrževala zvezo z lastnim oddajnikom, vendar pa s kristali in načrti, ki bi jim jih izročil Alfgar Hesketh-Prichard.³⁰

"Če je mogoče, uredite zadevo z Rusi, da nas ne bodo poslali v sibirske rudnike soli", je misija Clowder predlagala Londonu hkrati z idejo, da glede na rusko napredovanje pošljejo v Gradec britansko predhodnico, ko bo mesto zavzeto.³¹

Legendarni kanadski major William Jones, vodja prve britanske vojaške misije pri Glavnem štabu Slovenije je pred kapitulacijo Italije pozval belogardiste, naj se pridružijo partizanom. Dr. Miha Krek je zato ostro protestiral pri Ameryju. V SOE so odločno zavrnili Krekov protest. *"Bistveno je, da je v Sloveniji Narodnoosvobodilna vojska pod Titovim poveljstvom glavna protiosna sila, ki je opravila*

²⁶ HS5/965, Report on a mission to Carinthia (Koroško), November 1944. V poročilu so zanimivi opisi oseb kot so npr. poveljnik koroškega odreda Ivan Ribič-Stojan, poveljnik koroške grupe odredov Vinko Simončič-Gašper, politkomisar Mitja Ribičič-Ciril, namestnik komisarja Bogo Gorjan, sekretar PK KPS za Koroško Dušan Pirjevec-Ahac in drugi, vendar pravih imen in priimkov major Buxton ni poznal.

²⁷ H56/15, 235. šifrirani telegram Marylanda 20. 11. 1944. Z izjemo omenjenega poročila Charlesa Villiersa je fond misije Clowder v PRO uvrščen med države Srednje Evrope (HS6/13-17).

²⁸ HS6/15, No. 890, 20. november 1944.

²⁹ Prim. Peter Wilkinson: Foreign Fields. The Story of an SOE Operative. London, New York 1997, str. 196-206; Franklin Lindsay: Beacons in the Night. With the OSS and Tito's Partisans in Wartime Yugoslavia. Stanford University Press, Stanford 1993, str. 166-8; slovenska izdaja: Ognji v noči, Ljubljana 1998, str. 200-2; Thomas M. Barker: Social Revolutionaries and Secret Agents: The Carinthian Slovene Partisans and Britain's Special Operations Executive. New York 1990, str. 46-50; slovenski prevod: Socialni revolucionarji in tajni agenti. Koroški slovenski partizani in britanska tajna služba. Ljubljana 1991, str. 68-75 z raširjeno verzijo izvirnika. Tone Ferenc, Borec, 1983, št. 2, str. 107-111, opombi. 45 in 46 k poročilu Lindsaya.

³⁰ HS6/15, No. 806, 3. december.

³¹ H56/15, No. 815, 7. december.

čudovito delo in zadržala nič manj kot šest ali sedem divizij osi. Dejstvo, da je bilo nekaj maloštevilnih Slovencev ubitih, res ni bistvenega pomena in mi imamo vse razloge za domnevo, da so se tisoči Slovencev (ki so morda pred vojno bili privrženci dr. Kreka), zbrali pod partizanskim praporom. Še več, ne verjamemo, da bi bili partizani brez činov komunisti, čeprav njihovi voditelji to nedvomno so. V zvezi z belo gardo. Ne vemo, če so komunisti ali protikomunisti, vemo pa, da se bojujejo skupaj z Nemci in ne proti njim", je zapisal D/HV v pismu za A/DS/1 9. novembra 1943.³²

Major William Jones pa je po končani misiji pri slovenskih partizanih neuradno napisal dolgo pismo ministrskemu predsedniku Kanade MacKenzie Kingu in se zavzel za vsestransko podporo partizanom v Jugoslaviji.³³

³² HS5/933, DHV/JU/2133, 9. novembra 1943. Prim. za ocene Jonesa pri F. Lindsay, n.d., str. 27, 32; P. Wilkinson, n.d., str. 147, 155, 156, 183; T. Barker, n.d., str. 19, 27, 206.

³³ HS5/915, W. Jones MacKenzie Kingu, 5. maja 1944.

Milan ŽEVART

OKUPACIJA IN ODPOR PROTI OKUPATORJU NA ŠTAJERSKEM (O PROBLEMATIKI IN STANJU OBRAVNAV)

Prof. dr. Metod Mikuž je v sklepi besedi v V. knjigi svojega dela Pregled zgodovine NOB v Sloveniji poudaril pomen raziskovanja problematike razvoja narodnoosvobodilnega boja v posameznih slovenskih pokrajinah. Opozoril je na posebnosti razvoja v posameznih predelih slovenskega prostora in med drugim zapisal: "Vse bolj se začenja jasno kazati, da je bil razvoj NOB na Štajerskem drugačen od razvoja na Primorskem ali v Ljubljanski pokrajini. Zakaj in od kod te posebnosti, bi bilo treba pokazati z dokumenti ..." in dodal, da je bila različnost razvoja odvisna od različnih vzrokov, ki jih bo treba še raziskati.¹ Naj omenimo, da so bile osnovne značilnosti in posebnosti okupacije in narodnoosvobodilnega boja ter revolucije na Štajerskem prikazane že z referatom na 19. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Mariboru 1978.² Kasnejše raziskave dogajanj na Štajerskem in v drugih slovenskih pokrajinah so potrdile vse bistvene ugotovitve omenjene Mikuževe misli, hkrati pa omogočile nove primerjave dogajanj na Štajerskem z razvojem v drugih slovenskih pokrajinah. Tako te raziskave dopolnjujejo vedenje o značilnostih okupacije in odpora na Štajerskem in tudi razlike med ravnanjem nemškega okupatorja na Štajerskem in Gorenjskem.³

Prispevkov o okupaciji in odporu proti njej na Štajerskem je že zelo veliko: spominskih, zgodovinopisnih in takih, ki so kombinacija obojega. Kar precej avtorjev je v svoje prispevke vključevalo tudi objave delov dokumentov ali celotne dokumente. Trditev o tem, da je bilo o okupaciji in odporu proti njej že zelo dosti objavljenega, naj podkrepimo. Tomaž Teropšič, avtor monografije Kozjanski odred, je pri obravnavi literature, ki jo je uporabil, zapisal, da pri opombah o virih in literaturi ni mogel navesti vse literature, ki jo je uporabil, ker bibliografija o NOV na Kozjanskem obsega okoli 500 enot, od tega okoli 250 hemerotečnih. Marjan Žnidarič je v svoji monografiji o okupaciji in narodnoosvobodilnem boju v

---

¹ Metod Mikuž: Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, V. knjiga. Ljubljana 1973, str. 253.

² Tone Ferenc - Milan Ževart: Nekateri značilnosti in posebnosti fašistične okupacije ter narodnoosvobodilnega boja na slovenskem Štajerskem. Časopis za zgodovino in narodopisje (dalje ČZN), 1979, št. 1-2, str. 448-461.

³ S tem v zvezi je treba omeniti, da je značilnosti in posebnosti okupacije in osvobodilnega boja na Gorenjskem že obravnaval Tone Ferenc: Nekaj značilnosti narodnoosvobodilnega boja na Gorenjskem. Zgodovinski časopis (dalje ZČ), 1977, št. 1-2, str. 119-131.

Mariboru navedel, da literatura, ki jo je uporabil, obsega 175 bibliografskih enot.⁴ Zgodovinar, ki bi se lotil pisanja o okupaciji in NOB na območju mariborskega okrožja OF in pri tem upošteval njegov največji obseg, bi moral upoštevati okoli 70 samostojnih publikacij, ki v celoti ali v manjši meri, tako ali drugače opisujejo okupacijo in NOB, ter pregledati zelo veliko število člankov, razprav in drugih zapisov, če bi hotel zajeti celotno problematiko obdobja 1941-1945 v tem okrožju.

Ob velikem številu vseh vrst prispevkov o dogajanjih na Štajerskem 1941-1945 je treba takoj povedati, da so po kakovosti precej različni; to velja tudi za obravnave drugih zgodovinskih obdobj. Njihova vrednost je močno odvisna od vztrajnosti avtorjev pri zbiranju gradiva, od njihovih metod pri kritičnem pretresu virov in od sposobnosti za obvladovanje gradiva. Nekateri pisci so težave pri obravnavi virov reševali tako, da so vire v obilni meri citirali v odlomkih ali v celoti. V več primerih je bilo tako ravnanje koristno, ker so se tako ohranila tudi pomembna pričevanja in nekateri drugi viri. So tudi primeri, ko so avtorji navajali vire z nasprotujočimi si podatki o posameznih dogajanjih, presojo pa so prepustili bralcu. Nekateri pisci so iz virov izbirali tisto, kar je potrjevalo njihovo zasnovno prispevka ali njihove ocene. O obdobju 1941-1945 so precej pisali avtorji, ki niso študirali zgodovine, a so prispevali kar dosti kakovostnih prispevkov in tudi monografij.

Tistega, ki se ukvarja z zgodovino odporiškega gibanja in mora preučiti vso ustrezno literaturo, ki je na voljo, in ločevati zrnje od plev, motijo pri nekaterih prispevkih preobsežna ponavljanja že povedanega, nepreciznosti pri navajanju podatkov, a tudi prešibke utemeljitve trditev, obremenjevanje besedil s podrobnostmi in kar preobsežni prikazi evropskih ali celo širših okvirov tudi pri obravnavi lokalnih dogajanj.

Včasih moti tudi ne preveč utemeljeno poseganje v daljno preteklost, ki ne daje vedno prepričljive osnove za obravnavo dogajanj v letih 1941-1945. Zlasti za Štajersko velja, da je nacistična okupacija pomenila veliko zarezo in zato med drugim predvojne politične in svetovnonazorske usmeritve pri večini slovenskega prebivalstva niso mogle bistveno vplivati na opredelitve v času nacistične okupacije. Seveda pa so na dogajanja vplivale tudi prvine kontinuitete.

Predvsem v prvih letih po koncu vojne je bilo kar nekaj ti. črno-belega pisanja in takega označevanja posameznih dogodkov in dogajanj, ki jih velja označiti za pretiravanje. Kar precej časa so npr. nekateri pisali o osvoboditvi Šoštanja oktobra 1941. Napad Štajerskega partizanskega bataljona na mesto Šoštanj je bila uspešna in zelo odmevna akcija. V času akcije so partizani v noči na 8. oktober 1941 Šoštanj povsem obvladovali, a trditve o tedanji osvoboditvi Šoštanja ni bilo težko ovreči, kar velja tudi za omembe partizanskih osvobojenih ozemelj na Štajerskem pred letom 1944.⁵ Prav tako ni mogoče najti nobene osnove za prikaz kar

⁴ Tomaž Teropšič: Kozjanski odred, 2. knjiga, Maribor 1993, str. 70; Marjan Žnidarič: Do pekla in nazaj: nacistična okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru 1941-1945. Maribor 1997, str. 353.

⁵ Glej Milan Ževart: Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini, Ljubljana 1977, str. 196-219; isti, Osvobojena partizanska ozemlja na slovenskem Štajerskem. Časopis za zgodovino in narodopisje (dalje ČZN), 1998, št. 2, str. 167-199.

obsežnega četniškega osvobojenega ozemlja na območju Slovenskih goric in Dravskega polja.⁶

Pri označevanju vojaških dogodkov nekateri pisci niso poznali prave mere in so tudi spopade označevali za bitke ter tudi hude udarce, ki jih je okupator zadal osvobodilnemu gibanju v posameznih obdobjih brez prave utemeljitve ocenili kot spodbudo za nov polet tega gibanja. Takšne in podobne spodrsrljaje, ki jih najdemo zlasti v priložnostnih člankih in tudi v nekaterih daljših zapisih, je zgodovino-pisje že zavrnilo, a še vedno služijo za kritiko zgodovino-pisja narodnoosvobodilnega boja. Sicer pa je po navajanju raznih slabosti pisanja o NOB treba poudariti, da pomembnejša dela vsebujejo zelo kritične presoje posameznih dogodkov in tudi napačne presoje položaja vodstvenih organov v posameznih obdobjih, ki so imele za osvobodilno gibanje večje ali manjše škodljive posledice.

Obravnave odpora proti okupatorju na Štajerskem so spremljale strokovne in tudi zelo kritične ocene. V zadnjih letih in tudi že prej so bila dela o osvobodilnem boju deležna posplošenega zavračanja, ki ne ločuje kvalitetnih del od priložnostnega in tudi slabega pisanja. Tako zavračanje temelji na preslabem poznavanju odpora proti okupatorju na Štajerskem in njegovega zgodovino-pisja in ne upošteva posebnosti dogajanj na Štajerskem. Poleg poimenovanja večine zgodovino-pisja o NOB za režimsko in ideološko se je pojavila tudi trditev, da gre za papirnato zgodovino-pisje. Označba papirnato zgodovino-pisje naj bi pomenila to, da imamo opravka z literaturo, ki opisuje nekaj, kar se dejansko ni zgodilo ali pa boj proti okupatorju močno precenjuje. S tem v zvezi je treba poudariti, da vsa pomembnejša zgodovino-pisna dela o okupaciji in osvobodilnem boju temeljijo na zelo veliki količini dokumentov partizanskega in okupatorjevega izvora ter drugih virov in tudi na bolj ali manj intenzivni kritični obravnavi gradiva, ki so ga avtorji uporabili. Gre za dela, ki prikazujejo to, kar se je dejansko dogajalo. Tisti, ki menijo, da je bil odpor proti okupatorju nepomemben in ne priznavajo njegovih dosežkov, bi morali upoštevati vsaj okupatorjeve dokumente in njegove ocene dosežkov v posameznih obdobjih. Med drugim bi morali prebrati poročila komandantov varnostne policije in varnostne službe na Spodnjem Štajerskem. Upoštevali naj bi med drugim tudi dokument povsem vojaškega izvora: elaborat štaba Treeckove bojne skupine, ki je bil pripravljen novembra 1944 predvsem kot informacija za poveljniški kader enot, ki jim je poveljeval polkovnik dr. Egon von Treeck. Ta je imel v letih 1944-1945 pomembno vlogo v bojih proti partizanskim enotam na Štajerskem. V elaboratu, ki obravnava partizanske enote 4. operativne cone in terensko organizacijo OF kot glavno osnovo za delovanje partizanskih enot in drugo, je zapisano, da so večje in manjše akcije enot 4. operativne cone natančno pripravljene in med seboj povezane ter usmerjene po strateških zasnovah; brigade 4. operativne cone pa bojno usposobljene enote.⁷ Marca 1945 je okupatorjevo glasilo Unser Feind objavilo kar obsežno informacijo z naslovom "Nasprotnikova organizacija na Spodnjem Štajerskem". V spremni besedi je zvezni vodja Štajerske domovinske zveze F. Steindl označil dogajanja na Štajerskem takole: "Na majhnem

⁶ Glej Franc Grmek: Orli pod Triglavom. Ljubljana 1955, str. 116.

⁷ Glej Milan Ževart: Elaborat Treeckove bojne skupine o narodnoosvobodilnem boju na Štajerskem. ČZN, 1990, št. 2, str. 153-198.

spodnještajerskem odseku celotne fronte smo že štiri leta v trdem in žrtev polnem boju. Ta boj ni le naloga policije in vojske, ampak nacionalna dolžnost vseh nemških mož, žena in otrok, ki na Špodnjem Štajerskem predstavljajo Nemčijo.”⁸

Presoje razmer in dogajanj na Štajerskem so seveda različne. Do znatnih razlik pride, če avtorji izhajajo z različnih ideoloških in drugih stališč ali pa pišejo brez upoštevanja trdno dokazanih dogajanj ter ne upoštevajo razlik v razvoju po posameznih slovenskih pokrajinah. Prej in sedaj, a iz povsem različnih izhodišč, so nekateri ocenjevali dogajanja na Štajerskem predvsem kot revolucijo ali razredni boj. Potem ko sem na posvetu Osvoboditev Slovenije v referatu poudaril krepitev slovenske narodne zavesti v času osvobodilnega boja, ki je bila zelo pomemben dejavnik pri vključevanju ljudi v boj proti okupatorju, sem po posvetu prebral kritiko svojega referata. Očitano mi je bilo, da sem skupil zgodovinske procese, ker sem govoril o krepitvi narodne zavesti, nisem pa upošteval zaostrovanja razrednih odnosov oziroma razrednega boja.⁹ Naj obračamo vire tako ali drugače, razrednega boja v klasičnem marksističnem smislu med NOB na Štajerskem ni bilo. Seveda pa so o takem boju teoretično razpravljali na sestankih in tečajih KPS in ZKMJ. Svoje videnje razvoja družbe pa je KPS širila tudi z literaturo. Velika enotnost v boju proti okupatorju je leta 1944 le zaskrbelo pokrajinsko vodstvo KPS, ki je poročalo, da osvobodilno gibanje na Štajerskem ni diferencirano, a mu je osrednje vodstvo vsekakor na osnovi slabih izkušenj v Ljubljanski pokrajini odgovorilo, naj ne izvaja diferenciacije. To pa ne pomeni, da KPS tudi na Štajerskem ni prevzela bistvenih vodstvenih funkcij in vzvodov odločanja. Med vojno je bila diferenciacija na Štajerskem predvsem in v predelitvi: za okupatorja ali proti njemu.

Oceno dogajanj na Štajerskem lahko kak avtor svojevoljno podkrepi z razporeditvijo in izbiro podatkov. V delu o stalinistični revoluciji na Slovenskem je pisec med drugim ravnal takole: zapisal je, da si partizani na Štajerskem kar niso mogli opomoči od poraza, ki ga je doživela 14. divizija na pohodu z Dolenjske na Štajersko, a vsaj neposredno ne navede dejstva, da se je spomladi 1944 začel v tej pokrajini čas največjega razmaha NOB. Velike in uspešne ofenzivnosti enot 4. operativne cone od pomladi do novembra 1944 ne omenja, navede pa, da se je partizanom predala nemška posadka v Gornjem Gradu. Ko omenja nemško akcijo proti Zgornji Savinjski dolini decembra 1944, pa pove, da so Nemci vdrli v Mozirje in Nazarje ter zavzeli Luče, Gornji Grad in Ljubno. Od junija do novembra 1944 je okupator na Kozjanskem izgubil 17 postojank in oblast na območju svojih enajstih občin. Kos omenja le, da se je ponesrečil partizanski napad na Kozje. Ta podatek pa ni precizen oziroma popoln. Partizani so namreč eno od dveh okupatorjevih postojank v Kozjem zavzeli, iz druge pa se je okupator po napadu umaknil. Osvobojeno ozemlje na Kozjanskem je obstajalo do decembra 1944.¹⁰

Na kratko bomo prikazali stanje obravnave nacistične okupacije in odpora proti

⁸ Franz Steindl: Geleitword, v *Unser Feind*, št. 1.

⁹ Milan Ževart: *Največji razmah narodnoosvobodilnega boja na Štajerskem. V: Osvoboditev Slovenije. Ljubljana 1977*; France Klopčič: *Kritično o slovenskem zgodovinopisju. Ljubljana 1977*, str. 71-72.

¹⁰ Stane Kos: *Stalinistična revolucija na Slovenskem, II. del. Buenos Aires 1991*, str. 168 do 169 in 181; Tomaž Teropišič: *Kozjanski odred, I. knjiga. Maribor 1993*, str. 107-15.

njej na Štajerskem. Na voljo so dela, ki obravnavajo Štajersko v slovenskem ali širšem okviru, in to taka, ki zajemajo celotno obdobje 1941-1945, posamezna obdobja ali pa posamezna področja.¹¹ Če upoštevamo dosedanje obravnave okupacijskega sistema na Spodnjem Štajerskem, namene okupatorja in njegove pomembnejše ukrepe in ukrepe proti osvobodilnemu gibanju, ki so bili tudi povezani s pomembnejšimi prizadevanji, lahko trdimo, da je ta problematika zelo dobro raziskana.¹²

Pri obravnavi uporniške strani je bilo doslej opravljenega največ dela v zvezi z vojaškimi dogajanjem oziroma pri pripravi monografij partizanskih enot, ki so se na Štajerskem bojevale proti okupatorju. Velja omeniti, da so številni avtorji obravnavane enote raziskovali v povezavi z razvojem osvobodilnega gibanja. Nekatere monografije imajo dosti takih podatkov, ki osvetljujejo strukture osvobodilnega gibanja na Štajerskem. Pri obravnavi vojaških enot bi bilo treba zaključiti monografijo o Tomšičevi brigadi za čas od konca julija 1944 do maja 1945. Koristna bi bila vojno-zgodovinska študija o 4. operativni coni, ki bi lahko vključila prikaze nekaterih posebnih enot ter ustanov vojaške narave (npr. podoficirske šole pri štabu cone, zaščitnega bataljona štaba cone, obveščevalne službe, vojne oblasti in vojna področja, transportno enoto in še kaj). Vsekakor bo treba temeljiteje in celoviteje preučiti nemške operacije proti partizanskim enotam na Štajerskem.¹³

¹¹ Tu naj omenimo le: Metod Mikuž: Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, I-V. Ljubljana 1960-1973; Zdravko Klanjšček in drugi: Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941-1945. Ljubljana 1975, 1976 in 1978. Prva dela, ki so obravnavala Štajersko v jugoslovanskem okviru imajo razne pomanjkljivosti in tako tudi obsežno delo Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945. Pomanjkljivosti so nastale zato, ker marsikaj še ni bilo preučene ali zaradi neupoštevanja že znanega (glej Milan Ževart: Narodnoosvobodilna vojna na Štajerskem in "Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945". ČZN, 1965, str. 209-212).

¹² Najpomembnejše delo o okupaciji in še posebej o okupatorjevi raznarodovalni politiki je monografija Toneta Ferenc Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji 1941-1945, Maribor 1968. Ferenc je objavil tudi več razprav o okupaciji slovenske Štajerske in med drugim: Politične in državljanske kategorije prebivalstva na Štajerskem pod nemško okupacijo, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja (dalje PZDG), 1960, št. 2; Vprašanje priključitve zasedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu, PZDG, 1974, št. 1-2; Nacistična evtanazija v Sloveniji 1941, PZDG, 1975-1976, št. 1-2; Množično izganjanje Slovencev med drugo svetovno vojno, v Izganci - Zbornik slovenskih izgančen 1941-1945, Ljubljana 1993. Obravnaval je tudi okupacijo na posameznih območjih Štajerske in med drugim v zborniku Med Bočem in Bohorjem (1984) prikazal okupacijo na Kozjanskem. O okupaciji na posameznih območjih so pisali tudi drugi avtorji.

¹³ Že leta 1953 je izšla v Mariboru monografija Franceta Filipiča o Pohorskem bataljonu. Nato so izšle še tri bistveno razširjene in dopolnjene izdaje, in to leta 1963, 1968 in 1975 v Ljubljani. Štajerske partizanske enote v letih 1941 in 1942 obravnava monografija Ivana Ferleža, Druga grupa odredov in štajerski partizani 1941-1942, Ljubljana 1972. Enote, ki so se bojevale na Štajerskem 1941 in 1942 obravnavajo še številni prispevki in to tudi v samostojnih publikacijah. Poleg že omenjenega dela o Pohorskem bataljonu je F. Filipič napisal še monografijo Prvi pohorski partizani, Maribor 1965. Navajam le še dve samostojni publikaciji: Lojze Požun, Celjska partizanska četa in njeno obdobje, Celje 1976; Vida Rojic, Slovenskogoriška četa, Ptuj 1967. Monografije o partizanskih enotah v letih 1943-1945 so tele: Miroslav Stiplovšek, Šlandrova brigada, Ljubljana - Maribor 1971; Mirko Fajdiga, Pohorski partizani 1943. Od padca Pohorskega bataljona do ustanovitve Zidanškove - Pohorske brigade, Maribor 1985. Gre za obrnavo Pohorske čete, Pohorskega bataljona (drugega) in Pohorskega odreda v letu 1943 in prvih dneh januarja 1944; Mirko Fajdiga, Zidanškova brigada, Ljubljana 1975; Drago Vresnik, Tretja brigada vojske državne varnosti - Narodne obrambe. Prispevki k zgodovini VDV - NO Slovenije, Ljubljana 1988; Milan Ževart,

V primerjavi z rezultati preučevanja partizanskih enot raziskave osvobodilnega gibanja na terenu oziroma dogajanj na posameznih območjih Štajerske ni bila tako intenzivna. Vendar je bilo tudi o tem že dosti objavljenega, razmeroma malo pa je temeljitejših monografij, in to takih, ki bi celovito obravnavale posamezna območja.¹⁴ Na voljo pa je tudi dosti kvalitetnih razprav in samostojnih publikacij o posameznih krajih in širših območjih Štajerske. Nekatere od teh pa ne zajemajo celotnega obdobja 1941-1945 (npr. Lojze Požun, Trbovlje v NOB 1941-1942, Trbovlje 1986). Tehtne prikaze za posamezna območja oziroma kraje so prispevali med drugimi Lojze Penič za območje Slovenske Bistrice, France Filipič za območje Ruš in Tone Ferenc za območje Krškega. O NOB v Spodnji in Zgornji Savinjski dolini je napisal knjigo Rado Zakonjšek (Velika preizkušnja. Prispevek k zgodovini NOB v Savinjski dolini 1941-1945, Ljubljana 1977). Precej razprav in drugih prispevkov je bilo objavljenih o okupatorjevi in partizanski dejavnosti na raznih področjih in med drugim o okupatorjevem in partizanskem gospodarstvu.¹⁵

V zadnjih letih se je močno okrepilo preučevanje okupatorjeve prisilne mobilizacije Slovencev v nemško vojsko, ki je poleg okupatorjevih raznarodovalnih in

Lackov odred, Lackova četa, Lackov bataljon, Pohorski - Lackov odred, Prva in druga knjiga, Maribor 1988; Tomaž Teropšič, Kozjanski odred, Prva in druga knjiga, Maribor 1993; Jože Marolt, Šerčerjeva brigada na Štajerskem, Maribor 1993; Mirko Fajdiga, Bračičeva brigada na Štajerskem, Koroškem in Gorenškem, Prva in druga knjiga, Maribor 1994; 14. udarna divizija, ki se je po ustanovitvi najdlje bojevala na Štajerskem oziroma na območju 4. operativne cone, kot celota še nima monografije. Imamo pa pregled njene dejavnosti na Štajerskem (M. Ževart, Štirinajsta na Štajerskem. Kratak oris njenih bojov in akcij od februarja 1944 do maja 1945, Maribor 1981). Pohod 14. divizije na Štajersko in njeno bojevanje v času nemške ofenzive proti njej po prihodu na Štajersko februarja 1944 obravnava Lado Ambrožič - Novljan, Pohod Štirinajste. Vojno - zgodovinska študija o pohodu 14. divizije NOV in POJ iz Suhorja v Beli krajini skozi Hrvaško na Štajersko in o njenih bojih od 6. 1. do 26. 2. 1944. Druga dopolnjena in popravljena izdaja, Ljubljana 1976. Omenjeni pohod obravnavajo tudi monografije brigad, ki so bile v času pohoda v sestavi 14. divizije in to vsaka s svojega stališča: Milan Guček, Pekoči sneg, Šerčerjeva brigada, 2. del, Ljubljana 1984; Ladislav Kiauta, Bračičeva brigada, 1. del, Ljubljana 1982; Franci Strle, Tomšičeva brigada 1944, Maribor 1995.

¹⁴ Celotno obdobje 1941-1945 in širšo problematiko obravnavajo monografije: Milan Ževart: Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini. Ljubljana 1977; Drago Novak: Prlekija 1941-1945. Ljubljana 1987; Marjan Žnidarič: Do pekla in nazaj: nacistična okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru 1941-1945, Maribor 1997.

¹⁵ O okupatorjevem gospodarstvu in s tem v zvezi o izkoriščanju žive sile in gmotnih sredstev je pisal Tone Ferenc. Objavil je tudi razpravo o gradnji tovarne glinice in aluminija v Strnišču med drugo svetovno vojno (ČZN 1996, št. 2). Kar dosti podatkov o okupatorjevih ukrepih na gospodarskem področju je v že omenjenih monografijah M. Ževarta in M. Žnidariča o okupaciji in NOB v Šaleški dolini in Mariboru. Okupatorjevo gospodarstvo so obravnavali tudi avstrijski zgodovinarji, predvsem Stefan Kerner (Die Steiermark in Dritten Reich 1938-1945, Graz - Wien 1986 ter Bemühungen zur Ausweitung der Luftrüstung im Dritten Reich 1940/41. Die Flugmotorenwerke Ostmark und ihr Marburger Zweigwerk 1941-1945, Zeitgeschichte, Heft 9/10, 1979). O vplivu okupatorjevih ukrepov na gospodarskem področju je pisal tudi Manfred Straka (Untersteiermark unvergessene Heimat, Graz 1965) in presodil, da je hiter prehod iz mirnodobnega gospodarstva z obiljem dobrin v vojno gospodarstvo z raznimi omejitvami zmanjšalo navdušenje prebivalstva za okupatorja. Temu velja pripomniti, da okupatorjevi ukrepi na gospodarskem področju niso bili tisti, ki bi v kaki večji meri vplivali na razpoloženje prebivalstva in na njegov odnos do okupatorja.

krutih ukrepov proti osvobodilnemu gibanju najbolj prizadela slovensko prebivalstvo ter povzročila veliko trpljenja in žrtev, hkrati pa od leta 1943 močno pospeševala partizansko mobilizacijo ter s številnimi ubežniki iz nemške vojske povečala učinkovitost enot 4. operativne cone.¹⁶

Doslej objavljene monografije in razprave so že odpravile razne napačne predstave o dogajanju na Štajerskem v letih 1941-1945. Že opravljeno delo pri raziskovanju slovenske Štajerske v letih 1941-1945 je dobra osnova za nove raziskave. Ob dosednji literaturi se moramo vprašati, ali ni že prišel čas za celovito zgodovinsko sintezo Štajerska v letih 1941-1945. Sodim, da bo treba pred pripravo monografije o Štajerski v obravnavanem obdobju še marsikaj preučiti in me drugim raziskati teme, ki doslej še niso bile dovolj ali pa sploh ne obravnavane. Na nekatera vprašanja bo treba poiskati bolj poglobljene odgovore. Iz več razlogov bi bila pred pisanjem sinteze potrebna še dovolj kvalitetna dela oziroma monografije za Spodnjo in Zgornjo Savinjsko dolino, Revirje, Kozjansko in Celje. Te bi bile potrebne tudi zaradi primerjave udeležbe prebivalstva v odporu proti okupatorju v večjih urbanih oz. industrijskih središčih in na podeželju. Že iz dosedanjih obravnav je razvidno, da so večja središča imela pomembno vlogo predvsem v prvih mesecih odpora proti okupatorju, kasneje pa je težišče osvobodilnega gibanja prešlo na podeželje, kar je bilo v skladu z naravo partizanskega vojskovanja.

Veliko dela bo še potrebno pri ugotavljanju struktur osvobodilnega gibanja na Štajerskem, in to struktur v terenski organizaciji osvobodilnega gibanja in v partizanskih enotah. Gre za ugotavljanje socialne strukture, svetovnonazorske in tudi politične usmeritve udeležencev odpora proti okupatorju. Zasedovati bo treba spremembe struktur. Pomembno je tudi ugotavljanje krajevnega izvora partizanov.¹⁷

Kar dosti zamudnega dela bo treba še opraviti pri zbiranju podatkov, ki bodo osnova za kvantifikacijo dogajanj in njihovo analizo. Predvsem bo treba zbrati podatke o vseh žrtvah vojne. Že natančni podatki o vseh žrtvah, ki so bili doslej zbrani za posamezne kraje ali malo večja območja, povedo, da brez podatkov o

¹⁶ O kar intenzivnem raziskovanju nemške mobilizacije pričajo štiri zborniki referatov in tudi pričevanj, ki so bili rezultat posvetov o nemški mobilizaciji v Mariboru leta 1992, 1994 in 1996. Obravnave nemške mobilizacije na Štajerskem so bile objavljene že tudi pred prvim posvetom v Mariboru. O tem glej navedbe literature pri prispevkih M. Ževarta v 1. in 2. zborniku Nemška mobilizacija Slovencev v 2. svetovni vojni 1942-1945. Maribor 1992 in 1994.

¹⁷ Kot smo že omenili, je kar dosti podatkov o strukturah v monografijah o partizanskih enotah 4. operativne cone in tudi v obravnavah odpora na posameznih območjih Štajerske. Velja omeniti razpravo Ivana Križnarja o socialni in politični pripadnosti partizanov na Gorenjskem in Štajerskem v letu 1941 (PZDG 1966, št. 1-2) in monografijo Marjana Žnidariča o udeležbi železničarjev v osvobodilnem boju in to delavcev in nameščencev (Železnice in železničarji v času okupacije in narodnoosvobodilnega boja na slovenskem Štajerskem, Ljubljana 1990). O svetovnonazorski usmeritvi udeležencev osvobodilnega gibanja mnogo povedo poslovilna pisma tistih udeležencev osvobodilnega gibanja, ki jih je okupator ustrelil leta 1941 in 1942 (Poslovilna pisma žrtev za svobodo. Tretja razširjena in dopolnjena izdaja poslovilnih pisem za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski, Maribor 1978).

žrtvah vojne ne bo mogoče dovolj objektivno pisati o Štajerski in njenih posameznih območjih v letih 1941-1945.¹⁸

Dosedanje raziskave slovenske Štajerske v letih 1941-1945 bodo ohranile svojo vrednost; nekateri prispevki predvsem zaradi rekonstrukcije dogajanj, ki jih obravnavajo.

¹⁸ Na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani že uresničujejo projekt popisa žrtev 2. svetovne vojne in zaradi nje.

Tone FERENC

MESEČNA POROČILA ERWINA RÖSENERJA V MOSKOVSKEM ARHIVU

Pri preučevanju nemškega nacističnega okupacijskega sistema na Slovenskem raziskovalci glede virov nismo dobro preskrbljeni. Čeprav je ohranjenega kar precej gradiva, sta vendar opazni predvsem dve občutni praznini. Najprej gre za veliko pomanjkanje gradiva nižjih (okrajnih in okrožnih) in najnižjih (občinskih) upravnih in političnih organov nemškega okupatorja z nekaterih območij. Od rednih (pokrajinskih) upravnih in političnih organov, ki so imeli svoj sedež nekaj časa tudi na slovenskem ozemlju (Maribor in Bled), a so ga nato prenesli na avstrijska tla (Gradec in Celovec), nimamo arhivskih fondov, niti ne vemo, ali so se sploh ohranili, in če so se, v kakšni meri. Tudi natančnejši pregled enega najboljšežnejših arhivskih fondov upravnega organa, tj. celjskega okrožnega političnega komisarja oziroma deželnega svetnika, pokaže, da manjkajo celi podfondi, npr. gospodarskega, prehranjevalnega, šolskega urada itd. V nekaterih, tudi redko ohranjenih arhivskih fondih najvišjih upravnih in političnih organov nemškega rajha (državna pisarna, ministrstva itd., pisarna NSDAP, vodstva t.i. priključenih oddelkov SS, SA itd.), je le malo dokumentov iz naših pokrajin. Podobno je glede gradiva vojaških in policijskih uradov, poveljstev in enot. Medtem ko je ohranjeno gradivo nekaterih orožniških okrožnih poveljstev in postaj ter manjših policijskih enot, se je od njihovih višjih policijskih poveljstev ohranilo le gradivo, ki je prispelo v nižja poveljstva in postaje. Podobno kot za drugo gradivo, tudi za vojaško in policijsko gradivo ne vemo, ali ga je kaj v avstrijskih arhivih. Za takšno gradivo bi lahko bil pomemben tudi salzburški deželni arhiv, saj je bilo tam vojaško in policijsko poveljstvo za polovico avstrijskih pokrajin.

Pred dvema letoma, aprila 1997, je slovenska "delegacija" (v resnici delovna skupina), ki smo jo sestavljali trije raziskovalci z Inštituta za novejšo zgodovino in trije arhivski delavci iz Arhiva Republike Slovenije, dvanajst dni delala v Posebnem arhivu v Moskvi. Do tega je prišlo potem, ko je neki makedonski raziskovalec sporočil v Ljubljano, da je v tistem arhivu mnogo gradiva tudi za Slovenijo. Govorilo se je, da je tam gradivo gestapa za Slovenijo in začelo se je reševati, komu naj se zaupa mesto v "delegaciji". Šušljalo se je celo, da morajo "delegacijo" sestavljati ljudje, ki ne bodo zamolčali gradiva, ki bi izpričevalo sodelovanje slovenskih komunistov z okupatorjem.

In kaj smo v resnici našli in popisali v omenjenem moskovskem arhivu? Našli smo gradivo, ki ga je Rdeča armada zaplenila v svojih operacijah med drugo svetovno vojno in ga Ruska federacija (vsaj za zdaj) ne mara vrniti Zvezni republiki Nemčiji, ker ga ima za vojni plen. To gradivo pa je dvojnega izvora. Najprej gre za gradivo nemških uradov, poveljstev itd., nato pa za gradivo, ki ga je nemška vojska zaplenila med svojimi pohodi v evropskih pokrajinah in katerega dele sta Sovjetska zveza in Ruska federacija že vrnili prizadetim državam (tudi SFRJ).

Med gradivom, ki ga je zaplenila nemška vojska v evropskih, pokrajinah, je gradivo jugoslovanskih diplomatskih predstavništev, predvsem konzulatov, in iz tega gradiva smo popisali dokumente o Slovencih. Med nemškim gradivom pa je pomemben del arhivskih fondov z gospodarskega področja, saj je v nekaterih pogledih bogatejše od tistega, ki je v nemškem Zveznem arhivu Koblenz (gradivo je zdaj v Berlinu). Popisali smo tiste svežnje, v katerih so ugotovljeni ali domnevni dokumenti za Slovenijo. Ohranjen je npr. del arhivskega fonda VI. glavnega oddelka glavnega državnega varnostnega urada v Berlinu (Reichssicherheitshauptamt - RSHA), ki je pod vodstvom esesovskega polkovnika Walterja Schellenberga vodil obveščevalno službo v tujini (SD-Ausland). V tem delu fonda smo našli zajeten sveženj poročil iz Ljubljanske pokrajine pod italijansko zasedbo iz leta 1941 in začetka leta 1942. Nemški zaupniki so svoja poročila za omenjeni urad v Berlinu posredovali prek policijskih obveščevalnih središč v Mariboru in na Bledu. Vsaj zame je pomenil veliko presenečenje sveženj poročil višjega vodje SS in policije v 18. vojnem okrožju, esesovskega generala Erwina Rösenerja. Ta sveženj in pa gradivo gospodarskega značaja, pomembno za zgodovino nemške okupacije Slovenije, sta me spodbudila, da sem se junija 1998 s pomočjo dveh sponzorjev napolnil delat v omenjeni moskovski arhiv. Kot "delegacija" v letu prej namreč nismo imeli sredstev za precej drago (daleč predrago) kopiranje gradiva, temveč le za popisovanje gradiva; popisi so v Arhivu Republike Slovenije.

Kdo je bil Erwin Rösener in kakšen je bil, sem prikazal v obsežnem podlistku Kdo je Erwin Rösener, objavljanem v dnevniku Delo od 22. decembra 1998 do 13. januarja 1999. (Glej tudi Enciklopedijo Slovenije, 10. knjiga, str. 289.) V svoji funkciji višjega vodje SS in policije v 18. vojnem okrožju (v t.i. alpskih pokrajinah - "Alpenland") je bil neposredno podrejen vodji nemške policije Heinrichu Himmlerju in je tudi njemu pošiljal svoja mesečna poročila o razmerah (Lageberichte). Ne v naših in ne v tujih arhivih se ni ohranilo nobeno takšno poročilo, v omenjenem moskovskem arhivu pa sem jih našel devet, in to od septembra 1942 do junija 1943, iz tega obdobja manjka samo poročilo za mesec november 1942, ki se je najbrž izgubilo ali pa je še kje založeno. Lahko domnevamo, da je Rösener poročal tudi prej in kasneje, pa se njegova poročila niso ohranila. Poročila so obsežna in imajo skupaj 263 strani.

Kaže, da je Rösener svoja mesečna poročila zasnoval v dveh inačicah in jih najbrž pošiljal na dva naslova. Tista poročila, ki jih je pošiljal Himmlerju, je v prepisu poslal tudi Schellenbergu, in je povedal, da gre za povzeto poročilo (zusammengefasste Lagebericht). Komu je pošiljal širša, ne povzeta poročila, ni mogoče ugotoviti. Morda smemo domnevati (razlog za to domnevo bom še navedel), da je širše poročilo šlo na poseben štab za uničevanje tolp, ki ga je Himmler ukazal ustanoviti spomladi 1942 in ga je vodil esesovski general Kurt Knoblauch. Ta štab je deloval do poletja 1943, ko je Himmler zaupal esesovskemu generalu Erichu von dem Bach-Zalewskemu funkcijo "šefa oddelkov za uničevanje tolp" (Chef der Bandenkampfverbände) in koordinacijo "operativnih štabov za uničevanje tolp" (Führungsstab für Bandenbekämpfung), kakršna so po kapitulaciji Italije ustanovili tudi v Ljubljani in Trstu.

Podatke za svoja mesečna poročila je Rösener črpal iz poročil šestih uradov oziroma poveljstev, tj. komandantov varnostne policije in varnostne službe v Mariboru (za Spodnjo Štajersko) in na Bledu (za Gorenjsko), vodje urada tajne

državne policije v Celovcu (za Koroško), poveljnika redarstvene policije za alpske pokrajine na Bledu in zastopnikov obeh glavnih vej nemške policije pri italijanski policiji in karabinjerjih v Ljubljani.

Razumljivo je, da večina Rösenerjevih poročil o položaju obravnava narodno-osvobodilno gibanje in okupatorjevo zatiranje le-tega od septembra 1942 dalje. Samo obžalujemo lahko, da se niso ohranila poročila za meseca julij in avgust 1942, tj. za čas hude nemške ofenzive "Encijan" in najhujšega okupatorjevega nasilja nad slovenskim prebivalstvom Gorenjske in Spodnje Štajerske. V nekaterih poročilih Rösener že kar na začetku prikaže "organizacijo tolovajev". V poročilu za september 1942 pravi: "V poslednjem mesečnem poročilu sem na temelju varnostnopolicijskih ugotovitev lahko dobil temeljno predstavo o načrtih, ki jih je poveljstvo banditov izdelalo za preteklo poletje, kako so jih banditi prilagajali in jih je policija večinoma onemogočila. Sedaj se je po varnostnopolicijskih ugotovitvah in zaslišanjih ujetnikov posrečilo tudi dobiti pregled organizacije banditov v posameznostih - in to ne samo za Gorenjsko in Spodnjo Štajersko, temveč tudi za celotna italijanska zasedbena območja in Hrvaško." V tem delu poročila Rösener navadno zelo podrobno prikazuje vsakokratno organizacijo slovenske partizanske vojske, celo z navajanjem poveljniškega in politkomisarskega kadra posameznih bataljonov. Koga pa bi lahko v Berlinu ali Himmlerjevem "bojnem poveljniškem mestu" (Feldkommandostelle) zanimala vsa ta podrobna organizacija. Že prej sem nakazal domnevo, da bi to lahko bil štab omenjenega esesovskega generala Knoblauch. Tudi on se je namreč 3. julija 1942 udeležil pomembnega sestanka nacističnih funkcionarjev na Bledu o načinu izvajanja že omenjene nemške ofenzive "Encijan" na Gorenjskem. V Knoblauchovem štabu so najbrž zelo natančno razčlenjevali organizacijo in način bojevanja partizanstva v raznih evropskih zasedenih pokrajinah in opravljali primerjave.

Tista povzeta poročila, ki jih je Rösener pošiljal Himmlerju, je večinoma sestavil po enakem kopitu. Prvi del je naslovil s "splošnim vzdušjem v Gorenjski in Spodnji Štajerski", drugega z "organizacijo, dejavnostjo in uničevanjem band", v katerem je najprej prikazal razmere v Gorenjski in nato nekoliko manj široko v Spodnji Štajerski. V tretjem delu je dal "statistični pregled dejavnosti band in uničevanje letih." Skoraj vsako poročilo, razen za marec 1943, ima za prilogo prikaz razmer v Ljubljanski pokrajini. Ker je to bila tujina, za katero se je zanimala policijska obveščevalna služba (SD-Ausland), so šli prepisi Rösenerjevih mesečnih poročil že omenjenemu Schellenbergu.

Pri opisovanju splošnega vzdušja je šlo predvsem za prikaz, kako ljudje tako iz nemškega zasedbenega aparata kot slovensko prebivalstvo in partizani presojujejo razmere na frontah in druge dogodke tistega časa. O partizanstvu je Rösener navajal različne zadeve, npr. za Gorenjsko v decembru 1942: a) razvoj partizanstva, b) kurirske zveze partizanov, c) terenska organizacija, č) tehnike terenske organizacije, d) Osvobodilno fronto, e) obveščevalno službo in zveze. Poleg nekaterih stalnih področij ali zadev zasledimo v njegovih poročilih tudi druga zanimiva področja, npr. o t.i. protibandah (Gegenbande) in izvidnikih (Aufklärer), ki so jim partizani rekli "raztrganci", o "organizacijah za samoobrambo in krajevno zaščito", o deželni straži, organizacijskih ukrepih policije, ubežništvu iz nemške vojske in celo o germanizaciji na Gorenjskem, kar navajam na koncu svojega poročila.

S področja protipartizanskega bojevanja navaja Rösener večje ofenzivne ope-

racije nemške policije in v njih delujoče enote ter za večino njih priznava neuspeh. V delu o statistiki pa navaja številčne podatke o nemških in partizanskih žrtvah (ubiti, ustreljeni, padli, ranjeni, ujeti, prostovoljno se prijavljeni itd.) in število partizanskih sabotažnih in prehranjevalnih akcij. Tako pri lastnih izgubah za september 1942 navaja 8 padlih, za oktober 3, za december 12, za januar 1943 jih navaja 20, za februar nič, za marec 26, april 26, maj 29 in junij 29.

Rösenerjevi prikazi razmer v Ljubljanski pokrajini so obsežni, saj imajo od 7 do 14 strani, in kritični. Sodbo o tem, kaj se dogaja v Ljubljanski pokrajini, si je končno lahko ustvaril tudi sam, saj Bled, kjer je imel svoje poveljniško mesto, ni daleč od Ljubljanske pokrajine dobival pa je tudi poročila omenjenih policijskih zveznih častnikov, tj. majorja Karla Horsta in esesovskega stotnika Walterja Krügerja. Italijanska vojska pa je k Rösenerju na Bled poslala svojega zveznega častnika, topniškega majorja Walterja Krischana, ki je znal nemško (morda je bil doma iz Južne Tirolske). V svojih poročilih o vojaških razmerah v Ljubljanski pokrajini je Rösener navajal tudi večje operacije italijanske vojske proti partizanom in njene izgube. Pri opisu razmer v Ljubljanski pokrajini se je Rösener občasno dotaknil tudi položaja vaških straž ali Prostovoljne protikomunistične milice (MVAC). V svojem poročilu za mesec februar 1943 npr. prikazuje I. vojaške operacije, II. propagando, III. splošno (a) gospodarstvo in b) vzdušje.

V Rösenerjevih dokumentih sem do sedaj dvakrat našel pravilna izraza za značaj nemške okupacijske politike na Gorenjskem. V svojem poročilu za mesec september 1942 pravi: "Najbolj brutalni teroristični ukrepi varnostne policije v mesecih junij, julij in avgust letos so pri domačem in meščanskem prebivalstvu ter tudi pri delih delavstva, ki še ni zaplavalo v komunistične vode, izzvali otopelost in obup." /Podčrtal T. F./ Enkrat pa je takšno politiko označil za krvoločno (blutrünstig). Če je takšen nacistični funkcionar, čigar podpis je na mnogih zloglasnih lepakih o ustrelitvi več sto slovenskih rodoljubov - talcev, govoril o brutalnosti, terorizmu in krvoločnosti, potem ni nobenega dvoma, da je temu bilo res tako.

V nadaljevanju navajam dva odlomka iz Rösenerjevih poročil, in to o ponemčevanju na Gorenjskem.

Iz poročila o položaju za september 1942

Politično delo:

Kot sem že poročal, je politično delo dne 27. 9. 42 postavljeno na popolnoma novo osnovo. Iz razlogov, ki sem jih že pojasnil v prejšnjih poročilih, se je pokazala potreba, da odnos do prebivalstva postavimo na neoporečno pravno osnovo in opustimo dosedanjo izselitveno politiko, ki je temeljila na takojšnjem množičnem izseljevanju, in predvidimo na zelo dolgi rok ter seveda v zelo manjši meri možno prepojitev z nemškimi ljudmi, s čimer bi nato postopoma z vso močjo pospeševali ponemčevanje dragocenih krogov prebivalstva.

Iz poročila o položaju za januar 1943

Dosedanji slabi uspehi pri ponemčevalnem delu na Gorenjskem in njihovi vzroki

Po poročilu o delu /urada/ državnega komisarja za utrjevanje nemštva je dne 15. 7. 1941 znašalo skupno število prebivalstva Gorenjske 183.329, vključno s 371 tukaj živečimi osebami nemške narodnosti. Z izselitvijo v Srbijo, Hrvaško in Stari rajh, s prostovoljnimi odhodi, usmrčitvami, posredovanjem delovne sile v Stari rajh in izmenjavo uradnikov se je to število zmanjšalo za 14.009 oseb na 169.310 glav. Nasproti temu je po naselitvi 1.260 preseljencev iz Ljubljanske pokrajine, Kanalske doline, Južne Tirolske, Južne Bukovine, stare pokrajine Koroške in Starega rajha ter izmenjavi uradništva delež nemškega prebivalstva skupno 4.960 oseb, pri čemer niso upoštevane policijske redarstvene sile. Ta odstotek je po soglasnem pojmovanju nemških zasedbenih moštev premajhen, da bi lahko dosedanje ponemčevalno delo označevali za uspešno.

Vzroke, ki so bili za to odločilni, lahko iščemo v tem, da zaradi svoječasne ustavitve izseljevanja primerov E/vakuacija/ niso bile dane možnosti za naselitev /Nemcev/, kot se je v začetku pričakovalo. Naselitev nemških naseljencev je daljnosežno odvisna od tega, ali se posreči, da tukaj obstoječe, večinoma življenja nezmožne, malokmečke posesti z arondacijami napravijo sposobne za življenje. Takšne možnosti pa so bile samo tam, kjer so v enem in istem kraju več kmečkih posestnikov iz rasnih ali političnih razlogov izselili v I. valu ali kjer so več kmetij zaplenili z varnostnopolicijskimi ukrepi.

Nadaljnja pot za uspešno pospeševanje ponemčevanja je bila z izmenjavo uradnikov doseči prepojitvev tukajšnjega prebivalstva. Pri mnogih pogovorih so vedno znova opozarjali na to možnost in od vodij ustanov in uradov zahtevali, da sami sprejmejo ukrepe, ki bodo uresničili to zahtevo. Izkušnja pa je izučila, da je ta pot možna le tedaj, ko lahko pristojni uradni predstojniki pokažejo razumevanje za te narodnopolitične potrebe. Na način, ki je resnično vreden posnemanja in priznanja, pa so doslej delovale le državne železnice, potem ko so tam takoj sprejeli pobude predsednika beljaške železniške direkcije o izmenjavi gorenjskih uradnikov in jih tudi uresničili. Tudi pri finančnem uradu so že začetki, ki dajo vedeti, da so tam voljni upoštevati narodnopolitične zahteve. Pri tem obstajajo težave predvsem zato, ker na Gorenjskem sistem razvrstitve krajev /v draginjske razrede - op. T. F./ ni prilagojen tako, da bi pri uradnikih Starega rajha krepil voljo za tukajšnjo zaposlitev. Tudi odpor uradov Starega rajha, da bi neoporečni in najboljši človeški material - samo takšnega potrebujejo tukaj - menjavali za nešolanega, učinkuje še vedno zaviralno. So pa znani tudi primeri, ko so vodje uradov pri imenovanju za zaposlitev voljnih nemških uradnikov izjavili, da so njihove ustanove že popolnoma zasedene z Nemci in ni prostih mest za zaposlitev novih moči. Preizkus pa je pokazal, da ima tudi ta urad zaposleno zelo občutno število gorenjskih uradnikov, ki le začasno zasedajo delovna mesta, ki so tako pridržana za zaposlitev voljnimi Nemcem. Po tukajšnjem pojmovanju ni nikakor opravičljivo, da bi Nemcem dajali ponudbe, da bi pri nekem uradu postali nameščenci, če se istočasno sprejemajo bivši jugoslovanski uradniki v začasno uradniško razmerje.

Tudi delovni uradi zavzemajo stališča, ki včasih niso razumljiva v nemških kro-

gih. Tako so sem sporočili, da oni naravnost odbijajo vse prošnje Gorenjcev za prostovoljno izselitev v Ljubljano ali na Hrvaško. Četudi bi bilo takšno stališče glede na potrebe po delovni sili pravilno, pa je pri tem treba vsekakor pomisliti na to, da Gorenjska potrebuje razrahljanje prebivalstva, če se hočejo ustvariti možnosti za poselitev z Nemci. Ravno izselitev, ki ni bila opravljena v začetno predvidenem obsegu, naj bi dala možnost, da bi se na tako cenen način rešili vseh rasno ali politično obremenjenih oseb. Na tisti del teh za odselitev voljnih Gorenjcev, ki je sposoben za ponemčenje, bi vendar lahko vplivali tako, da bi se namesto v Ljubljano ali na Hrvaško odselili v Stari rajh.

Za slabe bi lahko smatrali tudi dosedanje izide pri ponemčevanju obrtnega gospodarstva na Gorenjskem. Od 66 obrtnih in industrijskih obratov, ki jih upravlja državni komisar za utrjevanje nemštva, so jih v letu 1942 prodali samo 17, medtem ko ostale poleg 73 zaprtih obratov upravlja državni komisar oziroma zaupniki. Pri tem pomeni vprašanje zaupnikov na tem območju po enako glasečih se sporočilih večinoma zelo občutno slab dejavnik. Ne glede na to, da večina zaupnikov nima strokovnih pogojev za redno vodenje obrata, je že prišlo do mnogih primerov, da so takšne odstavili, da, celo zaprli, zaradi podkupljenega poslovanja. Domače prebivalstvo, katerega večina je prej s spoštovanjem govorila o Nemčiji, se sedaj na osnovi tukajšnjih izkušenj nagiba k primerjavi z bivšo Jugoslavijo, v kateri so bile afere o podkupljivosti na dnevnem redu. Gladko se da ugotoviti, da se tukaj delujoči zaupniki z redkimi izjemami že počutijo kot lastniki obratov, ki jih upravljajo, in v trenutku izgubijo vsako zanimanje za svoje delo, brž ko se zavedo, da ne morejo računati na odkup. Zato je popolnoma jasno, da se te osebe ne zavedajo svoje naloge, temveč jim je pri srcu le lastna prednost.

Ker posebno ponemčenje obrtnega gospodarstva na Gorenjskem pomeni nujno potrebo, vendar je z izselitvijo postal le majhen del obrtnih obratov prost za naselitev z Nemci, so hoteli že po upravni poti dobiti vrsto ključnih obratov pod prisilno ponudbo. Vendar je treba pri tem misliti na to, da so se bili ravno lastniki takšnih obratov vedli tako lojalno, da bi odvzem državljanstva na preklic, ki ga je 27. 9. 1942 podelil gauleiter, nujno imel slabe posledice. Poleg tega gre pričakovati, da bi bil v takšnem primeru nemški obrtnik izpostavljen bojkotu domačega prebivalstva.

Na ponemčevanje zelo vplivajo nemški jezikovni tečaji, za katere se v poslednjem času kaže velik upad števila obiskovalcev. Iz vzgojiteljskih krogov prihaja mnenje, naj se mladina, ki še ni šoloobvezna, pošilja v otroške vrtce, ker so s tem dani prvi in najboljši pogoji za učenje nemškega jezika.

Poleg vseh teh okoliščin, ki hromijo ponemčenje Gorenjske, tudi trenutne vojaške razmere rajha slabo ustrezajo temu, da bi domače prebivalstvo pripravili do javne opredelitve za rajh. S pravo vročično vnemo dela nasprotnikova propaganda za to, da bi svoja gesla o pričakovanju bližnjega zloma spravila v promet. Pri tem je tej propagandi na voljo še vedno privlačno močan argument boja za domovino, pravo in svobodo. Ni težko ugotoviti, da čeprav se velik del tukajšnjega prebivalstvana na videz vede lojalno, se ga ne da prepričati o končni zmagi Nemčije in še vedno veruje v ponovno vstajo samostojne Slovenije. Poleg tega deluje na Gorenjce še vedno močan vpliv iz Ljubljane, ki bistveno pripomore k temu, da ponemčevanje nima zaželenega napredka.

Damijan GUŠTIN

"KOMANDA SLOVENIJE" - SLOVENSKI NAČRT VOJAŠKE UPRAVE SLOVENSKEGA OZEMLJA LETA 1945

Razvoj Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije je v drugi polovici leta 1944 tekel v smeri uveljavljanja vedno bolj poenotene hierarhične vojaške organizacije s centrom v Vrhovnem štabu. Jugoslovanska partizanska vojska se je razvijala skozi vojna leta od julija 1941 v neenakomerno hierarhično povezanih celotah, ki so obsegale bodisi nacionalne teritorije (Slovenija, Hrvaška, Srbija, Črna gora), bodisi tradicionalne geografsko-politične enote (Bosna, Vojvodina, Sandžak) in so se zaključevale v glavnih štabih. Tem je bil nadrejen Vrhovni štab Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije, ki je postopoma, odvisno od potreb in komunikacijskih možnosti, uvajal svojo neposredno vojaško funkcijo strateškega poveljujočega štaba. Pod svojim neposrednim poveljstvom pa je imel "skupino Vrhovnega štaba", nazadnje štiri korpusne, svojo neposredno moč pa je zlasti okreplil z ustanovitvijo za vse jugoslovansko ozemlje enotnega Oddelka za zaščito ljudstva (Ozna) in Korpusa ljudske obrambe Jugoslavije (KNOJ, avgusta 1944) kot notranje vojske, specializirane za boj proti kolaborantom; posamezne njegove divizije so delovale na območjih posameznih glavnih štabov. Glavni štabi so bili tudi vsak posebej pod močno kontrolo politične oblasti na vsakem od teh območij - centralnih komitejev KP Hrvatske, Slovenije, Makedonije, pokrajinskih komitejev Srbije; v Sloveniji je bila partizanska vojska, NOV in PO Slovenije, poleg tega vsaj formalno pod nadzorom Izvršnega odbora Osvobodilne fronte.

Vprašanje razmerja med vojaškimi pristojnostmi centra in bodočih federalnih enot je bilo rešeno že pred oblikovanjem redne armade. Že v snovanju vrhovnih ustanov "ljudske oblasti" v Jugoslaviji se je pokazalo, da je zaželena oblika razpolaganja z oboroženo silo zgolj centralna; razen poverjenika za obrambo pri izvršnem telesu AVNOJ-a, NKOJ-u ni bilo nobenega civilnega organa, ki bi imel kakršnokoli formalno pristojnost nad partizansko vojsko. Tako neformalno pristojnost pa je imel CK KPJ; člani politbiroja so bili tudi člani Vrhovnega štaba. Josip Broz Tito je tako združeval funkcije vrhovnega komandanta vojske in ministra (poverjenika) za vojsko, poleg tega da je bil generalni sekretar KPJ in predsednik NKOJ.

Že vse od spomladi 1944 so najvišji voditelji gibanja izražali potrebo po "moderno opremljeni in oboroženi vojski", ki naj bi s svojo vojaško težo tudi vplivala na priznanje političnih dimenzij gibanja, torej NKOJ-a. Pri tem so računali na pomoč tako zahodnih zaveznikov kot Sovjetske zveze.¹ Poudarek je torej bil na

¹ Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota I (dalje ARS I), fond 1487, CK KP Slovenije (dalje ARS I, 1487), a. š. 381, pismo E. Kardelja CK KPS 27. 3. 1944.

tehnični opremljenosti partizanske vojske in njeni številčni krepitvi. Junija 1944 je poročal šef vojaške misije v Sovjetski zvezi general Velimir Terzić, da jim Sovjeti svetujejo "izgradnjo moderne, močne armade" in jim obljublajo vsestransko pomoč.² Odločitev glede tehnične modernizacije NOV in POJ se je izoblikovala septembra 1944, ko je Moskvo obiskal Josip Broz - Tito. Reorganizacija v redno armado s sovjetsko pomočjo v orožju in inštruktorjih je pomenila tudi centralizacijo in poenotenje vojaške organizacije.³

Oblikovanje enotne vojske je bil pomemben dejavnik v prizadevanjih narodno-osvobodilnega gibanja, da bi doseglo mednarodno priznanje skozi lupino jugoslovanske države; vsi zunanjepolitični napor in pritiski so poleti 1944 vodili prav k temu, da bi se Jugoslavija obnovila kot država s predvojno tradicijo, z britanske strani predvsem z namenom ohraniti svoj vpliv v Jugoslaviji oziroma na Balkanu. To je gibanje doseglo s sklenitvijo sporazuma z emigrantsko vlado. Sporazum je sicer reševal predvsem politična vprašanja.⁴

Na vojaškem področju je sporazum prinašal možnost in nujnost postopnega zlitja obeh vojaških potencialov, od katerih je bil tisti pod poveljstvom Vrhovnega štaba neprimerno močnejši in edini realen. Vendar pa hkrati ni pomenil, da bi se narodnoosvobodilno gibanje bilo kakorkoli pripravljeno odpovedati popolnemu obvladovanju oborožene sile; močno so si prizadevali, da bi vojsko obdržali pod svojo polno pristojnostjo, ne glede na sporazum z emigrantsko vlado.⁵

V splošnem je prevladovalo mnenje, da pomeni federalna država tudi eno enotno vojsko. Celo osnutek sporazuma o ustanovitvi federacije skupaj z Bolgarijo, ki so ga izdelali januarja 1945, je vseboval določilo o enotni vojski, ki jo bo vodila federalna vlada.⁶ Na oblikovanje enotne vojske je gotovo vplival tudi britanski pritisk, da se vsaj deklarativno ohrani monarhija in ob tem njihovo pogosto poudarjanje, da je Srbija pretežno v protititovskem taboru. V taki situaciji ni bilo mogoče dopuščati možnosti, da bi ena od predvidenih federalnih enot kakorkoli avtonomno razpolagala z vojaško silo. Hkrati je seveda enotna vojska bila ena od točk, kjer se je bilo mogoče izogniti dodatnemu nasprotovanju srbskih politikov (in ljudstva), ki so bili že itak vznemirjeni zaradi dinastije in še napovedanega federalizma.⁷

² Dokumenti o spoljni politiki SFRJ 1941-1945, II. Beograd 1989, dok. 91, str. 126 (dalje Dokumenti o spoljni politiki SFRJ, II).

³ Tedaj sklenjen dogovor med NKOKJ-em in ZSSR o vojaški pomoči je predvidel do konca leta 1944 pomoč v oborožitvi za 12 pehotnih divizij (120.000 mož) in dve letalski diviziji. Prim. B. Petranović: Istorija Jugoslavije 1918-1988, druga knjiga. Beograd 1988, str. 333, 390; Leonid Gibianskij: Sovjetska zveza in Jugoslavija leta 1945. Slovenija v letu 1945; zbornik referatov. Ljubljana 1996, str. 55-56.

⁴ Prim. B. Petranović: Političke i pravne prilike za vreme privremene vlade. Beograd 1964; J. Vodušek Starič: Prevzem oblasti 1944-1946. Ljubljana 1992, str. 105-146; Dokumenti o spoljni politiki SFRJ, II, dok. 98, 100, 104.

⁵ ARS I, KPS II, šk. 1, zapisek seje CK KPS 25. 6. 1944. ("Kakorkoli že s sporazumom: vojska je naša!")

⁶ Dokumenti o spoljni politiki SFRJ, II, dok. 208, Načrt pogodbe o združitvi DFJ in Bolgarije, 5. 1. 1945, str. 325.

⁷ Šubašič je v pogovorih navedel neuradno navrženo idejo (po Živku Topaloviću), da bi bil Svetosavski kongres pripravljen priznati federalne enote treh jugoslovanskih narodov, ki bi "mogle imati čak i svoju vojsku". Prim. Dokumenti o spoljni politiki SFRJ, II, dok. 99, zapisnik sestanka NKOKJ-a in dr. Ivana Šubašića 16. 6. 1944.

Tudi zato je bil poletno-jesenski del sklepnih operacij NOV in POJ usmerjen proti Srbiji. Osvojitve Srbije in Makedonije je tudi bistveno spremenila geostrateški pomen zahodnega dela države, še zlasti pa pomen tega območja za nadaljnji razvoj NOV in POJ. Po oktobru 1944 je NOV in POJ lahko skoraj nemoteno izvedla mobilizacijo v vsem vzhodnem delu države in se s tem bistveno okrepila; tudi dovozne poti za oborožitev in bojno tehniko so bile odprte do vzhodnih predelov, tako iz Sovjetske zveze kot iz Italije.

Vprašanje organizacije vojske DFJ je bilo za vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja na Slovenskem občutljivo, saj je partizansko vojsko v prvih vojnih letih predstavljalo kot zametek oziroma ogrodje nacionalne armade, torej kot pomemben atribut nacionalne samozavesti in slovenske državnosti. Zaradi oddaljenosti od skupine okoli Vrhovnega štaba NOV in POJ in pomanjkljivih komunikacijskih možnosti se je dolgo lahko izogibalo problemom, ki jih je porajalo preraščanje narodnoosvobodilnega gibanja in njegovih oboroženih sil v centralizirano državno organizacijo DFJ. Od sredine leta 1943, ko je Izvršni odbor OF prenesel svoje dotedanje suverene pravice na Vrhovni štab NOPOJ kot skupen organ, ni bilo nobenih novih momentov glede razpolaganja z vojaško silo, organizacijska vprašanja, kot so bila ustanavljanje velikih enot (divizij, korpusov) pa so še vedno reševali sporazumno.⁸

Za slovensko partizansko vojsko je napovedano preoblikovanje najprej pomenilo odpoved snovanju tretjega korpusa na Štajerskem, s čimer bi se zaokrožila organiziranost partizanske vojske na Slovenskem. Bistveno bolj daljnosežna pa je bila napoved, da bo slovenska partizanska vojska izgubila simbolno pomembno lastno avtonomno poveljstvo - Glavni štab, ki naj bi ga nadomestil armadni štab. "Istčasno se bo seveda likvidiral GŠ, a mesto njega bo vzpostavljen armijski štab." Sodobimo lahko, da je o osnovnih smereh vojaškega razvoja vodstvo slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja bilo informirano iz najbolj kompetentnih virov že v začetku oktobra 1944, čeprav naj bi ta proces zadel enote NOV in POS šele nazadnje.⁹

Čeprav so bila vodstva delov Komunistične partije Jugoslavije (KP Slovenije, Hrvaške, pokrajinske organizacije) več ali manj na isti valovni dolžini kot centralno vodstvo, so vendar bila - hote ali nehote - glasniki tudi posebnih interesov vsaj dveh narodov, Slovencev in Hrvatov, ki jima predvojna vidovdanska centralistična organizacija države ni dovolila polno dihati. Eno od področij prikrajsanosti je bila vojska, ki je ohranila veliko elementov srbske vojaške tradicije in zakonodaje, zaradi sestave višjega generalskega kadra pa je bila tudi izrazito vezana na dvor in srbsko politično situacijo.¹⁰ Medvojna propaganda osvobodilnega gibanja je tema narodoma predstavljala ustanovitev partizanskih vojska kot zametke nacionalnih

⁸ ARS II, fond IO OF, fasc. 432/I, zapiska sej IO OF 13. 7. in 18. 8. 1943; prim. D. Guštin: Vloga in pomen oborožene sile v narodnoosvobodilnem boju v Sloveniji 1941-1945. Zgodovinski časopis, 45, 1991, št. 3, str. 474-476.

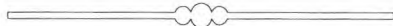
⁹ ARS I, 1487, depeše, depeša VŠ 26. 7. 1944: Izvori za istoriju SKJ, Dokumenti centralnih organa, knjiga 20, dok. 21, pismo E. Kardelja CK KPS 1. 10. 1944, str. 169 (dalje Izvori, DCO). Prim. Izvori, DCO, 21, dok. 21, zapisnik seje politbiroja KPJ 15. 11. 1944.

¹⁰ Prim. M. Bjelajac: Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslavije 1922-1935. Beograd 1994.

armad. Posebno izrazito je to vidno na slovenskem primeru, kjer je bilo to jeseni 1941 celo normirano z odlokom Slovenskega narodnoosvobodilnega odbora, kar je predstavljalo, če ne drugega, vsaj programsko zavezo.¹¹ Vendar pa je že v letu 1943 prišlo tudi formalno do popolne podreditve slovenske partizanske vojske jugoslovanski pod poveljstvom Vrhovnega štaba in je slovenskemu političnemu vodstvu, IO OF, ostala le (po)svetovalna vloga, ki pa je bila zaradi tehnično omejenih možnosti poseganja Vrhovnega štaba večkrat potrebna. Glavni štab NOV in PO Slovenije je postal podrejeni štab, tehnična sredstva pa so omogočila to podrejenost postopoma tudi dejansko realizirati.¹² Menda je že marca 1944, v času 'zaostritve' odnosov med CK KPJ na eni strani in CK KPS in CK KPH na drugi strani, imel Vrhovni štab namen, da Glavne štabe preuredi v Glavne štabe NOV in POJ za Hrvatsko oziroma Slovenijo (in jih s tem 'reši' prevelikega obeležja nacionalnega), vendar iz tega ni bilo nič, morda tudi zaradi vnaprejšnjega protesta sekretarja CK KPH Andrije Hebranga.¹³ Že 22. januarja 1944 je bil razpuščen Glavni štab za Črno goro in Boko (Kotorsko), njegove enote pa dodeljene 2. udarnemu korpusu.¹⁴

Ustrezen trenutek za reorganizacijo NOV in POJ je nastopil potem, ko je partizanska vojska ob veliki pomoči Rdeče armade zasedla in obvladala Srbijo, nato pa skupaj z bolgarsko vojsko še Makedonijo, ki so jo zapustile umikajoče se nemške sile armadne skupine E. Vrhovni štab, ki je ob pomoči sovjetskih vojaških svetovalcev oblikoval vojaško organizacijo, jo je izpeljal decembra 1944, v obdobju mirovanja frontnih operacij in potem ko je lahko izvedel množično mobilizacijo v Makedoniji in Srbiji; ta je omogočila septembra in oktobra 1944 ustanoviti štiri (nekaj časa 5) nove korpuse, dva v Srbiji in dva v Makedoniji. Na podlagi dogovora s Sovjetsko zvezo med bivanjem Josipa Broza Tita v Moskvi zadnji teden septembra je NOV in POJ dobila do konca leta celotno oborožitev in vojaško opremo za 12 pehotnih divizij. S tem orožjem so oborožili predvsem enote 1. proletarskega korpusa in Južne operative skupine divizij, bodoči I. in II. armado. Formiranje in oborožitev dveh letalskih divizij in tankovske brigade se je zavleklo v prve mesece leta 1945.¹⁵

Prva poteza vojaške reorganizacije je bilo oblikovanje treh armad. Iz enot, ki so bile na obeh straneh frontne črte v Sremu in Bosni, je Vrhovni štab 1. januarja

¹¹ Prim. D. Guštin: Konceptualni razvoj partizanstva v letu 1941. Prispevki za novejšo zgodovino, 32, 1992, št. 1-2, str. 120-121.

¹² D. Guštin: Vloga in pomen oborožene sile v narodnoosvobodilnem boju v Sloveniji 1941-1945. ZČ, 45, 1991, št. 3, str. 472-474, 477.

¹³ Izvori, DCO, 16, dok. 112; J. Vodušek Starič: Prevzem oblasti 1944-1946, str. 77-78, 80-82.

¹⁴ N. Anić - S. Joksimović - M. Gutić: Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije, Pregled razvoja oružanih snaga narodnooslobodilačkog pokreta 1941-1945. Beograd 1982, str. 569 (dalje Anić, NOV Jugoslavije).

¹⁵ Izvori, DCO, 20, str. 439-440; 21, dok. 21, zapisnik seje politbiroja KPJ 15. 11. 1944. Tedaj je bilo konstatirano, da je potrebnih še 100.000 pušk, da bi po zmagi nad Nemčijo lahko oblikovali 30 divizij. 9. 1. 1945 sta Andrija Hebrang in Arso Jovanović v Moskvi zaprosila za oborožitev in opremo za 20 pehotnih divizij, 3 artilerijske in 2 tankovski brigadi, inženjersko in letalsko divizijo. Po odobritvi 10. 2. 1945 je orožje začelo prihajati marca 1945, vendar večina šele po koncu vojne. Glej L. Gibianskij, nav. d. str. 56.

1945 ustanovil tri armade NOVJ (I. armada je imela 5 divizij, II. armada 5 divizij, operativno ji je pripadel tudi III. korpus; III. armada je imela 3 divizije in operativno podrejena VI. in X. korpus).¹⁶ Formacijsko so bile armade navidez podobne okrepljenim korpusom (nadaljevanje značilnega partizanskega formacijskega prehitovanja realne situacije); še največja razlika je bila izločitev zalednih vojaških ustanov iz armad. Korpusi so zdaj v novi organizaciji operativne vojske izpadli in bili ukinjeni. Vendar pa so armade dobile v svojo pristojnost tudi najbližje korpuse, ki so delovali za nemško frontno črto. Ta oblika postopnega vključevanja partizanskega dela vojske se je ohranila do konca vojne, ko je bil kot zadnji podrejen IV. armadi 27. aprila 1945 IX. korpus na Primorskem. Neposredno podrejeni generalštabu so ostali II., III. in V. korpus v Črni gori in Bosni.¹⁷

Vzporedno z organizacijo operativne vojske je potekala tudi (re)organizacija zaledne vojske, pravzaprav je šele tedaj zaledna vojaška funkcija postala res (raz)ločena. Marca 1945 je bilo ustanovljeno poveljstvo zaledja ("Komanda pozadine"; komandant je postal generalporočnik Jaka Avšič), ki je prevzelo vse vojaške naloge oskrbe in urjenja. Ob tem so zaledne vojaške organizacije še vedno ostale podrejene Glavnim štabom Srbije oziroma Hrvatske,¹⁸ analogno je veljalo torej tudi za Slovenijo. Kardelj je v že omenjenem direktivnem pismu opozoril: "Stremite torej za tem, da bo osvobojen čimvečji teritorij, da bo na tem teritoriju vzpostavljena krepka vojaška oblast poleg civilne."¹⁹

V februarju 1945 pa se je v najožjem vojaškem krogu izoblikoval pogled tudi na dokončanje vojaške organizacije. V osvobojeni južni Dalmaciji in dalmatinskem zaledju se je zelo okrepil VIII. korpus, tudi s prekomorskimi brigadami; ta je služil za jedro nove armade. IV. armada je bila ustanovljena 2. marca 1945; za osnovo je dobila 5 divizij VIII. korpusa, vanjo pa je bil operativno vključen po enakem modelu kot je bil uporabljen dva meseca prej, poleg XI. korpusa tudi VII. korpus; medtem ko IX. korpus za vključitev sploh še ni prišel na vrsto. Pač pa je bila IV. operativna cona nekaj časa podrejena neposredno generalštabu.²⁰

S tako razdelitvijo enot je vodstvo slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja izgubilo še upanje v oblikovanje armade v okviru NOV in POJ, ki bi jo sestavljale enote NOV in POS, nacionalno večinsko slovenske, kakor mu je bilo nakazano jeseni 1944. Najožje vodstvo KPS je najbrž zato še enkrat posredovalo po partijski liniji prek Franca Leskoška - Luke, ko je bil ta v začetku marca 1945 na posvetih v

¹⁶ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom 25. Beograd 1989, str. 174-177.

¹⁷ Prav tam; Anić, *NOV Jugoslavije*, str. 530-531; Z. Klanjšček: Deveti korpus slovenske narodnoosvobodilne vojske. Ljubljana 1999, str. 421. Klanjšček sicer ocenjuje takšno organizacijo bojevanja kot "veliko strateško prednost". Prim. Z. Klanjšček: *Vloga NOV in PO Slovenije v zaledju jugoslovansko-nemškega bojišča v končnih operacijah za osvoboditev. Osvoboditev Slovenije 1945*, Ljubljana 1977, str. 139. O širših posledicah hitre rasti NOV in POJ pozimi 1944/45 glej J. Vodušek Starič: *Prevzem oblasti 1944-1946*, str. 197-205.

¹⁸ J. Broz Tito, *Sabrana djela*, knj. 25, str. 164, radiogram GŠ Hrvatske 31. 12. 1944; knj. 27, str. 15, radiogram GŠ Hrvatske 9. 3. 1945.

¹⁹ Izvori, DCO, 20, dok. 21, pismo E. Kardelja 1. 10. 1944.

²⁰ Uroš Kostić: *Osvobodjenje Istre, Slovenačkog primorja i Trsta 1945: ofanziva jugoslovenske 4. armije*. Beograd 1978, str. 50-52; Anić, *NOV Jugoslavije*, str. 530-532.

Beogradu. Moralo pa je nato ugotoviti, da v trenutni situaciji tovrstna slovenska želja ne pride v poštev. Edina sled o tedaj potekajoči akciji je zabeležka seje CK KPS 7. marca 1945 v dveh verzijah: "Za slov./ensko/ armijo danes ne - v perspektivi po osvoboditvi. / V perspektivi slovenska armija."²¹ Edino, kar je uspelo doseči, je torej bila obljuba, da bodo po obdobju konsolidacije in dokončanja revolucije, ki naj bi terjala centralizacijo, takšne slovenske želje upoštevane.²²

Dan pred ustanovitvijo IV. armade, 1. marca 1945 je Vrhovni štab normiral tudi strateško ureditev vojaškega vprašanja. Dotedanjo NOV in POJ je Josip Broz Tito kot poverjenik za ljudsko obrambo DFJ preimenoval v Jugoslovansko armado in jo naredil za državno vojsko DFJ in to še prej, preden je bila 7. marca ustanovljena skupna začasna vlada DFJ, ne da bi bila Glavna štaba NOV in PO Slovenije in Hrvatske prej obveščena. Slednji pa je s preimenovanjem NOV in POJ v JA pridobil nov naziv in še bolj nov status, saj je postal Glavni štab JA za Slovenijo, s čimer je bil opredeljen kot podrejeni teritorialni štab.²³

Mesec pozneje, tik pred začetkom sklepnih operacij, ki so imele za cilj slovensko ozemlje, je na seji CK KPS povedal Boris Kidrič: "V zvezi s potrebo enotne močne vojske in enotnosti Jug.[oslavije] bila nova stopnja reorganizacije. (...) GŠS ostane še operativna komanda, dokler se VII. in IX. korpus ne združita. Politični pomen GŠS, ki ga ima postopno zmanjševati - sodelovanje - prisvajanje. (...) Danes slovenskih sil za armijo ni - ob prvi možnosti združen VII. in IX. korpus - nujno stvarjanje regularnih edinic v sklopu IV. armije."²⁴ Istočasno je Izvršnemu odboru OF povedal, da sledi reorganizacija in modernizacija vojske in da naj bo pri tem vzgled IV. armada.²⁵ Iz zadrege, kako odpraviti nekaj, kar so intimno cenile kot velik dosežek in kar je propaganda narodnoosvobodilnega gibanja do tedaj povzdigovala, je tudi izviralo ravnanje vrha slovenskih oblasti s problemi, ki so jih na osebni ravni doživljali dotedanji partizanski poveljniki, oficirji in borci, vključno s samim Kidričem.²⁶

II.

Kljub temu da je organizacijsko pobudo glede vojske v zadnjem letu vojne povsem prevzemal Vrhovni štab oziroma generalštab skupaj s Poverjeništvom oziroma Ministrstvom za ljudsko obrambo, je bila slovenska partizanska vojska,

²¹ ARS I, KPS II, šk. 1, zapisek seje CK KPS 7. 3. 1945.

²² O nujnosti centralizacije je slovenski delegaciji govoril že J. Broz Tito na sestanku po koncu zasedanja AVNOJ-a v Jajcu 1. decembra 1943. Glej ARS II, IO OF, fasc. 432/I, zapisek pogovora slovenske delegacije s tov. Titom 1. 12. 1943.

²³ ARS II, fond GŠ NOV in POS, fasc. 41/II, depeša GŠ NOV in POS VŠ 3. 3. 1945; fasc. 19/I, odluk poverjenišтва za ljudsko obrambo DFJ (prepis), 1. 3. 1945. Podobno je bilo zmeden tudi CK KPS, ki je 2. marca z radiogramom spraševal za direktive ter kaj bo z GŠ Slovenije ter IX. korpusom. Prim. ARS I, KPS II, depeše, depeša 2. 3. 1945.

²⁴ ARS I, CK KPS II, šk. 1, zapisek seje CK KPS 29. 3. 1945; T. Ferenc: Priprave na konec vojne. Slovenija v letu 1945, zbornik referatov, str. 26.

²⁵ ARS II, IO OF, fasc. 432/I, zapisek seje IOOF 31. 3. 1945.

²⁶ Prim. L. Ambrožič, Po čem je zmaga. Maribor 1988, str. 35-41.

NOV in PO Slovenije, dovolj daleč in v dovolj specifičnem položaju, da je bilo še vedno mogoče in smiselno tudi lastno organizacijsko delovanje, bodisi da je šlo za prilagoditev ukazov Vrhovnega štaba, bodisi za lastno pobudo.²⁷ Premišljevanja o slovenski vojaški organiziranosti v zaključnem obdobju vojne so dobila tudi konkretnější odraz v organizacijskih načrtih, ki jih je pripravljala Glavni štab NOV in PO Slovenije. Ta je poleti 1944 s številčno in strokovno krepitvijo postal res tudi štab s specializiranimi oddelki. Načrtovanje kompleksne vojaške organizacije za čas do konca vojne in še čez je potekalo vse do končnih odločitev. Načrte je mogoče videti predvsem kot izraz samosvojega snovanja na vojaškem področju, v okoliščinah pomanjkanja organizacijskega dela Vrhovnega štaba oziroma generalštaba JA, zrcalijo pa tudi ambicije in namene vodstva slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja na vojaškem področju.

Navodila za organizacijo korpusnih in conskih vojaških oblasti je izdal Glavni štab NOV in POS konec septembra 1944. Predstavljala so materializacijo navodila Josipa Broza Tita, da mora Glavni štab "ukreniti vse, da bi bile naše enote sposobne zasesti ozemlje, ki nam pripada". Bila so bistveno manj ambiciozna kot načrt sam, namenjena pa so bila postopnemu osvobajanju slovenskega območja, ki so ga predvidevali v primeru izkrcanja zaveznikov v Istri.²⁸ Načrt je predvidel postopno ustanavljanje krajevnih poveljstev (komand mest) in področnih poveljstev (komand področij), upošteva civilno upravno delitev, "da se s tem doseže lažje sodelovanje med vojaško in civilno oblastjo".²⁹ Podrobnejšo razdelavo nalog pa je najti v Navodilu št. 2, ki je bilo namenjeno za "organizacijo vojaške oblasti v momentu osvobajanja slovenskega ozemlja in dokončnega vzpostavljanja oblasti". Formulacija kaže, da so bila navodila pripravljena za primer zavezniškega izkrcanja v Istri in posledične osvoboditve dela slovenskega ozemlja. Navodila sicer ne vsebujejo organizacijske sheme, jo je pa mogoče iz njih rekonstruirati. Za slovensko območje je bilo predvidenih 7 komand mest, katerih štabi naj bi hkrati predstavljali poveljstva istoimenskih vojaških področij: Trst, Gorica, Ljubljana, Celovec, Celje, Maribor in Ptuj. Tem naj bi bila podrejena krajevna poveljstva, vzpostavljena upošteva meje civilnih okrožij (načrt upravne razdelitve Slovenije je izdelal odsek za izgradnjo narodne oblasti SNOS šele 11. oktobra).³⁰

Kmalu po prevzemu funkcije v. d. komandanta Glavnega štaba NOV in POS, kar se je zgodilo 25. novembra 1944, je Dušan Kveder-Tomaž naročil organiza-

27 Prim. Miroslav Stepančič: Organizacijski razvoj Glavnega štaba Narodnoosvobodilne vojske i partizanskih odreda Slovenije (II. deo). Vojnoistorijski glasnik XXV, 1974, št. 1, str. 75-95; Sonja Reisp: Organizacijski sestav Glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet in Glavnega štaba Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije ter dejavnost oddelkov Glavnega štaba. Dipl. naloga, 77f., rkp.; Knjižnica Inštituta za novejšo zgodovino, Ljubljana.

28 Priprave so izvajali tudi civilni organi ves september 1944. Prim. M. Mikuž: Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, IV. Ljubljana 1973, str. 158-162; cit. str. 162; ARS II, IO OF, fasc. 432/I, seja predsedstva SNOS 1. 9. 1944.

29 ARS I, fond 1482 - Gradivo vojaških enot NOV in POS, a. š. 6632, Navodila št. 1 za organizacijo korpusnih in zonskih vojaških oblasti, 30. 9. 1944.

30 ARS I, fond 1482, a. š. 6635, Navodila št. 2 za organizacijo vojaške oblasti, edinic in dela, 28. 9. 1944; M. Mikuž, nav. d., str. 177; T. Ferenc: Priprave na konec vojne. Slovenija v letu 1945; zbornik referatov, str. 15-16.

cijskemu oddelku svojega štaba "organizacijsko pripraviti vojaško oblast za čas osvoboditve".³¹

Organizacijski oddelek Glavnega štaba je najbrž na to pobudo sestavil elaborat, ki je povzel dotedanje organizacijske izkušnje v zasnovo nove organiziranosti Glavnega štaba - ne glede na že omenjeno opozorilo, da bo ta razpuščen - ki predstavlja optimizacijo dotedanje organizacije.

Načrt v obliki ukaza je predvidel, da se štab razdeli v tri dele: komandni del, generalštab in pomožni del.³² Komandni del naj bi sestavljali le najvišji poveljniki: komandant in politični komisar, namestnik komandanta in načelnik štaba. Ti štirje naj bi poveljevali oziroma upravljali, neposredno ali prek oddelkov, vsem enotam in ustanovam NOV in PO Slovenije. Osrednji del štaba naj bi sestavljal generalštab, ki bi ga vodil načelnik štaba. Tega bi sestavljali oddelki, samostojni odseki in referati:

- oddelki: operacijski, organizacijski, obveščevalni, ekonomski, prometno-tehnični, sanitetni, veterinarski, politični, personalni, propagandni, sodni ter oddelka za zveze in za šifre.³³

- geodetski odsek in zvezni oficir pri zavezniških misijah.

Subordinacija naj bi bila deljena med načelnika štaba (disciplinska vsi oddelki, strokovna pa vsi oddelki razen štirih) in političnega komisarja (strokovna za politični, personalni, propagandni in sodni oddelek). Načelnik operacijskega oddelka je bil hkrati tudi prvi pomočnik načelnika štaba in je po planu vodil ter koordiniral operacijski, obveščevalni in oddelka za zveze in šifre. Drugi pomočnik je po tej shemi vodil delo organizacijskega, ekonomskega, sanitetnega, veterinarskega, prometno-tehničnega oddelka, pod njegovo pristojnost pa je sodil tudi zvezni oficir za zavezniške misije.

Avtor je podrobno razdelal organizacijo in naloge posameznih oddelkov. Operativni oddelek naj bi imel operacijski in študijski odsek, organizacijski oddelek organizacijski, formacijski, mobilizacijski, statistični, inženirski odsek, šolski in odseka za oborožitev in za motorizacijo. Obveščevalni oddelek naj bi se delil na informativni in odseka za vojsko in za inozemstvo. Politični oddelek naj bi bil pomožna strokovna služba političnega komisarja. Pomožni del Glavnega štaba naj bi sestavljala Glavna administracija, cenzurna služba in komanda baze.³⁴

Odredba sicer ima tudi končne izvršne določbe, vendar pa je iz besedila, ki je na voljo, razvidno, da gre le za koncept, ki je bil še dopolnjevan, a nikoli ni bil izvršen.

31 Milan Lah: Poveljnik Glavnega štaba NOV in PO Slovenije. V: Dušan Kveder-Tomaž: O osvobodilni vojni. Ljubljana 1975, str. 234-235. Prim. Vida Rojic: Dušan Kveder Tomaž Maribor 1976, str. 260-261.

32 ARS II, GŠ NOV in POS, fasc. 32/II. Načrt ni datiran, glede na predvideni podpis ni mogel nastati pred sredo novembra 1944, po dikciji uvoda pa bi bilo soditi, da je nastal pred zaključnimi operacijami Jugoslovanske armade.

33 Vrhovni štab je v začetku leta 1945 imel naslednje oddelke: personalni, obveščevalni, artilerijski, ekonomski, tehnični, inženirsko-tehnični, sodni, propagandni, sanitetni in oddelke za zveze, k njemu pa je sodila še "Avtokomanda". Prim. J. Broz Tito, Sabrana djela, 25, str. 191.

34 ARS II, GŠ NOV in POS, fasc. 32/I.

Najbrž se prav na ta načrt nanaša radiogram Vrhovnega štaba v začetku januarja 1945, v katerem zahtevajo na vpogled načrt organizacije vojske. Predvidevati je mogoče, da so zanj izvedeli iz pripovedovanja medtem v Vrhovni štab premeščene podpolkovnika Danila Trampuža (ki je najbrž bil njegov avtor). Ni znano, ali je vpogled imel kakršnekoli delovne posledice.³⁵

III.

Izdelovanje načrtov za zaključno obdobje vojne in po njej se je v prvih mesecih leta 1945 nadaljevalo. Celovit "Načrt za Komando Slovenije", izdelan je bil v februarju in začetku marca 1945 v organizacijskem oddelku Glavnega štaba NOV in PO Slovenije pomeni prilagoditev vojaške organizacije v Sloveniji trenutni vojaškopolitični situaciji, pričakovani osvoboditvi Slovenije, novi federalni ureditvi države ter seveda že uvedenim elementom vojaške ureditve. "Pri organizaciji vojaške uprave zaledja Slovenije je bila vodilna misel ustvariti tako upravo, katera bo odgovarjala miselnosti in potrebam slovenskega naroda v sklopu federativne Jugoslavije."³⁶ Vojska naj bi organizirala svoje zaledje tako, da se bo vojaško-teritorialna razdelitev ujemala s civilno, in to na vsem etničnem območju.³⁷ Glede na spornost Primorske je izvršni odbor OF sočasno sklenil, da bo NOV in POS zasedla vso Primorsko in tam vzpostavila vojaško oblast. To naj bi, enako kot civilno, priznavali tudi zahodni zavezniki.³⁸

Čeprav je bil načrt namenjen ureditvi obdobja do prehoda v mirnodobno vojaško ureditev in demobilizacije, sega po nekaterih implikacijah še v obdobje po koncu vojne. Načrt je že upošteval novo zgradbo Jugoslovanske armade, saj je izločil operativno vojsko in obravnava le organizacijo zaledne vojaške oblasti. Načrt je tudi impliciral dokončanje vojaške organizacije slovenskega ozemlja z ustanovitvijo tretjega korpusa oziroma vsaj korpusnega vojaškega območja, ki bi obsegalo Štajersko (brez Celja), Prekmurje in Koroško južno in severno od senžermenske meje. Izjema iz te sheme je bila le slovenska morska obala, ki je pripadala "Primorskemu obalnemu sektorju, ki je podrejen Štabu mornarice Vrhovne komande in v njegov delokrog spada: obramba obale z morske strani, vsa obalna služba in luke Slovenskega primorja z ladjedelnicami (...)"³⁹

Komanda Slovenije je bila po tem načrtu sestavljena iz poveljniškega dela, ki so ga sestavljali komandant, politični komisar in načelnik štaba, poveljevali pa so preko generalštaba Komande Slovenije. Ta naj bi bil sestavljen iz kabineta in devetih oddelkov: organizacijskega, personalnega, sodnega, propagandnega, ekonomskega, vojnotehničnega, prometnega, sanitetnega in veterinarskega.⁴⁰ Zamišljeno je bilo, da bi Komanda Slovenije imela oficirsko in podoficirsko šolo, svojo

³⁵ ARS II, GŠ NOV in POS, fasc. 41/III knjiga depeš, depeša VŠ 9. 1. 1945.

³⁶ ARS II, GŠ NOV in POS, fasc. 34/III, spremni dopis organizacijskega oddelka GŠ JA za Slovenijo 5. 3. 1945.

³⁷ M. Mikuž: Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, V. Ljubljana 1973, str. 7.

³⁸ ARS II, IO OF, fasc. 432/II, zapisnika sej IO OF 9. 3. 1945 in 31. 3. 1945.

³⁹ ARS II, GŠ NOV in POS, fasc. 34/III, spremni dopis organizacijskega oddelka 5. 3. 1945.

⁴⁰ ARS II, GŠ NOV in POS, fasc. 34/III, Sestav Komande Slovenije.

vojaško godbo in vojaški muzej, poleg tega pa tudi lastne tiskarne in razmnoževalnice.

Najpomembnejši je bil organizacijski oddelek, v katerega je spadala vsa organizacija teritorialnih zalednih poveljstev, oficirska in podoficirska šola ter dopolnilna brigada. Sodnemu oddelku je bilo podrejeno upravno razsodišče ter uprava vojaških taborišč in vojaške kaznilnice.⁴¹

Pristojnosti Komande Slovenije so bile podrobno določene s seznamom nalog. Vojaška oblast je naštela v pregledniku kar 22 skupin nalog, ki naj bi jih opravljala in dejansko vsebujejo vse vojaške naloge razen bojevanja.⁴² Tako so ji sodile oskrba in nastanitev operativnih enot, sodna služba, zdravljenje bolnikov, izdelovanje in skladiščenje vseh potrebščin za vojsko, mobilizacija in zbiranje statističnih podatkov za vojaško rabo, izvajanje prisilnega odkupa in rekvizicije, vzdrževanje in izdelava komunikacij, prevozi po vseh komunikacijah, adaptacije in popravila stavb, vzdrževanje telefonske, telegrafske in poštna službe. Zaledne enote so tudi izvajale cenzuro in obveščevalno dejavnost, evakuacijo in vodile propagando.⁴³

Vojaško oblast na slovenskem območju naj bi sestavljale poleg poveljstva vojna (vojaška) okrožja, vojni okraj in krajevni vojni poročevalci. Vojaška uprava naj bi se teritorialno povsem ujemala s civilno. Načrt to tudi izrecno poudarja: "Teritorij Slovenije se deli na toliko vojnih okrožij in vojnih okrajev, kolikor bo Slovenija imela civilno-upravnih okrožij in okrajev. Tu so mišljeni tudi mestni okraj (tj. 7 do 8 vojnih okrožij, vsako okrožje z 12 do 17 vojnih okrajev). Radi popolne povezanosti vojnih in civilnih oblasti se teritorij vojnega okrožja in vojnega okraja krije z mejami civilno-upravnega okrožja in okraja in je sedež komande okrožja oziroma vojnega okraja v istem mestu ali kraju, kakor odbor civilno-upravnega okrožja ali okraja."⁴⁴ Načrt je torej predvidel popolno ujemanje območij vojaške in civilne uprave na okrajni in okrožni ravni. Poleg tega pa naj bi velika mesta: Ljubljana, Trst, Gorica, Beljak, Celovec, Maribor in Celje dobila svoja poveljstva mesta, "ki odgovarja samostojnemu civilno-upravnemu okraju /magistratu/ dotičnega mesta" in so bila podrejena neposredno korpusnim vojaškim področjem. Razdeljena so bila na okrajna poveljstva, ki so prostorsko ustrezala četrtni upravni razdelitvi (tako npr. Trst na sedem "komand mest").⁴⁵

Po tem načrtu je bilo območje Slovenije sestavljeno iz treh korpusnih vojaških področij: VII. (Ljubljansko, Novomeško in Celjsko vojno okrožje), IX. (Goriško in Tržaško vojno okrožje) in "x. korpusa" (Beljaško, Celovško in Mariborsko vojno okrožje). Vseh osem vojnih okrožij naj bi imelo 8 mestnih poveljstev in kar 98 okrajnih poveljstev, poleg tega pa še 9 glavnih in 15 navadnih zalednih postaj (skladišč, op. p.).⁴⁶ V končni različici pa je bila organizacija nekoliko spremenjena. Beljaško vojno okrožje je izpadlo, saj so ga združili s Celovškim, tako da je to

41 Prav tam.

42 Prav tam.

43 Prav tam.

44 ARS II, GŠ NOV in POS, fasc. 34/III, spremni dopis organizacijskega oddelka 5. 3. 1945.

45 ARS II, GŠ NOV in POS, fasc. 34/III, Komanda Slovenije.

46 Prav tam.

obsegalo celotno južno območje Koroške, vključno z okraji Dravograd, Jesenice in Pontabelj.⁴⁷

Sama Komanda Slovenije naj bi bila sestavljena iz ožjega štaba, generalštaba z devetimi odseki in dvema referatoma, poleg tega pa še 3 poveljstva (železnice, plovbe, avtomobilsko), sedmih uprav skladišč in služb, glavne vojaške in glavne živinske bolnice ter oficirske šole.⁴⁸

Načrt pa ni bil zgolj papirnat. Za večino organov je tudi predvidel, kako in iz katerih dotedanjih organov naj bi se oblikovali. Tako pravi za organizacijski oddelek, da "se formira iz Organizacijskega oddelka Gl. štaba Slovenije", oddelku pripadajočo novo vojnovarstveno sekcijo naj bi formiral načelnik operacijskega oddelka GŠS. Formacijska mesta celotne komande so bila zelo številna. Organizacijski oddelek je imel 32 normiranih mest.⁴⁹ Ekonomski odsek je imel predvidenih 25 nameščenih, vojno tehnični 20, sodni 22 brez osebja vojaških sodišč, personalni 22, poveljstvo železniških prog skoraj 500.⁵⁰

IV.

Januarja in februarja 1945 je Generalštab JA izvajal postopno urejanje vojaško-teritorialne oblasti na osvobojenem območju vzhodne Jugoslavije. V začetku marca je terjal, da Glavni štab pošlje podrobne načrte vojaškoteritorialne razdelitve slovenskega ozemlja tako glede delitve na vojaška področja kot glede na primerjavo s civilno razdelitvijo.⁵¹ Predvidevamo lahko, da je bil načrt Komande Slovenije poslan v Beograd.

Prav takrat, v marcu 1945 je dobilo Ministrstvo za ljudsko obrambo ukaz, da pripravi načrt prehoda JA v mirmodobno sestavo. Zahtevani načrt mirmodobne organizacije JA je skupina v ministrstvu pod vodstvom generala Mihaila Apostolskega pripravila do 9. aprila, ko ga je predala načelniku generalštaba JA. Načrt so sestavljali trije deli: načrt mirmodobne sestave operativnih enot, načrt vojaškoteritorialne ureditve in načrt za šolanje vojaških oseb.⁵² Načrt mirmodobne organizacije JA je predvidel razvoj šestih armad, analogno k temu pa 6 armadnih vojaških območij, ki bi se delile na poveljstva glavnih mest in še okrožne vojaške oddelke ter okrajne mobilizacijske referente.⁵³ Predvidevati je mogoče, da tega načrta Glavni štab JA za Slovenijo do konca vojne ni poznal.

Takoj po osvoboditvi zahodnega dela slovenskega ozemlja se je v Trst premaknil tudi Glavni štab JA za Slovenijo. Potem ko je bilo že od marca 1945 jasno,

47 ARS II, GŠ NOV in POS, fasc. 34/III, priloga 1, Pregled komand vojnih okrožij in komand vojnih okrajev.

48 Prav tam.

49 ARS II, GŠ NOV in POS, fasc. 34/III, Organizacijski oddelek.

50 ARS II, GŠ NOV in POS, fasc. 32/II, 34/III.

51 ARS II, GŠ NOV in POS, fasc. 41/III, radiogram VŠ 2. 3. 1945; Anić, NOV Jugoslavije, str. 524-526.

52 ROS SFRJ; Đ. Novosel - I. Nikezić: Savezni sekretariat za narodnu odbranu I. Beograd 1990, str. 54.

53 Anić, NOV Jugoslavije, str. 527.

da prehajajo njegove operativne enote pod poveljstvo armad, je konec aprila od Vrhovnega štaba dobil izrecno potrditev, da ostaja njegova pristojnost nad vojaškoteritorialno organizacijo nedotaknjena.⁵⁴ Glavni štab je takoj začel pripravljati kadrovske popolnitev potrebnih poveljstev.⁵⁵ Vojaškoteritorialna oblast je pomenila "najvišji vojaško-disciplinski organ", torej je imela v pogledu vzdrževanja reda, varnosti in ugleda Jugoslovanske armade primat tudi nad operativnimi enotami višjega ranga. V vprašanih oskrbe, intendance, prometa pa so bili organi vojaškoteritorialne oblasti podrejeni Poveljstvu zaledja.⁵⁶

1. maja 1945 je Glavni štab JA za Slovenijo izdal ukaz, s katerim je "z ozirom na preformiranje zalednih vojnih oblasti" uvedel vojaškoteritorialno oblast na vsem slovenskem ozemlju. Ta je bila sestavljena iz Tržaškega (politični okrožji Trst in Gorica), Ljubljanskega (politični okrožji Ljubljana in Novo mesto), Mariborskega (politični okrožji Maribor in Celje) in Celovškega vojaškega področja (politično okrožje Celovec). Vsa so bila "začasno neposredno podrejena Glavnemu štabu za Slovenijo".⁵⁷ Poveljstva mest Trst, Gorica, Ljubljana in Maribor so bila neposredno podrejena Glavnemu štabu.

Za osnovo odloku je očitno služila zgoraj navedena študija. Vendar pa je iz tega odloka izpadla ustanovitev najvišjega organa vojaške oblasti na vsem območju Slovenije, torej nekakšnega "poveljstva Slovenije" - najbrž prav zaradi upoštevanja realne situacije, saj so v Slovenijo prihajale armade JA, ne da bi bilo jasno, kako se bodo razporedila armadna vojaška območja, vojaška teritorialna poveljstva pa so bila nujna zaradi vzdrževanja reda na osvobojenih območjih, še posebej na zahodnem delu nacionalnega območja, kjer je bilo pričakovati tudi zavezniško zasedbo.

Najpomembnejše vojaškoteritorialno poveljstvo je bilo poveljstvo mesta Trst. To je že vodilo vstajo v mestu med boji za njegovo osvoboditev. Takoj po osvojitvi dela mesta je bil (najbrž ob Kvedrovi prisotnosti) že 1. maja imenovan nov štab, v katerem je svojo funkcijo ohranil le politični komisar Franc Štoka, za komandanta pa je bil postavljen polkovnik Vladimir Vodopivec.⁵⁸ Poseben pomen vojaške oblasti v Trstu se je pokazal s takojšnjim posegom generalštaba JA. 3. maja 1945 je bil imenovan za komandanta mesta generalmajor Josip Černi, komandant Vojne mornarice DFJ in nato še v. d. komandanta Glavnega štaba JA za Slovenijo generalmajor Dušan Kveder za namestnika komandanta mesta.⁵⁹ Černi pa naj bi

⁵⁴ ARS II, GŠ NOV in POS, fasc. 41/III, knjiga depeš, radiogram VŠ 29. 4. 1945.

⁵⁵ Branko Babič, Vladimir Šenk, Vladimir Vodopivec: V Trstu. V: Dušan Kveder-Tomaž: O osvobodilni vojni, str. 239. Avtorji trde, da je bil že takrat, v Skradu v Gorskem kotarju, Kveder predviden za komandanta mesta Trst, skupaj z delom štaba.

⁵⁶ ARS II, GŠ NOV in POS, fasc. 18/I, dopisa generalštaba GŠS 13. 4. 1945.

⁵⁷ ARS II, GŠ NOV in POS, fasc. 18/I, odredbe GŠ št. 38, 1. 5. 1945, št. 41, 3. 5. 1945.

⁵⁸ Glej op. 54, str. 240; Vida Rojic: Dušan Kveder Tomaž. Maribor 1976, str. 270. Osnutki prvih ukazov komande mesta Trst navajajo kot komandanta Vodopivca, objavljeni pa so bili s podpisom generalmajorja Josipa Černija. ARS I, fasc. 321/IV, odredbe komande mesta Trst 3. 5. - 8. 5. 1945.

⁵⁹ Ukaz o imenovanju Černija in Kvedra ni znan, izdati ga je mogel tudi zgolj ustno načelnik generalštaba Arso Jovanović, ki je bil pri štabu IV. armade JA. Kveder je prispel v Trst 7. 5. 1945, za komandanta mesta pa naj bi bil imenovan 6. 5. 1945 (v op. 54 nav. d., str. 240) ali 8. 5. 1945 (V. Rojic, nav. d., str. 270).

bil že 5. maja imenovan za poveljnika vojaškopomorskega sektorja severnega Jadrana.⁶⁰ Že nekaj dni nato (8. maja; prva podpisana odredba je datirana z 9. majem) je bil Kveder imenovan za komandanta mesta, odseke pa so okrepili z moštvo oddelkov Glavnega štaba.⁶¹ Tudi v Gorici je 1. maja 1945 začelo z delom poveljstvo mesta Gorica, njegov poveljnik je bil major Aco Zupanc in politični komisar Jože Kuk.⁶²

Za komandanta Ljubljanskega vojaškega področja, ki je bilo formirano 1. maja 1945 na območju političnih okrožij Ljubljana in Novo mesto, imelo pa je podrejena krajevna poveljstva Novo mesto, Kočevje, Logatec, Grosuplje, Črnomelj, Litija, Kranj, Radovljica in Kamnik, je bil imenovan major Ivan Jakič - (Jerin), politični komisar je postal major Alojz Nusdorfer, načelnik štaba pa ni bil postavljen. Začasno je bilo neposredno podrejeno Glavnemu štabu JA za Slovenijo.⁶³ 3. maja 1945 je bilo ustanovljeno še poveljstvo mesta Ljubljana (iz dotedanjega krajevnega poveljstva Metlika), ki je bilo prav tako neposredno podrejeno Glavnemu štabu. Za komandanta je bil imenovan polkovnik Slavko Vrhovec, za političnega komisarja Bogomir Peršič, načelnik štaba pa je bil kapetan Stanislav Pišler.⁶⁴ Že 10. maja ali dan prej pa je bil za komandanta mesta imenovan podpolkovnik Jože Borštnar, dotedanji komandant IX. korpusa.⁶⁵ Ko je ta bil mesec pozneje imenovan za direktorja železnic za Slovenijo, ga je 8. junija nasledil podpolkovnik Ivan Lokovšek-Jan, dotedanji namestnik komandanta mesta Trst.⁶⁶

Obenem z izdajo ukaza o organizaciji vojaške teritorialne oblasti je Glavni štab predpisal tudi organizacijo vojaških področij. Poleg ožjega štaba, sestojčega iz petih oficirjev (komandant, politični komisar, načelnik štaba, namestnik komandanta, pomočnik političnega komisarja), je bilo področje sestavljeno iz 8 odsekov (mobilizacijski, ekonomski, oborožitveni, sanitetni, veterinarski, prometni, za zbiranje vojnega plena, vodili so jih šefi odsekov) in senata področnega vojaškega sodišča. Poleg tega naj bi področje imelo krajevna poveljstva, poveljstvo dopolnilnih enot, intendantsko in skladišče oborožitve, taborišči vojnih ujetnikov in kaznjencev, vojaško in živinsko bolnico in prevozno enoto. Podobne, le skromnejše,

⁶⁰ Biografski podatki o generalmajorju Josipu Černiju tega ne potrjujejo. Černi je bil komandant Vojne mornarice do leta 1950. Prim. Vojna enciklopedija, Beograd 1971, zv. 2, str. 248; Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb 1956, zv. 2, str. 556.

⁶¹ ARS II, fond IX. korpus, fasc. 321/IV, odredbe komande mesta Trst 3. 5. - 12. 5. 1945. Namestnik komandanta je okoli 10. maja postal politično ustrezen (Italijan!) major Mario Jaksetich-Adriano, načelnik štaba pa polkovnik Vladimir Vodopivec. Prim. v op. 54 nav. d.; Nevenka Troha: Politika slovensko-italijanskega bratstva (Slovansko-italijanska antifašistična unija v coni A Julijske krajine v času od osvoboditve do uveljavitve mirovne pogodbe. Ljubljana 1998, str. 48, 50; M. Mikuz: Pregled zgodovine NOB, V, str. 152.

⁶² Primorski dnevnik, I, 16. 5. 1945, št. 3, Odlok št. 4; N. Troha, nav. d., str. 50.

⁶³ ARS II, GŠ NOV in POS, fasc. 18/I, odredba GŠ št. 38, 1. 5. 1945, odredba GŠ št. 44, nedat. Glavni štab je sicer pripravil odredbo o ustanovitvi Ljubljanskega vojnega področja iz dotedanjih Notranjskega in Belokranjskega že 20. aprila, vendar izgleda, da ni bila izdana, saj nima podpisa poveljujočih. Prim. ARS II, GŠ NOV in POS, fasc. 18/I, odredba GŠ JA za Slovenijo 20. 4. 1945.

⁶⁴ ARS II, GŠ NOV in POS, fasc. 18/I, odredbi GŠ št. 41, 43, 3. 5. 1945.

⁶⁵ Slovenski poročevalec, VI, 10. 5. 1945, št. 2.

⁶⁶ Slovenski poročevalec VI, 10. 6. 1945, št. 43.

so bile formacijske zahteve krajevnih poveljstev. Njihov ožji štab ni predvideval načelnika štaba, namesto odsekov pa so imeli v sestavi le referente za enaka področja dela.⁶⁷

18. maja 1945 je Generalštab Jugoslovanske armade izdal odlok, s katerim je odpravil še preostanek slovenske partizanske vojske, Glavni štab JA za Slovenijo.⁶⁸ Glavni štab je bil takrat ravno v pripravah na delno selitev v Ljubljano, v vojašnico na Taboru.⁶⁹ Način ukinitve je določil sam Glavni štab JA za Slovenijo. Ukazano je bilo, da se rapustijo "vsi oddelki, samostojni odseki in referati ter pripadajoče enote Glavnega štaba Slovenije".⁷⁰ Podrobno izpeljavo povelja je določil naslednje dni (v več različicah) štab sam. Po zadnji se je del oficirskega kadra - okoli 17 oficirjev in 80 podoficirjev in vojakov - vključil v Komando mesta Trst (poveljujoči generalmajor Dušan Kveder-Tomaž je bil že komandant omenjenega poveljstva mesta), preostali pa naj bi bili oddani "na razpoloženje" štaboma III. in IV. armade JA oziroma Narodni vladi Slovenije. Zaščitna 14. SNO brigada se je preoblikovala v Zaščitni bataljon Komande mesta Trst, dotedanji bataljon za zveze pa v vod za zveze pri Komandi mesta Trst.⁷¹ Vojaškemu območju IV. armade je bilo dodeljenih 23. maja okoli 50 oficirjev in prav toliko podoficirjev in tehničnega kadra, medtem ko so bili III. armadi dodeljeni le štirje propagandisti.⁷²

Vendar pa s tem poveljem generalštab ni ukinitel tudi vojaškoteritorialnih organov Glavnega štaba. Nasprotno, določil je, da se le podredijo poveljstvu IV. armade JA, prav tako kot enaki organi v Istri in Hrvaškem primorju. Podreditev poveljniku IV. armade je izrecno doletela tudi komandanta mestnega poveljstva v Trstu (komanda mesta Trst) generalmajorja Dušana Kvedra, najbrž v taki obliki zaradi načina prejšnjega imenovanja in dotedanjega visokega poveljniškega položaja.⁷³ S tem ukazom je tudi bilo razrešeno vprašanje teritorialne pristojnosti v Sloveniji nahajajočih se armad JA, saj so bila dodeljena območja DFJ pripadajoče Slovenije, Slovenskega primorja in Istre IV. armadi.

Najvišji organ vojaške zaledne oblasti na Slovenskem je ustanovil šele štab IV. armade, ko je 23. maja ustanovil poveljstvo vojaškega območja IV. armade, ki je teritorialno zajelo vse območje dotedanjega GŠ JA za Slovenijo, Istro in Hrvaško Primorje do Senja, medtem ko je bila meja območja v Gorskem Kotarju še nedoločena. Sedež območja je bil v Ljubljani. Le poveljstvu mest Trst in Ljubljana sta bili neposredno podrejeni štabu armade. Armada je poleg tega ohranila svoje poveljstvo zaledja ("komanda pozadine"), ki je funkcioniralo v tesni povezavi z vojaškim območjem armade "kot drugi ešalon štaba IV. armade".⁷⁴

⁶⁷ ARS II, GŠ NOV in POS, fasc. 18/I, odredbi št. 39 in 40, 3. 5. 1945.

⁶⁸ ARS II, GŠ NOV in POS, fasc. 41/III, knjiga depeš, depeša 18. 5. 1945.

⁶⁹ ARS II, GŠ NOV in POS, fasc. 18/I, odredba GŠ št. 47, 18. 5. 1945.

⁷⁰ ARS II, GŠ NOV in POS, fasc. 18/I, odredba 48, 24. 5. 1945; tudi fond IX. korpus NOVJ, fasc. 321, povelji GŠS 19. 5. in 23. 5. 1945. Predhodni različici povelja nista podpisani in se razlikujeta glede posameznih razporeditev.

⁷¹ Prav tam. Ukaz določa tudi, da je potrebno odpeljati ves arhiv v Ljubljano in ga predati šefu arhiva GŠ JA za Slovenijo majorju Franju Ančiku.

⁷² Prav tam.

⁷³ ARS II, GŠ NOV in POS, fasc. 41/III, knjiga depeš, depeša VŠ 18. 5. 1945.

⁷⁴ ARS II, GŠ NOV in POS, fasc. 147/I, naredba br. 18 23. 5. 1945.

Ob reorganizaciji je štab armade predvidel, da dotedanji štabi in poveljstva zaledne vojaške oblasti preidejo pod poveljstvo štaba vojaškega območja.⁷⁵ S tem se je nadaljevala vsaj v slovenskem delu armadnega območja vojaška teritorialna ureditev, ki jo je uvedel v začetku maja Glavni štab JA za Slovenijo, le da je že izpadlo Celovško vojaško področje. Celotno območje se je delilo na pet vojaških področij: Mariborsko (civilni okrožji Maribor in Celje), Ljubljansko (okrožji Ljubljana in Novo mesto), Tržaško s sedežem v Gorici (okrožji Gorica in Trst), Pazinsko (vsa Istra) in Primorsko-Goransko s sedežem na Sušaku. Mariborsko okrožje je imelo 10 okrajnih poveljstev, ki so zajemala po 2-4 civilne okraje, Ljubljansko 9, Tržaško 6, medtem ko za Pazinsko in Primorsko-Goransko področje ni natančnejših podatkov, slednji sta se poleg tega že 1. junija preoblikovali v Puljsko.⁷⁶ Skupaj je torej bilo na slovenskem območju brez Koroške severno od senžermenske meje 25 okrajnih vojaških poveljstev.

Zaradi občutljivosti pravkar osvo(bo)jenega območja je bilo v poveljstvo vojaškega območja IV. armade pritegnjeno veliko oficirjev slovenske narodnosti, dotedaj pripadnikov NOV in PO Slovenije. Vsi oficirji v štabu in oddelkih razen dveh so bili Slovenci, enako tudi v poveljstvih področij (Tržaško - komandant podpolkovnik Albert Jakopič, načelnik štaba podpolkovnik Franc Rustja; Ljubljansko - komandant major Mirko Lokar, načelnik štaba major Ivan Jakec, politični komisar major Alojz Nusdorfer; Mariborsko - komandant podpolkovnik Dušan Švara, načelnik štaba podporočnik Stane Šefman, politični komisar kapetan Miroslav Lipuž).⁷⁷ Generalmajor Dušan Kveder je bil ponovno imenovan za komandanta mesta Trst. Komandant vojaškega okrožja je postal generalmajor Lado Ambrožič - Novljan (v svojstvu pomočnika komandanta IV. armade) in načelnik štaba podpolkovnik Milan Lah. Ambrožič je pozneje svoje tedanje delo ocenil kot manj pomembno in "bolj ali manj pogrebniško".⁷⁸ Očitno so bili v te vojaške ustanove in enote pritegnjeni skoraj vsi dotedanji štabni oficirji in del oficirjev iz razpuščenih oziroma preurejenih operativnih enot, medtem ko jih je manjši del bil "na razpoložanju". Tako se je dejansko kazalo, kot da so slovenski oficirji sposobni le za zaledno službo, kar je bil ob jezikovnih in mentalitetnih problemih oficirjev ob soočenju z armadami JA in razpuščanju slovenskih enot glavni vir frustracije slovenskih oficirjev. Ko pa se je zaradi reorganizacij ob prehodu v mirnodobno formacijo še bistveno skrčilo število razpoložljivih oficirskih mest v vojaškoteritorialni službi, se je nezadovoljstvo avgusta 1945 očitno izrazilo v takih razsežnostih, da se mu je moralo posvetiti vodstvo KPS in generalštab JA.⁷⁹

⁷⁵ Prav tam.

⁷⁶ ARS II, GŠ NOV in POS, fasc. 147/I, odredba poveljstva vojaškega območja št. 3 30. 5. 1945, odredba št. 5 1. 6. 1945.

⁷⁷ ARS II, GŠ NOV in POS, fasc. 147/III, seznam osebja; odredba št. 4 30. 5. 1945.

⁷⁸ ARS II, GŠ NOV in POS, fasc. 147/I, fasc. 321, naredba br. 18, 23. 5. 1945, odredba br. 3, 30. 5. 1945; L. Ambrožič - Novljan: Po čem je zmaga, str. 33-34. Zanimiva je personalna porazdelitev vodilnih funkcij. Vršilec dolžnosti komandanta GŠ JA za Slovenijo je postal le poveljnik poveljstva mesta, resda za Beogradom v tistem trenutku tudi najpomembnejšega v državi, nekdanji načelnik GŠ pa je postal poveljnik celotne vojaškoteritorialne organizacije armade. Komandant GŠ JA za Hrvaško je bil v istem času postavljen za komandanta II. armade.

⁷⁹ Prim. ARS II, KPS II, šk. 1, zapisek seje CK KPS 19. 8. 1945; L. Ambrožič, nav. d. str. 39-41.

Vojaško okrožje IV. armade je imelo 9 oddelkov, odsek in sekcijo, poleg tega pa še zaščitni bataljon in bataljon za zvezo. Skupaj je okrožje štelo 503 osebe, od česar je bilo 84 oficirjev in 45 oficirjev po položaju.⁸⁰ Ljubljansko vojaško področje je imelo okoli 80 oseb v štabu, poleg tega pa še zaščitno četo, avtobataljon in vozarski eskadron, torej okoli 400 mož,⁸¹ podobno številčni sta bili tudi ostali področji, po 100-200 vojakov pa so imela tudi okrajna poveljstva. Tako bi bilo mogoče oceniti celotno številčnost vojaškoteritorialne oblasti IV. armade na vsaj 4.000-4.500 mož, z dopolnilno brigado v Škofji Loki pa še kakšen tisoč več.

Ponovna, to pot mimodobna reorganizacija Jugoslovanske armade se je začela s poveljem ministra za ljudsko obrambo Josipa Broza-Tita o vojaškoteritorialni organizaciji države 31. maja 1945. Po tem povelju je bilo celotno državno območje razdeljeno v 6 vojaških območij in Komando mesta Beograda, ta pa so se delila na 28 vojaških področij. Reorganizacijo je bilo treba izvesti do 1. avgusta istega leta. Armade (bilo je šest pehotnih in ena tankovska) in III. ter IV. vojaško območje so bili neposredno podrejeni ministru za ljudsko obrambo DFJ. Bili so najvišji poveljniški, upravni in administrativni vojaški organi na svojih območjih.⁸² Ni jasno, kakšne so bile posebnosti, zaradi katerih sta bili namesto vojaških območij III. in IV. armade ustanovljeni III. in IV. vojaško območje, ki sta bili neposredno podrejeni ne štabu ustrezne armade, pač pa Ministrstvu za ljudsko obrambo. Poveljstvo IV. vojaškega območja je imelo sedež v Ljubljani, obsegalo pa je (Federalno) Slovenijo skupaj s Slovenskim primorjem. Območje je mejilo le z II. armado, katere območje je obsegalo celotno Federalno Hrvatsko skupaj z Istro, a brez Srema.⁸³

Armadna območja so bila sestavljena iz 28 vojaških področnih poveljstev in 8 mestnih poveljstev, ki so bila v rangu področnih poveljstev. Na območju IV. vojaškega območja je bilo predvideno za ustanovitev le poveljstvo mesta Ljubljana ter področna poveljstva Maribor, Ljubljana in Gorica. Vsa dotedanja samostojna, korpusna, področna, mestna in okrajna poveljstva naj bi ukinili, enako tudi Glavne štabe in vse enote, ki bi bile v nasprotju s poveljem.⁸⁴

Ustrezna povelja je vojaško območje IV. armade izdalo 26. junija 1945; najprej naj bi vse ustanove sestavile poimenske spiske moštev, preoblikovanje pa izvedle med 1. in 5. avgustom. Slovensko ozemlje je bilo razdeljeno med tri vojaška področja; Tržaško z začasnim sedežem v Vipavi (tisti del okrožij Trst in Gorica, ki ni pripadal zavezniški vojaški upravi), Ljubljansko in Mariborsko, vsako je imelo poleg štaba 9 odsekov in mobilizacijski oddelek. Poveljstvo mesta Ljubljana, ki je edino ostalo od krajevnih poveljstev, naj bi v bodoče opravljalo le disciplinarne zadeve, vse ostalo pa področje. Pri okrožnih NO odborih so ostali le mobilizacijski

⁸⁰ ARS II, GŠ NOV in POS, fasc. 147/III, številčno stanje 11. 6. 1945.

⁸¹ ARS II, GŠ NOV in POS, fasc. 147/I, seznam področij in komande mesta, nedat.; fasc. 147/III, poročilo Ljubljanskega vojnega področja 5. 7. 1945.

⁸² Prav tam.

⁸³ ROS SFRJ, G. Miljanić: Kopnena vojska I. Beograd 1988, str. 229-231, povelje št. 175, 31. 5. 1945; ARS II, GŠ NOV in POS, fasc. 122/III, dopis Komande vojne oblasti IV. armije 25. 6. 1945.

⁸⁴ Prav tam.

oddelki z mobilizacijskimi referenti pri okrajnih NOO.⁸⁵ Povelje so podrejeni štabi razumeli tako, da je bilo treba na novo imenovati vse poveljujoče v enotah in ustanovah; poveljstvo Mariborskega vojaškega področja je bilo znova imenovano 2. julija 1945.⁸⁶

IV. vojno območje je po formacijskem navodilu imelo 12 oddelkov, vojno tožilstvo in vojaško sodišče ter poveljstvo kantonmana s pomožnim vodom in zaščitno četo, začasno pa tudi odsek za vojaške ujetnike. Področja naj bi imela po 9 odsekov in mobilizacijski oddelek, samostojno poveljstvo mesta Ljubljana pa štab in tri odseke.⁸⁷

Za večino poveljstev in enot ne vemo, kako in koliko so se zmanjšala. Poveljstvo mesta Ljubljana je vse svoje odseke v skladu z navodili dodelilo Bazi I. reda (centralnemu skladišču) oziroma Ljubljanskemu vojaškemu področju, dopolnilni bataljon je bil demobiliziran. Poveljstvu je ostalo le ožje poveljstvo s pisarno, prijavni in politični odsek, odsek za zaščito naroda ter pomožni vod.⁸⁸

Vendar pa je bilo že v dneh po sporazumu o delitvi okupacijske uprave v Julijski krajini območje IV. armadne oblasti skrčeno na območje vzhodno od rapalske meje, saj je zahodno od tod bilo ustanovljeno območje Vojaške uprave JA za Slovensko primorje, Istro in Reko (VUJA), ki ji je zaenkrat poveljeval kar poveljnik IV. armadnega območja generalporočnik Peko Dapčević.⁸⁹ S tem je območje IV. armadne oblasti obsegalo le območje nekdanje Dravske banovine in je ustrezalo predvojnemu obsegu Dravske divizijske oblasti. Leta 1950 je območje Ljudske republike Slovenije, ki se je leta 1947 povečalo še za območje med rapalsko mejo in Svobodnim tržaškim ozemljem, v naslednji reorganizaciji izgubilo tudi armadno območje.⁹⁰ S tem je bila prekinjena sicer vedno bolj ohlapna zveza med civilno in vojaško oblastjo, med organi republike in štabom armade ne glede na to, da se je splošni pomen vojaške organizacije v mirnodobnem času bistveno zmanjšal.

⁸⁵ ARS II, GŠ NOV in POS, fasc. 122/III, dopis št. 124 Komande vojne oblasti IV. armije 25. 6. 1945. Vse ukaze je podpisoval načelnik štaba podpolkovnik Milan Lah, ne pa komandant Ambrožič, ki se je "sredi leta 1945" ponesrečil z avtomobilom. Prim. L. Ambrožič, Po čem je zmaga, str. 42.

⁸⁶ Prim. ARS II, GŠ NOV in POS, fasc. 147/I, odredba št. 31, 2. 7. 1945. S tem ukazom so bili imenovani komandant podpolkovnik Dušan Švara, načelnik štaba Stane Šefman in politični komisar major Miroslav Lipuž. Poveljstvu je bilo ukazano, da izvrši novo formacijo področja v skladu z omenjenim poveljem.

⁸⁷ ARS II, GŠ NOV in POS, fasc. 122/III, Formacijski sestav vojne oblasti, Delokrog in pristojnost komande vojnega področja, Delokrog in pristojnost komande mesta, nedat.

⁸⁸ ARS II, GŠ NOV in POS, fasc. 147/III, poročilo poveljstva mesta Ljubljana 5. 7. 1945.

⁸⁹ Slovenski poročevalec, VI, 27. 6. 1945, št. 58, Naredba vrhovnega poveljnika Jugoslovanske armade.

⁹⁰ ROS, G. Miljanič: Kopnena vojska I, str. 64.

Nevenka TROHA

ODNOSI MED SLOVENSKIMI (JUGOSLOVANSKIMI) IN ITALIJANSKIMI KOMUNISTI MED VOJNO (1941-1945) - PREGLED OBJAV IN VPRAŠANJE ARHIVSKIH VIROV

Med prvimi zgodovinarji, ki so obravnavali problematiko odnosov med slovenskimi in italijanskimi komunisti, je bil prav profesor dr. Metod Mikuž, in sicer leta 1959 v Zgodovinskem časopisu.¹ Od takrat so izšla številna dela, največ italijanskih, pa tudi slovenskih in drugih zgodovinarjev. O tej problematiki sem pisala tudi sama,² tu pa podajam pregled objav za čas med leti 1941-1945 s poudarkom na vprašanju arhivskih virov.

Meja med Kraljevino Italijo in Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev, sprejeta novembra 1920 v Rapallu, ki je od matice odrezala več kot četrtno slovenskega naroda (in precejšen del hrvaškega), je bila ena od spornih evropskih mej, ki so bile načrtane po koncu 1. svetovne vojne. Sprememba meje je zato postala eden temeljnih ciljev slovenskih političnih strank, sčasoma tudi komunistične. Možnosti za njeno spremembo so se odprle, ko je Italija prekoračila rapalsko mejo, napadla Jugoslavijo in okupirala del njenega ozemlja.

Pod vplivom svojih slovenskih članov je tudi KP Italije odprla to vprašanje. Tako je aprila 1934 skupaj s KP Avstrije in KP Jugoslavije sprejela izjavo o slovenskem narodnem vprašanju.³ Med vojno sta se KPJ (KPS) in KPI načelno sicer strinjali, da se meja spremeni, nista pa dorekli, kje naj bi potekala. Problem nove meje je tako vse do sklepov mirovne konference postal eden temeljnih problemov tudi v odnosih med obema partijama, narodnostno vprašanje se je prepletalo z ideološkim, z odnosom med proletarskim internacionalizmom in patriotizmom.⁴

¹ Metod Mikuž: Boji komunistične partije Jugoslavije za zahodne meje 1941-1945. Zgodovinski časopis, 1958-1959, št. 1, str. 7-50 (dalje Mikuž, Boji KPJ),

² Nevenka Troha: Stališča Komunistične partije Slovenije (Komunistične partije Jugoslavije) in Komunistične partije Italije o Julijski krajini v letih 1941-1947. Prispevki za novejšo zgodovino, 1993, št. 1-2, str. 147-162; ista, Odnosi med jugoslovanskim oziroma slovenskim in italijanskim antifašističnim gibanjem v času med napadom na Jugoslavijo in kapitulacijo Italije (4. 1941 - 9. 1943), Borec, št. 526-528, 1994, str. 73-104; ista, Politika slovensko-italijanskega bratstva (Slovansko-italijanska antifašistična unija v coni A Julijske krajine v času od osvoboditve do uveljavitve mirovne pogodbe). Ljubljana 1998, str. 26-39, 119-124. Za vojni čas je večina citiranega gradiva iz Arhiva Republike Slovenije, dislocirane enote I, II, III.

³ Izjava KPJ, KPI in KPA k slovenskemu vprašanju, Delo, glasilo CK KPS, 1948, št. 1, str. 66-68; Dichiarazione comune dei Partiti comunisti della Jugoslavia, dell'Italia e dell'Austria sul problema sloveno, Lo Stato Operaio, a. VIII, n. 4, 4 aprile 1934. Več o delovanju komunistov na Primorskem glej Milica Kacin Wohinz: Prvi antifašizem v Evropi: Primorska 1925-1935. Koper 1990, str. 403-507.

⁴ Naj poglede vodilnih jugoslovanskih komunistov na odnos med internacionalizmom in patriotizmom ponazorim z besedami Josipa Broza Tita na slavnostni seji Slovenske akademije znanosti in umetnosti 16. novembra 1948: "Nam nenehno očitajo, da smo nacionalisti, ne da bi pri tem le z

V Sloveniji je največ arhivskega gradiva o problematiki odnosov med jugoslovanskimi (slovenskimi) in italijanskimi komunisti in med obema osvobodilnima gibanjema med leti 1941-1945 v dislociranih enotah Arhiva Republike Slovenije (AS). V dislocirani enoti I (bivši Zgodovinski arhiv Centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije, v nad. AS, I)⁵ je to gradivo zlasti v fondih: CK KPS, Oblastni komite KPS za Slovensko primorje, Okrožni komiteji KPS na Primorskem in v osebnih zbirkah Edvarda Kardelja ter Borisa Kraigherja. V gradivu CK KPS in Edvarda Kardelja so tudi kopije (prepisi) dokumentov iz Arhiva Jugoslavije, fonda CK SKJ (bivši arhiv CK ZKJ v Beogradu). V dislocirani enoti II (bivši arhiv Inštituta za novejšo zgodovino, v nad. AS, II)⁶ je največ gradiva v partizanskem arhivu (zlasti v fasciklih 534, 535, 541 in gradivu Znanstvenega inštituta pri predsedstvu SNOS). Nekaj dokumentov je tudi v dislocirani enoti III (bivši arhiv Ministrstva za notranje zadeve, v nad. AS, III)⁷ v fondu Ozne.⁸

Gradiva o tej problematiki hranijo tudi arhivi v Beogradu in sicer Arhiv Jugoslavije v fondih bivšega arhiva Centralnega komiteja Zveze komunistov Jugoslavije (v nad. AJ, f. CK SKJ) in v osebni zbirki Edvarda Kardelja, ter Arhiv Josipa Broza Tita (v nad. AJBT).

Med italijanskimi arhivi je največ gradiva o vprašanju odnosov med slovensko (jugoslovansko) in italijansko partijo v arhivu Komunistične partije Italije, ki ga hrani Fondacija Inštitut Gramsci (Fondazione Istituto Gramsci, Archivio del partito comunista, v nad. APC) v Rimu, zlasti v fondih: Zapisniki Direkcije KPI (Verbali Direzione PCI); Direkcija KPI za Severno Italijo (Direzione Nord) 1943-1945; Federacije, Furlanija-Julijska krajina, deželni odbor (Federazioni, Friuli-Venezia Giulia, Comitato regionale); Jugoslavija in Furlanija-Julijska krajina (Jugoslavia e Friuli-Venezia Giulia); Veneto 1944-45; Zgodovinski arhiv rezistence, fond garibaldinskih brigad, sekcija Furlanija-Julijska krajina (Archivio storico della resistenza, fondo Brigate garibaldine, sezione Friuli-Venezia Giulia). Zgodovinarji so uporabljali tudi gradivo, ki ga hrani Osrednji državni arhiv (Archivio centrale dello Stato, v nad. ACS), in sicer fonde: Notranje ministrstvo, Glavna direkcija Javne varnosti (Ministero dell'interno, Direzione generale Pubblica sicurezza) 1944-1946; Predsedstvo vlade, posebno tajništvo predsednika De Gasperija (Presidenza del Consiglio dei ministri, Segreteria particolare del Presidente De Gasperi); Zapisniki vlade (Verbali

enim pravih razlogom podprli takšne neodgovorne trditve. Kakšno je bilo naše stališče med vojno? Jasno je, da je bilo internacionalistično, ker smo v tej vojni zavestno izpolnili ne samo svojo nacionalno, marveč tudi internacionalno dolžnost... O tem, ali smo nacionalisti ali ne, lahko rečem tole: mi smo prav toliko nacionalisti, kolikor je potrebno, da razvijemo v naših ljudeh zdrav socialistični patriotizem, socialistični patriotizem pa je v svojem bistvu internacionalizem. Socializem ne terja od nas, da bi se odrekli ljubezni do svoje države, socialistične države, da bi se odrekli ljubezni do svojih narodov", Graditev nove Jugoslavije, III, Ljubljana 1948, str. 388-389. Govor povzema Mikuž, Boji KPJ, str. 12.

⁵ Zgodovinski arhiv CK ZKS je bil predan ARS maja 1990 na osnovi 20. člena Zakona o spremembah določb zakonov, ki določajo pooblastila in naloge družbeno-političnih organizacij, Uradni list RS, št. 8, 16. 3. 1990, str. 508, 509.

⁶ Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino je bil predan Arhivu Republike Slovenije leta 1992.

⁷ Arhiv Ministrstva za notranje zadeve Republike Slovenije je bil predan Arhivu Republike Slovenije leta 1998.

⁸ Tu je najti prepise in prevode korespondence med člani italijanskega vodstva in njihovim predstavnikom v Sloveniji.

del Consiglio dei ministri). Nekaj gradiva o tej problematiki za medvojni čas, zlasti pa za povojno obdobje, hrani Zgodovinsko-diplomatski arhiv italijanskega zunanjega ministrstva (Archivio storico diplomatico del Ministero per gli affari esteri, v nad. ASDMAE), zlasti Zaupni arhiv glavnega tajništva (Archivio riservato della segreteria generale) in serija Politične zadeve (Affari politici). Pomembne vire hranijo tudi arhiv Deželnega inštituta za zgodovino osvobodilnega gibanja Furlanije-Juljske krajine (Archivio dell'Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia)⁹ v Trstu, arhiv Furlanskega inštituta za zgodovino osvobodilnega gibanja (Archivio dell'Istituto Friulano per la storia del movimento di liberazione) v Vidmu in nekateri osebni arhivi (n.pr. arhiv Lino Zocchi).

Pomembni viri so tudi v arhivih v Moskvi in sicer v arhivu Ruskega centra za hrambo in preučevanje dokumentov novejšje zgodovine (Rossiskij centr hranenija i izučenija dokumentov novejšje istorii, v nad. RZHUDNI) in v Zunanjepolitičnem arhivu Ruske federacije (Arhiv vseshnei politiki Rossijskoi Federacii, v nad. AVPRF).

Kar nekaj dokumetov je objavljenih. Največ objavljenih dokumentov o tej problematiki najdemo v zbirki Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji,¹⁰ v publikaciji Jesen 1942¹¹ in v zbornikih jugoslovanskih centralnih organov,¹² v Italiji pa v seriji I documenti diplomatici italiani.¹³

Kot sem že omenila, je bila problematika odnosov med italijanskimi in slovenskimi (jugoslovanskimi) komunisti v vojnem in deloma tudi v povojnem času ena tistih tem, ki so jo zgodovinarji največkrat obravnavali. Medtem ko so (smo) slovenski zgodovinarji obravnavali zlasti odnos slovenske partije do vprašanja meje, so italijanski največ pozornosti namenili vprašanju, kdaj in koliko so italijanski komunisti podpirali slovenske (jugoslovanske) mejne zahteve, ali so dali prednost priključitvi k državi, v kateri se je vzpostavljala (vzpostavila) ljudska oblast, ali matični državi, ki je iz fašizma prehajala v demokracijo zahodnega tipa. Ob tem so (smo) si enotni v oceni, da so lokalne organizacije KPI (od avgusta 1945 KP Julijske krajine) vsaj od jeseni 1944 pa do sprejetja resolucije Informbiroja junija 1948 jugoslovanske zahteve podpirale. Velike razlike pa so v ocenjevanju ravnanja vodstva KPI.

Problematico o odnosu med obema partijama okvirno obravnavajo skoraj vsa dela, ki se ukvarjajo s ti. tržaškim vprašanjem.¹⁴ Kot že omenjeno se je med

⁹ Prej Archivio della Deputazione regionale per la storia del movimento di liberazione italiano nella Venezia Giulia.

¹⁰ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji (dalje DLR), knj. 1-7, Ljubljana 1962-1989.

¹¹ Jesen 1942: Korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča. Ljubljana 1963.

¹² Izvori za istoriju SKJ. Dokumenti centralnih organa KPJ, NOR i revolucije 1941-1945, knj. 1-6. Beograd 1985-1988; Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, tom. II in VI. (dalje ZDP NOV)

¹³ I documenti diplomatici italiani, Decima serie: 1943-1948.

¹⁴ Naj naštejemo le nekatere: Elio Aphi: Dal regime alla resistenza. Udine 1960; isti, Italia, fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia 1918-1943. Bari 1966; Teodoro Sala, La crisi finale nel Litorale Adriatico 1944-1945. Udine 1962; Jean Baptiste Duroselle: Le conflit de Trieste. Bruxelles 1966; Bogdan Novak: Trieste 1941-1954. Milano 1973; Angelo G. De Robertis: Le grandi potenze e il problema giuliano (1941-1947). Bari 1983; Diego De Castro: La questione di Trieste. L'azione politica e diplomatica italiana dal 1943 al 1954. Trieste 1981; Raoul Pupo: Fra Italia e Jugoslavia. Sag-

slovenskimi zgodovinarji prvi lotil te tematike dr. Metod Mikuž, ki je leta 1959 v Zgodovinskem časopisu objavil razpravo o odnosu Komunistične partije Jugoslavije do jugoslovanskih (slovenskih) zahodnih mej od leta 1941 do srede junija 1945, torej do takrat, ko se je jugoslovanska vojska umaknila vzhodno od t.i. Morganove črte, ki je razdelila Julijsko krajino (Primorsko) med dve vojaški upravi.¹⁵ Profesor Mikuž se je tega vprašanja dotaknil tudi v obširnem delu Pregled zgodovine NOB v Sloveniji.¹⁶ Med slovenskimi zgodovinarji je o problematiki odnosov med slovenskim in italijanskim osvobodilnim gibanjem veliko pisal tudi profesor dr. Tone Ferenc, ki je uporabljal tudi gradivo iz ACS v Rimu, ne pa tudi gradiva iz arhiva Komunistične partije Italije v Inštitutu Gramsci.¹⁷

Naj se povrnem na Mikuževo razpravo v Zgodovinskem časopisu. Avtor jo je razdelil na štiri dele. Prvi del obravnava načelne opredelitve slovenskih komunistov, četrti, zadnji del povojno obdobje in v glavnem temelji na zahodni literaturi in tam objavljenih virih. Za našo temo zanimiva drugi in tretji del, ki obravnavata odnos med italijanskimi in slovenskimi (jugoslovanskimi) komunisti ter med obema osvobodilnima gibanjema, pa temeljita na virih, ki jih hranita dislocirani enoti AS I in II, torej takratni arhiv CK ZKS in arhiv Muzeja narodne osvoboditve (v nad. MNO), kasneje arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja (v nad. IZDG) oz. Inštituta za novejšo zgodovino (v nad. INZ). Pri raziskavi je Mikuž uporabljal tudi že izšle dele zbornika dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov,¹⁸ dela Maksa Šnuderla, Borisa Kraigherja, Leva Modica, zbornik Pot nove Jugoslavije¹⁹ in italijansko literaturo o vprašanju tamkajšnje rezistence. Ni pa uporabljal gradiva iz tujih arhivov.

Če Mikužev pregled arhivskega gradiva primerjamo z gradivom, ki je o tej problematiki ohranjeno v omenjenih arhivih,²⁰ vidimo, da je imel na voljo vse ključne dokumente. Med pomemnejšimi dokumenti ni videl le pisma Edvarda Kardelja, ki ga je le-ta napisal 9. septembra 1944 direkciji KPI (njenemu delegatu

gi sulla questione di Trieste (1945-1954). Udine 1989; Giampaolo Valdevit: La questione di Trieste 1941-1954. Politica internazionale e contesto locale. Milano 1986.

¹⁵ Mikuž, Boji KPJ.

¹⁶ Metod Mikuž: Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, knj. I. - V. Ljubljana 1960-1973 (dalje Mikuž, Pregled).

¹⁷ Tone Ferenc: La zona libera del IX corpo d'armata sloveno nella Venezia Giulia, Rassegna di storia contemporanea. Udine, II, 1972, št. 2-3, str. 105-125; isti, Nacionalno vprašanje v odnosih med slovenskim in italijanskim osvobodilnim gibanjem. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1982, št. 1-2, str. 201-209; isti, Trst 1941-1947: od italijanskega napada na Jugoslavijo do mirovne pogodbe. Trst, Koper 1988 (dalje Trst 1941-1947), str. 175-182; isti, Slovensko narodnoosvobodilno gibanje in Furlanija 1942-1943. Borec, 1986, št. 1, str. 2-32. Razprava je bila objavljena tudi v italijanščini: Il movimento di liberazione sloveno e il Friuli 1942-1943. Resistenza e questione nazionale, Atti del convegno Problemi di storia della Resistenza in Friuli. Udine 1984, str. 123-159.

¹⁸ V citatih so omenjeni ZDP NOVJ, tom II, knj. 2, 5; tom VI, knj. 2, 4, 5.

¹⁹ Makso Šnuderl: Dokumeti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji. Ljubljana 1949; Boris Kraigher: O nesoglasjih ob slovenskem narodnem vprašanju. Delo, glasilo CK KPS, 1948, št. 2; Lev Modic: Iz dokumentov o odnosu KP Italije do vprašanja Trsta, Slovenskega primorja in Istre. Delo, glasilo CK KPS, 1949, št. 6-7; Edvard Kardelj: Pot nove Jugoslavije. Ljubljana 1946.

²⁰ Iz evidence obiskov je razvidno, da je Mikuž pregledoval gradivo v Zgodovinskem arhivu CK ZKS junija 1959.

pri CK KPS Vincenzu Biancu Vittoriju).²¹ Mikuž navaja, da pismo zaenkrat še ni znano, da pa se lahko njegova vsebina zelo dobro rekonstruira "s pomočjo izredno ostrega odgovora, ki ga je poslalo Vittoriju vodstvo KPI za Severno Italijo".²² Je pa omenjeno pismo citiral v svojem Pregledu zgodovine NOB v Sloveniji.²³

Poleg ostalih dokumenov Mikuž navaja tudi t.i. riservatissimo, strogo tajno pismo Vincenza Bianca Vittoria, ki ga je le-ta v imenu CK KPI 24. septembra 1944 pisal tržaški, goriški in videmski federaciji KPI. Ta dokument povzema tudi v četrti knjigi Pregleda zgodovine NOB, objavljeni leta 1973.²⁴ To direktivno pismo je v Italiji sprožalo številne polemike, saj je Bianco v njem šel še dlje, kot je slovenska stran pričakovala. V bistvu je ponovil Kardeljeve zahteve iz pisma 9. septembra 1944 in s tem dejansko pristal na priključitev celotne Julijske krajine k Jugoslaviji. Italijanski zgodovinar Marco Galeazzi ocenjuje, da je na podlagi teh direktiv Bianco podpisal nalog za aneksijo jadranske obale in Trsta k rojevajoči se federativni republiki Jugoslaviji in za prehod italijanskih partizanskih enot, ki so delovale v pokrajini, pod vodstvo slovenskega IX. korpusa.²⁵ Dele "riservatissime" citira Paolo Spriano leta 1975 v svoji obsežni zgodovini KPI.²⁶

Kot je razvidno iz nedatiranega zapisa v AS, I, je vodstvo KPI v začetku leta 1977 posredovalo pri Edvardu Kardelju, nakar so bili vsi izvodi "riservatissime", ki so se hranili v Sloveniji, zbrani v takratnem Zgodovinskem arhivu CK ZKS.²⁷

²¹ Pismo je bilo napisano na osnovi sklepov razprave ne seji CK KPS 28. 8. 1944 in seji predsedstva SNOS 27. in 29. 8. 1944 ter po sestanku, na katerem so predstavniki CK KPS, SNOS in Znanstvenega inštituta razpravljali o bodočih slovenskih mejah. Kardelj med drugim piše: "Italijani, ki bodo živeli v okviru narodov Jugoslavije, bodo imeli neprimerno več pravic in progresivnih predlogov, kakor pa v taki Italiji, ki bi jo predstavljali Sforza in podobni italijanski imperialistični elementi... Prav tako ne morem razumeti italijanske komuniste glede njihovih stališč do Trsta, kajti oni dobro vedo, kaj bi Trst pomenil v taki Jugoslaviji, ki bo močno naslonjena na Sovjetsko zvezo. In končno še težje razumem te komuniste takrat, ko ne vidijo vloge sedanje Jugoslavije za sam italijanski narod in vloge, ki bi jo v taki Jugoslaviji imela italijanska manjšina... Če pa bo KPI uspelo ustvariti drugačno Italijo, potem bodo tudi ta vprašanja dobila popolnoma drugačno obliko." ARS I, f. CK KPS, ae 630. Pismo je ohranjeno tudi v APC, f. Jugoslavija, Friuli-Venezia Giulia, bob. 1, mf 093.

²² Mikuž, Boji KPJ, str. 21.

²³ Mikuž, Pregled, knj. 4, str. 417-421.

²⁴ Mikuž, Boji KPJ, str. 22; Mikuž, Pregled, knj. 4, str. 430, 431; ARS II, part. fasc. 534. Sedaj je pismo v ARS I, f. CK KPS, ae 779.

²⁵ Marco Galeazzi: Togliatti in vprašanje Julijske krajine (1941-1947), v: Trst 1941-1947, str. 235.

²⁶ Paolo Spriano: Storia del Partito comunista italiano, vol. V, La Resistenza, Togliatti e il partito nuovo, Torino 1975, (dalje Spriano, PCI) str. 434, 435. Spriano citira kopijo v APC, Direzione, scatola rossa.

²⁷ V ZA CK ZKS je bilo 12 izvodov dokumenta v slovenščini in 5 v italijanščini, v AIZDG je bil en italijanski izvod (ki ga citira Mikuž). Vsi izvodi so bili nepodpisani in pisani s pisalnim strojem. Vsi izvodi so bili nato deponirani v ZA CK ZKS (v AIZDG je ostal mikrofilm). Deponirali so tudi izvod, ki ga je hranil Branko Babič. Imeli so tudi informacije, da izvode dokumenta hranijo Giorgio Iaksetich, Mario Lizzero in Furlanski inštitut za zgodovino osvobodilnega gibanja. Dokument je bil dotlej dostopen vsem uporabnikom arhiva IZDG, zato ni bilo mogoče ugotoviti, kdo ga je koristil in kdaj, ARS I, f. CK ZKS, predsednikova dejavnost, fasc. 25, šk. 15, pismo predsednika CK ZKS Franceta Popita Izvršnemu komiteju Predsedstva CK ZKJ (Stanetu Dolancu), 21. 3. 1977; arhiv ZA CK ZKS, pismo Komisije P CK ZKS za proučevanje zgodovine ZKS Izvršnemu komiteju P CK ZKJ (Stanetu Dolancu), 3. 3. 1977.

Zapora za pregled dokumenta je obveljala tudi potem, ko je italijanski zgodovinar Pierluigi Pallante že leta 1980 objavil celoten tekst.²⁸

Na osnovi navedb v Mikuževi razpravi je Deželno predstavništvo za zgodovino italijanskega osvobodilnega gibanja Julijske krajine iz Trsta zaprosilo oba arhiva za kopije citiranih dokumentov. Zgodovinski arhiv CK ZKS je po naročilu takratnega ravnatelja IZDG Franca Kimovca decembra 1963 dokumente že odbral in fotokopiral. Kot je razvidno iz pripisov, so imeli pomisleke glede korespondence med Vincenzom Biancom in vodstvom KPI, saj so bila ta pisma le poslana preko slovenske partije, ki pa jih je prepisala in prevedla. Menili so, da bi težko opravičili dejstvo, da imajo prevod. Zaradi naročila Edvarda Kardelja pa fotokopij nato niso poslali.²⁹

Medtem ko je bil za italijanske raziskovalce (z nekaterimi omejitvami) dostopen arhiv IZDG, pa je v začetku sedemdesetih let Zgodovinski arhiv CK ZKS zanje ostajal zaprt. Sodelavci Furlanskega inštituta za zgodovino osvobodilnega gibanja so vprašanje dostopnosti tega gradiva ponovno odprli leta 1974 z argumentom, da je arhiv vodstva KPI v Rimu odprt.³⁰ Komisija predsedstva CK ZKS za proučevanje zgodovine ZKS je o tem razpravljala 17. oktobra 1974. Na njeno pobudo je predsedstvo CK ZKS 21. novembra 1974 sprejelo pravila glede možnosti uporabe arhivskih dokumentov o odnosih med KPJ in KPI, ki so določala, da lahko ZA CK ZKS da na uporabo "italijanskim znanstvenim inštitucijam, raziskovalcem in takratnim voditeljem italijanskega odporniškega gibanja, ki so bili neposredno povezani z organi KPS, OF in NOV in POS" naslednje gradivo: 1. gradivo, ki je bilo ob objavi namenjeno javnosti (letaki ipd.); 2. dokumente, ki so bili v celoti objavljeni ali jih bo mogoče objaviti v zbirkah virov (direktivna pisma "naših političnih in oblastnih organov in poročila naših predstavnikov tem organom, razen tistih dokumentov, katerih objava bi škodovala ugledu ljudi, ki so urejali takratne jugoslovansko-italijanske odnose"), 3. gradivo organov italijanskih fašističnih oblasti; 4. gradivo italijanskih odporniških organizacij, "razen tistih dokumentov, ki bi mogli škodovati ugledu KP Italije." Arhiv IZDG pa je smel dati na uporabo gradivo italijanskih vojaških enot (Garibaldi, Osoppo) in gradivo italijanske ter nemške provenience. Obenem naj bi na osnovi njihove prošnje omogočil italijanskim inštitutom in raziskovalcem uporabo dokumentov, ki so v celoti objavljeni, tistih, ki

²⁸ Peirluigi Pallante: *Il PCI e la questione nazionale. Friuli-Venezia Giulia 1941-45*. Udine 1980, (daje Pallante, *Il PCI*) str. 192-201. Pallante je objavil kopijo, ki jo hrani Furlanski inštitut za zgodovino osvobodilnega gibanja v fondu Iaksetich. Giorgio Iaksetich izjavlja, da je kopijo pismo dobil od nekega slovenskega tovariša, prav tam. Kopija pisma je tudi v ACP v Inštitutu Gramsci, fond Jugoslavia, Friuli-Venezia Giulia, bob. 1, mf 093.

²⁹ ARS I, f. CK ZKS, III, šk. 35, Trst.

³⁰ ARS I, f. CK ZKS, Komisija P. CK ZKS za proučevanje zgodovine ZKS, ae 3420, pismo Jože Vilfana predsednici komisije Lidiji Šentjunc, 18. 9. 1974, v katerem jo obvešča o obisku Maria Lizzera in Alberta Buvolija; pismi Maria Lizzera in Alberta Buvolija Antonu Vratuši, 19. in 23. 9. 1974; pismo Antona Vratuše predsednici komisije Lidiji Šentjunc, 30. 9. 1974. V arhivu KPI v Inštitutu Gramsci je bilo (z nekaterimi omejitvami) za raziskovalce dostopno gradivo, starejše od trideset let, leta 1974 torej gradivo, nastalo do leta 1944. To odprtje je bilo v skladu z novimi pogledi vodstva KPI v začetku sedemdesetih let, da je za objektivno zgodovinsko obravnavo bistvenega pomena dostop do virov. Ali kot je dejal Giancarlo Pajetta leta 1970 na okrogli mizi o problemih zgodovine KPI: "Odpiram torej okna in ne samo določeno okno." Prav tam, ae 446.

jih "bo mogoče objaviti v bližnji prihodnosti" ter dokumente slovenskih vojaških organov, naslovljenih na enote odporiškega gibanja.³¹

Iste usmeritve je sprejel tudi Izvršni komitee predsedstva CK ZKS na seji 22. marca 1977, na kateri so obravnavali problematiko zaupnega gradiva organov KPS iz časa vojne. Obravnava tega vprašanja na seji IK je bila neposredna posledica že omenjenega posredovanje vodstva italijanske partije glede t.i. riservatissime. Na isti seji je IK sprejel tudi več drugih omejitev glede dostopnosti arhivskega gradiva, ki ga je za vojni čas hranil Zgodovinski arhiv CK ZKS.³² Te omejitve so sprva dosledno upoštevali. Od začetka osemdesetih let so se omejitve postopoma zmanjševale, tako da so že pred letom 1990 raziskovalci lahko uporabljali skoraj vse gradivo.³³ Po spremembi sistema v Sloveniji omejitev za uporabo tega gradiva ni, razen tistih, ki jih določa zakon o varstvu osebnih podatkov.³⁴

Doslej izšle raziskave italijanskih zgodovinarjev o vprašanju odnosov med slovensko (jugoslovansko) in italijansko partijo temeljijo na virih iz italijanskih arhivov. Ti pa so večkrat identični z jugoslovanskimi, saj je večina korespondence med vodstvoma obeh partij, pa tudi korespondence med predstavniki italijanske partije v Sloveniji in vodstvom KPI, ohranjena v slovenskih in tudi italijanskih arhivih. Italijanski zgodovinarji pa so, kot smo videli, imeli dostop tudi do nekaterih virov v slovenskih arhivih, od leta 1990 pa so jim le-ti dostopni brez omejitev. Sodelavci tržaškega in videmskega inštituta za zgodovino osvobodilnega gibanja so že leta 1992 pregledali in kopirali gradivo Zgodovinskega arhiva CK ZKS, ki obravnava to problematiko. Kljub temu pa gradivo iz slovenskih arhivov malo uporabljajo, saj ovira za preučevanje slovenskih virov ni le njihova dostopnost, ampak tudi nerazumevanje slovenščine, ki je velika večina italijanskih zgodovinarjev ne razume.

Tržaški zgodovinar Ennio Maserati v svoji leta 1963 izšli knjigi o dogajanju med jugoslovansko zasedbo Julijske krajine maja 1945³⁵ omenja članek Metoda Mikuža. Ker pa ni poznal integralnih tekstov dokumentov, ki jih je citiral Mikuž, obenem pa je zaradi nepoznavanja slovenščine uporabljal prevod, poudarja, da lahko Mikuževo delo uporablja le z rezervo.³⁶ Galliano Fogar v knjigi o dogajanju med nacistično okupacijo v vzhodnih italijanskih pokrajinah³⁷ obravnava zlasti italijansko rezistenco v okviru Odbora za narodno osvoboditev Julijske krajine (Comitato di liberazione nazionale Giuliano) in njegove odnose s slovenskim osvobodilnim gibanjem ter v tem okviru tudi obe komunistični stranki. Tudi

³¹ ARS I, f. CK ZKS, IV, Komisija P. CK ZKS za proučevanje zgodovine ZKS, ae 3420, Predlog osnovnih načel; IV, ae 870, pismo komisije Izvršnemu komiteju P CK ZKJ (Stanetu Dolancu), 3. 3. 1977.

³² Glej op. 27. ARS I, f. CK ZKS, IV, ae 870, zapisnik 86. seje P CK ZKS, 22. 3. 1977.

³³ ARS I, evidence obiskovalcev in pregledanega gradiva.

³⁴ Od leta 1997 ureja to področje Zakon o arhivskem gradivu in arhivih, Uradni list RS, št. 20, 10. 4. 1997. Dotlej je veljal Zakon o naravni in kulturni dediščini, UL SRS, 1981, št. 1; dopolnitve UL SRS, 1986, št. 42.

³⁵ Ennio Maserati: *L'occupazione jugoslava di Trieste, maggio - giugno 1945*. Udine 1963, 2. izdaja 1966 (dalje Maserati, *L'occupazione*).

³⁶ Maserati, *L'occupazione*, cit. d., str. 23, 24. Deželni inštitut za zgodovino osvobodilnega gibanja v Trstu je Mikužev članek prevedel.

³⁷ Galliano Fogar: *Sotto l'occupazione nazista nelle provincie orientali*, Udine 1968. Fogar je tudi aktivni udeleženec rezistence, saj je deloval v mladinski veji Stranke akcije (Partito d'Azione) v Trstu.

njegovo delo, podobno kot deli Ennia Maseratija in Teodora Sale,³⁸ temelji zlasti na gradivu, zbranim v zgodovinskem arhivu Deželnega predstavništva za zgodovino italijanskega osvobodilnega gibanja Julijske krajine v Trstu, današnjega Deželnega inštituta za zgodovino osvobodilnega gibanja Furlanije-Julijske krajine. Pomemben vir pa so mu tudi osebna pričevanja in spomini akterjev. O vprašanju italijanske vzhodne meje med vojno je objavil knjigo tudi eden od akterjev dogajanja Mario Pacor.³⁹ Te problematike se dotika tudi Raoul Pupo v svojem prvem obširnem delu o preoblikovanju italijanske zunanje politike glede vprašanja Julijske krajine.⁴⁰ Pupo obširno obravnava jugoslovanske mejne zahteve, pri obravnavanju italijanskih stališč pa se dotakne tudi stališč KPI.⁴¹ Ob tem je kritičen do ugotovitev zgodovinarja Pierluigija Pallanteja, ki naj bi bil preveč zavzet za to, da bi dokazal "pravilno linijo kontinuitete" KPI glede vprašanja Julijske krajine.⁴² Pupo obsežno citira tudi dokument iz Zgodovinskega arhiva CK ZKS.⁴³

Pisec izčrpnega pregleda zgodovine KPI Paolo Spriano v svoji peti knjigi, ki je izšla leta 1975, obravnava tudi problematiko odnosov s slovensko (jugoslovansko) partijo.⁴⁴ Sprianove ugotovitve uporablja tudi Pierluigi Pallante, pisec doslej najbolj obširnega dela o tem vprašanju.⁴⁵ Pallante je poleg gradiva v arhivih videmskega in tržaškega inštituta za zgodovino osvobodilnega gibanja pregledal tudi gradivo v arhivu Inštituta Gramsci.⁴⁶ Med opombami navaja tudi arhiv IZDG, iz katerega pa citira le tri dokumente, ki obravnavajo odnose med Briško-beneškim odredom in divizijo Garibaldi Osoppo.⁴⁷ Pallante tudi uporablja in komentira tako Mikužev članek v Zgodovinskem časopisu, kot njegov Pregled zgodovine NOB v Sloveniji. Naj ob tem dodam, da sta Pallante in Mikuž sicer pregledovala različne arhive, a ob tem naletela na več enakih (istih) dokumentov.

Furlanski inštitut za zgodovino osvobodilnega gibanja v Vidmu je novembra 1981 pripravil posvet Problemi zgodovine odpornišтва v Furlaniji (Problemi di storia della resistenza in Friuli), na katerem so o obravnavani problematiki govorili

³⁸ Teodoro Sala: *La crisi finale nel Litorale adriatico 1944-1945*. Udine 1962.

³⁹ Mario Pacor: *Confine orientale. Questione nazionale e resistenza nel Friuli - Venezia Giulia*. Milano 1964.

⁴⁰ Raoul Pupo: *La rifondazione della politica estera italiana. La questione giuliana 1944-1946*. Udine 1979 (dalje Pupo, *La rifondazione*).

⁴¹ Pupo, *La rifondazione*, str. 35-41, 61-69.

⁴² Pupo, *La rifondazione*, str. 61. Pripomba se nanaša na delo Pierluigija Pallanteja: *Il Partito comunista italiano e la questione di Trieste nella resistenza*, *Storia contemporanea*, VII, 1976, št. 3, str. 481-504.

⁴³ Pismo Edvarda Kardelja Josipu Brozu, 14. 12. 1942, Pupo, *La rifondazione*, str. 41, 42.

⁴⁴ Spriano, PCI; Sprianovo delo temelji zlasti na gradivu, ki ga hrani Fondacija Inštitut Gramsci.

⁴⁵ Pallante, *Il PCI*.

⁴⁶ Archivio dell'Istituto friulano per la storia del movimento di liberazione, Archivio dell'Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, Archivio di Lino Zocchi, APC (Archivio brigate garibaldine, sezione Friuli-Venezia Giulia, Archivio Partito comunista italiano 1943-1945, cartella Veneto 1944-45).

⁴⁷ ARS II, part., fasc. 272/I/A, pismi Giovannija Padoana Vannija v imenu komande divizije Garibaldi Osoppo komandi 2. bataljona Briško-beneškega odreda, 29. 8. 1944 in 7. 9. 1944; fasc. 291/II/14, pismo komisarja Briško-beneškega odreda Franca Črnuglja Zorka komandi divizije Garibaldi Osoppo, 27. 8. 1944.

Pierluigi Pallante, Elena Aga-Rossi, Paolo Spriano, G. Gallo in tudi Tone Ferenc. Referati so bili objavljeni leta 1984.⁴⁸

Novembra 1986 je Inštitut Gramsci v Furlaniji-Julijski krajini s sodelovanjem Inštituta za zgodovino delavskega gibanja iz Ljubljane, Centra za idejno in teoretično delo Vladimir Bakarić iz Zagreba, Deželnega inštituta za zgodovino osvobodilnega gibanja Furlanije - Julijske krajine v Trstu, Slovenskega raziskovalnega inštituta v Trstu in Centra za zgodovinske raziskave Unije Italijanov Istre in Reke v Rovinju organiziral mednarodni posvet z naslovom Trst 1941-1947; od italijanskega napada na Jugoslavijo do mirovne pogodbe. Referati so v slovenščini izšli leta 1988, v italijanščini pa leta 1991. O problematiki odnosov med slovenskimi (jugoslovanskimi) in italijanskimi komunisti so na posvetu govorili Tone Ferenc,⁴⁹ Pierluigi Pallante in Marco Galeazzi.⁵⁰

Leta 1995 je izšla knjiga Roberta Gualtierija, ki obravnava Togliattija in italijansko zunanjo politiko med leti 1943-1947 in v tem sklopu obširno tudi t.i. tržaško vprašanje in odnose med obema komunističnima partijama.⁵¹ Njegova raziskava temelji zlasti na arhivskem gradivu v italijanskih osrednjih arhivih⁵² in na objavljenih dokumentih, a le na objavah v Italiji, ZDA in Veliki Britaniji, medtem ko jugoslovanskih in slovenskih objav virov ne uporablja. Priložen je tudi obširen pregled literature, med katerimi so tudi Kardeljevi spomini, ki so v italijanščini izšli leta 1980.⁵³

Gualtieri komentira tudi korepondenco med vodilnimi slovenskimi komunisti, ki je v Inštitutu Gramsci ohranjena v prepisu ali pa interpretirana v pismih italijanskih komunistov, zlasti Vincenza Bianca. Ker ne pozna originala, tako povsem napačno interpretira Kardeljevo direktivno pismo CK KPS 1. oktobra 1944.⁵⁴ Naj

⁴⁸ Resistenza e questione nazionale (Atti del convegno: Problemi di storia della Resistenza in Friuli 5-7 novembre 1981), Udine 1984. G. Gallo je pred tem leta 1979 objavil razpravo: Considerazioni sulla politica del PCI nella zona del confine orientale durante la Resistenza, Storia contemporanea in Friuli, IX, 1979, št. 10, str. 99-130.

⁴⁹ Glej op. 17.

⁵⁰ Trst 1941-1947: Pierluigi Pallante: Koncepcije in stališča KPI o narodnem vprašanju med osvobodilno vojno, str. 161-173; Marco Galeazzi: Togliatti in vprašanje Julijske krajine (1941-1947), str. 231-250. Italijanska izdaja z naslovom Trieste 1941-1947 je izšla v Trstu leta 1991. Pallante je objavil tudi: Trieste 1944-45: La politica dei comunisti italiani dopo la "svolta jugoslava", Storia contemporanea, XVIII, 1987, 6, str. 1498-1503.

⁵¹ Roberto Gualtieri: Togliatti e la politica estera italiana. Dalla Resistenza al Trattato di pace 1943-1947. Roma 1995 (dalje Gualtieri, Togliatti).

⁵² Za problematiko, ki jo obravnavam, zlasti APC, fondi: Verballi Direzione PCI; Direzione Nord 1943-1945; Federazioni, Friuli-Venezia Giulia, Comitato regionale; Fondo Jugoslavia e Friuli-Venezia Giulia; ASDMAE, fondi: Archivio riservato della Segreteria generale; Serie Affari politici, Italia, 1946-1950; ACS, fondi: Ministero dell'Interno, Direzione generale P.S., 1944-1946; Presidenza del Consiglio dei ministri, Segreteria particolare del Presidente De Gasperi; Verballi del Consiglio dei ministri.

⁵³ Edvard Kardelj: Memorie degli anni di ferro. Roma 1980.

⁵⁴ ARS I, f. CK KPS, ae 453, pismo CK KPJ (Edvard Kardelj) CK KPS, 1. 10. 1944. Kardelj v pismu med drugim obravnava položaj v Italiji in zapiše: "V Italiji gredo stvari naprej v oni smeri, kakršno smo ugotovili že tedaj, ko sem bil jaz pri vas. Reakcija se je konsolidirala in okrepila in prehaja v zelo ostro ofenzivo proti komunistom in onim strankam, ki so s komunisti v zvezi. V vseh vprašanjih ima ta reakcija podporo nekaterih reakcionarnih grup v zavezniških deželah. Posebno je v zadnji dneh postala močna kampanja za Trst in Primorje ter Istro. Medtem ko so nekaj časa omahovali,

spomnim, da je knjiga izšla leta 1995, ko so bili slovenski arhivi o tej problematiki že pet let dostopni brez omejitev.

Poleg Gualtierija je o problematiki odnosov med obema partijama v devetdesetih letih pisal Marco Galeazzi, ki je nadaljeval svoje raziskave iz osemdesetih let.⁵⁵ Leta 1994 in 1995 so izšle tri njegove razprave o tej problematiki,⁵⁶ z referatom pa je nastopil tudi na mednarodnem simpoziju v Kopru leta 1997.⁵⁷ Tudi on ostaja na gradivu iz italijanskih arhivov, se pa njegovi zaključki v marsikateri oceni razlikujejo od Gualtierijevih.

Za razliko od svojih kolegov pa gradivo iz slovenskih arhivov obširno uporablja sodelavec Deželnega inštituta za zgodovino osvobodilnega gibanja Galliano Fogar v svoji leta 1999 izšli knjigi, v kateri obravnava zlasti italijansko rezistenco v Trstu.⁵⁸

Dela italijanskih zgodovinarjev o vprašanju odnosov med obema partijama

so zdaj italijanski imperialisti prišli na enotno linijo: zahtevajo kratko malo, da ostanejo stare italijanske meje nedotaknjene. *Pri tem so se postavili na zanimivo stališče. Oni pravijo, da te meje niso samo med dvema narodoma, ampak med dvema svetovoma in da oni branijo na teh mejah zapadno kulturo.* (podčrtala N. T.) Očitno je torej, da se italijanski imperialisti ponujajo za anti-sovjetsko avantgardo in da na ta način računajo na podporo zapadnega sveta v vprašanju naših mejah. Problem teh meja torej vse bolj postaja splošnoevropsko politično vprašanje in ga bo treba reševati tako, da ne bo mogoča večja diskusija okrog tega vprašanja. Skratka, treba je Italijane postaviti pred gotovo dejstvo." Kardelj nato daje navodila za dogovore s tamkajšnjimi italijanskimi komunisti in med drugim narača: "Po dosedanji praksi lahko rečemo, da bo ostalo naše tisto, kar bo v rokah naše vojske. Stremite torej za tem, da bo osvobojen čim večji teritorij, da bo na tem teritoriju vzpostavljena krepka vojaška oblast poleg civilne oblasti s svojimi komandami korpusa itd., z vojaškimi sodišči, komandami mest itd. Na vsak način je treba stremeti za tem, da boste osvojili Trst in Gorico pred zavezniki... Zelo odločno vztrajajte pri tem, da na teritoriju IX. korpusa ne sme biti nobenih vojaških formacij razen tistih, ki so pod komando IX. korpusa. Skratka, delajte z vsemi silami, da boste Primorje s Trstom in Gorico dobili krepko v svoje roke. *Kolikor bo situacija ugodna, stremite tudi za tem, da začasno okupirate čim večji del Furlanije. Ta okupacija nam bo deloma ekonomsko koristila, deloma pa bo služila kot političen pritisk na italijansko reakcijo in njene zaveznike.* (podčrtala N. T.)" Gualtieri, ki je Kardeljevo pismo interpretiral po pismu Vincenza Bianca Luigiju Longu in Pietru Secchii 2. decembra 1944, ki je v arhivu Inštituta Gramsci, pa zapiše: "V njem (Kardeljevem pismu, op. N. T.) je zahteva, da jugoslovanske enote *zasedejo "čim večji del Furlanije" in se tako postavi Italijane "pred izvršeno dejstvo"* motivirana z jedrnatno trditvijo (Kardelja, op. N. T.): "problem meje med nami in Italijo je postal problem med dvema svetovoma", Gualtieri, Togliatti, cit. d., str. 71. Mnenje "italijanskih imperialistov" je tako Gualtieri pripisal Kardelu, navdilo o začasni zasedbi čim večjega dela Furlanije, pa je postalo dokaz za jugoslovanske ozemelske pretenzije po njej. Gualtieri pismo tudi napačno datira, po Kardeljevem srečanju s Togliattijem, ki je bilo sredi oktobra 1944.

⁵⁵ Glej op. 25.

⁵⁶ Marco Galeazzi: Togliatti e la questione jugoslava, Critica marxista, n. 6, novembre-dicembre 1994; Togliatti fra Tito e Stalin. Roma-Belgrado. Gli anni della guerra fredda, a cura di Marco Galeazzi. Ravenna 1995, str. 98-126; Togliatti fra Roma e Mosca. Il PCI e la questione di Trieste (settembre 1944 - maggio 1945). La crisi di Trieste, maggio-giugno 1945. Una revisione storiografica, a cura di Giampaolo Valdevit. Trieste 1995, str. 143-165 (dalje La Crisi di Trieste).

⁵⁷ Marco Galeazzi: Il partito comunista italiano e la questione di Trieste (1944-1947), Acta Histriae VI, Prispevki z mednarodne konference Pariška mirovna pogodba, nova jugoslovansko-italijanska meja in priključitev Primorske k Sloveniji, Koper, Nova Gorica, 25. - 27. 9. 1997. Koper 1999, str. 157-172.

⁵⁸ Galliano Fogar: Trieste in guerra 1940-1945. Società e resistenza. Udine 1999.

ocenjuje tržaški zgodovinar Giampaolo Valdevit v knjigi *Il dilemma Trieste*, izšli leta 1999.⁵⁹ Ob tem ugotavlja, da so prišli do različnih zaključkov, ker so merili Togliattijevo politiko z različnim metrom. Prvi (Pallante) so ga ocenjevali iz ideološkega vidika (komunistični internacionalizem) in nasprotja med nacionalizmom in internacionalizmom. Ocenjevali so, da so bili italijanski komunisti internacionalisti, ki jim je uspelo ubraniti partijo pred nacionalističnimi tendencami, medtem ko to naj ne bi uspelo Jugoslovanom. Nadaljne študije (Galeazzi) so pozornost prenesle na vprašanje dvojne lojalnosti, do komunističnega gibanja in do naroda, na vprašanje sinteze med železnim objemom Sovjetske zveze in narodnim značajem KPI. Togliattijeva politika naj bi bila iskanje ravnovesja med obema. Tretja skupina raziskovalcev, ki so to tematiko preučevali v zadnjih letih (Gualtieri, Aga Rossi) pa je v ospredje postavila nacionalni interes in Togliattija doživlja dvojno. Ne eni strani naj bi skušal ohraniti veliko zavezništvo italijanskih strank v okviru CLN, obenem pa naj bi plul med Scilo in Karibdo, med nacionalnim interesom in nadnacionalnim, sovjetskim interesom. Temu zadnjemu naj bi često dajal prednost.⁶⁰

Valdevitova razprava, pisana na osnovi literature, je eno zadnjih del, ki so na to temo izšla v Italiji. V njem opozarja tudi na dela, izšla v devetdesetih letih, ki temeljijo na tretjem pomembnem sklopu arhivskega gradiva o problematiki odnosov med slovenskimi (jugoslovanskimi) in italijanskimi komunisti, na virih v konec osemdesetih let odprtih sovjetskih arhivih. Ob tem ugotavlja, in njegovi oceni se pridružujem, da so ta dela še vedno pogojena skoraj izključno s sovjetskimi pogledi in da vidijo ostale akterje dokaj "megleno". Kljub temu meni, da je odprtje sovjetskih arhivov izredno pomembno.⁶¹

Sovjetske (ruske) vire je največ uporabljal ruski zgodovinar Leonid Gibjanskij, ki je sodeloval tudi na posvetu Slovenija v letu 1945 v Ljubljani septembra 1995 in na posvetu z naslovom Trst, maj-junij 1945. Zora hladne vojne, maja 1995 na tržaški univerzi.⁶² Za razliko od del italijanskih zgodovinarjev Gibjanskij uporablja

⁵⁹ Giampaolo Valdevit: *Il dilemma Trieste. Guerra e dopoguerra in uno scenario europeo*, Trieste 1999, cap. VI, *I comunisti italiani e Trieste fra guerra e dopoguerra. Un rapporto disturbato*, str. 95, 96 (dalje Valdevit, *Il dilemma*). To poglavje je dopolnjena razprava, ki jo je z naslovom *Comunisti italiani e comunisti sloveni fra antifascismo e rivoluzione* predstavil na, kot zapiše Valdevit, italijansko-nemškem posvetu v Villa Vigoni, Lovenjo di Menaggio, junij 1996. Naj dodam, da je bil ta posvet italijansko-nemško-avstrijsko-slovenski, saj smo na njem sodelovali tudi slovenski in avstrijski zgodovinarji (Milica Kacin Wohinz, Jože Pirjavec, Dušan Nečak, Boris Gombač, Nevenka Troha, Karl Stuhlpfarrer).

⁶⁰ Valdevit, *Il dilemma*, str. 95, 96.

⁶¹ Valdevit, *Il dilemma*, str. 96.

⁶² Posvet v Trstu sta organizirala Univerza Trst in Deželni inštitut za zgodovino osvobodilnega gibanja. Referati so izšli v *Crisi di Trieste*. Gibjanskij je o tej tematiki objavil: *Sovjetske zveza in Jugoslavija leta 1945, Slovenija v letu 1945*. Ljubljana 1996, str. 53-70; *L'Unione sovietica, la Jugoslavia e Trieste, La crisi di Trieste*, str. 39-78; *La questione di Trieste fra comunisti italiani e jugoslavi, L'altra faccia della luna. I rapporti fra PCI, PCF e Unione Sovietica*, a cura di Elena Aga Rossi e Silvio Pons, Bologna 1997, str. 173-208; *Mosca, il PCI e la questione di Trieste (1943-1948)*, Dagli archivi di Mosca. *L'URSS, il Cominform e il PCI (1943-1951)*, a cura di F. Gori e S. Pons. Roma 1998 (*Annali*, 1995, VII, *Fondazione Istituto Gramsci*), str. 85-133. Leta 1987 je Gibjanskij objavil knjigo: *Sovietskij Sojuz i novaja Jugoslavija 1941-1947*. Moskva 1987.

jugoslovanske objave virov ter literaturo.⁶³ Gibjanskij citira gradivo v RZHIDNI,⁶⁴ zlasti korespondenco med sovjetskimi oz. (bivšimi) kominternovskimi voditelji (Georgi Dimitrov) in jugoslovanskimi ter italijanskimi vodilnimi komunisti, gradivo v AVPRF,⁶⁵ dnevnik Georgija Dimitrova, ki ga hrani Osrednji državni arhiv v Sofiji,⁶⁶ in gradivo v Arhivu Josipa Broza Tita ter Arhivu Jugoslavije v Beogradu.⁶⁷

Na osnovi virov v sovjetskih (ruskih) arhivih sta napisani tudi deli italijanske zgodovinarke Elene Aga-Rossi in ruskega zgodovinarja Victorja Zaslavskyja, izšli leta 1996 in 1997.⁶⁸ Med uporabljenimi viri bi izpostavila zlasti pogovore med sovjetskim ambasadorjem v osvobojenem Rimu Kostylevom in nekaterimi voditelji KPI (Palmiro Togliatti, Eugenio Reale, Celeste Negarville) ter njegova poročila Molotovu.⁶⁹ Tudi onadva uporabljata beograjske arhive.

Ob zgodovinarjih so to problematiko opisovali nekateri akterji. Prvi je o tej problematiki pisal Togliattijev naslednik Luigi Longo, a še v času, ko so bili po sporu z Informbirojem odnosi med obema partijama ohlajeni. Njegovi zaključki so zato pisani v skladu s takratno politiko italijanske partije in neverodostojni.⁷⁰ Bolj objektivna je objava Umberta Massole leta 1970.⁷¹ Isto leto je izšla tudi knjiga Pietra Secchie, v kateri so objavljeni tudi dokumenti, med njimi sporazum med italijansko in slovensko partijo 4. aprila 1944.⁷² O tej problematiki sta pisala tudi komisar divizije Garibaldi Giovanni Padoan⁷³ in vidni italijanski tržaški komunist

⁶³ DCO KPJ, NOR i revolucije; Makso Šnuderl: Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji, Ljubljana 1949; Dokumenti o spolnoj politici Socialističke federativne republike Jugoslavije. Beograd, 1984-1989; Temelji nove Jugoslavije. Beograd 1973; Momčilo Zečević: Jugoslavija 1918-1988. Tematska zbirka dokumenata. Beograd 1988.

⁶⁴ Fondi, ki jih citira Gibjanskij, imajo samo številčne oznake (f. 17, f. 495) in zato nimam podatkov o njihovi okvirni vsebini.

⁶⁵ Tudi ti fondi imajo le številčne oznake. Uporablja zlasti f. 06.

⁶⁶ Osrednji državni arhiv, Sofija, f. 146, ae 14, dnevnik Georgija Dimitrova. Elana Aga Rossi in Victor Zaslavsky najavljata, da bo dnevnik v kratkem izšel v angleščini pri Yale University Press - The Diary of Georgi Dimitrov 1939-1949, v The Soviet Union and the Italian Communist Party, 1944-8, The Soviet Union and Europe in the Cold War 1943-1953. London, New York 1996, str. 181 (Dalje: Aga-Rossi, Zaslavsky, The Soviet Union). Po mojih informacijah knjiga še ni izšla.

⁶⁷ AJBT, fond Kabinet maršala Jugoslavije; AJ, fond 507, CK SKJ; AJ, fond Edvard Kardelj.

⁶⁸ Aga-Rossi, Zaslavsky, The Soviet Union, cit. d.; ista: Togliatti e Stalin. Il PCI e la politica estera staliniana negli archivi di Mosca, Bologna 1997. Problematiko odnosov med italijanskimi in slovenskimi (jugoslovanskimi) komunisti obravnavata v 4. poglavju z naslovom Il PCI nella politica estera italiana e il problema di Trieste, str. 131-155.

⁶⁹ AVPRF, f. 098.

⁷⁰ Luigi Longo: I comunisti hanno sempre difeso l'italianità di Trieste, Rinascita, X, n. 12, dicembre 1953, str. 651-656; isti, I comunisti italiani e il problema triestino. Trieste-Roma 1954.

⁷¹ Umberto P. Massola: Una polemica tra comunisti italiani e sloveni durante l'ultimo conflitto mondiale, Critica marxista, Roma, VIII, 5, settembre-ottobre 1970, str. 209-221; Memorie 1939-1941. Roma 1972.

⁷² Pietro Secchia: Il Partito comunista italiano e la guerra di Liberazione 1943-1945. Ricordi, documenti inediti e testimonianze, Istituto Giangiacomo Feltrinelli. Milano 1973 (Annali, XIII, 1971).

⁷³ Giovanni Padoan: Abbiamo lottato insieme. Partigiani italiani e sloveni al confine orientale. Udine 1965.

Giorgio Iaksetich.⁷⁴ Na slovenski strani je spomine na medvojno dogajanje objavil Branko Babič.⁷⁵

Naj se na kratko dotaknem še problematike gradiva o slovensko-italijanskih odnosih za povojni čas, ki ga hranijo slovenski arhivi. Arhivsko gradivo za povojni čas (leta 1945-1954, ko je bilo vprašanje nove meje zaključeno), je prav tako najti v Arhivu Republike Slovenije, zlasti v njenih dislociranih enotah I in II, v fondih Komunistične partije Julijske krajine (Komunistične partije Svobodnega tržaškega ozemlja), fondih tamkajšnjih množičnih organizacij in v fondih oblastnih organov, zlasti Pokrajinskega naodnoosvobodilnega odbora za Slovensko primorje in Trst in njemu podrejenih organov. Gradivo o tej problematiki hranijo tudi Goriški muzej, Pokrajinski arhiv Nova Gorica in Pokrajinski arhiv Koper.

Za razliko od gradiva za medvojni čas, katerega velik del je bil dostopen slovenskim raziskovalcem, je bilo gradivo političnih in oblastnih organizacij, ki so delovale med leti 1945-1954 na območju Julijske krajine oz. od leta 1947 na območju Svobodnega tržaškega ozemlja, dolgo časa nedostopno. Gradivo so sprva hranili v Kopru. Novembra 1952 in januarja 1953 so večino predali Zgodovinskemu arhivu CK ZKS, del gradiva pa je še ostal v Kopru.⁷⁶ Kdaj je bilo ZA CK ZKS predano preostalo gradivo, nimam podatkov. Gradivo je nato ostalo v ZA CK ZKS do julija 1959, ko je bilo predano novoustanovljenemu Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja, saj so načrtovali, da bi njegovemu arhivu predali celoten arhiv CK ZKS. Do realizacije te zamisli ni nikoli prišlo.

V delovnem načrtu Zgodovinskega arhiva CK ZKS, napisanem 3. marca 1969, izpostavljajo, da je treba urediti vprašanje arhivskega gradiva CK KPSTO. Ker je arhiv hranil vse arhivske fonde partijskih organizacij, so menili, da sodi k njim tudi omenjeno gradivo. Kot je razvidno iz dopisa, ki ga je Zgodovinski arhiv CK ZKS poslal inštitutu 3. novembra 1970, so zahtevo po izročitvi arhiva utemeljevali z določbami Zakona o arhivskem gradivu in arhivih.⁷⁷ Po določbah tega zakona je CK ZKS samostojno opravljal službo varstva arhivskega in registraturnega gradiva ZKS. O zahtevi je 23. novembra 1970 razpravljaj svet inštituta in sprejel sklep, da se gradivo vrne, obenem pa zahteval nekatere delne fonde, ki jih je inštitut že hranil, in nepartijsko gradivo za čas pred letom 1941. Izročitev se je zavlekla in maja 1975 so bili predani fondi organizacij komunistične partije, saj je Zgodovinski arhiv CK ZKS ves čas zahteval prav vrnitev partijskega gradiva.⁷⁸ V arhivu

⁷⁴ Giorgio Iaksetich: La federazione di Trieste del PCI nei primi mesi dell'occupazione nazista, *Storia contemporanea in Friuli*, VII, n. 8, 1977, str. 265-302; La "svolta" dei comunisti triestini nel 1944 sul problema del confine orientale, *Bollettino dell'ISML di Trieste*, V, n. 1, aprile 1977, str. 1-9; L'impegno della Federazione triestina del PCI nella lotta contro l'occupazione nazista (primavera - autunno 1944), *Storia contemporanea in Friuli*, VIII, n. 9, 1978, str. 336-383.

⁷⁵ Branko Babič: *Primorska ni klonila. Spomini na vojna leta*. Koper 1982.

⁷⁶ ARS I, dosje fonda Glavni odbor Komunistične partije Julijske krajine. Arhiv je pregledala in prevzela komisija v sestavi Anton Ukmar, Jože Klavivar, Franček Saje in Ciril Dekval. Na reverzu 28. novembra je podpisan tudi Srečko Zavadlav.

⁷⁷ Uradni list LRS, št. 4, 24. 2. 1966.

⁷⁸ ARS I, dosje fonda GO KPJK, seznam gradiva KP STO, predanega Arhivu CK ZKS, 8. 5. 1975. Predani so bili naslednji fondi: GO KPJK (CK KPSTO), Okrožni komite KP STO za Tržaško okrožje skupaj z okrajnimi komiteji, Okrožni komite KPJK za Goriško, Mestni komite KPSTO Trst z okraji, dokumenti članov KPSTO.

IZDG so tako ostali fondi množičnih organizacij in oblastnih organov.

Junija 1975 je Zgodovinski arhiv CK ZKS za mnenje zaprosil enega od najvidnejših slovenskih primorskih komunistov in akterja takratnega dogajanja Antona Ukmara, ki je ocenil, da "nekateri deli arhiva Julijske krajine in STO še niso za javnost, ker bi sicer to kompromitiralo naše delo v tistem času in tudi naše zapupnike, ki prebivajo onkraj sedanje meje. Če bi ti podatki prišli v javnost, bi jih mogli naši politični nasprotniki izrabiti proti naši NOB in prizadevanjem za priključitev k Jugoslaviji ter bi poslabšali naše odnose z Italijo, pa tudi z zavezniki, ki so v maju 1945 zasedli to ozemlje. Italijanske oblasti bi mogle izrabiti nekatere dokumente proti posameznikom ali ustanovam, ki so takrat legalno podpirale interese Jugoslavije in ki so še sedaj na ozemlju Italije. Taki dokumenti se nahajajo v celotnem arhivu STO in Julijske krajine."⁷⁹ Pomembna je bila torej ocena, da se takšni dokumenti nahajajo v vseh fondih gradiva, zato je CK ZKS je zadolžil člana sveta inštituta Bogdana Osolnika, da na seji sveta sproži vprašanje vrnitve ostalega gradiva. Zahteva je bila realizirana oktobra 1977, ko so bili predani ostali fondi (skupaj 65 tekočih metrov) z izjemo večine gradiva Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora za Slovensko primorje in Trst.⁸⁰

Zgodovinski arhiv CK ZKS je septembra 1979 izdelal okvirni pregled. Gradivo je bilo nedostopno do leta 1986, ko so v arhivu za ureditev tega gradiva zaposlili arhivistko. Po tem letu je gradivo postopoma postajalo dostopno ne le za slovenske, ampak tudi za tuje raziskovalce, kar je razvidno tudi iz evidence obiskov. Leta 1990 je bilo gradivo skupaj z ostalim gradivom Zgodovinskega arhiva CK ZKS predano Arhivu Republike Slovenije.⁸¹ Sedaj je dostopno brez omejitev, z izjemo tistih, ki jih postavlja zakon o varstvu osebnih podatkov.

⁷⁹ ARS I, dosje fonda GO KPJK, zabeležka Antona Ukmara, 12. junij 1975. Pomisleki glede nevarnosti za posameznike so deloma utemeljeni, če vemo, da so italijanske oblasti organizirale nekatere procese proti sodelavcem slovenskega osvobodilnega gibanja. Najbolj znana sta procesa proti akterjem dogodkov v Porčinju in proti Beneški četi, glej ARS, f. GO SZDL, in v zadnjih letih ovadba proti nekaterim domnevni akterjem t.i fojb.

⁸⁰ ARS I, dosje fonda GO KPJK.

⁸¹ Arhiv Republike Slovenije je gradivo Zgodovinskega arhiva CK ZKS prevzel maja 1990.

Zdenko ČEPIČ

ORIS NASTAJANJA SLOVENSKO-HRVAŠKE MEJE PO DRUGI SVETOVNI VOJNI

Državo označuje tudi njeno ozemlje. Le-tega določajo državne meje. Vprašanje državnih meja in tudi notranja upravno ozemeljska razdelitev je za vsako državo posebnega pomena. Čeprav smo Slovenci dosegli svojo samostojno državo šele z osamosvojitvijo od Jugoslavije leta 1991, je v veliki meri vsa slovenska zgodovina povezana z ozemeljskimi in mejnimi vprašanji. Rezultat teh so bili zapisani ob osamosvojitvi v Temeljni ustavni listini o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije. V tej so bile opredeljene tudi meje nove države kot meje dotedanje Socialistične federativne republike Jugoslavije z Republiko Avstrijo, z Republiko Italijo in z Republiko Madžarsko v delih, kjer so te mejile na Republiko Slovenijo, meja z Republiko Hrvaško pa je bila opredeljena kot obstoječa meja v okviru dotedanje SFRJ.¹

Vse te meje imajo svojo zgodovino. Ta je glede na zemljepisni položaj slovenskega narodnega ozemlja dolga in burna, čeprav je šlo bolj za spreminjanje meja slovenskega etničnega ozemlja in ne toliko državnih meja. Slovensko ozemlje je bilo namreč od leta 1866 mejno do druge države le s Kraljevino Italijo. Državne meje so v resnici začele igrati vlogo, razen proti Kraljevini Italiji, šele po koncu prve svetovne vojne, ko se je večji del Slovenije vključil v novonastalo jugoslovansko državo in je prek slovenskega ozemlja tekla državna meja Jugoslavije s sosednjimi državami. Do takrat je bilo slovensko ozemlje razdeljeno v okviru avstroogrške države na dežele - kronovine in razen v primeru meje s Kraljevino Italijo ni bilo mejno območje. S pretrganjem državno pravnih vezi z avstroogrsko državo konec oktobra 1918 in nastankom Države Slovencev, Hrvatov in Srbov pa je postalo vprašanje državnih meja in ozemlja te države aktualno. Uveljaviti je bilo treba meje, ki niso bile povsem jasno postavljene proti Nemški Avstriji na severu, proti Madžarski na severovzhodu in proti Kraljevini Italiji. Ta meja je bila v resnici najbolj problematična, saj je Italija v skladu z Londonskim paktom iz aprila 1915 začela zasedati slovensko etnično ozemlje in vzpostavljati novo mejo. Meje s sosednjimi državami so bile vzpostavljene z mirovnimi pogodbami leta 1919 in 1920 (z Republiko Avstrijo 10. septembra v Saint-Germainu oziroma z razglasitvijo rezultatov plebiscita, ki je potekal 10. oktobra 1920 na Koroškem, z Madžarsko v Trianonu 4. junija 1920) oziroma z Italijo s pogodbo med Kraljevino SHS in Kraljevino Italijo v Rapallu leta 1920.

Državne meje z državami, ki mejijo na slovensko etnično ozemlje oziroma ga zaradi postavljenih meja tudi zasedajo, so bile vzpostavljene in načrtane z mednarodnimi pogodbami, medtem ko je bila razmejitev slovenskega ozemlja proti

---

¹ Uradni list Republike Slovenije, 1-4/25. 6. 1991.

sosednjemu hrvaškemu ozemlju ves čas od nastanka jugoslovanske države do njenega konca odvisna od njene notranje upravno ozemeljske ureditve.

***

V dvainsedemdeset in pol letnem obdobju življenja Slovenije v okviru skupne jugoslovanske države so bile vzpostavljene meje predvsem proti sosednjim državam, medtem ko so ostale meje znotraj države na ravni upravnih meja. Te so se spreminjale glede na spremembe v upravno ozemeljski ureditvi ne glede na narodno pripadnost prebivalstva in niti na zgodovinska dejstva. Ne glede na te upravne spremembe pa je meja med Slovenijo in Hrvaško temeljila v večjem delu na meji med deželama Kranjsko in Štajersko z bansko Hrvaško in Vojno krajino. Ta ni bila povsem upoštevana v obdobju med svetovnima vojnama niti pri slovenski meji na vzhodu in jugu proti Hrvaški, saj so bile posamezne manjše upravne enote (občine) vključene v večje po administrativnem načelu in ne po narodnostnem.

V Kraljevini SHS, opredeljeni z vidovdansko ustavo kot centralistična država brez priznavanja narodov, je temu načelu sledila tudi upravno ozemeljska ureditev. Največje upravne enote so postale z zakonom o teritorialni razdelitvi Kraljevine SHS, sprejetim junija 1922, oblasti, ki jih je opredelila Vidovdanska ustava glede na naravne, socialne in ekonomske ozire.² Celotna država je bila razdeljena na 33 oblasti ne glede na narodnostno sestavo prebivalstva. Tako je bila Slovenija razdeljena na dve oblasti, ljubljansko in mariborsko, pri čemer sta obe oblasti presegali slovenske narodnostne meje. V ljubljansko je bil vključen večinsko hrvaški okraj Kastav (do maja 1928), v mariborsko pa celotno Medjimurje. Z naslednjo upravno ozemeljsko ureditvijo je bila oktobra 1929 jugoslovanska država razdeljena na 9 banovin in na mesto Beograd kot posebno upravno enoto; v primeru Slovenije oziroma Dravske banovine je bilo v veliki meri upoštevano narodnostno načelo, čeprav ne v celoti. Medjimurje je postalo del hrvaške Savske banovine, tej pa je bil dodeljen tudi okraj Črnomelj, medtem ko je bil hrvaški okraj Čabar vključen v Dravsko banovino. To se je spremenilo z razmejnitvijo banovin konec avgusta 1931 z Zakonom o spremembah in dopolnitvah zakona o nazivu in razdelitvi Kraljevine na upravna območja. Okraj Čabar je prešel v Savsko banovino, okraj Črnomelj pa je prešel v Dravsko. Temu okraju je bila priključena žumberaška občina Radatovići, do tedaj v okraju Jastrebarsko. Medjimurska občina Štrigova je pripadla Dravski banovini, del na desnem bregu Mure, naselja Bednaj, Laza, Mala Koclja, okraju Lendava, na desnem bregu pa okraju Ljutomer, tri vasi iz čakovskega okraja pa so pripadle ptujskemu okraju. V Savsko banovino pa so prešle slovenske občine iz kočevskega okraja Osilnica, Draga in Trava.³ Prav tako so bile v Savski banovini belokranjske vasi Marindol, Milići, Paunovići, ki so sicer na levem bregu Kolpe. Vzrok je bil najbrž v narodnostni sestavi prebivalcev; bili so namreč Srbi unijatske veroizpovedi.

V času druge svetovne vojne je bilo Medjimurje vključeno v madžarsko zasedbeno območje oziroma je bilo priključeno decembra 1941 Madžarski, belokranjska

² Uradni list Deželne vlade za Slovenijo, 87-233/27. 6. 1921; čl. 95.

³ Krajevni leksikon Dravske banovine. Ljubljana 1937, str. 1-2.

naselja na levem bregu Kolpe pa so bila vključena v italijansko zasedbeno območje, v Ljubljansko pokrajino. V okvir Neodvisne države Hrvaške pa so bile v času druge svetovne vojne vključene Mokrice, katerih lastnik je bila zagrebška nadškofija.

***

Po drugi svetovni vojni se je poleg vprašanja meje na zahodu proti Italiji, odprlo nekaj mejnih vprašanj s Hrvaško. Bilo jih je sedem in vsa nikoli niso bila v celoti razrešena. Vzrok je bil v nepripravljenosti to vprašanje geodetsko urediti. Takšen je bil primer ob Muri, kjer se je zaradi neprestane menjave toka reke spreminjala tudi meja. Leta 1955 je Geodetska uprava LRS o tem poročala, da "ukrepi, ki so bili po tem vprašanju podzvati, so bili brezuspešni".⁴ Podobna situacija je bila ob izlivu Sotle v Savo; reka je spremenila strugo, tako da je bila meja postavljena na novo strugo. Šlo je za popravek meje v velikosti 240 ha nenaseljenega ozemlja. Glede na predvojno stanje je bila izvedena tudi sprememba meje ob Kolpi, med Travo in Osilnico.

Prvo in najtežje vprašanje je bilo glede območja predvojne občine Štrigova v Medjimurju, drugo je bilo vprašanje vasi v Beli krajini. Na novo pa je bila vzpostavljena meja v Istri, ki je formalno postala del jugoslovanske države leta 1947 oziroma 1954 in je šele tedaj postala pravilna razmejitvev med republikama resnično vprašljiva.

Čprav je bilo jugoslovansko državno-partijsko vodstvo prepričano, da so mednarodni spori s federativno ureditvijo jugoslovanske države in z deklariranim 'bratstvom in enotnostjo' v Jugoslaviji preseženi, so se kmalu po vojni pokazala ozemeljska nesoglasja med federalnimi enotami. Med vsemi republikami jugoslovanske federativne države so bila nerešena ozemeljska vprašanja, najtežje pa je bilo vprašanje razmejitve med Hrvaško in Srbijo oziroma Vojvodino. Meje republik niso bile natančneje opredeljene v nobenem zakonskem aktu. Jugoslovanska ustava iz januarja 1946 je sicer 'povedala' katere republike sestavljajo FLRJ, ni pa opredelila njihovega ozemlja, kar velja tudi za ustavo LR Slovenije iz januarja 1947. Glede razmejitve med republikami pa je jugoslovanska ustava določala, da to izvršuje Ljudska skupščina FLRJ in da se republiške meje ne morejo spreminjati brez njene privolitve; v slovenski ustavi pa je bilo določeno, da se meje LR Slovenije ne smejo spreminjati brez slovenske privolitve.⁵ Take določbe so bile tudi v vseh nadaljnjih ustavah.

O problematiki razmejitvev med jugoslovanskimi republikami tudi ni bilo nič napisanega niti v 'politični' niti v strokovni literaturi. V času, ko so politične razmere v jugoslovanski federativni državi s spori med jugoslovanskimi republikami v začetku devetdesetih let presegle 'politični' nivo in so se začeli 'razreševati' z orožjem, sta o mejah s poudarkom na notranji ozemeljski razdelitvi Jugoslavije

⁴ Arhiv Republike Slovenije, AS 223, Izvršni svet Ljudske skupščine Ljudske republike Slovenije, kabinet Borisa Kraigherja, (dalje AS 223, IS LRS, kabinet B. Kraigherja), f. 8.

⁵ Uradni list Ljudske republike Slovenije, 4a-20/24. 1. 1947; čl. 11.

zbrala arhivske vire beograjska arhivista Miodrag Zečević in Bogdan Lekić.⁶ Ugotavljata, da je vprašanje reševanja medrepubliških meja ovito v meglo in trdita, da razen za nekatere manjše medrepubliške razmejitve ne obstoje nikakršni pisni ali drugačni dokumenti. Ugotavljata, da osnovni problem ni v ohranjenosti gradiva, marveč v tem, da sploh ni bilo ustvarjeno, ker odgovorni državni organi teh vprašanj na načelni ravni niso reševali. Dokumente sta iskala med gradivom zveznega partijskega vodstva (Centralni komite, Politbiro CK, Izvršni komite, Komisija za mednacionalne odnose, za graditev ljudske oblasti) in državnih organov in ustanov (AVNOJ, NKOJ, Začasna ljudska skupščina DFJ, Ustavodajna skupščina, Prezidij Ljudske skupščine DFJ in FLRJ, vlada DFJ in FLRJ, Ministrstvo za konstituantno, Zvezna kontrolna komisija, ...).⁷ Ugotavljata, da je boljše stanje glede dokumentov o posameznih razmejitvah. To velja tudi za eno od razmejitev med Slovenijo in Hrvaško v letu 1946, za katero sta objavila 12 dokumentov. Ti so v glavnem iz fonda Kontrolne komisije pri predsedstvu vlade FLRJ; hranjeni so v Arhivu Jugoslavije v Beogradu. Gre za gradivo o razmejitvi na območju Ljutomera, kjer je bilo sporno območje predvojne občine Štrigova na meji med Prlekijo in Medjimurjem. To pa ni bilo edino mejno vprašanje med sosednjima republikama, čeprav se je to kazalo kot najbolj 'politično' problematično in so dokumenti ohranjeni v 'fondu' zveznih organov le o tej razmejitvi.

***

Mejno problematiko med posameznimi federalnimi enotami so začeli zvezni organi reševati kmalu po koncu vojne. Že junija 1945 je predsedstvo AVNOJ imenovalo komisijo, na čelu katere je bil Milovan Djilas.

Ločila naj bi mejo med Hrvaško in Vojvodino.⁸ Glede na ohranjene oziroma objavljene dokumente pa se je mejno vprašanje med Slovenijo in Hrvaško glede Štrigove začelo kazati jeseni 1945. Predvojna občina Štrigova, ta je bila sicer septembra 1937 razdeljena na dve, Štrigova in Razkrižje, je bila kot del Medjimurja v času vojne vključena v madžarsko zasedbeno območje. Po vojni pa je bilo območje Štrigove vključeno v Slovenijo, čeprav v Zakonu o upravni razdelitvi federalne Slovenije tamkajšnja naselja v okviru okraja Ljutomer niso bila navedena.⁹

O spornem mejnem območju med Slovenijo in Hrvaško na območju predvojne občine Štrigova so iz ministrstva za konstituantno DFJ poročali Predsedstvu Začasne ljudske skupščine DFJ že 22. septembra 1945 v okviru poročila o razmejitvenih problemih med vsemi federalnimi enotami; problem Štrigove je bil označen kot težji. Pomočnik ministra za konstituantno natančnejših podatkov sicer ni imel, navedel pa je, da je prišlo do "močnejšega spora med posameznimi voditelji iz Slovenije in Hrvaške". Zapisal je še, da zato, ker to vprašanje ni rešeno, se

⁶ Miodrag Zečević, Bogdan Lekić, *Državne granice i unutrašnja teritorialna podela Jugoslavije*. Beograd 1991 (dalje Zečević, Lekić, *Granice*), 182 strani.

⁷ Zečević, Lekić, *Granice*, str. V-VII.

⁸ Zečević, Lekić, *Granice*, dok. 37, 38, str. 121.

⁹ Uradni list predsedstva slovenskega narodnoosvobodilnega sveta in Narodne vlade Slovenije, 33-231/ 8. 9. 1945.

"povzročajo neugodni izpadi", ki škodujejo interesom tamkajšnjega prebivalstva in "ugledu ljudske oblasti". Pozval je Predsedstvo skupščine, naj ustanovi komisijo, ki naj vsa sporna vprašanja reši v soglasju s federalnima vladama.¹⁰

V začetku novembra 1945 je nastal dokument naslovljen na hrvaško ministertvo za notranje zadeve, v katerem je podan zgodovinski oris spornega območja Štrigove. V tem dokumentu (pisec ni naveden) gre za dokument iz fonda Komisije državne kontrole Vlade FLRJ, so bile navedene hude obtožbe na račun ravnanja slovenskih oblasti v Štrigovi. Povedano je, da je bilo po uradnem jugoslovanskem popisu leta 1931 v občini Štrigova med 6424 prebivalci 6278 Hrvatov in 108 Slovencev, vendar ker je bila občina Štrigova vključena v Ljutomerski okraj oziroma v Dravsko banovino, se je "takoj začelo z nasilno slovenizacijo prebivalstva in uvajanje slovenskega jezika v šole in tudi v upravo". Za dobo po drugi svetovni vojni, ko je bila Štrigova vključena v Slovenijo, pa je v dokumentu navedeno, da so "vodstveni kadri" iz okraja Ljutomer "podpirali šovinistične in oportunistične težnje neznanega števila posameznikov", kar je po mnenju pisca potrjevalo tudi odprtje šole v slovenščini in izpade proti hrvaškemu prebivalstvu. Poročilo med takšnimi izpadi navaja "napad nekih neodgovornih elementov izvršen dne 13. 1. 1945¹¹ na sekretarja okrajnega odbora Ljudske fronte v Čakovcu, ki so ga ob tej priliki oklofutali." Slovenska milica naj bi tudi prepovedovala prebivalstvu hoditi na sejem v Čakovec. "Iz vsega tega se vidi, da je na tem ozemlju izzvana nacionalna mržnja, in je posameznikom omogočeno, da odkrito agitirajo proti Hrvatom in Hrvaški in celo odkrito pretijo," je zapisal pisec in v nadaljevanju poročal o sestanku s "tovariši" iz Slovenije. Iz okraja Ljutomer so bili na pogovorih sekretarka okrajnega LO Danica Badovinac, in iz okrožja Maribor člana okrožnega LO Anton Peterin in Jože Pavlič, ta je bil tudi javni tožilec ter predstavnik slovenskega notranjega ministra, njegov pomočnik Boris Trampuž.

Na tem sestanku, bil je 28. oktobra, je po mnenju pisca poročila prišlo "do izraza nepravilno mišljenje tovarišev iz Slovenije", ki "nezadostno razumejo bratstvo in enotnost". Do takšne ocene je pisec prišel, ker so Slovenci predlagali, da se vprašanje spornega območja reši s plebiscitom. Na tem sestanku pa so vseeno sprejeli rešitev: v okraju Ljutomer naj bi ostali kraji oziroma območja krajevnih ljudskih odborov Razkrižje (z naselji Veščica, Šafarsko, Gibina), Robade (z naselji Strmec, Presika, Leskovčec) in Sv. Urban z vasjo Leskovec. Ti kraji so bili namreč v neposredni bližini Ljutomera in so bili nanj močno gospodarsko vezani. Na koncu je pisec menil, da je to spremembo treba uresničiti šele po volitvah v jugoslovansko ustavodajno skupščino, "ker v nasprotnem primeru zaradi nezdravega ustvarjenega stanja bi imeli lahko negativne posledice na volitvah".¹²

Iz dogovora očitno ni bilo nič in tudi po volitvah ni bilo mejno vprašanje urejeno. V začetku aprila 1946 je so bili namreč ljudski odbori Štrigova, Jalšovec, Grabrovnik, Železna gora, Statinec in Robade pa tudi Razkrižje in Sveti Urban vključeni v okvir LR Hrvaške. V upravni razdelitvi Slovenije iz začetka aprila 1946 ti

¹⁰ Zečević, Lekić, Granice, dok. 30, str. 108-109.

¹¹ Najbrž gre za napako, ki sta jo zagrešila uredilca dokumentov; najbrž je pravilen datum 13. oktober 1945.

¹² Zečević, Lekić, Granice, dok. 78, str. 161-162.

kraji niso bili navedeni.¹³ To pomeni, da jih zakonodajalec, Prezidij SNOS, ob pripravi zakona ni upošteval kot del slovenskega ozemlja, kar je bilo glede Razkrižja in še nekaterih krajev v nasprotju s sklepom sestanka iz konca oktobra 1945 o tem, da ti kraji ostanejo v okviru Slovenije. V novi upravni razdelitvi LRS, uza-konjeni septembra 1946, pa so bili kot del okraja Ljutomer navedeni Razkrižje, Gibina, Šafarsko, Veščica.¹⁴

Hrvaška oblast je začela v začetku aprila 1946 nemudoma vzpostavljati svoje oblastne organe in svoje miličnike. O tem je poročal sekretar OF Razkrižje, ki je zapisal, da ljudje zahtevajo ponovno priključitev k Sloveniji.¹⁵ Priključevanje k Hrvaški je bilo ustavljeno, ker je reagiral tudi okrožni ljudski odbor Maribor, burne pa so bile reakcije prebivalstva. Da ni bil dogovor realiziran, potrjuje dopis Hrvaškega notranjega ministrstva maja 1946 Ljudski skupščini FLRJ, v katerem so ponovili oris mejne problematike vključno s sklepi sestanka 28. oktobra 1945. Ta dopis-poročilo o mejnih vprašanjih med Slovenijo in Hrvaško, vanj je bilo namreč vključeno tudi vprašanje naselij v Beli krajini, je bil poslan z namenom, da jugoslovanska skupščina sprejme zakon o razmejitvi med republikama.¹⁶

Potem ko je bila mejna problematika med republikami očitno že zelo 'vroča', se je nerešenega vprašanja meja med republikami zavedla tudi jugoslovanska vlada in konec maja 1946 poslala republiškim vladam poziv za ureditev ozemeljskih in mejnih vprašanj. Razmejitve sicer niso vezali na rok, vendar so priporočili, da bi bilo treba morebitne ozemeljske ali mejne popravke izvesti čim prej, zato naj republiške vlade "čim prej" dostavijo "eventuelne predloge" o spremembah razmejitve. Predlogi so morali biti natančno razloženi s podatki o nacionalnem sestavu ozemlja, njegove ekonomske vezanosti in z motivi, zakaj se spremembe zahtevajo.¹⁷ To so bila očitno merila, ki jih je bilo treba upoštevati ob morebitnih željah ali zahtevah po spremembi meje oziroma po prehodu v okvir druge republike. Ljudska skupščina FLRJ pa takrat ni obravnavala mejne problematike med Slovenijo in Hrvaško in ni sprejela nobene zakonske rešitve. To se je zgodilo le v primeru sprememb meja med Hrvaško in Bosno in Hercegovino leta 1949, 1953 in 1956. Takrat je Zvezna ljudska skupščina sprejela tudi odlok o odobritvi meje med Slovenijo in Hrvaško v delu Istre. To je bil edini primer, da je jugoslovanska skupščina ravnala v skladu z 12. členom ustave, torej da izvršuje razmejitve ozemlja ljudskih republik.

Že jeseni 1945 so prebivalci na spornem območju izražali željo po priključitvi k Sloveniji. Po navedbi v poročilu, datiranem z 31. oktobrom 1945, kjer naslovnik in pisec v objavljenem dokumentu nista navedena, je bilo povedano, da so prebivalci vasi Železna Gora poslali maršalu Titu prošnjo po priključitvi k Sloveniji. V poročilu je bilo povedano, da so to vodili "Koroščevi ljudje" in da s tem "reakcija dobiva popularnost med ljudmi" ter da se "predstavniki ljudske oblasti, namesto

¹³ Uradni list Ljudske republike Slovenije, 26-119/3. 4. 1946.

¹⁴ Uradni list Ljudske republike Slovenije, 62-242/14. 9. 1946.

¹⁵ Zečević, Lekić, Granice, dok. 79, str. 162.

¹⁶ Zečević, Lekić, Granice, dok. 80, str. 164.

¹⁷ Zečević, Lekić, Granice, dok. 29, str. 108.

da delujejo v duhu bratstva in enotnosti, priključujejo tej kampanji.¹⁸ Vsekakor je pisec poročila o celoviti notranji mejni problematiki v Jugoslaviji želel prikazati problematiko Štrigove kot politični problem in to v okraju, kjer je nova oblast imela politične težave oziroma ni imela podpore, kar se je pokazalo na volitvah v ustavodajno skupščino. Tam je 'črna skrinjica' dobila na zvezni listi 36,7% glasov, več kot oba ljudskofrontna kandidata; prvi je dobil 34,3% in bil izvoljen, drugi pa 28,8%.¹⁹ Nasploh se je politično ta okraj po volitvah ocenjeval kot 'konservativen' ali celo 'reakcionaren' in pod močnim vplivom pastirskega pisma jugoslovanskih škofov, pa tudi druge propagande proti novi oblasti v Jugoslaviji. Večinoma je bilo tam kmečko prebivalstvo pred vojno tradicionalno vezano na katoliško-klerikalno stranko, po vojni pa se jih je močno prijel strah pred 'skupnimi kotli' in kolhozi. Koliko je na slab volilni rezultat v Ljutomerskem okraju vplival mejni spor zaradi Štrigove sicer ni mogoče ugotavljati, je pa dejstvo, da je v vasi Sveti Urban, ki je po dogovoru med delegacijama Slovenije in Hrvaške konec oktobra 1945 sicer pripadla Sloveniji, bil delež v 'črni skrinjici' v vsem okraju največji; od 369 oddanih glasov je bilo v 'črni skrinjici' 277 kroglic (75%).²⁰

Kakšno je bilo vzdušje med ljudmi na spornem mejnem območju, kaže zapisnik izrednega zbora volilcev v Razkrižju iz začetka junija 1946. Udeležilo se ga je okoli 700 oseb, povabili pa so tudi predstavnike okraja Čakovec. Glavni govornik je bil iz Čakovca, ki je povedal, da je prišel na zbor z namenom, da zbranim pove o priključitvi Razkrižja k Hrvaški. Reakcija je bila burna; prisotni so menili, da bi priključitev njihovega kraja k Hrvaški zanje pomenila nacionalno smrt in želeli so vedeti, kdo jih je lahko priključil, kdo je to odločil. Zvedeli so, da je bila to komisija, ki je obiskala Ljutomer. Delegat Čakovca se je strinjal z ljudmi, da zaradi bližine Ljutomera ne želijo pripadati hrvaškemu okraju Čakovec in menil, da ljudi ni mogoče prisiliti, če ne želijo živeti na Hrvaškem in da "prisiljevanja ne bo".²¹ Nasprotovanja so bila tudi v drugih krajih; iz Robade so poslali telegram vladi FLRJ, "ker je napravljena krivica slovenskemu narodu".²²

V začetku junija 1946 je bila ustanovljena nova komisija, ki naj bi rešila obmejni ozemeljski spor med republikama. Ta komisija, vodila sta jo notranja ministra Slovenije in Hrvaške, Ivan Maček-Matija in Ivan Krajačić-Stevo, se je sestala v Ljutomeru 3. junija 1946 v prostorih partijskega komiteja na hitro, "za pet minut"²³ in sprejela sklep o priključitvi celotega območja predvojne občine Štrigova, to je bilo osem krajevnih ljudskih odborov (Razkrižje, Štrigova, Jalšovec, Robade, Slatnjak, Sv. Urban, Železna gora, Grabrovnik) k Hrvaški, torej tudi naselij, ki naj bi po odločitvi prve komisije pripadla Sloveniji. V Razkrižju s tem niso bili seznanjeni, kajti v okrajnem ljudskem odboru Ljutomer jim o teh sklepih niso želeli govoriti, tako da se je predsednik KLO obrnil neposredno na okrožni ljudski odbor Maribor, kjer mu je sekretar potrdil odločitev o priključitvi k Hrvaški.

¹⁸ Zečević, Lekić, Granice, dok. 34, str. 117.

¹⁹ Drago Novak: Volitve v Ljutomerskem okraju v letu 1945 in 1946. Prispevki za novejšo zgodovino, 1997, št. 2 (Ferenčev zbornik), str. 443.

²⁰ Prav tam.

²¹ Zečević, Lekić, Granice, dok. 81, str. 164-165.

²² Zečević, Lekić, Granice, dok. 82, str. 165.

²³ Zečević, Lekić, Granice, dok. 83, str. 167.

Reakcije pri ljudeh teh vasi so bile ostre; najbolj nezadovoljni so bili vaščani Razkrižja in Robada, kjer je živel 95% Slovencev. V Jalšovcu, Sv. Urbanu in Slatnjaku je bilo prebivalstvo mešano, z večino Slovencev, vendar so tudi Hrvati izkazovali željo po priključitvi k Sloveniji, je povedal na 'zaslišanju' pred Kontrolno komisijo zvezne vlade sekretar KLO Razkrižje. V krajih Železna gora, Štrigova in Grabovnik pa je bila večina prebivalcev Hrvatov, med katerimi jih je tudi večina, poleg Slovencev, želela biti vključena v LR Slovenijo. V Grabovniku pa so izrazili željo po upravni vključitvi v Slovenijo, pouk v šoli pa so želeli v hrvaščini; v tem kraju in v Štrigovi naj bi bilo med predstavniki oblasti tudi mnenje, da ni pomembno, kateri republiki bodo upravno pripadali.²⁴

Na odločitev o priključitvi k Hrvaški, ki sta jo sprejela notranja ministra obeh republik na hitro, sta vložila pritožbo na Komisijo državne kontrole zvezne vlade predsednik KLO Razkrižje Simon Kutnjak, tudi član okrajnega ljudskega odbora Ljutomer in na volitvah v ustavodajno skupščino namestnik drugega kandidata na listi OF, in sekretar Ivan Horvatič, član okrajnega odbora OF Ljutomer. Komisija državne kontrole je zato ustanovila še eno, v resnici že tretjo komisijo, za razmejitve med Slovenijo in Hrvaško. V njej sta bila predsednika kontrolnih komisij slovenske in hrvaške vlade, Vida Tomšič in dr. Pavle Gregorič ter Lepa Perović. Najprej je v Beogradu Lepa Perović 'zaslišala' pritožitelja, kasneje pa so njune izjave preverili še z 'zaslišanjem' šefa odseka za notranje zadeve okrajnega LO Ljutomer, ki je bil na šolanju v Zemunu. Člani komisije pa so obiskali tudi prizadete kraje in opravili razgovore z ljudmi 'na terenu', pa tudi s političnimi aktivisti in funkcionarji na obeh straneh meje in že 12. junija napisali poročilo. To je bilo za razmejitve odločilno.

Reakcije na odločitev o priključitvi k Hrvaški so bile zlasti v Razkrižju zelo burne. Ljudje so postavljali slavoloke z napisi "Zahtevamo, da se spoštuje volja ljudstva", "Mi smo Slovenci, Slovenci bomo ostali" in izobešali slovenske zastave. V Ljutomeru so na protestnem zborovanju nosili med ostalimi tudi transparent z napisom "Trst Jugoslaviji, Razkrižje Sloveniji". Hrvaške oblasti, ki so po sklepu komisije Maček-Krajačić smatrale to ozemlje kot del LR Hrvaške so reagirale in zapirale ljudi; ko so zaprli neko žensko, je pred miličniško postajo demonstriralo 40 žensk, katere so tudi za kratek čas priprli. Na zaslihanje je moral v Čakovec tudi predsednik KLO Razkrižje Kutnjak. Zanj pa je bila ugotovitev Kontrolne komisije, da je "kulak" in da je storil nekaj gospodarskih nepravilnosti in prekrškov. Komisija je ugotovila, da je hrvaška milica s svojimi postopki razmere še bolj zaostрила in da je miličnikom v Štrigovi za grobo postopanje z ljudmi dajal spodbudo komandant okrožne milice iz Varaždina.²⁵

Po mnenju dveh najaktivnejših 'borcev', da ostane Razkrižje v Sloveniji, predsednika in sekretarja KLO Razkrižje, so bili razlogi za to predvsem ekonomski, namreč oddaljenost krajev od okrajnega središča, Ljutomer na eni in Čakovec na drugi strani, oziroma oddaljenost od trga, pa tudi nacionalni. Oba sta menila, da so ti kraji kulturno in prosvetno vezani na Slovenijo in na slovenski jezik, politično pa vezani na Osvobodilno fronto. Med krajani Razkrižja je namreč močno nego-

²⁴ Zečević, Lekić, Granice, dok. 82, str. 165-166.

²⁵ Zečević, Lekić, Granice, dok. 84, str. 171.

dovanje zbudil prihod dveh hrvaških učiteljev le nekaj dni po dogovoru Matija Maček-Stevo Krajačić o priključitvi k Hrvaški, ko sta želele prevzeti šolo. V Razkrižju je namreč pouk že od leta 1931, ko je bil kraj sicer v Savski banovini, potekal v slovenščini. Kmetje so pretestirali pred šolo, tako da sta učitelja odšla v Ljutomer na partijski komite izvesti prevzem šole, sekretar okrajnega komiteja pa je izdal slovenskim učiteljem dekret, da morajo v štirih dneh šolo zapustiti. Partijski sekretar, po rodu iz Ribnice na Dolenjskem, poslan je bil v Ljutomer potem, ko je oblast doživela na volitvah v ustavodajno skupščino poraz, pa je krajanu Razkrižja, ki je o tem pripovedoval v Ljutomeru, zagrozil z aretacijo. Na krajane Razkrižja pa so po pripovedovanju predstavnikov tamkajšnje oblasti vplivali tudi hrvaški duhovniki, ki so zahtevali "od vsakega da se ne imenuje več Slovenca, da ne bo hodil na sestanke in da na njih ne bo vpil, da je Slovenec."²⁶

Navedbe iz pritožbe in izjave predsednika in sekretarja KLO Razkrižje je na terenu preverila komisija Kontrolne komisije. Ugotovila je, da je vprašanje vključitve ozemlja predvojne občine Štrigova predvsem izraz hrvaških politikov iz Čakovca in Varaždina in ne želja tamkajšnjega prebivalstva ter da večina prebivalstva nima "posebno oblikovane zavesti o narodni pripadnosti" ter da so se opredeljevali za Medjimurce. Na koncu je komisija Komisije državne kontrole ugotovila, da pripada predvojna občina Štrigova zgodovinsko Medjimurju in s tem k Hrvaški, da pa je "prodiranje slovenskega narodnega občutka" začel Korošec in da kampanjo vodijo "bivši Koroščevi agitatorji" in sprejela sklep, da območja KLO Razkrižje in Robađe pripadejo LR Sloveniji, ostali del predvojne občine Štrigova pa LR Hrvaški. Mejo naj bi potegnili komisiji okrožnih odborov Maribor in Varaždin ter da se na naslednjem zasedanju Skupščine FLRJ sprejme zakon o razmejitvi med republikama, v katerem bo rešeno tudi mejno vprašanje v Beli krajini.

S tem je bilo vprašanje meje med Slovenijo in Hrvaško na območju med Prlekijo in Medjimurjem rešeno, čeprav zvezna skupščina ni nikoli izdala zakona o razmejitvi med republikama. Leta 1955, ko se je pripravljala v zvezi z komunalnim sistemom nova upravna ureditev, je sicer prišlo do razprave v Razkrižju za priključitev k Hrvaški, vendar po mnenju predstavnika UDV iz Murske Sobotice, ki je poročal v Ljubljano na 'notranje ministrstvo', to ni bilo resno. Za priključitev k Hrvaški so se takrat navduševali štirje večji kmetje, ki so to utemeljevali s parolo, da so na Hrvaškem manjši davki in da tam nimajo zakona o viničarjih. V tej depeši je omenjen tudi problem hrvaškega župnika v Razkrižju in verskih obredov ter verouka v hrvaškem jeziku.²⁷

Glede cerkvene uprave je ostalo to območje sporno do leta 1994, kar je predvsem zaradi bogoslužja v hrvaškem jeziku med slovenskim prebivalstvom povzročalo odpor. Po sklepu Svetega sedeža je bilo območje Razkrižja zagrebške nadškofije vključeno v mariborsko škofijo.

²⁶ Zečević, Lekić, Granice, dok. 82, str. 168.

²⁷ ARS, IS, kabinet, Boris Kraiger, f. 8 (64); depeša 17. 8. 1955.

***

Drugo večje mejno vprašanje z LR Hrvaško pa je bilo na območju Bele krajine. To je bilo sicer manj politično problematično in občutljivo, zato najbrž ni bilo potrebno 'prenesti' reševanje na zvezni nivo, tako da o tem v zveznih državnih organih ni dokumentov. Konec oktobra 1946 je le ugotovljeno, da bo tudi za to območje sprememba meje na Kolpi vključena v predviden zakon o razmejitvi med republikama,²⁸ katerega naj bi na priporočilo Komisije državne kontrole vlade FLRJ sprejela zvezna skupščina. Povsem brez problemov je očitno bilo rešeno vprašanje upravne oziroma republiške pripadnosti predvojne občine Radatovići; pred drugo svetovno vojno je bila sicer upravno priključena k Dravski banovini, po vojni pa je bila vključena v Hrvaško razen naselja Drage. Meja v Beli krajini je bila namreč formirana na razmejitvi, kakršna je bila vzpostavljena med italijansko okupacijsko upravno enoto Ljubljansko pokrajino in NDH sklenjeni z državnimi pogodbami 18. maja in 8. julija 1941. Takrat so bile v okvir Ljubljanske pokrajine vključene tudi vasi Marindol, Milići, Paunovići, ki so na na levem, slovenskem bregu Kolpe, a so bile pred drugo svetovno vojno zaradi narodnostne oziroma verske pripadnosti prebivalstva v okviru Savske oziroma banovine Hrvaške. V prvi povojni upravno razdelitvi Slovenije iz začetka septembra 1945 so bile te tri vasi v okraju Črnomelj.²⁹ Prebivalci so sicer zahtevali priključitev k Hrvaški, vendar je po pogovorih med predstavniki obeh republik meja ostala na reki Kolpi. Maja 1946 je hrvaško notranje ministrstvo poslalo dopis zvezni Ljudski skupščini, v katerem so poročali, da so prebivalci teh treh vasi podali prošnjo, da naj zvezna skupščina te kraje priključi te kraje k Hrvaški. Pobudo za priključitev k Hrvaški so vodili ljudje, ki naj bi bili znani kot prekupčevalci, mnogi podpisi na prošnji poslani v Zagreb pa naj bi bili ponarejeni. V prošnji so bili navedeni razlogi: nacionalni sestav, namreč večina je bilo Srbov, da so pred vojno že bili upravno v Hrvaški in da jih na Hrvaško veže jezik, običaji in "večja možnost kulturno-prosvetnega dela v njihovem materinem jeziku", pa tudi ekonomska vezanost na Karlovac. Navedeno je bilo še, da je o tem dosežen sporazum s Slovenijo, ni pa bilo povedano kdaj, kdo in s kom.³⁰ Zakon sicer ni bil nikoli sprejet, območje Marindola pa glede na upravno ureditev ni bilo v začetku februarja 1948 več v Sloveniji.³¹ V času popisa prebivalstva marca 1948 so bile sporne belokranjske vasi z levega brega Kolpe del Hrvaške. V LR Slovenijo so bile predvsem zaradi vztrajanja večine prebivalstva ponovno vključene leta 1952; merilo je 958 ha (9,58 km²).

V Beli krajini pa je bil vključena v Slovenijo tudi Draga, naselje pri Suhorju, predvojno v okraju Radatovići, ki je bilo v času vojne del NDH. Ta kraj, kjer so živeli prebivalci srbske narodnosti, je bil vključen v Slovenijo na željo prebivalcev zaradi gospodarske in prometne vezanosti na Metliko. Ozemlje vključeno v Slovenijo je merilo 335 ha (3,35 km²).

²⁸ Zečević, Lekić, Granice, dok. 34, str. 117.

²⁹ Uradni list Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta in Narodne vlade Slovenije, 33-231/8. 9. 1945.

³⁰ AS 223, IS LRS, kabinet B. Kraigherja, f. 8; Poročilu o razmejitvi med LR Slovenijo in LR Hrvaško, 12. 9. 1955.

³¹ Uradni list Ljudske republike Slovenije, 9-55/23. 2. 1948.

Glede na predvojno upravno ureditev oziroma banovinske meje je bila sprememba meje izvedena tudi na območju Drage, Trave, Žurge, Osilnice in Bosiljeve Loke. To ozemlje, pred vojno je bilo v okviru Banovine Hrvaške, je merilo 11.769 ha (117,69 km²).

***

Prvič je bila meja med jugoslovanskima republikama po 2. svetovni vojni začrtana v Istri. Jasna meja med Slovenci in Hrvati ni bila tam nikdar postavljena. Obstajale so upravne in sodne meje, ne pa politične, ki bi temeljile na etnični pripadnosti tamkajšnjega večinskega prebivalstva. Ozemlje Istre do mirovnega sporazuma z Italijo, podpisanega v Parizu 10. februarja 1947 oziroma do septembra 1947, ko je mirovni sporazum začel veljati, ni bilo vključeno v jugoslovansko državo, temveč je bilo v con B Julijske krajine pod upravljanjem Vojaške uprave jugoslovanske armade. Takrat je bila potegnjena razmejitev med slovenskim in hrvaškim delom Istre. Šlo je v resnici za razmejitev upravnih enot, okrajev Koper in Hrpelje-Kozina na slovenski in okrajev Buje in Buzet na hrvaški strani. Osnova razmejitev je bila na etnični pripadnosti večinskega prebivalstva, na eni strani slovenskega, na drugi hrvaškega. Meja med Slovenci in Hrvati v Istri je bila predstavljena leta 1948 očitno po zbiranju informacij na terenu je potekala tako:

„Pričenši na zapadu pri Jadranskem morju tvori reka Dragonja, ki se izliva v morje v Sičjolskem zalivu (Vallone Siccirole) narodnostno mejo med Slovenci in Hrvati od samega izliva navzgor proti izviru in sicer do točke, ki leži na reki Dragonji južno od frakcije Hrpeljci (kat. občina Boršt), vendar pa tako, da se je po zadnjem popisu prebivalstva (december 1947) tudi prebivalstvo naselja Škudelin (kat. občina Kaštel), ki leži južno od reke Dragonje, priznalo Slovencem.

Južno od frakcije Hrpeljci narodnostna meja zapuša Dragonjo, se obrne proti jugo-vzhodu, ter pusti vas Kučibreg (kat. občina Topolovec) na Hrvaškem, a vasi Topolovec in Hrvoj (kat. občina Topolovec) na slovenskem narodnostnem ozemlju. Ko prekorači državno mejo med STO in Jugoslavijo, se v ostrem klinu obrne proti jugu ter tako obide naselje Močenigi (kat. občina Topolovec), ki imajo hrvaško prebivalstvo. Južno od Abitantov (kat. občina Gradinja), ki so slovensko naselje, se nadaljuje narodnostna meja v pravcu vzhoda, pri čemer so Toniši (kat. občina Šalež) slovenska, a Kluni (kat. občina Zrenj) hrvaška frakcija. Frakcija Banići ostanejo na hrvaškem ozemlju, a frakcija Radini (severno od Saleža) imajo mešano slovensko in hrvaško prebivalstvo.

Severno od vasi Štreped, ki ima hrvaško prebivalstvo, prekorači narodnostna meja državno cesto Sočerga-Buzet, pusti naselje Sveti Duh na hrvaškem ozemlju, ter se nato v severo-vzhodnem pravcu nadaljuje do kote 882 vzhodno od Rakitovca, ki je slovenska vas. Tu zadobi narodnostna meja severno-zapadni pravec ter nato v velikem polukrogu obide celo katastrsko občino Jelovice, ki imajo hrvaško prebivalstvo, pusteč na severu v slovenskem narodnostnem ozemlju katastrsko občino Podgorje in katastralno občino Golac z vsemi svojimi frakcijami (Brdo, Gojaki, Golac in Zagrad).

Od kote 1025 se nadaljuje narodnostna meja v ravni črti proti vzhodu preko kot 856, 901, 812, tako da katastralna občina Mune s kraji Vele in Male Mune ostanejo hrvaške, a vasi Poljane (kat. občina Poljane), Podgrad (kat. občina Pod-

grad), Račice (kat. občina Račice), Starad (kat. občina Starad), Pasjak (kat. občina Pasjak) in Šapjane (kat. občina Šapjane) slovenske.

Južno od železniške postaje Šašjane prekorači narodnostna meja železniško progo Št. Peter na Krasu-Reka, a južno od vasi Rupa (kat. občina Rupa) magistralo Trst-Reka.

Severno od vasi Lipa (kat. občina Lipa), ki je hrvaška vas, spremeni narodnostna meja pravec E v NEE, ter južno od Sušaka (kat. občina Sušak), ki je slovenska vas in severno od Lisca (kat. občina Lisac), ki je hrvaška vas, prehaja v redko ali pa sploh nenaseljeno hribovito ozemlje Snežniškega masiva, dokler ne doseže staro jugoslovansko-italijansko državno mejo.³²

Čeprav so v krajih Rupa, Šapjene, Pasjak in Brdce živeli prebivalci, ki so se leta 1945 v popisu, izvedenem v coni B Juliske krajine izrekli večinoma za Slovence (v Rupi 96,1%, v Šapjanah 94,6%, v Pasjaku 98,5%, v Brdcih 100%), pa so se zaradi ekonomske odvisnosti teh naselij od Reke in tudi zaradi boljše zagotovljene preskrbe v LR Hrvatski, leta 1947 odločili za priključitev k Hrvaški. Do leta 1918 so namreč spadali ti kraji v okraj Volosko-Opatija; leta 1942 pa so ti kraji po dogovoru slovenskih in hrvaških partizanov spadali k Sloveniji, v okvir delovanja slovenskih partizanskih enot in organov.³³

Prva etnična razdelitev Istre med Slovence in Hrvate je bila izvedena v času vojne, februarja 1944, ko sta se v vasi Maliji nad Lucijo pri Piranu sestala predstavnika slovenskih in hrvaških vojaško-politični organov narodnoosvobodilnega gibanja, da sta se dogovorila glede organizacijsko teritorialne razmejitve zaradi vojaško-operativnih razlogov. Vojaško-operativna razmejitev je bila tudi prva etnična razdelitev Istre med Slovenci in Hrvati.³⁴ Takrat sta se pogajalca sporazumela, da bo meja tam, "kjer se konča ozemlje, ko govorijo ljudje izrazito slovensko". Meja, ki sta jo načrtala na tej osnovi je potekala: od izliva Dragonje v morje, po njenem toku navzgor do pod vasi Topolovec, od te pa so bile vasi na vzhodu do nad Šterpeta pred Buzetom slovensko ozemlje, od tam pa je tekla mejna črta na sever proti pogorju Čičarije in na prelaz Mala vrata.³⁵ Milan Guček, ki je s slovenske strani načrtal to mejo, je v pripombah, ki jih je poslal na pripravljen zemljevid Slovenije in njene upravne razdelitve pripravljen novembra 1944 v Znanstvenem inštitutu predsedstva SNOS, zapisal: "Ostrega prehoda med slovenskim in hrvaškim življenjem itak ni." Natančneje pa je opredelil mejo v Istri: "Od morja teče proti toku reke Dragonja do pod vasi Brič, kjer se obrne na višine jugo-vzhodno in zajame skrajne vasi Kučibreg, Topolovec, Abitante, Reperca, Kljune, Flege, Žonte do potoka Brečana. Tu se obrne na sever do pred vasi Črnica, kjer krene na vzhod oziroma na severo-vzhod pod vasjo in železniško postajo Rakitovec in nato dalje severo-vzhodno proti Čičariji. Vsi kraji, ki so severno od te

³² AS 1569, Centralni komite KP Svobodnega tržaškega ozemlja, Pokrajinski agitprop KPJK.

³³ AS, IS LRS, kabinet B. Kraigherja, f. 8; Poročilo o razmejitvi med LR Slovenijo in LR Hrvaško, 12. 9. 1955.

³⁴ Leon Marin: Dogovor o organizacijsko-teritorialni (vojaškooperativni) razmejitvi je ostal temelj za poznejšo mejo med republikama. Vprašanje oblikovanja slovenskega etničnega in dr. žavnega prostora s posebnim poudarkom na slovensko-hrvaški meji v Istri. Ljubljana 1998, str. 53.

³⁵ Milan Guček: Počakaj do prihodnje pomladi. Koper 1959, str. 196-200.

črte, pripadajo slovenskemu narodnostnemu ozemlju.”³⁶

Takšna razmejitvev je obveljala tudi v coni B Julijske krajine. Po podpisu mirovnega sporazuma z Italijo februarja 1947, ko je bilo ustanovljeno Svobodno tržaško ozemlje, razdeljeno na dve coni, je bila v coni B, kjer je bilo kot teritorialno-oblastna organizacija vzpostavljeno Istrsko okrožje z dvema okrajema, Koper in Buje, po mejni črti na Dragonji, vzpostavljena razmejitvev med tema okrajema. Ta razmejitvena črta med okrajema cone B STO je po podpisu londonskega sporazuma oktobra 1954, ko je ozemlje cone B STO prešlo pod suverenost Jugoslavije, postala v resnici prava meja med republikama jugoslovanske federacije.

Bilo je sicer nekaj sprememb po uveljaviti mirovne pogodbe z Italijo na območju od Topolovca do Črnic, kjer je hrvaška stran zahtevala obnovo stare upravne meje. V okvir LR Hrvaške so prešle katastrske občine Topolovec, Gradin, Sočergo in Črnica. Razen zadnje so bile vse zaradi želje oziroma zahtev tamkajšnjih prebivalcev vrnjene v LR Slovenijo.

Sporno med Slovenijo in Hrvaško je postalo območje na vzhodnem pobočju Koprskih brd, v notranjosti slovenskega dela Istre, s krajema Gradin in Pregara. Za oblastne organe obeh republik to ni bilo niti sporno, bolj so nasprotovanje zaradi vključitve k Hrvaški izražali tamkajšnji prebivalci. Ti so bili po večini Slovenci, saj se jih je po štetju leta 1945 kar 87,3% izreklo za Slovence. Po koncu vojne so bili ti kraji vključeni v okraj Koper, ki je bil v okviru cone B Julijske krajine. Po formiranju cone B STO so postali del okraja Sežana. To so ostali do aprila 1947, ko so bili s sklepom Oddelka za zakonodajo in izgradnjo ljudske oblasti pri Predsedstvu Vlade LRS krajevni ljudski odbori Gradin, Pregara in Črnica vključeni v hrvaški okraj Buzet. O tem sta se pred tem, februarja 1947 pogovarjali komisiji CK KPS in KPH.³⁷ Ljudje, ki so se na ‘plebiscitu’ o pripadnosti teh k slovenskemu ali hrvaškemu narodnoosvobodilnemu gibanju, ki ga je leta 1944 izvedel na tem območju Okrožni odbor OF za Slovensko Istro, večinsko izrekli za pripadnost k Sloveniji, so začeli izražati nezadovoljstvo. Vrstila so se množična protestna zborovanja, oblastni in politični organi so dobivali resolucije, katerih pobudniki so bili člani KP in SKOJ. Skupino, ki pa je bila za priključitev k Hrvaški, pa so sestavljali “reakcionarni elementi” z župnikom iz Pregare na čelu. Še pred priključitvijo k Hrvaški so se predstavniki okraja Sežana, sekretar okrajnega komiteta KPS, šef odseka za notranje zadeve OLO Sežana in pooblaščenec UDV dogovorili s predstavniki okraja Buzet, da bodo na območju Gradina, Pregare in Črnice ostali slovenski učitelji in slovenski miličniki.³⁸ Te pa so hrvaške oblasti takoj zamenjale s hrvaškimi, slovenski učitelji pa so ostali do leta 1949.³⁹ Kljub protestom pa so politično-oblastni organi sežanskega okraja videli v tem “načrten razdor enotnosti in bratstva” in bili mnenja, da ni potrebno spremeniti sklepa o priključitvi k Hrvaški,

³⁶ ARS III, f. 451, II/3.

³⁷ Poročila oziroma zapisnika tega sestanka ni moč dobiti, kar so ugotavljali že septembra 1955 poročilu o razmejitvi med LR Slovenijo in LR Hrvaško pripravljenem za Izvršni svet LS LRS. ARS, IS, Kraigherjev kabinet, f. 8.

³⁸ ARS I, CK ZKS 3, Okrajni komite KPS Sežana, šk. 30.

³⁹ Pokrajinski arhiv Koper (dalje PAK), Izjava Danila Petrinje, 11. 7. 1955.

marveč začeti z gradnjo ceste, ki bo omogočala lažjo dostopnost do Buzeta.⁴⁰ Mnenje, da glede geografske lega spadajo ti kraji k okraju Koper, je podal tudi geograf dr. Svetozar Ilešič, ki je skupaj s predstavniki CK KPS še pred odločitvijo o priključitvi k Hrvaški, sodeloval pri pogovorih s hrvaško stranjo.⁴¹ Protesti niso prenehali, ljudje so bili zelo ogorčeni in so večkrat celo napadli aktiviste, ki so jim prišli utemeljevati priključitev k Hrvaški, bojkotirali so direktive iz Buzeta in demonstrativno niso plačevali davkov, prejemati pa niso hoteli niti živilskih nakaznic. Mnogi medvojni aktivisti narodoosvobodilnega gibanja so bili postavljeni pred sodišče "pod pretvezo, da širijo nacionalno mržnjo in šovinizem".⁴²

Potem, ko je po podpisu Londonskega sporazuma postalo ozemlje cone B STO del Jugoslavije, se je med prebivalci teh krajev še okrepilo prepričanje za priključitev k Sloveniji. Najbrž pod tem vtisom je v 3. decembra 1954 sprejel okrajni ljudski odbor Buzet sklep o vključitvi območja občine Gradina k Sloveniji. To so utemeljili z geografskim, ekonomskim in narodnostnim razlogom, ker so bili mnogi zaposleni v Kopru, pa tudi "viški pridelkov iz te občine se prodajo v Kopru", za Slovence pa se je opredeljevala večina prebivalcev.⁴³ O tem sklepu so obvestili Izvršni svet LR Hrvaške, vendar se ni do poletja leta 1955 zgodilo nič, zato je konec junija 1955 predsednik okrajnega ljudskega odbora Buzet na množičnem sestanku v Gradinu izjavil, da če se ne bodo pristojni republiški organi dogovorili, bo kraj poslej spadal v okraj Buje. To je spodbudilo prebivalce, da so poslali na okrajni ljudski odbor Koper delegacijo, ki je zahtevala priključitev k Sloveniji.⁴⁴ Teden dni kasneje sta se sestali delegaciji izvršnih svetov Slovenije in Hrvaške. Sprejeli do sklep, da se območje občine Gradin priključi k LR Sloveniji. Na tem sestanku pa so sprejeli še sklep o razmejitvi v dolnjem toku reke Dragonje po "faktičnem stanju, t.j. od izliva reke Dragonje v morje, pa do mosta preko Dragonje, ki je nahaja pod vasjo Kaštel, ter dalje navzgor po sedanjem stanju."⁴⁵ To poročilo je odobril tudi Izvršni svet LRSlovenije.

Decembra 1955 je sabor LR Hrvaške sprejel sklep o priključitvi krajev Abitanti, Belvedur, Brezovica, Gradin, Koromači-Boškini, Močunigi, Pregara in Sirči k Sloveniji. S tem je soglašala slovenska skupščina,⁴⁶ to spremembo pa je potrdila tudi jugoslovanska zvezna skupščina,⁴⁷ v skladu z jugoslovansko ustavo. To pa je tudi edini primer, da je bil postopek določanja meje med Slovenijo in Hrvaško uradno, z zakonom urejen in zaključen.

Na območju Dragonje pa se je kmalu po vključitvi okrajev Koper in Buje k Sloveniji oziroma k Hrvaški pojavilo vprašanje razmejitve. Ko je bilo leta 1952

40 ARS I, CK ZKS 3, Okrajni komite KPS Sežana, šk. 30.

41 PAK, Poročilo o razmejitvi med LR Slovenijo in LR Hrvaško na območjih okraja Koper v LR Sloveniji ter okrajev Buje in Buzet v LR Hrvatski, 6. 7. 1955.

42 PAK, Izjava Danila Petrinje, 11. 7. 1955.

43 Po popisu prebivalstva leta 1953 se je v občini Gradenj opredelilo za Slovence 790 prebivalcev, 114 za Italijane in 100 za Hrvate. ARS, IS, Kraigherjev kabinet, f. 8; Poročilo o razmejitvi med LR Slovenijo in LR Hrvaško, 12. 9. 1955.

44 PAK, OLO Koper; Uradna zabeležka z dne 6. 7. 1955.

45 PAK Zapisnik z dne 14. 7. 1955.

46 Uradni list Ljudske republike Slovenije, 7-22/23. 3. 1956.

47 Uradni list Federativne ljudske republike Jugoslavije, 15-142/ 4. 4. 1956.

Istrsko okrožje oziroma cona B STO upravno ozemeljsko razdeljena v skladu z jugoslovansko ureditvijo na okraje in občine, je bilo glede razmejitve med okrajema Koper in Buje na Dragonji to različno tolmačeno. Hrvaška stran je želele mejo po toku reke, slovenska pa po meji katastrske občine, ki je segala na levi breg reke, vse do vznožja hrbta hribov. Razlika je znašala 92 ha. O tej razmejitvi so razpravljali predstavniki izvršnih svetov Slovenije in Hrvaške julija 1955 hkrati z vprašanjem območja Gradine, za katerega so se dogovorili, da se priključi k Sloveniji, medtem ko do rešitve območja dolnjega toka Dragonje niso prišli. Po mnenju sekretariata za zakonodajo in organizacijo IS LRS iz leta 1956 pa naj bi meja tekla po toku Dragonje, zato so naselja, ki so sicer bili na območju katastrske občine Sečovlje, a so na levem bregu, Mlini, Škrile in Bužin, pripadali Hrvaški.

O mejni problematiki dolnjega toka reke Dragonja je potekala med republikama številčna in večletna stalna korespondenca. Šlo je predvsem za urejanje upravnih in geodetskih vprašanj, ki so imela v veliki meri razloge v urejenju pravnopremoženskih zadev. Želja je bila urediti vprašanje zemljiške knjige in katastrskih operatov. To je bilo sicer predvsem geodetsko vprašanje zaradi regulacije struge Dragonje. Geodetsko vprašanje glede celovitosti katastrskih občin na tem območju ne glede na republiške meje se je vleklo, a do sporazuma med republikama ni prišlo. Kljub pogovorom o meji na toku reke Dragonje od njenega izliva v morje do vasi Kaštel, ni bilo pravno, z izdanim aktom, to vprašanje nikdar urejeno.

S tem je bila slovensko-hrvaška meja v Istri, ki je potekala po mejah katastrskih občin in je bila v resnici administrativnega značaja, na terenu je ni bilo zaznati, vzpostavljena in je ostala nespremenjena do osamosvojitve obeh jugoslovanskih republik junija 1991. Dotedanja republiška meja med Slovenijo in Hrvaško je postala državna meja. Ta na zemljišču še ni označena, obstajajo pa še odprta mejna vprašanja, zlasti glede meje na morju.

Jože PRINČIČ

GOSPODARSKA REFORMA IZ JULIJA 1965 - NAJRESNEJŠI IN NAJBOLJE PRIPRAVLJEN POSKUS KORENITE PREOBRAZBE JUGOSLOVANSKEGA GOSPODARSTVA

Novi gospodarski sistem in mala reforma

Politične spremembe, do katerih je maja 1945 prišlo na pretežnem delu slovenskega ozemlja, so bile usodnega pomena tudi za gospodarsko življenje na tem prostoru. Oblast so namreč prevzeli komunisti, ki so potem v naslednjih dveh letih zamenjali zasebno pobudo z državno ter uvedli centralistični planski sistem.

Na začetku petdesetih let je prišlo do prvega poskusa korenite spremembe gospodarskega sistema. Zaradi polovičarskega pristopa pa v praksi ni moglo priti do radikalnega preobrata, temveč le do manjših sprememb temeljnega odnosa med politiko in gospodarstvom ter med delom in administracijo. Tako je bil novi gospodarski sistem le srednja pot med staro, dogmatično miselnostjo, po kateri mora država še naprej organizirati in obvladovati proizvodnjo, menjavo in odrediti namensko uporabo presežnega dela, ter novo miselnostjo, po kateri bodo podjetja sama bolje planirala proizvodnjo blaga, potrebnega za trg, kot pa državni organi.¹ Liberalnejši gospodarski sistem pa je poleg tuje pomoči zagotovo veliko pripomogel k temu, da se je leta 1952 končalo štiriletno obdobje nazadovanja in začelo obdobje gospodarskega prebujanja in hitrejšje gospodarske rasti, ki je potem trajalo do leta 1960.

Zaradi zunanjih spodbud in zahtev iz bolj razvitih republik je na začetku leta 1961 prišlo do drugega poskusa kakovostnih sprememb gospodarskega sistema. To je bila t. i. mala reforma, s katero je pomlajeni partijski vrh hotel odstraniti ovire na poti do urejenega notranjega trga, uravnotežene zunanjetrgovinske blagovne menjave in večjih pristojnosti podjetij pri razdelitvi in uporabi ustvarjenega dohodka. Tudi ta reformni poskus, ki so ga partijski voditelji primerjali s tretjo revolucijo in odločilno gospodarsko prelomnico, je ostal na pol poti. Kot je kasneje priznal Boris Kraigher, se niso zavedali, na kakšne težave bodo naleteli, niti nanje niso bili pripravljene zato so nastale probleme reševali "nedosledno, prakticistično, diletantsko in kompromisarsko."² Poleg tega pa leto 1961 ni bilo najbolj primerno za uresničevanje reformnih idej, saj je bila takrat v državi gospodarska kriza na višku.³

¹ Podrobneje glej: Jože Prinčič, Oblikovanje koncepta novega gospodarskega sistema in politika ključne kapitalne graditve v letu 1951, PNZ, 1987, št. 1-2, str. 201-229; isti, Prehod na novi gospodarski sistem, PNZ, 1988, št. 1-2, str. 153-173.

² Arhiv republike Slovenije (ARS), d. e. I, fond Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije (CK ZKS) III, šk. 15, Zapisnik razširjene seje Izvršnega komiteja CK ZKS, 29. 1. in 30. 3. 1962.

³ Glej: Jože Prinčič, V začaranem krogu: slovensko gospodarstvo od nove ekonomske politike do ve-

Uvod v gospodarsko reformo

Po sprejemu zvezne ustave so reformske sile znotraj najvišjih partijskih in državnih teles prešle v napad. Konec leta 1964 je CK KPJ sprejel pomembne politične odločitve, ki so široko odprle vrata novim zahtevam. S tem so se začele priprave za nov reformni poskus, ki je bil boljše pripravljen in tudi širše zasnovan.

Pomembna okoliščina, ki je pospešila reformne priprave in potem pomagala ohraniti navidezno premoč liberalne struje vse do začetka sedemdesetih let, je bil pojav "liberalizma" v Sloveniji in Jugoslaviji. To je bilo izrazito znotraj partijsko gibanje, ki je imelo svojo vizijo urejanja mednacionalnih odnosov in demokratičnejše preureditve političnega in gospodarskega življenja v državi. Ekonomski koncept slovenskih "liberalcev", katerih neformalni vodja je bil Stane Kavčič,⁴ pa je bil v praksi težko izvedljiv. Na eni strani so namreč priznavali obstoječe stanje, se pravi socialistični sistem, vodilno vlogo Zveze komunistov in družbeno lastnino. Na drugi strani pa so ocenjevali, da je slovensko gospodarstvo preobremenjeno z značilnostmi centralističnega in v težko industrijo usmerjenega sistema. Po njihovem bi Slovenija v bodočem razvoju morala dati prednost hitrejšemu razvoju terciarnih in storitvenih dejavnosti, svetovanja in inženiringa, energetike in ekologije. Vpeljala naj bi še druge oblike lastnine (na primer delničarstvo), se začela bolj povezovati s sosednimi in zahodnoevropskimi državami ter dati večjo težo policentričnemu razvoju. Zahtevali so tudi uresničitev načela narodne (republiške) suverenosti. Izhajali so iz tega, da bi bilo treba v bodoče mednacionalne odnose uravnavati po konfederativnem načelu. Republike naj bi financirale potrebe federacije s kotizacijo, dobile pa večjo pravico do neposrednih interesnih povezav tako znotraj države kot v mednarodnih odnosih. Federacija bi torej izgubila vlogo posrednika. Slovenija bi na ta način postala most med razvitim severom in nerazvitim jugom. Sama bi lahko najemala tuja posojila ter prevzela tudi odgovornost za njihovo vrnitev.⁵

Prva in druga "faza" reforme

Prva polovica leta 1965 je bila uvod v gospodarsko reformo. Preoblikovana je bila zvezna vlada ter sprejeti nekateri dolgo pričakovani predpisi, ki so nedvoumno napovedali, da so pred vrati pomembne odločitve na gospodarskem področju. Reforma se je uradno začela 24. julija 1965, ko je zvezna skupščina sprejela novo zakonodajo in potrdila reformne cilje. Boris Kraigher, ki je bil osrednja osebnost novih prizadevanj, je ob predstavitvi teh ciljev poudaril, da so v razvoju prišli do točke, ko gospodarstvo v razmerah ozkega in zaprtega jugoslovanskega trga ne more več napredovati in se uspešno razvijati. Po njegovem je bila glavna naloga reforme, da omogoči "bistveno razširitev trga kot enega pglavitnih regulatorjev

like reforme 1955-1970, Zbirka Ekonomska knjižnica, Ljubljana, Cankarjeva založba, 1999, str. 117-150.

⁴ Stane Kavčič je bil v letih 1958-1963 predsednik Republiškega sveta Zveze sindikatov Slovenije, od 1963-1966 predsednik ideološke komisije CK ZKS, v letih 1967-1972 pa predsednik Izvršnega sveta Skupščine SR Slovenije.

⁵ Božo Repe, "Liberalizem" v Sloveniji, Borec, 1992, št. 9-10, str. 702.

gospodarskih gibanj" ter da "odpre hitrejši proces intenziviranja gospodarstva, ker je bil to pogoj za širše vključevanje našega gospodarstva v svetovno tržišče".⁶ Med temeljne gospodarsko politične cilje reforme so spadali še stvarnejše gospodarsko napredovanje ter večje pristojnosti republik, bank in podjetij.

Prva "faza" reforme je trajala do konca leta 1966. V tem času so bili njeni gospodarski cilji potisnjeni v ozadje, v ospredje so prišle ideološke in politične zahteve. Po Beogradu je februarja 1966 začela krožiti šala, da se je reforma zaradi mraza in raznih zamrznitev že "skrčila" za prvi dve črki. Gradivo za tretjo sejo CK ZKJ je sicer kot osrednji cilj gospodarske reforme postavilo uravnoteženje trga in cen, učinkovito naložbeno politiko, naraščanje storilnosti ter širše in uspešnejše vključevanje v mednarodno delitev dela. Hkrati pa je gospodarsko reformo začelo predstavljati zgolj kot obliko razrednega boja oziroma nadaljevanje boja za revolucionarne spremembe in preobrazbo družbe. Ker je "globlje" posegla v proizvodjalne odnose in "nas približuje realizaciji takšnih odnosov, s katerimi bodo delovni ljudje kot svobodno združeni proizvajalci neposredneje obvladovali lasne pogoje in sredstva dela", je bila označena kot oblika boja za samoupravljanje in "podlaga za mednacionalno razumevanje in solidarnost vseh delovnih ljudi (...)."⁷ Kot je dejal na 4. plenumu CK ZKS marca 1966 Janko Smole, je reforma postala "širši družbeni in idejni koncept".⁸ V tem času je reforma prinesla vrsto pozitivnih učinkov: cene, življenjski stroški in inflacija so se ustalili, zmanjšale so se investicije in vloga države pri razpolaganju z akumulacijo, rasli so osebni dohodki in storilnost, začelo se je s prestrukturiranjem gospodarstva in uvajanjem novih tehnologij. Kljub temu pa skupen obračun ni bil spodbuden. Ukrepi in posegi so bili v glavnem finančne narave (devalvacija dinarja, omejitev proračunske porabe, zmanjšanje davčnih obveznosti države, administrativno povečanje cen in njihova prilagoditev zunanjim cenam itn.), medtem ko se pomembnejših delov gospodarskega sistema, na primer planiranja in razširjene reprodukcije, niso niti dotaknili. Pokazalo se je tudi, da so se podjetja "uspešno" upirala prilagajanju ostrejšim pogojem gospodarjenja.

Drugo obdobje v gospodarski reformi se je začelo leta 1967. V prvih mesecih tega leta je bila še vedno vidna precejšnja želja po nadaljevanju reformskih zamisli in ureditvi gospodarskih razmer. Veljati so začeli številni novi gospodarski pedpisi, ki so napovedali, da se bodo nadaljevale spremembe na področju amortizacije, osebnih dohodkov, naložb v blagovni promet, kreditnem, deviznem in zunanjetrgovinskem sistemu. Takrat so se okrepila razmišljanja o nekaterih "spotakljivih" problemih, s katerimi so se socialistično gospodarstvo in njegovi politični upravitelji soočali že nekaj časa. Za strokovno javnost so bila najbolj zanimiva tista, ki so bila povezana z liberalnejšim odnosom do tujega kapitala, ter zasebne pobude v terciarnih dejavnostih, se pravi gostinstvu, turizmu, obrti in trgovini. Partijski vrh je v tem času ugotovil, da so reformo obravnavali preveč ozko, zato je podprl zahteve po večji učinkovitosti, smotnejšem poslovanju in sistemskih spremembah v negospodarskih dejavnostih. Kljub vsem naporom pa se tudi v

⁶ ARS, d. e. 1, CK ZKS III, Osebna zbirka Borisa Kraigherja, šk. 20, Ekspoze v zvezni skupščini, 24. 7. 1965.

⁷ Delo, št. 52, 24. 2. 1966, Aktualni problemi boja za izvajanje reforme.

⁸ ARS, d. e. 1, CK ZKS III, Zapisnik 4. plenuma CK ZKS, 24. in 25. 3. 1965.

drugi "fazi" niso približali pričakovanim rezultatom. Novi predpisi, ki jih je izdala zvezna vlada, so bili neučinkoviti. Obremenitev gospodarstva se je povečala, kapital se je zbiral le v osrednjih bankah. Gospodarskim težavam, ki so se okrepile, so se pridružili še problemi na negospodarskem področju.

Konec leta 1967 je v državi že začelo prevladovati mnenje, da je treba reformo končati. Okrepile so se kritike, da je za vse težave kriva reforma in da se s tem, ko se večajo socialne razlike, ustvarjajo različni pogoji poslovanja, večajo razlike med osebnimi dohodki in življenjsko ravnijo, slabša položaj kulture, odstopa od temeljnih načel socializma itn. Zagovorniki te usmeritve so poskušali dokazati, da je reforma ugodna samo za razvitejši republiki, zlasti za Slovenijo, ki je "iznašla formulo" za vključitev v reformo in se je zato "nekako najlažje navadila na ostre pogoje", tako da ji "celo ustrezajo".⁹ V takem ozračju sta najvišja partijska organa v državi oktobra 1967 na skupni seji pritegnila ugotovitvam, da je reforma propadla in da je za večino naštetih problemov treba poiskati nove rešitve. Njegovi člani so "seciranje" neuspešnih poskusov za rešitev pomembnih gospodarskih težav končali z ugotovitvijo, da se krepí odpor do reforme tako v intelektualnih krogih kot tudi med člani ZK v negospodarstvu. Leta 1968 so tudi v obeh najrazvitejših republikah izgubili upanje, da se da program gospodarske preobrazbe uspešno in pravočasno zaključiti. V naslednjem letu so že prevladale pesimistične ocene, češ da je reforma propadla. Druga "faza" gospodarske reforme ni dočakala svojega uradnega zaključka. Ob koncu šestdesetih let so se reformna prizadevanja upočasnila in izgubila prednostni položaj. Predstave o reformi so postale splošne in zapletene, za njimi pa ni bilo nič ali skoraj nič vsebine. Vladajoča politika je na očitke, da je reforma zastala in se tudi odmaknila od prvotne zasnove, začela odgovarjati s tem, da korenita gospodarska preobrazba pač ne more biti enkratno dejanje in časovno omejen proces, temveč da je to dolgoleten in dolgotrajen "proces stalnega in zelo živahnega prenavljanja in modernizacije celotnega gospodarstva".¹⁰

Reformna načela so bila opuščena leta 1971. S tem so se v Jugoslaviji za petnajst let prenehala prizadevanja za vpeljavo tržnega sistema.

Gospodarska reforma ter slovenska politika in gospodarstvo

Spomladi leta 1965 so se v Sloveniji okrepile govornice, da so pred vrati večje izpopolnitve gospodarskega sistema, s katerimi bi zagotovili nadaljnjo rast industrijske proizvodnje, splošno in osebno porabo prilagodili dejanskim zmožnostim in rezultatom gospodarjenja ter povečali izvoz. V slovenskem političnem in državnem vodstvu pa tudi med gospodarstveniki in direktorji podjetij so takrat obsodili poskuse zvezne vlade, da bi do izboljšanja gospodarskih razmer prišli bodisi tako, da bi omejili vse oblike porabe in tako (vsaj začasno) ustavili proces nadaljnega razvoja gospodarskega sistema, bodisi tako, da bi vse težave reševali s politiko močne roke, se pravi s premočrtnim omejevanjem sredstev in pravic podjetij ter planskimi ukrepi administrativnega pomena. V naši republiki je bila večina za

⁹ ARS, d. e. 1, CK ZKS II, šk. 701, Analiza uresničevanja družbenega plana razvoja SRS v letih 1966 - 1970, Zavod SRS za planiranje, 27. 6. 1968.

¹⁰ Delo, št. 322, 26. 11. 1967, Sklepi CK ZKJ o nekaterih aktualnih idejnih in političnih problemih reforme.

pospešeno izpopolnjevanje gospodarskega sistema in za reformo. Slovenska pričakovanja je maja 1965 lepo izrazil Janko Smole: "Reforma je nujna (...) možnosti za parcialno razvijanje sprememb so zožene in izčrpane".¹¹ Po mnenju uvodničarja Gospodarskega vestnika zaradi številnih nepravilnosti in problemov v gospodarstvu v Sloveniji že oktobra 1964 "prav gotovo ne bi več našli treznega človeka, ki se ne bi zavzemal za nujne ukrepe, da spravimo naše nacionalno gospodarjenje spet v pametne okvire".¹²

Kljub veliki naklonjenosti reformnim načelom pa so v naši republici imeli pomisleke proti nekaterim napovedanim ali že izpolnjenim ukrepom. To je najbolj veljalo za splošno zamrznitev cen ter za tiste ukrepe, ki so bili namenjeni uskladitvi denarno - blagovnih odnosov. Zamrznitev cen je zaustavila prizadevanja slovenskih podjetij, da bi se popravile neustrezne cene njihovih izdelkov, zato so te ukrepe sprejeli z "mešanimi" občutki in strahom, da se bo položaj podjetij še poslabšal. Med predloženimi spremembami gospodarskega sistema so najbolj "navijali" za popravke investicijskega sistema. Menili so, da je že skrajni čas, ko se morata končati "investiranje brez finančnega kritja v nedogled" in praksa, da politika odreja posamezne razvojne programe. Pričakovali so, da bo reforma izpeljala decentralizacijo akumulacije ter tako omogočila podjetjem, da bodo lahko povečala naložbe v osnovna sredstva iz lastnih skladov, odpravila pa še druge probleme pri financiranju investicij, začevši z odplačevanjem anuitet.

V slovenskem partijskem vrhu so se tudi zavedali, da ima reforma poleg pozitivne, svetle strani, tudi negativno plat. Bili so prepričani, da bo njene slabosti slovensko gospodarstvo zelo občutilo, zlasti zaradi velikega deleža predelovalne industrije. Prve težave so pričakovali ob devizni reformi, ki naj bi Sloveniji prinesla veliko škodo in izgube. Tem naj bi zagotovo sledile še večje, nastale zaradi zaprtja nedonosnih podjetij in brezposelnosti. Največje težave pa naj bi nastopile takrat, ko bi bilo treba spremeniti gospodarsko miselnost, se pravi takrat, ko "bo treba spremeniti vse ekonomske in neekonomske predstave, ki danes obstajajo (in ko bo) treba revolucionirati vse dosedanje koncepte gledanja na posamezne gospodarske probleme".¹³ Tako kot pred podobnimi dogodki v preteklosti je CK ZKS tudi na začetku poletja 1965 izhajal iz tega, da bodo "probleme rešili, če bodo dobili politično bitko".¹⁴ Zato je svoje članstvo in najvišje državne organe večkrat opozoril na to, da je treba pripraviti široko in dobro pripravljeno političnopropagandno akcijo, ki naj bi ustvarila ugodno politično ozračje.

Po sprejetju reformske zakonodaje in ciljev se je splošno navdušenje v Sloveniji za gospodarske spremembe že nekoliko poglelo. Edino politični vrh je reformo sprejel s "popolnoma jasno politično zavestjo, pozitivno in ji dal vso potrebno podporo".¹⁵ Prebivalstvo in večji del občinskih funkcionarjev jo je sprejel "bolj z zaupanjem in politično vero v vodstvo in avtoriteto tega vodstva kot pa s stvarnim

¹¹ ARS, d. e. 1, CK ZKS III, šk. 32, Zapisnik seje Izvršnega komiteja CK ZKS, 26. 6. 1965.

¹² Gospodarski vestnik (GV), št. 80, 9. 10. 1964, Senčna stran konjunktura.

¹³ ARS, Izvršni svet skupščine SR Slovenije (IS SRS), Magnetogrami sej, šk. 16, Zapisnik 5. seje Izvršnega sveta skupščine SRS, 8. 5. 1965.

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ Glej opombo 8.

razumevanjem vsega tega".¹⁶ Ekonomisti, tudi najvidnejši, so javno izrazili svoj podporo reformi. Del gospodarstva, se pravi direktorji, člani uprave in strokovni kader, pa jo je sprejel s skepso in nerazumevanjem. Za njimi so stala podjetja, ki so jih novi ukrepi prizadeli tako, da so jim dvignili proizvodne in druge stroške, povečali prometni davek, zmanjšali dohodeke, spremenili njihove proizvodne programe itn. Peko iz Trziča je bilo eno izmed redkih slovenskih podjetij, ki je lahko javno priznalo, da je reforma povečala njegov dohodek. Prebivalstvo z nizkimi dohodki je reformo kritiziralo, saj je bilo zaradi dviga cen oziroma življenjskih stroškov za več kot 50 odstotkov zelo prizadeto.¹⁷

Ugotovitve, do katerih so konec leta 1965 prišli v Ljubljani so pokazale, da se reformna načela uresničujejo "presentljivo" počasi. Študija, ki so jo izdelale strokovne službe slovenskega izvršnega sveta, je sicer opozorila na nekatere znake ugodnejših gospodarskih gibanj v drugi tretjini leta 1965. Tako se je začel spreminjati način delitve dohodka med gospodarstvom in družbenopolitičnimi skupnostmi v korist podjetij, povečala so se vlaganja v obratna sredstva, uvoz se je začel umirjati, izvoz pa naraščati. Vse to pa je bilo premalo, da bi se lahko celotna gospodarska dejavnost odvijala na višji ravni, slovensko gospodarstvo pa vsaj približalo temeljnim ciljem družbenega plana za to leto. Kajti porast družbenega proizvoda, storilnosti in proizvodnje so bili manjši od načrtovane ravni; v industriji so najbolj nazadovale prav najrazvitejše panoge predelovalne industrije. Stvarna poraba, zaposlovanje in naložbe pa so presegli načrtovano raven.¹⁸ Ob tem pa investicijska statistika še ni upoštevala vrste nepokritih obveznosti. Vrednost zalog se je v primerjavi s preteklim letom povečala za 27%, zadolževanje in delež neplačanih terjatev za 11%. Povečalo se je število podjetij, ki so poslovala z izgubo. Pri kooperaciji so bili doseženi zelo slabi uspehi. Na področju politike cen, v deviznem in bančnem sistemu se je administrativno odločanje še okrepilo. Novi ekonomski instrumenti so precej zmanjšali vlogo republik na gospodarskem področju; tako je bila republika omejena pri delitvi dohodka, ki je bil dosežen na njenem ozemlju. Hkrati pa je zaradi premikov v cenah začel dohodek odtekati iz Slovenije; prvič zaradi nižjih cen, ki so jih dosegali slovenski izvozniki na trgih zahodnih držav, in drugič zaradi večjih stroškov, potrebnih za izdelavo visokokakovostnih izdelkov, primernih za prodajo na teh zahtevnih trgih.

Opravljeni obračun gospodarskih dosežkov iz konca leta 1966 ni bil nič bolj spodbuden od tistega iz prvega reformskega leta. Bil je nazoren dokaz, da v gospodarstvu še ni prišlo do kakovostnih sprememb, ki so jih za to leto načrtovali. Domače ocene so sicer govorile o tem, da so se leta 1966 povečali slovenski bruto proizvod, izvoz, storilnost, osebna poraba, realni osebni dohodek, vlaganja v

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ ARS, d. e. 1, CK ZKS III, šk. 32, Zapisnik seje Izvršnega komiteja CK ZKS, 17. 8. 1965.

¹⁸ Po družbenem planu je bil predviden porast družbenega proizvoda za 9%, dosežen pa le 3-4%, storilnost naj bi bila večja za 7%, bila pa je le za 3,5%. Indeks industrijske proizvodnje je v prvem četrtletju v primerjavi z letom 1964 znašal 107%, v tretji četrtini je bil 103,5% in na koncu 100,4%. Realna poraba je porasla za 11%, torej za več kot proizvodnja in storilnost. Investicije naj bi bile za 1-2% pod ravnijo iz leta 1964, toda bile so za 17% večje. - ARS, IS SRS, Urad sekretarja, fasc. 62, Analiza razvoja v letu 1965 in ocena možnosti razvoja SR Slovenije v letu 1966, 7. 1. 1966; prav tam, fond Skupščine Slovenije (SS), Republiški zbor, fasc. 13, Zapisnik 32. seje Republiškega zbora, 15. 2. 1966.

obratna sredstva in tudi realni investicijski obseg. Toda hkrati so morale priznati številne pojave, zaradi katerih se je začela gospodarska stabilnost "rahljati". To so bili nižja rast celotne proizvodnje (nazadovanje industrijske proizvodnje in železniškega prometa), rast cen, zadolževanja in izdatkov splošne porabe, prekomerno povečanje zalog, neupoštevanje oziroma neizvajanje sklepov o reviziji novogradenj in revalorizaciji osnovnih sredstev. Banke so bile še vedno zunaj reformskih prizadevanj, razvoj terciarnih dejavnosti še ni dosegel večjega napredka, vpliv znanosti na proizvodnjo je bil premajhen. Odliv strokovne delovne sile iz vseh delov Slovenije v tujino se je zelo povečal. Po mnenju dr. Aleksandra Bajta se je slovenska politika konec tega leta znašla v položaju, ko se je bilo treba odločiti ali za hitrejšo stopnjo rasti ob manj storilnem gospodarstvu ali pa za stabilno gospodarstvo s počasno rastjo.¹⁹

Analiza uresničevanja družbenega plana SR Slovenije v letu 1967 je pokazala, da je v tem letu sicer prišlo do nekaterih pozitivnih in kakovostnih premikov, ki so jih omogočile spremembe na kreditno - monetarnem, zunanjetrgovinskem področju, v deviznem sistemu in pri amortizaciji. Cene proizvajalcev industrijskih izdelkov so rasle povprečno le za 2,5%, cene kmetijskih pridelkov ter industrijskih izdelkov pa za 4,7% oziroma 6,3%. Storilnost je porasla za 12%, družbeni proizvod je naraščal hitreje kot fizični obseg proizvodnje, izvoz blaga in storitev je bil večji od povečanega družbenega proizvoda. Ti dosežki pa so pomenili, da je bil uresničen sorazmerno majhen del "rezerv in možnosti", s katerimi je računal plan, zato je bila gledano v celoti raven gospodarske dejavnosti v letu 1967 precej nižja kot v preteklem letu. Celotna gospodarska politika je bila izrazito restriktivna, kar se je odražalo predvsem v omejitvi rasti splošne investicijske porabe. Naložbe v posodobitev in obnovo so se zmanjšale, izraba obstoječih industrijskih zmogljivosti se ni povečala, poslabšalo pa se je gospodarjenje z obratnimi sredstvi. Vse to je negativno delovalo na plačilno bilanco, deficit v trgovanju s konvertibilnim tržiščem je naraščal, kot je tudi suficit v trgovini s klirinškim trgom. Proizvodnja je prepočasno napredovala. Po sprostitvi cen v letu 1966 in porastu liberaliziranih cen je leta 1967 na tem področju prišlo le do neznatnih premikov; pogoji prodaje na notranjem trgu so se zaostri, podjetja so imela težave pri prodaji industrijskega blaga. S tem pa seznam težav, s katerimi se je morala otepati vladajoča partija, še ni bil končan. Večati so se začeli tudi problemi na negospodarskem področju. Pokazalo se je, da tukaj reforma sploh ni bila pripravljena, zato so vedno večje omejitve postavljale pod vprašaj normalno delovanje kulture, zdravstva, pokojninskega sistema itn. V Sloveniji so se zavedali, da z "interesi reforme ni mogoče zagovarjati siromašenja kulture".²⁰

Zaradi vseh naštetih in še drugih težav so se konec leta 1967 morali v naši republici "sprijazniti" s tem, da je proces gospodarske prerazporeditve dolgoročna stvar. CK ZKS je novembra obravnaval analizo problemov, ki so bili v ospredju pri izvajanju gospodarske reforme. Ta dokument, ki je bil izdelan že avgusta, je potrdil napovedi, da v letu 1967 in "verjetno tudi v nekaj naslednjih letih še ne moremo pričakovati bistvenega povečanja stopnje gospodarske aktivnosti". Analiza je dopu-

¹⁹ ARS, IS SRS, Magnetogrami sej, fasc. 25, Zapisnik 59. seje Izvršnega sveta SRS, 23. 11. 1966.

²⁰ ARS, d. e. 1, CK KS III, šk. 36, Zapisnik 35. seje Izvršnega komiteja CK ZKS, 4. 9. 1967.

stila le možnost, da se v kratkoročnem obdobju dosežejo rešitve na posameznih gospodarskih področjih.²¹ Tudi gospodarstveniki so vse bolj izražali dvom in zaskrbljenost nad načinom, s katerim je bila vodena stabilizacijska politika. Uspešna podjetja so ugotovila, da v takih pogojih, zlasti zaradi kreditnih omejitev emisijske banke, ne morejo hitreje napredovati. Njihovi direktorji so se javno spraševali, kje so pozitivni učinki reforme, kje je obljubljena konvertibilnost dinarja. Vsem, ki so optimistično ocenjevali gospodarske razmere, so odgovarjali, da to lahko počnejo le tisti, ki "nikoli ne pridejo pogledat tovarne od znotraj", in tisti, ki "živijo v papirnatih iluzijah statističnih podatkov in kombinacij".²² Med mladino je rasel odpor do nadaljevanja reforme zaradi omejenega zaposlovanja. Med prebivalstvom pa je bilo vse več vprašanj, ali ne bo konvertibilni dinar za dlje časa prinesel nizek standard in brezposelnost.

Gospodarski problemi, ki so se pojavili v letu 1967, so se v novem letu povečali in okrepili, tako da se je gospodarski položaj še naprej poslabševal. Ta ocena je veljala tudi za Slovenijo, kjer so bila gospodarska gibanja, razen osebnih dohodkov, nekoliko boljša od tistih v ostalih republikah. Izvoz je zelo zaostajal, primankljaj v plačilni bilanci se ni zmanjšal za toliko, kot bi se moral. Proizvodnja je že tretje leto padala, poslabšal se je položaj kmetijstva, povečala se je poraba, padla storilnost. Izdatki ter družbene dajatve so občutno narasli, podjetniška akumulacija in skladi skupne porabe so upadli, sposobnost podjetij za prilagajanje zahtevnejšim pogojem gospodarjenja se je zmanjšala. Posodabljanje industrije je teklo prepočasi. V Sloveniji so leta 1968 močno kritizirali zvezne ukrepe. Ocenili so jih kot odstopanje od "generalne linije", saj so najbolj škodovali "produktivnim" podjetjem. Največ razburjenja je povzročila Resolucija o enotnem predpisovanju prispevne stopnje za vso državo. Ta ukrep so označili kot "eno od oblik administrativno - centralističnih teženj, ki so prisotne v razpravah o ekonomski politiki", saj naj bi se z njeno pomočjo sredstva v proračunu federacije povečala kar za 266%. Prav tako je slovensko politiko motilo dejstvo, da ni imela več pregleda nad samim dogajanjem. Kot je dejal Tine Remškar na seji predsedstva CK ZKJ maca 1968: "Nimamo pravega vpogleda na materialno stanje pri nas. Bilance ni, občutek je, kot da se tu nekaj skriva".²³ Tako kot v ostalih republikah so tudi v Sloveniji nekateri pojavi pripomogli k temu, da se je število privržencev gospodarske reforme postopno zmanjševalo. Pojavili so se "bogati državljani", gospodarski kriminal se je okrepil. Poslabšanje razmer na trgu kmetijskih pridelkov je izzvalo nerazpoloženje kmetov, mladina je bila nezadovoljna zaradi slabih možnosti zaposlitve. Vse to je vplivalo, da se je v javnosti oblikovalo "napeto vzdušje kritičnosti in medsebojnega obtoževanja od spodaj navzgor in obratno".²⁴

Leta 1968 so začele kopneti iluzije o uspešni izvedbi gospodarske reforme. "Izkazalo se je, "je zapisla CK ZKS v svoje poročilo o delu med petim in šestim kon-

²¹ ARS, d. e. 1, CK ZKS III, šk. 26, Zapisnik 9. seje CK ZKS, 14. in 21. 11. 1967, Idejno - politični problemi v ZK pri izvajanju gospodarske in družbene reforme, 3. 8. 1967.

²² GV, št. 9, 3. 2. 1967, "Sinchronizacija" reformskih ukrepov.

²³ ARS, d. e. 1, CK ZKS III, šk. 28, Zapisnik 6. seje Predsedstva CK ZKJ, 8. 3. 1968.

²⁴ ARS, d. e. 1, CK ZKS III, šk. 39, Zapisnik 65. seje Izvršnega komiteja CK ZKS, 27. 5. 1968.

gresom, "da je gospodarska reforma še daljši proces, kot smo mislili na začetku".²⁵ Tudi zmerni optimisti so morali priznati, da se za izvedbo reforme predviden čas počasi izteka.

V naslednjih dveh letih je reforma v Sloveniji izgubila še svoje zadnje bojevite privrženca, tako da so dokončno prevladale "mentaliteta in pavšalne ocene o izgubljeni reformi".²⁶ Drugače tudi ni moglo biti, saj se je v tem času zelo poslabšalo likvidnostno stanje slovenskih podjetij, kar je močno ogrožalo normalno gibanje blagovnih tokov in plačilnega prometa. Poslabšala so se tako razmerja med kratkoročnimi naložbami in kratkoročnimi obveznostmi, kot tudi sestava kratkoročnih naložb gospodarskih organizacij. Ob koncu leta so imela podjetja od vseh kratkoročnih naložb le 12,6% sredstev v denarni obliki (leta 1969 še 13,9%), kar je bilo vsekakor premalo za poravnavo obveznosti v normalnih rokih. Ob koncu leta 1970 so imela slovenska podjetja terjatev kar za 52,8% vseh kratkoročnih naložb.²⁷ Zaradi prenizke likvidnosti se je od jeseni 1970 začelo hitro povečevati število podjetij, ki so imela blokirane žiro račune. To je razvidno iz spodnje tabele.²⁸

Datum	Znesek zaprtih računov v 000 din	Indeks
31. 12. 1969	362.925	100
31. 3. 1970	182.408	50
30. 6. 1970	187.128	52
30. 9. 1970	210.370	58
31. 12. 1970	393.087	108
31. 3. 1971	395.219	109
30. 6. 1971	591.240	163
15. 8. 1971	641.706	177

Problem se je še posebno zaostрил, ker so postala nelikvidna tudi poslovno uspešna podjetja, ki niso mogla več v normalnih rokih poravnati svojih obveznosti. To so bila Železarna Jesenice, Impol Slovenska Bistrica, Metalna Maribor, MTT Maribor, Konus Slovenske Konjice, Rudnik Mežica in Emo Celje. Njihov delež v vsoti vseh zaprtih žiro računov se je stalno gibal med 70 in 80%. Leta 1970/1971 je postalo očitno, da si ta podjetja z "lastnimi silami" niso sposobna pomagati iz zagate, hkrati pa so pomenila tolikšno koncentracijo zaposlenih, kapitala in finančnih problemov za Slovenijo, da niti njihova likvidacija niti podaljšanje njihovega dotedanega životarjenja nista bili sprejemljivi rešitvi.

Po ugotovitvah slovenskega izvršnega sveta je reforma razkrila in zaostрила naslednje probleme v slovenskem gospodarstvu:

1. Visoka izrabljenost obstoječih zmogljivosti, njihova razdrobljenost in tehnološka zastarelost.

²⁵ ARS, d. e. 1, CK ZKS III, šk. 31, Zapisnik 17. skupne seje Predsedstva in Izvršnega komiteja CK ZKS, 17. 10. 1968.

²⁶ ARS, d. e. 1, CK ZKS IV, a. e. 361, Nekateri temeljni razlogi in izhodišča za izvedbo družbene in gospodarske reforme.

²⁷ Banka Slovenije, Gradivo dr. Štefana Šobe, Žarišča nelikvidnosti v slovenskem gospodarstvu, 10. 9. 1971.

²⁸ Prav tam.

2. Zastarelost prometnega omrežja.
3. Pomanjkanje sodobnih energetskega virov (plina, nafte in jedrske energije)
4. Nedoločena razvojna perspektiva slovenskih podjetij ter nejasna odgovornost upravnih teles za gospodarski razvoj.
5. Nedoločena podjetniška funkcija.
6. Premoč političnih sil, ki so za vsako ceno hotele ohraniti obstoječo, to je predreformsko strukturo in metode upravljanja gospodarstva.
7. Pomanjkanje sredstev za osebne dohodke v podjetjih in za financiranje družbenih služb; ta problem so reševali tako, da so večali družbene dajatve in pristajali na višje osebne dohodke, kar je zmanjševalo podjetniško akumulacijo in omejilo razvojne potrebe slovenskega gospodarstva.²⁹

Zaostajanje slovenskega gospodarstva

Gledano v celoti je slovensko gospodarstvo v letih 1965-1970 doseglo nekoliko ugodnejše rezultate, kot so jih v drugih republikah, kjer se je gospodarsko nazadovanje močnejše odrazilo. To je treba pripisati boljši organiziranosti, tradiciji in poslovnosti pred reformo, celotni strukturi slovenskega gospodarstva, ki je zaradi močnega deleža predelovalne industrije že pred reformo občutilo delovanje trga in bilo manj privilegerano z instrumenti sistema in gospodarske politike. Toda kljub nekoliko ugodnejšim poslovnim rezultatom je slovensko gospodarstvo glede hitrosti razvoja, večanja celotnega dohodka in še drugih kazalcev začelo zaostajati za drugimi republikami.

	SR Slovenija indeks I-VI 1966 I-VI 1965	SFRJ indeks I-VI 1966 I-VI 1965	Udeležba SRS v SFRJ I-VI 1966
celotni dohodek	129	133	17,4
porabljena sredstva	130	133	17,3
neto produkt	126	134	17,7
dohodek za razdelitev	126	134	18,2
neto osebni dohodki iz delitve dohodka	139	150	17,7
ostanek dohodka	183	187	19,3
izguba v obračunski dobi	34	36	9,4
delovne priprave po nabavni vrednosti	110	113	14,9
povprečno razpolož. osnovna in obratna sredstva	118	123	14,4
povprečno število zaposlenih	96	98	14,3

²⁹ ARS, d. e. 1, CK ZKS, š. 701, Temeljne primerjave razvoja SR Slovenije z razvojem SFR Jugoslavije in drugih republik, 30. 12. 1968.

Periodični obračuni gospodarskih organizacij v Sloveniji, ki so bili sestavljeni za prvo polletje 1966 in primerjani z vzporednimi podatki za isto obdobje preteklega leta, so pokazali, da je slovensko gospodarstvo že v prvem reformskem letu doseglo slabše finančne oziroma poslovne uspehe kot v drugih republikah. To je razvidno iz tabele.³⁰

Iz pregleda je razvidno, da je Slovenija v hitrosti razvoja zaostala za drugimi republikami; pri njej je bila stopnja povečanja celotnega dohodka, neto produkta, dohodka, osebnih dohodkov in ostanka dohodka manjša, kot je znašala povprečno v SFRJ. V manjši meri so se v Sloveniji povečale tudi delovne priprave in razpoložljiva sredstva. Tudi število delavcev in izgube podjetij so upadle bolj kot povprečno v državi. Razlika se je pokazala celo pri ocenjevanju varčnega in gospodarnega poslovanja. Medtem ko so slovenska podjetja kot celota na tem področju nazadovala, so druga podjetja v državi nekoliko napredovala. V tem je bil eden od razlogov, da je po stopnji naraščanja neto produkta, ki je predstavljal novo ustvarjeno vrednost, območje SFRJ za osem indeksnih točk prehitelo Slovenijo.

Posebno zaskrbljujoče je bilo, da se je med vsemi republikami celotni dohodek najmanj povečal prav v najbolj razviti republikah.

Doseženi dohodek v posameznih republikah³¹

Republika	I-VI 1965	I-VI 1966	V 000 din indeks
SFRJ	78 490 338	104 432 610	133
Slovenija	14 058 744	18 180 741	129
BIH	8 626 118	11 396 806	132
Črna gora	1 173 684	1 642 987	140
Hrvatska	20 303 833	26 770 104	132
Makedonija	3 713 357	5 026 070	135
Srbija	30 614 572	41 415 902	135

Med posameznimi področji slovenskega gospodarstva je le dohodek v gozdarstvu presegal povprečno povečanje dohodka v SFRJ. V svojem razvoju sta najbolj zaostali najmočnejši panogi slovenskega gospodarstva, to je industrija in rudarstvo, ki nista dosegli niti splošnega povečanja fizičnega obsega proizvodnje v državi. Relativno najbolj pa je v primerjavi z drugimi republikami zaostala Slovenija v gradbeništvu, pri katerem se je dvignil celotni dohodek le za 4%, medtem ko je narasel v SFRJ povprečno za 21%.

Tako kot pri celotnem dohodku je izkazovala Slovenija tudi pri neto produktu med vsemi republikami najmanjše povečanje.

V naslednjih treh letih je začela Slovenija zaostajati za drugimi republikami tudi pri investicijah, zlasti pri naložbah v osnovna sredstva.

³⁰ Bančni vestnik (BV), št. 10, 1966, Poslovni uspehi gospodarskih organizacij v SR Sloveniji v primerjavi z drugimi republikami - po periodičnih obračunih za čas od I - VI 1966, str. 263.

³¹ Prav tam.

Razdelitev investicij po posameznih republikah³²
v milijon din

	Skupne investicije	Gospodarske investicije	Negospodarske investicije
SFRJ	69 293	63 433	5860
BIH	10 489	9 936	553
Črna gora	3 010	2 898	112
Hrvatska	11 601	10 539	1062
Makedonija	9 480	8 792	688
Slovenija	4 501	4 016	485
Srbija	30 212	27 252	2960

Iz tega pregleda je razvidno, da je v SR Sloveniji, v primerjavi s skupnimi investicijami na področju SFRJ samo 6,5% investicij, čeprav je bila Slovenija udeležena s 17,5% celotnega jugoslovanskega dohodka iz gospodarstva. Tako nizek odstotek tudi pove, da so v Sloveniji v letih 1967-1969 začele prevladovati naložbe v rekonstrukcijo ali posodobitev manjših in že obstoječih podjetij, se pravi v proizvodne programe, ki so obetali hitro oploditev vloženih sredstev.

³² BV, št. 6, 1970, Zaostajanje investicij v Sloveniji, str. 193.

Božo REPE

SLOVENCİ IN FEDERACIJA V ČASU OD TITOVE SMRTI DO PLEBISCITA O NEODVISNOSTI SLOVENIJE

Verjetno sem prvi srbski komunist, ki je dojel, da vi Slovenci niste za jugoslovanstvo, da ste za svojo samostojno nacionalno državo v okviru Jugoslavije, pod točno določenimi političnimi pogoji.¹

Zgodovina odnosov med Slovenijo in jugoslovanskim centrom je od slovenske odločitve jeseni 1941, da po osvoboditvi ostane oziroma ponovno postane del jugoslovanske države do plebiscita o samostojnosti in suverenosti Slovenije decembra 1990 (in kasneje razpada Jugoslavije leta 1991), doživljala zelo različna, tudi močno konfliktna obdobja.² Napetosti so se začele že med vojno, zlasti po drugem zasedanju Avnoja, ko je pri nastajanju nove Jugoslavije prišlo do centralizacije najprej posameznih oblastnih segmentov (varnostne službe, vojske), potem pa tudi drugih vej oblasti. Do druge polovice šestdesetih let je bila Jugoslavija centralizirana, politbirojevsko vodena država, ki jo je upravljalo približno deset ljudi iz vseh republik pod avtoritativnim vodstvom Tita, čeprav je bila ustavno - drugače kot prej Kraljevina Jugoslavija - urejena kot federativna država.

Ustavni red v socialistični Jugoslaviji je bil buren in se je pogosto spreminjal. Slovenija je v njem (leta 1947) dobila svojo prvo ustavo v zgodovini sploh, kar je bil velik dosežek, čeprav so bile republiške ustave subsidiarne jugoslovanski, v kateri pa je bila zapisana pravica do samoodločbe vključno s pravico do odcepitve. Prva povojna jugoslovanska ustava je bila sprejeta leta 1946, sledil je ustavni zakon leta 1953, naslednja ustava leta 1963, amandmaji nanjo leta 1967, 1968 in 1971, nova ustava leta 1974, amandmaji nanjo pa leta 1981 in 1988. Februarja 1989 je bila s spremembo srbske ustave (odprava statusa avtonomnih pokrajin Kosova in Vojvodine) posredno spremenjena tudi jugoslovanska ustava in s tem je bilo tudi formalno konec jugoslovanskega ustavnega reda. Slovenija je svojo ustavo spremenila septembra 1989, še v času socialistične oblasti, proces amandmajskega spreminjanja ustave pa tudi sprejemanja drugih pravnih aktov v smeri samostojnosti, se je pospešeno nadaljeval v naslednjih mesecih, vendar se je v ključni fazi prenesel na izvedbo plebiscita (23. december 1990).

1 Dobrica Ćosić v pismu Spomenki Hribar novembra 1986, o svoji polemiki z Dušanom Pirjevcom leta 1961, objavljeno v Tine Hribar: Slovenci kot nacija. Ljubljana 1995, str. 238 (dalje Hribar: Slovenci kot nacija).

2 Več o tem glej Božo Repe: Oris obravnave nacionalne problematike in nacionalnih programov v Sloveniji od konca druge svetovne vojne do začetka osemdesetih let. Borec, 1992, 3/4/5, str. 286-298; isti, Jugoslavija - zgodovinska nuja ali zgodovinska zmota. Časopis za zgodovino in narodopisje, 1994, št. 1, str. 72-76; isti, Slovenci in federativna Jugoslavija. Slovenci in država, Ljubljana 1995, str. 269-276; isti, Slovenci in razpad Jugoslavije. Časopis za zgodovino in narodopisje, 1966, št. 2, str. 236-247.

Vsakokratna ustava je bila izraz trenutnih razmer in zato bolj politično - programski kot ustavni akt. Prva je utemljevala sistem ljudske demokracije, neke vrste prehodno stopnjo med kapitalizmom in socializmom. Ustavni zakon iz leta 1953 je v ustavno terminologijo uvedel socializem, ker ni bilo več potrebe po prikrivanju dejstva, kdo je na oblasti, saj se je komunistična partija (zveza komunistov) medtem utrdila in izvedla revolucionarne ukrepe. V ustavi iz leta 1963 se je izražala huda politična kriza, spopad med centralisti in federalisti. Ustavni amandmaji konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih let so ustavno ureditev preusmerili na pot federalizacije. Ta je najvišjo točko v jugoslovanskih razmerah dosegla z ustavo leta 1974. Ustava je bila nekaj vmesnega med federacijo in konfederacijo, zvezno ustavo je nekako izenačevala z republičkimi in ji ni dajala absolutnega primata. Po drugi strani pa - čeprav je republikam dajala veliko pravic - ni v celoti izhajala iz načela izvorne suverenosti republik in Jugoslavije ni definirala kot zveze držav (konfederacija) pač pa še naprej kot zvezno državo (federacijo). Ustava je (tako kot sicer vse poveljne ustave) zagotavljala pravico do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve. Ni pa določila, kako naj bi pravico narodi oziroma republike uresničile. Tudi sicer so si bila pravna mnenja o tej pravici različna: del pravnikov je menil, da je bila z nastankom socialistične Jugoslavije izčrpana, drugi del je zagovarjal njeno stalnost in neodtujljivost. Ustava je tudi vzpostavila zapleten sistem delegatskega načina odločanja in t.i. "dogovorne ekonomije", ki je le deloma upoštevala tržne zakonitosti, zvezi komunistov pa je zagotavljala vodilno vlogo in tako ohranjala enopartijski sistem. Sistem, vzpostavljen na ustavi iz leta 1974, je lahko deloval le, dokler so obstajali trije najmočnejši varovalni mehanizmi: enotna zveza komunistov, ki je delovala po načelu demokratičnega centralizma in s svojo vodilno vlogo to načelo tudi prenašala širše na družbo, enotna armada in Tito kot najvišja avtoriteta, poveljnik vojske, predsednik države in predsednik Zveze komunistov.

Spori med Slovenijo in federacijo so se stalno pojavljali na raznih področjih (čeprav največkrat javnosti prikrito); v obliki kriz pa (največkrat zaradi gospodarskih vprašanj) ciklično na vsakih deset do petnajst let. Do začetka osemdesetih let lahko prepoznamo tri velike politično-gospodarske spore med Slovenijo in federacijo: leta 1945 zaradi zahtev Slovenije, da se v ustavo vnese pravica do samoodločbe vključno s pravico do odcepitve in zaradi gospodarskega izžemanja; v začetku šestdesetih let zaradi zahtev po odpravi centraliziranega gospodarstva in spremembe ustave, ki bi republikam dala več pravic;³ konec šestdesetih let in v začetku sedemdesetih let pa spor zaradi cestnih kreditov in "liberalistične" usmeritve predsednika slovenske vlade Staneta Kavčiča.⁴

Teoretično bi se Jugoslavija lahko preoblikovala v konfederacijo (z avtonomnimi pokrajinami tudi za Srbe na Hrvaškem) v času "liberalizma", saj je bilo za konfederalistični model poleg Hrvaške in Slovenije tedaj - prvič in zadnjič v zgodovini Jugoslavije - tudi srbsko vodstvo Marka Nikezića in Latinke Perović, ki je hotelo samo prevzeti politično in ekonomsko odgovornost tudi za Kosovo. Ta

³ Več o tem glej: Božo Repe: Utrinki iz bližnjega leta 1962. Teorija in praksa, 1989, št. 11-12, str. 1498-1511; 1990, št. 1-2, str. 224-231. Jože Princič: V začaranem krogu: slovensko gospodarstvo od nove ekonomske politike do velike reforme 1955-1970. Ljubljana 1999.

⁴ Več o tem glej: Božo Repe: "Liberalizem" v Sloveniji. Borec, Ljubljana 1992.

prizadevanja je Tito izenačil z "maspokom" na Hrvaškem, srbsko vodstvo se je razcepilo, Nikezić in Latinka Perović pa sta bila prisiljena odstopiti. Model, ki je bil sprejemljiv tako za republike (razen Srbije) kot za Tita, je nato predlagal bolj previdni Kardelj. V njem je upošteval Titove 'vladarske' ambicije in vlogo vojske v Jugoslaviji. Republike so dobile samostojnost (ne pa tudi demokracije), enotnost Jugoslavije pa so še naprej zagotavljali omenjeni trije dejavniki.

Postavlja se vprašanje, zakaj je slovensko vodstvo po drugi svetovni vojni pristalo na ponovno centralizacijo, saj si je Slovenija že med vojno dejansko izborila samostojni status v Jugoslaviji z lastno vojsko in lastnimi organi oblasti. Vzrok je bil v prepričanju, da je to nujno zaradi načrtovanih družbenih sprememb (revolucije), da bo "revolucionarni centralizem" kratkotrajen in prehodni in da bo kljub centralizaciji omogočil enakopravnost narodov oz. republik. Vendar se je "revolucionarni centralizem" postopoma spremenil v običajni birokratski centralizem in šele ustava iz leta 1974 je na področju mednacionalnih odnosov Slovenijo v osnovi zadovoljila, to stanje pa je trajalo manj kot slabo desetletje.

Kljub svojemu stalnemu nezadovoljstvu pa je Slovenija v jugoslovansko federacijo verjela, v njen obstoj in ureditev je vložila ogromno energije in nobeni politični eliti (z izjemo dela politične emigracije) do konca osemdesetih let ni prišlo na misel, da bi iskala opcije zunaj Jugoslavije (to bi bilo glede na razmere v Evropi in svetu pred koncem hladne vojne tudi utopično). Temelj vseh nesporazumov med Slovenijo in federacijo je bil v različnem dojetju Jugoslavije tako kot ga je opisal Dobrica Ćosić: ali zveza samostojnih držav ali unificirana država, ki naj bi sčasoma postala tudi enonacionalna, z večinskim jugoslovanskim narodom. To naj bi dosegli z vmesno stopnjo, to je z oblikovanjem skupne jugoslovanske socialistične kulture, vendar je zamisel zaradi prvega poveljnega skupnega nastopa slovenskih intelektualcev in politikov propadla že v začetku šestdesetih let. Jugoslovansko ureditev po letu 1974 so centralistični politiki, vrh vojske, pa tudi srbska inteligenca imeli za slovenski ("kardeljanski") konstrukt, v politiki slovenskega vodstva so videli "nacionalni pragmatizem in taktiko postopnega ampak vztrajnega uresničevanja svojega nacionalnega cilja - uresničitve samostojne slovenske države", pri čemer naj bi uporabljali metode "inteligentnega makiavelizma".⁵ Zato so že kmalu po sprejetju ustave leta 1974 potekala prizadevanja (najprej v Srbiji), da bi jugoslovansko ureditev spremenili. V osemdesetih letih, po Titovi smrti, so ta prizadevanja postala močnejša, javno se jim je pridružila tudi vojska, pri opoziciji pa so bile kritike ustave povezane tudi s spremembo enopartijskega sistema.

Od Titove smrti maja 1980 do leta 1987 se niti v strukturi niti v funkcioniranju jugoslovanske federacije ni spremenilo nič bistvenega. Na najvišjih državnih in partijskih funkcijah so se v glavnem menjavali ljudje, ki so na oblast prišli po obračunu z "liberalizmom", bodisi stari preizkušeni kadri iz revolucije, ki so bili že v zatonu svoje biološke moči,⁶ bodisi politiki mlajše generacije, ki so se še pravi čas postavili na zmagovalno stran. Bili so predstavniki republik, po Kardeljevi in Titovi smrti politikov z jugoslovansko karizmo ni bilo več in tudi sistem je bil postavljen tako, da "čistih" federalnih funkcij, takih na katere bi lahko prišli ljudje neodvisno od

⁵ Dobrica Ćosić v pismu Spomenki Hribar novembra 1986.

⁶ V prvi polovici osemdesetih let je po Jugoslaviji krožila šala o srbskem politiku, ki je na letališču svojega spremljevalca vprašal: "Ali mi od nekad prihajamo ali nekam gremo?"

volje republik, ni bilo več, ne v organih oblasti in ne v zvezi komunistov.⁷

Osnovne postavke "titoizma" uradno niso bile postavljene pod vprašaj niti kar zadeva temelje političnega sistema, medrepubliške odnose (z izjemo vprašanja statusa obeh avtonomnih pokrajin), niti kar zadeva obrambno in zunanjo politiko, čeprav so na posamezne poteze (zlasti obrambne politike) letele tako interne kot javne kritike. Protislojve med uradno razglašeni socialističnim patriotizmom, bratstvom in enotnostjo (izraženo v geslu "tudi po Titu Tito"), ki je ostalo nespremenjeno v političnih programih, partijskih resolucijah, šolskih učbenikih in na

⁷ Od slovenskih politikov je bil zadnji "federalc" Stane Dolanc, ki se je v ZKJ politično povzpел še v Titovih časih, vendar je potem (tudi zaradi intrig Jovanke Broz) vpliv začel izgubljati. Svojo kariero je končal kot član Predsedstva SFRJ, v katerem pa je branil slovensko politiko (vmes je bil zvečno notranji minister v času po kosovskih demonstracijah in ko so v Beogradu organizirali sojenja proti opozicijskim intelektualcem, zaradi česar je veljal za represivnega politika). Zadnji vplivnejši zvezni politiki v osemdesetih letih, ki so razmišljali v izrazito jugoslovanskih kategorijah so bili Stipe Šušvar, Branko Mikulić (oba tudi močno ideološko obremenjena) in Ante Marković, ter deloma tudi Veljko Kadijević, ki pa je paktiral s Srbi. V drugi polovici osemdesetih let so za neke vrste Titovega naslednika Srbi in vojska skušali narediti Miloševića. V ta namen so tudi skovali več pesmi, med drugim tudi verz: "Sad se narod na veliko pita, ko će nama da zameni Tita. Sad se znade, ko je drugi Tito, Slobodan je ime ponosito." Vojska ga je po odstopu Mikulića leta 1988 predlagala za predsednika ZIS, vendar na to sam ni pristal, ker je hotel najprej "urediti" razmere v Srbiji, šele nato bi se lotil Jugoslavije (glej: Veljko Kadijević: *Moje viđenje raspada. Beograd*, str. 106 - dalje Kadijević; *Moje viđenje raspada*). Teško je presoditi, ali bi Milošević dobil jugoslovansko podporo. Viktor Maier npr. ocenjuje, da je imel jeseni leta 1987 proti sebi "če ne upoštevamo skoraj vseh nesrbskih narodov Jugoslavije, tudi polovico centralnega komiteja, beograjsko meščanstvo, liberalna intelektualna okolja v Beogradu, srbske staroselce v Vojvodini in najmanj polovico Črnogorcev." (Viktor Maier: *Zakaj je razpadla Jugoslavija. Ljubljana 1996*, str. 71 - dalje Maier, *Zakaj je razpadla Jugoslavija*). Ta ocena ni točna, saj je Miloševića v spopadu z bolj liberalno strujo Ivana Stambolića poleg vojske podpiralo najmanj še vojvodinsko vodstvo (ki pa je zgrešenost te politike spoznalo leto kasneje), predsedstvo zveznega CK, v "polovici Črnogorcev" so bili tisti, ki so dejansko odločali, podpiralo pa ga je tudi makedonsko in vsaj del bosanskega vodstva. Spomladi leta 1988 bi - če bi želel - z nekaj "kupčevanja" lahko dobil premiersko funkcijo, česar so se zavedali tudi Slovenci in Hrvati, ki so zato predlagali Markovića. Če bi bil Milošević na zvezni funkciji bi verjetno skušal bolj vztrajno uresničiti koncept "tretje" (centralistične Jugoslavije) namesto velikosrbskega koncepta, kar bi pozicijo Slovenije (in Hrvaške) še bolj oslabilo. Politiki iz večine republik (izjema je Črna Gora in deloma Makedonija) so delo v Beogradu jemali za "začasno", družine se večinoma niso selile z njimi, čez vikende in za praznike so odhajali domov, bivanje v svoji republici pa potem še podaljšali za kakšen dan zaradi "konzultacij", sestankov in sicerjšnjega sodelovanja v domačem političnem življenju. Že od sedemdesetih let dalje Beograd ni bil resnični federalni center, v katerem bi živeli predstavniki vseh jugoslovanskih narodov, se družili in "delali" politiko na neformalnih srečanjih, kraj kjer bi politik preprosto moral biti, če bi se hotel obdržati. To je veljalo le za srbske in črnogorske kadre, vsi drugi so imeli "bazo", od katere so bili politično odvisni po republikah in so temu ustrezno ravnali. Z vzponom nacionalizma v Srbiji je Beograd izgubil tudi tradicionalno gostoljubnost, postal je prostor nacionalističnih mitingov, na katerih so vzklikali protialbanska in protislovenska gesla (novembra 1988 na t.i. mitingu Bratstva in enotnosti je predsednik zvezne borčevske organizacije Mihailo Švabić Slovence pošiljal v Gradec in Filadelfijo). Slovenski politik Franc Šetinc je septembra 1988 po odstopu s funkcije člana P. CK ZKJ izjavil, da se v Beogradu ne počuti več varnega, kar je na burne odzive naletelo v srbskem časopisju, njegovega naslednika v P. CK ZKJ Borisa Muževića pa so policisti v Beogradu celo pretepli med - domnevno rutinsko - kontrolo prometa. To je imelo za posledico, da se je v pripravaah na spremembo nove jugoslovanske ustave začela pojavljati zahteva po eksteritorialnosti Beograda in po prerazporeditvi zveznih funkcij po republikah (kar je sicer predlagal že France Klopčič v svojem nacionalnem programu).

proslavah, ter med realnim doživljanjem Jugoslavije, pa je bilo velikansko, kar še zlasti velja za Slovenijo.⁸ Kulturne in ekonomske razlike (7:1 med Slovenijo in Kosovom), indiferentnost, medsebojno nepoznavanje oz. stereotipne predstave drug o drugem so bile v osemdesetih letih večje kot kdajkoli po vojni. Informacijski sistemi so delovali predvsem znotraj republik. Slovenci so na Jugoslavijo gledali z mešanimi občutki, kar je bilo pogojeno tudi z generacijskimi razlikami, pogledi pa so se z naraščanjem jugoslovanske krize poenotili. Občutek, da Slovenija zaostaja, je bil vse močnejši, saj naj bi po podatkih, s katerimi so razpolagale oblasti, kupna moč Slovencev, ki je sredi sedemdesetih let znašala 80% kupne moči Avstrijcev sredi osemdesetih padla na 45%.⁹ K homogenizaciji Slovencev so prispevali tudi tendencioznost poročanja medijev v drugih republikah in zavist, ker je kot edina federalna enota še razpolagala z minimalno akumulacijo in ker je v času krize in pomanjkanja raznih artiklov ohranila relativno dobro oskrbo,¹⁰ hkrati pa so prebivalci lahko kupovali tudi onstran meje. Starejša generacija, zlasti partizanska, je imela do Jugoslavije čustven odnos, kar velja precej za politike, ki so sodelovali pri njenem ustvarjanju. Čeprav so vztrajno branili slovenske interese, si npr. Jože Smole, Janez Stanovnik¹¹ ali celo ortodoksni, a do centra močno kritični France Popit, ki so bili v jugoslovanskih medijih dolgo najbolj napadani slovenski politiki, slovenske prihodnosti niso znali predstavljati izven Jugoslavije (o njihovih pogledih so zlasti srbski mediji in politika - morda tudi zavestno - ustvarjali popolnoma drugačen vtis). Tudi pogled generacije, rojene med vojno in v letih po njej (v politiki so del vodilnih položajev prevzeli v drugi polovici osemdesetih let) se ni bistveno razlikoval. Tudi pri opoziciji razmišljanja o samostojnosti Slovenije - generalno vzeto - niso segala čez konfederativni model. Kolikor je bil narodnjaškega radikalizma se je (razen pri majhnih strankah in posameznih politikih) hitro obrusil, ko je Demos prevzel oblast in se je soočil z realnimi razmerami. V zavesti Slovencev je bilo jugoslovanstvo dokončno pokopano šele z intervencijo JLA v Sloveniji junija 1991.

V psihološkem smislu pa se je razhod pripravljaval vsa osemdeseta leta in je bil tudi posledica sedemdesetletnega bivanja v Jugoslaviji in z njim povezanega izginotja zgodovinskega strahu pred germanizacijo in italijanizacijo na eni strani, ter hkrati naraščanja ogroženosti pred srbizacijo na drugi strani. Ne nazadnje je bil tudi posledica neuspešnih poskusov jugoslovanskih oblasti po privzgojitvi jugoslovanskega (socialističnega) patriotizma. Pri mlajših generacijah je v osemdesetih letih jugoslovanska zavest delovala le še pri športu (zlasti nogometu in košarki) ter "jugoslovanskem" popu in rocku. Za fantovski del populacije je bila glavna "jugoslovanska" izkušnja (večinoma slaba) služenje vojske. Tradicionalne šolske ekskur-

⁸ Prvi so utečene rituale načeli mladinci s kritikami praznovanja Titovega rojstnega dne (dneva mladosti) in z njim povezane šafete mladosti ter spremljajočih prireditve, zlasti na osrednji proslavi v Beogradu (več o tem glej: Vasilij Melik, Franc Rozman, Božo Repe: *Zastave vihrajo*. Ljubljana 1999).

⁹ Arhiv predsedstva, 29. seja P. SRS, 4. 12. 1987, Osnutek ocene razmer v SRS po uveljavitvi interventnih ukrepov.

¹⁰ Slovenska vlada je v osemdesetih letih več kot polovico časa porabila samo za reševanje vprašanj, povezanih z oskrbo.

¹¹ "Stanovnik (je) med vsemi pogovori, ki jih je imel s piscem med letoma 1988-1989, ponavljal, da si kot predstavnik na Jugoslavijo navajene generacije obstanka Slovenije zunaj nje ne more zamišljati; dopustil je možnost, da bi mladi ljudje na to kdaj gledali drugače. V tem pogledu se je ujel z Jožetom Smoletom, ki je dajal podobne izjave." Maier, Zakaj je razpadla Jugoslavija str. 106.

zije in maturantski izleti po Jugoslaviji so bili preusmerjeni na zahod, generacije, odraščajoče v osemdesetih letih so (z izjemo Dalmacije) druge dele Jugoslavije komajda poznale, nikoli niso videle svojega glavnega mesta in do Beograda kot centra niso imele nikakršnega odnosa (če pa že, je bil bolj pozitiven kot negativen), niti ne bi na sliki prepoznala jugoslovanske skupščine. Tudi vrednote so bile popolnoma različne. Pri Slovencih je (ne glede na generacijo) prevladoval ekonomski "egoizem" (kot so jim pogosto očitali), usmerjenost na zahod, potrošništvo, in želja po modernizaciji, ki naj bi iz Slovenije čim prej naredila postindustrijsko družbo in jo izenačila z razvitimi evropskimi državami. Nacionalizem je (razen pri delu intelektualcev in kasneje tudi politikov, ki jim je - tako kot Srbom - pomenil vrednoto samo po sebi) izhajal predvsem iz zavesti, da Jugoslavija postaja "cokla" v teh težnjah, vzroke je imel v naraščajoči krizi, usmerjen pa je bil predvsem proti priseljencem z juga ("južnim bratom" kot so jim posmehljivo rekli). K temu je precej prispevalo tudi medijsko razglašanje Slovenije "za dežurnega krivca" za težave v Jugoslaviji.¹² "Devetletni srbski otrok ve vse o Kosovu, devetletni slovenski pa vse o računalniku"¹³ je različnost v pojmovanju sveta jedrnato označil dolgoletni zvezni politik Stane Dolanc.

Nova Kučanova ekipa, v katero so sredi osemdesetih let prišli tudi samozavestni managerji in tehokrati mlajše generacije, ki so svet opazovali skozi prizmo svetovne računalniške in informativne revolucije, je bila v svojih ocenah razlik med jugoslovansko in slovensko vizijo razvoja še bolj brezkompromisna. Novi izvršni sekretar CK ZKS za znanost in tehnologijo Ciril Bašković je že kar na prvem delovnem sestanku po kongresu ZKS leta 1986 za "prevladujočo kulturno - upravljalsko značilnost Jugoslovancev" označil "silovit primitivizem", stanje, v katerem "za besedo takoj šine nož", v nasprotju s Slovenijo, ki da že ima izdelano strategijo inovacijske družbe.¹⁴

Ker je bil sistem v osemdesetih letih še vedno naravnatan tako, da je o vsem odločal vrh Partije (predsedstvo CK ZKJ in CK ZKJ), odločitve pa so bile potem zgolj speljane skozi megalomansko delegatsko in samoupravno strukturo, so se vsi glavni politični spopadi do razpada ZKJ v začetku leta 1990 odvijali v vrhu ZKJ, s pomočjo partijske discipline (večinskega odločanja v organih in demokratičnega centralizma) pa so poskušali disciplinirati neposlušne.¹⁵ Tudi poskusi po smrti

¹² Arhiv predsedstva, Politično varnostna ocena P. SRS 25. 12. 1987.

¹³ Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota II (dalje ARS II). Zapisnik s sestanka članov CK ZKJ iz Slovenije, 3. 12. 1987.

¹⁴ ARS I. Dogovori, sprejeti na delovnem razgovoru članov predsedstva in izvršnih sekretarjev P. CK ZKS na Brdu pri Kranju.

¹⁵ Veliko večino vodilnih položajev v vseh sferah so zasedali komunisti, oficirski kader je bil več kot 90% komunističen. ZKJ pa je tudi številčno predstavljala izjemno močno politično silo: na začetku osemdesetih let, ko je dosegla najvišjo številko v vsej svoji zgodovini je štela 2.111.731 članov (200.000 je bilo sprejetih samo v letu Titove smrti), kar je predstavljalo 9% jugoslovanskega prebivalstva in skoraj 25% vseh zaposlenih. Osrednji partijski organ je bil CK ZKJ v katerem je bilo okrog 120 delegatov iz republik in pokrajin. Predsedstvo CK ZKJ je imelo po tri člane iz vsake republike in dva iz avtonomne pokrajine (skupaj 22), po položaju je bil v njem še predstavnik organizacije ZK v JLA, ki je imela praktično enako moč kot republiške organizacije ZK. Predsedstvo sta vodila predsednik in sekretar z enoletnim mandatom, po določenem vrstnem redu republik in pokrajin. Na seje predsedstva so bili pri pomembnejših zadevah vabljeni tudi predsedniki republiških predsedstev centralnih komitejev.

Tita, da bi Jugoslavijo ponovno centralizirali, so - do sprejetja amandmajev na srbsko ustavo - šli predvsem skozi ZKJ, začeli pa so se že na 12. kongresu ZKJ leta 1982 (prvem kongresu brez Tita in Kardelja).¹⁶ Čeprav naj bi bila ZKJ formalno ločena od države že od leta 1952, je dejansko do razpada na 14., izrednem kongresu (od 20. do 24. februarja 1990) predstavljala okostje jugoslovanskega sistema, kar so morali upoštevati tudi v Sloveniji, kjer se je klasična vloga partije začela topiti po letu 1987, politični centri moči so vedno bolj postajale inštitucije sistema (skupščina, predsedstvo), politično vplivne pa tudi druge družbenopolitične organizacije (SZDL, ZSMS), ki se jim je opozicija konec osemdesetih let po moči zelo hitro približevala. Milan Kučan je še jeseni 1989 razmišljal o razpustitvi ZKS, pa tega ni upal storiti zaradi prepričanja, da sta vojska in policija še preveč vezana nanjo.¹⁷

Mednacionalno in politično ravnovesje v federaciji je bilo krhko, saj ni bilo več Tita, zadnje avtoritete, ki bi na koncu odločil o sporih. Centralistični pritisk se je večal, slovenska uradna politika ga je poskušala obdržati tako, da je po korakih popuščala. Do sprejema amandmajev k slovenski ustavi septembra 1989 se je ob poskusih centralizacije največkrat najprej oglasila javnost, šele potem je reagirala tudi politika. Ta je bila v Beogradu pogostokrat nemočna, saj ni imela zaveznikov. Hrvaški politiki so sicer s slovenskimi potihem simpatizirali, na sejah pa molčali. "Hrvati so se pripravljene boriti do zadnjega Slovenca", je to politiko cinično označil Milan Kučan. Hrvaški molk so šele leta 1988 prekinili nekateri hrvaški časopisi, najprej zagrebški tednik *Danas*, ki je kritiziral srbski nacionalizem in Miloševićev mitingaški pohod na oblast, potem pa tudi (z zadržano prjugoslovansko noto) dnevnik *Vjesnik*. Previdno so tisku sledili tudi hrvaški politiki. Ti so se na 17. seji CK ZKJ 17. oktobra 1988¹⁸ pridružili t.i. "neprincipialni koaliciji" proti Miloševiću, potem pa je bilo vedno več zavezniških potez med Slovenijo in Hrvaško (ena ključnih je bila podpora hrvaških komunistov slovenskim na 14. kongresu ZKJ januarja 1990). Medsebojna podpora je bila sicer dostikrat bolj naključna, odvisna od trenutnega ujemanja interesov znotraj obeh republik in ne nazadnje tudi od ljudi, ki so v federaciji delovali.¹⁹ Kljub temu pa leto 1988 lahko

¹⁶ Na kongresu je preveliko samostojnost republik in pokrajin kritiziral zlasti Rade Končar (sin znanege istoimenskega revolucionarja), zahteval pa je tudi statutarne spremembe, s katerimi bi omejili pristojnosti republiških zvez, ZKJ pa organizirali predvsem po proizvodnem in teritorialnem principu. Kongres je njegov in še nekaj podobnih predlogov zavrnil.

¹⁷ Ljerka Bizilj, Nace Bizilj: *Novinarski arhivi*. Ljubljana 1996 str. 168 (dalje Bizilj, *Novinarski arhivi*). Policija in varnostna služba sta bili od leta 1966 decentralizirani, tako da je tu verjetno mišljen znotraj republiški odnos med oblastjo oz. ZKS oz. varnostnimi organi. Problemi povezani z morebitno razpustitvijo ZKS (in ustanovitvijo nove, "Kučanove" stranke) so bili tudi drugje in ne zgolj v odnosih v federaciji.

¹⁸ Na seji naj bi z glasovanjem preverili, koliko zaupanja še uživa zvezni partijski vrh. Seja je medijsko ostala zapažena po dveh dogodkih: slovenski član CK ZKJ Vinko Hafner je med svojim govorom Miloševiću zažugal s prstom in izrekel stavek: "Tovariš Milošević, dobro razmisli o tem, kakšno pot si ubral"; Makedonec dr. Vasil Tupurkovski pa je po glasovanju izjavil: "Bojim se, da je ena republika izgubila, zmagala pa neprincipialna koalicija." Sintagma o neprincipialni koaliciji je potem postala osrednji očitek na račun vseh republik, ki so nasprotovale ponovni centralizaciji Jugoslavije in velikosrbstvu, čeprav v času 17. seje in še dolgo po njej take koalicije dejansko ni bilo.

¹⁹ Najvplivnejši Hrvat v jugoslovanskem vodstvu v osemdesetih letih dr. Stipe Šušvar, predsednik CK ZKJ in nato član P. SFRJ, pobudnik in organizator več ideoloških kampanj proti nacionalističnim in protijugoslovanskim silam, je npr. podpiral Miloševića pri njegovem vzponu na oblast, ker ga je imel

štejemo za konec slovenske izoliranosti v federaciji in za začetek nastajanja protisrbskega bloka, ki se je nazadnje končal v znani pat poziciji štirih proti štirim v zveznem predsedstvu, v slovensko - hrvaških odnosih pa z obdobjem tesnega sodelovanja jeseni 1990 in spomladi 1991 ter celo z (neuspehim) poskusom ustvarjanja hrvaško - slovenske federacije.

Po albanskih demonstracijah na Kosovu leta 1981 je srbsko vodstvo - prepričano, da samo Srbija nima svoje države - načelo vprašanje redefiniranja položaja obeh avtonomnih pokrajin, pri čemer je dobilo podporo CK ZKJ. Politično neenotno srbsko vodstvo je v letu 1981 še pristajalo na iskanje rešitev znotraj obstoječe ureditve in ni vztrajalo pri reviziji ustave. V naslednjih treh letih "pa se je v velikem delu javnosti razvilo prepričanje, da so dezintegracijski procesi tako razbili politično, ekonomsko, kulturno in duhovno enotnost in skupnost (zajedništvo), da je Jugoslavija na robu prepada. Ta duh razpadanja je krožil na brezkončnih sestankih, okroglih mizah in simpozijih, po časopisih, radiu in televiziji, v glavnem v Beogradu, medtem ko so nekatere druge sredine to spremljale z mešanimi občutki."²⁰ CK ZK Srbije je zahteval poenotenje velikih sistemov (železnice, PTT, elektrosistema), ukinitev načela soglasja v federaciji ("izven okvirov, določenih z ustavo" in sprejemanje odločitev po večinskem sistemu (kadar je to predvideno z ustavo). V notranje srbske razmere je sredi osemdesetih let posegel CK ZKJ, ki je ustanovil posebno komisijo za preučitev odnosov v Srbiji. Komisijo je vodil Milan Kučan, njene ugotovitve pa so podpirale tezo, da je položaj Srbije neenakopraven z drugimi republikami. Tudi sicer je pri nekaterih slovenskih politikih do prihoda Miloševića na oblast prevladovalo prepričanje, da močna Srbija pomeni podporo tudi Sloveniji (in Jugoslaviji), saj krepi državnost republik. Notranji politični spopad v Srbiji je bil razrešen leta 1987. Z zmago velikosrbske (miloševićevske) usmeritve se je začel tudi srbsko - slovenski konflikt, ki je bil hkrati spopad za naravo jugoslovanske federacije (enakopravna skupnost narodov ali Srboslavija) in soočenje dveh razvojnih modelov: moderne, pluralistične, odprte družbe, ki naj se čim prej vključi v evropske integracijske procese ali pa patriarhalne in egalitaristične, na t.i. ("modernem") socializmu temelječe skupnosti, ki se ne bo priklanjala "diktatu" zahoda in "hlapčevsko" prosila, da jo sprejme medse. V letih 1987-1990 je bil - prvič v zgodovini jugoslovanske države od leta 1918 dalje - ključen srbsko slovenski konflikt in ne srbsko - hrvaški (v katerem je v prejšnjih zgodovinskih obdobjih običajno Slovenija igrala "jeziček na tehtnici"). To ni bil konflikt dveh nacionalizmov - kot so to večinoma prikazovali politiki in mediji na zahodu - pač pa konflikt omenjenih razvojnih modelov. Ker je z značilno balkansko zvičajnostjo ("nadmudrivanjem"), izigravanjem obstoječe zakonodaje in nazadnje s politiko sile prevladal srbski koncept, je Jugoslavija tudi razpadla. Ali, kot je zapisal Viktor Maier: "Menim, da je odmik Srbije od temeljev enakopravnosti, demokracije in strpnosti glavni vzrok razpada Jugoslavije."²¹

Kljub zavestnemu prizadevanju jugoslovanske politične nomenklature, da se v funkcioniranju sistema - razen kozmetičnih sprememb in nujnih ukrepov, s katerimi

---

za ideološkega zaveznika, in mu je podporo odrekel šele oktobra 1988. Tudi njegov naslednik je ravnal zelo protislovno, pač v skladu s položajem Hrvaške in njenimi trenutnimi interesi.

²⁰ Dušan Bilandžić: Jugoslavija poslije Tita. Zagreb 1986, str. 90.

²¹ Viktor Maier, Zakaj je razpadla Jugoslavija, str. 12.

bi izšli iz gospodarske krize - nič ne spremeni in da ZKJ obdrži dominantno politično vlogo v sistemu, pa sta v osemdesetih letih opazni dve bistveni spremembi, ki sta postali usodni za (post)titoistični model. Prva je porast kritike na račun sistema in postopno formiranje opozicije, druga pa nujnost, da se - v pomanjkanju avtoritete Titovega kova - del odločitev prenese v inštitucije sistema, to je zvezno skupščino, zvezno vlado in predsedstvo SFRJ, ki pa na to niso bili pripravljeni in so pravila obnašanja šele morali oblikovati. Poleg tega je v zapletenem jugoslovanskem pravnem sistemu veljala precejšnja zmeda, poleg javne pa je obstajala tudi tajna zakonodaja.²² Skupščina SFRJ je bila (na srečo zagovornikov samostojnosti republik) zasnovana tako, da brez soglasja ni bilo mogoče sprejeti nobene pomembne politične odločitve in je taka ostala do razpada Jugoslavije. Podobno je veljalo za zvezno ustavno sodišče in še nekatere institucije, katerih odločitve je bilo zaradi nedorečene ustave in dvoumne zakonodaje (s pravnimi "smialicami", kot je to jezno označil Borisav Jović), mogoče blokirati. Zvezna vlada se je dolgo omejevala zgolj na ekonomske probleme in se v politične odnose med republikami ni želela vpletati več kot je bilo nujno, pa tudi vojsko je - kljub megalomanskim projektom, ki so najedali proračun - puščala v privilegiranem položaju, ki ji ga je ustvaril Tito. Šele Ante Marković je pokazal tudi širše politične ambicije (na koncu tudi z neuspešnim poskusom, da bi formiral svojo vsejugoslovansko stranko in z ustanovitvijo zvezne televizije), vendar ni bil dorasel moči republik, predvsem ne Srbiji. Tako je na koncu ostalo le predsedstvo SFRJ, na katerem se je jugoslovanski sistem zaradi srbskih blokad (neizvolitev Mesića za predsednika P. SFRJ) tudi dokončno zlomil.²³

- 22 Leta 1980 je bil sprejet zakon o uradnem tajnem listu (v Sloveniji je bil ukinjen marca 1989, za Jugoslavijo nimam podatka). Tajni uradni list je izdajala zvezna skupščina, v njem pa so predpise poleg skupščine lahko objavljali še JLA, Svet guvernerjev narodne banke Jugoslavije, SDK Jugoslavije, Gospodarska zbornica Jugoslavije in Jugoslovanska interesna skupnost za odnose s tujino.
- 23 Po Titovi smrti so bila šele vzpostavljena pravila, po katerih naj bi predsedstvo funkcioniralo. V njem je bil po en predstavnik iz vsake republike in avtonomne pokrajine, do spremembe ustavnih amandmajev leta 1988 pa po položaju tudi predsednik predsedstva CK ZKJ. Na seje so bili lahko vabljeni tudi predsedniki republiških predsedstev (ta praksa je z naraščanjem krize postala dokaj pogosta) ali drugi funkcionarji (največkrat predsednik vlade ali posamezni ministri, zlasti notranji in obrambni). Leta 1981 je bil sprejet Poslovnik o delu Predsedstva Socialistične federativne republike Jugoslavije. Po njem naj bi predsedstvo delalo po načelu kolektivnega odločanja in odgovornosti, z usklajevanjem svojih stališč. Seje je skliceval predsednik, v njegovi odsotnosti pa podpredsednik (to določilo je v času Drnovškovega predsednikovanja skušal izkoristiti Jović septembra 1989 ob sprejemanju amandmajev na slovensko ustavo). Predsedstvo je imelo Svet za ljudsko obrambo, ki je bil formalno posvetovalen organ, čeprav mu je pripisovalo veliko težo (pomemben del pristojnosti z obrambnega področja je lahko predsedstvo preneslo na obrambnega ministra). Od leta 1983 dalje, s spremenjenim in dopoljenim pravilnikom, je kot posvetovalni organ nastal tudi Svet za zaščito ustavne ureditve. V nujnih razmerah je predsedstvo lahko delovalo tudi brez posebne seje (tudi to so na koncu izrabili Srbi, ko je predsedstvo delovalo v okrnjeni sestavi, brez predstavnikov iz nesrbskih republik). Predsedstvo je o vprašanih iz svoje pristojnosti odločalo z javnim glasovanjem in z navadno večino glasov svojih članov. Z dvotretjinsko večino (tudi ta člen se pogosto ni upošteval) pa o začasnih ukrepih, o določanju virov sredstev za obrambo v izrednih okoliščinah, o določitvi predloga, da se začne postopek za spremembo ustave SFRJ, da se preloži izdaja zakona ali zadrži izvršitev predpisov ZIS, o določitvi predloga kandidata za predsednika ZIS in o sprejetju poslovnika o delu predsedstva. O delu predsedstva naj bi izhajal poseben bilten. Seje predsedstva so bile snemane in pisani magnetogrami ter zapisniki, vendar teh niso pošiljali republiškim predsedstvom ali drugim organom. Te (ali javnost) je predsedstvo o svojih stališčih

Kritika jugoslovanskega političnega sistema se je predvsem iz kulturnih, publicističnih in znanstvenih vrst začela pojavljati že v letu Titove smrti in je potem sredi osemdesetih let skokovito narasla. V prvem obdobju med letoma 1981 in 1983 so bile v ospredju obravnave predvsem t.i. tabu ali enostransko prikazovane teme iz preteklosti: državljanska vojna (četništvo, ustaštvo), prevzem oblasti s strani komunistične partije, informbiro (Goli otok). O teh temah je nastalo na desetine literarnih del, gledaliških in filmskih stvaritev, spominskih zapisov, pa tudi socioloških, filozofskih in zgodovinsko-pisnih del, o katerih so potem razpravljali po časopisih. Zelo hitro se je ta kritika prenesla najprej na Tita, nato pa na sistem, kakršnega sta vzpostavila on in komunistična partija (ta je po mnenju kritikov v osnovi ostal boljševiski), sledilo pa je zavračanje legitimnosti oblasti in sistema. Največja centra kritik sta bila Beograd in Ljubljana, pri čemer so se oblasti v Ljubljani izogibale represivnim ukrepom in so poskušale kritike utišati s t.i. administrativnimi ukrepi, to je z zaplembami posameznih številok revij, prepovedmi objave posameznih knjig (čeprav se je to dogajalo bolj redko), menjavami v uredništvi, organizacijo razprav v SZDL ali marksističnih centrih, na katerih so posamezna dela kritizirali (t.i. "družbena kritika", kot so temu rekli). V Beogradu je bila neodvisnost tiska v začetku osemdesetih let zelo visoka, kar se je odražalo tudi v visoki kakovosti časopisov in revij, potem pa so jo začeli omejevat.

Stiki med slovenskimi in srbskimi intelektualci so bili npr. več let zelo prisrčni tudi na osebni ravni,²⁴ čeprav je pri Slovencih na osnovi izkušenj iz šestdesetih let vedno obstajala tudi previdnost.²⁵ Po začetni solidarnosti in medsebojnem podpiranju proti oblasti v začetku osemdesetih let, je do prvega večjega spora prišlo leta 1983 zaradi skupnih programskih jeder v šolstvu. Kljub temu so se stiki nadaljevali, med pomembnejša srečanja pa sodi srečanje med slovenskimi in srbskimi intelektualci 14. novembra 1984 v gostilni Mrak v Ljubljani, kjer pa so se - ob sicer skupni ugotovitvi, "da je z obstoječo Jugoslavijo, v kateri se vsi počutimo le slabo, konec" - sprli ob vprašanju pravice do samoodločbe in s tem osamosvojitve (ki je bilo tedaj mišljeno kot konfederativni status Slovenije v Jugoslaviji).²⁶

---

občasno obveščalo s posebnimi sporočili. (Poslovnik o delu Predsedstva Socialistične federativne republike Jugoslavije, Uradni list SFRJ št. 6, Beograd 30. januarja 1981 in Uradni list št. 69, januar 1983).

- ²⁴ Dobrica Ćosić je npr. imel tesne stike še s perspektivovsko generacijo slovenskih intelektualcev, potem pa zlasti s Spomenko in Tineto Hribarjem oz. krogom Nove revije in je pogosto prihajal v Slovenijo.
- ²⁵ Viktor Maier se iz zgodnjih osemdesetih let spominja vzdihla slovenskega razumnika "Bog nas obvaruj srbskih liberalcev." (Maier, Zakaj je razpadla Jugoslavija, str. 41).
- ²⁶ Sestanka so se udeležili Dobrica Ćosić, Mihajlo Marković in Ljubomir Tadić s srbske strani ter Spomenka Hribar, Tine Hribar, Marjan Rožanc, Milan Apih, Ivan Urbančič in Taras Kermauner s slovenske strani (srečanje naj bi bilo tajno, vendar ga je spremljala služba državne varnosti, posnetek pa je ohranjen v arhivu Sove). Nekateri udeleženci, npr. Tine Hribar sestanek ocenjujejo kot zelo pomemben (sopadal naj bi z ugotovitvami novorevijaškega kroga, da zagotovitev slovenske samobitnosti lahko zagotovi le konfederativen status), medtem ko drugi (Taras Kermauner) menijo, da ni imel prelomnega pomena, da je šlo bolj za neke vrste "tipanje". (Razgovori pisca s Tarasom Kermaunerjem december 1993 - februar 1994, neavtoriziran magnetogram str. 42, Arhiv Znanstvenega in publicističnega središča Ljubljana). O sestanku sicer več glej Tine Hribar: Nova, osamosvojitvena volja Slovencev. Slovenci in država, Ljubljana 1995, str. 279-293; isti, Slovenska državnost str. 225 in dokumentacijski dodatek str. 238-240 in 248-250.

Po sestanku v Mraku so se začele tudi javne polemike med slovenskimi in srbskimi intelektualci (npr. med Ruplom in Ljubomirom Tadićem po objavi intervjuja z Ruplom v Dugi decembra 1986 ali med Čosićem in Kermaunerjem v Pismih srbskemu prijatelju), čeprav začetek sistematičnega napadanja Slovenije in nato srbsko - slovenske medijske vojne, ki je trajala do razpada Jugoslavije in še čez, lahko datiramo že kakšno leto prej.²⁷ S tem v zvezi je zanimiva teza, da je bilo ustvarjanje sovraštva do Slovencev predvsem v funkciji homogenizacije Srbov, ne pa priprave na morebiten kasnejši spopad (tako kot pri Hrvatih), ki s Slovenci ni bil predviden.²⁸ Kakorkoli: leta 1986 so slovenski in srbski intelektualci šli vsak svojo pot. Stiki na osebni ravni so se nekaj časa še nadaljevali, vendar ne več prav dolgo po tem, ko so v javnost prišli deli memoranduma SAZU.²⁹ Obtožbam na račun slovenskih intelektualcev so v srbskih medijih kmalu pridružile obtožbe na račun slovenske politike, razhodu opozicijskih intelektualcev obeh narodov pa je postopoma sledila tudi politika. To pa ne pomeni, da stikov in poskusov najti skupni jezik in doseči morebiten dogovor med slovenskimi in srbskimi politikami in intelektualci tako na oblastni kot na opozicijski strani v času razpadanja Jugoslavije in tudi najhujših medsebojnih konfliktov ni bilo, čeprav seveda niti zdaleč niso dosegli ravni političnega kupčevanja med Tuđmanom in Miloševićem.³⁰

27 Prve večje polemike so potekale leta 1983 v zvezi s programskimi jedri, potem so se po krajšem predahu začele sistematično pojavljati v letu 1985. Eno takih je npr. začel Krste Bjelić, odgovorni urednik zagrebške izdaje dnevnika Borba v Nedeljskem dnevniku konec novembra 1985 z naslovom Kaj muči (nekateri) Slovence? (glej Bizilj, *Novinarski arhivi stran 83-95*). Bjelić je razgovor Bojana Štiha z Josipom Vidmarjem, vzklikanje nacionalističnih gesel na nogometni tekmi, intervju tedanjega predsednika slovenske skupščine Vinka Hafnerja v Ninu in izjavo zgodovinarja Boga Grafenauerja, da je meja slovenske zavezanosti Jugoslaviji pogojena z uresničevanjem samostojnega nacionalnega življenja v njej, povezal v splošen napad na Slovenijo. Poanta članka je bila, da je Slovenija egoistična, nehvaležna za vse, kar ji je dala Jugoslavija in se želi odcepiti, razlika v pogledih med uradno politiko in intelektualci pa naj bi bile samo v tem, kdaj naj bi se to zgodilo. Tovrstno "novokomponirano" novinarstvo je od srede osemdesetih let postalo standardni model načina pisanja o Sloveniji. V letu 1986 lahko v srbskih medijih že prepoznamo obrise sistematičnega spodbujanja protislovenskega razpoloženja, ki izhaja iz domnevnega slovenskega nerazumevanja kosovskega problema in iz podpiranja kosovskih Albancev, spodbujeno pa je bilo tudi s slovenskimi zahtevami v tem času po demokratizaciji sistema (ukinitev 133. člana o verbalnem deliktu), in vojske (civilno služenje vojaškega roka) in odpravljanju preživelih simbolov (praznovanje Dneva mladosti).

28 Tasić, *Kako je ubijena druga Jugoslavija*, str. 89-90.

29 Delo v zvezi z Memorandumom je potekalo skrivnostno, šele 24. novembra 1986 so osnovne teze memoranduma objavile beograjske Večernje novosti. Memorandum je bil v Srbiji v celoti objavljen šele leta 1989 v posebni izdaji Duge, prej pa le po odlomkih v posameznih časopisih. Pač pa so za objavo takoj poskrbeli Srbi v diaspori, najprej v ZDA. Pisci so vedno znova tudi ponavljali, da gre za še ne dokončano delo, "načrt" da bi se s tem zavarovali.

30 O tem je bilo precej pisanja in raznih namigovanj. Najprej zaradi domnevne Kučanove izjave na sestanku slovenske in srbske delegacije leta 1990, da Slovenija priznava Srbom pravico do življenja v skupni državi in nato o domnevnem dogovarjanju med Miloševićem in Kučanom v času brezplodnih sestankovanj predsednikov republik v prvi polovici leta 1991, ki ga je Kučan zanikal). Po nekaterih ustnih virih naj bi se leta 1990 predstavniki Demosa sestali s predstavniki srbske opozicije (Bučar, Pučnik in Rupnik z Koštunico, Čavoškim in Đindićem). Po pisanju ameriških novinarjev naj bi se predstavniki slovenskih (Demosovih) oblasti v Beogradu sestali s Čosićem (ki tedaj sicer ni imel nobene funkcije) in podpisali tajni sporazum, da drug drugemu priznavajo državne interese. Uspešen pa je bil dogovor med Drnovškom in Jovićem o umiku JLA iz Slovenije v času

Odnos slovenskih oblasti do federacije v prvi polovici osemdesetih let je bil tih in zagrizen, a v glavnem jalov boj z naraščajočo centralizacijo, ki močno spominja na štirideseta in začetek petdesetih let. "Kaže, da Slovenija v zadnjem času prihaja v precej ostre dialoge v federaciji. Skorajda ni ukrepa, ki ga predlaga federacija, da mi do njega ne bi imeli svojega stališča," je leta 1981 ugotovil tedanji tihi in umirjeni predsednik slovenskega predsedstva Viktor Avbelj.³¹ Položaj je bil še težji, ker so tudi zahodne države, ki so Jugoslavijo prek Mednarodnega monetarnega sklada in drugih institucij reševale iz dolžniške krize, rešitev videle v krepitvi moči centra, pač v prepričanju, da je krivec za nastalo stanje v avtarkičnosti jugoslovanskega sistema in so svojo pomoč pogojevale s povečanimi pristojnostmi za zvezne organe. Beograjska administracija si je pri slovenskem upiranju enostavno pomagala tako, da je vlada sprejelačasne ukrepe, kadar zakon v zvezni skupščini ni bil sprejet, ali pa je bil izvršen pritisk prek partijskih organov.³²

Velikokrat pa so slovenski predstavniki popustili tudi sami. "V Beogradu se namreč že formira mnenje, ki ga proglašajo za slovensko folkloro, češ najprej zaostrijo, potem pa popustijo, treba je samo vzdržati štirinajst dni, pa bodo tudi Slovenci dali soglasje", je tako politiko kritiziral tedanji predsednik Gospodarske zbornice Slovenije Marko Bulc.³³

Slovenski politiki so se zavedali, da boj z zvezno vlado pri pragmatičnih vprašanjih vodi v neuspeh, dilemo pa so videli predvsem v vprašanju ali se bo krepilo samoupravljanje (združeno delo) ali država,³⁴ ne pa v zgrešenosti sistema. Žato tudi niso našli učinkovitega sredstva, s katerim bi pritisk federacije ublažili, če že ne odpravili. V zvezni vladi in finančnih inštitucijah je imela za časa vlade Milke Planinc Slovenija številčno močno ekipo: Zvoneta Dragana, Janka Smoleta, Jožeta Florjančiča (finančni minister), Staneta Dolanca (notranji minister); v Mikuličevi vladi je Janez Zemljarič postal celo podpredsednik. Kljub temu pa je pri slovenski politiki ostajala stara dilema, ki se je prvič pojavila konec šestdesetih let, po decentralizaciji: ali reševati svoje probleme prek Beograda, z maksimalnim angažiranjem v federaciji, ali sodelovati le toliko, kolikor je nujno, sicer pa se znotraj manevrskega prostora, ki ga dopušča sistem, ukvarjati predvsem s sabo. Prvo opcijo je zagovarjalo nekaj politikov iz starejše garniture, zlasti Mitja Ribičič, ter nekaj mlajših politikov, ki so svojo prihodnost videli na zveznih funkcijah (Janez Zemljarič, proti koncu osemdesetih let tudi Dušan Šinigoj, ki je potihem računal na zvezno preimersko funkcijo in potem dr. Janez Dmrovšek). Ribičič se je v začetku osemdesetih let zavzemal, da bi Slovenci kar največ energije vložili v jugoslovanski stabilizacijski program in druge reforme, pri čemer naj bi federacija

brionskih pogajanj (kar so Hrvati in Bosanci imeli za dogovor v svojo škodo, Mesic pa je celo edini glasoval proti temu sklepu v predsedstvu SFRJ). Že po razpadu Jugoslavije je tedanji jugoslovanski premier Milan Panić na haaški konferenci o Jugoslaviji avgusta slovenskemu zunanjemu ministru Ruplu 1992 ponujal priznanje Slovenije v zameno, da ta prizna ZRJ Jugoslaviji nasledstvo SFRJ.

³¹ Arhiv predsedstva, Magnetogram 50. seje P. SRS, 9. september 1981, str. 12.

³² "Lani so (ob vprašanju povečanega proračuna, ki se mu je Slovenija uprla, op. B. R.) sprožili razpravo na CK ZKJ, po principu preglasovanja in demokratičnega centralizma smo potem morali to uresničevati". Arhiv predsedstva, (Magnetogram 30. seje P. SRS, 16. 12. 1983, str. 43; razprava Tilke Blaha).

³³ Arhiv predsedstva, Magnetogram 34. seje P. SRS, 11. 4. 1984, str. 8.

³⁴ Arhiv predsedstva, Magnetogram 12. seja P. SRS, 19. 1. 1983 str. 38, razprava Franceta Popita.

kadrovske probleme reševala po Kitajskem receptu "strokovnost, revolucionarnost, poštenost, mladost."³⁵ Drugo opcijo je od starejših politikov sprva zagovarjal zlasti France Popit, potem pa zaradi občutka nemoči tudi vedno več drugih. Politika "streljanja s topovi na Beograd iz domače trdnjave", kot jo je nekoč ježno označil Kučan, je bila tudi temeljna značilnost alternativnih in kasneje opozicijskih gibanj, ki z Beogradom niso imela nobenega stika. Dejansko je slovenska politika potem kombinirala obe ravnanji, pazila je, koga bo poslala v Beograd, vendar je najmočnejše ljudi (podobno kot Srbija) obdržala doma (Kučan npr. leta 1989 ni hotel kandidirati za člana v zveznem predsedstvu).

Druga dilema, ki se je hkrati pojavljala, je bilo vprašanje načelnosti: glede na to, da je bila Slovenija v federaciji vztrajno preglasovana, so nekateri politiki zagovarjali stališče, naj pač ne oponira več ampak v praksi ravna po svoje: "Samo mi se v Jugoslaviji držimo (dogovorjenega, op. B. R.), ker smo avstrijski birokrati. Mi se z njimi pričkam in delamo sami sebi težave, čeprav je popolnoma jasno, da bomo ostali sami, sedem proti ena. Naj teče po svoje. Potem pa se bo sestalo predsedstvo CK ZKJ in spet zagrozilo s partijsko kaznijo. Saj imamo lanskoletne izkušnje."³⁶ Drugi so temu ugovarjali: "Mislim, da se ne smemo postaviti na tako stališče, da bomo v skupščini nekaj sprejeli, izvajali pa drugače. Če to sprejmemo pomeni to konec sistema, federacije in vsega. Potem je to konec."³⁷

Kot se kaže skozi zapisnike sej najvišjih slovenskih organov, slovensko politiko od Titove smrti do leta 1987 /88 lahko strnemo v nekaj temeljnih točk. Na gospodarskem področju je precej jasno stališče razvite republike, ki se upira zahtevam po socializaciji dolgov, vplačevanju v t.i. fond vzajemnosti in solidarnosti, ki so ga za pokrivanje izgub uporabljale zlasti druge republike, povečevanju pomoči nerazvitim, povečevanju dajatev v zvezni proračun, povečevanju odstotka direktnih virov načina financiranja federacije v škodo kotizacije in sploh centralizaciji pooblastil ter raznim ukrepom zaradi gospodarske krize, ki so uvajali administrativno razdeljevanje dobrin, podobno tistemu po koncu druge svetovne vojne.³⁸

Na področju delovanja federacije je to upiranje težnjam po poenotenju nekaterih pomembnih segmentov družbe kot so izobraževanje (tu so upor sicer sprožili kulturniki, a ga je politika z zamudo podprla), znanost in veliki infrastrukturni sistemi (pošta, železnica, elektroenergetski sistem), ki naj bi bili neučinkoviti zaradi "razbitosti" po republikah. Ena od točk, kjer je Slovenija ostajala nemočna, je bilo večanje birokratskega aparata,³⁹ ki je izkoriščal politične blokade v predstavniških organih za večanje svojih pooblastil in moči.⁴⁰

³⁵ Arhiv predsedstva, Skupna seja P. SRS in P. CK ZKS, 23. 5. 1983.

³⁶ Arhiv predsedstva, Magnetogram 30. seja P. SRS, 16. 12. 1983, str. 39; razprava Franceta Popita.

³⁷ Arhiv predsedstva, Magnetogram 30. seja P. SRS, 16. 12. 1983, str. 40; razprava Viktorja Avblja.

³⁸ Slovenske oblasti so se npr. soočale s tako absurdnimi zahtevami kot je bila, da bi za celotno Jugoslavijo enotno uredili proizvodnjo kruha (magnetogram 12. seja P. SRS 19. 1. 1983, str. 37, razprava Andreja Marinca).

³⁹ Zvezna vlada je javnost zavajala s podatki, da zmanjšuje svojo porabo, dejansko jo je povečevala, kar so kazali podatki o skokovitem naraščanju števila zaposlenih. Medtem, ko je bilo leta 1963 v zvezni administraciji zaposlenih 6.000 ljudi (dodatnih 2.000 pa na čakanju), je ta številka do začetka osemdesetih let narasla na 12.000, leta 1983 pa je znašala že 16.000 po nekaterih podatkih celo 18.000 (Arhiv predsedstva, magnetogram 29. seja P. SRS, 17. 11. 1983).

⁴⁰ Eden od takih primerov je bil, da so v Svetu guvernerjev Narodne banke Jugoslavije namesto

Na področju zunanje politike je bila to težnja, da si Slovenija izbori več možnosti za neposredne stike (kar je bil predvsem njen gospodarski interes), enakopravnejšo zastopnost v diplomaciji in tudi jezikovno enakopravnost na tem področju.⁴¹

V drugi polovici osemdesetih let je novo dimenzijo v slovenski politični prostor in s tem tudi v odnose med Slovenijo in federacijo prinesel nastop slovenske opozicije, ki je v smislu formuliranja nacionalnega programa dosegel vrh leta 1987 s 57. številko Nove revije. Tedaj še ne formirana opozicija je s tem prevzela programsko pobudo. Do tedaj je bilo nacionalno vprašanje namreč nekaj, kar je komunistična oblast imela izključno za svojo domeno. Za sprejem jugoslovanske ustave iz leta 1974 je bil najbolj zaslužen slovenski politik Edvard Kardelj in oblasti so izhajale iz prepričanja, da ustava iz leta 1974 Sloveniji pravno-formalno omogoča uresničevanje nacionalnih pravic. Ocenjevale so, da bi vsako spreminjanje zvezne ustave vodilo k ponovni centralizaciji. V dokumentih ali govorih posameznih voditeljev je bil sicer sem in tja zapisan kakšen stavek, da je ZKS zavezana čebinskemu izročilu (ustanovnemu kongresu KPS leta 1937 na Čebinah nad Trbovljami, ki je prihodnost slovenskega naroda videl v svobodni zvezi jugoslovanskih narodov), vendar s pristavkom, da slovenski narod lahko živi le v demokratični in enakopravni Jugoslaviji. Z zaostrovanjem krize, ko je postajalo jasno, da socializem ni rešil nacionalnega vprašanja v Jugoslaviji, pa so vodilni politiki v zavutih formulacijah poudarjali, da je ZKS v prvi vrsti zavezana svojemu narodu (torej postavljanje nacionalnega principa pred razredni). Niso pa tega upali povedati naravnost, še manj pa o tem tvegati splošno razpravo. Ko je konec leta 1983 predvojni slovenski komunist France Klopčič napisal nacionalni program in zahteval, da o njem razpravlja centralni komite, so ga na dveh internih sestankih zavrnili, širšo razpravo pa preprečili.⁴² Razprava o položaju slovenskega naroda se je začela odvijati zunaj partijskih forumov, v raznih člankih in razpravah ter na okroglih mizah. Razredno - nacionalnega koncepta, ki ga je med vojno in po njej udejanila KPS (ZKS) in po katerem naj bi v družbi imel dominantno vlogo delavski razred z ZK na čelu, ta pa naj bi kot avantgarda "skrbela" tudi za nacionalno vprašanje, je bilo sredi osemdesetih let praktično že konec.

Vprašanje položaja Slovenije v Jugoslaviji (hkrati tudi vprašanje politične ureditve) je v drugi polovici osemdesetih let (od 1987 dalje) postalo glavno polje tekmovanja med socialističnimi oblastmi in delom kritično razpoložene strokovne javnosti oziroma deloma že oblikovano opozicijo. Poleg 57. številke Nove revije so

konsenza uveljavili odločanje z glasovanjem. NBJ pa je bila glavni center finančne moči federacije, iz nje so naredili "centralno ustanovo za vse mogoče potrebe od izgub do financiranja uvoza, izvoza, vojske, razvojnih potreb, proračuna federacije." (Arhiv predsedstva, magnetogram 6. seje P. SRS, 12. 11. 1986, str. 40; razprava Milice Ozbič).

⁴¹ Eno od (neuspešnih) prizadevanj je bilo, da bi bile mednarodne konvencije ki so zadevale Slovenijo, pisane tudi v slovenskem jeziku. Konvencija z Italijo o vzdrževanju kopenske meje npr. je bila pisana samo v srbohrvaške jeziku, čeprav je zadevala izključno Slovenijo, kar je - poleg načelnega vprašanja o enakopravnosti - zadevalo tudi povsem praktične zadeve (srbohrvaško poimenovanje slovenskih krajev in gora). Podobno je bilo z obrazci v konzularnih in diplomatskih predstavništvih po svetu, ki so bili izključno v srbohrvaščini, zaradi česar so se zlasti pritoževali slovenski izseljenci, ki niso bili večji tega jezika.

⁴² Več o tem glej: Božo Repe: Oris obravnave nacionalne problematike in nacionalnih programov v Sloveniji od konca druge svetovne vojne do začetka osemdesetih let. Borec 3/4, 1992, str. 286-298.

bili glavni predmet spora amandmaji na ustavo SFRJ, ki so prišli v obravnavo leta 1988 in ki jim je opozicija očitala, da vodijo v večjo centralizacijo na nekaterih področjih, oblast pa jih je zagovarjala zaradi ekonomskih reform, ki naj bi jih omogočile, zaradi česar jih je slovenska skupščina tudi podprla. Društvo pisateljev in Sociološko društvo sta ustanovili svoji ustavni komisiji, ki sta se kasneje združili v Zbor za ustavo, ta pa je začel pripravljati svoj osnutek slovenske ustave. Opozicija je namreč izhajala iz stališča, da mora Slovenija najprej sprejeti svojo ustavo in se šele nato dogovarjati o oblikah povezave z drugimi jugoslovanskimi republikami oziroma federacijo. Ustavne spremembe naj bi po mnenju opozicije v končni fazi pripeljale do konfederativne ureditve Jugoslavije, sprostitev zasebnega podjetništva, ukinitve monopolne vloge ZKJ in uvedbe političnega pluralizma (neposredne volitve z več kandidati).

Na politično razmerje sil v Sloveniji je v letu 1988 močno vplivalo sojenje četverici in ustanovitev Odbora za varstvo človekovih pravic, ki je združil vso opozicijo v Sloveniji, pa tudi t.i. znotrajpartijsko alternativo in nastopal kot enakopraven sogovornik slovenski oblasti. Proces je bil posledica večkratnih poskusov jugoslovanskega armadnega vrha, da disciplinira (ali zamenja) slovensko vodstvo, če ne drugače tudi z uvedbo izrednih razmer. Ti poskusi se zaradi vrste razlogov (razmerje sil v federaciji, legalizem dela vojaških oblasti, nejasna zakonodaja, pravočasna reakcija slovenskih oblasti na najvišjih državnih in partijskih forumih) niso posrečili, vojski pa je vendarle uspelo izvesti sodni proces.⁴³ Konflikt med JLA in Slovenijo se je nadaljeval še kasneje; maja 1990 je npr. prišlo do krize zaradi odvzema orožja teritorialni obrambi s strani JLA, leto kasneje, maja 1991 se je nadaljeval z incidentom v Pekrah, vrh ter hkrati razplet pa je dosegel junija 1991 z napadom JLA na Slovenijo.

Po sojenju četverici se je odbor porazdelil po političnih zvezah, ki so nastale v prvih mesecih leta 1989, formalno pa je odbor deloval še do aprila leta 1990.⁴⁴ Novoustanovljene zveze so v politično življenje vstopile z zelo različnimi programi, nekatere so poudarjale predvsem vprašanje demokracije, druge so v ospredje postavljale vprašanje naroda in (ali) svojo politično podobo gradile na protikomunizmu in protijugoslovanstvu.⁴⁵

⁴³ Dokumentacijo v zvezi s procesom hrani Arhiv državnega zbora. Arhiv Odbora za varstvo človekovih pravic je shranjen v Arhivu republike Slovenije, sicer pa je o delovanju odbora zelo dobro študijo napisal novinar in član kolegija odbora Ali H. Žerdin (Generali brez kape, Ljubljana 1997).

⁴⁴ O tej porazdelitvi glej Ali H. Žerdin, Generali brez kape, str. 323-326.

⁴⁵ Poleg Slovenske kmečke zveze (Ivan Oman), in Zveze slovenske kmečke mladine, ki sta kot stanovski organizaciji nastali že 12. 5. 1988, je bila 11. 1. 1989 ustanovljena Slovenska demokratična zveza (Hubert Požarnik); 16. 2. 1989 Socialdemokratska zveza Slovenije (France Tomšič); 5. 6. Jugoslovanska zveza (Matjaž Anžurjev); 10. 3. 1989 Slovensko krščansko socialno gibanje (Peter Kovačič), iz katerega je kasneje izšla krščanskodemokratska stranka Lojzeta Peterleta; 31. 3. Meščanska zelena stranka (Marek Lenardič); 11. 6. 1989 Gibanje zelenih (Dušan Plut); 21. 9. 1989 Združenje za jugoslovansko demokratično pobudo (Rastko Močnik), poleg njih pa še nekatere skupine (Skupina 88, ki jo je vodil Franco Juri in Debatni klub 89, ki sta kasneje prestopila v ZSMS). Nekaj časa so obstajale tudi razne druge zveze, ki pa so propadle ali se preimenovala, npr. Akademsko anarhistična antizveza, Zveza delavcev, Antikomunistična zveza. Kot samostojni organizaciji sta se registrirali tudi Zveza društev-ŠKUC in Slovenska študentska zveza. (ARS, arhiv SZDL; ae 825-826, škatla 432, Seznam novoustanovljenih zvez in njihovi programi.)

Do konsenza med oblastni in opozicijo je prišlo sedemindvajsetega februarja 1989, ko so jugoslovanske razmere opozicijo in oblast pripeljale do skupnega nastopa na zborovanju v Cankarjevem domu, ki je bilo namenjeno podpori stavkajočim rudarjem na Kosovu.

Na zborovanju, ki ga je formalno organizirala SZDL, so bili govorniki tako iz vrst oblasti (Kučan), kot opozicije (predstavniki zvez in skupin). Zborovanje je v Srbiji izzvalo silne reakcije, ocenjevali so, da so se vse sile v Sloveniji (vključno z ZK) združile proti Srbiji in Jugoslaviji. Srbske oblasti so pred zvezno skupščino organizirale velik miting (s protesti so prvi začeli beograjski študenti, ki so podpirali Miloševića). Na mitingu so zahtevali, obračun z albanskimi voditelji, ljudje so jokali in kričali, da Jugoslavija razpada na Kosovu in v Sloveniji. Slovenski predstavniki v zveznih organih, zlasti na sejah predsedstva SFRJ in predsedstva CK ZKJ so bili deležni hudega, sicer že večkrat preživetega političnega pritiska, ki ga je Kučan napovedal že vnaprej: "Današnja seja predsedstva CK ZKJ bo takšna, kot jih je bilo to leto že ne vem koliko. Najprej skoncentriran napad, ki ga bodo sprožili Srbi preko Dušana Čkrebića, potem bo tu Slobodan Milošević s svojimi štirimi, petimi stavki, da so oni Jugoslavija, mi pa smo pritepenci in potem ta orkester, ki ga imajo sedaj od Vojvodine do Črne Gore in Makedonije."⁴⁶ Seja P. CK ZKJ je nato trajala štirinajst ur, spremenila pa se je v splošen napad na slovensko politiko.

Zborovanju v Cankarjevem domu je sledila gospodarska vojna Srbije proti Sloveniji, dejansko pa tudi prekinitev političnih odnosov.

Politični konsenz, dosežen ob zborovanju, sta opozicija in oblast poskušali formalizirati v Koordinacijskem odboru organizatorjev zbora v Cankarjevem domu, ki pa ni prinesel konsenza. Zato je opozicija 8. maja 1989 na protestnem zborovanju zaradi aretacije Janeza Janše (moral je oditi na prestajanje kazni) javno predstavila Majniško deklaracijo in začela zanjo zbirati podpise.⁴⁷ Oblasti so za teze iz Majniške deklaracije v prvih reakcijah menile, da "zahtevajo slovensko državnost brez socializma, samoupravljanja in Jugoslavije". Kljub temu je delovna skupina Koordinacijskega odbora z delom nadaljevala in 29. maja sprejela Temeljno listino Slovenije 1989.⁴⁸ Temeljna listina je na vztrajanje pozicijskih sil (zlasti sindikata) še omenjala samoupravni socializem, zveza komunistov, ki se je tudi zavzemala, da v besedilo pride pojem "vladavina dela" pa je menila, da se suverenosti ne da graditi samo na slovenskem narodu, ampak na vseh državljanih Slovenije.⁴⁹ Temeljna listina je še izhajala iz možnosti, da bi Slovenci živeli v Jugoslaviji pod predpo-

⁴⁶ ARS I, Stenografske beležke s sestanka predsednika predsedstva CK ZK Slovenije Milana Kučana in starejših članov ZKS, 28. februar 1989.

⁴⁷ Majniško deklaracijo so podpisali Društvo slovenskih pisateljev, Slovenska demokratska zveza, Slovensko krščansko socialno gibanje in Socialdemokratska zveza Slovenije. Odbor za varstvo človekovih pravic se pod deklaracijo ni podpisal, prav tako ne ZSMS. Razlika v pogledih v zvezi z Majniško deklaracijo je izhajala iz razumevanja "političnih prioritet" (kot je to označil Ali H. Žerdin). ZSMS-jevski del (kasnejša liberalna stranka) je izhajala predvsem iz splošnih človečanskih pravic (suverenosti ljudstva), medtem ko je drugi, pogojno rečeno "narodnjaški" blok, na prvo mesto postavljaj narodno pravico (suverenost naroda).

⁴⁸ ARS, fond SZDL, AS 537, začasno številčenje RK SZDL, tehnična enota 1,012; Zapis s 7. Sestanka koordinacijskega odbora organizatorjev zbora v CD, z dne 16. 5. 1989.

⁴⁹ ARS, fond SZDL, AS 537, začasno številčenje RK SZDL, tehnična enota 1,012; Razne pripombe in dopisi v zvezi s temeljno listino.

stavko, da se bo ta demokratizirala. Zaradi številnih usklajevanj in kompromisov je bila Temeljna listina bolj kompromisna od Majniške deklaracije in v tedanjem pregretem političnem ozračju tudi bistveno manj odmevna.⁵⁰ Iz različnih razlogov pa jo je podpisal le del sodelujočih v koordinacijskem odboru.⁵¹ Opozicija ji je v naslednjih mesecih očitala, da vnaprej pristaja na federalni okvir in zaradi tega "že zdaj (decembra 1989, op.p.) postaja močna ovira slovenskega političnega osamovanja."⁵² Kljub kritičnim ocenam pa je tudi Temeljna listina upravičila svojo funkcijo, saj so se pogledi opozicije in oblasti v razpravah o obeh dokumentih približali. Na sestanku Koordinacije je bil tako med drugim sprejet tudi sklep, da naj skupščina že pri sprejemanju amandmajev k slovenski ustavi upošteva zahteve Temeljne listine. Koordinacija se je tudi dogovorila, da bo na prihodnjih sejah razpravljala o zakonu o političnem združevanju in volilnem zakonu.⁵³

Med aprilom in junijem 1989 so v javno razpravo prišli tudi amandmaji na ustavo SRS, ki jih je pripravila skupščinska ustavna komisija. Na njeno delo je posredno ali neposredno precej vplival Zbor za ustavo, ki je komisiji redno pošiljal svoja stališča, spodbujal pa tudi pritisk javnosti. Ustavni amandmaji so v vseh organih zveznega vodstva in tudi v vodstvu ZKJ naleteli na izredno ostro nasprotovanje in so njihov sprejem hoteli na vsak način preprečiti.⁵⁴ Ponovno je bila v zraku nevarnost uvedbe izrednega stanja, še zlasti, ker je zvezno ustavno sodišče ocenilo, da amandmaji niso v skladu z jugoslovansko ustavo, predsednik zveznega predsedstva dr. Janez Drnovšek pa je bil na obisku v ZDA (obisk je nato prekinil in prišel v slovensko skupščino na proglasitev sprejetja amandmajev). Kljub temu je slovenska oblast pritisk zdržala (seja CK ZKJ, na kateri so hoteli prisiliti slovenske komuniste, da preprečijo sprejetje amandmajev, je trajala celo noč, ves čas pa jo je prenašala televizija). Dne 27. septembra 1989 so bili amandmaji v slovenski skupščini sprejeti. Sprejeti amandmaji so ustavno omogočali prehod iz socialističnega v tržno gospodarstvo in iz enopartijskega sistema v večstrankarsko demokracijo (črtano je bilo tudi določilo o vodilni vlogi zveze komunistov), hkrati pa si je Slovenija v odnosu do federacije vzela tudi več pristojnosti (zlasti na

⁵⁰ V Majniški deklaraciji so bila zapisana bolj radikalna stališča in sicer: 1. Hočemo živeti v suvereni državi slovenskega naroda. 2. Kot suverena država bomo samostojno odločali o povezavah z južnoslovanskimi in drugimi narodi in v okviru prenovljene Evrope. 3. Slovenska država je lahko utemeljena le na spoštovanju človekovih pravic in svoboščin, demokraciji, ki vključuje politični pluralizem, družbeni ureditvi, ki bo zagotavljala duhovno in gmotno blaginjo v skladu z naravnimi danostmi in v skladu s človeškimi zmoglostmi državljanov Slovenije.

⁵¹ Ni je podpisala ZSMS, prav tako ne Komisija za pravičnost in mir pri Slovenski pokrajinski škofovski konferenci, od drugih družbenopolitičnih organizacij pa je podpis odrekla tudi Zveza borcev, medtem ko so je ZKS, SZDL in sindikati podpisali, prav tako pa nekatere alternativne skupine (npr. Debatni klub 88) in vrsta drugih organizacij in društev (npr. Društvo 2000 iz katerega je izšlo krščansko-socialno gibanje). SZDL je za Temeljno listino sicer zbrala kar 420.000 podpisov, vendar se je akcija čez poletje postopoma razvodenela.

⁵² Tine Hribar, *Slovenci kot nacija*, Ljubljana 1994. Odločitev za samostojnost, *Mladina*, 29. 12. 1989

⁵³ ARS, fond SZDL AS 537, začasno številčenje RK SZDL, tehnična enota 1,012. Zapisnik z 8. Sestanka Koordinacije organizatorjev zbora v CD, 22. 6. 1989.

⁵⁴ Zvezni časopis *Borba* je delovno gradivo amandmajev v posebni prilogi objavil 7. avgusta isti, in nanje se je nato v Jugoslaviji vsul plaz kritik. Kritizirani ali popolnoma zavračani so bili zlasti tisti amandmaji, ki govorijo o pravici do samoopredelive, odcepitve in združitve in amandmaji o ekonomski suverenosti in zmanjševanju pristojnosti federacije na ozemlju Slovenije (1989.)

gospodarskem področju), kot jih je določala zvezna ustava. Nekateri amandmaji so bili tudi posledica izkušenj z armadnimi pritiski in s procesom proti četverici (npr. določilo, da akti, ki so v nasprotju z določbami o ustavni pravici jezikov narodov in narodnosti, na področju SR Slovenije niso veljavni, ali da izredno stanje lahko razglasi samo skupščina SRS).

Dialog med opozicijo in oblastjo se je potem, ko sta ločeno predstavili svoje poglede skozi Majniško deklaracijo in Temeljno listino, obnovil septembra 1989. Koordinacijski odbor zbora v Cankarjevem domu se je preimenoval v Okroglo mizo političnih subjektov na Slovenskem (običajno imenovano Smoletova okrogla miza). Vendar so oblasti izkoriščale dejstvo, da so imele pobudo znova v svojih rokah, saj se jim je zaradi sprejetja amandmajev ugled v javnosti močno dvignil, dodatno pa ga je okrepila prepoved mitinga, ki so ga za 1. december 1989 napovedovali Miloševići privrženci v Ljubljani.⁵⁵ Zato je okrogla miza razpadla, opozicija pa je 27. novembra 1989 uspela ustanoviti skupno predvolilno koalicijo Demos (demokratska opozicija). Osnovni točki Demosovega volilnega programa sta bili suverena Slovenija in parlamentarna demokracija, precejšen del volilne strategije pa je temeljil na protikomunizmu.

V začetku leta 1990 se je slovenski predvolilni prostor dokončno oblikoval. Nekdanje zveze so se preoblikovale v klasične politične stranke, prav tako pa nekdanje družbenopolitične organizacije.⁵⁶ Zveza komunistov Slovenije je zadnji, 14. kongres zveze komunistov Jugoslavije (moral bi potekati od 20.-24. januarja 1990, pa se je predčasno končal 22. januarja) zapustila ker niso bili sprejeti njeni predlogi o političnem pluralizmu in družbeni reformi ter o preoblikovanju ZKJ v zvezo samostojnih organizacij. S tem je razpadla še zadnja vsejugoslovanska organizacija (poskus, da bi ZK svoje delo nadaljevala kot nova stranka z imenom ZK - Gibanje za Jugoslavijo ni uspel, prav tako pa ne poskus zveznega premiera Anteja Markovića, da organizira svojo jugoslovansko stranko, saj do zveznih volitev ni več prišlo).

Na volitvah aprila 1990 je zmagal Demos. Nove oblasti so se torej soočile z vprašanjem, kako splošno obljubo o vzpostavitvi lastne države tudi uresničiti. Za končno dosego tega cilja je bila seveda nujna osamosvojitve, torej izločitev (bodisi sporazumna "razdružitve" bodisi enostranska "odcepitve") Slovenije iz Jugoslavije. V pravnem smislu je to pomenilo najprej prenos ustavnih samostojnosti z zvezne države na slovensko državo, potem pa tudi efektivni prevzem oblasti.

V začetni fazi po zamenjavi oblasti je med pozicijo in opozicijo vladalo precejšnje nezaupanje. Pri nekaterih vladnih strankah je šlo za prepričanje, da morajo "osamosvojitveni projekt" izpeljati same, saj naj bi opozicijske stranke

⁵⁵ Slovenske oblasti so miting prepovedale kljub pritiskom iz Beograda in kljub temu, da se je za dovolitev mitinga zavzemal tudi ameriški ambasador Warren Zimmerman (po več kot 40 mitingih po južnih delih države in nasilni zamenjavi oblasti v Vojvodini na Kosovu in v Črni gori.)

⁵⁶ Zveza socialistične mladine se je preimenovala v Liberalno demokratsko stranko 10. 11. 1989, Zveza komunistov Slovenije je staremu imenu dodala novo - Stranka demokratske prenovne februarja 1990 (12. 11. 1990 v Socialdemokratsko prenovno Slovenije), Socialistična zveza se je v Socialistično stranko preimenovala marca 1990. Zveza borcev je ostala nestranskarska organizacija, potihem pa je podpirala predvsem komuniste. Nekdanji socialistični sindikati, ki so prav tako imeli status družbenopolitične organizacije, so se pod pritiskom konkurenčnih sindikalnih organizacij začeli ukvarjati predvsem s sindikalnimi vprašanji.

(večinoma naslednice nekdanjih družbenopolitičnih organizacij) osamosvojitvene procese zgolj zavirale. Vendar so bili različni pogledi tudi v vladajoči koaliciji. Zlasti vlada se - soočena z realnim stanjem gospodarske situacije - ni navduševala za radikalne ukrepe.⁵⁷ "Vmesno" stanje je vladi ustrezalo tudi zato, ker je z njim lahko opravičevala slabe gospodarske razmere in drastično znižan standard ter se izgovarjala, da zaradi kaotičnih jugoslovanskih razmer ne more uresničiti predvolilnih obljub o izboljšanju gospodarskega položaja. Opozicija se je predvsem bala, da osamosvojitvena politika ne bi izzvala centra k represivnim ukrepom, opazne pa je bilo tudi precej "jugonostalgije" in strahu pred revanšizmom. Zato so bile razmere v skupščini precej napete. V takih razmerah je predstavnik ene od vladajočih strank v parlamentu predlagal sprejetje deklaracije o suverenosti republike Slovenije. Deklaracijo je parlament sprejel 2. julija 1990, bila pa je mešanica politične deklaracije in pravnega akta.⁵⁸ Deklaracija je povzročila nejevoljo pri opozicijskih strankah (ki so jo sicer podprle da se ne bi zamerile javnosti). Opozicija je vladajoči koaliciji zamerila, ker z deklaracijo ni bila seznanjena, pa tudi sicer je menila da gre zgolj za še en manifestativen proglas, ki nima velike konkretne vrednosti. O deklaraciji se pripravljavci niso posvetovali niti s predsedstvom Republike Slovenije, ki je pred tem, 25. junija, že pripravilo izhodišča za novo ustavo in jih posredovala skupščini. Vendar samo deklaraciji niso sledili tudi konkretni ukrepi, tako da na razvoj političnega dogajanja ni imela večjega vpliva.

V razmerah stopnjujoče se politične polarizacije je nato pri delu vplivnih Demosovih politikov in ideologov začelo prevladovati spoznanje, da izpeljava osamosvojitve ne more biti zgolj projekt enega dela političnih sil ampak nacionalni projekt, da mora oblast - če želi dejansko doseči učinkovito samostojnost - imeti za to podporo večine političnih sil in tudi prebivalstva. Zato je v ospredje znova prišlo vprašanje ustave, ki se je v parlamentu sprejemala z dvotretjinsko večino. Če bi za ustavo glasovala večina poslancev v parlamentu, bi jo potem dali na referendum in ob pozitivnem izidu bi slovenski narod na ta način izrazil jasno voljo, da želi živeti v suvereni državi.

Ustavo so po volitvah na osnovi osnutka, ki ga je pripravil Zbor za ustavo, v skupščini pripravljali predstavniki pozicije in opozicije skupaj. Vendar za sprejetje ustave potem, ko je opozicija prišla na oblast, ni bilo velikega navdušenja. Sprejem

⁵⁷ Več kot tretjina slovenskega gospodarstva je bilo tesno povezano z jugoslovanskim trgov in v razmerah gospodarske krize bi hitra enostranska odcepitev brez temeljitih priprav po ocenah vodilnih slovenskih ekonomistov za Slovenijo pomenila gospodarski zlom. Zato si je glavni gospodarski strateg in podpredsednik vlade dr. Jože Mencinger prizadeval za postopno gospodarsko osamosvajanje. Mencinger je sicer maja 1991 odstopil, ker je predsednik vlade Lojze Peterle mimo njega hotel izpeljati gospodarsko reformo in privatizacijo po neoliberalističnem "univerzalnem" modelu, ki ga je za Slovenijo pripravila ekspertna skupina Jefferya Sachsa (Sachs je z manjšimi modifikacijami enak model pred tem "prodajal" tudi v Latinski Ameriki in nekaterih drugih vzhodnoevropskih državah). Razlog za strategijo postopnega osamosvajanja je bilo tudi dejstvo, da so bili mednarodni gospodarski in politični dejavniki slovenskim osamosvojitvenim težnjam absolutno nenaklonjeni, kar je v prvi vrsti prizadevalo ekonomske odnose, ki so se s tujino odvijali predvsem preko Beograda.

⁵⁸ Deklaracija je razglašala suverenost Slovenije, zahtevala od zveznih organov, da bodo v Sloveniji morali poslovati po njenih zakonih, Slovenija pa bo z ustavnim aktom določila, kateri zvezni zakoni v Sloveniji ne veljajo. Parlament naj bi sprejel novo ustavo v letu dni, slovenski delegati pa naj ne bi več sodelovali v zveznem parlamentu.

nove ustave bi namreč pomenil drugačno strukturo državne ureditve, razpust parlamenta in razpis novih volitev, kar pa ljudem, ki so pravkar prišli na oblast, ni ustrezalo. Poleg tega pa se je vladajoča koalicija tudi znotraj sebe razhajala v mnogih ideoloških in drugih vprašanjih, ki pa bi jih ustava morala zajeti (vprašanje ločitve cerkve od države, vprašanje splava in še vrsta drugih vprašanj). Pri delu vladajočih politikov je tudi prevladovalo prepričanje, da se morajo najprej utrditi na oblasti in politično moč podkrepiti s pridobitvijo ekonomskih temeljev (s pomočjo privatizacije in denacionalizacije), šele nato pa naj bi na vrsto prišla "prava" osamosvojitve. Pomemben je bil tudi zunanjepolitični dejavnik: posamezne stranke so v času prehoda v večstrankarski sistem imele podporo tudi v tujini pri sorodnih strankah in te so jih svarile pred odcepitvijo.

Del intelektualcev (sicer piscev ustave) v Demosu je v takih razmerah spoznal, da ustava ne bo sprejeta do 23. decembra 1990, kot so v vrhu Demosa načrtovali in da utegne osamosvojitve zastati, če bo v pravnem smislu vezana samo na sprejem ustave ali celo zgolj zakonodaje. Zato je novembra 1990 oživil idejo o plebiscitu (ki jo je sicer brez uspeha v parlamentu 4. oktobra 1990 že predlagala opozicijska Socialistična stranka, to je nekdanja SZDL). O plebiscitu so najprej razpravljali v Demosu. Ko je bila ideja tam (sicer z zadržki pri nekaterih strankah) sprejeta, so se začela tudi pogajanja z opozicijskimi strankami. Kljub razlikam so stranke zmogle enotnost in zakon o plebiscitu je bil v parlamentu sprejet z 203 glasovi za, nobenim proti in s štirimi vzdržanimi. Pred glasovanjem pa so posamezni poslanci iz desničarskih vrst, kljub temu, da so njihove stranke že podpisale sporazum, še skušale spremeniti sklep, da je plebiscit uspešen, če glasuje zanj večina vseh volilnih upravičencev. Pri tem so kritizirali opozicijske stranke, češ da so z vztrajanjem pri tako visokih zahtevi želele plebiscit izničiti, te pa so odgovarjale, da samo relativna večina plebiscitu ne bi dala kredibilnosti ne doma in ne v tujini. Plebiscit (izveden je bil 23. decembra 1990, rezultati so bili uradno razglašeni 26. decembra) je uspel (glasovanja se je udeležilo 93,2% volilnih upravičencev, za samostojnost pa je glasovalo 88,2% volilnih upravičencev). Odločitev naj bi bila uresničena v šestih mesecih, to je najkasneje do 26. junija 1991. Skupščina je sprejela tudi konvencijo Sveta Evrope o spoštovanju človekovih pravic in Izjavo o dobrih namelih, ki jo je predložilo Predsedstvo Slovenije in v kateri je bilo izrecno zapisano, da samostojnost Slovenije ni uperjena proti drugim narodom v Jugoslaviji. S to izjavo je slovenska država zagotovila pravice vsem narodnim manjšinam in pripadnikom drugih narodov s stalnim bivališčem v Sloveniji, možnost kulturnega razvoja in možnost, da dobijo slovensko državljanstvo, če to želijo. Mednarodna skupnost se je na plebiscit odzvala negativno, predstavniki mednarodnih institucij so ignorirali povabilo, naj kontrolirajo izvedbo plebiscita.

Sam plebiscit še ni pomenil, da je Slovenija Jugoslavijo kar odpisala. Sledili so poskusi prepričevanja predstavnikov, da bi se dogovorili o zvezi suverenih republik (konfederaciji), ki pa niso uspeli. Razmere v Jugoslaviji so se vedno bolj zaostrovale, dokler z napadom JLA na Slovenijo ni prišlo do začetka njenega fizičnega razpada, ki pa je bil le logična posledica psiholoških, političnih, kulturnih in ekonomskih procesov dezintegracije v osemdesetih letih.

Bojan BALKOVEC

O VOLITVAH V OKRAJU KOČEVJE V KRALJEVINI SHS

Po združitvi jugoslovanskih narodov v skupno državo Kraljevino SHS so bile prve volitve 28. novembra 1920. Takrat so volivci izvolili poslance v ustavotvorno skupščino. Do uvedbe diktature kralja Aleksandra januarja 1929 so bile parlamentarne volitve še leta 1923, 1925 in 1927. V članku se volitev v tridesetih letih ne dotikam. Med viri za spremljanje volitev omenjam različno časopisje, ki je pisalo o predvolilnih aktivnostih kot tudi o rezultatih. Ti so posebej predstavljeni tudi v publikacijah *Statistički pregled izbora narodnih poslanika za Ustavotvorno skupščino Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca izvršenih na dan 28. novembra 1920 god.* in deli Laze Kostića *Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca održanih 18. marta 1923* ter *Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca održanih 8. februara 1925 godine.*

Volilni okraj Kočevje je bil med obema svetovnjima vojnoma eden od desetih volilni okrajev v volilnem okrožju Ljubljana - Novo mesto. Teritorialno je obsegal ozemlje upravnega okraja Kočevje. Tako se je raztezal od Velikih Lašč do Kolpe. Od ostalih volilnih okrajev v tem okrožju se je razlikoval predvsem po večjem številu volivcev nemške narodnosti, ki so živeli na tem ozemlju.

Volišča

Zakon o volitvah poslancev za ustavotvorno skupščino Kraljevine SHS je določil, da naj bo v vsaki občini eno volišče. Izjemoma bi lahko v občinah z nad 800 volivci bilo več volišč. Več volišč bi lahko bilo v eni občini tudi, če bi bili deli občin zelo odmaknjeni od predvidenega volišča. Zelo majhne občine bi lahko imele skupaj eno volišče, kjer pa ne bi smelo biti skupaj več kot 800 volivcev.¹ V skladu z omenjenim zakonskim določilom, preoblikovanjem občin in ob spremenišanju števila volivcev vpisanih v volilni imenik, se je število volišč v okraju Kočevje spreminjalo. Na prvih volitvah leta 1920 jih je bilo 23, leta 1923 28, leta 1925 30 in leta 1927 31.² Štirinajst volišč, kjer v oklepaju navajam občine, katerih volivci so volili na omenjenih voliščih, najdemo na seznamih volišč za vse volitve v 20. letih. Ta volišča so Banjaloka (Banjaloka), Borovec (Borovec, Briga), Dolenja vas (Dolenja

¹ Volilni red za Ustavotvorno skupščino kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Ljubljana 1922 (dalje Volilni red), člen 50. Ob spreminjanju volilne zakonodaje l. 1922 je omenjeni člen ostal nespremenjen.

² Uradni list (dalje UL) Deželne vlade za Slovenijo l. II, št. 131, objava št. 423, str. 611-618, 15. 11. 1920. UL pokrajinska uprave za Slovenijo l. V št. 16, objava št. 98, str. 109, 14. 2. 1923. UL ljubljanske in mariborske oblasti l. VI št. 122, volišča in predsedniki volilnih odborov, str. 725-733, 29. 12. 1924. UL ljubljanske in mariborske oblasti l. IX št. 82, volišča in predsedniki volilnih odborov, str. 525-534, 3. 8. 1927.

vas), Draga (Draga, Trava), Fara (Fara), Hrib (Loški potok), Karlovica (Lužarji), Livold (Črni potok, Livold), Osilnica (Osilnica), Ribnica (Dane, Ribnica), Rob, (Rob), Turjak oz. od 1923 Rašica (Turjak), Velike Lašče (Velike Lašče) in Videm (Kompolje, Podgora, Videm). Ostalih devet volišč je bilo leta 1920 v Jurjevici (Jurjevica, Sušje), Knežji lipi (Knežja lipa, Koprivnik, Nemška loka, Spodnji log), Kočevju (Kočevje, Sele, Stara cerkev), Kočevski Reki (Gotenica, Koče, Kočevska Reka, Novi lazi), Pri cerkvi (Polom, Struge), Sodražici (Gora, Sodražica), Starem logu (Mala gora, Stari log), Sv. Gregorju (Sv. Gregor, Velike Poljane) in Škrilju (Mozelj).

Volivci občin Jurjevica in Sušje so leta 1920 volili na volišču v Jurjevici. Ob volitvah 1923, 1925 in 1927 so se na skupno volišče v Žlebiču podali volivci občin Jurjevica, Sušje in Velike Poljane. Občine Knežja lipa, Koprivnik, Nemška loka, Spodnji log so imele leta 1920 skupno volišče v Knežji lipi. Na kasnejših volitvah so volivci Koprivnika in Nemške loka glasovali na volišču v Koprivniku, volivci iz občin Knežja lipa in Spodnji log pa v Knežji lipi. Veliko sprememb je bilo z voliščem v Kočevju. V mestu Kočevje je bilo leta 1920 volišče za volivce iz mesta ter iz primestnih občin Sele in Stara cerkev. Večje število volilnih upravičencev, ko so se volitev lahko udeleževali tudi Nemci, je od volitev leta 1923 dalje pripeljalo do določitve, da je bilo v mestu Kočevje volišče samo za mestne volivce, občina Stara cerkev je imela svoje v središču občine in občina Sele³ je imela volišče v Cvišlerjih. Ob zadnji volitvah pred diktaturo so volivci iz občine Kočevje dobili še drugo volišče. Leta 1920 so na skupnem volišču v Kočevski reki volili upravičenci iz občin Gotenica, Koče, Kočevska reka in Novi lazi. Občina Novi lazi je od volitev leta 1923 imela svoje volišče v Moravi. Volivci iz občine Gotenica so leta 1923 še morali oditi na volišče v Kočevsko reko, leta 1925 in 1927 pa so imeli krajšo pot, saj so dobili svoje volišče v Gotenici. Volivci v Struški dolini in Polomskem podolju (občini Struge in Polom) so leta 1920 volili na volišču Pri cerkvi. Od volitev leta 1923 so na volišče Pri cerkvi prihajali le volivci iz občine Struge. Volivci iz občine Polom so morali po leta 1923 hoditi na oddaljenejša volišča na Malo goro, kjer so volili skupaj z volivci istoimenske občine. Možje iz občine Mala gora so morali leta 1920 voliti na volišču v Stari gori, kasneje pa so volili na Mali gori. Starogorski volivci so imeli po leta 1923 volišče samo za svojo občino. Občini Gora in Sodražica sta imeli na prvih dveh volitvah skupno volišče v Sodražici, na naslednjih dveh pa vsaka svoje. Možje iz občin Sv. Gregor in Velike Poljane, ki so leta 1920 želeli glasovati, so to storili na volišču v Sv. Gregorju. Volivci iz občine Velike Poljane so se morali po leta 1923 odpraviti na volišče v Žlebič. Volivci iz občine Sv. Gregor so imeli od volitev 1923 svoje volišče, menjal se je le sedež volišča. Leta 1923 je bil v Dvorski vasi, nato pa se je vrnil v Sv. Gregor. Kot zadnje volišče iz leta 1920 omenimo tisto v Mozlju, kjer so glas oddajali volivci iz občine Škrilj oz. na naslednjih volitvah upravičenci iz občine Mozelj.

Predsedniki volilnih odborov

Zakon o volitvah v ustavotvorno skupščino je v 52. členu predpisal, da mora

³ V UL se kot ime občine navaja Željne in v oklepaju Sele. UL pokrajinska uprave za Slovenijo l. V št. 16, objava št. 98, str. 109, 14. 2. 1923.

biti na vsakem volišču volilni odbor. Ob spreminjanju volilnega zakona leta 1922 določb o volilnih odborih niso spreminjali. Odbor so sestavljali en občinski odbornik, ki je imel volilno pravico, in ga je v volilni odbor izvolil občinski odbor, en predstavnik kandidatnih list in en sodnik ali absolvirani pravnik⁴ ali sodni uradnik oz. če teh ni bilo, potem osebe s končano fakulteto in če še teh ni bilo, osebe s končano strokovno šolo. Nihče med njimi ni smel imeti političnih funkcij. Zadnjega od omenjanih članov volilnega odbora je imenoval državni odbor in je bil tudi predsednik volilnega odbora na volišču.⁵

V primeru, da je imelo več občin eno volišče, je imela vsaka občina v volilnem odboru svojega predstavnika. Predsednik volilnega odbora je lahko glasoval na volišču, kjer je opravljal predsedniško delo, če je bil vpisan v volilni imenik v svoji občini bivanja.⁶

Tabela 1: Predsedniki volišč po stroki

stroka	skupaj	1920	1923	1925	1927
ostalo	52	9	16	17	10
pravo	60	14	12	13	21

Skupaj je bilo v 20. letih 112 volišč, torej je bilo imenovanih 112 predsednikov volilnih odborov. V Tabeli 1 je prikazano razmerje med pravnimi in drugimi poklici, ki so jih opravljali predsedniki volišč na Kočevskem. Ob tem lahko le pogojno ugotovim, da so na prvih in zadnjih volitvah prevladovali pravniki in na drugih in tretjih ostali poklici. Težavo namreč povzročajo nekateri poklici, ki sem jih sicer uvrstil med ostale, vendar pa lahko le ugibam, ali ni imela oseba končanih pravnih študijev.

Med pravnimi poklici se največkrat pojavljajo sodniki in odvetniki, saj ta dva poklica predstavljata eno tretjino med 60 zabeležbami pravnih poklicev (Tabela 2). Podobno je tudi med ostalimi poklici, kjer je med 52 zabeležbami skoraj polovica, 24, učiteljskih poklicev (profesor, nadučitelj in učitelj) (Tabela 3).

Delo predsednika volilnega odbora na volišču je na štirih volitvah opravljal 86 posameznikov. Med njimi jih je 15, ki so jim to delo zaupali večkrat, ostalih 71 se pojavi le enkrat. Res je, da bi nekateri lahko še večkrat opravljali predsedniško delo, vendar so se nekateri imenovanju odrekli, ker so npr. postali kandidati ali pa so imeli drugo neodložljivo obveznost.

Kdo so bili tisti, ki jih večkrat najdemo med predsedniki volilnih odborov? Na vseh volitvah v 20. letih sta bila predsednika Anton Mejač⁷ in dr. Štefan Rajh. Mejač je bil na prvih volitvah predsednik volilnega odbora na volišču Hrib, na naslednjih pa na volišču v Ribnici. Leta 1920 so mu v rubriko poklic zapisali deželnosodni svetnik in predstojnik okrajnega sodišča v Ribnici, leta 1923 in 1925

⁴ Kot je navedeno v opombi k 52. členu volilnega zakona je pod tem imenom razumeti odvetnike, notarje in koncipiente. Volilni red, str. 94.

⁵ Volilni red, člen 53.

⁶ Volilni red, člen 52.

⁷ Pojavljata se dva Antona Mejača, prvi iz Ribnice in drugi, ki ga omenjam kasneje, iz Velikih Lašč.

višji deželnosodni svetnik v Ribnici in leta 1927 višji deželnosodni svetnik in sodni predstojnik (prav tako v Ribnici). Kočevski odvetnik dr. Štefan Rajh je bil predsednik volilnega odbora na volišču v Fari na volitvah leta 1920, 1923 in 1925 in na zadnjih volitvah leta 1927 na volišču Kočevje II.

Tabela 2: Pojavnost pravnih poklicev med predsedniki volilnih odborov

poklic	skupaj	1920	1923	1925	1927
sodnik	12	2	2	5	3
odvetnik	9	3	4	1	1
odvetniški kandidat	6	2	1	1	2
pravni pripravnik	6				6
deželnosodni svetnik	5		2	2	1
notarski kandidat	5	1	1	1	2
avskultant	2	1		1	
notar	2		1	1	
višji deželnosodni svetnik	2		1	1	
deželnosodni predstojnik okrajnega sodišča	1	1			
deželnosodni svetnik in predstojnik okrajnega sodišča	1	1			
deželnosodni svetnik in sodni predstojnik	1				1
državni pravdnik	1				1
kanclist	1				1
okrajni sodnik	1				1
okrajni sodnik in sodni predstojnik	1	1			
okrajni svetnik in sodni predstojnik	1				1
sodni kanclist	1	1			
sodni oficial	1	1			
višji deželnosodni svetnik in sodni predstojnik	1				1

Sedem predsednikov volilnih odborov je svoje delo opravljalo trikrat. Ivan Hutter je bil predsednik volišča v Kočevju leta 1920, 1923 in 1925. Ob prvem predsednikovanju je bil deželnosodni predstojnik okrajnega sodišča v Kočevju, kasneje pa deželnosodni svetnik v Kočevju. Volilni odbor v Velikih Laščah je v letih 1923, 1925 in 1927 vodil deželnosodni svetnik oz. ob zadnjih volitvah deželnosodni svetnik in sodni predstojnik dr. Fran Kalan. Po letu 1923 je bil trikrat predsednik volilnega odbora tudi notarski kandidat iz Velikih Lašč Anton Mejač. Predsednik volišča je bil najprej Pri cerkvi, nato v Moravi in nazadnje v Cvišlerjih. Na voliščih v Škrilju, nato v Stari cerkvi in nazadnje v Robu je bil na volitvah leta 1920, 1923 in 1925 predsednik volilnega odbora (nad)učitelj Alojzij Peterlin iz Kočevja. Šolnik je bil tudi Ivan Polovič, profesor iz Kočevja. Njega so imenovali za predsedujočega volilnega odbora na Mali gori leta 1923 in 1925 ter v Mozlju leta 1927. Sodnik iz Kočevja Anton Šavelj je bil leta 1923 in 1927 predsednik volilnega odbora v Kočevski Reki in leta 1925 na Hribu. Nadučitelj oz. šolski upravitelj Ferdo Wigele je bil predsednik volišča Draga na volitvah 1920, 1923 in 1925.

Tabela 3: Pojavnost ostalih poklicev med predsedniki volilnih odborov

poklic	skupaj	1920	1923	1925	1927
učitelj	9		2	7	
nadučitelj	8	2	6		
profesor	7		1	2	4
finančni koncipist	3				3
gozdni komisar	3		3		
finančni konceptni pripravnik	2				2
ravnatelj meščanske šole	2		1	1	
šolski nadzornik	2		1	1	
davčni oficial	1	1			
davčni upravitelj	1	1			
geometer	1			1	
gimnazijski vodja	1		1		
gozdarski nadzornik	1	1			
gozdni inženjer	1		1		
konceptni praktikant pri davčnem okrajnem oblastvu	1			1	
ravnatelj zemljiške knjige	1	1			
referent ministrstva za prosveto	1				1
šolski upravitelj	1			1	
tajnik finančne prokurature	1	1			
tajnik poštne direkcije	1			1	
univerzitetni tajnik	1			1	
višji finančni svetnik	1			1	
višji geometer	1	1			
višji okrajni živinozdravnik	1	1			

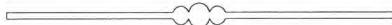
Po dvakrat med predsedniki najdemo šest oseb. To so bili profesor Anton Bugar, predsednik na volišču Morava leta 1923 in Cvišlerji leta 1925. Ribniški sodnik France Čoš je bil leta 1925 predsednik volilnega odbora na Gori in leta 1927 v Stari cerkvi. Sodnik Ivan Groznik, ki je leta 1920 služboval v Ljubljani, je bil tega leta predsednik volilnega odbora v Starem logu. Leta 1925, ko je bil sodnik v Višnji gori, pa je bil predsednik volilnega odbora volišča v Dolenji vasi. Učitelj iz Kočevja Jožko (Josip) Jaklič je leta 1923 vodil volitve na volišču v Livoldu in na naslednjih volitvah na volišču Borovec. Anton Mervič je bil v dvajsetih letih ravnatelj meščanske šole v Ribnici. Leta 1923 je vodil volilni odbor na volišču v Dolenji vasi in na naslednjih volitvah leta 1925 na volišču v Sv. Gregorju. Kot zadnjega med predsedniki volilnih odborov naj omenim še ljubljanskega odvetnika dr. Franca Zupanca, ki je bil leta 1920 predsednik volilnega odbora na volišču Videm in leta 1923 na volišču Rašica.

Sodnik Ivan Groznik je zamenjal kraj službovanja in tako se ob 86 predsednikih volilnih odborov omenja 87 krajev bivanja oz. službovanja. Tako se Kočevje pojavi 30 krat, Ljubljana 22 krat, Novo mesto 11 krat, Ribnica 9 krat, Velike Lašče 6 krat; Čeplje, Gotenica, Livold, Loški potok, Sodražica, Sv. Gregor, Trava, Višnja gora in Beograd po 1 krat.

Nazadnje si pogledjmo še, katere predsednike volilnih odborov najdemo med kandidati na volitvah. Dr. Rudolf Krivic je bil leta 1920 namestnik kandidata na listi Narodno socialistične stranke (dalje: NSS) v okrožju Maribor-Celje. Dr. Jakob Mohorič je bil leta 1920 predsednik volilnega odbora na volišču Jurjevica, v letih 1925 in 1927 je bil kandidat na listi Slovenska ljudska stranka (dalje SLS) v okrožju Ljubljana–Novo mesto, na zadnjih volitvah v Kraljevini Jugoslaviji leta 1938 pa je kandidiral kot kandidat Slovenska združene opozicije na listi Mačka.⁸ Odvetnik dr. Ivan Sajovic je bil leta 1923 in 1927 imenovan za predsednika volilnega odbora, vendar ga je leta 1927 zamenjal Vladimir Lapajne. Sajovic je na volitvah leta 1925 kandidiral na listi uradnih liberalcev. Na volitvah leta 1935 je neuspešno kandidiral v kočevskem okraju na listi Jevtića. Štefan (Stevo) Šink, notar iz Ribnice, je leta 1920 kandidiral za poslanca na listi NSS. Na naslednjih volitvah je bil predsednik volilnega odbora v Robu, leta 1925 pa je bil imenovan za predsednika na volišču Osilnica, vendar ga je kasneje zamenjal Mirko Matijašič. Leta 1935 ga najdemo kot kandidata na volitvah na listi Jevtića.

Rezultati volitev

V dvajsetih letih je v volilnem okraju Kočevje svojo volilno pravico izkoristilo med 5437 in 7358 volivcev. Najmanj upravičencev se je udeležilo volitev leta 1920, le 5437. To nizko število je povezano z določilom volilnega zakona, da volilne pravice niso imeli Nemci, živeči na ozemlju Kraljevine SHS. Že na naslednjih volitvah leta 1923 so Nemci lahko odšli na volišča in to se kaže tudi v najvišjem številu oddanih glasov v okraju Kočevje v dvajsetih letih sploh, ko je bilo oddanih 7358 glasov. Hkrati je v tem letu oddano število glasov v okraju Kočevje pomenilo najvišji delež skupnega števila oddanih glasov v okrožju Ljubljana–Novo mesto. Na volitvah leta 1925 in 1927 se je volitev udeležilo najprej 200 volivcev manj, nato pa še 100 manj. Kot vidimo v Tabeli 4 je bilo v celotnem okrožju Ljubljana–Novo mesto število oddanih glasov najvišje leta 1925, medtem ko je bilo na Kočevskem to že na volitvah leta 1923. Del tega lahko morda pripišemo tudi nezadovoljstvu nemških volivcev⁹, ki so razočarani po volitvah leta 1923, že leta 1925 abstinerili v večjem številu kot volivci drugod v okrožju.¹⁰

⁸ Morda lahko v skupino predsednikov volilnih komisij in kandidate na volitvah štejemo tudi Antona Lovšina, ki je bil l. 1925 predsednik na volišču v Gotenici. Po poklicu je bil sodnik v Kočevju. Deset let kasneje najdemo kot namestnika na kandidatni listi Jevtića Andreja Lovšina, notarja in predsednik občine Kočevje.

⁹ Kmetijski list je 21. 3. 1923 med drugim pisal o številu volilnih upravičencev, ki niso odšli na volišča. Zapisal je rahlo previsoko številko, da je v okraju Kočevje ostalo doma 2788 upravičencev. Nadaljeval je "V Kočevju so ostali doma Nemci, ki se niso mogli ogreti za radikalno stranko vsled znanega izreka, da nočejo biti "serbisch-radikal", če ne smejo biti "deutsch-radikal". Glede na zadovoljstvo, ki veje iz objave rezultatov volitev v Gottcheer Zeitung 31. 3. 1923, je Kmetijski list tu brcnil v meglo. Glej tudi Bojan Balkovec: "Ta sklep mora biti vsakemu Kočevjarju svetinja..." Parlamentarne volitve na Kočevskem med obema vojnoma. Kronika, 1995, št. 3 (dalje Balkovec, Ta sklep), str. 45.

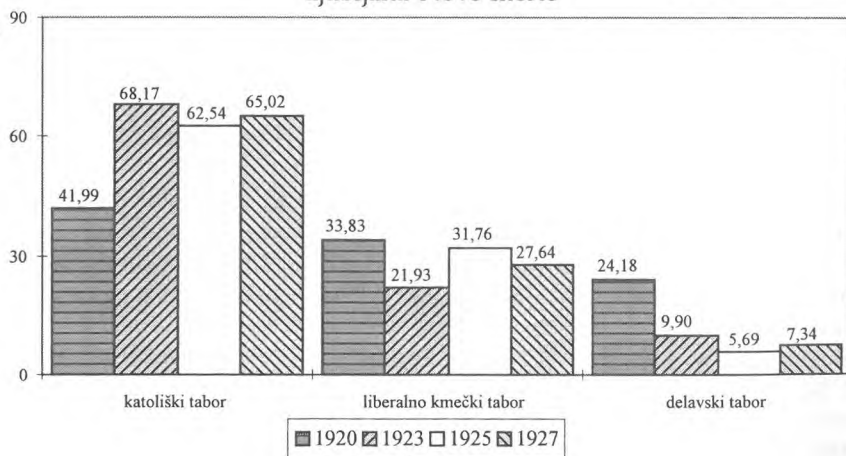
¹⁰ O nezadovoljstvu nemške skupnosti in volitvah Nemcev na Kočevskem glej Balkovec, Ta sklep, str. 44–48.

Tabela 4: Število oddanih glasov v okrožju Ljubljana - Novo mesto in okraju Kočevje

leto	LJ-NM glasov	Kočevje glasov	delež okraja Kočevje v vseh oddanih glasovih v okrožju v %
1920	67318	5437	8,08
1923	72227	7358	10,19
1925	77159	7137	9,25
1927	72549	7010	9,66

Pred pregledom volilnih rezultatov v kočevskem okraju si osvežimo spomin z rezultati v okrožju Ljubljana - Novo mesto (Tabela 5). Na vseh volitvah v dvajsetih letih je v okrožju Ljubljana - Novo mesto zmagala SLS. Najmanj glasov je dobila na prvih volitvah, že na naslednjih leta 1923 pa je dobila največ glasov v dvajsetih letih. Na volitvah leta 1925 je dobila nekaj več kot 200 glasov manj, na zadnjih v dvajsetih letih pa še nekaj nad 1000 manj. V liberalno kmečkem taboru¹¹ sta bili najmočnejši Samostojna kmetijska stranka (dalje: SKS) na prvih dveh volitvah in uradna liberalna stranka na drugih dveh volitvah. Delavski tabor je po velikem uspehu na volitvah v ustavodajno skupščino leta 1920 na naslednjih volitvah doživel polom. V volilnem okrožju Ljubljana - Novo mesto so bile na vseh štirih volitvah uspešnejše liste, kjer so prevladovali komunisti.

Odstotek glasov za posamezne tabore v okrožju Ljubljana-Novo mesto

Grafikon 1

¹¹ Stranke sem razdelil na tri politične tabore: katoliški, liberalno kmečki in delavski. V katoliškem je ves čas SLS in l. 1923 še Šušteršičeva Narodna ljudska stranka. V liberalno kmečkem taboru so vse protikatoliške stranke z izjemo socialistov in komunistov. V liberalno kmečkem taboru so uradni liberalci (JDS oz. SDS), narodni socialisti, narodni radikali in različne skupine republikancev ter kmetijci. V delavskem taboru so socialistične in komunistične stranke oz. skupine.

Na Grafikonu 1 je prikazano gibanje deležev glasov za posamezne tabore v okrožju Ljubljana - Novo mesto. V celotnem okrožju Ljubljana - Novo mesto opazimo nihanja. Katoliški tabor je dosegel najvišji delež leta 1923, ostala dva pa že leta 1920. Glasovi Šušteršiča leta 1923 so pomenili le majhen del glasov katoliškega tabora, zato lahko glasove SLS enačimo z glasovi za katoliški tabor. V celotnem okrožju Ljubljana - Novo mesto SLS le leta 1920 ni dobila več kot polovice oddanih glasov, le 42%. Na naslednjih treh volitvah pa je bil njen delež ok. 2/3 oddanih glasov.

Liberalno kmečki tabor je v celem okrožju največ glasov dosegel leta 1925. Vendar pa je bil največji delež glasov za ta tabor zabeležen že leta 1920 in se mu je leta 1925 le zelo približal. Razpon deleža glasov za liberalno kmečki tabor je segal od 1/5 leta 1923, ko je bil najnižji, do 1/3 leta 1920 oz. nekaj manj leta 1925, ko je bil najvišji. Ne smemo pa spregledati, da je najboljši delež glasov liberalno kmečki tabor zabeležil na prvih volitvah, ko je bilo oddanih najmanj glasov izmed vseh štirih volitev. Ta uspeh je bil predvsem zasluga velikega števila glasov za SKS.

Delavski tabor je po izjemnem uspehu leta 1920 začel izgubljati. Zmanjšalo se je število glasov, kot tudi delež teh glasov. Število glasov je iz 16.276 leta 1920 padlo na 4.393 leta 1925 nato pa je sledil dvig za 1.000 glasov. Če je leta 1920 delavski tabor dobil vsak četrty oddani glas, je leta 1925 dobil le še vsak 20 glas.

* * *

Tudi v volilnem okraju Kočevje je na vseh volitvah največ glasov dobila lista SLS. Število glasov za SLS je naraščalo od volitev do volitev in z 2.851 naraslo na 5.131 ali skoraj za 80%. Pri katoliškem taboru lahko opazimo stalno naraščanje deleža njenih glasov. Ta se je od prvih volitev, ko je znašal 52% dvignil na 72%. Delež glasov katoliškega tabora je bil v okraju Kočevje le leta 1923 nižji od deleža katoliških glasov v celotnem okrožju Ljubljana - Novo mesto.

V liberalno kmečkem taboru je bila na volitvah leta 1920, 1923 in 1927 najmočnejša lista SKS.¹² Le na volitvah leta 1925 so bili uradni liberalci najmočnejši v liberalno kmečkem taboru. Na teh volitvah so uradni liberalci dobili največ glasov, če primerjamo njihove rezultate. Kmetijci pa so se leta 1925 komaj začeli pobirati po velikem padcu na volitvah leta 1923. Liberalno kmečki tabor je v okraju Kočevje leta 1920 dobil najmanj glasov, že na naslednjih pa zabeležil svoj vrh. Sledilo je zmanjševanje števila glasov za omenjeni tabor. Drugačen trend pa opazimo pri deležu glasov za liberalno kmečki tabor. Najvišji delež je bil tisti v letu 1920. Kljub velikemu povečanju števila glasov na volitvah leta 1923 pa je delež teh glasov med vsemi glasovi, oddanimi v okraju Kočevje, pomenil rahlo nazadovanje liberalno kmečkega tabora. Tudi na volitvah leta 1925 in 1927 je sledilo zmanjševanje tako glasov kot deleža teh glasov. Padec je bil opaznejši na volitvah leta 1927.

¹² Že po volitvah v ustavotvorno skupščino, zasledimo v Kmetijskem listu 9. 12. 1920 ugotovitve, da vsi podporniki SKS niso bili vpisani v volilne imenike, pri čemer se omenja Poljane pri Toplicah in Malo goro pri Kočevju. Nevpisanost volivcev v volilne imenike naj bi bila vzrok, da ni bil izvoljen še en poslanec SKS.

Tabela 5: Število glasov za posamezne liste in delež teh glasov znotraj tabora v okrožju Ljubljana-Novo mesto in okraju Kočevje

tabor	lista	Okrožje Ljubljana								Okraj Kočevje							
		glasov				odstotkov v taboru				glasov				odstotek v taboru			
		1920	1923	1925	1927	1920	1923	1925	1927	1920	1923	1925	1927	1920	1923	1925	1927
katoliški tabor	SLS	28268	48497	48259	47171	100,00	98,49	100,00	100,00	2851	4250	4854	5131	100,00	98,52	100,00	100,00
	Šušteršič		743			0,00	1,51				64			0,00	1,48	0,00	0,00
	<i>skupaj</i>	<i>28268</i>	<i>49240</i>	<i>48259</i>	<i>47171</i>	<i>100,00</i>	<i>100,00</i>	<i>100,00</i>	<i>100,00</i>	<i>2851</i>	<i>4314</i>	<i>4854</i>	<i>5131</i>	<i>100,00</i>	<i>100,00</i>	<i>100,00</i>	<i>100,00</i>
liberalni in kmečki tabor	uradni liberalci	4500	5981	10422	10135	19,76	37,77	42,53	50,54	576	488	841	801	32,73	20,76	38,76	46,17
	Deržič			841		0,00	0,00	3,43	0,00			82		0,00	0,00	3,78	0,00
	NSS	2633	1259			11,56	7,95	0,00	0,00	199	141			11,31	6,00	0,00	0,00
	SKS	15641	6470	8720	9920	68,68	40,86	35,58	49,46	985	537	580	934	55,97	22,84	26,73	53,83
	NRS*		2126			0,00	13,43	0,00	0,00		1185			0,00	50,40	0,00	0,00
	SRS**			4139		0,00	0,00	16,89	0,00			645		0,00	0,00	29,72	0,00
	Murn			385		0,00	0,00	1,57	0,00			22		0,00	0,00	1,01	0,00
	<i>skupaj</i>	<i>22774</i>	<i>15836</i>	<i>24507</i>	<i>20055</i>	<i>100,00</i>	<i>100,00</i>	<i>100,00</i>	<i>100,00</i>	<i>1760</i>	<i>2351</i>	<i>2170</i>	<i>1735</i>	<i>100,00</i>	<i>100,00</i>	<i>100,00</i>	<i>100,00</i>
	delavski tabor	socialisti	7134	1443	893	1820	43,83	20,18	20,33	34,19	339	74	22	78	41,04	10,68	19,47
	socialisti (bernotovci)			716		0,00	0,00	16,30	0,00			28	0,00	0,00	24,78	0,00	
	komunisti	9142	5708	2784	3503	56,17	79,82	63,37	65,81	487	619	63	66	58,96	89,32	55,75	45,83
	<i>skupaj</i>	<i>16276</i>	<i>7151</i>	<i>4393</i>	<i>5323</i>	<i>100,00</i>	<i>100,00</i>	<i>100,00</i>	<i>100,00</i>	<i>826</i>	<i>693</i>	<i>113</i>	<i>144</i>	<i>100,00</i>	<i>100,00</i>	<i>100,00</i>	<i>100,00</i>
	<i>SKUPAJ</i>	<i>67318</i>	<i>72227</i>	<i>77159</i>	<i>72549</i>	<i>100,00</i>	<i>100,00</i>	<i>100,00</i>	<i>100,00</i>	<i>5437</i>	<i>7358</i>	<i>7137</i>	<i>7016</i>	<i>100,00</i>	<i>100,00</i>	<i>100,00</i>	<i>100,00</i>

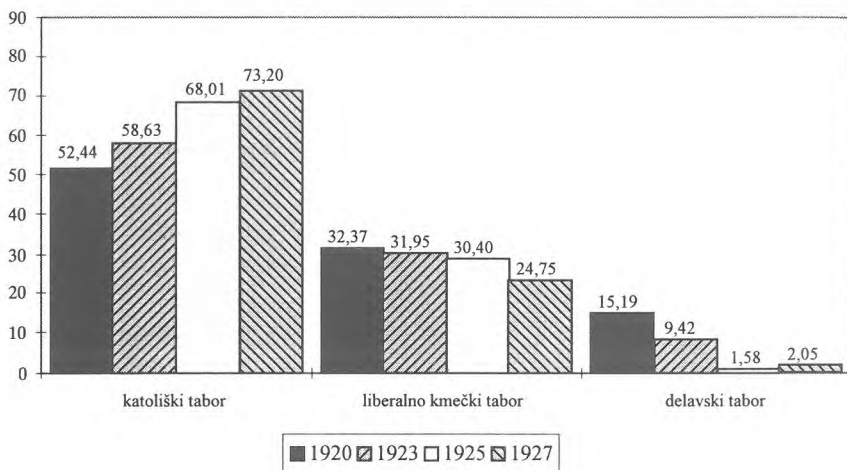
*NRS - Narodna radikalna stranka

**SRS - Slovenska republikanska stranka

V delavskem taboru so razen na volitvah leta 1927 največ glasov dobivali komunisti. Število glasov za delavski tabor je vseskozi padalo. Zmanjšanje števila glasov leta 1923 je bilo manjše, kasneje je sledil pravi polom. Leta 1925 so delavske liste zbrale le 113 glasov oz. skoraj sedemkrat manj kot leta 1923. Blažitev padca števila glasov za delavske stranke leta 1923 je šlo predvsem na račun komunistične liste. Ta je pridobila celo več glasov kot leta 1920. Padanje deleža glasov oddanih za liste iz delavskega tabora, še bolje pokaže njihovo majhnost (glej grafikon 2). Na volitvah leta 1920 so delavske stranke dobile več kot 15% glasov, ki so jih oddali volivci kočevskega okraja. Rezultat povečanja števila vseh oddanih glasov v okraju in znižanja števila glasov za delavske liste leta 1925 je, da so te liste dobile le še odstotek in pol glasov kočevskega okraja. Na zadnjih volitvah pred diktaturo se je delež delavskih glasov nekoliko dvignil.

Delež glasov za katoliški tabor je bil v kočevskem okraju z izjemo leta 1923 ves čas višji od deleža glasov za katoliški tabor v celotnem okrožju Ljubljana–Novo mesto. Za volitve leta 1925 in 1927 lahko del te prednosti najdemo tudi v odločitvi kočevskih Nemcev, da bodo glasovali za SLS potem, ko so bili razočarani nad radikali, katerim so dali svoj glas leta 1923.¹³

Odstotek glasov za posamezne tabore v okraju Kočevje

Grafikon 2

Tudi za liberalno kmečki tabor lahko trdimo, da so jim Nemci dvigovali delež glasov. Seveda je bilo to leta 1923, ko je delež liberalno kmečkih glasov v okraju Kočevje za 10% presegel delež teh glasov v celotnem okrožju. Na ostalih volitvah je bil delež liberalno kmečkih glasov odstotek ali dva nižji od tistega v celotnem okrožju. V liberalno kmečkem taboru lahko opazujemo tudi zanimiva gibanja

¹³ Podrobneje glej Balkovec, Ta sklep, str. 44–48.

deležev posameznih strank v okviru tega tabora. Glasovi uradnih liberalcev so v skupnem številu glasov liberalno kmečkega tabora v okrožju Ljubljana-Novo mesto predstavljali od 20% do 50% in so se ves čas povečevali. V kočevskem okraju pa je seveda viden upad deleža glasov za uradne liberalce leta 1923. Število glasov za uradne liberalce je padlo s 576 na 488 (ves liberalno kmečki tabor je dobil 1.760 oz. 2.351 glasov), delež uradnih liberalnih glasov v okviru liberalno kmečkega tabora pa s skoraj 33% na 20%. "Krivda" za to veliko zmanjšanje deleža glasov za uradne liberalce gre gotovo na račun velikega uspeha radikalov v kočevskem okraju leta 1923. Del ga lahko z veliko gotovostjo pripišemo razočaranim volivcem, ki so odšli drugam. Delež glasov kmetijcev v celotnem liberalno kmečkem taboru je bil v okraju Kočevje za 13 do 18% nižji od deleža glasov kmetijcev v liberalno kmečkem taboru v celem okrožju. Izjema je le leta 1927, ko je SKS na okrožnem nivoju dobila nekaj desetink odstotka manj kot polovico vseh liberalno kmečkih glasov, v okraju Kočevje pa nekaj desetink nad polovico liberalno kmečkih glasov. Kako omejen je bil uspeh radikalov leta 1923 kaže dejstvo, da so v okraju Kočevje dobili 1.185 od 2.126 glasov, kolikor so jih dobili v vsem okrožju. Še en dokaz za njihovo omejenost na kočevski okraj je delež glasov radikalov med glasovi liberalno kmečkega tabora. Na nivoju okrožja so radikali dobili 13% glasov v svojem taboru, v okraju Kočevje pa 50% glasov v svojem taboru. Lista radikalov je zmagala na voliščih Livold, Mozelj, Stari log, Kočevska reka, Cvišlerji, Borovec, Knežja lipa in Morava.¹⁴ Tudi Slovenska republikanska stranka je leta 1925 zabeležila v okraju Kočevje boljši uspeh kot v celotnem okrožju. Na Kočevskem jo je podprlo skoraj 30% volivcev liberalno kmečkega tabora, v celem okrožju pa le slabih 17%. Republikanci so veliko glasov dobili na voliščih Hrib, Koprivnik ter Draga in Osilnica, kjer so tudi zmagali.¹⁵ Leta 1927 so stranke liberalno kmečkega tabora uspele zmagati le na voliščih Mozelj (SKS) in Velike Lašče (SKS), predvsem po zaslugi domačina Ivana Puclja.¹⁶ Med volivci, ki so svoj glas dajali uradnim liberalcem in kmetijcem, lahko zamejimo dve območji. Pristaši uradnih liberalcev so prevladovali v obeh večjih krajih z najožjo okolico Kočevje in Ribnica s Sodražico oz. na istoimenskih voliščih. Volivce v večjem številu najdemo v okolici Pucljevih rojstnih Velikih Lašč in v Dobropoljski dolini.

Manjša koncentracija industrijskih obratov je botrovala dejstvu, da je bil delež delavskih glasov v okraju Kočevje ves čas nižji kot delež teh glasov v celotnem okrožju. Še najmanjša razlika je bila leta 1923, ko je bil delež v okraju le za pol odstotka pod deležem v okrožju. Komunistične liste so bile v kočevskem okraju razen leta 1927 ves čas močnejše od socialističnih. Volivci za delavske liste so bili predvsem v Kočevju in okolici (rudnik).

Leta 1920 je bil za poslanca na listi SLS izvoljen tudi Karel Škulj, župnik iz Dolenje vasi pri Ribnici. Volilni zakon je leta 1922 uvedel t.i. okrajnega kandidata. Tako je obstajala možnost, da kočevski okraj dobi svojega poslanca v Beogradu. To se je tudi uresničilo, saj je bil Škulj izvoljen tudi na volitvah 1923, 1925 in 1927.

¹⁴ Jutro, 22. 3. 1923.

¹⁵ Jutro, 9. in 14. 2. 1925.

¹⁶ Jutro, 12. 9. 1927.

Temeljne značilnosti volitev v kočevskem okraju so enake tistim, ki veljajo za celotno okrožje. Posebnost kočevskega okraja so nemški volivci in njihov nastop leta 1923. Volilni zakon iz leta 1931 je spremenil način volitev in s tem otežil primerjavo volitev v prvem in drugem desetletju obstoja prve jugoslovanske države.

Jurij PEROVŠEK

NARODNA RADIKALNA STRANKA NA KOČEVSKEM V LETIH 1921-1923

V preučevanju razgibanega in vsebinsko zelo bogatega slovenskega političnostrankarskega življenja v času prve jugoslovanske države - Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevina SHS), leta 1929 preimenovane v Kraljevino Jugoslavijo - gre zaslužnemu profesorju Univerze v Ljubljani dr. Metodu Mikužu posebno mesto. V svojem obsežnem znanstveno-raziskovalnem opusu, ki, kar zadeva novejšo zgodovino, zajema skorajda vse ključne razvojne procese narodne in obče zgodovine 20. stoletja, se je namreč pozorno posvetil tudi razvoju slovenskih političnih strank in drugih političnih organizacij v letih 1918-1941. Pri tem je bil med prvimi, ki je na Slovenskem obravnaval to vprašanje, saj je pred njim na temeljne značilnosti slovenskega političnostrankarskega razvoja v prvem jugoslovanskem desetletju opozorila le dr. Melita Pivec v še danes pomembni razpravi Programi političnih strank in statistika volitev, objavljeni v znanem zborniku Slovenci v desetletju 1918-1928 (Ljubljana 1928).¹ Novo razvojno stopnjo v slovenskem pogledu na svojo političnostrankarsko zgodovino po oblikovanju Kraljevine SHS 1. decembra 1918 je nato leta 1955 opredelil prof. Mikuž, ko je v Zgodovinskem časopisu podrobno predstavil in razčlenil slovenski političnostrankarski prostor do uvedbe kraljeve diktature 6. januarja 1929.² Svoje celovito poznavanje slovenske politike, njenih strankarskih nosilcev in drugih organizacijskih oblik političnega delovanja Slovencev v prvi Jugoslaviji je deset let kasneje zaokrožil v enem od svojih temeljnih del - Orisu zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji.³ Slovenski strankarski in političnoorganizacijski razvoj med obema svetovnima vojnama je nato predstavil še v Enciklopediji Jugoslavije⁴ in v obsežnem delu skupine avtorjev Zgodovina Slovencev, ki je izšla leta 1979.⁵ Prof. Mikuž je s tem ustvaril trajno osnovo nadaljnjemu raziskovanju slovenskega političnostrankarskega življenja v prvi jugoslovanski državi.⁶

-
- ¹ Melita Pivec: Programi političnih strank in statistika volitev. V: Slovenci v desetletju 1918-1928. Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine. Uredil dr. Josip Mal, Ljubljana 1928, str. 357-373 (dalje Pivec, Programi pol. strank).
  - ² Metod Mikuž: Razvoj slovenskih političnih strank (1918 do zač. 1929) v stari Jugoslaviji. Zgodovinski časopis, 1955, št. 1-4, str. 107-139 (dalje Mikuž, Razvoj pol. strank).
  - ³ Metod Mikuž: Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917-1941, Ljubljana 1965, 555 str. (dalje: Mikuž, Slovenci v stari Jugoslaviji).
  - ⁴ Metod Mikuž: Stranke politične. SLOVENIJA, 1918-1929; 1929-1941. Enciklopedija Jugoslavije, 8. zvezek, Srbija-Ž. Zagreb 1971, str. 186-187.
  - ⁵ Glej Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1979, str. 601-685.
  - ⁶ Poleg prof. Mikuža so doslej slovenske politične stranke v letih 1918-1941 posebej obravnavali še: Vasilij Melik (Izidi volitev v konstituantu leta 1920. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1962, št. 1, str. 3-61; isti: Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, letnik št. 1-2, str. 19-24); France Klopčič (Velika razmejitev. Študija o nastanku

Če sedaj na kratko predstavimo glavne značilnosti strankarskega razvoja v Sloveniji po nastanku jugoslovanske države, je najprej treba poudariti, da je po prvi svetovni vojni prišlo do pravega izbruha političnostrankarskega življenja na Slovenskem. Vzrokov za to je bilo več. Najprej je bil to novi zgodovinski čas, ki je s koncem vojne in oblikovanjem nasledstvenih držav na ozemlju nekdanje Avstro-Ogrske monarhije za Slovence nastopil s prehodom iz starega - avstrijskega, v novi - jugoslovanski prostor. Tako je bil že nacionalni problem v jugoslovanski državi vzrok strankarskih cepitev in oblikovanja večjega števila avtonomistično-federalističnih političnih subjektov na Slovenskem. K širitvi slovenskega političnega prostora so prispevale tudi socialnogospodarske razmere v novi državi, pa tudi revolucionarni družbeni preobrat v Rusiji, ki je imel neposredni politični odziv v Evropi. Seveda pa je tedanje politično življenje vzpodbujalo tudi dejstvo, da je bil klasični politični pluralizem vse do uvedbe kraljeve diktature potisna sila tedanjega slovenskega družbenega, političnega, kulturnega in gospodarskega življenja.

Na oblikovanje novih političnostrankarskih subjektov v Sloveniji po prvi svetovni vojni je poleg navedenih vplivalo tudi dejstvo, da so po nastanku Kraljevine SHS v Slovenijo svoje delovanje razširile tudi nekatere stranke iz drugih jugoslovanskih pokrajin.⁷ Tako je vodilna srbska politična sila in graditeljica demokratiziranega političnega življenja v Kraljevini Srbiji v času pred nastankom jugoslovanske države, Narodna radikalna stranka (NRS), po oblikovanju Kraljevine SHS razširila svoje organizacije po vsej jugoslovanski državi, med drugim tudi v Slo-

komunistične stranke v Sloveniji aprila 1920 in o njeni dejavnosti od maja do septembra 1920. Ljubljana 1969); Janko Prunk (Zveza delovnega ljudstva v Ljubljani za občinske volitve decembra 1922. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1971-1972, št. 1-2, str. 199-228; isti: Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda, Ljubljana 1977); Miroslav Stiplovsšek (Slovenske politične stranke in njihovi kmečki programi 1918-1920. Jugoslovanski istorijski časopis, 1973, št. 3-4, str. 191-206; isti: O revolucionarnosti v obdobju 1918-1921. V: Elementi revolucionarnosti v političnem življenju na Slovenskem. Ljubljana 1973, str. 47-65; isti: Programska in organizacijska prizadevanja slovenskih političnih strank za pridobitev kmečkih množic 1918-1920. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1974, št. 1-2, str. 60-84; isti /skupaj z Jurijem Perovškom/: Politična stranka. Od 1918 do 1945. Enciklopedija Slovenije, 9. zvezek, Plo-Ps. Ljubljana 1995, str. 83-85); Momčilo Zečević (Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917-1921: od majniške deklaracije do vidovdanske ustave, Maribor 1977; isti: Na zgodovinski prelomnici. Slovenci v politiki jugoslovanske države 1918-1929, I. knjiga. Maribor 1986); Alenka Nedog (Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji od leta 1935 do 1941, Ljubljana 1978); Igor Grdina (Kratka zgodovina Slovenske zemljoradniške in Slovenske republikanske stranke Antona Novačana. Zgodovinski časopis, 1989, št. 1, str. 77-95); Bojan Balkovec (Prva slovenska vlada 1918-1921. Ljubljana 1992); Anka Vidovič-Miklavčič (Mladina med nacionalizmom in katolicizmom: Pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929-1941 v jugoslovanskem delu Slovenije, Ljubljana 1994); Jurij Perovšek (Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS /1918-1929/. Ljubljana 1998). O posameznih političnih strankah in drugih političnih subjektih, ki so med obema svetovnima vojnama delovali v jugoslovanski Sloveniji so v posameznih geslih v Enciklopediji Slovenije pisali zlasti France Filipič, J. Perovšek, J. Prunk, M. Stiplovsšek in A. Vidovič-Miklavčič. O političnih strankah in drugih oblikah političnega organiziranja na Slovenskem v prvi Jugoslaviji sta v posebnih geslih Slovenske kronike XX. stoletja (knjiga 1, 1900-1941, Ljubljana 1995, 1997) pisala J. Perovšek in Egon Pelikan.

⁷ Jurij Perovšek, Miroslav Stiplovsšek: Politična stranka. Od 1918 do 1945. Enciklopedija Slovenije, 9. zvezek, Plo-Ps. Ljubljana 1995, str. 83.

venijo.⁸ Četrtega avgusta 1921 je bil v Kočevju ustanovljen okrajni odbor vsedr-
žavne NRS v Sloveniji, katerega predsednik je postal kočevski advokat in posestnik
dr. Ivan Sajovic.⁹ To je bila prva organizacijskopolična oblika slovenskih radika-
lov, ki se je v svojem delovanju v letih 1921-1923 osredotočila na Kočevsko, to je
na območje, na katero se naslanja tudi rojstna Ribnica prof. Mikuža. V naši raz-
pravi bomo zato predstavili kočevsko NRS, opozorili pa bomo tudi na vlogo in
položaj NRS v Sloveniji v naslednjih letih.

Tako kočevski kot ostali pripadniki NRS v Sloveniji so v političnoprogramskem
pogledu sledili programu vsedr-žavne oziroma Narodne radikalne stranke Kralje-
vine SHS. To je bil dopolnjen oziroma deloma spremenjen program dotedanje
srbske NRS.¹⁰ Novi (jugoslovanski) radikalski program je zagovarjal centralistično
državno ureditev in monarhijo, torej "državo z enim parlamentom, kojemu odgo-
varja ena državna vlada in koji ima s krono nedeljeno suvereno zakonodajno ob-
last za celo državo". Glede izvajanja upravne oblasti je NRS zagovarjala načelo
samouprave, to je "polno udeležbo naroda (ljudstva - op. J. P.) pri upravi v občini
in pokrajini". Pri tem pa posamezne pokrajine tako po svoji velikosti kot po
pristojnostih ne bi smele ogroziti "državnega jedinstva".¹¹

Program se ni posebej ustavljal ob splošnopolitičnih stališčih, podrobno pa je
pojasnjeval strankine gospodarsko-socialne poglede. NRS je poudarjala potrebo
po hitri, pametni in modri rešitvi agrarnega vprašanja, ki "more imeti tudi socialen
značaj osvoboditve privatne lasti in pritiska in vezi fevdalizma ter značaj podelitve
zemlje onim siromašnim poljedelcem, ki je nimajo ali jo imajo v pomanjkljivi meri,
da jim ne zadošča za življenje". Zato je zagovarjala osvoboditev kmeta še obsto-
ječih fevdalnih vezi (to je zadevalo predvsem Bosno in Hercegovino, kjer so še
obstajala begovska fevdalna zemljiška posestva ter tlaka in dajatve tlačanov-zakup-
nikov lastnikom teh posestev) in podelitev tiste zemlje, ki so jo kmetje obdelovali v
obliki fevdalnega bremena v njihovo last. Nadalje se je zavzemala za podelitev
zemlje "prostovoljcem, katerim je država to obljubila, siromašnim poljedelcem,
rodbinam padlih in v vojni onemoglih kmetov, ki nimajo zemlje ali pa v tako mali
meri, da jim ne zadostuje za življenje". To podelitev zemlje je povezovala s t. i.
notranjo kolonizacijo, to je s preseljevanjem kmetovalcev znotraj državnega okvira
Kraljevine SHS. Po zamisli NRS naj bi se najprej podeljevala "državna in obče
narodna zemlja", v kolikor pa je ne bi bilo dovolj, pa naj bi se k njej "dodala (...)
tudi privatna zemlja. S prevelikimi privatnimi posestvi se bo postopalo kakor z
državno zemljo."¹²

Po programu NRS bi se morala za zemljo, odvzeto za cilje agrarne reforme ali

8 NRS je sprejela sklep, da razširi svoje delovanje po celi Kraljevini SHS na svoji konferenci, ki je bila od 25. do 28. 9. 1920 v Beogradu. - Radikal, leto I, št. 1, 25. 10. 1921, Poročila iz gibanja Radikalne Stranke.

9 O oblikovanju okrajnega odbora NRS v Kočevju avgusta 1921 in o začetkih radikalskega gibanja v kočevskem okraju konec poletja in v jeseni 1921 glej Radikal, leto I, št. 1, 25. 10. 1921, Gibanje za Radikalno stranko v kočevskem okraju.

10 Jurij Perovšek: Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918-1929). Ljubljana 1998, (dalje: Perovšek, Programi pol. strank 1918-1929) dok. št. 34; Program Narodne radikalne stranke, str. 137.

11 Prav tam, str. 138.

12 Prav tam, str. 138-139.

za druge potrebe države, izplačati zakonsko odrejena državna odškodnina. Država bi tudi zagotovila, da bi kmetje oziroma vasi in občine s premalo pašnih in gozdnih površin, dobili "od države v istem razmerju potrebne zemlje in gozda". Ob tem se je NRS še zavzemala, da mora država zakonsko določiti, "preko katere mere zemlja ne sme biti v obče predmet kupovanja in prodaje (rubeža - op. J. P.), to je v kateri meri mora ostati v privatni lastnini". Glede agrarne reforme je še poudarila, da se mora njena "izvršitev (...) čim prej postaviti na zakonito osnovo in zavarovati njena objektivnost in pravičnost; ista se ima čim prej vzeti iz rok politične oblasti in njenih organov, v kolikor ti niso postavljeni pod sigurno kontrolo sodišča."¹³

Kar zadeva ostala gospodarska vprašanja se je NRS zavzemala za razvijanje tistih industrijskih panog, za katere je bilo v državi na razpolago dovolj surovin. Ocenjevala je tudi, da je treba ob moderni tehniki ohraniti tudi obrt in zato "negovati in razvijati zadružništvo". Sicer pa je svoja glavna gospodarska načela poudarila takole: "Jačiti zemljo (državo - op. J. P.) v ekonomskem pogledu in jo usposobiti za prenašanje finanjskih bremen, koja se imajo pravično in razumno razdeliti po progresivnem načelu, varujoč ekonomske sile naroda; varovati in negovati državni kredit, naslonjen na eni strani na ekonomično poslovanje državnih uradov in proračuna, na drugi strani pa na racionalno izkoriščanje ekonomske sile in plodnosti zemlje!"¹⁴

NRS je bila ob poudarjanju svojih gospodarskih načel pozorna tudi na delavsko vprašanje. Tako je kot nalogo dobre gospodarske politike razumela, "da se čuva, neguje in razvija narodna delavska sila. Zato je treba posvetiti posebno pažnjo (...) tudi živi fizični moči naroda s preišljeno zdravstveno politiko države." Sicer pa je menila, da je "potrebno razvijati solidarnost ne samo v skupinah in razredih meščanov in delavcev, ampak tudi med grupami in sloji samimi". Poudarjala je, da "princip razrednega boja ni princip, na kojem se more zasnovati narodna in državna zgradba. To je samo načelo, koje ugotavlja faktično stanje v gotovih izpremembah socijalnega razvoja. Pa tudi tedaj ni načelo istinito, če se razume kot ideja, da so interesi družabnih razredov popolnoma različni in razlike nepremostljive. To je zmota, pred katero je treba obvarovati narod," je opozarjal program NRS, saj ni res, "da svobodne in demokratske naprave današnjega društva ne dajo možnosti delavskemu svetu (razredu - op. J. P.), da izpremeni svoj socialni položaj" in se dvigne na primerno "stopnjo ali da zavaruje namišljene koristi. Zato bo Narodna Radikalna Stranka težila za tem," je zaključeval njen program, "da z moderno delavsko zakonodajo ustvari cilje društvene solidarnosti ter zavaruje v njenem okviru opravdane delavske koristi."¹⁵ To pa naj bi bilo izvedeno tako, "da se pri tem interesi celokupnega gospodarstva in vsa področja delavnosti osigurajo, očuvajo in razvijejo".¹⁶

Slovenski radikali so seveda zagovarjali stališče, da sta tako NRS kot tudi njen program najprimernejša, da se "*politično razcepljenost našega ljudstva odstrani*, strankarsko pestrost reducirja na potrebno mero in dâ našim krajem tako za parlament kot za zunanji svet imponujočo politično strukturo in zastopstvo, zmožno

¹³ Prav tam, str. 139.

¹⁴ Prav tam, str. 139, 140.

¹⁵ Prav tam, str. 140.

¹⁶ Radikal, leto I, št. 6, 31. 12. 1921. Resolucija državne konference Radikalne Stranke.

pozitivnega reševanja velikih nalog, ki jih stavita danes država in ljudstvo na svoje zastopnike". To je ob oblikovanju okrajnega odbora NRS v Kočevju 4. avgusta 1921 poudaril I. Sajovic, ki je bil sicer tudi sam mnenja, "da imajo v Sloveniji eksistenčno pravico *le tri* stranke, ena napredna, druga nekoliko bolj konservativna in tretja delavska". V pojasnilo, čemu naj zato poleg že obstoječih katoliške Slovenske ljudske stranke, liberalno usmerjenih Jugoslovanske demokratske stranke (JDS), Samostojne kmetijske stranke in Narodno socialistične stranke ter delavske Jugoslovanske socialnodemokratske stranke in komunistov "vpeljemo v Slovenijo še sedmo stranko", je poudaril, da za to obstoje v resnici tehtni razlogi, saj se slovenski zagovorniki NRS zavedajo, "da moralna odgovornost za tak korak ni majhna".¹⁷

Ko je okrajni odbor NRS v Kočevju konec oktobra 1921 objavil svoj uvodni programsko politični razglas, je bilo v njem podrobno razloženo, zakaj je treba v Sloveniji ustanoviti Narodno radikalno stranko. V razglasu je okrajni odbor NRS poudarjal, da lahko ljudstvo doseže "blagostanja, zadovoljnosti ter zunanjepolitičnega ugleda" le tako, "da se v naši državi, kjer odločajo faktično le od ljudstva izvoljeni zaupniki poslanci, ustvari močna enotna državna stranka, *ki si ta cilj zapiše na svoj prapor* in (...) na podlagi ljudskega programa združi večino sinov naše domovine pod tem praporom in tako ta svoj cilj tudi uveljavi. Ni je v Sloveniji stranke, ki bi zamogla to storiti!", je trdil razglas. Tega ne morejo storiti ne "Slovenska Ljudska ali klerikalna Stranka s svojim separatističnim (narodnoavtonomiističnim - op. J. P.), verskim nestrpnim programom ter celimi 14 poslanci med 419 narodnimi zastopniki", ne Samostojna kmetijska stranka "z 10 zaupniki, ki, mimogrede povedano vodijo za naše glede prehrane pasivne kraje škodljivo visoko agrarno politiko težko znosljivih cen mesa in moke", in tudi ne "sicer vsega spoštovanja vredna zbirka znatnega dela slovenske inteligence, liberalna JDS, ki si navzlic svojemu požrtvovalnemu patriotizmu (jugoslovanskemu unitarnocentralističnemu narodnopolitičnemu programu - op. J. P.) ni znala pridobiti v Sloveniji ljudskih mas (...). Da o socialistih in komunistih, ki hočejo podariti prihranke žuljev lenuhom in zakupnikom špekulacije, še govorimo ne!" K temu je razglas še dodajal, da je v Jugoslaviji le 1 milijon Slovencev "in ako se zberemo vsi pod enim klobukom, postavimo v *prihodnji* parlament od 320 poslancev le 25 mož, torej veliko premajhno skupino, da bi mogla priti njena beseda resno v poštev".¹⁸

¹⁷ Radikal, leto I, št. 1, 25. 10. 1921; Čemu novo stranko v Sloveniji? (Odlomek iz referata dr. Sajovica na sestanku zaupnikov kočevskih Slovencev zbranih dne 4. avg. t. l. v vili Sajovic v Kočevju).

¹⁸ Prav tam, Našim prijateljem, naročnikom in bralcem. - Kar zadeva radikalno kritiko liberalne JDS je zanimivo tudi mnenje, ki ga je o JDS izrekel I. Sajovic. Že "od mladih nog odločen naprednjak", je dejal naslednje: "Kot napredni ljudje poznamo v Sloveniji predvsem JDS, v katero so se ob prevratu zgrnili skoro vsi patriotje in tudi na Kočevskem smo ji z združenimi močmi ustvarili krasno postojanko. Vsled tega poznamo izborni njen program, njen ustroj, tudi njeno dobro voljo, pa tudi nezmožnost vodstva, ki, dasi opozorjeno, ni umelo pridobiti si ljudskih mas, zanesti ta program in svoje ideje med ljudstvo ter se med njim zasidrati v svojo, ljudsko in državno korist. Radi tega je lepi njen program le *mrtva črka*, številna inteligenca, zbrana pod tem praporom, le častniki brez armade, brez upa, da se lepa prilika še kedaj povrne. (Prav tam, Čemu novo stranko v Sloveniji? /Odlomek iz referata dr. Sajovica na sestanku zaupnikov kočevskih Slovencev zbranih dne 4. avg. t. l. v vili Sajovic v Kočevju/). - O socialnem, političnem in idejnem značaju slovenskega liberalizma in njegove predstavnice JDS ob nastanku jugoslovanske države leta 1918 glej podrobneje Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva: nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929. Ljubljana 1996, str. 14-25 (dalje: Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva).

Glede na tako oceno političnega položaja v Sloveniji je razglas opozarjal, da tistim, "ki hočejo lepo urejeno državo brez škodljivih popuščanj iz strankarskih ozirov, ne preostaja drugega, kot ozreti se po strankah izven Slovenije ter event. združiti svoje moči v enotno falango z ono stranko, ki zastopa enake interese ter zasleduje iste cilje kot slovensko delavno in pridobivajoče ljudstvo".¹⁹ Razglas je navajal jugoslovanske politične subjekte, ki so imeli vsedržavni značaj - vsedržavno Jugoslovansko demokratsko stranko,²⁰ komunistično stranko, in socialiste -, pa tudi Radićevo Hrvatsko republikansko seljačko stranko, "ki pa radi svojih separatističnih (federalističnih - op. J. P.) teženj in nepriznavanja monarhizma, v katerem vidimo najjači steber in stožer našega ujedinjenja, ne more priti za nas v poštev. In tu", je poudarjal razglas, "že srečamo stranko ogromne večine srbskega seljaka in srbskega inteligenta, Narodno Radikalno Stranko, ki je iz male Srbije z vzajemnim delovanjem vseh slojev ustvarila državo svetovnega slovesa in ki je s smotrenim delovanjem osvobodila še ostale Srbe turškega in madjarskega robstva, Hrvate in Slovence pa madjarskega in nemškega jarma ter jih združila v sedanji Jugoslaviji ali kraljestvu SHS. *To je stranka malega seljaka in malega obrtnika,*" je nadaljeval razglas, "istih malih ljudi, ki tvorijo ogromno večino slovenskega ljudstva. Gospodarski delokrog slovenskega in srbskega seljaka ter obrtnika je isti, torej tudi interesi; *iz skupnosti interesov pa lahko ustvarimo tudi politično strankarsko zajednico,* kot imamo že državno. (...) Ako torej podpremo stranko srbskega seljaka, obrtnika in delavca s tem, da stopimo v njih krog kot sodelavci ramo ob rami, *smo podprli s tem samo svoje lastne interese,* dobivši si močnega sotovariša, *smo storiili s tem važen korak k osiguranju tako težko pridobljene lastne svobode* in *smo ustvarili s tem predpogoj, da se naša očetnjava uredi le z vidika zdravih gospodarskih in kulturnih interesov ter načel* in da stopi s tem kot enako vredna družica v krog ostalih prosvitljenih evropskih narodov."²¹

Tako utemeljeno vključevanje NRS v slovenski politični prostor je bilo povezano še z očitnim zagovarjanjem radikalskega velikosrbskega razumevanja jugoslovanske države. I. Sajovic je pred prvim kongresom NRS v Kraljevini SHS (kongres je bil od 11. do 13. decembra 1921 v Beogradu) pisal, da je NRS, "zvesta svojemu slovanskemu in demokratičnemu programu, dosegla, da je srbska država kot cilj vsiljene ji svetovne vojne proglasila osvoboditev vseh Srbov, Hrvatov in Slovencev izpod tujega jarma ter njih ujedinjenje na podlagi demokratizma v lastni jugoslovanski državi. (Mišljena je t. i. Niška deklaracija, ki jo je sprejela srbska vlada 7. decembra 1914 v Nišu, kamor se je preselila skupaj s srbsko Narodno skupščino po začetku prve svetovne vojne. Niško deklaracijo je srbska Narodna skupščina s posebnim sklepom 23. avgusta 1915 še enkrat potrdila. - J. P.) In dosegla je tudi ta cilj", je nadaljeval I. Sajovic. "Jugoslavija je torej legitimno dete Radikalne Stranke" - "državne roditeljice, državne matere".²² Zato je zagovarjal tudi

¹⁹ Radikal, leto I, št. 1, 25. 10. 1921. Našim prijateljem, naročnikom in bralcem.

²⁰ O procesu združevanja slovenske JDS in drugih jugoslovanskih demokratskih in liberalnih političnih strank v enotno vsedržavno Jugoslovansko demokratsko stranko glej Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 124-130.

²¹ Radikal, leto I, št. 1, 25. 10. 1921; Našim prijateljem, naročnikom in bralcem.

²² Radikal, leto I, št. 3, 19. 11. 1921; Na razgledu. (Ob priliki predstoječe državne konference Radikalne Stranke v Beogradu).

stališče, da NRS "že po logiki naravnega razvoja pritiče naloga, da uredi sedaj tudi to od nje same v življenje priklicano državo".²³ In po mnenju slovenskih radikalov naj bi bila ta država le razširjena predvojna Srbija.²⁴ Pri njeni razširitvi naj bi imel ob NRS enako pomembno vlogo tudi srbski kmet. Kajti tudi on je bil tisti, ki je ustvaril Jugoslavijo, "državo od predvrat Gradca in Budimpešte pa do predvrat Soluna, državo, ki glede velikosti skoro dosega predvojno velesilo Italijo, glede naravnega bogastva pa jo sigurno daleko prekaša. S tem si je umel ustvariti vse predpogoje," je pisal I. Sajovic, "ki so potrebni za vodstvo Slovanstva na jugu, kot ga ima faktično Rusija na severu."²⁵ Takemu povzdigovanju srbskega kmeta se ne gre čuditi, sicer slovenski radikali ne bi iskali sorodnosti med srbskim in slovenskim kmetom. Tako je eden od slovenskih udeležencev kongresa NRS decembra 1921 v Beogradu v svojem poročilu o kongresnem dogajanju med drugim zapisal, da "zlasti med značajem šumadinskega ter našega gorenjskega kmeta obstoja nenavadno sorodstvo tako v naziranju sveta kot v načinu mišljenja in izražanja misli. Tudi po postavah so si močno podobni."²⁶

Hkrati s podpiranjem velikosrbskega razumevanja jugoslovanske države so slovenski pripadniki NRS zagovarjali tudi načeli jugoslovanskega državnega centralizma in narodnega unitarizma, ki ju je 28. junija 1921 pravno in politično uveljavila Vidovdanska ustava.²⁷ Ti načeli, ki ju je seveda podpirala tudi vsedržavna NRS,²⁸ je odločno poudarjal I. Sajovic, ki je zahteval, da se uveljavi "celotno državno idejo, ki bo sposobna za pozitivno vstvarjanje v smislu državnega in narodnega edinstva in ki bo s svojim pozitivizmom imela podreti in odstraniti vse razdirajoče faktorje preteklosti".²⁹ Pri tem je posebej poudarjal jugoslovanski narodni unitarizem, po katerem naj bi bili Slovenci, Hrvati in Srbi (drugih jugoslovanskih nacionalnih imen ni Vidovdanska ustava niti omenjala) le "plemena" enotnega jugoslovanskega naroda.³⁰ I. Sajovic je Slovence, Hrvate in Srbe dosledno imenoval "tri plemena"³¹ oziroma jih je videl zgolj kot enoten "jugoslovanski narod treh imen".³²

Kar zadeva ostalo politično problematiko, je kočevska organizacija NRS večino

-
- ²³ Radikal, leto I, št. 1, 25. 10. 1921; Čemu novo stranko v Sloveniji? (Odlomek iz referata dr. Sajovica na sestanku zaupnikov kočevskih Slovencev zbranih dne 4. avg. t. l. v vili Sajovic v Kočevju).
- ²⁴ Radikal, leto II, št. 10, 20. 5. 1922; Iz Radikalne Stranke.
- ²⁵ Radikal, leto II, št. 18, 9. 9. 1922; S. (dr. Ivan Sajovic), Srbski seljaki na obisku v Sloveniji.
- ²⁶ Radikal, leto I, št. 5, 17. 12. 1921; Pismo iz Beograda.
- ²⁷ Radikal, leto I, št. 1, 25. 10. 1921; Našim prijateljem, naročnikom in bralcem. - O ustavni uveljavitvi jugoslovanskega državnega centralizma in narodnega unitarizma v Kraljevini SHS glej Jurij Perovšek: Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave. Prispevki za novejšo zgodovino, Ljubljana 1993, št. 1-2, str. 17-26 (dalje: Perovšek, Unitaristični in centr. značaj vidov. ustave).
- ²⁸ Glej Radikal, leto I, št. 3, 19. 11. 1921; Dragi bratje Slovenci!; št. 5, 17. 12. 1921, Pismo iz Beograda.
- ²⁹ Radikal, leto II, št. 25, 16. 12. 1922; K položaju. Iz govora Dr. Sajovica na okrajni konferenci Narodne Radikalne Stranke v Kočevju dne 10. decembra 1922. Ekscerpt.
- ³⁰ O političnopravni uveljavitvi načela jugoslovanskega narodnega unitarizma v Vidovdanski ustavi glej Perovšek, Unitaristični in centr. značaj vidov. ustave, str. 19-20.
- ³¹ Radikal, leto I, št. 5, 17. 12. 1921; S. (dr. Ivan Sajovic), Kongres Radikalne Stranke in njegovi zaključki. Glej tudi Radikal, leto II, št. 5, 11. 3. 1922, S. (dr. Ivan Sajovic), Brez nadpisa.
- ³² Radikal, leto I, št. 6, 31. 12. 1921; S. (dr. Ivan Sajovic), Svetovno politično in gospodarsko ravnotežje na vidiku.

svoje pozornosti namenila temeljnim idejnopoličnim vprašanjem tistega časa. Ostro je odklanjala boljševizem, ki je bil po besedah njenega predsednika I. Sajovica "splošna vzhodno-evropska razdrapanost (...). Da ta ne probije na dan," je opozarjal I. Sajovic, pa je "edina zasluga trezne mentalitete in vojaške discipline bratskega srbskega plemena našega naroda."³³ Vendar pa to po njegovem mnenju še ni zagotavljalo, da bi bila nevarnost boljševizma odpravljena. Boljševizem bi namreč zanj pomenila že uveljavitev socialno-gospodarskega določila Vidovdanske ustave, "da se *veliki* gozdni kompleksi razlaščajo po zakonu ter pridejo v last države ali samoupravnih teles."³⁴ I. Sajovic je poudarjal, da je omenjeno določilo prišlo "v ustavo pod pritiskom leve več ali manj boljševiško nadahnjene strani". In čeprav je opozarjal, da taka ustavna določila niso mišljena "tako resno", je bil vseeno trdno prepričan, da so "ob enem seme, ki naj diskreditirajo državo neboljševiškega tipa ter istočasno vtihotapi(jo) v njo boljševiške principe. S hišami itak lastniki že več let ne razpolagamo več, sedaj so na vrsti gozdovi, ostanejo še polja, za kar ne bo treba več dosti truda in s tem bodo že vse nepremičnine - na *boljševiški podlagi*." Zato se je spraševal, "čemu policijsko preganjati boljševice in komuniste, ako jih pa gospodarsko kar en gros sami vstvarjamo?"³⁵

Obenem z boljševizmom je I. Sajovic ocenil tudi temeljno demokratično načelo o enakopravnosti vseh ljudi. Opozarjal je, da je iz tega političnega načela izšel zgodovinsko "nujno vzporeden pokret: *enakost vseh ljudi tudi na gospodarskem polju, to je socialna demokracija* in številne druge *socijalne stranke*. Te polagajo pred vsem težišče na *enakost razdeljevanja dobrin med vse ljudi*, pozabljajo pa pri tem na drugo morda še važnejšo stran: *na enakost produciranja teh dobrin*." Po njegovem poudarku je to bila "usodna pomanjkljivost vseh socijalnih strank. Toda kjer so prišle na državno krmilo, so dokazale, da tudi edinemu svojemu cilju, enakemu razdeljenju niso kos (Rusija!) in da o rednem produciranju nimajo niti pojma". Zato je menil, da lahko glede "na dosedaj uveljavljene eksperimente raznih socijalističnih držav in skupin (...) mirne duše izjavimo: *poskus gospodarske enakosti se ni obnesel*". Glede na izkušnje in socialno zakonodajo demokratičnih držav pa je ugotavljal, da ima "*razvoj gospodarske pravičnosti (...) bodočnost*". O tem je menil naslednje: "Politična, gospodarska in socijalna razvojna črta človeštva gre torej polagoma toda sigurno od *večih do vseh*. Enakost je le *virtuelna*, to je, ona pripušča možnost, da si posameznik od celote s svojo pridnostjo, talentom in srečo pretvori to *možnost enakosti* v resnično enakost v okvirju interesa celote."³⁶

NRS v Sloveniji se je opredelila tudi o drugem novem evropskem idejnopoličnem dejavniku - fašizmu. Potem ko so fašisti po znanem pohodu na Rim 28. oktobra 1922 pod Mussolinijevim vodstvom prevzeli italijansko vlado, je glasilo

³³ Radikal, leto II, št. 11, 3. 6. 1922; S. (dr. Ivan Sajovic), Od Slomška pa - do Žerjave in Puclja.

³⁴ Radikal, leto II, št. 5, 11. 3. 1922; S. (dr. Ivan Sajovic), Podržavljanje gozdov. - Točna navedba omenjenega ustavnega določila se glasi: "Privatni veliki gozdni kompleksi se razlaščajo po zakonu ter prehajajo v lastnino države ali samoupravnih teles." (Uradni list deželne vlade za Slovenijo, letnik III, št. 87, 27. 7. 1921, 233., Ustava kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, čl. 41.

³⁵ Radikal, leto II, št. 5, 11. 3. 1922; S. (dr. Ivan Sajovic), Podržavljanje gozdov.

³⁶ Radikal, leto II, št. 9, 6. 5. 1922; S. (dr. Ivan Sajovic), Zakon političnega, gospodarskega in socijalnega razvoja.

kočevske organizacije NRS *Radikal*³⁷ objavilo članek o fašizmu, ponatisnilo ga je iz glasila NRS *Samouprava*, ki je izhajala v Gornji Radgoni.³⁸ Članek je uvodoma ugotavljal, da je s tem, ko so fašisti prevzeli vlado, fašizem postal "idejna in fizična moč, s katero moramo računati jako resno". Fašizem je pojasnjeval kot povojni pojav posebne vrste. "Vsaka teška akutna bolezen zapusti neke posledice," je opozarjal članek, "katere se zamorejo izlečiti samo polagoma. Tako je bilo tudi s svetovno vojno med narodi." In "glavna povojna bolezen, ki se je razširila po vseh deželah, nosi ime 'komunizem' ali 'boljševizem'. Samo v Rusiji in za nekaj časa na Madžarskem je komunizem prodril (v) državo. Povsod drugod je nastala proti njemu reakcija, ki ga je premagala. Ponekod je bila država sama tako jaka, da ga je poborila. Tako je bilo pri nas, v Ameriki, na Angleškem itd. Drugod je bil delavec (tako zaveden in discipliniran, da ga je premagal sam. Socijalisti so začeli boj s komunisti in jih premagali. Tako je bilo v Nemčiji, v Avstriji, na Češkem, na Poljskem. V Italiji se je pojavil odpor od strani ljudstva samega. Fašizem je uničil komunizem, s tem je obvaroval Italijo, a naredil tudi celi srednji Evropi in tudi naši državi veliko uslugo. Ako bi bili v Italiji zmagali komunisti, nastali bi tudi za našo državo usodepolni dnevi. Predstavimo si, kako bi izgledal položaj: na Ruskem komunisti na višini svoje moči, na Madžarskem vladajo komunisti, ki bi si preko naših zemelj hoteli z laškimi komunisti dati roko. V tem slučaju bi tudi na Dunaju zmagali komunisti, naša država je bila še zelo revno konsolidirana, na Hrvaškem neredi, pri nas boljševiško razpoloženje. Sovjetska vlada v Ljubljani in v Zagrebu bi bila postavila vprašanje pred obstanek naše države. Fašistovsko gibanje je bilo torej za nas zelo koristno. Fašizem je pod tem obzirom dokaz, da je med italijanskim narodom še zelo veliko idealizma in političnega razuma. Kot reakcija proti komunizmu je bil torej fašizem zdrav in koristen."³⁹

S tem pa razčlenitev fašizma še ni bila končana. Članek je namreč tudi poudarjal, da "fašizem pomeni nadalje krizo moderne demokracije". Pojasnjeval je, da je "moderna demokracija (...) po vseh državah propadala vedno bolj. Idealnega parlamentarnega sistema dveh velikih strank, ki se med sabo bore in rivalizirajo, ni več niti na Angleškem. Po vseh državah so se začeli parlamenti drobiti na majhne stranke in strančice. Interesi države in naroda so stopali v ozadje, začeli so prevladovati (...) interesi strank, skupin, stanov in oseb. Klasična primera drobljenja strank je bila v Italiji. Fašizem je nastopil kot reakcija proti degenerirani demokraciji. Z idelanim zanosom je postavil načelo, da gre država in narod nad vse, višje nego vsi drugi strankarski in razredni interesi. Proti antagonizmu med severjem (Italije - op. J. P.) in jugom in med posameznimi deli države, je postavil načelo državne in narodne skupnosti."⁴⁰

37 O glasilu NRS *Radikal*, ki je izhajal v Kočevju v letih 1921-1923 glej Jurij Perovšek: *Radikal* (1921-22, 1923). Enciklopedija Slovenije, 10. zvezek, Pt-Savn. Ljubljana 1996, str. 40-41 (dalje: Perovšek, *Radikal* 1921-1923).

38 O glasilu NRS *Samouprava*, ki je v letih 1922-1923 izhajala v Gornji Radgoni glej Jurij Perovšek: *Samouprava* (1922-23). Enciklopedija Slovenije, 10. zvezek, Pt-Savn. Ljubljana 1996, str. 386 (dalje: Perovšek, *Samouprava* 1922-1923).

39 *Radikal*, leto II, št. 23, 18. 11. 1922; Fašisti.

40 Prav tam.

Slovenski pripadniki NRS so v fašizmu videli le eno slabo stran. Zaradi njegovih imperialističnih teženj navzven, med drugim tudi proti jugoslovanski državi, so fašizmu očitali, da je "agresivno gibanje in kot tako mora izzazivati odpor od naše strani. Samo od te strani prihajamo ž njim v konflikt", je opozarjal članek. In nadaljeval: "Le case nostre son fatte per noi' (naše hiše so narejene za nas), pravi garibaldinska pesem." Zato je "najmanj, kar zamoremo zahtevati od fašistične vlade (...), da spoštuje mednarodne pogodbe. V tem oziru bomo imeli na naši strani simpatije celega sveta. (...) Mi ne bomo dobrovoljno odstopili niti pedi zemlje in niti koščeka naših pravic."⁴¹

Kar zadeva ostalo aktualno problematiko tistega časa, je kočevska NRS poleg poudarjanja unitarnocentralističnega in velikosrbskega pogleda na jugoslovansko državo, pritrjevanja fašizmu in odklanjanja boljševizma veliko pozornost namenila tudi gospodarski problematiki. V tej zvezi je posebej poudarjala potrebo po zvezi Slovenije z morjem, kar je že na kongresu NRS decembra 1921 v Beogradu poudaril poročevalec iz Slovenije dr. Leopold Lenard.⁴² Kočevska NRS se je zavzemala, "da se ima Slovenijo zvezati z morjem preko Kočevja, ker bi bilo to brezdvomno najkrajša in zato tako glede graditve kot tudi glede obratovanja najcenejša in najhitrejša zveza kot mora to biti pri glavnih železnicah splošnega pomena z nalogo cenenega in hitrega izvoza in uvoza".⁴³ Železniška proga, za katero se je zavzemala, naj bi potekala po smeri Kočevje-Brod-Moravice do proge Zagreb-Reka.⁴⁴

Okrajna organizacija NRS v Kočevju je delovala do volitev v Narodno skupščino Kraljevine SHS 18. marca 1923. Po teh volitvah, na katerih je NRS v Sloveniji doživela popoln poraz in je ostala brez poslanskega mandata,⁴⁵ je delovanje kočevskih radikalov zamrlo. Radikali v Sloveniji so od leta 1923 dalje delovali predvsem v Ljubljani in Mariboru, ves čas dvajsetih let pa so ostali na obrobju slovenskega političnega prostora. Zanje sta bila značilna predvsem velika politična razcepljenost in oster boj med različnimi frakcijami NRS v Sloveniji,⁴⁶ kar jim je preprečevalo širiti politični vpliv. K temu je prispevalo tudi dejstvo, da se je NRS v Sloveniji, kljub njenemu dokaj naprednemu programu agrarne reforme ter proti-

⁴¹ Prav tam.

⁴² Radikal, leto I, št. 5, 17. 12. 1921; Pismo iz Beograda. - O znanem slovenskem privržencu srbske NRS dr. Leopoldu Lenardu glej Irena Gantar Godina: Dr. Leopold Lenard. Zgodovinski časopis, 1992, št. 3, str. 395-400.

⁴³ Radikal, leto II, št. 19, 23. 9. 1922; Železniška in strankarska politika Samostojnih.

⁴⁴ Radikal, leto II, št. 10, 20. 5. 1922; Okrajna konferenca Radikalne Stranke; št. 14, 15. 7. 1922, Zveza Slovenije z morjem in Ljubljano; št. 20, 8. 10. 1922, Glas ljudstva v vprašanju zveze Slovenije z morjem; prav tam, Gospodarstvo. *Zveza Slovenije z morjem*; št. 24-26, 2., 16. in 30. 12. 1922, Gospodarstvo. *Enotina glavna železnica od Kočevja preko Broda-Moravice do proge Zagreb-Reka*; št. 25, 16. 12. 1922, Resolucije sprejete na okrajni konferenci Narodne Radikalne Stranke dne 10. decembra 1922 v Kočevju.

⁴⁵ Pivec, Programi pol. strank, str. 372. Slovenska NRS je ostala brez poslanskega mandata tudi na volitvah v Narodno skupščino Kraljevine SHS 8. 2. 1925 in 11. 9. 1927. (Prav tam).

⁴⁶ O tem glej Mikuž, Razvoj pol. strank, str. 128-130; isti, Slovenci v stari Jugoslaviji, str. 216, 271-272, 274-276; Momčilo Zečević: Na zgodovinski prelomnici: Slovenci v politiki jugoslovanske države 1918-1929, I. knjiga. Maribor 1986, str. 103-108 (dalje Zečević, Na zgod. prelomnici); Perovšek, Radikal 1921-1923; isti, Samouprava 1922-1923; isti: Radikal (1923-24). Enciklopedija Slovenije, 10. zvezek, Pt-Savn. Ljubljana 1996, str. 41; isti: Samouprava (1925, 1927), prav tam, str. 386; isti, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 246.

revolucionarni in protikomunistični usmeritvi, ki je bila istovetna usmeritvi najmočnejših slovenskih političnih strank,⁴⁷ med avtonomistično razporeženimi Slovenci onemogočila s svojim centralističnim, unitarističnim, monarhističnim in velikosrbskim stališčem. Pomembno pa je bilo tudi dejstvo, da so v času, ko se je v Sloveniji pojavila NRS, slovenski politični prostor še vedno odločilno opredeljevali tradicionalni idejnopolični tabori - katoliški, liberalni in socialistični. NRS v Sloveniji je tako delila usodo večine iz tradicionalnih političnih taborov izdvojenih in drugih političnih strank iz let 1918-1929, ki na Slovenskem v glavnem niso imele vidnejše politične vloge.⁴⁸ Slovenska NRS je prenehala obstajati po uvedbi kraljeve diktature leta 1929 in ukinitvi vseh političnih strank. Njen obstoj na Slovenskem je bil zanimiv odsev novih političnih odnosov v jugoslovanski državi, hkrati pa je v slovenskem primeru predstavljal tudi neuspešen poizkus vplivanja "srbskega parlamentarnega in političnega življenja, ki ga je zaznamoval boj raznolikih političnih strank, stranic in skupin",⁴⁹ na pokrajine izven nekdanje Kraljevine Srbije.

⁴⁷ O pogledih katoliške Slovenske ljudske stranke in liberalne JDS na vprašanje revolucije in boljše vizma glej Jurij Perovšek: Idejni, socialnogospodarski in narodnopolitični nazori slovenskega meščanstva v času med svetovnima vojnama (1918-1941). *Zgodovinski časopis*, št. 4, str. 533, 541-542.

⁴⁸ O teh političnih subjektih in njihovih programih glej Perovšek, Programi pol. strank 1918-1929, str. 136-183.

⁴⁹ Zečević, Na zgod. prelomnici, str. 108.

Anka VIDOVIČ-MIKLAVČIČ

KOČEVSKI OKRAJ V DESETLETJU PRED APRILSKIM ZLOMOM

V prispevku se bomo osredotočili na politične in kulturne razmere v okraju za obdobje od šestojanuarske diktature 1929 do aprilskega zloma 1941. Omejili se bomo predvsem na obravnavo meščanskega tabora. Pregledno bomo predstavili strankine, kmečkostanovske in prosvetnokulturne organizacije in njihovo dejavnost. Omejili se bomo le na Slovence, ker so problematiko kočevskih Nemcev raziskovali že drugi, bodisi v okviru svojih monografij ali tematskih sklopov.¹

V Dravski banovini je sodil kočevski okraj po svoji velikosti med največje, meril je 1.065 km² in je le malo zaostajal za kranjskim. Toda leta 1936 je že postal največji, potem ko se je od kranjskega odcepila izpostava v Škofji Loki in s tem dobila položaj samostojnega okraja.² Geomorfološko pripada kočevski okraj značilnostim kraškega sveta in obsega štiri večje in med seboj ostro ločene kotline, te so Dobrepoljska, Velikolaška, Ribniška in Kočevska, pa tudi te imajo stranske doline. Povsod tod je prevladovalo v veliki meri kmečko gospodarstvo. Največ prebivalstva se je ukvarjalo s poljedelstvom, živinorejo, domačo obrtjo in gozdarstvom.³ Po popisu prebivalstva z dne 31. marca 1931 je imel kočevski okraj 38.28 prebivalcev,⁴ od tega je navedlo nemški materni jezik (kočevski Nemci) 9.344.⁵ Slovensko prebivalstvo pa tudi nemška narodna manjšina na Kočevskem je izpovedovala katoliško vero. Le kot zanimivost naj navedemo, da je bilo 47 prebivalcev pravoslavne in 12 evangelijske, augsburške veroizpovedi.⁶ V okraju leži mesto Kočevje, tedaj s 3.079 prebivalci, in trije trgi: Ribnica s 4.791 prebivalci, Sodražica s 3.022 in Velike Lašče s 6.100 prebivalci.⁷ Ko je 11. septembra 1933 izšla uredba o komasaciji občin v Dravski banovini, so se v kočevskem okraju ustanovile naslednje občine: Dolenja vas, Fara, Kočevje-mesto, Kočevje-okolica, Kočevska Reka, Koprivnik, Loški Potok, Ribnica, Sodražica, Stari Log, Velike Lašče, Videm-Dobrepolje.⁸ Kasneje je nastala še ena občina, to je Mozelj, tako da je bilo vsega skupaj v okraju 13 občin.⁹

-
- ¹ Primerjaj Dušan Biber: *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933-1941*. Ljubljana 1966; več o ustrezni literaturi glej še *Pregled najpomembnejše literature v Zborniku "Nemci" na Slovenskem 1941-1955*. Ljubljana 1998, str. 38-52.
  - ² Primerjaj *Krajevni leksikon Dravske banovine*, Ljubljana 1937, (dalje *Krajevni leksikon*) str. 210, 232.
  - ³ Prav tam, str. 211.
  - ⁴ *Splošni pregled Dravske banovine*. Ljubljana 1939, str. 6.
  - ⁵ Prav tam, str. 7.
  - ⁶ Prav tam, str. 7.
  - ⁷ Prav tam, str. 6.
  - ⁸ *Kočevsko, zemljepisni, zgodovinski in umetnostno-kulturni oris kočevskega okraja*. Kočevje 1956, str. 127.
  - ⁹ Primerjaj *Krajevni leksikon*, str. 210-231; *Splošni pregled Dravske banovine*. Ljubljana 1939, str. 6.

Obdobje od uvedbe kraljeve diktature do padca Jevtičevega režima (1929-1941)

Z uvedbo šestojanuarske diktature 1929 so bile tako kot v vsej državi tudi v tem okraju razpuščene vse politične stranke, in sicer katoliška Slovenska ljudska stranka (SLS), Pucljeva Slovenska kmetška stranka (SKS), Kramerjeva Samostojna demokratska stranka (SDS) in nemška Kočevska kmečka stranka - Gottscher Bauernpartei. Decembra istega leta je bila razpuščena še katoliška mladinska organizacija Orel. Ta je spadala organizacijsko v obravnavanem okraju v Ribniško okrožje s Sodraško in Velikolaško srenjo. V prvi so delovali orlovski odseki v Dolenji vasi, v Sv. Gregorju nad Velikimi Laščami, v Loškem Potoku, Ribnici in Sodražici. V Velikolaško srenjo pa so sodili odseki v Dobrepolju in Velikih Laščah. Dekliška orliška organizacija je imela eno, Velikolaško srenjo: sem so bili vključeni orliški krožki v Ribnici, Sodražici in Velikih Laščah.¹⁰ Orlovska mladina se poslej, navkljub vztrajni agitaciji privrženecv jugoslovanske nacionalne ideje, ni vključevala v ustanovljeni državni Sokol kraljevine Jugoslavije, pač pa je delovala v na novo ustanovljenih fantovskih odsekih in dekliških krožkih v okviru župnij pod okriljem župnijskih prosvetnih društev. Te je povezovala v ljubljanski škofiji Prosvetna zveza s sedežem v Ljubljani. Ko je banska oblast februarja 1933 razpustila tudi matično Prosvetno zvezo, je mladina delovala v fantovskih odsekih in dekliških krožkih Katoliške akcije, o čemer je poročalo glasilo Kres.

Oktoirani ustavi septembra 1931 so sledile 8. novembra istega leta skupščinske volitve in 6. januarja 1932 volitve v senat. Skupščinske volitve, ki naj bi utrdile politiko jugoslovanske ideje, so z eno samo državno listo Petra Živkovića, potekale v Dravski banovini v znamenju opozicije Koroščeve SLS in režimskega nasilja (aretacije, zapori, denarne kazni, grožnje itd.) Okrajne in občinske oblasti, policijski in žandarmerijski organi so se namreč znašali tudi v kočevskem okraju nad privrženci Koroščeve SLS, ki so agitrali za abstinenco in se niso udeležili skupščinskih volitev. O tedanjih razmerah v tem in v drugih okrajih je pisal katoliški politični tisk dokaj pogosto po padcu Jevtića, ko je v Stojadinovićevi vladi postal notranji minister dr. A. Korošec.¹¹ Ko so se oktobra 1931 sestavljale okrajne kandidatne liste, sta bila določena za kočevski okraj kandidata Ivan Pucelj,¹² tedajni minister brez listnice v vladi Petra Živkovića in posestnik v Velikih Laščah, njegov namestnik je postal kočevski Nemeč dr. Hans Arko, odvetnik iz Kočevja.¹³ V okraju je bilo volilnih upravičencev 9.721, za državno listo P. Živkovića je glasovalo 6.485 ali 67% volilcev in s tolikimi glasovi je bil izvoljen Ivan Pucelj.¹⁴ Naslednji dan, 9. novembra, je Pucelj skupaj z dr. Albertom Kramerjem odpotoval v Beograd. Ljubljanski volilci so oba na novo izvoljena poslancu pozdravili na ljubljanskem glav-

¹⁰ France Pernišek: Zgodovina Slovenskega Orla. Buenos Aires 1989, str. 175, 184.

¹¹ Za kočevski okraj primerjaj Domoljub, 8. 4. 1936, št. 15; Da osvežimo g. senatorju Puclju spomin.

¹² Več o politiku Ivanu Puclju glej J. Pe (Jurij Perovšek): Enciklopedija Slovenije, zvezek 10, Pt-Savn, Ljubljana 1996, str. 12.

¹³ Kmetški list, 28. 10. 1931, št. 43; Jutro, 10. 11. 1931, št. 216.

¹⁴ Jutro, 10. 11. 1931, št. 260.

nem kolodvoru, pred tem pa z zelenjem okrasili salonski voz, s katerim sta odpotovala.¹⁵

Naj omenimo v tem času še ustanovni občni zbor Zveze županov Dravske banovine, ki je potekal 3. januarja 1932 v Ljubljani. Tega zborovanja se je iz kočevskega okraja udeležil tudi župan Kočevja Franc Andolšek, posestnik iz Velikih Poljan.¹⁶ Pucelj, ki je bil voditelj v diktaturi razpuščene Slovenske kmečke stranke, je bil soudeležen pri snovanju in ustanovitvi nove vsedrjavne stranke Jugoslovanske radikalne kmečke demokracije (JRKD) decembra 1931 v Beogradu. Potem ko je stranka izdala proglas, se je v Dravski banovini ustanovil banovinski odbor JRKD, ki je spremljal organiziranje krajevnih in okrajnih organizacij in njihovo dejavnost. V predsedstvo banovinskega odbora JRKD je bil izvoljen tudi Ivan Arko, posestnik iz Ribnice. Na ustanovnem zboru banovinskega odbora se je med drugimi k besedi priglasil predstavnik nemške narodne manjšine dr. Hans Arko iz Kočevja, in kot piše Pucljev Kmetški list, izjavil, da manjšina, se pravi tudi kočevski Nemci, z vsem srcem podpirajo to stranko.¹⁷ Še v marcu 1932 so ustanovili okrajni odbor JRKD v prostorih gostilne Union v Kočevju ob prisotnosti 39 zastopnikov iz občin okraja. Na skupščini je govoril tudi Ivan Pucelj. Sledile so volitve, za predsednika okrajne JRKD je bil izvoljen dvorni svetnik v pokoju in župan Kočevja Maks Kostanjevec, za podpredsednika dr. Hans Arko, za tajnika Božidar Betriani, za blagajnika Franc Humber, v širšem odboru naj bi delovalo še 23 odbornikov.¹⁸ Poslej je delovalo 28 krajevnih organizacij s 4385 člani, toda organizacije in članstvo so se kmalu osipali, okrajna organizacija pa je dobila novo vodstvo s predsednikom Ivanom Rusom in s podpredsednikom dr. Hansom Arkom.¹⁹

Po strankinem kongresu sredi leta 1933 je potekala okrajna skupščina JNS za kočevski okraj 22. aprila 1934 ob prisotnosti 99 delegatov iz 13 krajevnih organizacij, ki so štejele 3.619 članov. Skupščini je predsedoval podpredsednik dr. Hans Arko, navzoči so bili narodni poslanec Ivan Pucelj, glavni tajnik banovinskega odbora JNS dr. Marjan Zajc iz Ljubljane in člana banovinskega sveta, ki sta zastopala kočevski okraj dr. Fran Sajovic in Ivan Arko ml. Kot zanimivost naj omenimo, da je opozicija v stranki tega okraja poslala pritožbo na glavni odbor JNS v Beogradu z utemeljitvijo, da omenjena skupščina ni bila veljavna.²⁰ Kot poroča Jutro, je na sporni skupščini Ivan Pucelj, ki je bil še do 18. aprila 1934 v peti vladi Nikole Uzunovića minister za socialno politiko in narodno zdravje, govoril o delu JNS v vladi, o vzrokih rekonstrukcije nove pete Uzunovićeve vlade, iz katere sta med drugimi izpadla I. Pucelj in dr. A. Kramer.²¹ Omenil je škodljivo delo in medsebojno napetost med "ekstremističnimi pristaši bivše SDS in SKS," se pravi med privrženci Kramerjeve SDS in Pucljeve SKS in pohvalil delo novega ministra dr. Frana Novaka, ki je nasledil Puclja. Na koncu govora je Pucelj pozival,

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ Kmetški list, 6. 1. 1932, št. 1.

¹⁷ Kmetški list, 22. 6. 1932, št. 25.

¹⁸ Domovina, 17. 3. 1932, št. 12.

¹⁹ Domovina, 5. 5. 1932, št. 19.

²⁰ Jutro, 1. 5. 1934, št. 98.

²¹ Primerjaj Ferdo Čulinović: Jugoslavija izmedju dva rata, II. del. Zagreb 1961, str. 305, 306.

naj se vsak posameznik pri delu v stranki izogiba osebnih sporov z nasprotniki in naj nesebično dela za uspeh organizacije na ravni občin, banovine in države.²² Na skupščini sta poročala tudi že omenjena člana banovinskega sveta Ivan Arko ml. in dr. Fran Sajovic o akcijah socialno-gospodarskega značaja. Te naj bi potekale prav po zaslugi strankinih akterjev in članov banovinskega sveta, zlasti pri odstranitvi škode ob velikih poplavalih septembra 1933 v Sloveniji, ki so zajele tudi nekatere kraje okraja. I. Arko se je posebej zahvalil za razumevanje težav na Kočevskem tedanjemu banu dr. Dragu Marušiču.²³ Zatem je o delu stranke od 8. maja 1932 do aprila 1934 poročal tajnik okrajne organizacije JNS Božidar Betriani. Iz podatkov, ki jih prinaša Jutro, izvemo, da so uspešno potekale v okraju občinske volitve 15. oktobra 1933. Tedaj je stranka dobila od oddanih 7.972 glasov 5.571 glasov in vse tedanje občine okraja, razen Dobrepolja in Dolenje vasi. Poleg tega je Betriani poročal, da so bile v okraju še volitve 21. in 22. oktobra 1933 v Delavsko zbornico in da so bile za samo stranko precej uspešne.²⁴ Najbrž je mišljeno narodno strokovno gibanje v okviru tedaj delujoče sindikalne organizacije Narodne strokovne zveze, ki se je udinjala režimu JNS.²⁵ Na omenjeni skupščini JNS so izvolili nov okrajni odbor JNS, za predsednika je bil izvoljen Ivan Pucelj, sicer pa so z majhnimi izjemami ostali prejšnji člani odbora.²⁶

Poleg JNS so delovali v okraju tudi opozicijska gibanja, omenimo naj gibanje okrog glasila Prelom, glasila organizacije Združenja borcev Jugoslavije - Boj, delovala je tudi Jugoslovanska narodna stranka, katere predsednik je bil v Dravski banovini dr. Ivan Potokar iz Kamnika. Organizacija Boj, ki je sprva zajela tako pripadnike liberalnega kot katoliškega tabora, je imela po prvem javnem shodu 7. januarja 1934 v Ljubljani poslej še precej odmevne shode, na katerih so njihovi voditelji, npr. Stane Vidmar, hudo kritizirali vladno gospodarsko politiko in "skorumpirano" JNS.²⁷ Prihajalo je do ostrih medsebojnih obtožb, pripadniki organizacije Boj, v kateri sta se še pred petomajskimi volitvami oblikovali dve frakciji, so kritizirali politiko JNS in jih dolžili krivde za slabo gospodarstvo, strankini voditelji JNS v Dravski banovini A. Kramer in I. Pucelj pa so Boju očitali, da zajema v gibanje predvsem "puktaše" in "separatiste", ki naj bi delali za propad jugoslovanske države.²⁸ Tudi v kočevskem okraju, v nekaterih občinah in krajih, so se med pripadniki Boja in sokoli oziroma privrženci JNS vnela huda nasprotja, ki so zlasti izstopala na shodih Boja v letu 1934. Prišlo je tudi do hudih izzivanj, groženj in tudi fizičnih napadov, tako npr. v Ribnici in njeni okolici med "punktaši-bojevnik" in tamkajšnjimi sokoli.²⁹

²² Jutro, 1. 5. 1934, št. 98, Skupščina JNS za kočevski srez.

²³ Prav tam.

²⁴ Prav tam.

²⁵ Več o Narodni strokovni zvezi v tem času glej Miroslav Stiplovšek: Prispevki za zgodovino sindikalnega gibanja na Slovenskem. Od začetkov strokovnega gibanja do Enotnih sindikatov Slovenije (1868-1945). Maribor 1989, str. 52-55.

²⁶ Jutro, 1. 5. 1934, št. 98.

²⁷ Primerjaj Jutro, (ponedeljsko) VIII, 8. 1. 1934, št. 2; več o tem gibanju Metod Mikuž: Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917-1941. Ljubljana 1965, (dalje Mikuž, Oris) str. 429-432.

²⁸ Primerjaj Jutro, 15. 5. 1934, št. 109; Jutro, 13. 6. 1934, št. 133; Jutro, 21. 6. 1934, št. 140.

²⁹ Jutro, 19. 5. 1934, št. 113.

V okraju so delovali tudi privrženci Jugoslovanske narodne stranke, imenovani tudi Hodjerovi borbaši. Kot poroča njihovo glasilo v Dravski banovini *Edinost*, so imeli svojo mrežo naročnikov in simpatizerje v Kočevski Reki, Dolenji vasi pri Ribnici, Sv. Gregorju, Sodražici in morda še kje.³⁰ Imeli so tudi shode tako na Robu pri Velikih Laščah,³¹ v Novi štifti pri Ribnici 15. avgusta 1934 na Fajdigovem gostilniškem vrtu, na katerem sta govorila narodna poslanca Miloš Dragović in dr. Ivo Potokar.³² Krajevno strankino organizacijo pa so imeli v Sv. Gregorju, na Robu pri Velikih Laščah in bržkone v Sodražici, od koder so se večkrat oglašali v *Edinosti*. Strankini krajevni odborniki so bili pretežno kmečki posestniki ali njihovi sinovi.³³ V živahnih pripravah za petomajske volitve, ko so zbirali kandidate za narodne poslance v posameznih okrajih, so se Hodjerovi pristaši 7. aprila 1935 udeležili sestanka v Ljubljani v hotelu Strukelj. Tedaj sta bila na listi Jugoslovanske narodne stranke določena naslednja delegata iz kočevskega okraja Ivan Tomšič, kmet v Stopah pri Velikih Laščah in njegov namestnik Franc Marolt, posestnik na Bregu pri Kočevju.³⁴ Toda tedanji notranji minister Velimir M. Popović ni odobril kandidatne liste opozicijske Jugoslovanske narodne stranke. Bržkone je večina njenih volilcev tudi v Dravski banovini, kot je kasneje izjavilo osrednje strankino vodstvo, glasovalo za opozicijsko listo dr. Vladka Mačka,³⁵ morda je bilo podobno tudi v kočevskem okraju.

Za Kočevsko je značilno, da so tamkajšnji Nemci v okviru svoje Gottscheer Bauernpartei (Kočevske kmečke stranke) v dvajsetih letih podpirali in volili sprva radikale, zatem pa Koroščevo Slovensko ljudsko stranko. Kot smo že omenili, je bila z uvedbo diktature 1929 razpuščena tudi Kočevska kmečka stranka. Njeni privrženci so v tridesetih letih pri skupščinskih volitvah podpirali nenemško listo, vendar vselej tisto, ki je bila na oblasti.³⁶ Tako so 1931 volili Živkovićevo listo, 1935 pa vladno Jevtićevo listo JNS, ker je beograjsko vodstvo JNS kočevskim Nemcem, med drugim dovolilo ustanavljanje krajevnih organizacij Kulturbunda.³⁷ Vendar so jih oblasti v času Stajadinovićeve vlade v letu 1936 pričeli drugo za drugo razpuščati. Tako so bile marca 1936 razpuščene krajevne skupine Kulturbunda v Kočevju, Stari Cerkvi, aprila v Nemški Loki, septembra v Livoldu in Doljni Topli Rebri.³⁸ V volilni propagandi za petomajske skupščinske volitve so prišle v poštev štiri volilne liste, in sicer vladna lista JNS B. Jevtiča, opozicijska lista dr. V. Mačka,

³⁰ *Edinost*, 24. 3. 1934, št. 4.

³¹ *Edinost*, 18. 8. 1934, št. 25.

³² *Edinost*, 18. 8. 1934, št. 25.

³³ *Edinost*, 6. 10. 1934, št. 32: primerjaj tudi imenski seznam odbornikov; več o Jugoslovanski narodni stranki glej Anka Vidovič-Miklavčič: Jugoslovanska narodna stranka v Dravski banovini. *Zgodovina v šoli*, 1999, št. 1, (dalje Anka Vidovič-Miklavčič, Jugoslovanska narodna stranka) str. 24-31.

³⁴ *Slovenec* (ponedeljski), VIII, 8. 4. 1935, št. 14; *Kmeti list*, XVII, 10. 4. 1935, št. 15.

³⁵ Primerjaj Anka Vidovič-Miklavčič, Jugoslovanska narodna stranka, str. 29.

³⁶ Primerjaj Bojan Balkovec: "Ta sklep mora biti vsakemu Kočevjarju svetinja..." *Parlamentarne volitve na Kočevskem med obema vojnama*. *Kronika, Prispevki za zgodovino Kočevske*, 1995, št. 3, str. 48.

³⁷ Primerjaj Dušan Biber, n.d., str. 110.

³⁸ Primerjaj Dušan Biber, n.d., str. 110 in 57.

lista D. Ljotića in lista B. Maksimovića.³⁹ V okraju so imeli zaupniki Marušič-Pučljeve frakcije JNS 10. marca 1935 volilni sestanek, ki ga je vodil župan iz Kočevja Lovšin. Tedaj so bili določeni štirje kandidati na Jevtičevi listi, in sicer dr. Ivan Lovrenčič, odvetnik iz Ljubljane, Ivan Arko, trgovec v Ribnici, dr. Ivan Sajovic, odvetnik v Kočevju ter Fran Hočevar posestnik in župan v Velikih Laščah.⁴⁰ Slednjič so ostali na Jevtičevi kandidadni listi le Lovrenčič, Arko in Sajovic. Kot je poročalo Jutro, so se kočevski Nemci odločili, da bodo dali vse glasove dr. Lovrenčiču, poleg tega sta sklenila volilni sporazum kandidata Arko in Hočevar, ki se je kandidaturi odpovedal v prid Arka.⁴¹ Na Mačkovi listi je kandidiral Slavko Govedić, posestnik iz Zagreba, na Ljotičevi Fran Gornik, železniški uradnik iz Ljubljane, in na Maksimovičevi Samuilo Damejo, advokat iz Beograda.⁴² V okraju je bilo 11.141 volilcev, glasovalo je le 5.248 volilcev,⁴³ kar pomeni, da so Slovenci, zlasti privrženci Koroščeve SLS v veliki meri abstinirali, medtem ko so kočevski Nemci glasovali za Jevtičevo JNS.⁴⁴ Izvoljeni so bili naslednji kandidati na listi JNS: dr. Ivan Lovrenčič z 2.152 glasovi, Ivan Arko z 2.025 in dr. Ivan Sajovic s 653 glasovi. Lista dr. Vladka Mačka je dobila 414 glasov, Ljotičeva in Maksimovičeva lista pa vsaka po en glas.⁴⁵ Narodni poslanec je postal že omenjeni Lovrenčič.⁴⁶

Po petomajskih volitvah do aprilskega zloma (1935-1941)

Potem ko je junija 1935 zamenjala Jevtičevo vlado nova vlada dr. Milana Stojadinovića, je postal notranji minister dr. A. Korošec, voditelj bivše Slovenske ljudske stranke. Kmalu se je pričela oblikovati nova vsedržavna stranka Jugoslovanska radikalna zajednica (JRZ), ki so jo snovali še pred smrtjo kralja Aleksandra, ko je bival dr. Korošec na Hvaru.⁴⁷ V to politično stranko so se vključili srbski radikali, Koroščeva SLS in Jugoslovanska muslimanska organizacija M. Spahe. Po proglasu JRZ 12. septembra 1935 so se tudi v Dravski banovini pričele kaj hitro ustanovljati krajevne organizacije JRZ. V kočevskem okraju, kot poroča Slovenec, so se ustanovile v vseh občinah, tako imamo npr. podatke, da se je osnovala oktobra 1935 v Loškem Potoku⁴⁸ in nekoliko kasneje v Sodražici in v Mozlju.⁴⁹ Na prvi banovinski skupščini JRZ, ki je potekala 24. novembra 1935 v Ljubljani, so poročali, da so bili prisotni vsi predstavniki okrajnih organizacij in da se je JRZ ustanovila že skoraj v vseh občinah.⁵⁰ JRZ pa je imela svoje posebne organizacije tudi

³⁹ Več o petomajskih volitvah glej Mikuž, Oris, str. 414, 415.

⁴⁰ Jutro, 19. 4. 1935, št. 92 a.

⁴¹ Jutro, 30. 4. 1935, št. 99.

⁴² Jutro (ponedeljsko), 23. 4. 1935, št. 16.

⁴³ Primerjaj, Jutro, 7. 5. 1935, št. 104 a.

⁴⁴ Primerjaj Dušan Biber, n.d., str. 117.

⁴⁵ Jutro, 7. 5. 1935, št. 104 a; Slovenec, LXIII, 7. 5. 1935, št. 103 a.

⁴⁶ Kmetski list, 29. 5. 1935, št. 22.

⁴⁷ Primerjaj Bojan Godeša - Ervin Dolenc: Izgubljeni spomini na Antona Korošca: iz zapuščine Ivana Ahčina. Ljubljana 1999, str. 105, 106.

⁴⁸ Slovenec, 30. 10. 1935, št. 250.

⁴⁹ Slovenec, 6. 11. 1935, št. 255 a; Slovenec (ponedeljski), 20. 11. 1935, št. 47.

⁵⁰ Slovenec (ponedeljski), 25. 11. 1935, št. 47.

med železničarji, ki so bili privrženi politiki JRZ in Korošču. Organizirali so se v podružnice Kluba železničarjev JRZ. V kočevskem okraju je delovala ena podružnica, in sicer v Ribnici,⁵¹ kjer je bil tudi sedež okrajne JRZ.

Na zborovanju okrajnega odbora JRZ 10. junija 1939 v Ribnici, kjer so bili navzoči predsedniki in podpredsedniki krajevnih organizacij JRZ, so na koncu svoje seje izvolili nov okrajni odbor. Z dvema glasovoma proti je bil za predsednika znova izvoljen Karel Škulj, bivši narodni poslanec, za podpredsednika Alojz Rigler, ki je bil tudi član glavnega odbora Kmečke zveze, za tajnika dekan Anton Skubic, za blagajnika pa namestnik narodnega poslanca Jože Strnad.⁵² Ko se je decembra 1935 obnovila v diktaturi razpuščena katoliška stanovska organizacija kmetov pod imenom Kmečka zveza (KZ), so se po vsej banovini v okviru občin ali župnij ustanovljale krajevne organizacije. Že sredi aprila 1936 je bilo na semanji dan kmečko zborovanje v Ribnici, kjer je 5. aprila na občinskih volitvah zmagala lista JRZ.⁵³ Zborovanja so se udeležili zastopniki iz vseh občin velikolaškega in ribniškega sodnega okraja, vodil ga je Matija Šmalc. Predsednik Kmečke zveze Ivan Brodar, ki je zastopal tudi njen glavni odbor, je prisotnim razložil vlogo stanovske kmečke organizacije v tem času in njeno organizacijsko strukturo. Za njim je govoril predsednik okrajnega odbora JRZ župnik Karel Škulj.⁵⁴ Kočevski okraj ni nič zaostajal za drugimi, saj so 1940 delovale krajevne KZ v desetih občinah od trinajstih, skupno število pa je bilo trinajst krajevnih KZ, s tem da sta po dve krajevni KZ delovali v občini Fara, Sodražica in Velike Lašče.⁵⁵ Malo pa je bilo mladinskih odsekov KZ, fantovski in dekliški je deloval le v Dolenji vasi, samo dekliški pa v Velikih Laščah.⁵⁶ Krajevne KZ so med drugim skrbele za strokovno izobrazbo svojih članov in še zlasti mladine. Naj kot primer navedemo krajevno KZ v Kočevski Reki, kjer je od 25. marca do konca junija 1939 potekal kmetijsko-izobraževalni tečaj.⁵⁷ Sedež okrajne KZ v je bil v Ribnici, vodil jo je Ivan Škrabec iz Hrvače.⁵⁸ Omenimo naj še govor Ivana Petriča, člana mladinskega odseka KZ iz Velikih Lašč, na velikem zborovanju Kmečke zveze 7. avgusta 1938 na Brezjah. Petričev govor z naslovom *Za bodoči kmečki rod* je objavil Orač, glasilo Kmečke zveze. Petrič je med drugim poudaril, da morajo mladinski odseki postati temelj kmečkega gibanja. Člani mladinskih odsekov morajo rasti v zavedne slovenske mladeniče, "ki ne bodo svojega jezika in svojih narodnih dragocenosti znali samo spoštovati, marveč tudi braniti!"⁵⁹ Govor Petriča prav gotovo odsvita hotenje mladega organiziranega kmečkega rodu, ki je imelo v svojem programu zapisano tudi krepitev slovenstva v okviru narodnoobrambnega gibanja. Slednje je imelo še zlasti pomembno vlogo v kočevskem okraju.

51 Anka Vidovič-Miklavčič: Klub železničarjev Jugoslovanske radikalne zajednice (JRZ) v Dravski banovini. *Zgodovinski časopis*, 1997, št. 1, str. 68.

52 *Kočevski Slovenec*, 15. 6. 1939, št. 17.

53 *Domoljub*, 8. 4. 1936, št. 15.

54 *Domoljub*, 22. 4. 1936, št. 17; *Kmetstvo zborovanje v Ribnici*.

55 Primerjaj Anka Vidovič-Miklavčič: Kmečko stanovsko gibanje v klerikalnem taboru na Slovenskem 1935-1941. *Borec*, januar 1990, str. 139.

56 *Koledar Kmečke zveze za leto 1941*.

57 *Primerjaj Kočevski Slovenec*, 15. 3. 1939, št. 8.

58 Orač, maj 1938, str. 52.

59 Orač, september 1938, str. 98.

V poletnih mesecih 1937 so se vrstili prosvetni tabori, med njimi je imel osrednje mesto Krekov prosvetni tabor pri Sv. Gregorju, rojstnem kraju dr. Janeza Ev. Kreka. Tabor je potekal 25. julija istega leta. Zbranim, več tisoč udeležencem, je po cerkvenem obredu najprej govoril univerzitetni profesor dr. Fran Lukman, zatem pa gregorski rojak, zobozdravnik dr. Oblak in F. Terseglav, urednik Slovenca. Kot poroča Domoljub, je Terseglav med drugim razlagal množici "pojem in bistvo slovenstva in njegov odnos do jugoslovanstva, kakor ga mora pojmovati vsak dober Slovenec, ki hoče biti dober jugoslovanski rodoljub." Popolnde so tabor zaključili nastopi telovadcev in koncert pevskih zborov iz ribniše dekanije.⁶⁰

Po daljših pripravah na ustanovitev Kmetijske zbornice za Dravsko banovino so tekle 1937 po okrajih tudi volitve zborničnih svetnikov. Vsak okraj naj bi izvolil enega svetnika in njegovega namestnika. V vseh tedaj delujočih 25 političnih okrajih je bilo določenih 29 kandidatnih list, od tega jih je bilo iz vrst JRZ 28 in ena opozicijska. Tudi v kočevskem okraju so potekale volitve 27. junija 1937, za svetnika je bil na listi JRZ izvoljen Ivan Rigler iz Praproč v občini Velike Lašče, njegov namestnik pa Franc Marolt, z Brega pri Stari Cerkvi v občini Kočevje-okolica.⁶¹ Čez mesec dni so se svetniki sestali v Ljubljani z nalogo, da postopoma konstituirajo Kmetijsko zbornico z vsemi njenimi organi. Na drugi skupščini zbornice 28. oktobra istega leta pa je bil med drugimi kot član odseka za gozdarstvo, izvoljen Ivan Rigler, prav tako v odsek za kmetijsko-trgovinsko politiko.⁶²

Oživiljena Jugoslovanska nacionalna stranka (JNS), je 10. maja 1936 izdala proglas in vabila vse svoje privržence k "novemu delu". Za preroditev stranke in preobrazbo narodnega in državnega življenja v Jugoslaviji bo namreč potrebno utrditi jugoslovansko misel, uvajati stanovsko solidarnost in socialno pravičnost.⁶³ Sredi leta 1936 je potekal v Beogradu kongres JNS, med drugimi je bil izvoljen v glavni odbor stranke Ivan Arko iz Kočevja.⁶⁴

Potem ko so v Dravski banovini reorganizirali banovinski odbor JNS, so izvolili za predsednika dr. Janka Rajarja, za podpredsednika pa oba nekdanja ministra dr. A. Kramerja in Ivana Puclja. V izvršni odbor banovinske JNS so izvolil še po tri delegate iz vsakega okraja.⁶⁵ V sporazumu z banovinskim odborom JNS se je septembra 1936 v Ljubljani ustanovil Akcijski odbor Omladine (Mladine) JNS za Slovenijo. Predsednik je bil inž. Jože Rus, doma iz Loškega Potoka, ki je v Pragi diplomiral na Tehnični visoki šoli, ko pa je potem služboval v Ljubljani, je imel pomembne zadolžitve v Zvezi kulturnih društev in bil v vodstvu inženirske sekcije Narodne odbrane (Narodne obrambe).⁶⁶ Potem ko je Akcijski odbor sprejel začasni organizacijski pravilnik, so se pričele ustanavljati po vsej banovini predvsem okrajne organizacije Mladine JNS (M JNS). Za kočevski okraj je bila ustanovljena okrajna organizacije M JNS 8. avgusta 1937.⁶⁷ Skupščine se je udeležilo, kot je

⁶⁰ Domoljub, 28. 7. 1937, št. 30.

⁶¹ Domoljub, 1. 7. 1937, št. 26.

⁶² Domoljub, 4. 11. 1937, št. 44.

⁶³ Jutro, 12. 5. 1936, št. 109; Proglas Jugoslovanske nacionalne stranke.

⁶⁴ Slovenski gospodar, 8. 7. 1936, št. 28.

⁶⁵ Jutro, 24. 5. 1936, št. 120; Prav tam (ponedeljsko), 25. 5. 1936, št. 21.

⁶⁶ Inž. Jože Rus, zapisek razgovora z dne 17. 11. 1988 v Ljubljani; primerjaj Pohod, 21. 3. 1934, št. 5 in 19. 5. 1934, št. 20; inž. Jože Rus, Naloge inženirske sekcije.

⁶⁷ Jutro 11. 8. 1937, št. 185; Skupščina sreske mladinske organizacije JNS v Ribnici.

poročalo Jutro, okrog 150 do 200 "mladih nacionalnih borcev" iz vseh krajev obširnega okraja, med udeleženci so bili tudi starejši člani stranke, med drugimi je bil prisoten Ivan Pucelj. Na ustanovni skupščini so govorili predvsem o nujnem sodelovanju mladine v politični stranki in o delu v okraju. Za predsednika okrajne M JNS so izvolili Andreja Arka, odborniki pa so bili razen iz Ribnice tudi še iz Sodražice, Loškega Potoka, Kočevja in Velikih Lašč. Ob koncu je povzel besedo Ivan Pucelj, ki je obljubil novi mladinski organizaciji vsestransko pomoč, in zatem razlagal pomembnejša politična, socialno-gospodarska in kulturna vprašanja, ki jih mora reševati stranka.⁶⁸ Mladina JNS je pretežno delovala skupaj s starešinsko JNS, tako v okrajnem kot krajevnem merilu. Večinoma so imeli skupne okrajne skupščine in sestanke, še zlasti v času volilnega boja za občinske in skupščinske volitve. Omenimo naj še občni zbor JNS 9. marca 1939 v Ribnici, ki ga je vodil Ivan Arko ob prisotnosti okrog 250 delegatov iz občin okraja. Za predsednika je bil izvoljen Ivan Pucelj, med drugim se je v govoru tudi zahvalil vsem, ki so "čvrsto stali v strankinih vrstah lanskega 11. decembra..."⁶⁹

Tudi ribniško dolino je v okviru svoje turneje po Sloveniji v začetku junija 1937 obiskal general P. Živković, minister vojske in mornarice in predsednik JNS, torej Puceljev bližnji sodelavec iz beograjskega vodstva JNS. S svojim spremstvom se je udeležil zborovanja v Ribnici in naslednji dan v Velikih Laščah. V obeh krajih pa je prišlo do spopada med Koroščevimi privrženci, ki so vzklikali "Dol Živković, živijo dr. Korošec!" in člani Živkovičevega spremstva.⁷⁰ Sicer pa, kot je razvidno iz tiska, so se na lokalni ravni ves čas odvijala huda strankarska politična nasprotovanja in intrige med "liberalci" in "klerikalci", ki tudi v narodnoobrambnem gibanju niso našli skupnega jezika, kaj šele medsebojne sloge.

Tudi v tem okraju so občinske volitve potekale postopoma, prve so bile že aprila 1936, in sicer v Ribnici in Loškem Potoku, v obeh sta zmagali listi JRZ.⁷¹ Dne 25. oktobra 1936 so potekale volitve še v Dolenji vasi, Fari, Kočevju-mesto, Kočevju-okolici, Kočevski Reki, Koprivniku, Mozlju, Starem Logu, Velikih Laščah, Videm-Dobrepolju⁷² in 6. decembra istega leta še v Sodražici.⁷³ V večini občin je prepričljivo zmagala JRZ, k temu so pripomogli tudi glasovi kočevskih Nemcev. Le v Sodražici je nasproti listi JRZ s 392 glasovi in 20 odborniki dobila lista JNS veliko glasov, in sicer 319 in štiri odbornike, v Kočevju-mesto je zmagala opozicija s 350 glasovi in dobila 21 odbornikov nasproti JRZ, ki je dobila 213 glasov in le 3 odbornike. Prepričljivo sta zmagali nemški listi v Koprivniku s 188 glasovi in 16 odborniki ter v Kočevski Reki, kjer je zmagala nemška lista s 317 glasovi in s 17 odborniki.⁷⁴

Za skupščinske volitve 11. decembra 1938 so bile v Dravski banovini kot v državi odobrene tri kandidatne liste in to Stojadinovičeva vladna lista JRZ, opozicijska lista dr. V. Mačka, ki so se ji pridružili tudi JNS, socialisti in skupine

68 Prav tam.

69 Jutro, 16. 3. 1939, št. 64.

70 Slovenec, 9. 6. 1937, št. 128; Živkovičev beg po Sloveniji.

71 Domoljub, 8. 4. 1936, št. 15; primerjaj še Domoljub, 21. 10. 1936, št. 43.

72 Domoljub, 28. 10. 1936, št. 44.

73 Domoljub, 10. 12. 1936, št. 50.

74 Domoljub, 28. 10. 1936, št. 44; Dušan Biber, n.d., str. 110, 111; Domoljub, 10. 12. 1936, št. 50.

ljudskofrontnega gibanja in pa Ljotičeva lista. V kočevskem okraju je na Stojadinovičevi listi, potem ko se je zaradi intrig kočevskih Nemcev oziroma političnih nasprotnikov odpovedal poslanski kandidaturi župnik Karel Škulj, nato z njegovo podporo kandidiral višji veterinarski svetnik Alojz Rigler.⁷⁵ Na opozicijski listi dr. V. Mačka pa so kandidirali Tomšič (slovenski mačkovci) in Ivan Arko (JNS) a na listi D. Ljotića pa Vilhar. Posebno odmevni volilni shodi JRZ so bili v Ribnici in Dobropolju, kjer je govoril udeležencem poleg okrajnih strankinih veljakov tudi dr. Anton Korošec.⁷⁶

Kočevski Nemci so imeli svoja krajevna srečanja in sledili pozivu dr. Georga Grassla, ki je bil eden od voditeljev nemške manjšine, pogajal se je namreč z banom Donavske banovine dr. Rajičem o udeležbi jugoslovanskih Nemcev pri skupščinskih volitvah. Odločeno je bilo namreč, naj nemška manjšina voli listo dr. Stojadinovića. Takšna odločitev, kot so govorili, naj bi bila v prid nemški ljudski skupnosti v Jugoslaviji.⁷⁷

Volilni rezultati so bili naslednji: v okraju je bilo volilnih upravičencev 10.710, volilo jih je 7.545. Od teh je dobila JRZ (Rigler) kar 6.089 glasov, tu je treba upoštevati tudi glasove Kočevskih Nemcev, ki so agitirali za listo JRZ. Opozicijska lista, ki so jo sestavljali slovenski mačkovci, JNS, socialisti in še drugi so po podatkih po Slovencu dobili naslednje glasove: Slovenski mačkovci (Tomšič) 473 in JNS (Arko) 956 glasov, skupaj torej 1.420 glasov, medtem ko je Vilhar (Ljotičeva lista) dobil samo 27 glasov.⁷⁸ Največ glasov so dale za JRZ naslednje občine, na prvem mestu so Velike Lašče s 1.019 glasovi, sledi Ribnica z 851, Videm-Dobropolje z 840, Kočevje-okolica s 536, Kočevje- mesto s 441, Kočevska Reka s 323, Loški Potok z 258 glasovi, druge občine pa še manj, med njimi je Stari Log z 208 in Koprivnik s 173 glasovi. Tudi opozicijska lista je dobila največ glasov v Velikih Laščah z 283 glasovi, od tega mačkovci 167, JNS 116, v Ribnici 207, od tega JNS kar 206, v Starem Logu 140, JNS 139, v Loškem Potoku 136, JNS 133 in v Fari 119 od tega slovenski mačkovci 114. Najmanj glasov pa je opozicija dobila v Dolenji vasi z 12 glasovi na listi dr. Mačka in sicer iz vrst JNS, nadalje v Mozlju 32, JNS 24 in v Kočevski Reki 55, 44 iz vrst JNS.⁷⁹

Že prej, zlasti pa po priključitvi Avstrije k tretjemu rajhu, se je v Dravski banovini in še posebej v severnih obmejnih krajih in na Kočevskem, z nemškim jezikovnim otokom, pospešilo narodnoobrambno delo. Na Kočevskem je bila tedaj močno prisotna nemška nacionalsocialistična propaganda, ki so jo prinašali tudi vračajoči se krošnjariji. Ti so prihajali iz mest tretjega rajha, kjer so se udeleževali raznih nacističnih tečajev. Posebno študentska nemška mladina in razni nemški turisti so prihajali na to področje in med kočevskimi Nemci poglobljali pronačistično privrženost, Slovenci pa, ki so imeli nižjo socialno in gospodarsko struk-

⁷⁵ Slovenec, 20. 11. 1938, št. 268; primerjaj Kočevski Slovenec, 5. 11. 1938, št. 9; Prav tam, 15. 11. 1938, št. 10; Prav tam, 25. 11. 1938, št. 11; Prav tam, 5. 12. 1938, št. 12.

⁷⁶ Slovenec, 22. 11. 1938, št. 269; Kočevski Slovenec, 25. 11. 1938, št. 11.

⁷⁷ Več o tem Dušan Biber, n.d., str. 185-194; primerjaj tudi Slovenec (ponedeljski), 21. 11. 1938, št. 47.

⁷⁸ Slovenec, 13. 12. 1938, št. 285.

⁷⁹ Prav tam.

turo, so ob tem občutili vse večjo ogroženost.⁸⁰ Slovenske študentske in razne narodnoobrambne organizacije so pričele v času pospešene nacifikacije nemške manjšine posvečati veliko več pozornosti položaju obmejnih Slovencev in posebej Kočevski. V to dejavnost se je zlasti vključevala univerzitetna mladina in organizirala več taborov na Kočevskem z namenom, da oživijo in pa utrdijo slovensko narodno zavest. Članice ženskega odseka študentskega društva Jadran so npr. med prvimi organizirale delovni tabor leta 1936. Študentje tega društva, kasneje društva Jugoslavija, so se tudi udeležili vrste delovnih narodnoobrambnih taborov, tako istega leta v Slovenski vasi in Stari Cerkvi, 1937 in 1939 v Kočevski Reki, 1938 in 1939 v Koprivniku in še v drugih krajih Kočevske zunaj obravnavanega okraja.⁸¹

Poleg tega so pričele živahneje delovati kulturnoprosvetne in narodnoobrambne organizacije nasproti vse bolj napadalni dejavnosti kočevskih Nemcev. Omembe vredno je tudi to, da so se spomladi 1939 uspele znova obnoviti krajevne organizacije Kulturbunda v Dravski banovini. Na Kočevskem so delovale krajevne skupine v Kočevju, Stari Cerkvi, Nemški Loki, Knježji Lipi, Maverlenu, Dolgi vasi, Šalki vasi, Oneku, Planini, Blatniku in Topli Rebri.⁸²

Med narodnoobrambnimi organizacijami, ki so se vse bolj zavedale perečega položaja kočevskih Slovencev, je bila močno dejavna ljubljanska Ciril-Methodova družba (CMD), ki je ne le teoretično preučevala narodnoobrambna vprašanja, marveč je svojo pomoč nudila tudi z različnimi akcijami. O njeni dejavnosti na Kočevskem je Jutro večkrat poročalo, tako je julija 1937 poslala svoji podružnici v Stari Cerkvi darila za šolske otroke v vrednosti 1.500 din. Med slovensko šolsko mladino so izbrali najpotrebnejše in jim razdelili perilo, obleko, obutev in šolske potrebščine.⁸³ Poleg tega so ljubljanski dijaki zbrali slovenske knjige za "ljudsko knjižnico" v Stari Cerkvi, katere slovesna otvoritev je bila 20. decembra 1937.⁸⁴

Žarišče narodne zavesti so bile tudi sokolske organizacije. Svoje jubileje so večinoma praznovali z raznimi slovesnostmi. Omenimo naj Velike Lašče, kjer so sokoli 20. junija 1938 počastili 30-letnico svojega delovanja in hkrati 50-letnico smrti Frana Levstika.⁸⁵ Tudi sokolski občni zbori so ponekod prerasli v narodno manifestacijo, tako kot npr. 23. oktobra 1938 v Stari Cerkvi in Kočevju. Jutro je potem poročalo, da obvladujeta sokolske organizacije na Kočevskem enotnost in discipliniranost.⁸⁶ Pri tem je značilno, da večinoma niso imeli lastnih sokolskih domov, pač pa so gostovali s prireditvami po vaških osnovnih šolah, ponavadi tudi v poslopjih, "pri manj naklonjenem tujerodnem lastniku."⁸⁷ Zato so sokoli na Kočevskem, ki so pritegnili še druge organizacije iz liberalno-unitarnega tabora, pričeli z veliko akcijo zbiranja denarnih sredstev za sokolski dom v Kočevju. Po svojih močeh so nacionalne organizacije zbirale denar, posamezniki pa so sode-

⁸⁰ Primerjaj Dušan Biber, n.d., str. 110-120.

⁸¹ Mirko Tušek: Udejstvovanje mladine pri narodnoobrambnih delovnih taborih. Napredno mladinsko gibanje na Slovenskem. Ljubljana 1982, str. 134-136.

⁸² Kočevski Slovenec, 15. 4. 1939, št. 11; primerjaj tudi Dušan Biber, n.d., str. 164, 165.

⁸³ Jutro, 21. 7. 1937, št. 296; Narodno delo na Kočevskem.

⁸⁴ Prav tam.

⁸⁵ Jutro, 21. 6. 1938, št. 141.

⁸⁶ Jutro, 30. 10. 1938, št. 253.

⁸⁷ Jutro, 13. 8. 1937, št. 187.

lovali s prostovoljnimi delom. Zavedali so se, da je zgraditev sokolskega doma "življenska potreba kočevskih Slovencev in zadeva vse naše javnosti," je pisalo Jutro.⁸⁸ Kočevje je končno dobilo svoj sokolski dom, ki je privabljal Slovence z različnimi prireditvami. Tako npr. je v nedeljo, 4. junija 1939 potekal ob prisotnosti sokolov iz ljubljanske župe veliki narodnoobrambni zbor kočevskih sokolov, ki ga je popestril telovadni nastop. Prireditve je potekala na tem narodnostno mešanem ozemlju, kot poročča Jutro, sicer brez incidenta, vendar je že naslednji ponedeljek mesto in okolico presenetil ogenj ob sokolskem domu, na katerega je naletel sokolski starosta inž. Vinko Sadar, ki je skupaj s bratom sokolom Paradižem hitro ukrepal. Ogenj so k sreči kmalu pogasili domačini, povečini sokoli. Posebna komisija pa je ugotovila, da je bil ogenj podtaknjen, zato so orožniki začeli s preiskavo.⁸⁹

Poznavalci zapletenih in nerešenih odnosov med kočevskimi Slovenci in Nemci, položaj in potrebe kmečkega prebivalstva v tej pokrajini so nekateri pisci prav v tem obdobju razgrinjali javnosti. Tu bi omenili izčrpen članek s kratkim historiatom Kočevske, ki ga je objavil bibliotekar dr. Jože Rus, v katerem je nakazal pereča vprašanja kočevskih Slovencev z različnih zornih kotov.⁹⁰ Rusov prispevek imamo lahko za nekakšen uvodni del k bližnji veliki manifestaciji narodnoobrambe misli, imenovan tudi veliki tabor Ciril-Methodove družbe (CMD) v Kočevju, ki je potekal v nedeljo 15. avgusta 1937. Sprva je CMD načrtovala slovenski tabor, ki bi se ga udeležile vse organizacije neglede na idejnopolično naravnost in "brez političnih primesi", vendar do skupnega sodelovanja ni prišlo.⁹¹ Tega dne so prišle v mesto le številne nacionalne organizacije iz različnih krajev Dravske banovine. Prisotni so bili člani podružnic CMD iz vse Kočevske, iz okraja pa obnovljene podružnice v Loškem Potoku, novoustanovljene v Stari Cerkvi, Kočevski Reki, Mozlju in Koprivniku.⁹² Goste, med njimi sokole iz ljubljanske, mariborske in novomeške župe, delegate Zveze kulturnih društev iz Maribora in Ljubljane ter narodnoobrambni organizacij, (Jadranska straža, Branibor, itd.) so domačini pričakali na železniški postaji s sokolskimi prapori, v narodnih nošah in z okrašenimi kmečkimi vozovi, s katerimi so se pripeljali iz kočevskih vasi številni člani podružnic CMD. Kot je zapisal poročevalec v Jutru, domačini še niso pomnili tako uspelega in množičnega sprevoda po mestu, bila je prava "narodna manifestacija". Zvrstili so se pozdravni nagovori predstavnikov nacionalnih organizacij Kočevja, tako predsednika mestne občine in staroste kočevskih sokolov notarja Lovšina, v imenu kočevskih podružnic CMD je pozdravil direktor gimnazije prof. Anton Burger in prof. Konrad Stražar v imenu drugih nacionalnih organizacij. Zatem je potekala redna letna skupščina zvezne CMD v dvorani dijaškega doma. Izčrpno predsedniško poročilo je podal inž. Janko Mačkovšek, tajniško pa Gruden. Omenil je tudi Akcijo za kočevski dinar, ki je potekala od septembra 1936 in nabrali so 6.762 Din. Še to leto je imela zvezna CMD načrt o izdaji brošure, ki obravnava Kočevsko. Na skupščini so sprejeli resolucijo, v kateri je govora tudi o čim-

⁸⁸ Jutro, 13. 8. 1937, št. 187.

⁸⁹ Jutro, 7. 6. 1939, št. 130.

⁹⁰ Primerjaj Jutro, 15. 8. 1937, št. 189; dr. Jože Rus, Kočevska zemlja in človek na njej, Gospodarska bodočnost Kočevskih tal je prisojena slovenskim delovnim rokam.

⁹¹ Primerjaj Jutro, 22. 8. 1937, št. 195.

⁹² Jutro (ponedeljsko), 16. 8. 1937, št. 33.

prejšnjem delovanju popolne gimnazije v Kočevju, o gmotni in moralni podpori državnemu uradništvu in učiteljstvu in o zahtevi, naj se na narodnostno mešanem ozemlju podredi strankarsko politično življenje nacionalnim interesom. Prireditvev je zaključil še pester sokolski telovadni nastop. Oboje pa je izzvenelo kot "lepa manifestacija nacionalne misli v kraju, kjer je sredi naše domovine vprašanje našega narodnega obstoja najbolj pekoče postavljeno na dnevnem redu..." To manifestacijo so kočevski Slovenci občutili "kot eno najlepših zgodovinskih zmag."⁹³ Jutro pa je še posebej pred to manifestacijo pisalo o pomenu tega tabora, ki naj bi "učvrstil slovenstvo v pozabljenih krajih."⁹⁴

Kmalu zatem je CMD izdala Kočevski zbornik,⁹⁵ ki pa so ga tisk v rajhu in kočevski Nemci zelo kritično sprejeli.⁹⁶ Katoliški tabor je bil narodnoobrambno dejaven predvsem v okviru na novo obujene "Slovenske straže", ki jo je na Kočevskem podpiralo še glasilo Kočevski Slovenec (1938-1941). Osrednja osebnost te organizacije kot tudi katoliškega kulturno-prosvetnega dela je bil že omenjeni župnik Karel Škulj. Bil je tudi organizator I. Slovenskega dne v Kočevju, ki je potekal 4. septembra 1938. Tedaj so s slavnostnimi prireditvami počastili dvojni praznik, in sicer 15-letnico ustanovitve katoliškega Prosvetnega društva (PD) v Kočevju in 20-letnico jugoslovanske države. V Kočevje so prišli ne le iz krajev tega okraja, marveč tudi iz osrednje Slovenije, slavnostni govornik je bil tedanji notranji minister dr. Anton Korošec.⁹⁷ Govorili so tudi ljubljanski župan dr. Juro Adlešič, glavni tajnik banovinske JRZ dr. Fran Kulovec, dr. Alojzij Kuhar in kmet Jakob Kotnik iz Mozlja.

Organizacija Slovenska straža v Kočevju je bila v veliko pomoč katoliškim prosvetnim društvom, ki so dobila značaj poglobljenega narodnoobrambnega gibanja. Tedaj delujočim PD v Kočevju, Loškem Potoku in v Ribnici se je v začetku decembra 1939 pridružilo še novo ustanovljeno društvo v Mozlju, kjer so si tudi zgradili nov društveni dom. Tega so z velikimi slovesnostmi v okviru narodnoobrambne manifestacije odprli na II. Slovenskem dnevu, ki je potekal 3. septembra 1939 v Mozlju. Pisani množici iz bližnjih in oddaljenih krajev je med drugimi govoril Franc Terseglav iz Ljubljane.⁹⁸ Ob koncu slovesnosti so sprejeli t.i. Sklepe II. Slovenskega dne z izrazito narodnoobrambnimi zahtevami.⁹⁹

V letu 1940 zasledimo po poročilih Kočevskega Slovenca delovanje katoliških prosvetnih društev še v Fari, Stari Cerkvi in pri Sv. Gregorju. Sicer pa so poleg prosvetnih društev v nekaterih teh naštetih krajih delovali tudi mladinski fantovski odseki in dekliški krožki, medtem ko je srednješolska mladina v Kočevju imela svoj krožek Slovenske dijaške zveze.¹⁰⁰

Katoliška prosvetna društva in Slovenska straža so načrtovali še III. Slovenski dan v letu 1940, vendar so zaradi političnih dogodkov druge svetovne vojne to

⁹³ Prav tam.

⁹⁴ Jutro, 7. 8. 1937, št. 183.

⁹⁵ Kočevski Slovenec, II, 5. 1. 1939, št. 1.

⁹⁶ Več o tem Kočevski Slovenec, 15. 2. 1939, št. 5.

⁹⁷ Kočevski Slovenec, 25. 9. 1938, št. 5.

⁹⁸ Kočevski Slovenec, 15. 9. 1939, št. 26.

⁹⁹ Kočevski Slovenec, 15. september 1939, št. 26.

¹⁰⁰ Primerjaj Kočevski Slovenec, 5. 10. 1940, št. 28; Prav tam, 5. 11. 1940, št. 31.

veliko prireditev odpovedali, pač pa so organizirali in izvedli julija istega leta veliko skupno romanje k Novi Štifti (občina Sodražica).¹⁰¹ Pomlad 1941 ni obetala nič dobrega. Pristop Jugoslavije k trojnemu paktu 25. marca, temu sledeče demonstracije in državni udar v Beogradu so pospešile vojaški napad na Jugoslavijo in sovražno okupacijo Slovenije. Tudi prebivalce kočevskega okraja je zajela vojna in z njo velike preizkušnje.

---

¹⁰¹ Primerjaj Kočevski Slovenec, 5. 7. 1940, št. 19.

Olga JANŠA-ZORN

AGRARNA REFORMA NA VELEPOSESTVU ANTONA RUDEŽA IZ RIBNICE V LETIH 1919-1934

Uvod

Zemljiška odveza leta 1848 je kljub odškodnini, ki jo bil kmet dolžan plačevati še vrsto let, vendarle pomenila pridobitev za kmeta, ki je postal lastnik tistega dela zemlje, ki ga je že dotlej obdeloval. Vendar je kmet dobil predvsem obdelovalno zemljo, medtem ko so ostali gozdovi pretežno v rokah veleposestnikov. Zaradi možnosti delitve kmetij v drugi polovici 19. stoletja se je položaj kmetov slabšal, saj na majhnem koščku zemlje niso mogli preživeti številne družine. Ukvarjanje z neagrarnimi dejavnostmi, odhajanje na sezonsko delo ter izseljevanje v Ameriko so bili pojavi, ki so bili za območje, ki bo obravnavano v tem prispevku, še posebej značilni.

Ob izvedbi zemljiške odveze 1848 je bila na ribniškem gospostvu Jožefa Rudeža (1819-1871) naslednja slika glede velikosti kmetij: od skupno 1543 kmetij je bilo le sedem kmetij (0,45%) celih ali večjih,¹ tričertinske kmetije so bile tri (0,19%), precej več je bilo polovičnih kmetij, in sicer 216 (14%), tretjinske kmetije so bile tri (0,19%), zelo močno so zastopane četrtingske kmetije, ki jih je kar 562 (36,4%), precej manj je šestinskih kmetij (14 ali 0,9%), osminskih je 61 (4%), triosminskih 27 (1,7%). Največ pa je bilo male kmečke posesti, manjše od 1/8 kmetije, in sicer kar 650 ali 42,1%.²

Če upoštevamo dejstvo, da so se kmetije v drugi polovici 19. stoletja še nadalje delile, si lahko predstavljamo, da se je zemlja še bolj razdrobila in da je resnično prevladovala mala kmečka posest na eni strani, na drugi pa veleposest.

Zaradi omenjenega stanja seveda lahko razumemo, kako velika so bila pričakovanja malih kmetov in kajzarjev, ko se je ob koncu prve svetovne vojne pojavila ideja o agrarni reformi in s tem upanje, da se bo socialni položaj malega človeka izboljšal. Prva uradna obvestila o reševanju agrarnega vprašanja je nakazalo že Narodno veče 14. novembra 1918, temu so sledila 26. novembra 1918 nova navodila istega organa. Torej imamo glasove o agrarni reformi³ že v času Države Slovencev, Hrvatov in Srbov, še pred t.i. zedinjenjem s Srbijo in Črno goro, ki je bilo razglašeno 1. decembra 1918.

Napovedi o agrarni reformi je mogoče ocenjevati s treh zornih kotov: socialno-ekonomske reforme naj bi zmanjšale bedo na podeželju, nevtralizirale naj bi

1 V splošnem velja, da cela kmetija meri okrog 7 ha obdelovalne zemlje.

2 Anton Krošl: Zemljiška odveza na Kranjskem. Ljubljana 1941, str. 78-79.

3 Olga Janša: Agrarna reforma v Sloveniji med obema vojnama. Zgodovinski časopis, 1964, str. 173.

revolucionarna vrenja po prvi svetovni vojni, zmanjšala naj bi se ekonomska in politična moč tistih veleposestnikov, ki novi državi niso bili naklonjeni (npr. madžarski veleposestniki v Prekmurju, na Dolenjskem pa Auerspergi, ki so bili tujj državljani).⁴

Rodbina ribniških graščakov Rudežev izhaja iz Kobjeglave na goriškem Krasu. Prvi Rudež je prišel za oskrbnika na ribniško zemljiško gospostvo grofa Cobenzla; to je bil Anton Rudež (1757-1829), ki je leta 1810 od zadolženih lastnikov kupil ribniško gospostvo z inkorporiranim gospostvom Breg, 1821 pa še gospostvo Gracarjev turn, slednje je kasneje prešlo na drugo vejo Rudežev.⁵

Prvega ribniškega graščaka iz rodbine Rudež ljudje niso ohranili v najlepšem spominu, ker je veljal za zelo trdega gospodarja.⁶ Veliko bolj priljubljen je bil njegov sin Jožef Anton (1793-1846). Zanimivo je, da sta oba omenjena Rudeža imela prijateljske stike s Kopitarjem in da je ribniški grad postal shajališče uglednih literarnih in kulturnih delavcev. Jožef Anton je znan tudi po tem, da je napisal temeljito razpravo o Kočevarjih, zbiral je razno etnografsko gradivo in se posvečal gospodarskim vprašanjem ter o njih tudi pisal.⁷ Sin Jožefa Antona je bil Jožef (1819-1871), ki je postal graščak leta 1847 in je doživel zemljiško odvezo 1848. Prav njegova zasluga naj bi bila, da je ta na ribniškem gospostvu potekala brez hudih pretresov.⁸ Jožefov brat Karel Dragotin (1833-1885) je 1865 prevzel gospostvo Gracarjev turn, kamor je rad zahajal pisatelj Janez Trdina, v stikih pa je bil še z nekaterimi drugimi literati, znan je tudi kot deželnozborski in državnozborski poslanec (tudi brata Jožef in Franc sta bila deželna poslanca).⁹ Po Jožefovi smrti 1871 je bilo ribniško veleposestvo razdeljeno med štiri dediče. Kot graščak pa je sledil dr. Teodor Rudež (1838-1913), ki je posestvo vodil v letih 1871-1913. Teodor je bil notar v Ljubljani in se mu je posrečilo leta 1886 odkupiti deleže svojih nečakov in drugih dedičev, tako je posestvo spet združil.

Naslednji dedič je bil Teodorjev sin inž. Anton Rudež st. (1871-1932), ki je upravo posestva prevzel leta 1901. V njegovem času se je pripravljala in v pretežni meri izvajala agrarna reforma.

Po Skubičevih podatkih naj bi Anton Rudež starejši posest razdelil med svoje otroke, in sicer naj bi hči Olga (poročena Zorc) dobila gozd, znan pod imenom Kobila pod Veliko goro, mlin in žago pri vasi Zadolje, gozdni kompleks Črni vrh v Mali gori ter grajsko vrtnarijo, imenovano Pungert, ki jo je lastnica 1932 razkosala na parcele in jih prodala zasebnikom. Sin inž. Anton ml. (1903-1938) je nasledil grad z vsemi gospodarskimi poslopji, večino polj, travnikov in pašnikov ter idealno polovico gozda v Veliki gori (z upravo v Jelenovem Žlebu) in kompleks Ugar. Tretji

4 Stane Granda: Izvajanje agrarne reforme na veleposestvu Oskarja Kozlerja iz Ortneka. Kronika, 1982, str. 152.

5 Majda Smole: Graščine na nekdanjem Kranjskem. Ljubljana 1982, str. 165.

6 Anton Skubic: Zgodovina Ribnice in ribniške pokrajine (za natis priredil J. Lesar). Buenos Aires 1976, str. 374-377.

7 Enciklopedija Slovenije, 10. zv. Ljubljana 1996, str. 309 (geslo Rudež).

8 Skubic, n.d., str. 379.

9 Enciklopedija Slovenije, 10. zv. Ljubljana 1996, str. 309 (geslo Rudež).

dedič Marko Rudež (1906-1976) naj bi dobil drugo polovico gozda ter kompleks njiv ob železniški postaji s parno žago ter na novo zgrajeno vilo. Do te razdelitve je prišlo v času, ko je bil proces agrarne reforme v bistvu že zaključen.

Leta 1937 je inž. Anton Rudež mlajši grad z vrtovi in gospodarskimi poslopji ter okrog 10 ha grajske mlake prodal jugoslovanski državi, ki je nato tu namestila vojsko. Za svoje bivanje si je zgradil vilo na Ugarju. Grad je bil med drugo svetovno vojno zbombardiran.¹⁰

Izvajanje agrarne reforme

Kmalu po nastanku Kraljevine SHS je regent Aleksander 6. januarja 1919 objavil, da bo država pričela z reševanjem agrarnega vprašanja in da bo za pravično odškodnino dosedanjim veleposestnikom zemlja odvzeta in razdeljena med siromašne poljedelce. V vladi je sicer prihajalo ob vprašanju odškodnine do nesoglasij, kljub temu so bile 25. februarja 1919 razglašene Predhodne odredbe za pripravo agrarne reforme,¹¹ kjer je bilo v členu 9 rečeno, da bodo razlaščno veleposestniško zemljo dobili v začasni zakup državljani, ki se bavijo z obdelovanjem zemlje, pa je sploh nimajo, ali pa je nimajo dovolj. Prednost pri dodeljevanju zemlje bodo imeli invalidi, vdove in sirote vojakov ter vojaki in prostovoljci, ki so se borili za novo državo. Brez odškodnine bodo odvzeta veleposestva, ki so last sovražnih držav, tujcev in tista, ki so bila pridobljena z vojnim dobičkom (člen 12, 13). Dalje je navedeno, da bodo vsi večji gozdni kompleksi podržavljeni, kmetje pa bodo v njih dobili pravico do paše, lesa in goriva. Pomembno je tudi določilo, da se ustanavlja državni urad za agrarno reformo, ki bo reševal tudi vprašanje kolonizacije (člen 20).¹²

Po objavi teh prvih aktov o agrarni reformi je bilo še veliko nejasnosti, npr. kaj je večji gozdni kompleks, kdo bo plačeval odškodnino, kako je z razlastitvijo veleposestev itd.

Marsikaj je postalo bolj jasno z uredbo o prepovedi odsvojitve in obremenitve z dne 21. julija 1919, ki je določila, da smejo veleposestniki obdržati kot agrarni maksimum 75 ha obdelovalne zemlje oziroma 200 ha zemlje sploh. Vsa veleposestva, ki so imela več zemlje, so postala objekt agrarne reforme.¹³ Takih je bilo na slovenskem ozemlju 208. Uredba je določala, da se vse, kar presega maksimum, razlasti, vendar pa agrarni interesenti tega ne dobijo v last, ampak v začasni zakup, dokler se agrarna zakonodaja ne uredi. Za vse veleposestniške nepremičnine je po členu 3 omenjene uredbe veljala prepoved odtujitve in obremenitve. Odtujitev je bila možna le v izjemnih primerih, vendar se je odtujeni del štel v agrarni maksimum, ki ostane po razlastitvi veleposestniku.

Glede zakupa je treba povedati, da so mnogi veleposestniki že doslej zemljo dajali v zakup. V prvi fazi izvajanja agrarne reforme so na podlagi odredbe glav-

¹⁰ Skubic, n.d., 698-699.

¹¹ Janša, n.d., str. 173-174.

¹² Uradni list, 1919, št. 61, str. 183.

¹³ Uradni list, 1919, št. 137, str. 494.

nega poverjenika ministrstva za agrarno reformo v Sloveniji z dne 13. septembra 1919 agrarni interesenti sklenili enoletne zakupne pogodbe. V zvezi s tem je bilo treba ugotoviti, koliko zemlje bo na Rudeževem veleposestvu mogoče dati v zakup. Zanimanje za zakup je bilo veliko, žal pa seznam enoletnih zakupnikov ni ohranjen. Ohranjen pa je seznam 4-letnih zakupnikov, ki jih je bilo kar 86.

Uredba ministrstva za agrarno reformo z dne 11. februarja 1920 je postavila vsa veleposestva pod državni nadzor; to uredbo je dne 3. septembra 1920¹⁴ nadomestila nova, ki govori o tem, kako se zemljišča dajejo v 4-letni zakup, ki bo trajal od 1. oktobra 1920 do 30. septembra 1924. Ta uredba je 20. maja 1922 postala zakon.

V zvezi z izvajanjem agrarne reforme je nastopila vrsta organizacijskih problemov, ki jih je urejala uredba ministrstva za agrarno reformo z dne 4. februarja 1920.¹⁵ Po njej bi pri izvedbi agrarne reforme v Sloveniji sodelovali kot posvetovalni organ agrarni odbori z mandatno dobo enega leta, in sicer:

1. občinski agrarni odbori;
2. okrožni agrarni odbori (njihovi sedeži so v Ljubljani, Mariboru in Murski Soboti);
3. deželni agrarni odbor, ki se izvoli za območje vse Slovenije.

Služba odbornikov je bila častna, bili so voljeni, kasneje jim je bil mandat podaljšan do leta 1924, potem so jih ponovno volili, od leta 1930 pa občinskih in okrožnih agrarnih odborov ni več, funkcijo bivšega občinskega agrarnega odbora prevzame županstvo občine Ribnica, funkcijo okrožnega agrarnega urada pa agrarni referat pri sreskem načelstvu v Ljubljani.

In kakšne so bile pristojnosti teh odborov?

Občinski agrarni odbori so kot posvetovalni organ lahko predlagali, koliko veleposestniške zemlje, kje in za kakšno zakupnino naj se da v zakup družinam, ki so za to upravičene; koliko drv za kurjavo, stavbnega lesa in stelje naj dobe upravičene družine iz veleposestniških gozdov; katere skupne naprave v melioracijske in druge namene naj se napravijo ali vzdržujejo na veleposestniških zemljiščih. Poleg tega so občinski agrarni odbori zbirali podatke o številu oseb in družin, ki niso imele dovolj zemlje.

Okrožni agrarni odbori so predlagali, koliko zemlje in v kateri kulturi se odkaže v zakup v vsaki izmed občin določenega okrožja ter koliko znaša zakupnina in še, kje se odkažejo vsaki občini kurivo, stavbni les in stelja in za kakšno odškodnino ter kako naj se razsojajo spori med posameznimi občinami v zvezi z vprašanjem agrarne reforme.

Najvišji organ je bil Deželni agrarni odbor, ki je predlagal, koliko in katere dele veleposestniškega zemljišča je treba ohraniti za javne namene. Poleg tega je ta odbor tudi dajal mnenja o zakonskih in naredbenih načrtih, zadevajajočih agrarno reformo. Na podlagi kraljevih ukazov z dne 7. decembra 1918 in 3. aprila 1919 je bilo ustanovljeno ministrstvo za agrarno reformo Kraljevine SHS. S posebno uredbo o ustroju ministrstva za agrarno reformo je bil 12. februarja 1920 natanko

¹⁴ Uradni list, 1920, št. 109, str. 499-501.

¹⁵ Uradni list, 1920, št. 26, str. 107.

opredeljen ustroj tega ministrstva. V njegovem okviru je deloval agrarni oddelek z več odseki. Z isto uredbo so bile ustanovljene agrarne direkcije, med drugimi tudi Agrarna direkcija v Ljubljani kot izvršilni organ ministrstva za agrarno reformo.¹⁶ Od julija 1919 dalje je obstajalo Glavno poverjeništvno ministrstva za agrarno reformo, 16. julija 1920 pa je pričela z delom Agrarna direkcija v Ljubljani. Ker je prihajalo v zvezi z dodeljevanjem zemlje do raznih nepravilnosti, je bilo precej pritožb in medsebojnega dopisovanja med agrarnimi interesi in raznimi stopnjami navedenih uradov.

V že omenjeni uredbi z dne 4. februarja 1920 so bila tudi določila o volitvah občinskih agrarnih odborov in izdelavi volilnega imenika. Pravico do volitev so imeli vsi lastniki zemlje (tudi polnoletne ženske, če so vodile svoje gospodarstvo), prav tako pa tudi kmetijski delavci in hlapci, če so imeli družine. Naloga izvoljenega občinskega odbora je bila predvsem izdelava natančnega popisa agrarnih interesentov, ki je moral vsebovati naslednje podatke: ime, priimek, bivališče, število članov družine, število živine, poslopij, površino zemlje in katastrsko občino, kjer je ta zemlja bila, ter podatek, koliko zemlje bi družina še mogla obdelovati. Občinski agrarni odbori so volili okrožni agrarni odbor, medtem ko so deželni agrarni odbor sestavljali vsi predsedniki okrožnih odborov. Z dodatno zakonodajo so se v kasnejših letih naloge omenjenih organov še spreminjale.

V zvezi s 4-letnim zakupom, ki je pričel veljati 1. oktobra 1920, sta za Rudeževo veleposestvo ohranjena dva spisa, ki pa se med seboj razlikujeta. Prvega je izdala Agrarna direkcija v Ljubljani 10. oktobra 1920 in v njem ugotovila, da omenjeno veleposestvo poseduje: 24,7870 ha njiv, 132,4105 ha travnikov, 2,3322 ha vrtov, 11,8240 ha pašnikov; skupaj poljedelskih zemljišč: 171,3537 ha (gozd ni upoštevan, ker še ni bil predmet agrarne reforme).

Za zakup je bilo v letu 1920/21 po podatkih, ki jih je imela Agrarna direkcija dotlej, oddanih 41,5603 ha obdelovalne zemlje. Zato je agrarna direkcija naročila okrožnemu agrarnemu uradu, da v roku 30 dni izkaže zakupodajo preostalih 54,7934 ha poljedelskih zemljišč, lastnik pa obdrži 75 ha obdelovalne zemlje kot agrarni maksimum.¹⁷

Drugi dokument je izdal 19. novembra 1921 okrožni agrarni urad v Ljubljani in ga poslal Antonu Rudežu; šlo je že za 4-letni zakup. V njem je rečeno, da je komisijski ogled na kraju samem 18. novembra 1921 ugotovil naslednje zemljiško-knjižno stanje na njegovem veleposestvu: 24,7672 ha njiv, 130,4028 ha travnikov, 2,3322 ha vrtov, 11,8240 ha pašnikov, 1560,9461 ha gozda, 2,3152 ha stavbišč, 1,6583 ha neplodne zemlje; skupaj: 1742,2458 ha zemlje.

V istem dopisu je tudi poudarjeno, da je v naravi prišlo do sprememb kultur, največ pri travnikih, deloma pri pašnikih, zato gre na račun gozdov še dodatnih 45,4613 ha in za toliko se zmanjša obseg obdelovalne zemlje. Novo stanje je bilo torej naslednje: 24,7672 ha njiv, 94,5987 ha travnikov, 1,4038 ha vrtov, 3,0952 ha pašnikov (skupaj poljedelske zemlje 123,8649 ha), 1614,4074 ha gozda, 2,3152 ha stavbišč, 1,6583 ha neplodne zemlje; skupaj 1742,2458 ha.

¹⁶ Uradni list, 1920, št. 29, str. 119-120.

¹⁷ Arhiv Republike Slovenije (ARS), Kraljevska banska uprava dravske banovine (KBUDB), odsek za agrarno-pravne posle, Anton Rudež, fasc. 123, 1920, št. 5099.

Agrarni maksimum, ki ga navaja ta dopis, je znašal za Rudežovo veleposestvo 85,2150 ha (13,3638 ha njiv, 67,3522 ha travnikov, 1,4038 ha vrtov in 3,0952 ha pašnikov).

Maksimum je bil sicer prekoračen za 10,2150 ha, vendar naj bi bilo to dovoljeno glede na "razširjeno gozdno gospodarstvo in deputatna zemljišča gozdnih uslužbencev".

V štiriletni zakup je torej po tem dokumentu prišlo: 11,4034 ha njiv in 27,2465 ha travnikov, skupaj 38,6499 ha obdelovalne zemlje. Agrarna direkcija, ki je prejela enak dokument, se je z njim strinjala.¹⁸ Zemlja je bila v katastrskih (davčnih) občinah Ribnica, Goriča vas, Prigorica, Rakitnica, Dane in Zamostec. Zakonodajca glede 4-letnega zakupa je določala, da za zakup pridejo v poštev njive, travniki in pašniki (kasneje je bil za pašnike določen poseben status).

Zakupnik ni imel nobene pravice do zemlje in ni mogel zahtevati, da se mu dodeli v last.

Ohranjen je seznam 86 zakupnikov na Rudeževem veleposestvu, ki so skupno dobili v zakup 38,6499 ha obdelovalne zemlje. Podeljene parcele so bile različnih velikosti od 7 arov do 1,5 hektara. Pravzaprav sta le dva agrarna interesenta prejela več kot en hektar, vse ostalo je bilo manjše.

Uredba z dne 3. septembra 1920 o tem, kako je zemljišča veleposestev dajati v 4-letni zakup,¹⁹ že natančneje govori o ožjem maksimumu, širšem maksimumu in supermaksimumu. Zadnji lahko ostane veleposestniku na predlog strokovnjaka, da so površine za supermaksimum res potrebne, in sicer za vzdrževanje posebne dejavnosti, npr. mlekarske industrije, pepinierskih zrejevališč živine, vzdrževanje kobilam, gojenje industrijskih rastlin ipd. Prvo polovico maksimuma je lastnik lahko izbral sam, pri dodeljevanju zemlje v zakup pa je bilo treba upoštevati:

a) da najprej dobijo zemljo v zakup poljedelci najbližjih vasi,

b) da dobijo zemljo najprej družine brez zemlje ali tiste s premalo zemlje; na posameznega člana se računa v povprečju 1 oral,

c) tujci ne morejo biti agrarni interesenti.

Posebni predpisi govorijo o dobrovoljcih (na obravnavanem veleposestvu se ti posebej ne omenjajo). Zemljo bi lahko dobili tudi vaški obrtniki, vendar šele, potem ko se zadosti potrebam ostalih interesentov.

Letna zakupnina je znašala za njive 8-kratni, za travnike in pašnike pa 10-kratni čisti katastrski dohodek. Tri četrtine zakupnine je dobil veleposestnik, ena četrtna (25%) pa se je po naredbi ministrstva za agrarno reformo z dne 6. marca 1920²⁰ plačala pri Jadranski banki, podružnica Ljubljana, s posebno pripombo "v fond za pokritje stroškov agrarne reforme in kolonizacije".²¹

Zakupnik ni smel zemlje dajati v podzakup, izkoriščati jo je smel le v poljedelske namene, moral jo je racionalno obdelati, travnikov in pašnikov ni smel orati, ni smel sekati sadnega drevja ipd. Ob naravnih nesrečah se je lahko (ob ugotovljeni škodi) zakupnina znižala. Zakupnino kot tudi druge prispevke (odškodnino

¹⁸ ARS, prav tam, št. 4009.

¹⁹ Uradni list, 1920, št. 109, str. 499.

²⁰ Uradni list, 1920, št. 31, str. 127.

²¹ ARS, KBUDB, odsek za agrarno-pravne posle, Anton Rudež, fasc. 123, 1920, št. 2629.

za oranje, semena, za izmero zemljišč ipd.) so pobirale oblasti, ki so tudi sicer pobirale državni davek. Zato so morali okrožni agrarni uradi tem oblastem izročiti individualne popise zakupnikov. Zakupnik je moral plačati letno zakupnino vnaprej. Če je dobil v zakup že zasejano površino, je moral plačati odškodnino za seme. Vzdrževati je moraj odvodne jarke in javna pota po veljavnih predpisih. Državni davek, občinsko naklado in druge javne davščine, ki so obremenjevale zakupljeno zemljo, so plačevali veleposestniki. Zakup je prenehal, če zakupnik ni redno plačeval zakupnine. V primeru, da je zakupnik umrl, je zakup prešel na njegove naslednike (za mladoletne otroke so smeli zemljo obdelovati varuhi in sorodniki).²²

Rudeževo veleposestvo je spadalo med tista, ki so imela precej gozda. V letih po prvi svetovni vojni se je les zelo dobro prodajal. Rudež je npr. v letu 1920 dobil za prodajo lesa 1,311.388 kron.²³

V zvezi z izvajanjem agrarne reforme na veleposestvih z večjimi gozdnimi kompleksi je pomemben zakon o nakazovanju kuriva in stavbnega lesa v veleposestniških gozdovih agrarnim interesentom, ki je bil objavljen 28. februarja 1922.²⁴ Potrebe za te namene so krili iz letnega etata, za vsako hišno gospodarstvo se je predvidevalo 8 m³ lesa za kurjavo (v gorskih predelih do največ 16 m³). Zakon je natančno opredelil, kako se stvar izpelje, iz navedenega pa se kaže, da je bil postopek za dobavo stavbnega lesa nekoliko drugačen kot za nabavo drv za kurjavo. Iz določil zakona je mogoče razbrati, da ko so pokrite vse potrebe agrarnih interesentov, morejo preostanek od odmerjene količine lesa kupovati tudi drugi.

V zvezi s temi določili je prihajalo na nekaterih veleposestvih do sporov in očitkov, da se z lesom špekulira.²⁵

Ohranjeni dopis iz leta 1920 kaže, da je smel Rudež v svojem gozdu posekati na leto 6000 m³ lesa, pri čemer je moral paziti, da se poseka predvsem polomljeno in od mrčesa napadeno drevje.

Glavni poverjenik ministrstva za agrarno reformo je zahteval, da Rudež ob vsaki večji oddaji lesa zaprosi za odobritev sklenjenih pogodb.²⁶

Iz seznamov je razvidno, da so bili med večjimi odjemalci Rudeževega lesa tudi Trboveljska premogokopna družba, ki je odkupila kar več vagovov lesa, rudnik Kočevje, Sava d.d. iz Ljubljane in nekateri posamezniki. V Slovencu so Rudežu javno očitali, da si kuje dobiček iz teh prodaj. Morda je zato Rudež ob prodaji lesa županstvu Loški Potok (tu ni šlo za veliko količino, ampak za 12.50 m³) kupnino poklonil Tehnični fakulteti v Ljubljani. Za en m³ lesa je zahteval 600 kron.²⁷ Od prodanega lesa pa je bilo treba plačati 5% v poseben fond za kritje stroškov agrarne reforme in kolonizacije (14. člen zakona z dne 20. 5. 1922²⁸).

²² Uradni list, 1920, št. 109, str. 499-501.

²³ ARS, KBUDB, odsek za agrarno-pravne posle, Anton Rudež, fasc. 123; ohranjeni so natančni popisi kupcev lesa.

²⁴ Uradni list, 1922, št. 123, str. 864.

²⁵ Olga Janša-Zorn: Agrarna reforma na veleposestvu Jablje. Kronika 1979, št. 2, str. 121.

²⁶ ARS, KBUDB, odsek za agrarno-pravne posle, Anton Rudež, fasc. 123, 1920, št. 2780.

²⁷ ARS, prav tam, 1920, št. 9857.

²⁸ ARS, prav tam, 1923, št. 4.

V zvezi s 4-letnim zakupom je ohranjenih nekaj pritožb, ki so nastale zaradi nepravilnosti, ko so zemljo dobili ljudje, ki do nje niso bili upravičeni. Tako je bila zemlja v nekaj primerih nekaterim odvzeta, na novo pa dodeljena novim interesentom. Tak primer je bil npr. Avgust Juvanc, brivec-frizer, hišni posestnik in tajnik občinskega agrarnega odbora, ki je imel tri odrasle že zaposlene otroke, sam pa se ni ukvarjal s poljedelstvom. Prav tako je bila zemlja odvzeta Mariji Gelze, ki je že imela 10 oralov lastne zemlje. Po drugi strani se je pritožila Terezija Hace, ki je imela že od leta 1914 v zakupu neko Rudeževo njivo, leta 1924 pa ji je bila odvzeta, ker je medtem postala oskrbnica posestva Tschinkel v Ribnici, poleg tega so ji očitali, da je na zakupljeni zemlji gojila deteljo in jo prodajala, da torej zemlje ni uporabljala za lastne potrebe. Namesto nje je postal novi zakupnik Janez Petelin iz Goriče vasi, oče štirih mladoletnih otrok. Podobnih primerov je bilo še več.

Dne 30. maja 1925 je izšla naredba ministrstva za agrarno reformo o določanju objektov in subjektov agrarne reforme. Objekt agrarne reforme je bilo vsako posestvo, ki je prišlo v poštev za agrarno reformo po zakonu z dne 20. maja 1922. Okrožni agrarni uradi pa so morali na vsakem veleposestvu natančno po parcelah in kulturah določiti maksimum in supermaksimum. V zvezi s supermaksimumom naj bi tehnični strokovnjak ugotovil, če veleposestvo izpolnjuje pogoje zanj. Prav tako so bili okrožni agrarni uradi dolžni popisati še ostalo za agrarno reformo določeno zemljo ter gozdove. Glede subjektov je bilo določeno, da so ti lahko tudi vaški obrtniki, če se samo z obrtjo ne morejo preživljati, vendar se jim lahko podeli le polovico toliko zemlje kot drugim agrarnim interesentom. Županijski agrarni uradi pa naj bi ugotovili, če agrarni interesenti kot subjekti izpolnjujejo vse pogoje, če redno plačujejo zakupnino, če so v štirih letih vsaj enkrat pognojili zemljo, čistili travnike ipd.

Kot agrarni interesenti pa so bili izključeni uradniki, trgovci, gostilničarji, stalni obrtniški in tovarniški delavci.

Vrsta pritožb agrarnih interesentov se je v zvezi z izvajanjem agrarne reforme nanašala na reambulacijo. Agrarni direkciji se pritožujeta dve skupini agrarnih interesentov Rudeževega veleposestva, in sicer proti odloku okrožnega agrarnega urada št. 1419/25 z dne 12. 8. 1925 in zavračata novo prerazporeditev kultur, češ da reambulacija ni bila pravilno izvršena in ni v skladu z dejanskim stanjem.²⁹ Zato je prišlo 22. novembra 1925 do ogleda spornih zemljišč na kraju samem. Posebno komisijo so sestavljali A. Radikon od Agrarne direkcije, kmetijski svetnik F. Trampuž in geometer N. Kruševski, agrarne interesente so zastopali K. Pogorelc, T. Tekavec in I. Šmalc, občino pa župan I. Novak, prisoten je bil seveda tudi veleposestnik A. Rudež. Komisija si je ogledala položaj, predvsem so jih zanimale spremembe kulture travnikov v močvirje. Kar se tiče spremembe travnikov v kulturo gozda, zadeva ni bila sporna. Po tem ogledu so bili zastopniki agrarnih interesentov odslovljeni, ostali člani komisije pa so si ogledali še hleve in živino. Veleposestvo naj bi namreč od leta 1895 (po drugem podatku že od leta 1834) dalje vzdrževalo kobilarno, kjer so leta 1925 gojili 16 odraslih žrebcev in kobil, poleg tega so imeli še 13 glav plemenske govedi.

²⁹ ARS, KBUDB, odsek za agrarno-pravne posle, Anton Rudež, fasc. 123, 1925, št. 3210/25.

Na podlagi dokumentacije je 12. januarja 1926 Agrarna direkcija zadevo proučila in pritožbo o nepravilni reambulaciji zavnila, sklicujoč se na ugotovitev oglada zemljišč 22. novembra 1925, čeprav je zaradi reambulacije res prišlo do nekaterih sprememb pri maksimumu. Obenem je Agrarna direkcija razveljavila odlok okrožnega agrarnega urada št. 1419/25 kot nepopolnega, češ da niso bili upoštevani pogoji za priznanje supermaksimuma.

Potem je okrožni agrarni urad v Ljubljani 24. junija 1926 za Rudežovo veleposestvo izdal nov odlok o ugotovitvi agrarnih objektov (št. 1256/26).

S tem odlokom je bilo potrjeno, da ima veleposestnik po reambulaciji 99,4928 ha obdelovalne zemlje, skupno pa 1745,1124 ha zemlje. Razlika med katastrskim in dejanskim stanjem znaša kar 60,0369 ha.³⁰ Doslej je bilo za agrarno reformo namenjenih 38,6526 ha.³¹ Zaradi spremembe kultur in gozdnih deputatov³² pa naj bi se sedaj od oddvojenega zemljišča, določenega za agrarno reformo, namenilo za gozdne deputate 26,2983 ha, za supermaksimum pa še 12,3543 ha. Tako za agrarne interesente ne bi ostalo nič.

Proti temu se je 23. julija 1926 pritožil občinski agrarni odbor v Ribnici, češ da reambulacija iz travnikov v močvirja ni pravilna, da so gozdni deputati preveliki ter da supermaksimuma veleposestnik ne potrebuje.

Okrožni agrarni urad, ki je pokazal precej razumevanja za veleposestnika, je v svojem spisu poudarjal velik gospodarski pomen obeh plemenskih postaj in se skliceval na mnenje državne žrebčarne v Selu pri Ljubljani, češ da je Rudeževa kobilarna edina na prostoru med Ljubljano in Kočevjem in je pomembna tudi za državne, vojaške in gospodarske interese. Okrožni agrarni urad navaja Rudežev podatek, da je moral za vzdrževanje omenjene živine doslej kupovati krmo v znesku 150.000 din na leto,³³ po drugi strani pa so kmetje v svojih pritožbah navajali, da je krmo celo prodajal.

Po mnenju agronomskega strokovnjaka bi Rudež potreboval za vzdrževanje obeh plemenskih postaj 35 ha travnikov in 12 ha njiv za pridelavo krme, pese in ovsu.

Okrožni agrarni urad je torej predlagal, ker je bilo glede na reambulacijo obdelovalne zemlje le 99,4928 ha, maksimuma 75 ha, gozdnih deputatov pa 12,1385 ha in je ostalo obdelovalne zemlje le še 12,3543 ha, naj se ta prizna veleposestniku kot supermaksimum. Po njihovem mnenju bo "korist večja, kot če se 12 ha zemlje razdeli med nešteto agrarnih interesentov."³⁴

Agrarna direkcija kot višja inštanca je 12. 8. 1926³⁵ zavnila pritožbo občinskega agrarnega odbora iz Ribnice kot neosnovano ter potrdila odlok okrožnega

³⁰ Ne samo na Rudeževem veleposestvu, tudi na drugih veleposestvih je po reambulaciji prihajalo do podobnega stanja. Verjetno so hoteli veleposestniki s prikazovanjem manj obdelovalne zemlje zmanjšati izgubo obdelovalne zemlje na račun agrarne reforme.

³¹ ARS, KBUDB, odsek za agrarno-pravne posle, Anton Rudež, fasc. 123, št. 355 (19. 2. 1923).

³² Deputatno razmerje je tisto, pri katerem dobi poljedelski (gozdni) delavec od zemljiškega lastnika kočo, zemljo za obdelovanje, živino v oskrbovanje ipd., za obvezo, da to z delom odsluži. Najbolj pogosto je bilo tako razmerje v gozdnih obratih (nekaj podobnega je tudi viničarsko razmerje).

³³ ARS, KBUDB, odsek za agrarno-pravne posle, Anton Rudež, fasc. 123, spis 1256 (24. 6. 1926).

³⁴ ARS, prav tam.

³⁵ ARS, KBUDB, odsek za agrarno-pravne posle, Anton Rudež, fasc. 123, 1926, št. 2145.

agrarnega urada št. 1256/26, le glede supermaksimuma je bila mnenja, da bo zadeva rešena šele po predložitvi dodatne dokumentacije.

Na ti dve odločitvi se je občinski agrarni urad v Ribnici ponovno pritožil, tokrat na Ministrstvo za agrarno reformo v Beogradu,³⁶ v tej pritožbi je navedel, da je veleposestnik tudi že pred agrarno reformo dajal zemljo v zakup, prav tako jo daje še sedaj na osnovi javne dražbe, plemensko živino pa bi po njihovem mnenju lahko vzdrževal iz maksimuma. Ministrstvo je odločilo, da se odločba okrožnega agrarnega urada z dne 24. junija 1926 (št. 1256/26) in odločba Agrarne direkcije z dne 12. avgusta 1926 (št. 2145) uničita. V zvezi s supermaksimumom pa je menilo, da veleposestniku ni potreben, ampak so pomembnejše socialne potrebe agrarnih interesentov.

S tem pa zadeva še ni bila zaključena. Okrožni agrarni urad je 27. avgusta 1928 poslal Rudežu novo odločbo (št. 1720/28) o določitvi agrarnih objektov, ker se je veleposestnik odločil za ponovno reambulacijo (izvršena je bila 29. 2. 1929), katere pregled naj bi ugotovil, ali je bila prejšnja reambulacija pravilna. Omenjeni dopis navaja, da je veleposestnik utrpel veliko škodo zaradi premalo upoštevanih sprememb kultur in da je dejansko imel v maksimumu za 15 ha manj obdelovalne zemlje, nekaj škode je bilo tudi pri gozdnih deputatih, površina gozda pa se je povečala za 46 ha na račun obdelovalne zemlje. Zaradi sprememb kultur je bilo treba na novo določiti ožji maksimum. Izvemo tudi, da ima veleposestvo v stalni službi šest poročenih in štiri neporočene logarje in po pravilu naj bi jim pripadalo 16 ha deputatnega zemljišča. Če se to ni natančno upoštevalo, je vzrok v tem, ker je primanjkovalo primernih zemljišč v bližini gozdnih kompleksov.

V širši maksimum so bila všteta predvsem stavbna zemljišča in pašniki.

Glede supermaksimuma navaja okrožni agrarni urad izjavo uradnega agronoma Frana Trampuža, da zemlja, ki je na razpolago za supermaksimum, zadostuje le za gojenje polovice zgoraj omenjene živine in ponovno predlaga sprejem supermaksimuma. Če pa bi ministrstvo to ponovno odklonilo, naj se zanj rezervirane površine podelijo v agrarni zakup.

Proti temu odloku okrožnega agrarnega urada se je spet pritožil občinski agrarni odbor v Ribnici, ki je zastopal agrarne interesente, in sicer zato, ker k sestavi zapisnika o ponovni reambulaciji niso bili pritegnjeni zastopniki agrarnih interesentov, pa tudi zaradi ponovno predlaganega supermaksimuma.

Tej pritožbi je Agrarna direkcija delno ugodila; predvsem je potrdila, da se od obdelovalne zemlje izloči 12,1306 ha za agrarno reformo, ker veleposestniku ne pripada supermaksimum. Glede prisotnosti zastopnikov občinskega agrarnega odbora pri sestavi zapisnika o reambulaciji je Agrarna direkcija ugotovila, da je bilo vabilo za sejo 13. julija 1928 poslano na županstvo občine Ribnica, ki pa agrarnega odbora o tem ni obvestilo, seje pa se udeležil in zapisnik sopodpisal župan Ribnice Ivan Novak, "ki ga je smatral kot zastopnika agrarnih interesentov."³⁷

Dne 11. maja 1929 se je inž. Anton Rudež starejši ponovno pritožil na okrožni agrarni urad zoper navedeno odločbo Agrarne direkcije ter naglasil, da mu je

³⁶ ARS, prav tam, spis št. 45715/26, ki je datiran s 6. aprilom 1927.

³⁷ ARS, prav tam, št. 4010/28 (2. 5. 1929).

enkrat že bil odobren supermaksimum in da so bili tudi vsi strokovnjaki mnenja, da je za vzdrževanje plemenske živine nujno potreben, s tem pa bi tudi pomagal domačinom in domovini. Ker je ministrstvo pravico do supermaksimuma odreklo, bo moral s to dejavnostjo prenehati. Še enkrat je predlagal, da se mu odobri 12,1306 ha za supermaksimum.³⁸

Potem pa je čez nekaj dni prišlo do umika veleposestnikove pritožbe. Pri okrožnem agrarnem uradu se je namreč 17. maja 1929 oglasil inž. Anton Rudež mlajši in povedal, da so sicer v roku oddali pritožbo glede supermaksimuma in zoper pritožbe občinskega agrarnega odbora v Ribnici glede spremembe kultur nekaterih parcel ter odtujitve zemlje za agrarno reformo. Pisno je izjavil, da v primeru, če se nihče drug ne bo pritožil, tudi veleposestvo umika svojo pritožbo iz razloga, da se zadeva enkrat konča in prizna pravnomočnost odloka št. 4010/28.

Predsednik Agrarne direkcije dr. Anton Šapla je nato 5. junija 1929 ministrstvu predlagal potrditev odločbe Agrarne direkcije št. 4010/28, kar se je 3. avgusta 1929 tudi zgodilo.

Omeniti velja še pomembno dejstvo, da je bil 1925 uveden fakultativni odkup agrarnih zemljišč.³⁹ Ministrstvo je smelo do izida zakona o razlastitvi veleposestev dovoljevati prodajo nepremičnin, ki so bile pod agrarno reformo, a presegajo maksimum. Agrarni interesenti bi lahko kupili toliko obdelovalne zemlje, kolikor jim je pripada po predpisih o zakupu, gozdove in pašnike bi mogli pridobiti tudi drugi posamezniki in pravne osebe. Poseben pravilnik je določil 10-odstotni prispevek od kupnine, ki se je plačeval v kolonizacijski fond. Vendar pa za tovrstno odkupovanje zemlje ni ohranjenih podatkov in verjetno do tega vsaj do začetka tridesetih let ni prihajalo.

Vsekakor pa obstoječa zakonodaja kaže, da se je agrarna reforma vedno bolj oddaljevala od prvotno načrtane poti in mnogi, ki so od nje veliko pričakovali, so bili razočarani. Zato so agrarni upravičenci za obrambo svojih interesov pričeli leta 1928 s pripravami za ustanovitev Zveze slovenskih agrarnih interesentov. Občni zbor Zveze je bil 24. marca 1929 v salonu restavracije "Pri levu" v Ljubljani. Predsednik je postal Ivan Stražišar, podpredsednik Albin Prepeluh, tajnik dr. Janže Novak, blagajnik Milan Mravlje, med 12 člani odbora je bil tudi zastopnik iz Ribnice, in sicer Jakob Mate. Kakor nam poroča Albin Prepeluh, je Zveza vsako leto (1930, 1931, 1932, 1933) priredila zborovanje in na njem predstavila svoje zahteve. Med drugim je predlagala znižanje maksimuma na 48 oz. 50 ha obdelovalne zemlje in 200 ha zemlje sploh in razširitev agrarne reforme na gozdove in pašnike, vključno s cerkveno zemljo. Na številnih zborovanjih so kritizirali dosedanje izvajanje agrarne reforme, zahtevali ukinitvev supermaksimumov ter odpravo deputatov.⁴⁰ Deputatna zemlja naj bi prišla v roke tistih, ki jo obdelujejo.

Končno je bil 19. junija 1931 izdan zakon o likvidaciji agrarne reforme na veleposestvih, ki je ohranjal maksimum 75 ha obdelovalne zemlje (sem so šteli njive, travnike, vinograde, vrtove, sadovnjake), ostali so tudi deputati in supermaksimi-

³⁸ ARS, prav tam, 1929, št. 1481.

³⁹ Uradni list, 1925, št. 79, str. 535.

⁴⁰ Albin Prepeluh: Agrarna reforma, naš veliki socialni problem. Ljubljana 1933, str. 22-33.

mumi. Po tem zakonu so 30. septembra 1931 zakupniki prenehali plačevati zakupnino, razveljavljeni so bili zakoni in uredbe, ki niso bili v skladu z novo zakonodajo. Predmet agrarne reforme so sedaj postali še gozdovi in pašniki. Teh pa niso mogli dobiti posamezniki, ampak občine, ali pa posebne zemljiške skupnosti. Novo je bilo določilo, da veleposestnik lahko obdrži 1000 ha gozda. Veleposestniki bi dobili za odvzeto zemljo odškodnino v gotovini ali v obveznicah Priviligirane agrarne banke, ki bi bile izplačane v 20 letih.

Na podlagi 49. in 52. člena zakona o likvidaciji agrarne reforme, na temelju tehničnega elaborata, izdelanega po pravilniku o tehničnih delih in potrjenega od finančnega ministrstva ter na osnovi odločbe ministrstva za poljedelstvo je kraljevska banska uprava Dravske banovine 6. aprila 1932 izdala odlok o utrditvi agrarnih objektov na veleposetvu Antona Rudeža iz Ribnice, po katerem je posestno stanje naslednje:⁴¹

Ožji maksimum	75,1312 ha
Širši maksimum	124,8687 ha
Supermaksimum (gozdni deputati)	11,8962 ha
Gozdovi po členu 10	1521,0856 ha
Oddvojeno za agrarno reformo	12,1306 ha
Skupaj:	1745,1124 ha

V navedeni odločbi pravzaprav preseneča uporaba termina supermaksimum za gozdne deputate, ti bi se namreč po sedaj veljavnem zakonu morali šteti v ožji maksimum. V širši maksimum so bila všteta stavbna zemljišča, pašniki v arondaciji, jezera, močvirja in ribniki, nerodovitna zemlja, davka oproščena zemlja in gozdovi v arondaciji, zadnjih je bilo kar 94,3302 ha. Do razlastitve gozdov nad 1000 ha ni prišlo, ker je bil upoštevan 24. člen zakona, ki pravi, da je treba paziti na to, "da se ohrani celina gospodarskih edinic, kakor je tudi upoštevati potrebe gozdne industrije na preostalih površinah dotičnega veleposetva."⁴²

V zelo kratkem času (25 dni) je Zveza slovenskih agrarnih interesentov organizirala ustanavljanje pašniških in gozdnih zadrug, ustanovila jih je kar 176 na celotnem slovenskem ozemlju, pri čemer je ponekod prihajalo do sporov z občinami.⁴³ Pašniške in gozdne zadruge naj bi prevzele razlaščene pašnike. Ponekod so bili pašniki in planine res izročeni raznim pašniškim zadrugam, medtem ko je nad razlaščenimi gozdovi prevzela začasno upravo država (Začasna uprava razlaščenih veleposestniških gozdov). Določila so se nanašala na veleposestva, ki so presegala 1000 ha gozda. Po omenjenem zakonu je prišlo pod agrarno reformo v Dravski banovini 77 veleposestev. Zakon je tudi predpisal način, kako se izračunava cena za obdelovalno zemljo, medtem ko naj bi za gozdove način izplačila določil poseben pravilnik ministrstva za poljedelstvo sporazumno z ministrstvom za gozdove in rudnike ter v soglasju s predsednikom vlade.

41 ARS, KBUDB, odsek za agrarno-pravne posle, Anton Rudež, fasc. 123, št. III/6, 358/1.

42 Službeni list, 1931, št. 42, str. 893.

43 Prepeluh, n.d., str. 35.

Tudi ribniški agrarni interesenti so se združili v Pašniško in gozdno zadrugo Ribnica z okolico, ki je bila ustanovljena celo med prvimi v Dravski banovini⁴⁴ in je bila vključena v Zvezo pašniških in gozdnih zadrug v Ljubljani.

Dve leti potem je 24. junija 1933 izšel zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o agrarni reformi,⁴⁵ ki je dopolnjeval prejšnja dva zakonska akta.⁴⁶ Z novim zakonom so prišla pod agrarno reformo tudi cerkvena zemljišča, cerkveni gozdovi nad 1000 ha naj bi bili razlaščeni v šestih mesecih. Za agrarne interesente se je rok odplačila odškodnine podaljšal na 30 let, odkupna cena se je nekoliko znižala. Določilo 7. člena pravi, da se minister za kmetijstvo pooblašča, da izda pravilnik o upravi na vseh delih razlaščenih gozdov, upošteva pa se celota gospodarskih enot in ohranitev trajnega gozdnega gospodarstva. Zakon govori tudi o sklepanju kupoprodajnih pogodb, ki se sklenejo z dovoljenjem ministrstva za kmetijstvo, od tega interesenti plačajo 4% odškodnine v kolonizacijski sklad.

V času med leti 1931 in 1933 je prejela banska uprava vrsto novih pritožb agrarnih interesentov iz Ribnice, ki so se pritoževali zaradi napačne izmere zemlje, po drugi strani pa je bilo marsikje ugotovljeno, da so interesenti navajali preveliko število družinskih članov in jim je bilo zato nekaj zemlje odvzete.

V imenu banske uprave Dravske banovine je 25. maja 1932 dr. Šapla, sedaj vodja odseka za agrarno-pravne zadeve, Rudežu sporočil, da je bil v smislu 10. točke 52. člena novega zakona poslan odlok o utrditvi agrarnih objektov na veleposestvu Antona Rudeža v potrditev ministru za poljedelstvo v Beograd. Iz dopisa je razvidno, da je bilo za agrarno reformo oddeljeno 12,1306 ha, ostalo zemljo je smel obdržati veleposestnik. Tudi gozd v izmeri 1615,4158 ha ni bil razlaščen zaradi določila že omenjenega 24. člena zakona iz leta 1931.⁴⁷

Po potrditvi tega akta so v letu 1933 in 1934 agrarni interesenti pričeli sklepati kupoprodajne pogodbe z veleposestnikom. Bilo je sklenjenih 24 takih pogodb za zemljo v krajih Goriča vas, Ribnica, Otavica, Dolenji Lazi in Hrovača.

Skupno je bilo agrarnim interesentom prodanih 10,6570 ha zemlje (za 1,4736 ha manj, kot je bilo določeno leta 1932) za vsoto 30.122 din in 25 par. Velikost prodane zemlje, ki jo je prejel posameznik, nikjer ni presejala 1 ha, največji del je meril 8632 m², najmanjši pa 1500 m². Vsi kupci so bili utrjeni agrarni interesenti, vendar jih je bilo sedaj precej manj kot leta 1920, manj pa je bilo tudi njim namenjene zemlje.

Dne 29. oktobra 1935 je Anton Rudež ml. sporočil banski upravi, da je veleposestvo že prodalo agrarnim interesentom vsa zemljišča, določena za agrarno reformo in da je s tem agrarno vprašanje rešeno.

Mnogi so bili ob koncu "izvajanja agrarne reforme" razočarani, obenem pa tudi naveličani dolgotrajnega, kar 14 let trajajočega spreminjanja in prilagajanja zakonodaje ter prizadevanj, da bi si pridobili vsaj košček zemlje, četudi za odškodnino.

⁴⁴ Prepeluh, n.d., str. 92.

⁴⁵ Službeni list, 1933, št. 56, str. 733.

⁴⁶ Gre za zakon o likvidaciji agrarne reforme z dne 19. junija 1931 in za dopolnitve tega zakona z dne 5. decembra 1931.

⁴⁷ ARS, KBUDB, odsek za agrarno-pravne posle, Anton Rudež, fasc. 123, 1932, št. III/6-358/3.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Brane KOZINA

ŠOLSTVO V RIBNICI V OBDOBJU 1941-1945¹

Pred 2. svetovno vojno sta v Ribnici obstajali deška in dekliška šola; obe sta bili šestrazredni, vsaka z dvema vzporednicama. V šolskem letu 1940/41 je bilo vpisanih 330 dečkov in 348 deklic, na vsaki šoli pa je poučevalo le osem učiteljev. Tudi knjižnični fond je bil skromen, deška knjižnica je imela le 675 knjig, šolska pa še dodatnih 697 naslovov.

Šolsko poslopje dekliške šole (danes je tu del združenega doma) je bilo sicer staro, vendar v zelo dobrem stanju. Tudi deška šola ter nižja gimnazija (v sedanji Kolodvorski ulici) sta imeli za tedanje razmere dokaj udobne prostore.

Razkosanje Slovenije ni ostalo nepomembno tudi na področju šolstva. V Ljubljanski pokrajini, kamor je spadala tudi Ribnica, so Italijani sicer dovolili poučevanje v slovenskem jeziku, s počasnimi sredstvi pa so že vsiljevali svoj italijanski model.

Šolska kronika za šolsko leto 1941/42 tedanje razmere prikaže takole: "Leto 1941 se je pričelo z nekakšnim čudnim gledanjem na svet. Že vse govornice, ki so jih prinašali rešetarji iz Avstrije 'takozvanega dela Nemčije' so marsikateremu človeku dale misliti. Kam plovemo? Kaj bo iz slovenskega naroda, ako bo prepojeno s takšno miselnostjo, kakršno so imeli naši rešetarji. Hvalisali so vsevprek Hitlerjev gospodarski red navduševali se zanj in zametovali vse kar je slovenskega, kar je domačega. Šola temu ni sledila..."²

Vsa tri šolska poslopja so ob prihodu zasedli Italijani, pouk je bil za nekaj časa prekinjen. Ob nemškem napadu na Sovjetsko zvezo je v Ribnico prišel visoki komisar italijanske fašistične uprave. "Tako učitelji in učenci so bili nad novim režimom zelo odklonilno razpoloženi, kar se je pokazalo v protifašističnih napisih, temu so sledile aretacije, zaprli so kar nekaj naprednih učiteljev in dijakov."³ Že aprila je odšel v ilegalo eden od soorganizatorjev odpora Anton Majnik.

Pouk se je pričel šele oktobra, kot prostovoljni predmet je bila uvedena italijanščina, ki jo je poučeval italijanski učitelj, "vendar, tako učitelji kot učenci nad novim predmetom niso bili navdušeni."⁴

Velika italijanska ofenziva leta 1942 je zajela tudi ribniško dolino, zato je bil

1 Prispevek je krajši povzetek teksta, ki ga pripravljam kot samostojno publikacijo, in v glavnem obravnava obdobje, ki ga predstavlja omenjeni referat. V referatu sem moral zaradi omejitve izpustiti zgodovinski razvoj šolstva v Ribnici do 2. svetovne vojne in tudi vse personalne zadeve. Zato mi je še posebej žal, saj bi marsikdo ob omembi učiteljice ali učitelja, ki ga je poučeval, začel tudi sam brskati po spominih na šolska leta. Ob pregledovanju arhivov, ki obravnavajo šolstvo v Ribnici, pa sem prišel do zaključka, da ribniška šola ni bila znana le v Prešernovih časih, tudi danes uspešno neguje to tradicijo.

2 Zgodovinski arhiv Ljubljana (dalje ZAL), Kronika Mešane osnovne šole v Ribnici (1941-1958) 425-5, fasc. št. 2.

3 Isto.

4 Isto.

pouk v tem času prekinjen. Pozneje se je le nadaljeval z bolj ali manj velikimi presledki. Kljub aretacijam učiteljev, posebej obsežne so bile junija, ko je bil aretiran tudi šolski upravitelj Herman Kmet, je pouk potekal v "mejah normale".

Jeseni se je v zelo okrnjenem sestavu pričel pouk na dekliški šoli, vendar le za kratko, saj so kmalu vse tri zgradbe zasedli Italijani. "V zgradbi meščanske šole so namestili vojaško komando, v zgradbi dekliške šole je bila vojaška bolnica, v deški šoli pa vojaška enota. Le-ta se je kasneje preselila v poslopje dekliške šole, zato se je lahko začel pouk na deški osnovni šoli. Tu so bile začasno nastanjene vse tri šole. Obe osnovni šoli sta imeli le nižje razrede, meščanska šola pa je bila popolna."⁵

Pouk je bil do spomladi 1943 skoraj nemoten. Jeseni ob italijanski kapitulaciji pa se je v šolska poslopja vselila partizanska vojska. V dekliški šoli so se za krajši čas ustavljale prehodne brigade, v deški in meščanski šoli pa so se naselili odredi, ki so imeli daljši odmor, v grad se je naselila vojaška bolnica.

Zaradi nevarnosti pred bombnimi napadi se je šola iz Ribnice selila v okoliške vasi, in sicer v Goričo vas, Bukovico, Jurjevico, Otavice in na Breg. Pouk ni trajal dolgo, ob začetku velike nemške ofenzive je bil zopet prekinjen. Posledice so bile vidne predvsem na vseh treh šolskih zgradbah, saj so jih Nemci dodobra uničili. Uničeni so bili inventar, knjižnica, šolska učila. Tudi pouk po vaseh je bil močno okrnjen.

V noči od 5. na 6. januar 1944 so partizanske enote zažgale vsa šolska poslopja. Že pred tem so bili uničeni tudi železniška postaja, grad in sodišče. Šolsko leto je bilo sicer zaključeno, obisk v tem obdobju pa je bil zelo skromen.

Septembra 1944 se je pričelo novo šolsko leto. Pouk je bil v glavnem še vedno po vaseh, v Ribnici pa le pri Radoničevih in Lovšinovih. Zopet je bil kmalu prekinjen, začelo se je namreč partizansko bombardiranje, zato so se ljudje selili v okoliške vasi, pouk se je nadaljeval šele decembra in trajal vse do aprila 1945, ko je bila Ribnica bombardirana.

Ko so 6. maja odšli zadnji nemški vojaki, je prišla v Ribnico partizanska vojska. Pouk se je ponovno pričel 11. maja, število učencev je naraščalo iz dneva v dan, pouk pa se je nemoteno nadaljeval do konca šolskega leta.

Anka Debeljak je postala okrajna šolska svetovalka in upraviteljica dekliške osnovne šole, upravitelj deške je postal Herman Kmet. Zaradi pomanjkanja učiteljev in učilnic so imeli pouk le prvi štirje razredi. Potekal je v lesenih barakah in v prostorih mladinskega doma. Poučevali so tudi verouk in ženska ročna dela.

Že ob zaključku leta so se pokazale velike razlike v predznanju učencev (vojna leta, odsotnost od pouka...). Šolsko leto je bilo zaključeno 5. julija z veliko proslavo v mladinskem domu.

Počitnice so bile čas za obnovo šolskih poslopij. Od treh je bilo eno popolnoma uničeno in ga je bilo potrebno porušiti (dekliška osnovna šola), ostali dve pa sta bili ob požaru močno poškodovani.

Osnovno šolstvo v Ribnici v letih 1945 do 1958

Obe osnovni šoli (deška in dekliška) sta se jeseni združili. Skupaj je bilo vpisanih 582 učencev (306 dečkov in 276 deklic). Šola je bila skoraj brez učil in in-

⁵ Isto.

ventarja, učenci pa so imeli v prvem povojnem letu slabo podlago, "po osvoboditvi se je gledalo le na starost in ne na znanje. Slabše nadarjeni učenci težko sprejemajo snov."⁶ Slavnostna otvoritev obnovljenih šolskih prostorov je bila 5. decembra. Štiri učilnice je zasedla gimnazija. Pouk je potekal v 12 oddelkih, kjer je poučevalo 16 učiteljev, ena učilnica je bila v hiši trgovca Radoniča. Šolski upravitelj je postal Ladislav Furlani.

Učni uspeh prve povojne generacije je bil "le zadovoljiv, vzroke zato gre iskati predvsem v predznanju, nekateri učenci so bili namreč zaradi starosti premeščeni v višje razrede, kjer pa snovi niso obvladali. Pozimi veliko otrok zaradi pomanjkanja obleke in čevljev ni obiskovalo pouka, v glavnem pa se je vsem učencem pokazala delna ali popolna prekinitve pouka v času vojne."⁷

V tem šolskem letu je bila na šoli ustanovljena močna pionirska organizacija, ki je imela 540 članov, sodelovala je pri udarniških akcijah, obnovi, raznih prireditvah... Ustanovljen je bil pionirski pevski zbor, pionirji so sodelovali pri pogozdovanju in organizaciji prireditve Teden fizkulture. Učenci in učitelji so organizirali proslave (Prešernov dan, obletnica ustanovitve OF, 1. maj - praznik dela, 9. maj - praznik zmage, 25. maj - Titov rojstni dan...).

Konec novembra je Ribnica sprejela 39 bosanskih otrok (27 dečkov in 12 deklic) v starosti od 5. do 14. leta. Nameščeni so bili pri družinah v Ribnici in okoliških vaseh. Otroci so se spomladi sicer v glavnem vrnil domov, tisti, ki niso imeli staršev, pa so ostali v Ribnici. Posledica tega je bila, da je bil ustanovljen razred, ki so ga popularno imenovali Bosanci.

Zdravstveno stanje učencev je bilo v prvem povojnem letu v glavnem zadovoljivo, če odštejemo nekaj primerov mumpsa, garij in ošpic. Zaradi pomanjkanja šolskih beril sta bila lista Ciciban na nižji in Pionir na višji stopnji osnovni pomagali.

Šolsko leto 1946/47 je vsaj delno omogočilo normalni učni proces. Obnova šolskih poslopij se je nadaljevala, natisnjenih je bilo kar nekaj šolskih učbenikov, ki so nadomestili neustrezne iz obdobja pred letom 1945. Pomanjkanje učiteljev so skušali nadomestiti z učitelji tečajniki, ki so se izšolali na kratkih pedagoških tečajih, kjer pa je bil največji poudarek na novi ideologiji.

Dne 11. junija 1946 je bil sprejet Zakon o obveznem sedemletnem šolanju. Reforma vsaj slovenskemu šolstvu ni koristila, saj je šlo za nekritičen prenos zgledov in uvedbe popolne centralizacije. Tradicionalne zahodne jezike je zamenjala ruščina.

Skupaj je v tem šolskem letu v 12 oddelkih obiskovalo šolo 507 učencev (267 dečkov in 240 deklic). K temu je potrebno prišteti še 55 ponavljalcev, ki jih je statistika vodila posebej. Prvi razred je imel dva oddelka, 2. razred tri, 3. razred dva, 4. razred tri, 5. razred dva ter 6. in 7. razred po en oddelek. V oddelkih je bilo zelo različno število učencev. Tako je bilo v 7. razredu le osem učencev, 2. in 3. razredi pa so imeli kar po 42 do 48 učencev. Pouk je potekal dopoldan in popoldan. Šolski upravitelj je postal Janez Knol.

Prvič po vojni je Ribnica gostila potujočo knjižnico, ki je bila zelo lepo sprejeta. Predstavljene so bile predvsem knjige, izdane po osvoboditvi. Tudi v tem letu je šola organizirala proslave: obletnico osvoboditve Beograda, Prešernov dan... Usta-

6 Isto.

7 Isto.

novljena je bila šolska zadruga, vendar jo je ministrstvo za prosveto kmalu ukinilo.

V šolskem letu 1947/48 je bilo vpisanih 525 učencev (297 dečkov in 228 deklic). Ponovno so se pokazale velike razlike. V 7. razredu sta bila npr. le dva učenca, število učencev v prvih petih razredih pa se je gibalo med 88 (5. razred) in 119 (1. in 3. razred). V tem šolskem letu so pripravili tudi tromesečni tečaj za trgovske pomočnike, ki se ga je udeležilo 60 tečajnikov.

V šolskem letu 1948/49 je bilo vpisanih 489 učencev, ki so bili v 1., 2. in 3. razredu razdeljeni na tri oddelke s 34 (3. razred) do 48 (2. razred) učenci, 4. razred pa je bil kombiniran. Precej učencev iz 4. razreda se je odločilo za vpis na nižjo gimnazijo. Prav zato je bil organiziran t. i. kombinirani razred. Upraviteljstvo šole je prevzel Mihajlo Spirič. Prvič po osvoboditvi je bila organizirana Novoletna jelka, nekateri učenci in predšolski otroci so bili obdarjeni. Ustanovljena je bila šolska mlečna kuhinja; tu so prejeli hrano otroci iz oddaljenih krajev in socialno ogroženih družin (mleko, kruh). Kuhinjo je vodil koordinacijski odbor pri OLO Kočevje. Na šoli je bil organiziran analfabetski tečaj za vojake.

V šolskem letu 1949/50 je bilo na šoli deset oddelkov, ki jih je obiskovalo 414 učencev. Učenci so se udeležili pogozdovanja, udarniško pomagali pri pospravljanju lesa na žagi, nabirali zelišča, star papir in železo, šola je organizirala že tradicionalna praznovanja.

V šolskem letu 1950/51 je bilo vpisanih 430 učencev (226 dečkov in 240 deklic), ki jih je skupaj s šolskim upraviteljem poučevalo 11 učiteljev. Pouk v 1. in 2. razredu je potekal dopoldan, v 3. in 4. razredu pa popoldan. Ustanovljeni sta bili poverjeništvu za mladinski tisk in učila.

Šolsko leto 1951/52 se je pričelo za 355 vpisanih učencev (183 dečkov in 172 deklic) po šolskem koledarju. Poučevalo je 11 učiteljev. Zaradi neustreznih prostorov je bila ukinjena mlečna kuhinja.

Šolsko leto 1952/53 je imelo enak protokol kot prejšnja šolska leta. Dotedanjega šolskega upravitelja Spiriča je nadomestil Franc Železnik. Pouk je v štirih letnikih v devetih razredih (4. razred je imel tri oddelke) obiskovalo 330 učencev. Poučevalo je 9 učiteljev.

Dne 26. marca je ribniška občina prvič množično praznovala občinski praznik v spomin na partizansko zmago v Jelenovem Žlebu. V okviru proslav je sodelovala tudi šolska mladina.

Zdravstveno varstvo je organiziralo cepljenje proti kozam, tifusu in davici. Iz 4. razreda se je v tem šolskem letu vpisalo na gimnazijo kar 89 učencev.

Šolsko leto 1953/54 se je zaradi manifestacij na Okroglici na Primorskem (op. zadeve glede zahodne jugoslovanske vojne) pričelo šele 10. septembra. Tudi v tem letniku je bilo v štirih razredih 9 oddelkov z 293 učenci, ki jih je skupaj s šolskim upraviteljem poučevalo 10 učiteljev. Šolske proslave so potekale po programu (29. november, Novoletna jelka - obdarovani so bili najmlajši otroci in otroci otroškega vrta, ki je bil ustanovljen septembra 1953).

Šolsko leto 1954/55 se je pričelo 1. septembra z redno roditeljsko konferenco, pouk pa se je pričel dan kasneje. Šolo je v štirih razredih in devetih oddelkih obiskoval 301 učenec (146 dečkov in 154 deklic). Z delom je nadaljeval otroški vrtec, ki je bi nastanjen v šoli, imel je dve skupini - višjo in nižjo z dvema vzgo-

jiteljicama. "V tem šol. l. so bili organizirani zimski športni dnevi, vendar zaradi pomanjkanja sani in smuči niso bili obiskani v meji pričakovanj."⁸ Mladina je sodelovala na proslavah občinskega praznika, sprejemu štafete...

S tradicionalnim programom se je 3. septembra začelo tudi šolsko leto 1955/1956. Šola je imela 9 oddelkov v štirih razredih, učenci so se po končanem 4. razredu v precejšnjem številu vpisovali na nižjo gimnazijo. Vpisanih je bilo 321 učencev (163 dečkov in 158 deklic).

Veliko nerešeno vprašanje so še vedno ostali prostori vrtca, saj pritlična učna soba v osnovni šoli nikakor ni ustrezala potrebam in številu vsakoletnih oskrbovancev.

Šolsko leto 1956/57 se je pričelo 6. septembra. Število učencev se je dvignilo na 351, nameščeni so bili v 11 oddelkov, trije v 1. razredu, trije v 2., dva v 3. in trije v 4. razredu. Otroški vrtec je obiskovalo 58 predšolskih otrok, še vedno pa ni bila rešena prostorska problematika.

V šolskem letu 1957/58 je bilo vpisanih 372 učencev (202 dečka in 170 deklic). V vsakem razredu so bili trije oddelki, ki jih je v povprečju obiskovalo okoli 30 učencev, nekoliko manjši so bili le 4. razredi. Letniki so se številčno močno povečali, šlo je namreč za generacijo otrok, ki so bili rojeni že po vojni. Učenci so bili že dokaj dobro založeni z učnimi pripomočki, knjigami in zvezki, še vedno pa je primanjkovalo nekaterih učil in učnih pripomočkov. Že v začetku leta so bili za vso šolo organizirani sistematski zdravstveni pregledi. Drugo poletje so med učenci in učitelji zaznamovali gripa, mumps in ošpice.

To je bilo zadnje šolsko leto, ko je bila osnovna šola še samostojni zavod. Šolsko leto so skupaj z nižjo gimnazijo zaključili 26. junija s svečano proslavo. Razrede je izdelalo 326 učencev (88,1%), razred je ponavljalo 42 učencev (11,9 %), trije učenci so bili neocenjeni, eden pa je izstopil med šolskim letom.

Nižja gimnazija v Ribnici (1941) 1945 do 1958

"Predhodnica ribniške nižje gimnazije je bila meščanska šola, ustanovljena na seji Višjega šolskega sveta v Ljubljani dne 12. septembra 1919, na pobudo domačih gospodarstvenikov. V tem času je bila namreč v Kočevju ukinjena strokovna lesna šola, želja ribniških 'gospodarskih krogov' pa je bila, da se šola preseli v Ribnico - središče lesne industrije."⁹ V prvih letih je imela precej težav, predvsem s postori, nemalokrat je morala učilnice iskati pri zasebnikih, deloma pa je bila nastanjena na deški osnovni šoli.

"Obstoj šole je bil potrjen s Sklepom in obveznostjo ribniške posojilnice (l. 1923), ki je odločil, da se za potrebe šole zgradi poslopje, kar se je leta 1935 tudi zgodilo. Glavno finančno breme je nosila posojilnica, ki je v izobraženem strokovnem kadru videla svoj obstoj."¹⁰

Število učencev je iz leta v leto naraščalo, v šolskem letu 1940/41 je šolo obiskovalo 145 učencev (67 dečkov in 78 deklic). Ob napadu na Jugoslavijo je bil pouk prekinjen. Na šoli so nastanili 37. pehotni polk. Razkroju jugoslovanske

⁸ Isto.

⁹ ZAL, Kronika Nižje gimnazije (1941) 1945-1958, 425-5, fasc. št. 2.

¹⁰ Isto.

vojske je sledila italijanska okupacija. Dne 13. aprila popoldan so prišli v Ribnico prvi italijanski vojaki, ki so ostali tu do 1. maja. V tem času je izginil skoraj ves inventar - oprema v šolski kuhinji, iz šolskih delavnic, fizikalne učilnice...

Pouk se je ponovno pričel 3. maja in je trajal le do 26. maja, ko je bilo po naredbi Civilnega komisarja za kočevski okraj šolsko leto končano.

Po maju 1942, ko se je začelo množično zapiraje civilistov, so bili odpeljani tudi nekateri učitelji meščanske šole - Ladislav Vanič, Jože Trunk, Jože Košorok, Andrej Petek in Stane Kodrič.

Največjo spremembo je vsekakor prinesla uredba Visokega komisarja z dne 17. septembra 1942, ki je določala uvedbo enotne nižje srednje šole. "Ta se je razlikovala od italijanskega sistema predvsem v tem, da v učnem načrtu ni bilo latinščine, v Italiji enega najpomembnejših predmetov. Učni načrt se je spremenil predvsem pri predmetih, ki so bili neposredno povezani z narodno zgodovino (geografija, tuji jezik, zgodovina...)." ¹¹ Spomladi 1943 je tudi v Ribnico prišla večja pošiljka italijanskih knjig, ki pa jih je mladina sprejela zelo hladno, saj je bilo znanje italijanščine skromno.

Po odhodu Italijanov je prišla v Ribnico partizanska vojska. Za to obdobje naj omenim le odlok odseka za narodno vzgojo z dne 17. oktobra 1943, ki je določal učni načrt meščanske šole na osvobojenem ozemlju. Glavne točke so bile: težišče sloni na slovenskem jeziku, zelo pomemben predmet postane zgodovina, v tekočem šolskem letu naj se predava le slovenska narodna zgodovina z upoštevanjem zgodovine drugih jugoslovanskih narodov in Sovjetske zveze, uvede se posebna narodna ura, kjer naj se poučuje zgodovina osvobodilnega gibanja, pri zemljepisu naj se obravnava predvsem svobodno slovensko ozemlje ter ozemlje drugih slovanskih narodov, uvajata se ruščina in angleščina, verouk je splošno obvezen, vendar imajo starši pravico, da učenca odtegnejo od njega, telovadba je bila tesno povezana z vojaško vzgojo, iz predmetnika pa so bili izključeni predmeti higiena, lepomislinje in državljanski pouk.

Dne 2. novembra so prišli v Ribnico številni nemški oddelki in sledili so spopadi s partizani. Med drugimi je bil v tem letu ubit Anton Majnik.

V noči od 4. na 5. januar so partizani iz vojaških razlogov požgali poslopje meščanske šole. Pogoreli so šolska oprema, zbirka učil in šolska knjižnica. Pouk se je nadaljeval v zgradbi sodišča, kasneje pa v zasebni hiši. Zaradi nevarnosti bombnih napadov se je šola preselila v Sajevec in Breže. Razredi so imeli izmenoma pouk vsak drugi dan, kar je trajalo vse do osvoboditve.

Od osvoboditve do ukinitve nižje gimnazije leta 1958

S šolskim letom 1945/46 je ministrstvo za prosveto za začasnega delegata imenovalo Ladislava Vaniča, ki je prevzel delo 12. julija. Že v začetku šolskega leta so "se pokazale velike razlike glede znanja, nekateri dijaki so sodelovali v NOB, drugi iz takšnih ali drugačnih vzrokov niso obiskovali pouka. Zato je bilo potrebno uvesti počitniške tečaje, kjer so poučevali najpomembnejše predmete - sloven-

¹¹ Isto.

ščino, zemljepis, zgodovino, matematiko."¹² Vpis je vodil OO OF Ribnica, na tečaju je sodelovalo 88 dijakov in dijakinj. Z uredbo Narodne vlade Slovenije in Ministrstva za prosveto Narodne vlade Slovenije z dne 31. julija so se meščanske šole preimenovala v nižje gimnazije. Sprejemnih izpitov za vpis v 1. razred 16. septembra se je udeležilo 69 kandidatov. Vsi so že v naslednjih dneh sodelovali pri obnovenih delih šolskega poslojpa, pogozdovanju in drugih delih.

Postopoma se je oblikoval tudi učiteljski zbor, ki se je v glavnem ukvarjal s pridobitvijo ustreznih prostorov za pouk. Pouk se je lahko pričel šele 5. decembra, v začetku le za 3. in 4. razred, 13. decembra pa še za ostala dva razreda. V vse razrede je bilo v prvem povojnem letu vpisanih 250 učencev (107 dijakov in 143 dijakinj). Učilnice so bile slabo opremljene; veliko dela so opravili dijaki prostovoljno. Ob začetku šolskega leta je bil ustanovljen tudi internat, ki je dobilčasne prostore v stari posojilnici.

Potekale so konference učiteljskega zbora, zbora sindikata, tradicionalne proslave. Uspeh ob zaključku I. polletja je bil 53,6%. Gimnazija je sodelovala pri organizaciji tradicionalnih proslav (27. aprila, 1. maja, 9. maja, Titove štafete, rojstnem dnevu maršala Tita). Internat je bil 9. maja iz zasilnih prostorov v Ribnici preseljen v zaplenjeno Rudeževo vilo na Ugarju. Dne 31. maja so končali pouk učenci 4. letnika, ostali razredi pa 20. junija. Skupni učni uspeh je bil 78,3%.

V šolskem letu 1946/47 je bilo vpisanih 289 učencev (119 dijakov in 170 dijakinj) ali 12% več kot prejšnje leto. Na seji učiteljskega zbora so bili določeni predmetnik, urnik, voditelji organizacij, varuhi zbirk... Prvi razredi so se 4. januarja 1947 preselili v obnovljeno poslojpe, sledile pa so selitve ostalih razredov. V stari osnovni šoli je ostal le še 3. b razred. Januarja je bil za dijake obvezni zdravniški pregled. V drugem polletju so začeli poučevati ruski jezik. Učni uspeh ob koncu šolskega leta je bil 78,34%, kar je bil zelo dober rezultat.

Šolsko leto 1947/48 se je pričelo 15. septembra. V 1. razred je bilo vpisanih 133 učencev (45 dijakov in 88 dijakinj). Sledil je še vpis v višje letnike, kjer je bilo v 2. letnik vpisanih 219 učencev (86 dijakov in 133 dijakinj), v 3. letnik 69 učencev (27 dijakov in 42 dijakinj), v 4. letnik 90 učencev (35 dijakov in 55 dijakinj). Že v začetku septembra je pričela delovati tudi večerna delavska gimnazija, ki je imela 29 prijavljenih. Januarja je bilo uvedeno novo ocenjevanje s petimi ocenami. Večerna delavska gimnazija za 1. razred je bila končana 16. marca, istočasno pa se je začela oficirska gimnazija, ki je bila končana 30. junija.

V šolskem letu 1948/49 je bilo vpisanih 414 učencev (181 dijakov in 233 dijakinj). Število se je povečalo kar za 67 novih učencev. Posledica je bila ukinitve 5. razreda osnovne šole. Prva konferenca je prikazala katastrofalen uspeh, le 35%. Dne 14. junija je bila komemoracija ob smrti Otona Župančiča, naslednji dan je bil zaključen pouk v 1. in 2. letniku, istega dne pa so se začeli tudi izpiti na oficirski šoli, ki so trajali do 20. junija.

V šolskem letu 1949/50, ki se je pričelo s popravnimi izpiti in naknadnimi vpisi, je bilo v 11 oddelkih vpisanih 443 dijakov. Tega leta je bila uvedena 50-minutna šolska ura. Zaradi vse večjega števila dijakov se je ponovno pokazal prostorski problem. Ker je primanjkovalo učilnic, je potekal pouk tudi v zbornici, 1. c razred pa je

¹² Isto.

dobil prostore v osnovni šoli. Konec oktobra so potekale konzultacije učiteljstva. Obsegale so poglavja o partizanski in komunistični morali, idejnopolitični vzgoji pri pouku, osnovnih didaktičnih principih, kmečkem vprašanju - združništvu, KPJ in rešitvi nacionalnega vprašanja v Jugoslaviji.¹³

Dne 21. februarja se v kroniki prvič omenja pustni torek, poudarita se burovž in tradicionalna kamajla iz Goriče vasi. Marca so organizirali izlet v Planico, ki je bil za marsikaterega dijaka posebno doživetje. Konec marca so bili v nekaterih razredih in pisarnah montirani zvočniki in mikrofoni. Od tedaj so dijaki po jutranji telovadbi poslušali politična in športna poročila, ki so jih pripravljali učitelji.

Že konec šolskega leta je sledil vpis za novo šolsko leto. "Število je močno upadlo, v gimnazijo so se smeli vpisovali le dijaki iz okoliša Grčarice, Dolenja vas, Ribnica in Sušje, izjema še Velike Poljane. Proste izbire gimnazij ni bilo več, ker so se vse sedemletke spremenile v nižje gimnazije. Tako so bile ustanovljene nižje gimnazije tudi v Sodražici, Loškem Potoku in na Fari."¹⁴

V šolskem letu 1950/51 so pisali kroniko že deseto leto. Leto za letom so prihajali in odhajali novi dijaki, leto za letom so 14- in 15-letniki odhajali na višjo gimnazijo. Pouk tega šolskega leta se je pričel 1. septembra s popravnimi izpiti. Vpisanih je bilo 381 učencev (187 dijakov in 194 dijakinj), od tega kar 98 prvošolcev. Kot tuji jezik so poučevali francoščino, čeprav so starši želeli nemščino, ukinjen pa je bil pouk ruščine. Dne 13. januarja je bila redovalna konferenca. Uspeh je bil 50%, prvič je bilo 6 učencev zaradi slabega vedenja izključenih iz šole. Pouk so zaključili 31. maja, uspeh je bil kar 82%.

Šolsko leto 1951/52 se je pričelo 1. septembra s popravnimi izpiti, pouk pa 10. septembra. Kot tuji jezik je bila ukinjena francoščina, uvedena pa nemščina. V tem šolskem letu je bilo vpisanih 327 učencev (161 dijakov in 166 dijakinj). Glede na prejšnja leta je bil to velik osip, kar je imelo za posledico, da je delovalo le 8 oddelkov. Organizirali so tradicionalne proslave, aprila pa sistematični zdravniški pregled. Dijaki so bili cepljeni tudi proti tifusu. Tudi maj je bil posvečen proslavam in predavanjem ob obletnicah NOB, štafeti, dnevu mladosti..., sledile pa so šolske ekskurzije. Šolsko leto je bilo zaključeno 12. junija z redovalno konferenco; uspeh je bil 69,5%.

V šolskem letu 1952/53 je bil ponovno organiziran 4. razred. S tem se je zaključil splošnoizobraževalni proces, v katerem so učenci po štirih razredih osnovne šole in štirih razredih nižje gimnazije zaključili splošno izobraževanje. V 1. razredu so bili trije oddelki s 123 dijaki, 2. razred je imel 103 dijake v dveh oddelkih, 3. razred v dveh oddelkih 63 dijakov in 4. razred v dveh oddelkih 92 dijakov. Zelo močna sta bila torej 2. in 4. razred. Novembra je bila prva redovalna konferenca, uspeh je bil slab (59,7% v četrtem in 23,9% v prvem letniku). "Vzrok so učitelji iskali v delu dijakov doma na kmetiji, ter lenobi in neodgovornosti."¹⁵ Na seji učiteljskega zbora decembra je bil sprejet sklep o uvedbi novega predmeta družbene in moralne vzgoje.¹⁶ Predmet so poučevali eno uro na teden, ni pa se ocenjeval.

Šolsko leto 1953/54 se je pričelo s popravnimi izpiti. V tem šolskem letu je bilo

13 Isto.

14 Isto.

15 Isto.

16 Isto.

vpisanih v 1. razred (4 oddelki) 143 dijakov, v 2. razred (3 oddelki) 112 dijakov, v 3. razred (2 oddelka) 81 dijakov in v 4. razred (1 oddelek) 42 učencev. Oktobra so potekale proslave ob obletnici kočevskega zbora, priključitvi cone A Italiji so sledile splošne demonstracije, pouk je odpadel, nekaj učiteljev pa je bilo vpoklicanih na orožne vaje. Zaradi nenehnih pritožb o preobremenjenosti dijakov je svet za prosveto in kulturo v glavnem pri predmetih petje (glasba), zgodovina, slovenščina in fizika znižal število šolskih ur. To je določal tudi novi predmetnik. Pouk je bil zaključen 10. junija, uspeh je bil 60%. Sledili so končni izleti.

Solsko leto 1954/55 se je pričelo s popravnimi izpiti. Skupaj je bilo vpisanih 390 učencev (170 dijakov in 220 dijakinj) v desetih oddelkih. Dne 29. novembra je bila ribniškemu učitelju Antonu Majniku odkrita spominska plošča. Sledile so republiške inšpekcije posameznih predmetov. Leto je potekalo v okviru proslav ob 10. obletnici osvoboditve. Dne 15. maja je bila v Ribnici odprta železniška postaja. Sledila je Titova štafeta. Tudi gimnazija je praznovala 10-letnico ustanovitve in 30-letnico, odkar je ribniška posojilnica postavila poslopje meščanske šole.

Naslednji dve leti manjkata, saj kronike iz neznanega razloga niso pisali.

Šolsko leto 1957/58 je bilo v delovanju nižje gimnazije zadnje. Skupaj je bilo vpisanih 314 dijakov, ki so bili razdeljeni v 10 oddelkov. To leto je bilo zaznamovano s številnimi proslavami in prireditvami (razstava Maršal Tito - vrhovni komandant JA, obisk zgodovinskih krajev v občini, prireditev ob državnem prazniku, radijska ura ob obletnici padca Pohorskega bataljona, Prešernov dan, ogledi filmov predvsem s partizansko vsebino, občinski praznik, dan vojske 14. aprila, Titova štafeta, dan mladosti...). "Omenjeno šolsko leto je bilo zaključek starega in začetek novega obdobja v procesu izobraževanja novega sistema."¹⁷ "Nižja gimnazija je vznikla kot šola splošno-izobraževalnega tipa. V taistem času je bil način gospodarskega, tehničnega in družbenega razvoja zelo hiter, temu je sledila tudi šolska reforma."¹⁸ S tem šolskim letom se je upokojil tudi dolgoletni ravnatelj Lado Vanič, ki je učil tu že pred vojno, sodeloval v NOB in je bil tudi ravnatelj. Šolsko leto je bilo zaključeno z odkritjem spominske plošče v šolski veži. Na njej so zapisani vsi v NOB padli učenci in učitelji nekdanje meščanske šole. Ploščo je izdelal bivši ravnatelj meščanske šole Janko Trošt.

Enotna osnovna šola v Ribnici (1958-1974)

Že v začetku 50. let so počasi začeli ukinjati nesmiselne predpise, ki so bili sprejeti z Zakonom o obveznem sedemletnem šolanju (junij 1946).

Dne 1. oktobra 1959 je bila dokončno uzakonjena enotna osemletna osnovna šola, ki naj bi "temeljila na idejnih načelih in smernicah, ki jih določi prosveti, znanosti in kulturi program Zveze komunistov."¹⁹ S sprejetjem nove zakonodaje so bile zavrnjene vse zahteve strokovnjakov, naj bo osnovna šola zahtevnejša in naj sposobnejšim omogoča več, kot jim ponuja predlagana osnovna šola. Dokončni učni program je bil potrjen šele 6. aprila 1960. Bil je veliko manj zahteven od tistega, ki so ga pred leti zahtevali na nižjih gimnazijah.

¹⁷ Isto.

¹⁸ Isto.

¹⁹ ZAL, Kronika Osnovne šole (1959-1966), 425-5, fasc. št. 2.

Šolsko leto 1958/59 je tudi v Ribnici združilo razrede nekdanje osnovne šole in nižje gimnazije v enotno osnovno šolo, popularno rečeno osemletko. Ob združitvi je imela 20 oddelkov. Nekoliko bolj kot v prejšnjih letih je bila spremenjena tudi personalna struktura učiteljskega kadra. Združila sta se oba bivša učiteljska kolektiva. Za ravnatelja je bil imenovan Franc Debeljak. Pionirska organizacija si je z idejnopolitičnimi cilji nove reforme pridobila zelo široko področje udejstvovanja. Vključena je bila v republiško pionirsko organizacijo.

Štiridesetletnici ZKJ je bilo v tem šolskem letu namenjeno zelo veliko pozornosti (obisk partizanskih krajev, kjer so borci obujali spomine, povabila nekaterih znanih borcev na šolo, kjer so obujali spomine na NOB, poglavja o partijski zgodovini v Ribnici, komemoracije ob obletnici smrti Borisa Kidriča). Temu so sledila športna tekmovanja, sodelovanje pri Titovi štafeti...).

Posebej je bilo določeno, da morajo učitelji v višjih razredih pri slovenščini, zgodovini itd. posvetiti večjo pozornost razvoju in delu ZKJ. Tudi moralna vzgoja je imela velik pomen, učni načrt je predvideval, "da se temeljito govori o narodnih herojih, o naših najvidnejših voditeljih in vseh aktualnih političnih dogodkih."²⁰

Pionirji so imeli po šolski reformi kar nekaj pristojnosti. Njihova naloga je bila skrb za red in disciplino na šoli, opravljali so dežurno službo v šolskih prostorih in zunaj njih. Razredni pionirski voditelji so uvedli kroniko dela razrednih skupnosti, ki je služila končni ocenitvi dela posameznih razrednih skupnosti. Iz letnih poročil je razvidno, da so se je disciplina v šoli iz leta v leto izboljševala. Pionirska organizacija je sprejela tudi sklep o ustanovitvi šolske zadruga, kjer jim je bila v veliko pomoč tudi kmetijska zadruga. Organizirana sta bila javni nastop Pokaži, kaj znaš in oddaja Spoznavaj svoj domači kraj. V tem šolskem letu je pričel izhajati šolski list Krošnja. Zelo aktivna sta bila biološki krožek ter oba pevski zbora - mladinski in pionirski.

Šolsko leto 1959/60 je bilo v znamenju šolske reforme, ki predpisovala nove šolske metode in oblike, novo pojmovanje vloge učenca in učitelja. "Velik poudarek je bil na novih metodah učenja - spremljanje radijskih ur, obiski podjetij, strokovnih ekskurzij, uvajanje skupinskega pouka, za to je bil organiziran v decembru tudi poseben seminar, kjer so bile prikazane smernice v sodelovanju z Zavodom za preučevanje šolstva iz Ljubljane. Temu so sledili tudi praktični rezultati dela pri posameznih predmetih (npr. nemščina, kjer je šlo v glavnem za konverzacijo). Reforma je obravnavala tudi nekatera druga vprašanja - ideološko delo šole, problemi socialističnega razvoja kmetijstva, problemi kulture in šolstva, borba proti religiji..."²¹ Kljub ideološkim preprekam so se na šoli spomnili tudi rojaka p. Stanislava Škrabca, ki je zelo poudarjal pomen esperanta: "Dajmo svetu nov jezik, ki bo združeval vse narode razcepljenega človeštva v eno družino, vsem enako ljub, obsegajoč bogastva vseh jezikov, vse presegajoč po lepoti in lahkoti."²² Zelo aktivna je bila pionirska organizacija Rdečega križa. Šolska zadruga se je vključila v tekmovanje Akcija pionirjev zadrudnikov in naravoslovcev. Program je obsegal obdelovanje šolskega vrta, zasaditev spominskih dreves, urejanje okolice šole, ureditev parkov, zatiranje različnih škodljivcev, strokovne ekskurzije...

Šolsko leto 1960/61 je potekalo v znamenju 20. obletnice vstaje proti

20 Isto.

21 Isto.

22 Isto.

okupatorju. Uveljavilo se je določilo napredovanja učencev iz razreda v višji razred.²³ Že v šolskem letu 1959/60 so učenci lahko napredovali v višji razred tudi z dvema negativnima ocenama, vendar so v tem letu postali velika ovira za pouk. Pojavljala so se različna mnenja. Učni uspeh je bil veliko slabši kot leto prej. Začelo se je tudi ocenjevanje učiteljev. Ocenjevanje je bilo skupno, vendar je prišlo že v začetku do precejšnjih nesoglasij. Pri ocenjevanju so sodelovali vodja šole, šolski odbor, svet za šolstvo in šolski inšpektor. Posebej moram omeniti sektorsko Revijo 61 v počastitev 20. obletnice vstaje, ki je bila v Ribnici 7. maja. Nastopili so mladinski pevski zbori občin Ribnica, Kočevje, Grosuplje in Rudnik (Sušje, Višnja Gora, Žalna, Dobropolje, Ig, Velike Lašče, Ribnica, Stična, Kočevje, Grosuplje, Stična in Ljubljana).

Šolsko leto 1961/62 se je pričelo 5. septembra. Nova šolska reforma je bila v polnem teku. Vse večje naraščanje mestnega prebivalstva je od učiteljev zahtevala, da sprejmejo tudi spremembe, ki so se kazale v glavnem v spremenjeni vlogi družine. Podružnične šole so pridružili matični osnovni šoli. Priključile so se podružnice v Dolenji vasi, Grčaricah, Sušju in na Velikih Poljanah. Skupaj je bilo v tem šolskem letu vpisanih 791 učencev.

Šolsko leto 1962/63 se je pričelo s skupno proslavo. "Sodobnejša tehnika (radio, televizija, literatura, druge tehnične izboljšave...) so postavile pred učitelje in učence nove izzive, ki so se kazali tudi kot vir novih protislovij in nesporazumov, ki naj jih upošteva sodobna šola."²⁴ Šolsko leto se je pričelo 5. septembra in je potekalo nemoteno do srede novembra, ko je zapadel visok sneg, ki se je ob močnem mrazu obdržal vse do pomladi. Vse to je močno oviralo šolsko delo. Zaradi močne epidemije gripe je bil pouk prekinjen kar deset dni.

Ustanovljena sta bila Komisija za vodstvo predmetnih aktivov, ki je sodelovala pri ocenjevanju dela prosvetnih delavcev, in Pedagoški svet šole, ki je usmerjal pedagoško strokovno delo zavoda. Kot posledica nenehnega naraščanja prometa je bila uvedena prometna vzgoja. Tudi krožki so nadaljevali z delom. V poročilu tega šolskega leta je prvič zaslediti povečano neaktivnost pionirske organizacije, ki jo je pravzaprav vodila le "nekakšna komisija" v okviru organizacije. "Vzrok gre iskati v neustanavljanju 'starešinskih svetov' in premajhni povezanost z drugimi organizacijami na šoli."²⁵ Zelo aktivna je bila mladinska organizacija, ki je organizirala političnoideološko in kulturnoprosvetno izobraževanje.

Anketa, opravljena v tem šolskem letu, je pokazala, da je bil interes staršev za uspeh otrok veliko večji v nižjih kot v višjih razredih.

V šolskem letu 1963/64 je bilo vpisanih v centralni šoli 817 učencev, na podružničnih šolah pa skupaj 231. Skupno torej 1048 učencev. Centralna šola je imela 26 oddelkov, podružnične šole pa skupaj 10. V Ortneku so bili zaradi posledic potresa še vedno nastanjeni otroci iz Makedonije; 17. septembra so predstavili zanimiv kulturni program. Dne 29. septembra se je na šoli prvič praznovali pionirski dan.

Ob 20. obletnici Kočevskega zborja je bila odprta na novo asfaltirana cesta Ljubljana-Kočevje. Svečanostim so 3. oktobra prisostvovali tudi pionirji. Nadaljevalo

23 Isto.

24 Isto.

25 Isto.

se je zbiranje sredstev za pomoč ponesrečencem v Skopju (denar, odpadni papir). Od 26. februarja do 4. marca je izbruhnila epidemija gripe; pouk je odpadel. Maja je bilo tudi več predavanj s politično vsebino, ki so jih vodili občinski funkcionarji. Sledil je sprejem štafete. Zaključek je bil ob dnevu mladosti; praznovanje je popestril šolski izlet ter izdaja zadnje številke Krošnje. Maja so tekmovali tudi za Jurčičevo bralno značko (za učence od 3. do 8. razreda). Dne 31. maja pa je sledila prireditev Pokaži, kaj znaš pod geslom Mladost nas družī.

Ob koncu šolskega leta je bil ustanovljen režijski odbor za gradnjo nove šole, člani so bili: Petek, Debeljak, Vobič, Lovšin in ravnatelj Lavrič. Zaključna konferenca je sklenila, naj bi se učenci iz Kota, Jurjevice in Brež prešolali v Sušje.

V šolskem letu 1964/65 je bilo na centralni šoli vpisanih 822 učencev, na podružnicah Dolenja vas 126, Sušje 82, Grčarice 24 in Velike Poljane 27 učencev. Ob prvi konferenci učiteljskega zbora je šolo zapustil dotedanji ravnatelj Dušan Lavrič, njegovo mesto pa je prevzela Milena Borovac.

Konferenca 20. oktobra je na šoli ustanovila nekatere nove krožke, med drugimi: foto krožek, športni klub, suhorobarski krožek, krožek za ročno delo, likovni in dramski krožek, literarni pa je bil ustanovljen v okviru skupine, ki je izdajala Krošnjo. Ustanovljen je bil zgodovinarski krožek, z delom sta ponovno pričela šahovski krožek in krožek za tuje jezike.

Polletna konferenca je bila 18. januarja. Sklenjeno je bilo, "da visok procent negativno ocenjenih učencev predstavlja veliko gospodarsko škodo, izgubljen čas, trud in denar. Zavedati se moramo, da je poklic učitelja tak, da zahteva mnogo več kot samo znanje s katerim ne opraviš ničesar, če vsak trenutek ne delaš še z močjo svojega prepričanja, svojega človeškega in moralnega lika in z vso močjo svoje osebnosti."²⁶

Šolsko leto 1965/66 naj bi potekalo v smislu gospodarske reforme in samoupravljanja. Posebej je bilo poudarjeno, da se v tem letu začne v Ribnici gradnja nove šole; delo je prevzelo Gradbeno podjetje Gradis Grosuplje.

Na centralni šoli je bilo vpisanih 810 učencev v 25 oddelkih. Na željo delavske univerze je bila oktobra zopet organizirana večerna šola, ki jo je obiskovalo 28 učencev, od katerih jih je letnik uspešno opravilo 23. Na šoli so bile uvedene knjige, in sicer: knjiga roditeljskih sestankov, knjiga suplenc, evidenca o hospitalacijah, knjiga dežurne službe in večerne šole. Novembra je umrl dolgotrajni šolski in okrajni zdravnik g. Oražem.

Svet šole, ki ga je sestavljalo 21 članov, poleg članov kolektiva še predstavniki občinske skupnosti, SZDL, podjetja Inles, staršev, krajevnih skupnosti, DPM ter ZM, je razpravljal o problematiki šol in šolstva v ribniški občini. Glavni problem je bil ukinitvev šol v Grčaricah in na Velikih Poljanah. Julija 1965 se je začela gradnja nove šole.

V šolskem letu 1966/67 je imela centralna šola v Ribnici 25 oddelkov, podružnice v Dolenji vasi 6 oddelkov, v Sušju 4, na Velikih Poljanah en samostojni in en kombinirani oddelek. Učenci iz Grčaric so obiskovali 1., 2., in 3. razred v Dolenji vasi, 4. razred pa v Ribnici, učenci ostalih podružničnih šol so obiskovali pouk od 5. razreda dalje na centralni šoli. Prvič je bili organiziran avtobusni prevoz iz

²⁶ Isto.

oddaljenih krajev (Grčarice, Dolenja vas, Podpoljane, Ortnek, Rakitnica).

Od stanovanjske skupnosti Ribnice je bil pod upravo šole že od 1. aprila 1965 tudi vzgojnovarstveni zavod (vrtec). Oskrboval je 38 varovancev v pritličju bivše deške šole, avgusta 1967 pa se je preselil v dve sobi bivšega učiteljskega stanovanja v isti stavbi.

V tem šolskem letu so bili v Ribnici vpisani 803 učenci v 25 oddelkih (14 dopoldan, 11 popoldan), v podružničnih šolah Dolenja vas 164 učencev v 6 oddelkih (4 dopoldan, 2 popoldan), Sušje 88 učencev v 4 oddelkih (2 dopoldan, 2 popoldan), Velike Poljane 20 učencev v 2 oddelkih s kombiniranim poukom od 8. do 13. ure. Šolski obisk je bil 96%, težave so predstavljali učenci, ki so že napolnili 15 let.

Prvič se v kroniki pojavijo pohvale odličnih učencev po razredih.²⁷ V vsakem razredu je bilo ob koncu leta pohvaljenih določeno število učencev. Pohvaljeni so bili tudi tisti, ki so dosegali posebej vidne uspehe na tekmovanjih (matematika) in za delo v krožkih (OZN, pionirska organizacija, poznavanje prometnih predpisov, nagrajeni spisi na določeno temo, npr. NOB).

Aprila 1967 je bil sprejet Zakon o financiranju vzgoje in izobraževanja v SRS. Določal je ustanovitev temeljnih izobraževalnih skupnosti (TIS) za območje občin in območje republike.

Tudi za šolo je pomenila ukinitvev železniške proge za potniški promet na kočevski progi veliko izgubo, obenem pa tudi nesmisleno dejanje tedanjih odgovornih.

Posebej uspešna je bila bralna značka. Pozdravila sta jo Anton Ingolič in Tone Seliškar. Zaključna slovesnost je bila na Travnici gori, udeležili so se je tudi Kristina Brenkova, France Brenk in Vida Brestova. Pionir B. Bambič je v imenu slovenskih pionirjev tovarišu Titu ob njegovem rojstnem dnevu izročil Kurirčkovo pošto, kar je bilo za ribniško šolo izjemna čast.

Šolski svet je imel 8 sej, na katerih je obravnaval gospodarska, finančna, organizacijska in vzgojna vprašanja šole. Šolska mlečna kuhinja je v tem šolskem letu pripravljala za učence vsak dan 65 kosil in 409 malic.

Novembra so se začele prireditve ob 60-letnici ustanovitve prvega Telovadnega društva v Ribnici, to je Kolesarske čete, iz katere se je razvilo Telovadno društvo Sokol. Obletnico je s svojim prihodom počastil tudi Miro Cerar.

V šolskem letu 1967/68 je bilo na centralni šoli v Ribnici vpisanih 826 učencev v 27 oddelkih (14 dopoldan, 13 popoldan), na podružničnih šolah Dolenja vas 162 učencev v 6 oddelkih (4 dopoldan, 2 popoldan), Sušje 92 učencev v 4 oddelkih (2 dopoldan, 2 popoldan) in Velike Poljane 10 učencev v 2 oddelkih s kombiniranim poukom od 8. do 13. ure. Na šoli je bilo zaposlenih 61 delavcev. Tudi v tem letu se je šola soočala z velikimi finančnimi problemi. Financiranje je od 1. julija 1967 potekalo preko občinske temeljne izobraževalne skupnosti.

Šolske organizacije so opravljale svoje delo po načrtanem planu.

Januarja so potekale priprave na samoprispevek za izgradnjo šol v občini. Samoprispevek so občani plačevali že od leta 1965, vendar zbrana sredstva niso pokrila stroškov. Z zbranimi sredstvi je bila dokončana šola v Ribnici, urejena fasada in dokončana zaključna dela na šoli v Sodražici, zgrajena je bila šola v Loškem Potoku ter telovadnica v Dolenji vasi.

27 Isto.

V šolskem letu 1968/69 je bilo v Ribnici vpisanih 844 učencev v 27 oddelkih, na podružničnih šolah Dolenja vas 147 učencev, Sušje 90 učencev in Velike Poljane 10 učencev.

Pouk je bil do 11. marca 1969 v obeh starih stavbah izmenski, po tem datumu pa se je pričel pouk v novi zgradbi. Za vse razrede v Ribnici je postal enoizmenski. "V stavbi I. (bivša deška šola) so ostali trije 1. in 2. razredi ter VVZ (vrtec). V stavbi II. (bivša meščanska šola) so ostali po trije 3. in 4. razredi. V stavbi III. (nova šola) je bila predmetna stopnja,"²⁸ Na podružničnih šolah je še vedno ostal dvoizmenski pouk. V okviru šole je bil še vedno vrtec s 35 varovanci v dveh oddelkih. S preselitvijo v novo šolo je bila možna uvedba kabinetnega pouka, za to pa je primanjkovalo učil.

Zakon o osnovni šoli, ki je bil sprejet 1. 10. 1959 in je bil podlaga zveznega zakona, je v letih 1965-69 doživel precejšnje spremembe. Poglejmo si najpomembnejše: "Leto 1965 - učenci so imeli pravico do brezplačnega prevoza do 4 km, šolsko leto je moralo imeti najmanj 210, največ pa 220 dni pouka, učenci od 2. do 7. razreda so lahko napredovali, če so bili negativno ocenjeni iz enega predmeta (dobili so ime členarji po 39. členu zakona), napredovati pa niso smeli, če so imeli negativno oceno iz istega predmeta že prejšnje leto. Za te učence je bil obvezen dodatni pouk. Učenci 8. razredov so lahko negativne ocene popravljali z izpitom, ki so ga lahko opravljali do 17. leta kot redni učenci. Šolska obveznost je bila dopolnjena s 15. letom starosti, učenci pa so smeli obiskovati šolo še do 17. leta starosti."²⁹ Učitelji so morali opraviti strokovni izpit po dveh letih, najkasneje po petih. Delovna obveznost je bila 42 ur na teden, v razredu pa največ 24 ur. Učenci od 2. do 4. razreda so lahko napredovali v višji razred, če so bili ocenjeni iz enega predmeta negativno, ne pa, če so bili v dveh zaporednih razredih ocenjeni negativno iz istega predmeta. Učenci od 5. do 7. razreda, ki so bili ocenjeni negativno iz enega ali dveh predmetov, so opravljali popravne izpite iz teh predmetov. Razred so ponavljali učenci 1. razredov ki so bili negativno ocenjeni iz enega ali več predmetov.³⁰

Veljati je začel tudi Zakon o pedagoški službi, ki je postala nadzornosvetovalna in strokovnoporočevalna služba na področju vzgoje in izobraževanja.

Skupščina občine je sprejela odločbo o ustanovitvi posebne osnovne šole v Ribnici, ki jo je obiskovalo 22 učencev iz centralne in 6 iz podružnične Dolenja vas. Prostorji so bili v bivši meščanski šoli.

Šolsko leto 1969/70 se je kot običajno začelo po šolskem koledarju. Na centralni šoli je bilo 12 oddelkov od 1. do 4. razreda s 306 učenci ter 16 oddelkov od 5. do 8. razreda s 517 učenci, na podružničnih šolah Dolenja vas 121 učencev v 5 oddelkih, Sušje 81 učencev v 4 oddelkih (2 dopoldan, 2 popoldan), Velike Poljane 9 učencev v dveh oddelkih s kombiniranim poukom. Razen v Sušju je potekal pouk enoizmensko. V sklopu šole je bil tudi vrtec. Za novince je z 19. marcem 1970 pričela dvakrat na teden delovati mala šola. Vodili so jo razredni učitelji.

Razlika v učnem uspehu med razredno in predmetno stopnjo se je počasi začela zmanjševati, splošni uspeh se je počasi dvigal. Posebej uspešna je bila zopet bralna značka, zanjo je tekmovalo kar 435 učencev. Dejavnosti so bili fotografski,

28 ZAL, Kronika Osnovne šole (1967-1974), 425-5, fasc. št. 2.

29 Isto.

30 Isto.

prometni, recitatorski, šahovski in literarni krožek. Uspešno so delovali tudi krožki za angleški in francoski jezik, prirodoslovni, suhorobarski krožek, folklorna skupina in mladi ribiči. Mladinska organizacija (ZMS) je bila aktivna, enako tudi podmladek Rdečega križa. Klub OZN je na tekmovanju v Ljubljani dosegel 1. mesto, pripravil je tudi razstavo ob obletnici palestinske revolucije.

Ribniška šola je bila izbrana za pregled dejavnosti v republiki. Dobila je maksimalno število točk (medrazredno tekmovanje, dopolnilni pouk, svobodne dejavnosti, organiziranje učencev, šola v okolju, izobraževanje staršev, poklicno usmerjanje, javne prireditve, pedagoška dokumentacija, strokovno izpopolnjevanje, strokovne ekskurzije...). Od možnih 163 točk je dobila 120 točk, kar je bilo največ od osmih pregledanih šol.

Posebna osnovna šola je imela dva oddelka.

Ob praznovanju slovenskega kulturnega praznika je svet šole sklenil, naj se šoli dodeli naziv Osnovna šola dr. France Prešeren Ribnica. To je 6. aprila 1970 potrdila tudi Skupščina občine Ribnica.

V šolskem letu 1970/71 je bil uveden 5-dnevni delovni teden; sobote so postale pouka proste. Na centralni šoli je bilo 28 oddelkov z 837 učenci, podružnične šole Dolenja vas 100 učencev, Sušje 73 in Velike Poljane 9 učencev s kombiniranim poukom. V sklopu šole je bil tudi vrtec, ki je imel 3 skupine z 68 varovanci.

Posebej uspešna je bila bralna značka; 131 učencev je osvojilo Cicibanovo bralno značko, 77 Levstikovo bronasto, 51 Cankarjevo bronasto, 59 Levstikovo srebrno, 42 Cankarjevo srebrno, 37 Levstikovo zlato in 11 Cankarjevo zlato značko. Skupaj torej 408 učencev. Šolske organizacije so delale po predvidenem programu. V Veseli šoli je sodelovalo 126 učencev. V tem šolskem letu so bili za vse učence uvedeni telesnovzgojni kartoni o zmogljivosti učenca.

V šolskem letu 1971/72 je bila v 1. razrede uvedena t. i. moderna matematika. Temeljila je na teoriji množic. Izšla je tudi nova uredba o šolskem koledarju, ki je določala, da traja pouk od 1. septembra do 25. junija, izleti so bili enodnevni, spričevala so se izdajala zadnji dan pouka, spominski dnevi se proslavljajo na dan praznika (zadnjo uro), polletje se je zaključilo 24. januarja, drugo pa pričelo 1. februarja, med dneve pouka so se šteli tudi 4 športni dnevi, učne ekskurzije, dan za šolski izlet ter dan za zdravniški pregled.

Na centralni šoli je bilo skupaj 28 oddelkov z 837 učenci, podružnične šole Dolenja vas 100 učencev, Sušje 73 in Velike Poljane 9 učencev s kombiniranim poukom. V akciji Vesele šole je tekmovalo 272 učencev, dva sta tekmovala na republiškem prvenstvu. V prostovoljnih dejavnostih je sodelovalo kar 73% učencev, ki so delovali v naslednjih krožkih: fotografskem, prometnem, šahovskem, angleškem, suhorobarskem, klubu OZN, meteorološkem, v šolski zadrugi, prirodoslovnem, šolskem športnem društvu, otroškem in mladinskem pevskem zboru, radioamaterskem... Preurejena je bila dvorana TVD Partizan, za kar so občani prispevali enodnevni zaslužek.

V šolskem letu 1972/73 je bilo na centralni šoli v Ribnici 28 oddelkov s 792 učenci, na podružničnih šolah Dolenja vas 107 učencev v štirih oddelkih, Sušje 81 učencev v štirih oddelkih in Velike Poljane 9 učencev s kombiniranim poukom. V sklopu šole je bil tudi vrtec s tremi skupinami in 68 varovanci. Šolski uspeh je bil 98,3%; vzrok je bilo uvajanje novih metod učenja. Na razredni stopnji je bil pouk organiziran tako, "da je dosegel stopnjo, da mora ponavljati le tisti učenec, ki

duševno res ni sposoben za šolo. Posebej je bil organiziran dodatni pouk slabšim učencem. V zadnjih desetih letih se je uspeh dvignil za dobrih 20%. Pred devetimi leti je ponavljalo kar 224 učencev v tem letu pa le 19. Na razredni stopnji se je uspeh dvignil za 11,3%, na predmetni pa skoraj 40%. Razlika med obema stopnjama je bila kar 20%, v tem letu pa le 1,2%.”³¹

Ponovno je bil uveden seznam učencev, ki so bili na koncu leta pohvaljeni za odličen uspeh, delo v kolektivu, pri krožkih... ”Ponovno se je začela pisati Nova zlata knjiga ribniških odličnjakov, kamor so bili zapisani učenci, ki so bili vseh osem let odlični, ter učenci, ki so dosegli izredne uspehe na izvenšolskih področjih, o čemer je vsako leto posebej sklepal učiteljski zbor. Odličnjaki so prejeli naziv ‘Odličnjak - Levstikovec’.”³² Šolska kuhinja, ki je pripravljala 628 malic in 130 kosil, je delovala v neustreznih in slabo opremljenih prostorih. Posebej je bila uspešna bralna značka; tekmovalo je 431 učencev; zaključek je bil 25. maja.

V šolskem letu 1973/74, ki se je pričelo 3. septembra, je bilo na centralni šoli v Ribnici 28 oddelkov s 794 učenci, na podružničnih šolah Dolenja vas 109 učencev v štirih oddelkih, Sušje 89 učencev v štirih oddelkih in Velike Poljane 6 učencev s kombiniranim poukom. Šola je imela torej 998 učencev. V njenem sklopu je bil tudi vrtec. Delovale so 3 skupine s 70 varovanci. Skupaj je bilo na šoli zaposlenih 68 oseb, od tega 3 vodilni delavci, 45 učnovzgojnega osebja in 18 administrativnih delavcev.

Uvedena sta bila nov predmetnik in učni načrt, ki ju je pripravil in izdal Zavod za šolstvo. Reforme so bile posledica sprememb in dopolnitev o posameznih vedah, učni tehnologiji, novih spoznanjih, pomenu vzgoje in izobraževanja ter njuni funkciji v družbenem razvoju.

Prvič je bil organiziran oddelek podaljšanega bivanja (od 11.30 do 16.30). V obšolski dejavnosti je zopet igrala glavno vlogo bralna značka; tekmovalo je 518 učencev, zaključek je bil 25. maja v domu TVD. Tudi Vesela šola je močno razgibala delo učencev; sodelovalo jih je kar 298. Šolske organizacije so delale po predvidenem programu. Uspešno so delovale ZMS, klub OZN in pionirska organizacija. Mladinski Rdeči križ je organiziral tečaj prve pomoči, ob občinskem prazniku obiskal bolnike... Organizirali so skupne roditeljske sestanke za celo šolo, 3-4-krat na leto pa so imeli razredniki s starši posebne sestanke. Šolska knjižnica je dobila 1.537 novih knjig (skupaj je imel fond 9.761 enot), Dolenja vas 171 novih (skupaj 2.371), Sušje 87 (skupaj 1.940).

Zavod za šolstvo je v tem letu izdal ”seznam potrebščin, ki jih morajo učenci nositi v šolo, nekateri učitelji so namreč zahtevali preveč, šolske torbe so bile pretežke.”³³ Omenjeni seznam so z veseljem sprejeli tudi učenci.

Sam sem bil v tem šolskem letu osmošolec in čeprav je od tega minilo že 25 let, sem z veseljem sprejel to spremembo.

S tem šolskim letom tudi končujem svoj referat (povzetek). Veliko lepih pa tudi nekaj neprijetnih spominov me veže na leta 1966-1974, ki sem jih preživel na ribniški osnovni šoli. Danes, ko pregledujem šolski arhiv, pa se kljub vsemu utrinjajo predvsem tiste zvezde, ki so bile prijetne.

31 Isto.

32 Isto.

33 Isto.

Polonca RIGLER

ORIS TELESNE KULTURE V RIBNICI OD ZAČETKOV DO LETA 1980

Telesno kulturo v Ribnici je po obdobjih od leta 1899 do leta 1966 obdelal Franc Levstek. V tem orisu je za vsako obdobje posebej čutili politični sistem, tako da se zdi, da je bila telovadba v vseh obdobjih tudi nekakšen politični odraz družbenih dogajanj in da so bili člani telovadnega društva vedno podvrženi političnemu sistemu.

Za obdobje od leta 1962 do leta 1984 so o telesni kulturi v Ribnici shranjene v Zgodovinskem arhivu Ljubljana štiri škatle arhivskega gradiva. Zajemajo statute telesnokulturnih društev, zapisnike sej, občnih zborov, razna finančna poročila, statistična poročila osnovnih organizacij za telesno kulturo v posameznem letu, delovodnik, poročila za posamezna obdobja, gospodarska poročila, programe dela, dokumentacijo in zapisnike sej odbora za izgraditev športnega centra Ribnica in Dolenja vas.

V obdobju od leta 1964-1984 so v občini Ribnica delovala naslednja telovadna društva in klubi: Partizan Ribnica, Partizan Sodražica, Partizan Ortnek, Velike Poljane, Partizan Loški Potok, Partizan Dolenja vas, Partizan Grčarice, Šolsko športno društvo Ribnica, Šolsko športno društvo Sodražica, Kegljaški klub Ribnica, Občinski strelski odbor, Ribiška družina Ribnica, Zveza tabornikov Veseli Ribničan Ribnica, Jamarski klub Ribnica, Šahovska sekcija Ribnica, od leta 1965 Šahovsko društvo. Vsa so bila združena v Občinsko zvezo za telesno kulturo Ribnica.

Obdobje od ustanovitve do prve svetovne vojne

Organizirana društvena dejavnost v Ribnici ima svoje začetke že okoli leta 1830, ko je delovalo v Ribnici Ribniško strelsko društvo "Schuetzbund von Reifnitz". Njegov program praktično ni bila telesna vzgoja, temveč je bilo streljanje le pretveza za razne nedeljske prireditve, vrtno zabave ter parade društva ob tedanjih cerkvenih in državnih praznikih. Torej je imelo to društvo pomembno vlogo pri druženju ljudi in medsebojnem povezovanju. Ker o tem ni nobenega pisnega vira, tega društva ne moremo smatrati za začetnika telesne kulture v Ribnici.

V devetdesetih letih 19. stoletja zasledimo že posamezne poskuse telesno-vzgojne dejavnosti in športa v Ribnici, ko se posamezniki vključujejo v ljubljanska športna društva. Eden takih je bil Franc Križman, član tedanje ljubljanske Ilirije, njen tekmovalec in kasnejši organizator športnega kolesarstva v Ribniški dolini.

Leta 1899 je bilo osnovano kolesarsko društvo v Ribnici; imenovalo se je "Klub slovenskih biciklistov Ribniške doline". Društvo je bilo 16. maja 1900 potrjeno pri okrajni krajevni deželni vladi. Imel je 41 članov. Prirejali so izlete ob nedeljah v Ortnek, Velike Lašče, k Sveti Trojici (danes Nova vas), v Sodražico in drugam, kjer so se velikokrat "imenitno" imeli. Prirejali so kolesarske veselice in različne zabave.

Če je kateri od članov umrl, je dobil od kluba venec. Ko je bilo 1906 ustanovljeno sokolsko društvo, so klubovo premoženje porabili za nakup telovadnega orodja. Potem so klub kolesarjev razpustili. Ribniški kolesarji so prirejali tekme doma, udeleževali pa so se jih tudi drugod po Kranjskem in Primorskem. Znani kolesarji so bili Franc Križman, France Ilc-Antonovec, Avgust Juvanc, Nata Klinar. Znani so bili po tem, da so prevozili klanec Boncar brez oddiha, kar je bilo za tedanjo tehnično stopnjo koles velik uspeh in velika vzdržljivost. Kakšnih zmogljivosti so bili zmožni kolesarji dokazuje stava med Francem Križmanom in Jurijem Pickom iz Ribnice. Stavila sta, kdo bo prej v Strugah Pri Cerkvi. Jurij Picek je šel peš preko Stelnikov, Male Gore proti Strugam, Križman pa se je istočasno odpeljal s kolesom mimo Ortneka, Velikih Lašč, Rašice, Vidma v Struge. Ko je Picek ves zasopljen 'primahal' v Struge, ga je Križman že čakal čil in svež na klopici pod vaško lipo.

Klub slovenskih biciklistov Ribniške doline je bil nekakšen predhodnik in po svojih organizacijsko izkušenih članih ustvarjalec pogojev za ustanovitev kasnejšega društva Ribniškega sokola.

Leta 1905 je bila v Ljubljani ustanovljena osrednja zveza telovadnih društev "Slovenska sokolska zveza" za območje celotne Slovenije, torej takratne Kranjske, Štajerske, Koroške, Primorske. Z ustanovitvijo osrednjega telovadnega foruma je pričelo vidno naraščati število telovadnih društev. V to razdobje spada tudi ustanovitev "Ribniškega sokola", ki je bilo jubilejno petindvajseto po vrsti.

V malem trgu Ribnica so se začele priprave na ustanovitev telovadnega društva. Pobudniki so bili zdravnik dr. Anton Šifrer, gostilničar Andrej Podboj, tajnik posojilnice Ivan Arko, grajščinski uslužbenec Bogomil Fišer, brivski mojster Avgust Juvanc, zemljiškoknjižni oficial Anton Špende in še mnogi drugi, predvsem člani Kluba slovenskih biciklistov Ribniške doline. Iz okoliških krajev pa so bili "sotrudniki" za ustanovitev telovadnega društva še posestnik in takratni župan v Loškem Potoku Ivan Rus, dolenjevaški župan Nace Merhar, ustanovitelj slovenskega gasilstva in posestnik Ivan Rus iz Brež, po domače Žagin Johan. V Sodražici so sodelovali Fran Fajdiga st., Evgen Ivanc st. in drugi.

Da se je za ustanovitev Sokola zavzela skoraj vsa ribniška okolica, ni povsem slučajno. Gospodarska, kulturna in napredna politična dejavnost je povezovala dobršen del življa Ribniške doline. Najvidneje se je to opazilo na vseh slovenskih kulturnih prireditvah v enem ali drugem delu doline. Še prav posebno se je povezava opazala med gospodarskimi središči Ribnico, Sodražico, Loškim Potokom ter zelo majhno skupino zavednih Slovencev v mestu Kočevje. Pozitivna vloga sokolske organizacije se je čutila v vzbujanju narodne zavesti in v delu, ki ga je napravila pri telesni vzgoji.

V časopisu Slovenski narod je 15. novembra 1906 izšel poziv: "Ribniški sokol ima svoj ustanovni občni shod v soboto, 8. decembra 1906, ob treh popoldne, v prostorih brata Andreja Podboja. Zvečer istega dne priredi "Čitalnica" v Arkotovi dvorani igro Cigani v korist ribniškega sokola. Na mnogobrojni obisk!" Na napovedani dan so se začeli zbirati ob 3. uri popoldne napredni trški možje in žene v gostilni pri Cenetu. Skupno se jih je zbralo 60 in tako se je pričel ustanovni občni zbor prvega telovadnega društva na zahodu Dolenjske. Slovensko sokolsko zvezo je predstavljal na zboru dr. Ravnihar iz Ljubljane. Iz otvoritvenega govora je bilo razvidno, da so se na ustanovitev društva temeljito pripravili. Imeli so že kupljeno orodje tvrdke Vindyš iz Prage. Nabiralna akcija jim je prinesla 226 kron in 88 vina-

rjev. Največ je nabrala Anka Podboj. Napredna posojilnica je društvu posodila 350 kron in tako so imeli že v naprej najnujnejša sredstva za uspešno vodenje društva. Na občnem zboru so v vodstvo društva izvolili sledeče člane: starosta dr. Anton Šifrer, podstarosta France Burgar, tajnik Anton Špende, blagajnik Dore Betriani, načelnik Avgust Juvanc in odborniki Ivan Arko st., Andrej Podboj, Ivan Lovšin ml., Filip Rus in Anton Češarek. Sklenili so, da bo članarina 50 vinarjev na mesec.

Tako je bilo ustanovljeno društvo, ki je resno poprijelo za delo in dalo trdne temelje vsem kasnejšim odborom in vodnikom vse do danes. S telovadbo so pričeli pri Pakiževi hiši na dvorišču, vendar je bilo tu premalo prostora. Ko je bila pri Andreju Podboju sezidana dvorana, je pravzaprav telovadba šele zaživela. Imeli so tudi zasilno telovadišče na občinskem prostoru na Mlaki. Vsako leto so imeli letni javni nastop, v vseh krajih pa so sodelovali tudi na pomembnih zletih. Že naslednjega leta so se udeležili vsesokolskega zleta v Pragi. Vrnili so se zelo navdušeni.

Pomemben dan za društvo je bil 8. september 1907, ko je bil ob razvitju društvenega prapora prvi javni nastop. Na trgu je bil svečano razvit prapor, ki mu je botrovala Štefanija Šifrer. Ribniški prapor je bil razvit kot prvi, ki ga ni blagoslovila cerkev.

Velik uspeh Sokola je v letu 1909 ustanovitev odsekov v Sodražici, Velikih Laščah, v Kočevju pa pripravljalnega odbora za ustanovitev Sokola. Telovadci so pridno vadili, skrbeli pa so tudi za naraščaj. Na zletu župe 1. junija 1910 v Ljubljani so na tekmah z obema vrstama dosegli prvo in drugo mesto. Jeseni istega leta so bile prve medzletne tekme Slovenske sokolske zveze. Na njih je ribniška vrsta članov v nižjem oddelku dosegla prvo mesto, medtem ko sta posameznika Vilko Oražem in Vili Pisansky v skupni oceni dosegla peto mesto med 75 tekmovalci. V tem letu so pomagali ustanoviti Sokol v Kočevju, ki pa so mu nasprotovali Kočevjarji.

Leta 1911 je bil drugi župni zlet v Kamniku. Tudi tukaj je Stanko Oražem dosegel zavidljivo drugo mesto, vrsta članov pa je v prostih vajah dosegla prvo mesto. Velika skupina telovadcev in članov se je leta 1912 udeležila prvega vsesokolskega zleta v Pragi. Na tekmah posameznikov je Vilko Oražem dosegel 53. mesto Vili Pisansky pa 55. mesto, kar je bil izjemen uspeh, če upoštevamo, da je tekmovalo preko 2000 tekmovalcev iz vseh slovanskih zvez.

Leta 1913 je bil v Ribnici tretji župni zlet, ki je bil nadvse lepo pripravljen in dobro obiskan. To je bil tudi zadnji javni nastop pred prvo svetovno vojno. Leta 1914 bi moral biti 26. julija v Sodražici javni nastop Sokola, vendar ga je preprečila splošna mobilizacija. O tem v svojem dnevniku piše dolgoletni zavzeti prosvetni delavec Pepe Ivanc iz Sodražice: "Napoved o bližajočem se viharju se je uresničila v noči med 25. in 26. julijem. Isto nedeljo bi moral imeti svoj javni nastop odsek Sodražica, na katerega se je prav skrbno pripravljal. Posebno je bila živahna zadnja noč na Fajdigovem dvorišču, kjer naj bi bil nastop. Sodražica je bila vsa v mlajih in narodnih zastavah. Bratje so zaključevali zadnja dela s pripravami, ko je prišla vest o splošni mobilizaciji in vojni napovedi proti Srbiji. Oblastveni kurirji so prihajali drug za drugim z lepaki o vojni napovedi in mobilizaciji. Odstranili smo številne narodne zastave, kar nas je bilo mlajših, starejši pa so odšli še isto noč na odrejena mesta. Tako so se srečali z brati iz Ribnice in Velikih Lašč po čisto drugi poti, kot so jo predvideli sami še prejšnji večer. Na mesto na javni nastop v slavnostnem kroju s kovčkom, se na žalost marsikateri ni vrnil nikdar več."

Tako je ribniški sokol zaključil prvo obdobje svojega delovanja, ki je bilo izred-

no bogato in je dalo osnovo vsem, ki še danes črpajo iz teh tradicij v marsikaterem vprašanju sodobne telesne vzgoje. Tudi med vojno niso mirovali. Mlajši člani, ki so še ostali doma, so tvegali marsikaj, da so rešili telovadno orodje, prapore, kroje, knjižice in drugo. Onim, ki so bili na ruski fronti, pa je bila glavna skrb, kako bi dezertirali. To je uspelo dr. Janezu Oražmu, ki je bil takrat še študent medicine, Fonzeju Završniku in članu odseka Evgenu Ivancu iz Sodražice. Da napredna sokolska misel v tej težki, mračni dobi ni ugasnila, gre velika zahvala tudi članicam ribniškega sokola.

V času prve svetovne vojne

Čeprav je društvo med prvo svetovno vojno navidezno prenehalo delovati, temu vendarle ni bilo tako. Oblasti so sicer zaplenile društveno telovadnico in jo uporabljale za razne druge namene. Najprej je bila v njej bolnišnica, kasneje spalnica in shajališče vojaških enot vseh mogočih avstroogrskih narodnosti.

Mlajši člani, ki so ostali doma, so iz velike narodne zavesti tvegali marsikaj, da so rešili imovino društva, društveni prapor, arhiv, telovadno orodje, slavnostne kroje in drugo. Vse so varno skrili in shranili, tako da so društvo in njegovi odseki po končani vojni lahko takoj pričeli z nemotenim delom, toda pod bistveno spremenjenimi pogoji. Tudi starejši člani, ki so ostali doma, so imeli stalno sestanke z mlajšimi in jih vzpodbujali ter navduševali za delo, naperjeno proti Avstriji, ki je bila že na koncu svojih moči in blizu propada. Bili so tudi v stalnih stikih s člani društva, ki so bili razpršeni po skoraj vseh avstrijskih bojiščih. Vidnejši člani ribniškega društva so dezertirali k Rusom, tako dr. Janez Oražem, takrat še študent medicine, Fonze Završnik, član sodraškega odseka Evgen Ivanc in še drugi.

Tiho so nadaljevali sokolsko delo tisti, ki so ostali doma. Dr. Anton Siferer predvsem na službenih obhodih kot zdravnik, Anton Mejač kot predsednik sodišča, Ivan Arko st., Andrej Podboj, Ernest Kobler, Janez Petek, Matevž Šmalc, Marko Burgar in vsi ostali, ki so vsak po svojih močeh pri vsakodnevnem stiku z ljudmi društvu doprinesli svoj delež. Sokolska organizacija se je razvijala prvenstveno zaradi nacionalnega zanosa. V cesarski Avstriji že ob ustanovitvi ni bila zaželjena in so jo zato ob izbruhu vojne preganjali. Mnogi člani društva so bili označeni kot politično nezanesljivi in so jih kot take policijsko nadzorovali. Le veliko samopomoči med člani društva je pripisati, da ni prišlo do večjih nesreč.

V prvi svetovni vojni je ribniški sokol izgubil pet svojih članov, in sicer: Josipa Arka, Franca Jančarja, Jožeta Pelca, Jožeta Petka, Vlada Podboja. Njihov spomin je društvo počastilo s posebno prireditvijo z naslovom: Grobovi tulijo.

V času med svetovnjima vojnama

To obdobje bi morali razdeliti v dva dela, in sicer prvega od leta 1919 do leta 1929 - iskanje novih ciljev in približevanje državnemu vodstvu ter drugega od leta 1929 do leta 1941 - poddržavljanje sokolske organizacije prirojeno novim razmeram v Kraljevini Jugoslaviji, nagibajoč se k unitarizmu. S časoma se je razvijala, del v desno, strogo nacionalno reakcionarno smer (Orjuna), del v levo, ki jo bomo kasneje imenovali kar smer mladih.

V Ribnici, Sodražici in Velikih Laščah se je že takoj v začetku leta 1919 obnovila

telesnovzgojna dejavnost, predvsem v Sokolskem društvu in njegovih odsekih ter delno v orlovskih društvih v vseh krajih. O teh ni ohranjena nobena dokumentacija.

Z redno vadbo je Sokol pričel v telovadnici pri Cenetu, v Sodražici pa pri Evghenu Ivancu. Na obnovitvenem občnem zboru je bilo ribniško vodstvo poverjeno sledečim članom: starosta dr. Anton Šifrer, tajnik Rudi Pirker, načelnik Ivan Arko ml., podnačelnik Ivan Podboj, načelnica Anica Klun in sedem odbornikov. Članov društva je bilo 170, telovadcev 15, vodnikov 5, naraščaja 32, članic 43, telovadk 10, ženskega naraščaja 36, članov v krojih 26. Število članov je upadlo, predvsem žensk. Ohranilo se je vse telovadno orodje, društveni prapor in ves društveni arhiv.

Že v prvem letu se je odvijal V. zlet Sokolske župe v Ljubljani, 15. avgusta 1919 v Kočevju in 7. septembra zlet Dolenjskega sokolskega okrožja v Ribnici. Bile so župne tekme in javni nastop. Ravno na zletu v Kočevju so v sokolskem tekmovanju pričeli uvajati vsestranskost. Poročevalec v Sokolu navaja, da je bila taka tekma nekaj novega, ker se v metanju kopja in diska doslej v naših društvih še ni tekmovalo. Za te tekme se je vnelo veliko zanimanje. Pod vodstvom Ivana Arka je delovala mlada članska vrsta ribniškega društva.

Na okrožnem zletu v Ribnici so tekmovali člani in članice posamezno, kot na omenjenem župnem zletu. V srednjem razredu je bil prvi Ivan Arko ml. s 100% doseženih točk, v nižjem razredu Stane Podboj s 97% in članica Cirila Črnko s 97% doseženih točk. Vsi trije so bili iz ribniškega društva. Prvič odkar je bilo društvo leta 1906 ustanovljeno je tekmovalo tudi 8 članic. Zato je ta zlet zelo pomemben. Razširilo se je telovadno življenje in telovadnica pri Cenetu je postala premajhna, zato je bilo potrebno misliti na drugo. Že leta 1908 je bil ustanovljen odbor za zidavo društvenega doma, ki mu je načeloval Ivan Arko st. Do leta 1919 je bilo nabranih 3.000 kron. V tem letu pa se je zvišala glavnica na 17.000 kron.

Društveni odseki v Sodražici in Velikih Laščah so se osamosvojili in od tedaj dalje se je govorilo o treh sokolskih društvih, ki so bila v Ribnici, Sodražici in v Velikih Laščah. Tudi po njihovi osamosvojitvi se je društvo udeleževalo vseh zletov. V društvu se je vadilo vsestransko in vestno in tako so telovadci nizali uspeh za uspehom.

Na VI. zletu župe v Ljubljani, v Štepanji vasi, 8. avgusta 1920, je dosegla članska vrsta 3. mesto, član Ivan Arko pa 2. mesto. Dne 9. junija je bil ustanovni občni zbor v Dolenji vasi, ki ga je vodil dr. Šifrer. Ravnatelj tedanje meščanske šole v Ribnici Anton Mavrič je imel predavanje o sokolstvu. V odbor so bili izvoljeni: podstarosta Anton Klun, tajnik Franc Mrhar in načelnik Josip Henigman. V odsek se je takoj včlanilo 32 članov in 4 članice.

Na VII. zletu župe v Trnovem je ribniška vrsta dosegla I. mesto s 460 točkami, članice pod vodstvom Anice Klun pa 3. mesto s 343 točkami. Vestno so se pripravljali na I. jugoslovanski vsesokolski zlet v Ljubljani, ki je bil leta 1922. Tega zleta se je društvo udeležilo v rekordnem številu. Člani so dosegli svoj vrhunec in 2. mesto v srednjem razredu ter prejeli zelen lovorjev venec z narodno trobojnico. Ženski naraščaj je dosegel 23. mesto, članice pod vodstvom Tončke Šifrer pa 7. mesto z 254 točkami. Takšnih rezultatov ribniški telovadci v zveznem merilu niso dosegli nikoli več.

Življenje društev se je nato ustalilo in je prišlo v normalen tok. Razni društveni

mejniki so bili občni zbor, manjše osebne spremembe v upravnih odborih in načelstvih. Telovadnico so premestili v meščansko šolo, okrepili delovanje prosvetnih oddelkov, ustanovili sokolsko godbo, razvili naraščajski prapor in drugo.

Tudi v Dolenji vasi se je pridno telovadili, odsek se je udeleževal vseh zletov v sestavi ribniškega društva. V upravi društva je postal podstarosta Josip Henigman, tajnik Anton Faganeli in načelnik Julijan Ozimek, kasneje pa zopet tajnik Franc Mrhar. Po letu 1924 je tudi to društvo začelo životariti kot vsa ostala društva. Društva so začela iskati nove vsebine dela, vendar je bilo to še prezgodaj.

Z uvedbo šestojanuarske diktature leta 1929 je dobilo sokolstvo nekakšen monopol nad telesno in celo predvojaško vzgojo v državi. Čeprav je postal Sokol državna institucija pod direktnim vodstvom kraljevega dvora in čeprav so člani uživali dovolj velike ugodnosti pri služenju kadrovskega roka, vendarle ni opaziti nikakršnega upadanja vpisovanja v društvo. Vsi, ki so čutili potrebo po telesni vzgoji, so ostali še nadalje v društvu. Ravno ti mladi so se pozneje odzvali klicu komunistične partije in vstopili v partizanske vrste.

Leta 1930 so se vsa društva pripravljala na vsejugoslovanski zlet v Beogradu. Ribničani so se ga udeležili v velikem številu. Na zveznih tekmah je vrsta članov ribniškega sokola dosegla 9. mesto, posameznik Andrej Arko pa 15. mesto. Iz društva Dolenja vas so se zleta udeležili 4 člani, iz Sodražice pa 10 članov.

V tem letu je sodraško društvo ustanovilo svoj sokolski odsek na Velikih Poljanah. Ustanovni občni zbor je bil 28. septembra 1930. Za starosto so izvolili Janka Pirnata st., za načelnika pa Vinka Pirnata ml.

Velik uspeh je ribniško društvo doživelo leta 1932, ko je odprlo svoj lastni društveni telovadni dom. Načrte je izdelal France Arko, zidal pa ga je gradbeni mojster Alojzij Hren iz Dolenje vasi. To leto je bilo proglašeno za Tyršovo leto ob 100-letnici njegovega rojstva. Društva so to proslavljala z raznimi prireditvami, zleti in javnimi nastopi. Udeležili so se tudi vsesokolskega zleta v Pragi.

Dne 24. julija 1932 je društvo v Dolenji vasi na javnem nastopu razvilo svoj članski prapor, ki so ga izdelale članice Karolina Henigman, Majda Vončina-Frank in Nežka Nadler. Dne 30. aprila 1933 je delavno sodraško društvo ustanovilo svoj drugi sokolski odsek v Loškem Potoku z Ivanom Rusom kot starosto.

Za zelo važen dogodek moramo šteti ustanovitev ribniške sokolske godbe, ki je bila ustanovljena leta 1926, vendar je bila za javne nastope usposobljena šela leta 1928. Godbo je 4 neumorno vodil Milana Juvanc st. Njeno najbolj plodno obdobje je bilo med letoma 1930-1941, ko je štela celo 36 godbenikov.

S tem je bil proces širjenja in rasti sokolskih društev ter s tem približevanja telesne kulture ljudstvu nekako zaključen. Sodraško društvo je 17. julija 1934 proslavilo 25-letnico svojega obstoja in dela. O tem je pisal prosvetni delavec Jože Ivanc. Leta 1936 je ribniško društvo proslavilo svojo tridesetletnico obstoja in dela z velikim javnim nastopom in drugimi kulturnimi prireditvami.

Vse to je bežen pregled razvoja telesne kulture v Ribniški dolini. Omenimo naj vsaj nekaj tovarišev, ki so v tem času vodili društvo: starosta dr. Anton Šifrer, dr. Janez Oražem, Jože Ančik, Ivan Arko mlajši in Filip Peterlin. Načelniki pa: Ivan Arko ml., Tone Oražem, Janez Debeljak, Andrej Arko, Jože Arko, Jože Drčar in France Bregar ter načelnice Anica Klun, Ana Križman, Marija Podboj, Tončka Šifrer in Marica Zalar.

Med drugo svetovno vojno

Druga svetovna vojna je s svojo krutostjo posegla tudi v Ribniško dolino. Večina članov se je pridružila osvobodilnemu gibanju v partizanskih enotah. Veliko jih je bilo zaprtih po taboriščih v Italiji in Nemčiji. Ustanovnega sestanka OF pri Prajerju v Ribnici se je udeležilo v glavnem članstvo sokolske organizacije, ki se je leta 1936 razbilo na levo in desno krilo Sokola. Zato je lahko jasno, zakaj so se vsi člani Sokola pridružili komunistični partiji in partizanskim vrstam. Ustanovljena Ribniška četa je štela 8 borcev, od tega 7 članov Sokola. Lahko trdimo, da je v Ribniški dolini sodelovalo v boju 99% članov sokolskih organizacij in ravno Sokoli so bili prvi, ki so dajali vzgled in se pridružili osvobodilni borbi.

Najtežje obdobje v zgodovini razvoja telesne kulture v Ribniški dolini se končuje s pečatom narodne zavesti, zavesti, da bodočnost pripada delavskemu razredu, ki jo je sokolstvo našlo tudi v Ribniški dolini.

Obdobje od leta 1945 do 1964

Po končani drugi svetovni vojni je bil splošni položaj precej drugačen, kakor po prvi svetovni vojni. Vasi so bile porušene, domačije gospodarsko uničene in povsem jasno je, da v prvih dneh ni bilo moč misliti na oživitve telesnovzgojnih društev. Bivši sokolski dom v Ribnici je bil opustošen. Telovadno orodje je bilo raznešeno, inventar in arhiv sta bila uničena. Kar so člani poskrili po domovih, je prišlo zaradi hišnih preiskav kmalu na dan. Zaplenjena sta bila tudi oba društvena prapora, članski in naraščajski, medtem ko so jih v Sodražici, Dolenji vasi in Velikih Laščah uspeli ohraniti.

Kljub vsem težavam se v Ribnici niso držali križem rok. Že proti koncu leta 1945 so ustanovili društvo Prosveta, ki si je zadalo nalogo, da s prostovoljnimi delom in lokalnimi sredstvi obnovi in usposobi sokolski dom. Dom so tako za silo obnovili in ga preimenovali v mladinski dom. Kot tak je prišel v vsesplošno uporabo. V njem so bile družabne prireditve, politične manifestacije in sestanki, tako da na kako telovadbo sploh ni bilo misliti, niti niso bili dani kakršnikoli pogoji zanjo.

Za nadaljnji razvoj telesne kulture je bil pomemben Zbor slovenskega sokolstva, ki je zasedal v Ljubljani 8. julija 1945. Na njem je sokolstvo ovrednotilo svoje delo med okupacijo in na katerem so bile podane smernice za bodoči razvoj. Zbor delegatov slovenskega sokolstva se je pridružil Zvezi mladine Slovenije in Strokovni zvezi delavcev in nameščencev v skrbi za enotno telesno vzgojo slovenskega naroda. Priporočili so, naj vse naprave slovenskega sokolstva služijo tistim namenom, za katere so bile zgrajene in pridobljene.

Leta 1947 je bilo ustanovljeno Fizkulturno društvo, ki naj bi obnovilo telesno-kulturno dejavnost v Ribniški dolini. Za predsednika je bil izvoljen Jože Ančnik, ki ga je nato zamenjal Danilo Divjak, tajnik je postal Franjo Kralj, načelnik Danilo Divjak in načelnica Milka Jordan. Čeprav so imeli zelo revne pogoje za vadbo, posebno je primanjkovalo strokovnih kadrov, jim je vendarle uspelo organizirati javni nastop, na katerem je sodelovalo preko 100 telovadcev. Na razvoj j telovadbe je slabo vplivalo tudi stalno spreminjanje in nenehno iskanje novih smeri v telesni kulturi.

Leta 1948 in 1949 je v preimenovano društvo prišlo več discipline, reda in telovadnega duha, ko je prevzel predsedstvo Janez Debeljak, stari prekaljeni telovadec in tekmovalec. Vzgaljal je svoje mlade pomočnike, posebno načelnika Emila Pakiža in vse ostale. Društvo je začelo vidneje razvijati množičnost šele z ustanovitvijo TVD Partizan, ki mu je leta 1952 predsedoval Štefan Lovšin s sodelavci Edom Kržetom, Rudolfom Petričem, Marjanom Grilom, Elo Kržan, Janezom Petkom, Mileno Ilc, Antonom Debeljakom in ostalimi odborniki. Možnost razvoja je bila tudi v tem, da je društvo zopet prevzelo v upravljanje svoj dom. Sicer je bilo veliko težav in nerazumevanja, vendar končno so vsi uvideli, da naj dom služi stvari, za katero je bil zgrajen. Prirejali so redne letne nastope in telovadne akademije, sodelovali so na raznih proslavah in drugo. Ko se je razšlo SKUD, so v Partizanu zopet ustanovili dramsko sekcijo, pevski zbor, skratka, vsa kulturno-prosvetna dejavnost se je odvijala v Partizanu in jo je vestno vodila Ivanka Šmalc.

Velik napredek je naredilo društvo leta 1954. Krog vaditeljev se je razširil. Za delo so poprijeli Maks Drobnič, Polona Vani, Tončka Arko, Jože Tekavec in še nekateri. Na republiškem zletu v Ljubljani so nastopili z 200 telovadci. Z enakim številom so naslednje leto obiskali zlet v Kopru, na okrajnem zletu v Kočevju pa so nastopili celo s 346 udeleženci. Ko so bila v telovadnici in z denarno pomočjo Partizana Slovenije, okraja Kočevje in domače občine izvršena nujna popravila, je nastopila precejšnja prelomnica. V telovadnici zopet najdemo Elo Kržan, Mileno Abrahamsberg, Maksa Drobniča, Ančko Gojanovič, Marijo Podboj ter ostale vodnike, v upravnem odboru pa Antona Faganelija in tajnika Franca Levsteka ter ostale odbornike. V vseh oddelkih so začele delovati razne panoge kot so odbojka, nogomet, rokomet, tenis, atletika, smučanje in ostalo. Tako je bilo društvo tudi organizacijsko pripravljeno na 50. obletnico telesne kulture v Ribniški dolini.

Vse priprave so bile v polnem teku, stadion s pomočjo občinskega odbora in posebnim prizadevanjem njegovega predsednika Selška in tajnika Koširja je bil skoraj zgrajen, plakati, zletni znaki, jubilejna brošura, vse je bilo torej gotovo, ko so bile 14 dni pred pričetkom okrajni zlet Partizana in vse slavnosti odpovedane, ker je bilo zbiranje otrok zaradi epidemije otroške paralize prepovedano. Zaradi tega je bila proslava skrčena samo na akademijo.

Tudi ostala društva v naši dolini so bila v tem obdobju zelo aktivna, posebno Partizan Sodražica s predsednikom Franom Fajdigo in tajnikom Petričem, ter Partizan Loški Potok in Velike Poljane. Le Partizan v Dolenji vasi se ni mogel prebuditi k življenju.

Vsa društva je v naši dolini vodila okrajna zveza Partizan v Kočevju, s predsednikom Antonom Čukom in načelnikom Andrejem Arkom. Po ukinitvi kočevskega okraja je društvo delalo nekaj časa samo, dokler se niso leta 1960 ustanovile zveze za telesno kulturo, ki so društva zopet povezovala v celoto ter jih tudi materialno podpirala. Še nadalje so prirejali letne nastope in telovadno akademijo. V upravnih odborih je nastopilo zopet nekaj sprememb, tako je predsedstvo v Ribnici prevzel France Debeljak, v Sodražici pa Vence Drobnič. Zaradi začetne nedelavnosti ali zaradi neiznajdljivosti občinske zveze je delo v društvih začelo upadati. Gojili so samo še posamezne panoge, v Ribnici rokomet, ki je dosegal zavidljivo kakovost, v Sodražici namizni tenis in zimski šport, enako tudi v Loškem Potoku, Partizan na Velikih Poljanah pa so morali celo ukiniti, ker ni bilo nikogar, ki bi ga vodil. Proslave je morala organizirati zveza, ker nobeno društvo ni bilo sposobno

prevzeti organizacije. Posebna zahvala pri razvoju telesne kulture v Ribniški dolini gre Andreju Arku za vso njegovo skrb in mentorstvo. Posebnega pomena pa sta trudi delo in vloga Ele Kržan.

Obdobje od leta 1964 do 1980

Občinska zveza za telesno kulturo je bila ustanovljena leta 1960, njen prvi predsednik je bil Franc Klun, tajnik Jože Babnik. Na drugi konferenci so izvolili za predsednika Danila Divjaka, za tajnika zopet Jožeta Babnika. Na tretji konferenci je bil izvoljen za predsednika France Škrabec, za tajnika Edo Keržan, nato so sledili še predsednik Matija Zobec, inž. Lojze Marolt ter tajnik France Levstek in ostali. Zveza naj bi po takratnih pravilih urejala in usklajevala vse skupne interese in prizadevanja za družbenopolitično koristno celoto in pravilno usmerjala delo in politiko telesnokulturnega razvoja. Vse to naj bi se odražalo predvsem v nenehni skrbi za materialno osnovo, strokovne kadre, zdravstveno službo, propagandno dejavnost, skupne prireditve in manifestacije telesne kulture v občini. Zveza je združevala vsa telovadna društva občine in usklajevala pravice in tudi dolžnosti članstva. Glavni vir dotacij so bile delovne organizacije, ki so bile tudi članice občinske zveze za telesno kulturo Ribnica.

OBZTK je bila skupnost telesnokulturnih organizacij, ki so bile pomembne za razvoj telesne kulture, in je delovala na območju občine Ribnica. Delovala je samostojno in preko programa Zveze za telesno kulturo Slovenije, usmerjala in razvijala razvoj telesne kulture. Namen in cilji Občinske zveze za telesno kulturo so bili opredeljeni na začetku poglavja in se ujemajo s cilji Zveze za telesno kulturo Slovenije.

Občinsko zvezo za telesno kulturo Ribnica so sestavljala društva in klubi, ki so se ukvarjala neposredno s splošno telesno vzgojo ali pa samo s posameznimi panogami, sekcije raznih družbenopolitičnih organizacij, če so se ukvarjale z razvojem telesne kulture, in druga združenja gospodarskih ali drugih organizacij, katerih cilj sta bila krepitev in utrjevanje telesne konstrukcije. Občinska zveza za telesno kulturo je delila svoje članstvo na štiri skupine: 1. skupina: atletika, plavanje, smučanje, gimnastika, streljanje, šah, splošna telesna vzgoja, rokomet, odbojka, namizni tenis; 2. skupina: kegljanje, drsanje in hokej na ledu, košarka, nogomet; 3. skupina: kolesarstvo, sankanje, avtomoto šport, vatrepolo in skoki v vodo; 4. skupina: badminton, boks, dviganje uteži, tenis, športni ribolov, rekreacijske dejavnosti.

Tej razvrstitvi so se prilagodile telesnovzgojne organizacije, ki so bile članice Občinske zveze za telesno kulturo (OBZTK) Ribnica: 1. skupina: TVD Partizan Ribnica, TVD Partizan Sodražica, TVD Partizan Loški Potok, TVD Partizan Velike Poljane - Ortnek (ko se ponovno osamosvoji), TVD Partizan Grčarice, Nogometni klub Ribnica, Rokometni klub Inles Ribnica, Občinski strelski odbor Ribnica, Šahovsko društvo Ribnica, Šolsko športno društvo Ribnica, Šolsko športno društvo Sodražica; 2. skupina: Kegljaški klub Ribnica; 3. skupina: ni imela zastopnika; 4. skupina: Ribiška družina Ribnica, Četa tabornikov Ribnica.

Število članov v posameznih telesnokulturnih društvih leta 1972:

Zap. št.	Ime društva	Aktivni člani	Ostali člani	Skupaj
1	TVD PARTIZAN RIBNICA	241	325	566
2	SODRAŽICA	92	86	178
3	LOŠKI POTOK	41	29	70
4	GRČARICE	65	8	73
5	ŠŠD RIBNICA	138		138
6	ŠŠD SODRAŽICA	71		71
7	NOG. KLUB RIB.	36	2	38
8	ROK. K. INLES RIB.	26	5	31
9	STREL. DR. INLES RIB.	22		22
10	STREL. DR. RIKO RIB.	60		60
11	STREL. DR. DOL. VAS	29		29
12	STREL. DR. L. POTOK	35		35
13	STERL. DR. SODRAŽICA	54		54
14	ČETA TABORNIKOV RIB.	60		60
15	RIBIŠKA DR. RIBNICA	71		71
16	ŠAHOVSKI KLUB RIB.	41		41
17	KEGLJAŠKI KLUB RIB.	23		23
skupaj		1105	455	1560
18	OBČINSKA STREL. ZVEZA		7	7
19	OBČ. CENTER ŠŠD RIB.		5	5
20	OBČ. ROKOM. ODBOR R.		5	5
21	OBČ. NAM.TEN. ODBOR SOD.		3	3
22	MEDOBC. ROKOM. ODBOR RIB.		9	9
23	OBZTK RIBNICA		19	19
24	SEKRETARIAT OBZTK RIBNICA		5	5

S številom članov za leto 1972 v posameznih društvih, je prikazano povprečno gibanje članov v posameznih društvih za celotno obdobje. Razčlenjeni bodo tudi cilji in naloge posameznih telesnokulturnih društev, vendar le v takšnem obsegu, ki je razviden iz ohranjenih virov. Za vsako društvo posebej tudi ni bilo na voljo podatkov.

Namizno teniška sekcija Sodražica je bila ustanovljena v sklopu TVD Partizan Sodražica, ki je prvenstveno razvijal zimski šport in namizni tenis. Udeležili so se klasifikacij za II. slovensko ligo in zasedli 1. mesto, kar je bil velik uspeh. Udeležili so se še prvega dela lige v Mariboru in dosegli od osmih ekip 5. mesto. Najbolj vidni tekmovalci so bili Fajdiga, Gašperič in Lovrenčič. Kot drugoligaši so nastopili še v Lendavi in dosegli največje uspehe do tedaj. Leta 1965 so pričeli z občinskimi prvenstvi, prehodni pokal je vedno osvojil TVD Partizan Sodražica. Udeleževali so se tudi republiških turnirjev.

Občinski strelski odbor Ribnica se je oblikoval leta 1961 in ga je sestavljalo 6 družin: SD Ribnica, SD Sodražica, SD Grčarice, SD Dolenja vas, SD Ortnek, SD Loški Potok. Vse so bile ustanovljene še pred Občinskim strelskim odborom in so

bile zelo močne. Kasneje sta se pridružili še Strelska družina Inles Ribnica in Strelska družina Riko Ribnica. Vsaka je imela okrogel pečat z znakom Strelske zveze Slovenije, ki je imel v sredini prekržani puški in tarčo. Naloga vseh je bila skrb za vzgojo in izobraževanje kadrov, skrb za razvoj strelstva, uvajanje in izvajanje prostovoljnih oblik dela, rekreiranje svojega članstva, prirejanje medčlanskih tekmovanj, skrb za propagando. Skozi vse leto pa je Občinski strelski odbor prirejal tekmovanja, vsak mesec eno ali več, tako da so bili člani aktivni skozi celo leto.

Šahovska sekcija se je do leta 1965 imenovala Šahovsko društvo. Prirejali so dvoboje s Šahovskim klubom Kočevje, v svojih vrstah pa so imeli člane in pionirje. Ves čas so nakupovali šahovsko literaturo prirejali simultanke in redno organizirali tekmovanja. Denar so dobili od članarine in iz OBZTK Ribnica.

Ribiška družina Ribnica je bila ustanovljena 1954, in sicer skupaj z RD Kočevje. Od leta 1958 pa je delovala samostojno. Zajemala je revir Rašica, Bistrica in Ribnica. V začetku so se ukvarjali le z ribolovom, po letu 1962 pa so se začeli ukvarjati tudi z organizacijo in športnim ribolovom. Po letu 1964 je program zajemal še turizem, gospodarsko pospeševanje ribištva, varovanje voda, tekmovanja, družabno življenje in delo z mladimi. Prirejali so tekmovanja v šesteroboju in troboju.

Društvo za raziskovanje jam, pozneje Jamarski klub Ribnica, se je ukvarjalo s speleologijo, in sicer z zbiranjem podatkov o obstoječih jamah. Zmerili so Francetovo jamo jo elektrificirali, opravili so rekognosciranje terena pri Žiglovci, pregledali teren pri Tenteri, si ogledali ponore in izvire Ribnišče in Bistrice in določili njune topografske položaje. Zaradi pomanjkanja jamarske opreme niso mogli izvesti vseh zastavljenih ciljev. Udeleževali so se medklubskih akcij, npr. v Križni jami, Sežani, Kostanjevici itd. Že do leta 1965 so skoraj v celoti uredili jamarski dom.

Zveza tabornikov Slovenije Četa veselih Ribničanov, katere dejavnost je bila do leta 1964 zelo majhna. Organizirali so le nekaj izletov v okolico Ribnice: Francetova jama, Jelenov Žleb, izvir reke Ribnice. Neaktivnost pa je izhajala iz pomanjkanja strokovnih kadrov in financ. Vendar so nabavili nov žig, taborniško opremo, planinske kuhalnike, blazine, žoge, badminton, odeje, mrežo za odbojko, prapor, kompas, specialko Slovenje itd, torej so resno pristopili k telesnovzgojnemu delu. Njihov namen je bil povečati število članov, organizirati vodniški tečaj in drugo.

Šolsko športno društvo Mladost Ribnica, pozneje se je imenovalo Šolsko športno društvo Ribnica, ki je bilo ustanovljeno leta 1974. V začetku niso dosegali dobrih rezultatov, ker so se prepozno osnovali in so imeli premalo strokovnih kadrov. Imeli so slabe prostorske pogoje, neurejeno nagrajevanje kadrov in bili pre slabo povezani z ostalimi telesnokulturnimi organizacijami. Dvakrat na teden so imeli organizirano vadbo v nogometu in rokometu, vadbo predšolskih otrok, vadbo od prvega do osmega razreda, plesne vaje za osmi razred, organizirali občinska prvenstva v krosu za 5., 6., 7., in 8. razred, organizirali so troboj med Ribnico, Kočevjem in Delnicami, imeli šolsko prvenstvo v krosu, nogometu in rokometu ter prirejali akcijo Vsi na kolo za zdravo telo. Leta 1975 so prvič organizirali šolo v naravi s plavanjem. Najvidnejša strokovna sodelovka je bila Ela Kržan.

V letu 1975 so se začeli dogovarjati za izgradnjo športne dvorane. Imeli so 150 sej. Zgrajena in odprta je bila leta 1980. Izgradnja je bila nujna zaradi pomanjkljivih prostorskih zmogljivosti za telesno kulturo v Ribnici. Njena izgradnja je pripomogla k bolj sistematični redni telesni vgoji v šoli in seveda tudi vzgoji na-

darjenih za vrhunski šport ter možnost treningov v rokometu, nogometu, košarki, odbojki za pionirje, mladince in člane. V novem športnem objektu je bil zgrajen tudi plavalni bazen.

Nogometni klub Ribnica, katerega osnovni prostor je stadion, ki pa do leta 1969 ni služil svojemu namenu. Vendar so se leta 1969 začeli zbirati ribniški mladinci in ustanovili Nogometni klub in tako poživili stadion in veselje do te vrste športa. Na občnem zboru, ki je bil kmalu po ustanovnem sestanku, so izvolili predsednika Janeza Petelina, tajnika Jožeta Kozino ter tehničnega vodjo Nika Bajdeta. Izvoljeni so imeli nalogo urediti vse potrebno za tekmovanje. Registrirali so klub in obnovili igrišče v skladu s predpisi Nogometne zveze Jugoslavije. Vse stroške za nabavo opreme so igralci nosili sami, vsak član je prejel le hlačke, ki jih je dal TVD Partizan, poslani pa so bili tudi na zdravniški pregled, ki ga je krila OBZTK Ribnica. Nogometni klub je tako postal član I. razreda Ljubljanske podzveze. Prva tekma je bila prijateljska s sosednjo občino Kočevje. Pozneje so organizirali več tekmovanj, vendar niso dosegali vidnejših rezultatov.

Kegljaški klub Ribnica je bil ustanovljen na pobudo Občinskega združenja zveze borcev NOV in je bil v začetku zelo aktiven. Namen kluba je bila rekreacija starejših članov borcev, ki se niso mogli vključiti v telesno kulturo. Prostovoljno so začeli graditi kegljišče, vendar zaradi pomanjkanja finančnih sredstev in premajhnega zanimanja članov izgradnja ni uspela. Zaradi prezadolženosti so ga morali prodati, kar je članom vzelo veliko morale. Vendar so kljub vsemu organizirali tekmovanja in se jih udeleževali.

TVD Partizan Ribnica je bilo član Partizana Slovenije in Partizana Jugoslavije. Sprejemalo je njun statut ter ga pri svojem delu izvajalo. TVD Partizan Ribnica je bilo član OBZTK Ribnica. Njegov namen je bil: skrbeti za razvoj splošne telesne vzgoje, rekreacijo ter razvijati vse športne panoge; skrbeti za šolanje in strokovno izobraževanje amaterskih strokovnjakov; skrbeti za rast in izpopolnjevanje organizacijskih kadrov; razvijati različne oblike družabnega življenja; prirejati v duhu z NOB izlete v naravo, spominske pohode, orientecijske pohode, itd; razvijati čut tovarišstva in krepiti demokratične metode; skrbeti za množično telesno vzgojo; posvečati posebno skrb mladini; sodelovati z ustreznimi organizacijami v zamejstvu; prirejati nastope, festivale, akademije, tekme, turnirje; popularizirati splošno telesno vzgojo, nabavljati strokovno literaturo.

TVD Partizan Ribnica je gojil naslednje športne panoge: atletiko, nogomet, rokomet, košarko, smučanje, namizni tenis, telesno vzgojo, plavanje, streljanje, rekreacijo, kegljanje. Vendar niso bile vse vključene v vseh letih in tudi število članov se je vsako leto spreminjalo. Društvo je imelo dom Partizan v Ribnici, asfaltirano rokometno igrišče, ki je bilo registrirano in usposobljeno za vsa tekmovanja na najvišji, to je državni ravni, športni stadion, zimsko skakalnico pri sv. Frančišku v bližini naselja Sajevec. Lastne dohodke je imelo od kina Partizan, najemnine dvorane, dohodkov od prireditve, članarine, najemnine telovadnice. Imel pa je stalne izdatke za čiščenje, osebne dohodke, občasne nagrade vodnikom, upravne stroške, razsvetljavo, kurjavo, vodarino, zavarovanje, razna popravila, nekaj za investicijsko vzdrževanje. TVD Partizan je bilo najmočnejše pri razvijanju telesne kulture.

Renata LESAR

DRUŽINA V RIBNICI 1848-1878

V raziskavi sem zajela tridesetletno obdobje od leta 1848 do 1878. Zanimalo me je, če bodo rezultati raziskave potrdili splošne trende, ki so značilni za konec 19. stoletja: manjša umrljivost, daljša življenjska doba, večje število porok... Obdelala sem podatke za vasi, ki so pripadale ribniški župniji: Breg, Breže, Bukovica, Dane, Gorenja vas, Goriča vas, Hrovača, Jurjevica, Kot, Laze (Spodnje, Dolenje), Nemška vas (z Zalužjem), Otavice, Sajevec, Slatnik, Sušje, Žlebič ter trg Ribnica (z Mlako).

Podatki, ki so zabeleženi v rojstnih, poročnih in mrljskih matičnih knjigah ter v objavah statusa animarum, omogočajo kar podrobno predstavo o življenju ljudi v župniji Ribnica, prav tako pa slikovno gradivo in dokumenti, ki so se ohranili do danes.

Ribnica

Ribnica 1930
Farna cerkev sv. Štefana, obnovljena leta 1866
Del Miklove hiše, most v grad, potok Ribnica
(zasebna zbirka – Renata Lesar, Gorenjska cesta 69, Ribnica)

Zemljevid župnije Ribnica, ki ga je v delu Ribniška dolina na Kranjskem objavil Anton Lesar (Ljubljana 1864, založil A. Lesar, natisnil Jožef Blaznik). Hrani Muzej Miklova hiša, Ribnica, Šeškova 17.

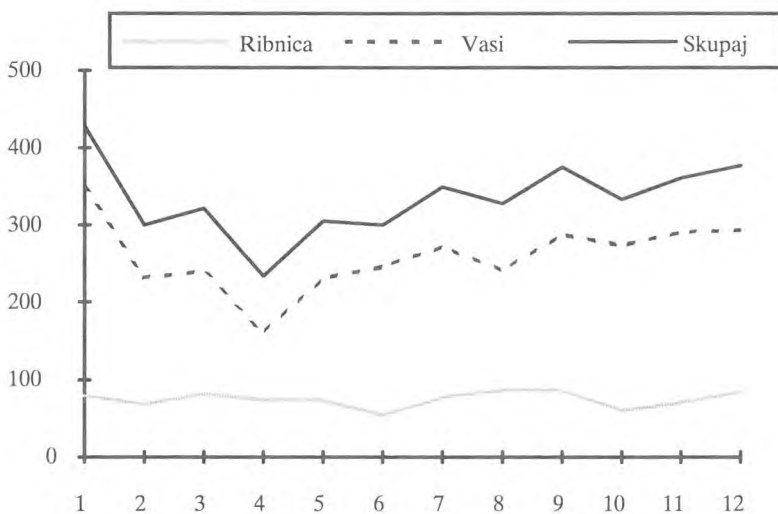
Rojstva

Pri podatkih, vpisanih v krstne matične knjige župnije Ribnica za obdobje 1848-1878, sem upoštevala le vpise otrok iz današnje župnije Ribnica.¹

Našla sem vpise za 4.012 otrok iz današnje župnije Ribnica, medtem ko je celotno število vpisov večje, ker so vpisana tudi rojstva otrok iz župnije Dolenja vas, Sodražica, Poljane, ki pa jih nisem vključila v svojo raziskavo in jih zato nisem upoštevala.

Od skupno 4.012 otrok je bilo dečkov 2.104 (52,4%), deklic pa 1.908 (47,6%). V vaseh je bilo rojeno 3.115 otrok, od tega 1.677 (53,8%) dečkov in 1.438 (46,2%) deklic. Po grobem izračunu je bilo v obdobju 1848-1878 v župniji Ribnica povprečno število otrok na leto 133,7; za samo Ribnico je to število 29,9, za vasi pa 103,8 otrok na leto. Skupaj se je v tem obdobju rodilo 4.012 otrok; najmanj v mesecih april, junij in februar, največ pa januarja, decembra in septembra.

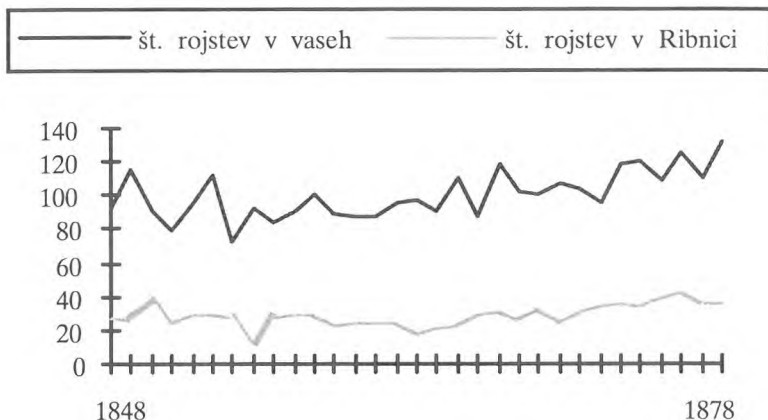
To lahko povezujemo s časom porok v župniji Ribnica - največ jih je bilo februarja (pred postom) - kar 368 (47%), skoraj polovica. V teh mesecih je imela tudi porodnica nekako največ časa, da je prebrodila začasno delovno nezmožnost.

Rodnost po mesecih, primerjava med Ribnico in vasi

Tu vidimo podoben vzorec rojevanja otrok na vasi in pri skupnem številu rojstev, odstopa pa vzorec rojenih otrok iz trga Ribnica. Po vaseh najbolj upade število rojstev v aprilu in februarju, v trgu Ribnica pa junija in oktobra!

¹ Vse podatke o rojstvih, nezakonskih otrocih in krstnih imenih sem črpala iz matične knjige župnije Ribnica in rojstne matične knjige 1832-55; 1856-68 ter 1868-1885. Nadškofijski arhiv v Ljubljani, Krekov trg 1.

Rojstva v obdobju, ki ga proučujem, naraščajo. V petdesetih letih so manjši padci in vzponi, od šestdesetih let dalje pa število z manjšimi padci stalno narašča.

Nezakonski otroci

Za dekleta je bilo včasih, še posebej, če so bila revna, težko najti ženina. Tako se je rodilo kar veliko število nezakonskih otrok, sadov prepovedane ljubezni. V preteklosti pa so obstajale tudi pravne ovire, ki so preprečevale sklepanje zakonskih zvez.

V krstnih matičnih knjigah župnije Ribnica je od skupnega števila 4.021 otrok, rojenih v tem obdobju, kot nezakonskih (uneheliche) zabeleženih 221 (116 dečkov in 105 deklic), kar predstavlja 5,05%. V trgu Ribnica je bil odstotek višji - 8,8% oziroma 79 nezakonskih otrok (40 dečkov, 39 deklic), na vasi pa je bil odstotek nezakonskih otrok nižji - od 3.115 rojenih otrok je bilo nezakonskih 142 (4,55%). Torej se je velik odstotek (kar 64,3%) nezakonskih otrok rodil na vasi, v trgu Ribnica pa 35,7%.

Mnogo nezakonskih otrok je umrlo že zelo zgodaj zaradi slabših življenjskih razmer in možnosti, ki so jih imele njihove mamice. Lahko pa se je stanje izboljšalo, če se je oče otroka kasneje poročil z mamico in otroka priznal za svojega, npr.:

... 1860: *Peterlin hat die Mutter... 1867 geehelichet, erklärt sich als Vater des Kindes Stefanem... Sledi ime duhovnika, ki je vpisal*

6. 5. 1860: *Martin Žlebnik je Barbaro v zakon vzel in sin je imel zmirej ime.*

Največ nezakonskih mamc je bilo samskih (ledig); bile so dekle (ledige Magd), služkinje (Dienstmagd), hčere gostačev (ledige Inwohnerstochter), hčere kočarjev (ledige Häuslerstochter), krošnarjev (Auszüglerstochter), posestnikov (Hüblerstochter), kajžarjev (ledige Kaischlerstochter, Keuschlerstochter), nekaj pa je bilo vdov.

Potrdilo

Jaz podpisani Janez Tekavec, $\frac{1}{4}$ xemljakov sin s
Trigorič, zdaj delavec v Ameriki, pripoznam Marijo
Sejak, nezakonsko hči Marije Sejak, rojeno dne
20. julija 1892. v Lipovcu h. št. 3 za svojo pravo
hči pred podpisanimi dvema pričama:

Johan Tekavec
Ely, Minn. dne 30. maja 1899. Marija Tekavec

Jane Lesar,
John J. Lovickson,

Veljavnost podpisov potrjujem jaz podpisani

Andrej Smrekar,
duhovnik na Ely, Minn. U. S.

Potrdilo, s katerim je Janez Tekavec priznal svojo nezakonsko hči
Priloga status animarum 1880 - Zadulje, Makuše, Lipovec, Otavice, Goriča vas,
Nemška vas. Shranjeno v Župnijskem uradu v Ribnici, Šeškova 11.

Krst

Z obredom krsta so otroka zaščitili pred zlo usodo in zagotovili dobro prihodnost njemu pa tudi staršem in celi družini. To so dosegli predvsem z izbiro botrov; zelo so pazili na družbeni položaj in ugled botrov.

Novorojenčka so nesli h krstu, kakor hitro je bilo mogoče, največkrat že kar na rojstni dan ali pa vsaj naslednji dan; predvsem zaradi velike umrljivosti dojenčkov.

Otrokovo ime sta izbrala botra. Prvorojenec je ponavadi dobil ime očeta ali enega od botrov, ime bližnjega godovnega zavetnika, svetnika.

"Stara pravljica govori, da ribniška mati malega dojenčka položi v zibel, to postavi na hišni prag in jo ziblje. Če se fantek iz zibeli zvrne čez hišni prag in na cesto, bo Janezek za po svetu, če se pa v vežo zvali, bo Štefanček za dom."²

Imena, ki so jih dajali v župniji Ribnica, sem izpisala iz rojstne oziroma krstne matične knjige. Pet najpogostejših moških imen je bilo Franz - Franciscus (379 vpisov), Johann (297), Anton (249), Joannes (196), Joseph (161), ženskih pa Maria (574), Francisca (284), Johanna (170), Agnes (147), Margaretha (81). Ta imena so

² Janez Podboj: Oče Céne... Ribnica skozi stoletja. Zagreb 1982, 109.

bila najpogostejša v vsem tridesetletnem obdobju. Nekatera imena so bila v petdesetih letih priljubljena, pa so potem izginila; zopet druga so se pojavila šele v šestdesetih ali sedemdesetih letih. Torej so že tedaj upoštevali "modo" imen.

V vaseh so bila pogosta še naslednja imena: Andreas (65 vpisov), Mathias (40), Mattheus (37), Michael (35), Jacob (50), Stefan (41), Peter (35), Karl (35) za fante in Ursula (56), Theresia (61), Anna (60), Elisabetha (37) in Gertruda (31) za deklice.

V trgu Ribnica pa so bila priljubljena tudi imena Alois, Carolus - Karl, Jakob, Stefan, Gregor za fante ter Angela, Theresia, Hellena, Karolina, Elisabetha za deklice.

V 60-ih in 70-ih letih so začeli dajati otrokom več imen, npr. Philipp Jacob, Anton Joseph, Ferdinand Joseph, Maria Theresia, Maria Francisca, Katarina Ann. To so bili v glavnem otroci državnih uradnikov (sodnikov, pisarjev, davkarjev, učiteljev, notarjev), zdravnikov, posestnikov, premožnejših obrtnikov, pa tudi kakšen kmet in rokodelca je dal svojemu otroku več imen.

Pri izbiri imen so imeli večjo izbiro za dečke (izbirali so med 69 različnimi moškimi imeni), za deklice pa so izbirali ime med "samo" 42 ženskimi imeni.

Poroka

Poroka je pomemben mejnik, prehodni čas v življenju dveh ljudi. Ženin in nevesta - "mlada dva" - prestopata iz svojega dotedanjega samskega življenja v razmerje mož - žena, postajata del sveta odraslih. S poročnim obredom so nevesto izročili - zaupali ženinu. S poroko sta si mlada dva obljubila zvestobo in hkrati začela novo družino.

Ženitovanje je bilo velik dogodek, ki ni zadeval le ženina in neveste, ampak tudi vse sorodnike, prijatelje, znance, sovaščane - farane... V tradicionalnem svetu je bila poroka - zakonska zveza - redkokdaj slepa, čustvena zveza dveh ljudi. Pogosto so jo pogojevale gospodarske razmere, družbeni položaj, telesne sposobnosti, starost, vdovstvo...

Starši so imeli s svojim mnenjem odločilen pomen pri izbiri zakonskega partnerja. S primerno izbiro zakonskega sodruga je lahko posameznik izboljšal svoj družbeni položaj, z neprimerno poroko pa je lahko onečastil in oškodoval družino.

Pripoved moje stare mame: "Ko je njen oče (27 let star) prišel na dom njene matere (17 let je bila stara) "na spraševanje", se je mati skrila pred njim. Želela se je poročiti z nekom drugim, ki ji je bolj dopadel. Vendar pa se je oče, ki je bil priden, pošten, delaven, staršem zdel primeren ženin in so ji zato "nasvetovali" to poroko. Tako sta se poročila leta 1894, in v obdobju od 1895 do 1923 imela 12 otrok."

Zaradi visoke smrtnosti družinskih članov - otrok in starejših - je bilo oteženo njihovo preživljanje. Zato so bile v navadi zaporedne poroke vdovelih ljudi - vdovcev in vdov. Tako je bilo več možnosti, da je družina preživela.

Iz poročnih matičnih knjig župnije Ribnica sem za obdobje 1848-78 našla 783 vpisanih porok. Upoštevala sem pare, kjer sta bila:

1. ženin in nevesta oba iz trga Ribnica
2. obadva iz obravnavanih okoliških vasi župnije Ribnica
3. eden iz trga Ribnica in drugi iz okoliških vasi župnije Ribnica
4. eden iz trga Ribnica in drugi iz druge župnije
5. eden iz obravnavane vasi župnije Ribnica in drugi iz druge župnije.

DUCIUS CATHOLICUS.

DUCIUS CATHOLICUS.

Stev. 54
Num.

Poročni list — Testimonium copulationis.

Iz poročne knjige župnije (duhovnije)
Extractus e libro copulationum parochiae

Doleva vas

Zvezek IV stran 144 štev. 11
Tomus — pagina numerus

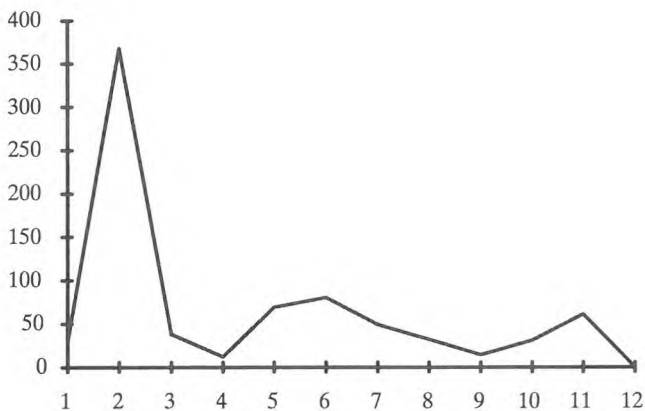
Leto, mesec, dan Annus, mensis, dies	poroke copulationis	17. septembra 1874
Kraj — Locus	Doleva vas	
Zenin — Sponsus:		
Krstno in rodbinsko ime, bivališče, stan, starost, samec, vdovec, vera Nomen, cognomen, domicilium, conditio, aetas, religio sponsi	Josip Majer Kolarski mojster Spodnja Gorka pri Spiljčani št. 16 b. samski rajon 17. junija 1889 rim. kat.	
Krstno in rodbinsko ime, stan, vera	očeta patris	† David Majer zidarstva podjetnik rim. kat.
Nomen, cognomen, conditio, religio	matere matris	† Marija Suprag rim. kat.
Nevesta — Sponsa:		
Krstno in rodbinsko ime, bivališče, stan, starost, samska, vdova, vera Nomen, cognomen, domicilium, conditio, aetas, religio sponsae	Ivana Mihelič hči 1/2 zasnudca Tržarica 46 samka, raj. 3. junija 1897 rim. kat.	
Krstno in rodbinsko ime, stan, vera	očeta patris	Gregor Mihelič h zasnudca rim. kat.
Nomen, cognomen, conditio, religio	matere matris	Franoja Kovač rim. kat.
Krstno in rodbinsko ime, stan, vera prič Testes	Karel Janez Kovač v. z. Josip Kovač zasnudca v. z.	
Poročevalec — Copulans	Anton Fabšker rajonar	

V dokaz resničnosti letnoročni podpis in uradni pečat.
In quorum fidem subscriptio manu propria et sigillum officii.Župni urad
Ex officio parochiali

Doleva vas 17. septembra 1874

Poročni list Josipa Majerja in Ivane Mihelič

Priloga statusa animarum 1800 - Zadulje, Makuše, Lipovec, Otavice, Goriča vas,
Nemška vas. Shranjeno v župnijskem uradu v Ribnici, Šeškova 11.

Poroke v obdobju 1848-1878 po mesecih

Na kmetih so se ponavadi ženili o pustu (februar), v času od svetih treh kraljev do pepelnice; v župniji Ribnica je bilo v tem času kar 47% vseh porok - 368 parov! V Ribnici izstopata še mesec junij (10% - 80 parov) in maj (9% - 69 parov). V tem času na kmetijah ni bilo večjega dela. Poroke so bile pogostejše tudi v poznem jesenskem času, o sv. Martinu (novembra 8% - 61 parov).³

Zgodnjespomladanski čas je bil primeren in ugoden za poroke, saj se je bližalo delo na polju, ko je kmetu prav prišla mlada gospodinja. Ta čas je tudi poln običajev, ki so pospeševali srečo in rodovitnost v zakonu (pust, valentinovo, gregorjevo, pomlad, sv. Jurij).

Niti ene poroke ni bilo v adventnem času, decembra. Tu je verjetno še najbolj prišla do veljave 5. cerkvena zapoved: "Ne obhajaj poroke v prepovedanem času!" Najmanj sklenjenih zakonov je bilo aprila, v postnem času, ki pa je premakljivi čas in je bilo zato le nekaj porok, ter septembra, morda zaradi več dela na polju.

Stan ženinov in nevest

Od skupaj 783 ženinov je bilo 677 samskih (ledig), to je 86,5%, 106 pa vdovcev (verwitwet), kar je 13,5% vseh ženinov.

Od 783 nevest pa je bilo 748 samskih (ledig), torej kar 95,5%, in le 35 vdov (verwitwet) - 4,5%.

Tudi tu se odraža težje preživetje družine brez matere v kmečkem okolju, saj skoraj dve tretjini vdov in vdovcev odpade na vasi. Da so se tu ponovno poročali, so gotovo pripomogle težje življenjske razmere - trdo in naporno delo, manj pozornosti so posvečali raznim zdravstvenim težavam, matere so dostikrat vse do poroda opravljale težka kmečka dela, pogosto so morale že nekaj dni po porodu zopet poprijeti za vsa dela...

Za ponovno poroko se je v župniji Ribnica odločilo 106 ženinov in 35 nevest.

³ Vse podatke o porokah, stanu, starosti, rojstnih krajih ženinov in nevest sem našla v matičnih knjigah župnije Ribnica - hrani jih Nadškofijski arhiv v Ljubljani (poročna matična knjiga 1816-1868) in Matični urad Občine Ribnica, Gorenjska cesta 9 (poročna matična knjiga 1868-1908).

Tako je bilo kar trikrat več moških, ki so se ponovno poročili, kot žensk. Družina na kmetih, še posebej, če je umrla mati zapustila majhne otroke, ni mogla shajati brez matere in gospodinje. Ženska je pač podpirala tri vogale pri hiši!

Ženske so se možile povprečno 5 let prej kot moški (moški, stari približno 30 let, ženske, stare približno 25 let).

Izračunane povprečne starosti samskih ženinov in nevest kažejo, da so se ženske možile kar 10 let bolj zgodaj kot moški (moški pri pribl. 28 letih, ženske pri 18 do 20 letih).

Povprečne starosti ovdovelih: razlike med ženini in nevestami so 8 do 10 let (moški, stari približno 40 let, ženske približno 32 let).

Poleg tega so povprečne starosti ženinov in nevest v trgu Ribnica vedno višje kot v vaseh!

Podatki kažejo, da se je velika večina deklet poročila do 30. oz. 35. leta starosti (81%), kar je verjetno povezano z obdobjem rojevanja - plodnosti. Večina fantov pa se je poročila do 40. oz. 45. leta.

Rojstni kraji ženinov in nevest

	Iz župnije Ribnica:		Druge župnije:	
ženini	613	(78,3%)	170	(21,7%)
neveste	720	(92,0%)	63	(8%)

Največ ženinov je v obdobju 1848-78 prihajalo iz vasi župnije Ribnica (63,1%), iz drugih župnij je prišlo 21,7% ženinov, v trgu Ribnica pa se je poročilo 15,2% moških.

Pri dekletih - nevestah je v istem obdobju 1848-78 še nekaj več razlike: največ nevest je prišlo iz vasi župnije Ribnica (77,7%), torej 14% več kot ženinov iz vasi, iz trga Ribnica 14,3%, kar je precej podobno deležu ženinov s trga Ribnica, in le 8,0% nevest je prišlo iz drugih župnij.

Kar dobri dve tretjini parov so poročili znotraj župnije Ribnica. Mobilnost prebivalstva ni bila tako velika, krošnjarji in rešetarji - prodajalci suhe robe - pa so si zakonske družice raje izbirali v krajih, ki so jih poznali, gotovo pa so se poročali z dekleti, katerih družine so dobro poznali.

Partnerje iz drugih župnij - predvsem vasi v bližini župnije Ribnica - so si izbirali tudi kmetje, družice iz bolj oddaljenih župnij so pripeljali državni uradniki, ki so bili poslani v Ribnico.

Kraji iz drugih župnij, od koder so prihajali ženini in neveste v župnijo Ribnica, so bili predvsem tiste vasi, ki so mejile na župnijo Ribnica: Dolenja vas, Velike Poljane, Zapotok, Prigorica, Sodražica, Rakitnica, Vinice, Zadolje, Zamostec, Lipovec, Žimarice, Ravnji Dol, Kočevje, Laše-Lašče, Blate, Vas pri Kočevju, Leisenberg-Loški Potok, Dule, Zapuže, Mala Slevica, Gora, Podtabor, Tisovc-Paka, Graben, St. Veit, Makoše, Pusti Hrib, Travnik, (Kot) pri Novi Štifti, Gorenji Lazi, Hrib, Sinovce, Mali Log, Skerlovica, Skrad, Idria, Gotenica, Metlika, Retje, Medvedjek, Stari trg pri Ložu, Žerovnica-Grahovo, Raplevo-Struge, Keiserberg, Prigorica, Dolenji Lazi.

Poročali pa so se tudi pari iz iste vasi, kar morda potrjuje teorijo o želji, da naj bi dobrine ostale v vasi... Ob tem se tudi odraža majhna mobilnost našega človeka v preteklem stoletju.

V trgu Ribnica se je poročilo kar 78 parov! V tem primeru je verjetno igralo veliko vlogo premoženje in s tem povezan družbeni položaj ljudi (v Goriči vasi 24 parov, v Brežah 18 parov, v Nemški vasi 16 parov, v Kotu 14 parov...).

Smrt

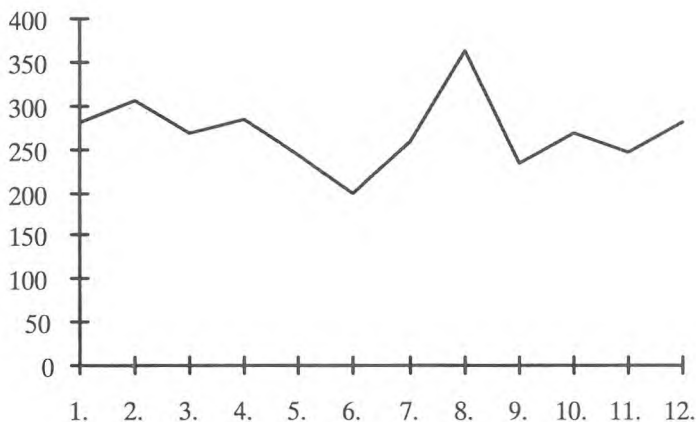
S pogrebnim obredom se konča življenjska pot, ki se je začela s krstnim obredom. S pogrebom so se sorodniki, družinski člani in vaščani poslovili od rajnika. Slovo od umrlega je bilo v tradicionalnem svetu zadeva družine in skupnosti, v kateri je pokojnik živel. S smrtjo gospodarja ali gospodinje je bilo pri hiši vse narobe. Vsega starega je bilo konec, življenje vse skupnosti je zastalo.

Zelo pogosta je bila smrt novorojenčkov in še majhnih otrok. Takšno izgubo je skupnost sprejemala kot nujnost, včasih celo kot odrešitev, še posebej, če je v družini primanjkovalo živeža za preživetje odraslih članov. V kmečki družbi je bil človekov obstoj odvisen predvsem od dobrih in slabih letin, od bolezenskih epidemij, vremenskih nesreč in nevšečnosti in celo od letnih časov.

Za čas od 1848 do 1878 je bilo v mrliške matične knjige župnije Ribnica vpisanih 3.227 oseb, od tega 1.636 (50,7%) moških in 1.591 (49,3%) žensk. Večje razlike glede na spol ni. Umrlo je nekaj več moških kot žensk (1,4%). Povprečno je na leto umrlo 107,5 oseb; 54,5 moških in 53 žensk.

Podatki o umrlih iz trga Ribnica pokažejo, da je v tem obdobju umrlo več žensk - kar za 6% več kot moških. Iz tega lahko sklepamo, da je tu živelo več žensk. Tudi rojstva so potrdila to tendenco - rodilo se je več deklic (za 4%) kot dečkov.

Smrtnost po letih

Smrtnost v letih 1848-1878 po mesecih

Vojvodina

Slovenija

E. Hoff

Mertvaški list.

Iz tukajšnjih mertvaških bukev se službeno potrjuje, da je leta

tisuč osemsto ~~sedemdeset in osemsto~~

1878

dné 13. novembra

tukaj v Svorski vasi pod hiš. št. 1 umrl, in je bil dné 14. t. m.

po rimsko-katoliškem obredu blagoslovljen, in

na pokopališču v Svorski vasi pokopan:

U m e r l e g a					Ime duhovna, ki je merliča pokopal
ime, priimek in stan	vera	starost	bolezen ali smert	je prejel sv. zakramente za umirajoče	
<i>Jožef Čampa</i> <i>iz Slatneke, pa.</i> <i>re Ribniške, št. 22.</i> <i>rojen bil 1875,</i> <i>bival tukaj pri</i> <i>svoji župniji.</i>	<i>klk.</i>	<i>34</i>	<i>smena</i> <i>moylica</i>	<i>P</i>	<i>G. J. Karlin,</i> <i>Kapl.</i>

V spričo tega je ta lastnoročni podpis in farni pečat.

Jarini urad Kašič

dné 11. novembra 1878

Mrtliški list Jožefa Čampe iz leta 1878

Priloga status animarum 1800 - Ribnica. Hrani Župnijski urad Ribnica, Šeškova 11

Največ ljudi v župniji Ribnica je v obdobju 1848-78 umrlo meseca avgusta (predvsem na račun kolere), februarja in aprila; najmanj pa junija, septembra in maja.

Vzroki smrti

Le-te so kar redno in vestno zapisovali. Vendar pa je tu vprašanje klasifikacije takratnih *causae mortis* - vzrokov smrti. Vzroke smrti v obdobju 1848-78 so v župniji Ribnica ugotavljali zdravniki in mrliški ogledniki, zapisovali pa so jih duhovniki, tako da so zapisi zelo blizu medicinski terminologiji. Prav duhovnikom gre zasluga, da so v kmečki svet postopoma pronicali strokovni izrazi (medicinski termini). Na duhovnike so se obračale tudi zdravniške oblasti, ko so zbirali podatke npr. o širjenju kolere. Leta 1855, meseca avgusta, je tudi v ribniški župniji umrlo kar 73 ljudi za kolero (kolera, Koler, Kohler).

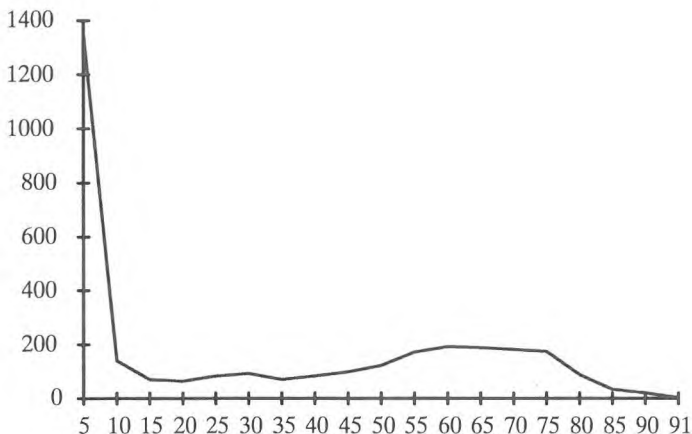
V mrliških matičnih knjigah župnije Ribnica so v obdobju 1848-78 najpogosteje navedeni vzroki smrti: ohromelost pljuč, oslabelost, pljučnica, pljučna jetika, davica; pogosto so navedeni še: tifus, starostna oslabelost, oslabelost in sušica. Med drugimi vzroki smrtnosti so bili predvsem jetika, kap, božjast (pri dojenčkih), vodenica, posledice težkega poroda...

Zabeležen je tudi samomor 24-letnega moškega v Goriči vasi avgusta leta 1871; doma je bil iz Hohenega - župnija Kočevje.

Med petimi vzroki, ki so bili najpogostejši vzrok smrti v župniji Ribnica, so kar trije povezani s pljučnimi boleznimi (ohromelost pljuč, pljučnica in pljučna jetika).

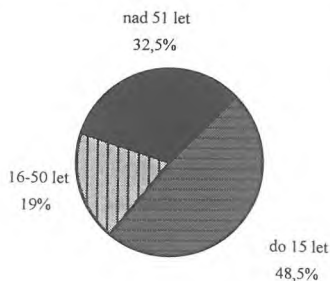
Največ prebivalcev župnije Ribnica je v obdobju 1848-78 umrlo v starosti do 15 let - skoraj polovica (48,5%). Na drugem mestu je starostna skupina 51 let in več (do 93. leta) z 32,5% in na koncu starostna skupina od 16 do 50 let z 19%. Pri tem sem upoštevala 3.221 prebivalcev; pri 6 prebivalcih starost ob smrti ni bila navedena.

Starost umrlih v letih 1848-78

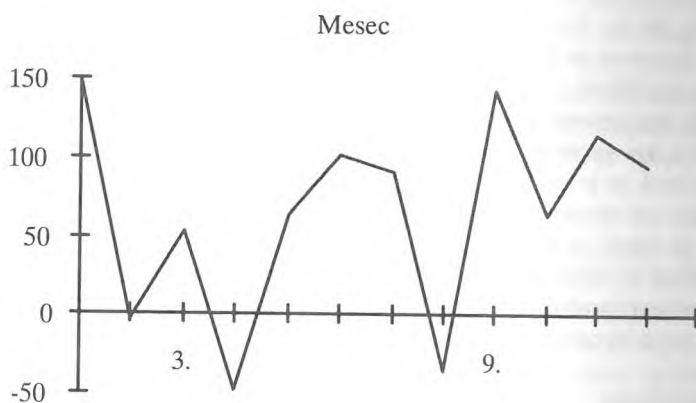

Starost umrlih po obdobjih:

Starost	Število ljudi	%
do 15 let	1562	48,5
16-50 let	611	19,0
nad 51 let	1048	32,5
Skupaj	3221	100

Naravni saldo 1848-78

Aprila in februarja (in avgusta, če upoštevamo tudi prebivalce, ki so umrli za kolero) se je rodilo manj otrok, kot pa je umrlo ljudi, in sicer aprila kar 49 manj, februarja 4 manj in avgusta 35 manj; če pa ne upoštevamo žrtev kolere, ima tudi avgust pozitven naravni saldo +44.⁴

V vseh ostalih mesecih pa se je rodilo več otrok, kot je umrlo ljudi: januarja 148 več, septembra 142 več, novembra 115, junija 101, decembra 96, julija 90, maja in oktobra 64, marca 53. Iz podatkov, tj. 4.012 rojstev in 3.227 smrti, je razviden naravni saldo +785. Rodilo se je torej 785 več ljudi, kot pa jih je v tem obdobju umrlo.

⁴ Primerjava podatkov iz vseh matičnih knjig župnije Ribnica, ki jih hranita Nadškofijski arhiv v Ljubljani ter Matični urad Občine Ribnica: rojstna matična knjiga 1832-55, 1856-68, 1868-85, poročna matična knjiga 1816-68, 1868-1908, mrliška matična knjiga 1843-68, 1868-92.

Status animarum

V statuse animarum so vpisane duše - prebivalci posameznih hiš v župniji s podatki o njihovem družinskem položaju (oče - glava družine, mati, otrok, brat, sestra, ostali člani in njihovo razmerje do glave družine), datum rojstva, občasno - odvisno od vestnosti duhovnikov - pa tudi poroke in smrti, smrti otrok, poklici... Zabeležene so tudi nekatere spremembe njihovega družinskega položaja za čas, ko je bil status voden, na primer ponovne poroke, selitev, s kom se je kdo poročil, če so imeli nezakonske otroke... Vpisani so bili tudi vsi, ki so prebivali pod isto streho - neporočeni bratje in sestre, stari starši, hlapci in deklice. Zapisani so s svinčnikom, in sicer iz dveh razlogov: bodisi zato, ker so se zadržali v hiši krajši čas, ali pa zato, ker so se pogovarjali družine bali, da bodo morali zato plačati več davkov.

Sama sem poskušala vsaj v grobem prek popisov duš župnije Ribnica določiti obrise družin, ki so v drugi polovici 19. stoletja živele na tem področju. Kakšnih splošnih zaključkov se iz majhnega števila družin, ki sem jih izbrala, pač ne da potegniti. Tudi nedoslednost pri vpisovanju raznih podatkov je velika (npr. veliki medporodni intervali - mrtvorojenih in v rani mladosti umrlih oseb skorajda ni vpisanih, večinoma so zabeleženi le rojstni datumi).

Za trg Ribnica sem za vsa tri leta našla vpise le za 6 družin. Ženinini v teh so se poročali v starosti od 25 do 42 let, neveste pa v starosti od 18 do 40 let. Zakoni so trajali 25 do 50 let. Medporodni intervali so bili od 26 do 90 mesecev, število družinskih članov se je gibalo od 3 do 9.⁵

Vasi župnije Ribnica - v vzorcu je bilo 32 družin: ženini so se poročali v starosti od 19 do 42 let, neveste že od 18 do 54 let. Zakoni so bili relativno dolgi - od 18 do 54 (7 let, ko se je vdovec poročil pri 69. letih); za 8 zakonov ni vpisanih podatkov. Otrok se je verjetno rodilo več kot 120, vendar zaradi smrti v zgodnjem otroštvu niso vsi vpisani. Medporodni intervali so bili od 15 mesecev vse do 11 let, vendar je vzrok za to isti - niso bili vpisani vsi rojeni otroci (npr. Notgetauft, tisti, ki so živeli le nekaj dni). Število družinskih članov se je namreč zaradi rojstva, smrti in menjave poslov - hlapcev, dekel - odvisno od dela na kmetiji oziroma posestvu - neprestano spreminjalo.

Vpisi s svinčnikom

S svinčnikom so vpisovali hlapce in deklice ter ostalo pomožno osebje (šivilja, lovec, služkinja...) - tiste, ki so kmalu po dopolnjenem desetem letu šli služiti kruha od hiše do hiše.

V statusu animarum župnije Ribnica so tudi vpisi s svinčnikom - zelo drobne črke, komaj vidno (v spodnjem delu pole, tako da so že zaradi listanja listov obrabljeni, čeznje je bilo pisano...).

⁵ Podatke sem zbirala v statusih animarum, ki so shranjeni v Župnijskem uradu v Ribnici, Šeškova 11.

Način vpisovanja

Dekla/hlapec - status, ime, priimek, kraj, odkoder je prihajal, zelo redko kakšen datum (rojstvo, smrt).

Primeri za trg Ribnica:

dekla Maria Skufca, Maria Krajc famula = dekla, Franca Tanko dekla iz Vinice, Jacob Zupan † 22.6.1922 - hlapec, Marian Žužek Jäger † 10.8.1876

V trgu sem pri eni družini dobila vpis s svinčnikom:

Martin Gorup roj. 5.10.1843

Kališče in

Johana Ivanec roj. 18.12.1845

Ortnek sta se 1875. leta poročila.

Imela sta 3 otroke:

Maria 11.7.1872

Josefa 15.3.1875

Joannes 1876

Primeri za vasi:

Po vaseh v župniji Ribnica je bilo precej manj vpisov s svinčnikom:

Neža Lesar magd e Zapotok 1816, Anton Klemen hlapec iz Postojne, Petek Cilja in njena fillia illeg.⁷

Število pomožnega osebja je bilo različno, od 1 pa tudi do več kot 10 ljudi. V vaseh je pomožnega osebja manj, vpisi so manj pogosti, tudi hlapcev in dekel je manj, eden, dva, trije. Vse pa je seveda pogojeno s trenutkom vpisa, saj so se hlapci in dekle pogosto menjali.

Zaključek

Ob zbiranju gradiva in podatkov za raziskavo sem dosti razmišljala o družini, o življenju v njej, njenih temeljih. Mislim, da se življenje v jedru ni kaj dosti spremenilo. Seveda se odraža v družini napredek v gospodarstvu, spremembe v družbi...

Otroci se tudi danes rojevajo in imajo seveda boljše pogoje in možnosti za preživetje (zdravstvo, medicina...); ljudje se tudi danes poročajo - večja je svoboda pri izbiri zakonskega partnerja, pa kljub temu ne ostanejo vsi pari skupaj do konca življenja.

Danes so mnoge bolezni, zaradi katerih so v starih časih umirali, ozdravljive ali pa jih sploh ni več, po drugi strani pa sta nam razvoj in napredek prinesla mnoge bolezni moderne dobe, za katere še nimamo zdravil.

Sestava družine se je v preteklosti predvsem zaradi eksistenčnih vzrokov pogosto spreminjala. Danes so družine večinoma manjše in ne doživljajo takih sprememb, še posebej ne v tako kratkem času. Dalj časa žive skupaj isti ljudje - več

⁶ Status animarum 1800, Ribnica, hrani Župnijski urad Ribnica, Šeškova 11.

⁷ Status animarum 1800 za vasi iz župnije Ribnica.

možnosti je za navezavo globljih, pristnejših in pristrčnejših odnosov med družinskimi člani, ki pa jih danes pogosto omejuje hiter tempo življenja.

Seveda bi se dalo o družini in njenem življenju v preteklosti še marsikaj povedati. Na voljo je še mnogo neraziskanih virov in gradiva, ki bi nam odkrili še kakšen drugačen pogled na to temo.

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

ORIS ŽIVLJENSKE POTI IN DELA PROF. DR. METODA MIKUŽA

Dr. Metod Mikuž, zgodovinar, profesor na ljubljanski univerzi, se je rodil 22. decembra 1909 v Prečni na Dolenjskem, kjer je bil njegov oče učitelj. Oče je bil zelo veren, zato se je najstarejši sin Metod odločil za poklic duhovnika. Šolal se je na klasični gimnaziji na Zavodu sv. Stanislava v Šentvidu, kjer je leta maturiral 1931 in na ljubljanski teološki fakulteti. Ordiniran je bil julija 1935 v ljubljanski stolnici, diplomiral pa je leta 1936. Kot kaplan je služboval v Mengšu, Trebnjem in Kočevju, od leta 1940 pa je živel v Ljubljani. Metod Mikuž je takrat začel s študijem zgodovine. Aprila 1941 je doktoriral na podlagi inavguralne disertacije *Vrsta stiških opatov: doneski k zgodovini stiške opatije*. Promoviran je bil za doktorja teologije, pravnozgodovinska skupina. Na lastno željo se je zaposlil v škofijskem arhivu, kjer je delal kot pomožni arhivar do pozne jeseni 1942. Takrat je odšel na dom svoje matere v Prapreče pri Svetem Gregorju nad Ortnekom, od koder je v času božičnih praznikov odšel v partizane. Leta 1943 ga je ljubljanski škof suspendiral, a je ta kazenski ukrep kmalu 'po tihem' preklical.

Dr. Metod Mikuž je bil prvi duhovnik, ki se je pridružil partizanom. Za to se je odločil, kot je sam zapisal zato, ker "sem se moral kot Slovenec odločiti" in zato da se ne bi "ta sveta borba za narodno svobodo in lepšo bodočnost izbojevala brez mojega, na Slovenskem dovolj močnega in - tak bi vsaj moral biti - najidealnejšega stanu". Postal je vojni kurat oziroma verski referent pri Glavnem štabu NOV in POS, ki ga je v slovensko partizansko vojsko uvedel odlok IOOF z dne 12. januarja 1943, z namenom omogočiti "zadoščenje verskim potrebam v slovenski narodnoosvobodilni vojski". Mikuž je opravljal verske obrede tako po brigadah in odredih kot med civilnim prebivalstvom.

Na zboru odposlancev slovenskega naroda v Kočevju v začetku oktobra 1943 je bil izvoljen v Slovenski narodnoosvobodilni odbor oziroma v svet, kot se je poimenoval ob svojem prvem zasedanju februarja 1944 v Črnomlju. Izvoljen je bil tudi v delegacijo za drugo zasedanje AVNOJ, katerega se je udeležil v Jajcu konec novembra 1943. Bil je izvoljen za člana predsedstva AVNOJ, organa, ki je v času vojne opravljal zakonodajno funkcijo. Bil je tudi član verske komisije predsedstva SNOS. Po koncu vojne je bil član predsedstva Začasne ljudske skupščine DFJ in do leta 1952 jugoslovanski zvezni poslanec ter poslanec slovenske skupščine.

Konec vojne je pomenil prelom v poklicnem življenju dr. Mikuža. Zapustil je duhovniški stan. Zadnjič je maševal v ljubljanski stolnici 14. maja 1945, ko je imel mašo zadušnico za padle v vojni.

Po koncu druge svetovne vojne se je odločil za študij zgodovine, ki ga je končal z diplomskim izpitom marca 1946, novembra istega leta pa je bil z inavguralno disertacijo *Topografija stiške zemlje* promoviran v doktorja zgodovinske znanosti. Julija 1947 je bil dr. Metod Mikuž imenovan za izrednega profesorja zgodovine narodnoosvobodilnega boja, ki je bila prva stolica za to obdobje na jugoslovanskih univerzah; nastopno predavanje je imel oktobra 1947 na temo Kočevski

zbor odposlancev slovenskega naroda. Leta 1956 je bil izvoljen v rednega profesorja za občo zgodovino in zgodovino narodov Jugoslavije po prvi svetovni vojni. Na Filozofski fakulteti je opravljal funkcijo dekana od leta 1958 do 1960. Upokojil se je leta 1979, leta 1981 pa mu je bil podeljen naziv zaslužni profesor Univerze v Ljubljani.

Profesor dr. Metod Mikuž je opravil pionirsko delo pri proučevanju novejšje zgodovine. Bil je začetnik in utemeljitelj zgodovinpisja novejšje dobe, predvsem za čas 20. stoletja. Prvi je začel na osnovi virov proučevati obdobje, ki je šele minilo oziroma minevalo. Prve znanstvene razprave iz tematike druge svetovne vojne in narodnoosvobodilnega boja je objavil že leta 1948. Mikuževo znanstveno delo je bilo vsebinsko zelo raznoliko, kajti ukvarjal se je s proučevanje obdobja med svetovnima vojnama (temeljno delo iz tega obdobja je *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji* (1965) in *Svet med vojnama* (1966), druge svetovne vojne (temeljno delo *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji* v petih knjigah (1960, 1961, 1973), *Oris druge svetovne vojne* (1962), pa tudi obdobja po drugi svetovni vojni (pregled *Svet po vojni: oris časa v katerem živimo* v dveh knjigah (1983, 1984). Mikužev opus obsega 276 bibliografskih enot, od tega 23 knjig. Med knjigami je poleg temeljnih raziskovalnih del tudi vrsta orisov, pregledov in učbenikov, s čimer je mnogo prispeval k popularizaciji in poznavanju novejšje zgodovine.

Profesor Mikuž je za svoje pedagoško delo na univerzi in za svoje bogato raziskovalno delo prejel vrsto odlikovanj, nagrad in priznanj, med katerimi sta bili tudi Kidričeva nagrada, najvišje slovensko priznanje za znanstveno delo.

Umrj je po krajši bolezni v Ljubljani 9. aprila 1982.

Zdenko Čepič

Metod Mikuž (v drugi vrsti, četrty z leve) v študijskih letih
(*ARS 2, fasc. 495*)

Dr. Metod Mikuž v družbi v gostilni Čad pod Rožnikom avgusta 1939;
drugi z desne je njegov brat Stane (*ARS 2, fasc. 495*)

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Stane GRANDA

PREČNA, MIKUŽEV ROJSTNI KRAJ

Mnogi študentje prof. dr. Metoda Mikuža so bili prepričani, da je rojen pri Sv. Gregorju nad Ortnekom, saj ga je pogosto rad omenjal. Vest o Prečni pri Novem mestu kot Mikuževem rojstnem kraju je mnoge presenetila, saj bi to danes pomenilo, da je pravzaprav Novomeščan. Sodobna Prečna je namreč nekakšno novomeško spalno predmestje, stisnjeno med potok Temenico ali Prečno tik pred izlivom v Krko in vinsko rebrijo nad njo. Leži približno uro hoda iz Novega mesta, ki je nanjo zelo vplival tako v gospodarskem kot družbenem in zlasti idejnem oziru. Danes je znana po bližnjem športnem letališču onstran Temenice, ki ga je nekdanja JLA usposobila tudi kot pomožno vojaško letališče in nanj namestila nekaj letalskih lupin brez motorjev in oborožitve. Sam kraj je bil tako v preteklosti kot danes priljubljena izletniška točka Novomeščanov, ki jih niso privabljali le vinogradi nad vasjo, od koder je neverjetno lep razgled, ampak tudi bližnji, nekoliko skrivnostni Lukenjski grad, pod katerim priteče zadnjikrat na dan v obliki mogočnega vodnega izbruha kraška Temenica, ki dobi tu ime Prečna. Njena moč je tolikšna, da žene manjšo hidroelektrarno. Zato je obvezna izletniška točka novomeške šolske mladine za ekskurzije z zgodovinsko, naravoslovno in tehnično vsebino. Nekdaj so iz Novega mesta ob Krki in nato preko Cegelnice do Prečne vodile lepe pešpoti, po drugi svetovni vojni pa je JLA zgradila v gozdovih levo in desno ob edini cesti, ki vodi vanjo iz dolenske prestolnice, obsežna skladišča, kar je obiskovanje kraja meščanom nekoliko zagrenilo. Otroci smo radi uživali v nevarni igri, kako daleč bo komu uspelo prodreti v gozd, ne da bi ga ustavil stražarjev klic: "Stoj, pucat ču!" Svojevrstna znamenitost Prečne je bila tudi družina Levstik, ki izhaja menda iz sem priseljenega pisateljevega bližnjega sorodnika. Iz tega rodu izvira pokojni Marko Levstik, ki je bil pred nekaj leti v še vedno ne povsem zadovoljivo pojasnjenih okoliščinah ubit kot župnik v Šmarju-Sap.

Dejstvo, da Mikuž Prečne ni pogosto omenjal, govori o tem, da se na kraj, v katerem je preživel le kratko dobo, ni navezal. Novomeški slavist Karel Bačer je baje pri starejših prebivalcih Prečne še našel nekaj spominov nanj. Gotovo jo je nekajkrat prehodil vsaj v svoji partizanski dobi, o kasnejših obiskih pa ni poročil. Sam mi je le enkrat omenil, da bi jo rad obiskal, da pa za to nima prave priložnosti. Takrat bi jo mogoče še prepoznal, danes bi se zaradi velikih sprememb, ki jih je doživela v zadnjih petnajstih letih, tudi nekdanje opekarne ni več, verjetno takoj obrnil. Kraj bi mu bil tuj.

Tukajšnji prostor je bil obljuden vsaj že v kameni dobi. Ljudi so najbrž privlačevale izjemne možnosti za lov in ribolov. Tik pod kraškim izvirom, na levi strani potoka so namreč v eni od kraških jam, to je v Lukenjski jami, imenovani tudi Jama pod Lukenjskim gradom, arheologi pod vodstvom dr. Franca Osoleta našli ostanke človeške prisotnosti, ki segajo od srednje starejše kamene dobe,

preko eneolita, bronaste dobe, staroželezne, in rimske do srednjega veka. Izjemnost te jame je seveda v njenem značaju paleolitskega najdišča.¹

Prečna se v zgodovini prvič omenja okoli 1180; 1351 se omenja tamkajšnji grad oziroma dve leti kasneje dobro (Gut), 1463. leta se omenja podružnična cerkev sv. Nikolaja, med drugim tudi zaščitnika proti poplavam, kar nam pove, kaj je bila glavna nadlega tukajšnjih kmetov. Hiše ležijo na levi, nekoliko dvignjeni strani potoka, za katerega velja, da rad poplavlja in je tudi sicer zelo zahrbtnen. Utopitve v njem v preteklosti niso bile redke. Kraj je imel v starejših zgodovinskih obdobjih, zlasti pa v srednjem veku precej koristi zaradi lege ob prometnici, ki povezuje Novo mesto s slikovitimi in gospodarsko pomembnimi kraji ob gornji Krki, to je železarskimi in lesnimi obrati knežje veje Auerspergov. Mnogi so po njej potovali tudi preko Straže v Dolenjske Toplice.

Omenili smo že, da je največja zgodovinska znamenitost kraja grad Luknja, ki pa je danes v ruševinah. Leži pod mogočno prepadno steno, v kateri so nekakšni ostanki zidov, domnevno zatočišč, in nad že omenjenim kraškim izvirom. Dostopen je le iz ene strani in je med naravno najbolj zavarovanimi dolensjimi gradovi. Nekoliko temačna in težko dostopna lega je spletla okoli njega ogromno domišljije, zgodbe o njem so nenavadno podobne onim o postonjskem Predjamskem gradu. Imata tudi enako nemško ime Lueg. Grad naj bi po Majdi Smole oziroma Valvasorju do leta 1484 pripadal Luegerjem, bil nato deželnoknežja posest, cesar Maksimilijan pa naj bi ga 1494 podaril Frideriku Gallenbergu. V naslednjem stoletju so bili lastniki Galli pl. Gallensteini. Ti naj bi razpadajoči grad obnovili, utrdili, okoličanom naj bi služil tudi kot zavetišče pred Turki. Zelo možno je, da je bil grad takrat nanovo pozidan, saj bi bila lahko starejša stavba, ki je bila še na težje dostopnem mestu, zaradi posledic potresa 1511, neobnovljiva. V začetku 17. stoletja so ga priženili rakovniški grofje Barbo, 1649 ga je od njih dokončno kupil nek baron Franc Gašper Brenner. Prek poroke je spet prešel na grofe Barbo, v začetku 18. stoletja je bila lastnica grofica Marija Felicita Herberstein, ki ga je prodala 1711 grofu Gallenbergu, 1738. leta pa so ga znova kupili grofje Barbo, 1801 pa je z oporoko prešel na barona Vincenca Schweigerja pl. Lerchenfelda. Leta 1827 ga je kupil Anton pl. Fichtenau, od njega ga je kupil leta 1876 Franc Anton Langer pl. Podgora in ga že čez 7 let prodal Šlezijcu Antonu Schieblu. Njegova žena ga je skupaj z bližnjim gradom Zalog 1896 zamenjala za dve hiši na Dunaju. Nato je prišlo še do dveh prodaj oziroma nakupov, verjetno zaradi zadolženosti. Leta 1911 je postal z nakupom lastnik novomeški katehet Ivan Smrekar, ki pa ga je prej kot v enem letu prodal nekemu krakovskemu trgovcu, vendar je že decembra istega leta postala lastnica Ljudska posojilnica v Ljubljani. Zanimiv je podatek, da je zanj plačala kupcu 35.000 kron, prodajalec pa je pred tem dal zanj 500.000 kron.² Ker je nemogoče, da bi njegova vrednost v tako kratkem času toliko padla, lahko razvidimo iz podatkov kako so se pri nakupih gradov zadolževali. Jasno je, da v takih naglih menjanjih lastnikov ne moremo govoriti o skrbi za grad, v ozadju so navadne špekulacije, še bolj pa je seveda

¹ Arheološka najdišča Dolenjske. Novo mesto 1990, str. 7-8.

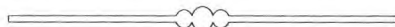
² Majda Smole: Graščine na nekdanjem kranjskem. Ljubljana 1982, str. 272-274.

trpela grajska oprema. Od posojilnice je grad kupil novomeški trgovec Fran Seidl,³ brat znamenitega geologa, ki pa je bil slab gospodar. Ogromno je kupoval, nič pa ni vzdrževal.⁴ Podobno usodo sta doživela v Novem mestu ob Krki tudi njegov mlin in nekoliko nižje stoječa žaga. O Seidlu in njegovi skromnosti ali bolj skoposti še danes krožijo zgodbe med ljudmi, češ da so ga imeli nekateri za berača. Tako je na vlaku, oblečen skrajno revno, običajno v rubaški, prepasani z vrvjo, zaspal in, ko se je zbudil je bilo v kapi, ki jo je položil poleg sebe, kar nekaj drobiža. Gradu zato niso zažgali partizani, kot nekateri govorijo, ampak je propadel zaradi slabega gospodarja. Čeprav si človek težko predstavlja, čemu bi ta grad danes lahko služil, gotovo ni stal v tako zaraščeni pokrajini kot danes. Škoda, da je propadel, saj takih gradov na Slovenskem ni bilo veliko. Verjetno je bil tudi veliko starejši kot pa so prve zgodovinske omembe.

Sama Prečna nima drugih zgodovinskih znamenitosti. Sedanja cerkev je bila zgrajena leta 1910 po načrtih ing. Vancaša, posvetil pa jo je škof Jeglič. Novogotska stavba je prvotno zelo grobo posegla v idiličen dolenski svet, kar razkrivajo tudi filmski posnetki Božidarja Jakca pred II. svetovno vojno.⁵ Danes je zaradi rastlinja, pa tudi navadili smo se nanjo, manj moteča. V njej so iz stare cerkve tri stare podobe in verjetno 340 kg težak zvon v malem zvoniku.⁶ Bolj pa je zanimivo vprašanje, kaj se je pred tem dogajalo s tukajšnjo cerkvijo. Po najstarejši omembi iz leta 1405 naj bi tu stala podružnična cerkev sv. Nikolaja.

Sedanja cerkev sv. Antona Padovanskega pa je nadomestila cerkev posvečeno sv. Eliji. Bila je tipična podeželska cerkev, zgrajena verjetno v 16. stoletju, oltarji so bili v 18. in 19. stoletju obnovljeni. Stolp je stal ločeno in je bil dobro grajen, sama cerkev pa zaradi potresov v slabem stanju.⁷ Glede na podatke o gradu moramo v tem primeru dopustiti možnost, da je bila prejšnja cerkev sv. Nikolaja v potresu 1511 tako prizadeta, da so jo morali podreti. Sezidali so novo in jo posvetili Eliji, ki je tudi zaščitnik proti naravnim nesrečam, stolp prejšnje cerkve pa je verjetno ostal in je bil podprt v času, ko so zidali sedanjo cerkev. Zakaj so menjali svetnike, ki jim je cerkev posvečena, če podatek o prvotni cerkvi ni napačen, pa je že povsem drugo vprašanje. Vsekakor to odraža na svoj način tudi naravne in socialne razmere.

V verskem pogledu so tukajšnji ljudje sprva spadali pod mirnopoško prafaro. Nekako od 1600 je sodila pod straški vikariat, od 1767 pa je bil sedež vikariata tu, župnija je od leta 1862,⁸ patronat je pripadal novomeškemu kapitlju, ki je moral prispevati denar tako za vzdrževanje stare kot gradnjo nove cerkve. Prečenska župnija je imela precej nenavaden obseg, saj se je njeno ozemlje vleklo vse do Krke med Novim mestom in Mačkvcem. Vas Ločna, kjer je danes tovarna zdravil Krka, je sodila v prečensko, ne pa v bližnji novomeško oziroma šempetersko faro.

³ Krajevni leksikon Dravske banovine. Ljubljana 1937, str. 482. Pri prebiranju podatkov o Luknji je potrebno biti zelo previden zaradi možnih zamenjav z lastniki Predjamskega gradu.

⁴ Osebna poročila ljudi, ki so ga poznali.

⁵ Filmske posnetke hrani Arhiv republike Slovenije.

⁶ Šematizem ljubljanske škofije. Ljubljana 1993, str. 197.

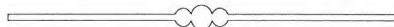
⁷ Dokumentacija Umetnostnozgodovinskega inštituta Frana Steleta, ZRC SAZU.

⁸ Podatek v šematizmu ljubljanske škofije za leto 1993 je napačen, navajam po Krajevnem leksikonu Slovenije, II. knjiga, str. 525.

Lepa in za vinogradništvo pripravna lega pobočja nad vasjo, je v srednjem veku poleg "domačega" lukenjskega zemljiškega gospoda privabila sem še številne zemljiške gospode. Med njimi so bili stiški menihi, kar nam sporoča posredno že tudi o njihovih višnjegorskih lastniških "prednikih", tukajšnja njihova posest je sodila pod Bajnof. Tukaj so imele podložnike še gosposčine Črni potok, Podpeč, Rakovnik, Jablje, novomeški kapitelj in topliška farna gilta; desetinska gospodje so bili poleg Luknje še gospostva Črni potok, Jablje, Podpeč, topliška farna gilta in novomeški kapitelj. Gornino je bilo treba oddajati lukenjski graščini. Kot vse kaže, so k taki razdrobljenosti veliko prispevali Galli pl. Gallensteini z dotami. Precej nenavadna je tudi tukajšnja posest obeh cerkvenih gospostev, saj ne eno ne drugo ne sodi med starejše.

Iz besed o Lukenjskem gradu je razvidno, da so kraji trpeli zaradi turških vpadov in da jim je njegova izjemna lega nudila varno zatočišče. Ko jih ni bilo več, so imeli vaščani težave z nekdanjimi krajišniki, ki so na svojih roparskih pohodih lahko prišli zelo neopazno. Na enem izmed roparskih napadov so izkoristili tudi nepredvidnost grajskih, vdrli v grad in ga oropali. Vsa naravna zaščita in utrjenost ne pomagala pred malomarnostjo gospodarjev. Prebivalci Prečne so znali koristno izrabiti tudi bližino Novega mesta. Tukajšnja posestna struktura namreč ni bila tako neugodna, da ne bi ustvarjala nekaterih agrarnih viškov. Večina kmetij je bila polovičnih, ne tako malo tudi večjih, razmeroma veliko pa tudi manjših in v vinskih gorinah tudi kajzarje, tako, da tudi z delovno silo ni bilo težav. Žal ni znano, ali so znali izrabiti vodno pot po potoku in nato po Krki, dejstvo pa je, da se je dalo Novomeščanom ob tržnih dnevih in na sejmiših marsikaj prodati, prav tako pa jim tudi ob nedeljah kot izletnikom marsikaj ponuditi. Svoje je prispevala tudi pot v Dolenjske Toplice, iz katerih so nameravali knezi Auerspergi narediti zelo pomembno termalno središče. To prednost je Prečencanom v veliki meri izničila leta 1894 zgrajena železnica Novo mesto - Straža, ki se je Prečni v precejšnjem loku izognila. Velike možnosti zaslužka so dajali tudi gozdovi, zanemarljive pa niso bile tudi velike zaloge gline, katere pomen je glede na povpraševanje po opeki vse bolj naraščal. Nekaj dela sta dajala tudi mlin in žaga, ki sta stala pod gradom.

Veliko bolj dramatično je bilo v 19. stoletju in to ne le zaradi pogoste menjave zemljiških gospodov. Običajno dotlej veliki mednarodni dogodki niso prizadejali tako majhnih krajev, kot je Prečna. Ta pa je ob zadnjem prihodu Francozov leta 1809 doživela pravo katastrofo. Kot je znano, so Francozi pred ustanovitvijo Ilirskih provinc naložili našim krajem izredne vojne davke in jih zelo neusmiljeno izterjevali. Zaradi tega je oktobra tega leta je izbruhnil na Kočevskem hud upor, takrat je bil uničen tudi Kostel, ki so se mu pridružili tudi prebivalci gornje in srednje Krke. Novomeška francoska posadka je odhitela v Kočevje, vzpostavila red in mir, ko se je vračala pa "pomirjala" še kraje ob Krki in tudi više ob Temenici, vse do Trebnjega. V Prečni naj bi nekdo streljal na francoskega generala Zucchija in Francozi so kraj požgali.⁹ Tako so prečenski metje kmalu lahko spoznali francosko kulturo. Po njihovem odhodu iz naših krajev so se v letih 1816 in 1817 tudi tu soočili s hudo lakoto in po njej šele dobro začeli ceniti krompir, ki je kot kruh ubogih za vselej pregнал to ciklično nesrečo naših krajev. Po dobrem desetletju pa

⁹ Joh. Saloker: Der Landsturm gegen die Franzosen zu Neustadt im J. 1809. MHVK 1851, str. 59-61.

so kmetje opazili v njihovih krajih nenavadne inženirje, ki so natančno izmerili vse njivske površine in precej natančno izprašali kmete kaj in kako pridelujejo. Tako so ugotovili, da je bilo 1830 leta v Prečni 23 hiš. V njih je živelo 21 družin, moških je bilo 36, žena 50. To nenavadno razmerje kaže na možnost, da je bilo precej mož, verjetno fantov, odsotnih zaradi dela v gozdovih ali pa v železarskih obratih više ob Krki. V vasi je bil le en konj in še ta verjetno župnikov, pač pa kar 34 volov, 19 krav, 10 mladih goved in kar 40 prašičev. Ovac prečenski kmetje niso gojili, ampak njihovi hribovski sosedje. Število prašičev kaže na določeno tržno usmerjenost, povezano verjetno z bližnjim Novim mestom ali pa možnostmi prodaje hrane v največji dolenjski "fabriki" - železolitarni Dvor. Ta je dal občasno delo tudi tukajšnjim kmetom, ki so z voli tja vozili železovo rudo. Nekaj zaslužka je dal tudi prevoz lesa v Novo mesto, ki je imelo v bližini svoje gozdove (Kačja rid). Ker so bili v prvi polovici 19. stoletja skoraj popolnoma opustošeni, so kmetje meščanom lahko prodajali tudi svoj les. Nasploh je bila cesta skozi Prečno dobro vzdrževana. Dobro je bila povezana s komercialno cesto Novo mesto - Ljubljana, na katero se je priključila v Bršljinu, kot tudi okrajno, ki je peljala iz Dolenjskih Toplic proti Dvoru. Dolenjska metropola je bila tudi dober kupec nekaterih pridelkov kot smetane, piščet ter jajc, ki so jih prečenske kmetice lahko prodajale na ponedeljkovih tržnih dnevih. Tržno blago je bilo tudi vino, prevladovalo je belo. V vinogradih so pridelovali tudi fižol, med trto pa je raslo tudi sadno drevje. Verjetno je pri zaničnih kmetih opravljalo tudi naloge kolja, čeprav je v tem času vinogradništvo dobivalo na pomenu, saj so bile površine s trto v porastu. Vina niso prodajali le na Kočevsko in Ribniško, ampak tudi na Gorenjsko. Kmetje so gojili takratne običajne dolenjske kulture: osnovne štiri vrste žita: pšenico, rž, ječmen, oves, le Lukenjska graščina pa tudi koruzo; proso, ajdo in koruzo, manj pomemben je bil krompir, stročnice, zelje. Za živino so gojili tudi deteljo. Nasploh je veljal tukajšnji svet za precej ugoden za poljedelstvo, tako glede možnosti pridelave, kakovosti in prodaje. Kot oviro boljšim razmeram so naštevali fevdalne obveznosti.

Neposredno po letu 1830 je morala začeti delovati tudi opekarna v Prečni. Naslonila se je na precej starejšo opekarsko tradicijo, ki je dala ime bližnji Cegelnici, predvsem pa na bogate tukajšnje zaloge gline. Opeka je bila zelo dobra in je služila svojemu namenu do pred nekaj let tudi na novomeški kapiteljski cerkvi in proštiji.

Leta 1844 je bilo treba prvič plačati davek od zemlje na podlagi podatkov franciscejskega katastra. Mnogi kmetje na Dolenjskem so takrat pomislili na nujnost upora proti državi in cesarska vojska je vzpostavila red, na drugi strani pa je država ukazala revizijo katastra. V tukajšnjih krajih je pokazala, da je bilo polj manj, tudi njihova kakovost je bila nižja, enako je veljalo za travnike, pašnike in vinograde, več je bilo nizkih gozdov. Tudi vrednost čistega donosa je bila manjša. Če so ga ob prvi cenitvi za katastersko občino določili na 9.107 glđ, je bil po reviziji 6.734 glđ in s tem tudi manjši davek. Po revoluciji 1848 so v Prečni tudi prvič volili župana politične občine. Marsikje na Dolenjskem je takrat prišlo do nemirov. Za prebivalce Prečne taki podatki niso znani.

Leta 1857 je Prečna dobila šolo, ki je čez nekaj desetletij v vas pripeljala tudi

očeta Metoda Mikuža. Ta je deloval že v novi stavbi, ki je bila zgrajena 1906.¹⁰

Življenje prebivalcev Prečne v naslednjih desetletjih je slovenski javnosti razgalil Janez Trdina, ki se je 1867 naselil v hišo, kjer se cesta iz Prečne priključi na prej imenovano komercialno cesto. Mož očitno tedaj Dolenjske ni ne poznal, ne razumel, še zlasti pa ne govorjenja preprostih ljudi pod vplivom gostilniških hlapov, ki so mu bili glavni vir informacij. Verjetno so ga stiskale tudi osebne težave, saj je bil za vdovca in upokojenca premlad. Njegovi opisi tukajšnjih ljudi in njihovega vsakodnevnega življenja so namreč takšni, da se lahko skrijeta tudi svetopisemska Sodoma in Gomora.¹¹

V začetku 20. stoletja so se v Prečni dogajale precejšnje spremembe. V skladu z gospodarskim razvojem v tedanji monarhiji, torej ob gospodarskem vzponu, so se lotili dveh zidav: najprej šole in nato cerkve. Dolenjske novice poročajo zlasti o velikih težavah pri gradnji cerkve, saj so bile obveznosti župljanov, ki so si jih naložili, precejšnje in je volje za denarne in materialne prispevke h gradnji ter za delo kmalu začelo zmanjkovati. Tako so imeli kar precejšnje težave, da so kmetje navozili les za ostrešje. Kljub vsemu se je delo dobro izteklo. Novo cerkev je spremljalo tudi povečano versko navdušenje, ki se je kazalo v ustanavljanju različnih kongregacij in delovanju prosvetnih društev. Nemalo je na tukajšnje dogajanje vplivalo tudi politično življenje v Novem mestu. Svojevrstna podpora napredku je bila tudi leta 1909 zgrajena hidrocentrala pod Lukenjskim gradom. Podjetnik Josip Košiček, ključavnikarski mojster, ki pa je kasneje obogatel z gradbeništvom, je kupil nekdanjo grajsko žago in mlin, popravil zajetje in namestil turbino, ki je imela moč 100 KM. Ker se je z investicijo nekoliko uštel, je še isto leto prodal naprave Francu Seidlu, ki je bil finančno močnejši in tudi uspešnejši pri distribuciji elektrike.¹²

Prva svetovna vojna je zahtevala svoje človeške in materialne žrtve. O zadnjih nam govori dejstvo, da so nove zvonove, stare je vzela vojska, dobili šele v letih 1922-1932. Lukenjska elektrarna je dobila 1919. leta novega lastnika. Podjetje Bon in drug je zgradila nov in višji betonski jez Ker mu je očitno zmanjkalo kapitala, je ustanovil komanditno družbo z omejeno zavezo, ki je kapacitete podvojila. Zaradi težav z vodo, ki je ni bilo vselej dovolj, so leta 1923 postavili še lokomobil. 1930. se je lastnica elektrarne preimenovala v Novobor, splošno industrijsko delniško družbo, ki je opravila pomembno vlogo v elektrifikaciji osrednje Dolenjske.¹³ Leta 1935 je Vilko Sedej stanovil Dolop, dolenjsko opekarniško in komanditno družbo, družabnik je bilo podjetje Novobor. Opekarna, ki so jo elektrificirali, zlasti stroje za pripravo gline, je izdelala poldrugi milijon zidne in petino od tega še strešne opeke. Zaposlovala je od 40-50 delavcev.¹⁴

Politično in družabno življenje v kraju se je vse bolj diferenciralo. Klerikalna stran je imela odlično oporo v kaplanu Komljanču, ki je ustanovil hranilnico, poskrbel za odprtje poštnega urada, s pomočjo faranov zgradil prosvetni dom in izjemno razvil društveno življenje. Medtem, ko je bila klerikalna stran v tem pogledu precej samostojna, čeprav tudi povezana z dogajanjem v Novem mestu,

¹⁰ Krajevni leksikon Slovenije, II, Ljubljana 1971, str. 525.

¹¹ Stane Granda, Janez Trdina - etnolog. Kronika 1981, št. 1, str. 79.

¹² Razvoj elektrifikacije Slovenije. Ljubljana, 1976, str. 59.

¹³ Ravno tam, str. 165.

¹⁴ Jože Šorn: Novomeška industrija med obema vojnama. Kronika, 1976, št. 1, str. 39.

so bila liberalna in komunistična strujanja povsem odvisna od mesta oziroma Dolenjskih Toplic, kjer je bilo nekaj mesecev pred drugo svetovno vojno središče delovanja novomeških komunistov. V Prečni so bili s KP povezani Jarčevi, družina s številnimi fanti, ki so sloveli po svoji družabnosti in ubranem petju. Ti so 22. junija 1941 izvedli v novomeški okolici tudi prvo sabotažno akcijo. V gozdu za Lukenjskim gradom so prav oni tudi določili prostor za prvo partizansko taborišče in prve partizane tudi oskrbovali. Naj bo na tem mestu posebno poudarjeno, da so bili Jarčevi izjemno skromni in skrajno pošteni ljudje. Po drugi svetovni vojni se niso okoriščali s predvojnimi in medvojnimi delovanjem in tudi svojih zaslug niso razglašali. Bili so preponosni, da bi oblast, ki jim svojega dolga ni nikoli povrnila, za karkoli prosili. Čeprav sem jih osebno poznal in z njihovimi otroki tudi prijateljeval, sem za bistvene stvari zvedel šele iz literature¹⁵ in na pogrebu. Iz Luknje je bilo partizansko taborišče kasneje prenešeno v logarsko koč na Frati, od koder je bil izveden tudi znamenit prvi partizanski napad na Bučko.

Odpor proti okupatorju je bil na Dolenjskem in tudi v Prečni v začetku vseplošen in je povezoval ljudi različnih političnih opredelitev, ni pa bilo pripravljeno za začetek pravega oboroženega odpora. Nemalo je bila tega kriva okupacijska italijanska politika, nekaj pa je prispeval tudi prezir do Italijanov. Partija je imela zato nemalo težav celo v lastnih vrstah, saj njeni člani niso bili pripravljeni slediti pozivu ljubljanskega vodstva po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo za takojšen oborožen odpor.¹⁶ Kmalu pa je začelo v vsesplošnem odporništvu prihajati do ostre politične diferenciacije, k čemur je precej prispevala revolucionarna navdušenost in praksa Nika Šiliha in Ivana Moreta-Žana. Če velja prečenski konec na eni strani za začetnika novomeškega partizanskega gibanja, ima žal tudi izjemno pomembno vlogo v razmahu državljanske vojne na Dolenjskem. Leta 1924 je v Prečno prišel za kaplana Janko Komljanec, ki je bil pred tem tri leta prefekt v škofovih zavodih. Leta 1937 je postal župnik. Bil je krščansko socialnih nazorov in je tako tudi neposredno deloval. Kakor je na eni strani že od samega začetka nasprotoval okupatorju, pa ni pritegnil oboroženemu boju. Komunizma ni sprejemal in je svaril pred njim. To je tudi odkrito povedal na grobu nekdanjega orožnika Janeza Murglja, ki je partizane zaradi prevlade komunistov zapustil. Prepad z njimi se je poglobljajl v nepomirljivo nasprotje in sovraštvo; 15. junija so ga partizani odpeljali in ga dva dni kasneje, verjetno med mučenjem, ubili.¹⁷ Odgovornost za smrt pripisujejo ljudje Niku Šilihu in predvsem Frančku Sajetu, zastopniku krščanskih socialistov v novomeški OF, ki mu je Komljanec naivno zaupal svoje nazore in je bil potem obremenilna priča. Ta smrt je strahovito odmevala po Dolenjskem in s podobnim Grahutovim primerom iz Šmarjete, ta sicer ni bil duhovnik, bil pa je idejni nasprotnik komunizma in zelo popularen in priljubljen v katoliškem mladinskem gibanju, največ prispevala k razmahu državljanske vojne v osrednjem delu Dolenjske.

Po drugi svetovni vojni je deagrarizacija Prečno zelo prizadela. Novim novomeškim oblastnikom se je morala silno zameriti, saj so kar pozabili na njen velik

¹⁵ Terezija Traven: Novomeška partizanska četa. Novo mesto 1989.

¹⁶ Ravno tam, posebj str. 15 in dalje.

¹⁷ Palme mučeništva. Celje 1995, str. 64-67.

delež v partizanskem gibanju. Kmalu je izgubila tudi funkcijo občinskega središča. Kmetje so si poiskali službo v Novem mestu in kasneje v Novolesovi tovarni v Straži. Opekarna je bila v povojni obnovi silno pomembna, kasneje pa je padla v krizo in bila opuščena kot eden prvih nerentabilnih gospodarskih subjektov v širšem novomeškem prostoru. Prijazno izletniško vlogo je kraj izgubljal na eni strani zaradi že omenjenih vojaških skladišč, na drugi strani pa zaradi Romov, ki so se naselili v nekdanja graščinska gospodarska poslopja. Oblast je vlagala ogromna sredstva v njihovo kultiviranje, poskušala jih je zaposliti pri opekarni, na razpolago jim je dala opeko opuščene tovarne, vendar je bilo vse neuspešno. Po umoru nekega mladega fanta v začetku šestdesetih let, se je njihovo število zaradi nezadovoljstva ljudi začelo zmanjševati. Nekaj let kasneje je bila modernizirana cestna povezava z Novi mestom, šele v poznih sedemdesetih letih še s Stražo. Prečna je začela pridobivati pomen. Številnim domačinom, ki so si postavili nove hiše, so kmalu sledili še drugi. Žal je bilo to že prepozno za tamkajšnjo osnovno šolo, saj otroke vozijo v Bršljin, industrijsko predmestje Novega mesta. Tako je odpadel tudi razlog, da bi se lahko kakšnemu tamkaj učečemu učitelju rodil zgodovinar Mikuževega kova.

Ignacij VOJE

UTRINKI IZ SPOMINOV NA PROFESORJA METODA MIKUŽA

Bil sem eden njegovih prvih študento in kasneje njegov mlajši kolega, zato bom poskušal obuditi njegov lik kot profesorja, kolega, človeka in ga predstaviti takšnega kot je ostal v moji zavesti. Marsikaj v zvezi z njim je utonilo v pozabo ali je zbledelo, nekaj utrinkov iz njegovega univerzitetnega življenja pa mi je ostalo v živem spominu. Nekatere njegove izjave sem si zabeležil, na filmski trak pa sem posnel eno njegovih ekskurzij v Kočevski Rog (7. maja 1977). Njegova pojava je pritegnila pozornost, njegov pogled je bil prodoren, pronicljiv, melodika njegovega, rahlo dolensko obarvanega glasu, je bila za uho prijetna. Imel si občutek, da je s pogledom prodril v tvojo notranjost in si ustvaril oceno o tebi. Bil je odličen retorik, njegov nastop je bil suveren. Kot osebnost je bil Metod Mikuž navidezno protisloven, večplasten, včasih celo kontradiktoren, toda bil je tudi načelen ter zagovornik splošnih moralnih in etičnih življenjskih norm. V pravem pomenu besede ordinarij. Življenjska pot ga je vodila skozi hude preizkušnje. Nikdar ni tajil ali skrival svojega prvotnega duhovniškega poklica, ali se ga sramoval. Iz njega je črpal veliko tistih modrosti, življenjskih izkušenj, ki jih je kot pedagog posredoval svojim učencem. Znano je bilo, da je vsako akademsko leto pri prvem predavanju narisal na tablo Mojzesove plošče z desetimi zapovedmi. Prve tri je prečtal rekoč, to velja za vernike, ostalo pa je obvezno za vse pripadnike človeške družbe. Velikokrat se je pohvalil, da mu je kot republiškem poslancu uspelo rešiti edini cerkveni praznik, ki smo ga v Sloveniji praznovali še po letu 1952, to je praznik vseh svetnikov, ali kot se je uradno imenoval dan mrtvih. Potožil pa je, da mu ni uspelo ohraniti praznovanje božiča. Druga svetovna vojna in okupacija sta povzročili v njegovi osebnosti prelom. Bil je partizanski duhovnik, ponosen na to svojo odločitev. Po osvoboditvi leta 1945 pa je zapustil duhovniško službo in se odločil za akademsko kariero. Kot akademski učitelj in znanstvenik je doživljal mnoge preizkušnje, preživel pa je tudi notranjo preobrazbo. Od zagovornika NOB in revolucije se je preoblikoval v ostrega kritika mnogih medvojnih, predvsem pa povojnih razmer, ki jih ni bil voljan sprejeti. To se je odražalo pri njegovih predavanjih, na katere je pritegnil množice študentov.

Iz njegovega osebnega lista kot akademskega učitelja, se nam predstavijo naslednji podatki: od poletja 1945 do leta 1946 je Metod Mikuž opravil na Filozofski fakulteti v Ljubljani diplomski izpit iz zgodovinske stroke; na zgodovinski oddelek je bil namreč vpisan že pred vojno; novembra 1946 je bil na podlagi disertacije "Topografija stiške zemlje" promoviran za doktorja zgodovinskih znanosti; leta 1947 se je potegoval za razpisano mesto profesorja za zgodovino NOB; dne 30. junija 1947 so strokovno mnenje za njegovo namestitev podpisali profesorji: dr. Cene Logar, dr. Milko Kos in dr. Gregor Čremošnik. Med drugim je v strokovnem mnenju zapisano: "Predlagamo, da se dr. Metod Mikuž pokliče kot izredni

profesor za zgodovino NOB na Filozofski fakulteti v Ljubljani." Kot habilitacijsko delo je predložil študijo v rokopisu "Borba slovenskega naroda in II. zasedanje AVNOJ-a". V strokovnem mnenju je predvsem analiza habilitacijskega dela. Z Mikuževim izborom je Filozofska fakulteta dobila prvega habilitiranega učitelja za zgodovino NOB. S tem je bila ustanovljena prva katedra za to zgodovinsko obdobje na eni od jugoslovanskih univerz.

Nastopno predavanje je imel 25. oktobra 1947. V Slovenskem poročevalcu je bilo v Dnevnih vesteh naslednje obvestilo: "Izredni profesor filozofske fakultete tov. dr. Metod Mikuž bo imel v soboto, 25. oktobra v zbornični dvorani ljubljanske univerze nastopno predavanje: 'Kočevski zbor odposlancev slovenskega naroda'."¹ Spominjam se, da smo se študentje polnoštevilno udeležili njegovega nastopnega predavanja in da je bilo v zbornični dvorani univerze, ki je bila nabito polna, slovesno vzdušje. Metod Mikuž je začel redno predavati v ponedeljek 27. oktobra 1947. Kasneje je svoja predavanja razširil tudi na narodno zgodovino v času stare Jugoslavije med obema vojnama, vzporedno pa je predaval tudi občo zgodovino po letu 1918.

Prva predavanja je namenjal začetkom in razvoju NOB na Slovenskem, seveda pa pri tem ni obšel nekaterih aktualnih dogodkov, ki so bili vezani na politične procese proti nasprotnikom NOB. Zelo živo mi je ostal v spominu njegov komentar v zvezi z obsodbo pisatelja in nekaj časa predsednika Zimske pomoči Narteja Velikonje. 23. junija 1945 je bil Narte Velikonja na prvem procesu pred izrednim vojnim sodiščem v Ljubljani proti "11 vojnim zločincem in izdajalcem", ki je potekal od 22 do 24. junija, obtožen, da je kot odločen idejni nasprotnik in sovražnik agitiral proti temu gibanju s profašističnimi članki in drugim pisanjem, da je kot predsednik Rupnikovega podpornega odbora Zimske pomoči delil podpore predvsem profašitično usmerjenim prosilcem, odtegnil pa idejnemu pristašem OF. Zaradi brošure "Malikovanje zločina" je bil Narte Velikonja obsojen na smrt z ustrelitvijo.² Metod Mikuž je v enem od predavanj označil to obsodbo kot justičen zločin, svojo oceno pa je utemeljil s komentarjem, češ da je bil Narte Velikonja pisatelj, invalid in oče številne družine. Nad takim človekom se po vseh mednarodnih konvencijah tako sramotna kazen ne bi smela izvršiti. Velikonja je bil na podlagi te obsodbe izbrisan iz slovenskega občestva in spomina. T. Možina-Božič je v svoji diplomski nalogi "Literarno delo Narteja Velikonje"³ zapisala, da "vendar ostaja dejstvo, da je izvršena smrtna obsodba zaradi nasprotnega idejnega delovanja nad invalidnim človekom dvojna kršitev mednarodnega prava".⁴ Metod Mikuž je že zgodaj začutil, da se je pisatelju zgodila velika krivica. Kot predsednik Zimske pomoči ni skrbel samo za begunske družine, ampak tudi za uradnike in pisatelje, ki so se znašli v pomanjkanju. V zvezi s to njegovo službo opozarja Tine Debeljak na Velikonjevo natančnost in poštenje.

¹ Slovenski poročevalec, četrtek 28. oktobra 1947, št. 250, str. 7.

² Temna stran meseca, Ljubljana 1998, str. 422-426.

³ Diplomsko nalogo hrani oddelek za slovanske jezike in književnosti na Filozofski fakulteti v Ljubljani, 1990, str. 11 - mentor prof. dr. Helga Glušič.

⁴ Primorski slovenski biografski leksikon, 16. snopič, Gorica 1990, str. 175.

Zaradi te izjave o obsodbi Narteja Velikonje na predavanju so začeli Mikuža nadzorovati. Študentje smo kmalu opazili, da na njegova predavanja hodijo posamezniki, ki niso spadali v naš seminar. Enega izmed njih pa smo spoznali. Bil je pred kratkim umrlí znani šahovski mojster in nosilec partizanske spomenice 1941 Jože Šiška-Luka. Ko smo ga vprašali, kaj dela v seminarju in če je prišel študirat zgodovino, je priznal, da so ga poslali z nalogo, da posluša, kaj Metod "čveka". Metod Mikuž, ki ga je seveda tudi odkril, ga je poklical k sebi v kabinet na razgovor, in odtlej je imel vsaj v predavalnici mir. Toda to Mikuža ni odvrnilo od njegovih neodvisnih in svobodnih interpretacij preteklih in aktualnih dogodkov. Značilno za njegova predavanja je bilo, da je bil ob najbolj občutljivih temah vselej ustvarjalno kritičen, in to v času, ko dnevni politiki takšen način razmišljanja še ni ustrezal.⁵

Vsako leto je Metod Mikuž organiziral ekskurzije, ki jih je imel za posebno obliko poučevanja na terenu. Njegovo načelo je bilo, da mora študent najprej spoznati svojo ožjo domovino Slovenijo, pa Jugoslavijo, šele nato naj bi prišlo na vrsto tujina. Redno so bile na programu terenske vaje v Kočevski Rog in partizansko bolnišnico Franjo. Tu je razkrival človeške razsežnosti medsebojnih odnosov, ki jih je doživljal v partizanih. Peš so z njim študentje prekrizirali celo Slovenijo, predvsem znamenite kraje iz NOB, pri čemer niso nikdar prezrli tudi drugih spomenikov, dediščine preteklih časov. Nepozabni so ostali zimski pohodi v Dražgoše ali spomladanski v sončna Goriška brda. Po dolgem in počez je s študenti prehodil Pohorje in Polhograjske dolomite. Bil je vztrajen pohodnik in je na vsakem koraku izkazoval ljubezen do slovenske zemlje.

Čeprav Metod Mikuž pri nekaterih kolegih ni ravno vzbujal simpatij in prijateljstva, so mu vsi priznavali izjemno delavnost in poglobljanje v arhivsko gradivo. Bil je morda edini med takratnimi jugoslovanskimi zgodovinarji, ki je v celoti obdelal NOB v eni od jugoslovanskih republik. Pri tem ga je gnala neka notranja nuja, poudariti posebnost NOB na Slovenskem in s tem tudi neodvisnost tega gibanja od gibanja na področju ostale Jugoslavije. Mikuževo najpomembnejše delo je brez dvoma *Pregled zgodovine NOB v Sloveniji*. Prva knjiga, v kateri je zajeto obdobje do pomladi 1942, je izšla leta 1960. Naslednje leto je izšla druga knjiga, ki sega od pomladi leta 1942 do kapitulacije Italije septembra 1943. Nekoč nam je omenil, da ga je po izidu druge knjige poklical k sebi Ivan Maček-Matija in ga ozmerjal, češ tako pa o nas ne boš pisal. Posledice je Mikuž kmalu občutil. Dotlej je imel na razpolago vse, tudi tajne arhivske fonde, odtlej pa so mu bili nekateri nedostopni. Kljub temu je program, ki si ga je zastavil, izpeljal do konca. Leta 1973 so izšle še tri knjige zgodovine NOB na Slovenskem in zajele obdobje od kapitulacije Italije do osvoboditve leta 1945. Morda bi na tem mestu opozoril še na en Mikužev pristop k obravnavani tematiki. Ni ga zanimal samo vojaški aspekt NOB, ampak tudi nastajanje in utrjevanje ljudske oblasti, kot tudi številne nevojaške aktivnosti, ki so prav na Slovenskem dobile izjemno razsežnost: partizanska saniteta, tehnike in tiskarne, gospodarstvo in denarništvo, kultura, znanost, šolske usta-

⁵ Iz zapisnika seje politbiroja CK KPS z dne 28. aprila 1951, na kateri so razpravljali o pogledih Edvarda Kocbeka na vprašanje svobode, se vidi, da so tedaj tudi Metoda Mikuža omenjali kot "ostanek reakcije".

nove. Takšnega razvoja ne zasledimo niti v jugoslovanskem, pa tudi ne v evropskem odporniškem gibanju.

Ko se je v javnosti pojavil dnevnik škofa Antona Bonaventure Jegliča in so se v zvezi z vsebino pojavile razne provokacije in špekulacije ter se obnovili napadi zaradi zaplembe Cankarjeve Erotike, se je Metod Mikuž odločno zavzel zanj. Bil je mnenja, da bi moral škof Anton Bonaventura Jeglič dobiti v Ljubljani spomenik. Na njegov predlog so namreč na cerkvenem zemljišču v Šentvidu leta 1901 začeli graditi prvo popolno slovensko gimnazijo na Slovenskem pred prvo svetovno vojno. Glavni del stroškov je bil pripravljen plačati iz dohodkov gornjegrajskih škofijskih gozdov. S prvim gimnazijskim razredom leta 1905/6 se je začel pouk. In še nekaj je v zvezi s tem izjemnim dogodkom na slovenskih tleh Mikuž posebej poudarjal. Škof Jeglič je poslal študirat na Dunaj vrsto slovenskih odličnih študentov, kjer so se na dunajski univerzi usposobili za profesorski poklic in potem na novi škofijski gimnaziji v Ljubljani prevzeli učiteljska mesta. Iz njihovih vrst so izšli tudi odlični znanstveniki, predvsem na humanističnih področjih. S to svojo akcijo naj bi škof Jeglič dokazal Nemcem, kot je posebej poudarjal Mikuž, da smo Slovenci enako sposobni na strokovnem in znanstvenem področju kot številčno mnogo večji narodi. Metod Mikuž je bil deležen široke klasične izobrazbe na tej škofijski gimnaziji.

Zunanji vzrok za nasilno in predčasno upokožitev dr. Antona Slodnjaka, rednega profesorja na Filozofski fakulteti v Ljubljani, spomladi leta 1959, ko mu je še manjkalo nekaj mesecev do šestdesetega leta, je bil izid njegove Zgodovine slovenskega slovstva v nemščini, ki je izšla v Berlinu. Pri tej odstranitvi naj bi kot takratni dekan sodeloval tudi prof. dr. Metod Mikuž.⁶ Ko smo se v soboto 22. decembra 1979 popoldne zbrali nekateri Mikuževi kolegi z oddelka za zgodovino, t.i. "mlada katedra", kot nas je ponavadi poimenoval, v Velikih Laščah v gostilni "pri Kuklju", da proslavimo njegovo 70-letnico, nam je povedal o njegovi vlogi pri zadevi Slodnjak naslednje: kot dekan je bil pod hudim pritiskom takratnih političnih veljakov, predvsem je pritisikal nanj Boris Zihlerl. Dekan Metod Mikuž je poklical Antona Slodnjaka k sebi na dekanat in mu predlagal, naj zaprosi za upokožitev, da ne bi spravil kolegov v zadrego, če bi prišlo na fakultetnem zboru do glasovanja. Atmosfera na fakulteti je bila namreč takšna, da če bi v fakultetnem zboru prišlo do glasovanja, večina ne bi podprla Slodnjakove izključitve. Slodnjak je Mikužev nasvet sprejel. Kasneje leta 1967 je taisti Zihlerl, kot nam je pripovedoval Mikuž, predlagal Antona Slodnjaka za člana SAZU. Metod Mikuž tega priznanja in časti ni bil nikoli deležen. Na koncu tega pojasnjevanja je Mikuž dodal: "Na nekem sprejemu sem se kasneje srečal s prof. Antonom Slodnjakom in se mu opravičil. To sem vam hotel povedati". Srečanje ob Mikuževi 70-letnici v Velikih Laščah je bilo zadnje srečanje "mlade katedre" z njim.

Na enodnevnem simpoziju ob stoletnici rojstva Antona Slodnjaka, ki ga je v torek 11. maja 1999 priredila Slovenska matica, je prisotne v imenu SAZU pozdravil akademik prof. dr. Kajetan Gantar. Slodnjakova odstranitev s Filozofske fakultete leta 1959 je po Gantarjevih besedah še danes skrivnost, menda pa je zadeva stekla brez osebnih motivov - pač pa kot lekcija univerzi, Slodnjak pa da je

⁶ Vilko Novak: Spomini na Slodnjaka. Mohorjevo koledar 1999, Celje 1998, str. 173.

bil izbran za odstranitev čisto po naključju. To domnevo delno podpira tudi gradivo, ki so ga zbrali uredniki kratke zgodovine totalitarizma v Sloveniji z naslovom "Temna stran meseca".⁷ Metod Mikuž je prišel do spoznanja, da je bil pri zadevi Slodnjak grdo izigran.

Od Mikuževih kolegov ordinarijev je prof. dr. Gregor Čremošnik, profesor za južnoslovansko zgodovino, njega zelo cenil. To sem večkrat ugotovil, ko je beseda nanesa nanj. Prof. Čremošnik je bil, kot sem že omenil, med podpisniki predloga, da se Mikuž pokliče za izrednega profesorja na Filozofsko fakulteto. Junija leta 1955 je prišlo s strani študentske organizacije v časniku Slovenski poročevalec do napada na katedro za zgodovino, konkretno (vendar brez navedbe imena) na prof. dr. G. Čremošnika, ki je bil tedaj tudi predstojnik katedre za zgodovino. Očitali so mu, da ni upošteval predloga o zmanjšanju obsega predavanj in odpravi kolokvijev. Vsi takratni profesorji so z javnim pismom pojasnili, da so navedbe v napadenem članku pretirane in izmišljene. Polemika se je nadaljevala z odgovorom na to javno pismo. Zunanji član fakultetnega sveta prof. Boris Lipužič je z napadom na katedro za zgodovino nadaljeval in navedel, da se del profesorskega zbora na katedri za zgodovino z akcijo študentov strinja.⁸ Moram pojasniti, da se je prof. Mikuž odločno postavil na stran prof. Čremošnika. V jeseni 1955, ko so študentje organizirali brucovski večer, je na seji katedre za zgodovino predlagal, naj se profesorji iz protesta ne udeležijo brucovskega večera. Ta sklep so člani oddelka za zgodovino nekaj let upoštevali.

Neposredno pred tem dogodkom, 7. aprila 1955 je bilo razpisano mesto rednega profesorja za občo zgodovino in zgodovino narodov Jugoslavije po prvi svetovni vojni (tako se je namreč preimenoval naziv Mikuževe stolice), se je na to mesto javil prof. dr. Metod Mikuž. Kljub temu da je od nastavitve prof. M. Mikuža za izrednega profesorja minilo že 8 let in je prof. Mikuž napisal vrsto znanstvenih del, so nekateri kolegi imeli pomisleke pri Mikuževem napredovanju. Prof. Čremošnik je kot predstojnik katedre za zgodovino odločno zagovarjal postopek za izvolitev Metoda Mikuža za rednega profesorja. V komisijo za izdelavo poročila sta bila poleg prof. Čremošnika imenovana še prof. Milko Kos in prof. Fran Zwitter. V poročilu, ki je bilo oddano šele 7. februarja 1956, je bilo med drugim zapisano: "V vsem svojem delu se odločno zavzema za kritično metodo izdajanja virov in za ugotavljanje dejstev na podlagi kritične pritegnitve vseh razpoložljivih virov in nasprotuje tendencam formiranja partizanske legende (poveličevanje lastnih uspehov, izgub nasprotnika itd.), ki se seveda pojavljajo v tem primeru prav tako kakor pri vseh drugih velikih zgodovinskih procesih in heroičnih borbah". Pozitivnega Čremošnikovega stališča do njegovega dela in vztrajnosti pri postopku za napredovanje Mikuž Čremošniku ni nikoli pozabil.

Jeseni 1957 smo zvedeli, da je prof. dr. Gregor Čremošnik zbolel za rakom. Ko se je novembra 1958 začela njegova agonija in se je zdravstveno stanje naglo

⁷ Igor Bratož: Kot da bi še nekaj manjkalo. Delo, Književni listi, 13. V. 1999, str. 20.

⁸ Izkušnje iz dela organov družbenega upravljanja na univerzi, Slovenski poročevalec, 3. junija 1955, str. 2; O študijskem načrtu na zgodovinskem oddelku naše univerze, ibid. 12. junija 1955, str. 3; Boris Lipužič, Še o študijskem načrtu na zgodovinskem oddelku za objektivno obveščanje naše javnosti, ibid. 21. junija 1955, str. 4.

poslabševalo, smo morali prof. Mikuža obveščati o vsem. Ko sem v sredo 12. novembra dopoldne prišel k prof. Čremošniku je bil že zelo slab. S težavo je naročil, naj vrnem v knjižnico vse knjige, ki jih je imel izposojene. Popoldne ob 18.20 uri sem bil ponovno pri njemu. V trenutku, ko sem stopil v sobo, je odprl oči in se za trenutek ozrl vame. Ko sem se vrnil okrog 20. ure, je bil že mrtev. Kmalu nato je prišel v stanovanje Čremošnikovih prof. Metod Mikuž. Položil mu je roko na glavo in se zazrl vanj; nato je izrekel sožalje soprogi in hčerki Irmi. Dogovoril se je z njima glede pogreba.

Pogreb prof. dr. Gregorja Čremošnika je bil v soboto 15. novembra ob 16 uri iz vežice sv. Nikolaja. Prof. Mikuž je določil poleg mene, kot Čremošnikovega asistenta še asistenta Marjana Britovška ter študente Matijo Žgajnarja, Branka Božiča, Ludvika Čarnija in Vekoslava Kremenška, da smo krsto iz vežice prenesli na katafalk. Žalni govor je imel dekan in kolega prof. d. Metod Mikuž. V njem je izrazil tisto, kar je čutil do svojega pokojnega kolega prof. dr. Gregorja Čremošnika, zato ga objavljam v celoti:⁹

"Hudo dolžnost nam nalaga današnja težka in bridka ura. Dolžnost, položiti v grob zemeljske ostanke profesorja Gregorja Čremošnika in nad njim po starem običaju nasuti gomilo. Drobni peščeni curek v profesorjevi življenjski klepsidri je nameč usahnil in smrt je pod njegovim dejanjem in nehanjem neizprosno potegnila debelo črto. Profesor Čremošnik je danes došel na svojo zadnjo življenjsko postajo in nam globoko žalostnim, katedri za zgodovinske vede na ljubljanski univerzi, naši filozofski fakulteti in ljubljanski univerzi, ne preostane drugega, kot da zaradi sebe in in memoriam egregii ac illustrissimi professoris Gegerii naredimo pod to črto kratko in pokojnega profesorja vsekakor pozitivno bilanco. V kot sonce jasni luči se nam bo pokazal profesor Čremošnik kot zgodovinar - znanstvenik in kot akademski učitelj - človek.

Kot zgodovinar-znanstvenik je bil pokojni profesor eden od redkih slovenskih zgodovinarjev, ki je vse svoje neumorno ustvarjalno delo posvetil zgodovini južno-slovanskih narodov. Še več. Veliko svojega dela je posvetil tisti veji te zgodovinske znanosti, ki zahteva izrednih naporov in zato tudi velike ljubezni do dela, diplomatiki cirilskih listin, sfragistiki in numizmatiki. Ne bom našteval njegovih velikih in znamenitih del, reči je treba le, da nobeden jugoslovanski zgodovinar ne bo mogel iti mimo del prof. Čremošnika, mimo del, ki jih je njegova pridna in vztrajna roka napisala o stari Srbiji, Bosni in Dubrovniku. Tako pokojni profesor s temi svojimi deli ni samo bogatil velike zakladnice zgodovinopisja naših jugoslovanskih narodov, temveč tudi najtesneje povezoval to zgodovino z našo slovensko preteklostjo in sedanostjo in tako na znanstveni bazi dokazoval eno najlepših naših sedanjih stvarnosti, bratstvo in enotnost jugoslovanskih narodov, za katero je gorel z mladostno navdušenostjo.

Ko sem ga obiskal zadnjikrat, je bil na žalost že mrtev in na njegovi pisalni mizi so obležali najnovejši pomembni rokopisi in na enem od teh tudi njegova poslednja pisava, testament. Testament, v katerem ne zapušča zemeljskega bogastva,

⁹ Dr. Metod Mikuž: In memoriam Gregorii Čremošnik. Besede ob grobu. Naši ragledi, VII/22, Ljubljana 22. novembra 1958, str. 533.

pač pa z ljubečo roko popravlja pomanjkljivo napisan starosrbski tekst. Pretresljiv testament, ki jasno govori samo tole: začel sem rasti in rasel sem ob znameniti Cirilovi pisavi in z njo tudi odhajam s tega sveta.

Kot se nam ob tem spominjanju odkriva lepa podoba pokojnega znanstvenika, tako more zlasti pred našimi očmi tudi prelepa podoba pokojnega profesorja kot akademskega učitelja in človeka. Njegova asketska in na zunaj nekoliko odmaknjena postava je nosila v sebi zlato, vse ljubezni polno in čuteče srce. Profesor Čremošnik je v vsem svojem življenju sovražil samo eno, neiskrenost, krivico in zlobo. Čremošnikovo dobro srce ni nikdar ocenjevalo študenta in njegovo znanje po formalističnem zna - ne zna, temveč študenta po vsem njegovem dejanju in nehanju, po vsem tistem torej, kar pač more priti iz dobrega in plemenitega, a še mladega srca in duše našega slovenskega študenta. To svojo plemenito dobroto je črpal profesor iz edino pravega vira, iz globokega spoznanja življenja in eno od njegovih pomembnih resnic, da nihče ne zna vsega, ker tega pač znati ne more. Ni pa to njegovo veliko in plemenito spoznanje izviralo iz nekakšne olimpijske nedostopnosti in vzvišenosti, temveč iz Čremošnikovih, upam si trditi - najlepših in najplemenitejših spoznanj, da svet more in mora biti dober, a to le takrat, ko bodo dobri vsi ljudje. Prepričan sem, da se je profesorju posrečilo vcepiti v mlada in plemenita srca naših študentov tudi velik del tega velikega in plemenitega spoznanja, do katerega se je mogel dokopati le kot velik suveren v svoji znanosti in kot človek, katerega je koval življenje veliko bolj, kot kuje in kali ogenj železo.

Tako je torej, dragi profesor Gregor Čremošnik, prišla temna in bridka ura našega slovesa. Vsi tisti, ki smo vedeli, kako je že pred meseci nad vami obupala medicinska znanost, kot vsi tisti, ki jih je nemilo presenetila vest o vaši smrti, se sicer klanjamo neizprosno in za enkrat nepremaganim naravnim zakonom in postavam, ne bomo se pa dolgo sprijaznili z žalostno resnico, da vas ne bo nikdar več med nami".

Metod Mikuž je za svoje znanstveno in pedagoško delo prejel več priznanj. Naziv zaslužni profesor je prejel leta 1981. Ob njegovi 70-letnici (22. XII. 1979) je bil z odlokom predsednika republike odlikovan z visokim odlikovanjem "Redom zaslug za narod z zlato zvezdo". Odlikovanja ni hotel sprejeti, ker naj bi mu bilo izročeno na neprimeren in neustrezen način. Ko smo pripravljali zborovanje slovenskih zgodovinarjev v Ljubljani jeseni 1980, sem ga kot takratni predsednik Zgodovinskega društva za Slovenijo vprašal, če bi odlikovanje spejel na zborovanju pred navzočimi zgodovinarji. To se mu je zdelo ustrezno mesto in je na predlog odbora Zgodovinskega društva z veseljem pristal. Zborovanje je bilo 1. oktobra 1980 v Cankarjevem domu. Po uvodnem Mikuževem predavanju "Ljubljana - mesto heroj"¹⁰ mu je odlikovanje izročil takratni predsednik SZDL Mitja Ribičič.

Nanizal sem le nekaj dogodkov, srečanj, razgovorov s prof. Metodom Mikužem, ki so mi ostali v spominu. Morda se z vsem, kar sem napisal o njem, Mikuž ne bi povsem strinjal, morda bi kaj dopolnil ali drugače interpretiral, morda pa mu

¹⁰ Metod Mikuž, Ljubljana - mesto heroj. Zgodovinski časopis, 35, 1981, st. 5-13; Bogo Grafenauer: XX. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, ZČ, 1980, str. 469-477.

bi bilo celo ljubo, da sem tako napisal. Verjetno je marsikomu od kolegov ali študentov ostal v drugačnem spominu. Bil je vsekakor enkratna, neponovljiva osebnost, ki je ostala vpeta v svoj čas, in se v današnji čas prof. Mikuž verjetno ne bi mogel vživeti. Izpolnila se mu je želja, da njegovi posmrtni ostanki ležijo na pokopališču v Ortneku, v domači zemlji, obrnjeni s pogledom proti Sv. Gregorju, od koder je bila doma njegova mati, ki jo je tako zelo spoštoval.

Nataša STERGAR

BIBLIOGRAFIJA PROF. DR. METODA MIKUŽA

Bibliografije prof. dr. Metoda Mikuža so bile doslej objavljene v *Biografijah in bibliografijah univerzitetnih učiteljev in sodelavcev*, ki jih izdaja Univerza v Ljubljani (leta 1957, str. 63-63, leta 1969, str. 26-27, leta 1979, str. 37-39, leta 1995, str. 53-54). Ob šestdesetletnici rojstva Metoda Mikuža je izšla bibliografija, ki sta jo pripravila Olga Janša in dr. Mirko Stiplovšek (*Zgodovinski časopis*, 23, 1969, str. 201-209); za sedemdesetletnico (*Zgodovinski časopis*, 33, 1979, str. 613-615), in tudi ob njegovi smrti (*Bibliografija dr. Metoda Mikuža*, *Zgodovinski časopis*, 37, 1983, str. 121-127) pa jo je pripravila Nataša Stergar.

Pričujoča bibliografija skuša zajeti večino objavljenih tekstov prof. dr. Metoda Mikuža, ki smo jih doslej v posameznih bibliografijah izpuščali. Zagotovo so še teksti, ki žal tudi v tej bibliografiji ne bodo upoštevani. Bibliografija je razdeljana po zgodovinskih obdobjih oziroma po tematiki in zajema tudi biografske zapise o Metodu Mikužu.

Starejša zgodovina

Bach je moderen. – Domače vaje 59, 1929-30, št. 1, str. 37, št. 2, str. 73-76.

Suhi bajer in še nekaj. – Domače vaje 60, 1929, št. 1, str. 24-27.

Gospodarsko-politični razvoj Stične v teku 800 let. – Slovenec 15.8.1936.

Vrsta stiških opatov : doneski k zgodovini stiške opatije. – Ljubljana 1941, 100 str. (Inavguralna disertacija.)

Slovanska apostola Sv. Ciril in Metod. – Tehnika "Urška" 1944, 15 str. (cikl.). (Ponatis V: Slovenski poročevalec 5.7.1945.)

Misli k slovanskemu prazniku. – Slovenski poročevalec 7.7.1946.

Spomin na kmečke punte. – Kmečki glas 15.8.1946.

Topografija stiške zemlje : doneski k zgodovini stiške opatije. – Ljubljana 1946, 94 str. (Inavguralna disertacija)

O kmečkih uporih. – Kmečka žena 2, 1948, str. 47-48, 63-64.

Ob stoletnici izžanskega upora. – Slovenski poročevalec 21.3.1948.

Spominski dan slovanskih apostolov Cirila in Metoda. – Slovenski vestnik (Celovec) 3.7.1948.

V prazno streljate, gospod landesrat! : ponoven odgovor dr. Karischu. – Slovenski vestnik (Celovec) 13.10.1948.

Slovenski gospodar. – V: Enciklopedija Jugoslavije 7. Zagreb 1968, str. 406.

Slovenski narod. – V: Enciklopedija Jugoslavije 7. Zagreb 1968, str. 406.

Med obema vojnama

Obsodba ljubljanskega škofa dr. Rožmana. – V: Koledar Osvobodilne fronte Slovenije 1947, str. 172-173. (Historiat cerkvene politike, posebej škofove od 1935 dalje na Slovenskem.)

Pred desetimi leti. – Slovenski poročevalec 20., 21., 24., 25., 26.4., 3., 4.5.1951. (O položaju v Evropi pred vojno in o okupaciji Jugoslavije.) (7 nadaljevanj.)

Razvoj slovenskih političnih strank (1918 do zač. 1929) v stari Jugoslaviji. – Zgodovinski časopis 9, 1955, str. 107-139.

Razvoj in glavni problemi Oktobrske revolucije : predavanje na X. zborovanju slovenskih zgodovinarjev 23.IX.1957 v Ravnah na Koroškem. – Naši razgledi 26.10., 9.11.1957.

Eppur si muove : nekaj misli h glavnemu referatu na 2. kongresu jugoslovanskih zgodovinarjev od 23. do 25. novembra 1958 v Zagrebu. – Naši razgledi 13.12. 1958. (O referatu B. Krizmana, Stvaranje jugoslovenske države.)

Ljubljanski septembrski dogodki (1908 do 1958). – Naši razgledi 20.9.1958.

O nekaterih svetovnih in domačih političnih okoliščinah ob ustanovitvi Komunistične partije Jugoslavije. – Mlada pota 7, 1958-59, str. 433-439.

Rdeči signali, borbeni dokument dobe : poglavje iz predvojnega naprednega študentskega gibanja. – Tribuna 27.4.1959.

Štirideset let evropskega političnega odra. – Naši razgledi 11.4.1959.

Osnovni problemi v razvoju KPJ. – V: Prekmurski Slovenci v zgodovini. Murska Sobota 1961, str. 9-29.

Objave arhivskega gradiva za slovensko zgodovino od leta 1918 do leta 1945. – V: Referati na posvetovanju o problematiki arhivov in dela v arhivih. Novo mesto 24.-25.10.1962, str. 1-6. (cikl.)

Strahota se je srečala z Abrahamom : ob petdesetletnici začetkov prve svetovne vojne. – Naši razgledi 25.7.1964.

Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917-1941. – Ljubljana 1965, 555 str.

Svet med vojnama. – Ljubljana 1966. 210 str.

Obravnave. – Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 7, 1967, str. 247-254. (Sodelovali so: Dušan Kermavner, Marjan Britovšek, Vladimir Dedijer, Lojze Ude, Bogo Grafenauer, France Klopčič.) (Ob 50. obletnici oktobrske revolucije in ob 30. letnici ustanovnega kongresa KPS.)

Pol stoletja velike revolucije. – Pionir 23, 1967/68, št. 2, str. 2-4.

- Slovinci. Historija: Razdoblje od 1918 do 1941. Narodnooslobodilački rat.** – V: Enciklopedija Jugoslavije 7. Zagreb 1968, str. 257-263.
- Gradivo za zgodovino univerze v letih 1919-1945.** – V: Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani : 1919-1969. Ljubljana 1969, str. 53-92.
- Slovenski klerikalizem.** – V: Prešernov koledar 1976. Ljubljana 1975, str. 148-162.
- Svet med vojnama** : razpadanje stare liberalne demokracije, fašistični režimi, krepitev naprednega delavskega gibanja. – Delo 16.4.1977.
- Temeljne prvine fašizma kot zgodovinskega pojava.** – Slovenski vestnik (Celovec) 25.2., 4.3., 11.3.1977. (Predavanje na 8. koroških kulturnih dnevih v Celovcu.)
- Tri obletnice.** – Zbornik občine Grosuplje 9, 1977, str. 7-10. (85-letnica Tita, prevzem Titovega vodstva KPJ in ustanovitev KPS in KP Hrvaške.)
- Časovni okvir nastanka Speransove knjige** : ob štiridesetletnici izida knjige Razvoj slovenskega narodnega vprašanja. – Naši razgledi 9.3.1979. (Izšlo tudi V: Zgodovinski časopis 33, 1979, str. 547-551; V: Edvard Kardelj-Sperans in slovensko zgodovinopisje. Ljubljana 1980, str. 19-23.)
- Slovenecem je kot Sperans in Vodnik pokazal pot iz narodnostne smrti.** – Delo 12.4.1979.

Narodnoosvobodilna vojna

- Moja pot v partizane.** – V: Slovenskim duhovnikom 1943, str. 4-9.
- Besede štirih narodnih duhovnikov.** – Slovenski poročevalec 18.7.1945. (Govor na 1. kongresu OF.)
- Borka Angela.** – V: II. kongres slovenske protifašistične Ženske zveze 1945. Ljubljana 1945, str. 21-22.
- Dolomiti.** – Slovenski poročevalec 15.7.1945. (Kratek opis osvobojenega ozemlja in dela Izvršnega odbora OF.)
- Krivi so!** – Slovenski poročevalec 16.12.1945. (O organizatorjih belogardizma.)
- Nageljni rdeči.** – Kmečki glas 19.9.1945.
- Nesmrtni junaki.** – Slovenski poročevalec 1.11.1945.
- Partizanske mame, pozdravljene!** – Slovenski poročevalec 17.5.1945.
- Partizanski pogreb.** – Kmečki glas 31.10.1945.
- Prepad kliče prepad.** – Slovenski poročevalec 31.5.1945. (O škofu Rožmanu.)
- Sami sebi grobarji.** – Kmečki glas 21.11.1945.
- Sv. Urh.** – Slovenski poročevalec 28.10.1945.
- V Jajce in nazaj.** – Tovariš 1945, št. 3, str. 12-18.

- Bodi pozdravljena svobodna in srečna slovenska zemlja.** – V: Koledar Osvobodilne fronte slovenskega naroda 1946, str. 104-106. (Spomin na NOB.)
- Ljubezen za ljubezen.** – Slovenski poročevalec 23.10.1946.
- Naša moč in naši vzori.** – Slovenski poročevalec 1.11.1946. (O partizanskih grobovih.)
- O nepravih duhovnikih.** – V: Koledar Osvobodilne fronte slovenskega naroda 1946, str. 198-199. (O zadržanju nekaterih duhovnikov, ki so sodelovali z okupatorjem in o vzrokih bega škofa Rožmana.)
- Ob veliki obletnici.** – Slovenski poročevalec 20.10.1946. (Ponatis V: Kmečki glas 28.11.1946.)
- Od Slemen do partizanov.** – Novi svet 1, 1946, str. 511-517.
- Slovenska duhovščina in Osvobodilna fronta** : (doneski k zgodovini slovenske narodno osvobodilne borbe). – Novi svet 1, 1946, str. 400-419.
- Srečanje z Nazorom.** – Slovenski poročevalec 30.5.1946. (Ob sedemdesetletnici V. Nazorja).
- T 20 preko TV 15.** – Slovenski poročevalec 13.4.1946. (Opis partizanskih baz T 20 in TV 15.)
- V Jajce in v Beograd.** – Slovenski poročevalec 29.11.1946.
- Zakaj narod sodi svojega škofa.** – Slovenski poročevalec 27., 28., 29., 30.8.1946. (Ponatis: V: Vprašanja naših dni 1946, str. 958-964.) (4 nadaljevanja.)
- Crna gora, ponosito stenje.** – Slovenski poročevalec 20.6.1947. (O Črni gori v času NOB.)
- Dan Jugoslovanske armade-praznik našega ljudstva.** – Slovenski poročevalec 21.12.1947.
- Iz Dolomitov na Rog.** – Ljubljana 1947. 134 str.
- Naj živi 29. november.** – Slovenski poročevalec 28.11.1947.
- Ob peti obletnici.** – Slovenski poročevalec 15.8.1947. (O italijanski ofenzivi na Kočevski Rog.)
- Ob šesti obletnici.** – Slovenski poročevalec 27.4.1947. (Ob obletnici OF.)
- Obsodba ljubljanskega škofa Rožmana.** – V: Koledar osvobodilne fronte slovenskega naroda 1947, str. 172-173.
- Partizanka A. je padla.** – V: Koledar osvobodilne fronte slovenskega naroda 1947, str. 111-113.
- Partizanska nedelja.** – Slovenski poročevalec 20.5.1947. (O tiskarni Sloveniji.)
- Pomladanski praznik.** – Slovenski poročevalec 5.4.1947. (Velika noč na Doblški gori.)
- Pravi in resnični mir.** – Slovenski poročevalec 24.12.1947.

- Prešeren in partizani.** – Slovenski poročevalec 8.2.1947. (Ponatis: V: Primorski dnevnik 22.2.1948.)
- Anton Pesnik – Oton Župančič.** – Slovenski poročevalec 23.1.1948. (Kako je Župančič na Kočevskem zboru postal član Vrhovnega plenuma.)
- Cankar in Udarna brigada Ivana Cankarja.** – Slovenski poročevalec 12.12.1948.
- Kmečke žene borke za novo življenje.** – Slovenski poročevalec 16.1.1948.
- Ob začetku Partizanskega tedna.** – Slovenski poročevalec 13.6.1948.
- Velika pomlad.** – Primorski dnevnik 27.4.1948. (Spomini na pomlad 1945 na pohod IV. armade in sestavo slovenske vlade v Ajdovščini.)
- Del dnevnika Tomšičeve brigade.** – Borec 1, 1949, št. 1, str. 10-12.
- Do prvega osvobojenega ozemlja na Slovenskem.** – Ljudska pravica 22.12.1949.
- Naše obletnice.** – Borec 1, 1949, št. 3, str. 8-12. (O zboru odposlancev slovenskega naroda v Kočevju.)
- O gradivu za zgodovino narodno osvobodilne borbe.** – Borec 1, 1949, št. 1. str. 5-9.
- Pred šestimi leti.** – Tovariš 25.11.1949.
- Prešernova "Od železne ceste" na Javoru.** – Slovenski poročevalec 6.2.1949. (Opis partizanskega mitinga.)
- Prvo srečanje s Šercerjevo brigado.** – Slovenski poročevalec 25.9.1949. (Izšlo tudi V: Prosveta (Chicago) 2.12.1949.)
- Rast in razvoj ljudske oblasti v Sloveniji med narodnoosvobodilno borbo.** – Ljudska pravica 29.11.1949.
- Slovenski poročevalec, glasnik in ogledalo naše narodne osvobodilne borbe in ljudske revolucije.** – Slovenski poročevalec 29.11.1949.
- III. roška ofenziva proti NOV v tako imenovani Ljubljanski pokrajini.** – Borec 1, 1949, št. 2, str. 9-15.
- Tri heroje smo pokopali :** spomin na pogreb Milovana Šaranovića, Dragana Jevtića in Ivana Kavčiča-Nandeta. – Slovenski poročevalec 21.4.1949.
- Večna slava herojem.** – Tovariš 22.4.1949.
- Italijanska ofanziva protiv Narodnooslobodilačke vojske Slovenije od 16. jula do 4. novembra 1942. godine.** – Vojnoistorijski glasnik (Beograd) 2, 1950, št. 1, str. 50-81.
- Iz operativnega dnevnika Partizanskega komandanta.** – Borec 2, 1950, str. 42-44.
- K zgodovini Pohorskega bataljona.** – Borec 2, 1950, str. 33-34.
- Kako so Italijani zasedali Slovenijo.** – Borec 2, 1950, str. 5-6.
- Kaličeva mama se vrne s sinom.** – Borec 2, 1950, str. 82-84. (Ponatis V: Delo 17.4.1982.)

- Mesec junij 1942 v tako imenovani Ljubljanski pokrajini.** – Borec 2, 1950, str. 133-135.
- Neznani grob v Glažuti** : ob spominu na padle borce. – Borec 2, 1950, str. 214.
- S Cankarjevo na Čatež.** – Slovenski poročevalec 14., 15.9.1950.
- Jelenov žleb** : (26. marca 1943). – Slovenski poročevalec 26.4.1951.
- Po poteh bratstva in edinstva.** – Mladina 20.11.1951. (Razmišljanja o poti v Jajce in o pomenu II. zasedanja AVNOJ.)
- Pozdravljeni, major Jones, v naši svobodni domovini.** – Slovenski poročevalec 4.11.1951.
- Pred desetimi leti.** – Slovenski poročevalec 20.4.1951.
- Prvo osvobodjeno ozemlje v Sloveniji** : (doneski k problematiki narodno-osvobodilne borbe v Sloveniji). – Zgodovinski časopis 5, 1951, str. 87-117.
- Uspehi narodnoosvobodilne borbe in ljudske revolucije na Slovenskem leta 1941.** – Vestnik (Maribor) 22.12.1951. (Ob deseti obletnici ustanovitve Jugoslovanske armade.)
- Ustanak u Sloveniji 1941. godine.** – Vojnoistorijski glasnik (Beograd) 2, 1951, št. 4, str. 80-119.
- Ali je narodnoosvobodilna borba preprečila priključitev Štajerske in Gorenjske k nemškemu rajhu.** – Zgodovinski časopis 6-7, 1952/1953, str. 733-767.
- Jajce 1943 – Beograd 1953.** – Tovariš 23.1.1953.
- Ob deseti obletnici Kočevskega zbor.** – Slovenski poročevalec 30.9.1953.
- Srečanje z bosanskim ljudstvom.** – Slovenski poročevalec 28.11.1953. (Spomini na pot slovenske delegacije v Jajce.)
- Zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju** : (1. oktobra do 3. oktobra 1943). – Kronika 1, 1953, str. 153-159.
- Grob na Blokah** : v spomin velikemu junaku. – V: Slovenski izseljenski koledar 1954. Ljubljana 1953, str. 121-127. (O bojih Šerčerjeve brigade in smrti partizanskega kurirja.)
- Problematika izvora za istoriju narodne revolucije.** – Arhivist 4, 1954, str. 17-29. (Predavanje na plenumu I. kongresa jugoslovanskih zgodovinarjev v Beogradu.)
- Bela Krajina. Bela Krajina u Narodnooslobodilačkom ratu.** – V: Enciklopedija Jugoslavije 1. Zagreb 1955, str. 417.
- Travna gora-Vagovka-Benete-Mokrc.** – Planinski vestnik 55, 1955, str. 274-278.
- Začetki NOB v Sloveniji.** – Borec 8, 1955, str. 234-237, 328-330, 361-363.
- Dražgoše – 9. do 11. januarja 1942.** – Borec 8, 1956, str. 56-59.
- Jelenov žleb – Velika Bela stena.** – Borec 8, 1956, str. 3-4.
- Lož in Bezuljak 19. in od 19. na 20. oktober 1941.** – Borec 8, 1956, str. 166-168.

- Pred dnevom vstaje slovenskega naroda** : sedemindvajseti april 1941. – V: Priročnik za mlade aktiviste. Ljubljana 1956, št. 6, str. 148-152.
- Pregled gospodarske dejavnosti v narodnoosvobodilni borbi v Sloveniji.** – Zgodovinski časopis 10-11, 1956-1957, str. 217-281.
- Pregled razvoja NOB u Sloveniji, I.** – Beograd 1956. 392 str.
- The Specific Development of the National Liberation War of the Yugoslav People.** – Študentska revija 1956, str. 32-44.
- Tisje – 24. decembra 1941.** – Borec 8, 1956, str. 104-106.
- Drugo zasedanje AVNOJ v luči svetovnih dogodkov.** – Ljudska pravica 28.-29.11.1957.
- Od 16. julija do 4. novembra 1942** : velika italijanska ofenziva. – Borec 9, 1957, str. 302.
- Požgana je bila prva slovenska vas (20. septembra 1941).** – V: Slovenski izseljenski koledar 1957. Ljubljana 1956, str. 122-125.
- September-oktober 1943 na Dolenjskem** : operacije NOV in POS od kapitulacije Italije 8. IX. 1943 do začetka nemške ofenzive 14. X. 1943. – Dolenjski list 23.10.1957.
- Za originalnost narodnoosvobodilne borbe** : ob štirideseti obletnici oktobrske revolucije v Rusiji. – Kronika 5, 1957. str. 57-60.
- Avto cesta – nadaljevanje NOB.** – Borec 10, 1958, str. 430-434. (Opis dogodkov in znamenitosti iz časa vzdolž avtoceste.)
- Boji Komunistične partije Jugoslavije za zahodne meje (od 1941 do 1945).** – Zgodovinski časopis 12-13, 1958-1959, str. 7-50.
- Bosenski : Krim-Mokrc-Bloke.** – Borec 10, 1958, str. 268-269. (Spominski zapis o Sutjeski.)
- Junaštvo brez primere (ob 15. obletnici bojev na Sutjeski).** – Rodna gruda 1958, št. 6-7, str. 150-151.
- Kočevska v narodnoosvobodilni borbi (ob 15. obletnici Zbora odposlancev v Kočevju).** – Borec 10, 1958, str. 475-479.
- Ljubljana – srce NOB Slovenije.** – Ljubljanski dnevnik 22.4.1958. (Iz članka Začetki NOB v Sloveniji.)
- Ob obletnici obeh zasedanj AVNOJ.** – Borec 10, 1958, str. 515-517.
- Pomembnost terenskega dela ekip Muzeja narodne osvoboditve v Ljubljani in pisanja tako imenovanih občinskih kronik.** – V: Letopis Muzeja narodne osvoboditve LRS v Ljubljani 2, 1958, str. 223-229.
- Slovenija** : borbena povezanost s Sutjesko. – Borec 10, 1958, str. 265-266.
- Smelo in izredno premišljeno dejanje.** – Borec 10, 1958, str. 568-570. (Ob ustanovitvi I. proletarske brigade.)

- Sutjeska in takratni svetovni dogodki (od 15. maja do 16. junija 1943).** – Borec 10, 1958, str. 260-262.
- Dolomitska izjava :** iz dejavnosti Osvobodilne fronte. – Komunist 5.6.1959.
- Kratek pregled narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji.** – V: Zbornik fotografij iz narodnoosvobodilnega boja slovenskega naroda 1941-1945, I. Ljubljana 1959, str. 13-22.
- Kurir Luka.** – Planinski vestnik 15, 1959, str. 532-534. (Pot iz Dolomitov na Mokrc v zimi 1942/43.)
- Revija "Borec" in zgodovina NOB.** – Borec 11, 1959, str. 411-412.
- Sami proti vsem.** – Tovariš 29.11.1959. (Prikaz prizadevanj zahodnih zaveznikov po zasedbi Slovenskega Primorja.)
- Druga svetovna vojna :** kratek oris. – Ljubljana 1961, 140 str.
- Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, I.** – Ljubljana 1960, 449 str.
- Kratek pregled dejavnosti narodnoosvobodilnega boja (NOB).** – V: Pomniki naše revolucije. Ljubljana 1961, str. 7-20.
- Kratek pregled narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji :** (od jeseni 1942 do jeseni 1943). – V: Zbornik fotografij iz narodnoosvobodilnega boja slovenskega naroda 1941-1945, II. Ljubljana 1961, str. 7-31. (Tudi v angleščini in francoščini.)
- Makedonija.** – Naši razgledi 27.12.1961. (Odlomek iz referata na III. kongresu zgodovinarjev Jugoslavije – Specifični elementi v NOB (revoluciji) jugoslovanskih narodov.)
- Narodna zaščita v Ljubljani.** – V: Ljubljana v ilegali. Ljubljana 1961, str. 204-214.
- Partizanski pohod pionirjev na Rog 1961.** – Ljubljana 1961, 8 str.
- Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, II.** – Ljubljana 1961, 414 str.
- Roška partijska konferenca.** – Naši razgledi 29.4.1961. (Odlomek iz II. knjige Pregled zgodovine narodno osvobodilne borbe v Sloveniji.)
- Specifični elementi v NOB (revoluciji) jugoslovanskih narodov.** – Zgodovinski časopis 15, 1961, str. 5-63. (Izšlo tudi kot poseben separat v okviru 3. kongresa zgodovinarjev Jugoslavije. Ljubljana 1961, 44 str.)
- Kako je nastal predlog o proglasitvi Tita za maršala.** – Borec 14, 1962, str. 205-206.
- Spomeniki našega boja.** – V: Slovenski izseljenski koledar 1963. Ljubljana 1962, str. 118-122.
- Partizansko gospodarstvo v Ljubljanski pokrajini.** – Komunist 19., 26.1., 6.2. 1962.
- Delež slovenske delegacije na II. zasedanju AVNOJ.** – Jugosloveski istorijski časopis (Beograd), 2, 1963, št. 4, str. 36-39.

- Drugo zasedanje AVNOJA i rešenje slovenačkog nacionalnog pitanja.** – Vojno istorijski glasnik (Beograd) 13, 1963, št. 6, str. 75-88.
- Kako je nastal uvodnik.** – Kmečki glas 30.5.1963. (Spomin na začetek izhajanja Kmečkega glasu junija 1943.)
- Kratek pregled narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji od jeseni 1943 do februarja 1944.** – V: Zbornik fotografij iz narodnoosvobodilnega boja slovenskega naroda 1941-1945, III. Ljubljana 1963, str. 1-31.
- Od Kočevskega zbora do 1. zasedanja SNOO (SNOS) v Črnomlju.** – Zgodovinski časopis 17, 1963, str. 5-21.
- Pred 20 leti :** Vojaški politični položaj v Evropi in Jugoslaviji. – Tovariš 4.10.1963, str. 18-29.
- S sklepi AVNOJ med ljudstvo :** spomini udeležencev II. zasedanja AVNOJ. – Delo 23.11.1963. (Ob dvajsetletnici nove Jugoslavije.)
- Narodna zaščita v Ljubljani.** – Strokovni list 13, 1964, št. 3-4, str. 131-137.
- Ideja mednarodnega sodelovanja v jugoslovanskem odporiškem gibanju.** – Primorski dnevnik 11.6. do 15.6.1965. (Predavanje na tržaški univerzi.)
- L'idea della collaborazione internazionale nella resistenza Jugoslava.** – Annali della Facoltà di lettere Filosofia dell'Università di Trieste 2, 1965-1966, str. 69-87.
- Primorski NOO (odbor OF) :** (primorski narodnoosvobodilni odbor – odbor Osvobodilne fronte). – Zgodovinski časopis 19-20, 1965-1966, str. 391-399.
- Sur quelques problèmes concernant les cours d'Histoire de la guerre populaire de libération des peuples de Yougoslavie, dans les Universités Yougoslaves.** – IIe conférence internationale pour l'enseignement de la résistance (Prague, 13 au 15 avril 1965). Wien, str. 120-124 (cikl.)
- Temeljne točke Osvobodilne fronte slovenskega naroda.** – Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 6, 1966, str. 279-307. (Objavljeno tudi v Naši razgledi 14.5.1966.)
- Ob dnevu zmage.** – Naši razgledi 27.5.1967. (Iz radijske oddaje "Družba in čas".)
- Oris partizanske sanitete na Slovenskem.** – Ljubljana 1967. 331 str.
- Partizanska saniteta od začetkov do prvega osvobojenega ozemlja in konca velike italijanske ofenzive pozno jeseni 1942.** – Borec 18, 1967, str. 249-267. (Odlomek iz knjige Oris partizanske sanitete na Slovenskem.)
- Specifičnost narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem.** – V: Seminar slovenskega jezika, literature in kulture 3. Ljubljana 1967, str. 350-384.
- Dve obletnici :** (1. XII. 1918 in 29. XI. 1943). – Delo 29., 30.11.1968.
- Majhna primerjava.** – Borec 19, 1968, str. 875-880. (O Rupnikovi zimski pomoči leta 1944.)
- Naj živi izbojevana slovenska suverenost! :** ob petindvajsetletnici kočevskega zbora. – Naši razgledi 5.10.1968.

- Od zbora odposlancev slovenskega naroda v Kočevju do drugega zasedanja AVNOJ v Jajcu.** – Pionir 24, 1968/1969, št. 3, str. 10-11.
- Slovenski poročevalec.** – V: Enciklopedija Jugoslavije 7. Zagreb 1968, str. 406.
- Slovenska gospodarska dejavnost v luči partizanskih dokumentov.** – Borec 19, 1968, str. 193-216.
- Sutjeska in slovenski partizani.** – Kmečki glas 4.7.1968.
- Boji za pravico samoodločbe na Primorskem od kapitulacije Italije do začetka maja 1945.** – Zgodovinski časopis 23, 1969, str. 101-136. (Referat na zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Novi Gorici.)
- Četrto stoletja svobode.** – V: Prešernov koledar 1970. Ljubljana 1969, str. 49-57.
- Dvakratni napad 18. divizije na šmarska tunela.** – Zbornik občine Grosuplje 1, 1969, str. 29-36.
- Dve Jugoslaviji.** – Slovenski izseljenski koledar 1970. Ljubljana 1969, str. 43-48.
- Naš sedemindvajseti april.** – Delo 27.4.1969.
- Ob 25. obletnici partizanskega kulturniškega kongresa.** – Borec 20, 1969, str. 20-23.
- Od prvega zasedanja SNOS do osvoboditve.** – Borec 20, 1969, str. 193-216. (Odlomek iz knjige Slovensko partizansko gospodarstvo v luči partizanskih dokumentov.)
- Slovensko partizansko gospodarstvo v luči partizanskih dokumentov.** – Ljubljana 1969. 315 str.
- Grosupeljsko okrožje :** (pobuda za grosupeljsko kroniko med NOB). – Zbornik občine Grosuplje 2, 1970, str. 7-10.
- Ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman in njegova okolica med NOB.** – V: Ljubljana v ilegali, 1970, str. 320-360.
- Zgodovina slovenskega osvobodilnega boja.** – Ljubljana 1970. 287 str.
- Donesek k zgodovini razvoja Osvobodilne fronte ob njeni tridesetletnici.** – Jugoslovenski istorijski časopis (Beograd) 12,1971, št. 3-4, str. 47-75.
- Donesek k zgodovini Osvobodilne fronte.** – Zgodovinski časopis 25, 1971, str. 3-30.
- Ilova gora 1943.** – Zbornik občine Grosuplje 3, 1971, str. 35-39.
- Kronika narodnoosvobodilnega boja na Primorskem.** – V: Svobodna Primorska. Zbor slovenskih pionirjev v Tmovskem gozdu ob 30-letnici vstaje. Lokve 1971, str. 5-25.
- Nikdar proč od začrtane poti :** petindvajset let Vojnozgodovinskega inštituta JLA. – Delo, Sobotna priloga 25.12.1971.
- Partizanska Kočevska, pozdravljena!** – V: 500 let mesta Kočevje. Kočevje 1971, str. 93-107.

- Trideset let OF.** – Dan 1, 1971, str. 10-13. (Predavanje v Trstu in Gorici.)
- Velikanska drama** : ob 30-letnici napada na SZ. – Delo 22.6.1971.
- AVNOJ – stalni kaŕipot.** – Delo, Sobotna priloga 25.11.1972.
- Boris Kidrič med narodnoosvobodilnim bojem.** – Naši razgledi 12.5.1972. (Iz oddaje RTV Ljubljana "Še pomnite tovariši.")
- Grosuplje v prvi polovici 1942.** – Zbornik občine Grosuplje 4, 1972, str. 7-11.
- Hej, brigade, hitite...** : ob trideseti obletnici ustanovitve prvih slovenskih partizanskih brigad. – Kmečki glas 28.6.1972.
- Kidrič v zgodovinarjevih očeh.** – Sedem dni 26.4.1972.
- Primorska pozdravljena** : ob 25-letnici priključitve Primorske k Jugoslaviji. – Kmečki glas 13.9. in 4.10.1972.
- Naj živi 9. korpus NOV in POJ** : ob trideseti obletnici ustanovitve primorskega armadnega zbora. – Delo, Sobotna priloga 22.12.1973.
- Nepraznovana obletnica.** – Zbornik občine Grosuplje 5, 1973, str. 7-9. (Ob 30. letnici italijanske ofenzive 16.7.-4.11.1942 na Dolenjskem.)
- Odločilno in jubilejno leto 1943.** – Borec 25, 1973, str. 1-6.
- Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, 3.** – Ljubljana 1973. 481 str.
- Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, 4.** – Ljubljana 1973. 783 str.
- Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, 5.** – Ljubljana 1973. 331 str.
- Drugi zbor aktivistov v Črnomlju.** – Borec 26, 1974, str. 577-579.
- Hude, grozljive številke** : ob 30-letnici osvoboditve Jugoslavije (in drugih držav) in ob 30-letnici zmage nad fašizmom. – Kmečki glas 25.12.1974.
- Kratek oris NOB slovenskega naroda 1941-1945.** – V: Seminar slovenskega jezika, literature in kulture X. Ljubljana 1974, str. 143-159.
- Pomembne odločitve v letu 1944.** – Borec 25, 1974, str. 1-5.
- Prvo zasedanje Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta v Črnomlju.** – Borec 25, 1974, str. 73-78.
- Dragi mladi tovariši in tovarišice.** – V: 30 let v svobodi. 30 let zmage nad fašizmom. Ljubljana 1975. Str. 8-26. (O NOB na Primorskem.)
- Fašizem in druga svetovna vojna** : premišljanje ob tridesetletnici zmage nad fašizmom. – Naši razgledi 9.5.1975.
- Narodni izdajalci in njih tipologija.** – Delo 10.5.1975. (Priloga ob tridesetletnici osvoboditve.)
- Svet v zadnji svetovni vojni.** – Kmečki glas 30.4. in 6.8.1975.

- 30 let svobode.** – Zbornik občine Grosuplje 7, 1975, str. 7-9.
- Veliko zgodovinsko leto 1945.** – Borec 26, 1975, str. 1-3.
- Nastanek in razvoj ljudske oblasti. Prvo zasedanje slovenskega narodno-osvobodilnega sveta v Črnomlju. Razvoj revolucionarne ljudske oblasti in drugih organov osvobodilnega gibanja v letu 1944. Drugi zbor aktivistov OF v Črnomlju. Prva narodna vlada Slovenije.** – V: Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941-1945. Ljubljana 1976, str. 297-303, 677-683, 858-869, 1005-1008.
- Odporniška gibanja med drugo svetovno vojno v Evropi.** – V: Svetovna zgodovina od začetkov do danes. Ljubljana 1976, str. 599-620.
- Osvobojeno ozemlje 1942.** – Ljubljana 1976, 39 str.
- Prvo osvobojeno ozemlje na Slovenskem.** – V: Prešernov koledar 1977. Ljubljana 1976. str. 84-91.
- 1941-1976.** – Zbornik občine Grosuplje 8, 1976, str. 7-10.
- Varnostno-obveščevalna služba OF slovenskega naroda :** razmišljanje ob znanstvenem simpoziju o VOS OF slovenskega naroda. – Naši razgledi 10.12.1976.
- Izročilo OF - korenine rasti naše demokracije.** – Delo 26.11.1977.
- Kratek oris NOB slovenskega naroda 1941-1945.** – Pouk zgodovine 10, 1977, str. 1-18. (Referat na 5. simpoziju o pouku zgodovine NOB, 2.-4.9.1976 v Kranju.)
- Pregled razvoja nekaterih temeljnih pridobitev NOB jugoslovanskih narodov 1945-1960.** – V: Osvoboditev Slovenije 1945. Ljubljana 1977, str. 11-27.
- O pomenu preučevanja zgodovine NOB na posameznih območjih in o nekaterih posebnostih razvoja NOB na domžalskem in kamniškem območju.** – V: Zbornik občine Domžale. Domžale 1979, str. 223-237.
- 1917-1921, 1921-1929, 1929-1941. Okupacija. Odpor. Razvoj NOB. Osvobojeno ozemlje. Ureditev oblasti. Partizanske ustanove.** – V: Zgodovina Slovencev. Ljubljana 1979, str. 598-681, 734-887.
- Leto 1941 :** ob štirideseti obletnici prelomnih dogodkov v Jugoslaviji. – Slovenski koledar 1981, str- 48-49.
- Ljubljana – mesto heroj.** – Zgodovinski časopis 35, 1981, str. 5-13. (Predavanje na 20. zborovanju slovenskih zgodovinarjev. Ljubljana 1.-4. oktober 1980.)
- 40-letnica OF in vstaje slovenskega naroda.** – V: Seminar slovenskega jezika, literature in kulture, 17. Ljubljana 1981, str. 51-63.
- Temeljne točke Osvobodilne fronte.** – TV 15 22.4.1982. (Premišljevanje o OF in današnjem času.)

Čas po drugi svetovni vojni; priložnostni članki

- Slovenski človek.** – (Ciklotehnika 13 A) 1944, 14 str.
- Božična legenda.** – Slovenski poročevalec 24.12.1945.
- Brez krivde?** – Slovenski poročevalec 12.9.1945.
- Dajte torej cesarju...** – Slovenski poročevalec 11.10.1945. (O pastirskem pismu jugoslovanskih škofov.)
- Dolžnost verne Ljubljane je, da svojo narodno vlado spoštuje.** – Slovenski poročevalec 11.5.1945. (Ob imenovanju prve slovenske vlade.)
- Iz govora na grobovih talcev v Begunjah.** – Slovenski poročevalec 3.11.1945.
- Kočevska.** – Slovenski poročevalec 4.11.1945.
- Preišči zločin in povej zločinca.** – Slovenski poročevalec 11.7.1945.
- Novi časi-novi zakoni.** – Kmečki glas 12.9.1945.
- Poštenost in iskrenost.** – Slovenski poročevalec 2.11.1945.
- Roma locuta-sed causa nondum finita.** – Slovenski poročevalec 8.6.1945. (O položaju duhovščine v Jugoslaviji.)
- Svoboda vere in vesti.** – Slovenski poročevalec 20.5.1945.
- Titova mladina bodi pozdravljena.** – Slovenski poročevalec 2.6.1945.
- Ustava in ločitev cerkve od države.** – Slovenski poročevalec 15.12.1945.
- Vprašanje vesti.** – Slovenski poročevalec 29.7.1945.
- Birma.** – Slovenski poročevalec 9.6.1946.
- Brigade na juriš.** – Slovenski poročevalec 6.7.1946.
- Cvetna nedelja.** – Slovenski poročevalec 14.4.1946.
- Današnja pot po svetu.** – Slovenski poročevalec 14., 15., 16. in 18.6.1946. (O poti na zasedanje medparlamentarne zveze v Stockholmu 6.-28.4.)
- Grešni kozel.** – Slovenski poročevalec 18.1.1946.
- Istra.** – Slovenski poročevalec 7.4.1946.
- Iz življenja duhovščine in cerkve na Slovenskem.** – Enakopravnost Equality, (Cleveland) 16.12.1946.
- Moč pravice in resnice.** – Slovenski poročevalec 5.4.1946. (Titov govor o zunanji politiki Jugoslavije 1.4.1946.)
- Na grobovih.** – Slovenski poročevalec 1.11.1946.
- Narod si bo pisal sodbo sam!** – Slovenski poročevalec 17.11.1946. (Od Kočevskega zbora in Črnomlja do zasedanja Ustavodajne skupščine.)
- Naš veliki dokaz.** – Slovenski poročevalec 3.3.1946.

- Neuničljiva slovanska družina.** – Slovenski poročevalec 13.12.1946. (Ob slovan-skem kongresu).
- Nevarni vplivi.** – Mladina 31.8.1946.
- Okrajna skupščina zaseda.** – Slovenski poročevalec 4.9.1946.
- Srečen in vesel božič.** – Slovenski poročevalec 24.12.1946.
- Sveti večer.** – Kmečki glas 19.12.1946.
- To pomlad bo naša pomlad.** – Slovenski poročevalec 17.2.1946.
- V nedeljo bo veselica.** – Slovenski poročevalec 11.8.1946.
- Misli k razpravi proti Nagodetu in soobtožencem.** – Slovenski poročevalec 6.8.1947.
- Naša moč in naši vzori.** – Slovenski poročevalec 1.11.1947. (Ob prazniku vseh svetih.)
- Nikdar premagani in vselej zmagovalci.** – Slovenski poročevalec 21.9.1947. (O priključitvi Primorske k Jugoslaviji.)
- V dolenskem vlaku.** – Slovenski poročevalec 25.6.1947.
- Borba svobodoljubnega grškega ljudstva.** – Tovariš 11.6.1948. (Zgodovinski pregled skozi stoletja.)
- Člani Zveze borcev.** – Novi svet 3, 1948, str. 590-594.
- Dunaj.** – Slovenski poročevalec 21.11.-3.12.1948.
- Kmečke žene borke za novo življenje.** – Slovenki poročevalec 16.1.1948.
- Ob prazniku slovenske državnosti.** – Tedenska tribuna 21.7.1954.
- Človek ogromnega znanja...** – Borec 8, 1956, str. 154-155.
- Ob rojstnem dnevu nove in stare Jugoslavije.** – Kronika 6, 1958, str. 105-109.
- Kaj lahko prispeva pouk moderne zgodovine k vzgoji socialističnega državljana.** – Sodobna pedagogika 10, 1959, str. 282-295.
- Sodobno pojmovanje zgodovine.** – Delo 9.8.1959.
- Znanje za življenje :** za idejnost naših učbenikov. – Delo 19.5.1959.
- Narod će svojo historiju pisati sam.** – Borba 3.10.1963. (O zasedanju zbora odposlancev.)
- Kratek pregled zgodovinskih dogodkov po drugi svetovni vojni.** – Koper 1964. 94 str. (cikl.)
- Naj živi federativna demokratična republika Jugoslavija!** – Pionir 1970-1971, št. 3, str. 4-5.
- Srebrni jubilej Organizacije združenih narodov.** – Pionir 1970-1971, št. 2, str. 20-21.
- Kidrič v zgodovinarjevih očeh.** – Sedem dni 26.4.1972.

Svet po vojni (1945-1957), 1. – Ljubljana 1983. 392 str.

Prvi parlament slovenskega naroda. – Naša obramba 16, 1984, št. 3, str. 28-29.

Svet po vojni (1958-1963), 2. – Ljubljana 1984. 351 str.

Zamejska tematika

Še o Trstu in še o Primorski. – Slovenski poročevalec 26.9.1945.

Brez bojev in zmage. – Slovenski poročevalec 11.7.1946. (Izšlo tudi V: Primorski dnevnik 12.7.1946. (O zahodni meji.)

Moč iz pravice in resnice. – Slovenski poročevalec 5.4.1946. (Cona A, Trst in Gorica.)

Naš veliki dokaz. – Slovenski poročevalec 3.3.1946. (O vprašanju Trsta in Julijske krajine.)

Koroški Slovenci – žrtve imperialističnih velesil in šovinizma. – Borec 2, 1950, str. 209-212. (Ob 30-letnici koroškega plebiscita.)

Praznik v Guštanju. – Slovenski poročevalec 30.9.1950. (Ob uprizoritvi Miklove Zale.)

Ponarejanje zgodovine. – Borec 8, 1956, str. 52-55, 100-103. (O razvoju NOB v Beneški Sloveniji in vprašanju zahodnih meja.)

Trojna (dvojna) internacionalistična akcija CK KPS (CK KPJ) na Koroškem med NOB od konca 1943 dalje. – Zgodovinski časopis 24, 1970, str. 247-272.

Julijska krajina in Trst 1947-1954. – Delo 2.11.-18.11.1974. (14 nadaljevanj.)

Vprašanje Julijske krajine in Trsta 1947-1954. – Zgodovinski časopis 29, 1975, str. 3-44.

Pregled razvoja koroškega in južnotirolskega vprašanja 1945-1975. – Delo 13.7.-18.8.1976 (30 nadaljevanj.)

Avstrijska državna pogodba in takratna blokovska politika (1945-1955). – Zgodovinski časopis 31, 1977, str. 155-167.

Življenjepisi, nekrologi

Kramer, Albert. – V: Enciklopedija Jugoslavije 5. Zagreb 1962, str. 378.

Jeglič, Anton Bonaventura. – V: Enciklopedija Jugoslavije 4. Zagreb 1960, str. 477.

Korošec, Anton. – V: Enciklopedija Jugoslavije 5. Zagreb 1962, str. 318.

Kidrič, Boris. – V: Enciklopedija Jugoslavije 5. Zagreb 1962, str. 246-247. (Soavtor Marjan Britovšek.)

Alenka Nedog. – Naši razgledi, 16.7.1976.

- Človek ogromnega znanja...** : (ob tretji obletnici smrti Borisa Kidriča). – Borec 8, 1956, str. 154-155.
- In memoriam Gregorii Čremošnik** : besede ob grobu. – Naši razgledi 22. 11.1958.
- Rožman Gregorij**. – V: Slovenski biografski leksikon III. Ljubljana 1960, 9. zv., str. 152.
- Krek, Janez Evangelist**. – V: Enciklopedija Jugoslavije 5. Zagreb 1962, str. 391.
- Jože Lampret**. – Delo 25.5.1969.
- Rupnik Leon**. – V: Slovenski biografski leksikon III. Ljubljana 1960, 9. zv., str. 169.

Učbeniki in pomagala za mladino

- Zgodovina za IV. razred nižjih gimnazij**. – Ljubljana 1956. 213 str. (soavtorja Ferdo Gestrin, Jože Hainz.)
- Zgodovina za VIII. razred osnovne šole**. – Ljubljana 1961. (soavtor Ferdo Gestrin.) (ponatis 1963, 1964.)
- Zgodovina za četrti razred gimnazije**. – Ljubljana 1967. 198 str. (izšlo tudi v ciklostilni tehniki. Ljubljana 1966, 278 str.)
- Naselitev davnih pradedov na Balkanskem polotoku. Naši pradedje pod fevdalnim jarmom. Pomembna gibanja v nadaljnjih stoletjih. Rojstvo narodov in odpor proti tuji oblasti. "Narod si bo pisal sodbo sam."** – V: Planina France, Jugoslavija. Ljubljana 1968, str. 43-44, 44-49, 49-54, 54-57, 58-64.
- Zgodovina od začetkov civilizacije do danes**. – Ljubljana 1968, str. 278-291, 294-311, 316, 321-324.
- Od A do Ž**. – Ljubljana 1973. (soavtorji Miroslav Stiplovšek, Miroslav Adlešič itd.)

Uvodne besede

- [Uvodne besede]. – V: France Škerl-Bregar, Petnajst let bibliografije o narodno-osvobodilnem boju Slovencev 1945-1959. Ljubljana 1962, str. V-VI.
- [Uvodne besede]. – V: Herbert Feis, Churchill, Roosevelt, Stalin. Ljubljana 1968, str. 5-7.
- [Uvodne besede]. – V: Arthur Conte, Jalta – delitev sveta. Ljubljana 1969, str. 5-9.
- Uvod k slovenski izdaji. – V: C.L. Sulzberger, Druga svetovna vojna. Ljubljana 1970, str. 7.
- [Spremna beseda]. – V: Robero Battaglia: Odporniško gibanje v Italiji. Ljubljana 1971, str. 5-10.

Uvodna beseda. – V: *Revolucionarno delavsko gibanje v Sloveniji v letih 1921-1924*. Ljubljana 1975, str. 5-7.

Uvodna beseda. – V: *Osvoboditev Slovenije 1945*. Ljubljana 1977, str. 7.

Intervjuji

Dr. Metod Mikuž. [zapisal] Miran Sattler. – Ljubljanski dnevnik 3.3.1968.

Zgodovina trka zaman : zaklenjena so premnoga vrata arhivov. [zapisal] Peter Breščak. – Delo 27.11.1971.

Nastopili smo kot organiziran narod. [zapisala] Tit Vidmar in Janez Zadnikar. – Delo 28.-30.11.1972.

Metod Mikuž. [zapisal] Janez Zadnikar. – Delo 13.10.1973. (portret tedna.)

Pregled zgodovine NOB v Sloveniji : ob sklepu pomembnega in nadvse dragocenega dela za našo zgodovino. [zapisal] Tone Glavan. – Delo 4.12.1973.

Sedanost in zgodovina : ob 30. obletnici Avnoja in izidu zadnjih knjig "Pregleda zgodovine NOB v Sloveniji." Govori prof. dr. Metod Mikuž. – Naši razgledi 23.11.1973. (Pogovor Naših razgledov.)

Vzroki ležijo v preteklosti : o bližnje vzhodni krizi. [razgovor pripravil] Milan Meden. – Ljubljanski dnevnik 13.10.1973.

Samo neizmeren trud, zgolj napori : znanstveniki o znanosti. – Naši razgledi 19.4.1974. (Govorijo letošnji Kidričevi nagrajenci.)

Že takrat smo bili neuvrščeni : ob dnevu republike. – Sedem dni 28.11.1974.

Metod Mikuž : dober dan Dolenjci. [zapisal] Andrej Bartelj. – Dolenjski list 6.3.1975.

Zgodovine ni lahko pisati! [zapisali] Andrej Bartelj, Milan Markelj, Jože Splichal. – Dolenjski list 10.7.1975.

Fašizem še živi : pogovor o novih oblikah fašizma z univerzitetnim profesorjem. [zapisal] Otmar Klipšteter. – Večer 19.2.1977.

Izročilo OF, korenina rasti naše demokracije : izvorni prispevek Slovenije za novo Jugoslavijo. [zapisal] Jaka Štular. – Delo 26.11.1977.

Drugo zasedanje AVNOJ. – Dogovori 22.11.1978 (sodelovali so Josip Rus, Zoran Polič, Franjo Lubej.)

Narod si ne piše sodbe z zapisniki. [zapisal] Mitja Meršol. – Teleks 29.9.1978.

Med zornimi koti in "črno-belim" : pogovor z letošnjim nagrajencem AVNOJ. [zapisal] Damjan Križnik. – Delavska enotnost 6.12.1980.

Zgodovina nas uči živeti : takrat ni bilo dileme, odločili smo se za federacijo ljudskih demokratičnih odborov. [zapisal] Mitja Košir. – Ljubljanski dnevnik 7.12.1980.

Ocene

- Milko Kos, Zgodovina Slovencev od naselitve do reformacije. Ljubljana 1933. – Čas 1933/34, str. 281-282.
- Spominska knjiga za 700-letnico prihoda frančiškanov v Ljubljano, 1233-1933. Ljubljana 1933. – Čas 1933/34, str. 123-124.
- Kočevski zbornik. – Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo 1941, str. 161.
- Pripombe h knjigi "Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji." – Borec 2, 1950, str. 181-184, 205-207, 229-232.
- II. kongres Komunistične partije Slovenije. Ljubljana 1949. – Zgodovinski časopis 5, 1951, str. 403-407.
- Edvard Kardelj, Pot nove Jugoslavije. Ljubljana 1946. – Zgodovinski časopis 5, 1951, str. 407-410.
- Leon Geršković, Dokumenti o razvoju narodne vlasti. Beograd 1948. – Zgodovinski časopis 5, 1951, str. 419-422.
- V. kongres Komunistične partije Jugoslavije. Ljubljana 1948. – Zgodovinski časopis 5, 1951, str. 402-403.
- Slovenski poročevalec 1938 in 1941. Ljubljana 1951. – Zgodovinski časopis 5, 1951, str. 412-415.
- Vladimir Dedijer, Dnevnik I-III deo. Beograd 1945-1950. – Zgodovinski časopis 5, 1951, str. 410-412.
- Tomo Čubelić - Milovan Milostić, Pregled historije Narodnooslobodilačke borbe Jugoslavije, Zagreb 1952. – Zgodovinski časopis 8, 1954, str. 306-307.
- Bogdan Stojšavljević, Seljaštvo Jugoslavije 1918-1941, Zagreb 1952. – Zgodovinski časopis 8, 1954, str. 306.
- Svetozar Pribičević, Diktatura kralja Aleksandra, Beograd 1952. – Zgodovinski časopis 8, 1954, str. 300-306.
- Boris Kidrič, Zbrano delo 10. (Članki in razprave 1933-1943, 1. knjiga.) Ljubljana 1958. – Komunist 30.5.1958.
- Ob letopisu Muzeja narodne osvoboditve LR Slovenije 1957. – Naši razgledi 26.4.1958.
- Naročilo velikega revolucionarja. – Komunist 4.12.1959. (Ocena knjige: Boris Kidrič, Zbrano delo II, Ljubljana 1959).
- Velik Slovenec in velik Jugoslovan : (Ob Zbranem delu Borisa Kidriča. I. in II. knjiga). – Naši razgledi 26.12.1959.
- Odboj a revoluce 1938-1945. – Odboj a revoluce (Praha) IV, 1966, št. 3, str. 156-172.
- O vojnih spominih Charlesa de Gaulla. – Naši razgledi 20.3., 3.4, in 17.4.1970.

Biografski zapisi o Metodu Mikužu

- Dr. Metod Mikuž. – Objave Univerze v Ljubljani. Ljubljana 1955, str. 35-37.
- Čremošnik Gregor, Kos Milko, Zwitter Fran: Prof. dr. Metod Mikuž. – Objave Univerze v Ljubljani. Ljubljana 1956, št. 4, str. 9-12.
- Mikuž Metod. – Biografije in bibliografije univerzitetnih učiteljev in sodelavcev. Ljubljana 1957, str. 63-64.
- Mikuž Metod. – Ko je ko u Jugoslaviji. Beograd 1957, str. 446-447.
- Mikuž Metod petdesetletnik. – Delo 22.12.1959.
- [Poročilo o oddaji Obzornik]. – Delo 6.3.1965. (Spomini na NOB.)
- Mikuž Metod. – Biografije in bibliografije univerzitetnih učiteljev in sodelavcev. Ljubljana 1969, str. 26-27.
- Š. V. [Škodnik Vanda] : Metod Mikuž-šestdesetletnik. – Delo 23.12.1969.
- Gestrin Ferdo : Metod Mikuž-šestdesetletnik. – Zgodovinski časopis 23, 1969, str. 193-199.
- Janša Olga, Mirko Stiplovšek : Bibliografija prof. dr. Metoda Mikuža. – Zgodovinski časopis 23, 1969, str. 201-209.
- Štiglic-Stritar Ruda : Mikuž dr. Metod. – Ko je ko u Jugoslaviji. Beograd 1970, str. 649.
- Mikuž Metod. – Leksikon Cankarjeve založbe. Ljubljana 1973, str. 591.
- Prof. dr. Metod Mikuž. – Delo 12.4.1974.
- Mikuž Metod. – Mala splošna enciklopedija, 2. Ljubljana 1975, str. 624.
- Metod Mikuž. – Večer 19.12.1979.
- Naš gost : dr. Metod Mikuž. – Delo 14.12.1979. (Napoved za radijsko oddajo.)
- Ob sedemdesetletnici dr. Metoda Mikuža. – Delo 19.12.1979.
- Mikuž Metod. – Biografije in bibliografije univerzitetnih učiteljev, znanstvenih delavcev in sodelavcev. Ljubljana 1979, str. 37-39.
- Stergar Nataša: Bibliografija prof. dr. Metoda Mikuža za obdobje 1970-1979. – Zgodovinski časopis 33, 1979, str. 613-615.
- Stiplovšek Miroslav : Ob sedemdesetletnici prof. dr. Metoda Mikuža. – Zgodovinski časopis 33, 1979, str. 609-612
- Stiplovšek Miroslav : Metod Mikuž sedemdesetletnik. – Delo 22.12.1979
- Melik Vasilij : Prof. dr. Metod Mikuž-sedemdesetletnica. – Naši razgledi 25.1.1980.
- Prof. dr. Metod Mikuž. – Dnevnik 28.11.1980. (Ob podelitvi avnojske nagrade.)
- Prof. dr. Metod Mikuž – s področja družbenih ved (zgodovina.) – Delo 27.11.1980.

- Stiplovšek Miroslav : Profesorju Metodu Mikužu v slovo. - Vestnik 11, 1981/1982, št. 5, str. 37-38.
- Dr. Metod Mikuž. - Delo 13.4.1982.
- Jurak Mirko : Prof. dr. Metod Mikuž. - Naši razgledi 23.4.1982. (In memoriam.)
- Klipšteter Otmar : Lep spomin na učitelja. - Nedeljski dnevnik 18.4.1982.
- Počastili spomin na dr. Metoda Mikuža. - Večer 14.4.1982.
- Pokopali dr. Metoda Mikuža. - Dnevnik 13.4.1982.
- Štih Bojan : Dr. Metod Mikuž. - Dnevnik 13.4.1982.
- Umrl dr. Metod Mikuž. - Dnevnik 10.4.1982, Delo 10.4.1982, Večer 10.4.1982.
- Umrl je dr. Metod Mikuž zgodovinar in prvoborec NOB. - Primorski dnevnik 13.4.1982.
- Umrl revolucionar, zgodovinar in pedagog dr. Metod Mikuž. - Dnevnik 10.4.1982.
- Umro dr. Metod Mikuž. - Vjesnik (Zagreb) 10.4.1982.
- [Metod Mikuž]. - Delo 22.12.1983. (Rubrika koledar)
- Stergar Nataša : Bibliografija dr. Metoda Mikuža. - Zgodovinski časopis 37, 1983, str. 121-127.
- Stiplovšek Miroslav : In memoriam profesorju dr. Metodu Mikužu. - Zgodovinski časopis 37, 1983, str. 117-120.
- Stiplovšek Miroslav : Dr. Metod Mikuž - in memoriam. - Jugoslovenski istorijski časopis (Beograd) 21, 1986, str. 258-259.
- Mikuž Metod. - Leksikon Cankarjeve založbe. Ljubljana 1988, str. 645.
- Stergar Nataša : Dr. Metod Mikuž. - V: Zbornik Filozofske fakultete v Ljubljani 1919-1989. Ljubljana 1989, str. 78.
- Mikuž Metod. - Menaše Luc, Svetovni biografski leksikon. Ljubljana 1994, str. 656.
- Stiplovšek Miroslav : Mikuž Metod. - Enciklopedija Slovenije 7. Ljubljana 1993, str. 139-140.
- Stiplovšek Miroslav, Nataša Stergar : Dr. zg. znan. Metod Mikuž. - Biografije in bibliografije univerzitetnih učiteljev, znanstvenih delavcev in sodelavcev. Ljubljana 1995, str. 53-54.
- Mikuž Metod. - V: Leksikon Cankarjeve založbe. Ljubljana 1998, str. 651.
- Stergar Nataša : Mikuž Metod. - Veliki splošni leksikon 5. Ljubljana 1998, str. 2609.

AVTORJI

Bojan BALKOVEC, dr., asistent, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani,
SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva cesta 2

Dušan BIBER, dr., znanstveni svetnik v pokoju, SI-1000 Ljubljana,
Celovška cesta 263

Dean CEGLAR, dipl. zgodovinar in sociolog, asistent, ZRC Slovenske akademije
znanosti in umetnosti, Inštitut za slovensko izseljenstvo, SI-1000 Ljubljana,
Gosposka ulica 13

Viktorija CENTA, absolventka zgodovine, kustos, Miklova hiša - muzej,
SI-1310 Ribnica, Škrabčev trg 21

Zdenko ČEPIČ, dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino,
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Janez DEBELJAK, profesor slovenščine v pokoju, SI-1310 Ribnica, Struška ulica 17

Vida DEŽELAK-BARIČ, mag., višja strokovna sodelavka, Inštitut za novejšo
zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Tone FERENC, dr., znanstveni svetnik v pokoju, SI-1000 Ljubljana, Pod bresti 13

Stane GRANDA, dr., višji znanstveni sodelavec, ZRC Slovenske akademije
znanosti in umetnosti, Inštitut Milka Kosa, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 3

Ferdo GESTRIN, dr., akademik, redni profesor v pokoju; umrl 9. aprila 1999

Damijan GUŠTIN, dr., asistent dr., Inštitut za novejšo zgodovino,
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Olga JANŠA-ZORN, dr., redna profesorica v pokoju, SI-1000 Ljubljana,
Trstenjakova ulica 1

Milica KACIN WOHINZ, dr., znanstvena svetnica v pokoju, SI-1000 Ljubljana,
Celovška cesta 143

Matjaž KLEMENČIČ, dr., redni profesor, Pedagoška fakulteta Univerze v Mariboru,
SI-2000 Maribor, Koroška cesta 160

Bogdan KOLAR, dr., vodja nadškofijskega arhiva, SI-1000 Ljubljana, Krekov trg 1

Brane KOZINA, mag., v.d. direktor, Zgodovinski arhiv Ljubljana, SI-1000 Ljubljana,
Mestni trg 27

France KRESAL, dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino,
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Renata LESAR, dipl. zgodovinarica, SI-1319 Ribnica, Gorenjska cesta 69

- Vasilij MELIK, dr., akademik, redni profesor v pokoju, SI-1000 Ljubljana,
Cankarjeva ulica 11
- Dušan NEČAK, dr., redni profesor, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani,
SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva cesta 2
- Jurij PEROVŠEK, dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino,
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1
- Janko PLETERSKI, dr., akademik, redni profesor v pokoju, SI-1000 Ljubljana,
Štefanova ulica 13
- Jože PRINČIČ, dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino,
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1
- Janko PRUNK, dr., redni profesor, Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani,
SI-1000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5
- Božo REPE, dr., izredni profesor, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani,
SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva cesta 2
- Polonca RIGLER, absolventka geografije in etnologije, SI-1315 Velike Lašče,
Praproče 9
- Nataša STERGAR, višji bibliotekar specialist, Filozofska fakulteta Univerze v
Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva cesta 2
- Miroslav STIPLOVŠEK, dr., redni profesor, Filozofska fakulteta Univerze v
Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva cesta 2
- Nevenka TROHA, dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino,
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1
- Anka VIDOVIČ-MIKLAVČIČ, dr., znanstvena svetnica v pokoju, SI-1000 Ljubljana,
Brilejeva ulica 16
- Ignacij VOJE, dr., redni profesor v pokoju, SI-1000 Ljubljana, Pražakova ulica 14
- Milan ŽEVART, dr., redni profesor v pokoju, SI-3320 Velenje, Šmarska cesta 4